

Rus' vladimirs'kiy vobozhdeniye

I. N. Tolstoy

"Tirilish"

1

84/2 Ros-Ryb)
T 64

Rus adabiyoti durdonalari

LEV NIKOLAYEVICH
TOLSTOY

Tirilish

Roman

TOSHKENT – «O'ZBEKİSTON» – 2020

UO'K 821.161.1-3
KBK 84(2Ros=Rus)1

T 64

Rus tilidan Holida AHROROVA tarjimasi

T 64 **Tolstoy, Lev Nikolayevich**

Tirilish [Matn]: roman/L.N. Tolstoy. Rus tilidan Holida Ahrorova tarjimasi. – Toshkent: «O'zbekiston» NMIU, 2020. – 496 b.

ISBN 978-9943-25-934-8

«Tirilish» – ulug' mutafakkir adib Lev Tolstoyning eng «fosh qiluvchi» romanlaridan biridir. Asarda bosh qahramonlarning achchiq qismati misolida muallif nafaqat jamiyatdagi yolg'on va qallobliklarni, qolaversa, inson ongi va qalbining eng quyi burchidagi yashirin sirlarni-da ochib tashlaydi. Lev Tolstoy inson ruhining beqiyos ulug'vorligi, vijdon amri va rahmdillik kishi tarbiyasida juda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Uning ushbu asari ham, sevimli adibimiz Abdulla Qahhor ta'biri bilan aytganda, «tarasha yoki payrahaning o'tiga o'xshab lovullab yonib, bir zumda o'chmaydi, balki saksovulning cho'g'iga o'xshab tutab, sust yonadi, lekin harorati zo'r bo'ladi, ancha fursat o'chmay turadi».

UO'K 821.161.1-3
KBK 84(2Ros=Rus)1

Rus adabiyoti durdonalari

Adabiy-badiiy nashr

LEV NIKOLAYEVICH TOLSTOY

TIRILISH

Roman

Nashr uchun mas'ul M. Bo'ronov

Tarjimon H. Ahrorova

Nashrga tayyorlovchi S. Saidmurodov

Muharrir S. Saidmurodov; Rassom R. Zufarov; Rassom-dizayner B. Zufarov;
Texnik muharrir T. Xaritonova; Musahih M. Madaminov; Kichik muharrir M. Salimova;
Kompyuterda sahifalovchi A. Sulaymonov

Nashriyot litsenziyasi AI № 158.14.08.2009. Bosishga 2020-yil 12-fevralda ruxsat etildi.
Bichimi 60x90^{1/16}. Offset qog'ozisi. «Times New Roman» garniturasida ofset usulda bosildi.

Shartli bosma tabog'i 31,0. Nashr tabog'i 28,94.

Adadi 10 000 nusxa. Buyurtma № 20-111.

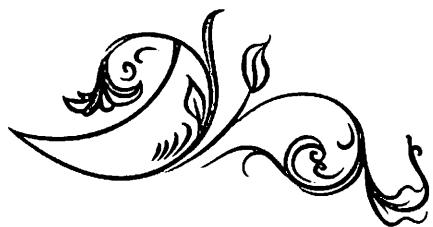
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining «O'zbekiston» nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
100011. Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20. Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz www.iptd-uzbekistan.uz

ISBN 978-9943-25-934-8

© H. Ahrorova (tarj.), 2020
© «O'zbekiston» NMIU, 2020

Matto. XVIII bob. 21-oyat. Shunda Pyotr Isoning qoshiga kelib dediki: «Rabbim! Menga qarshi gunoh qilmish birodarimni necha bor afv etmog'im kerak? Yetti martagachami?» 22-oyat. Iso dedi: «Yetti martagacha, demayman senga, yetti karra yetmish martagacha, deyman».

Matto. VII bob. 3-oyat. Nima uchun birodaring ko'zidagi cho'pni ko'rasan-u, o'z ko'zingdagi xodani payqamaysan?

Yuhanno. VIII bob. 7-oyat ...ichingizda qaysi biringiz gunohsiz bo'lsangiz, ayolga avval o'sha tosh otsin.

Luka. VI bob. 40-oyat. Shogird ustozidan yuqori bo'lmaydi, ammo kamolatga yetgach, har qanday shogird ustoziday bo'ladi.

I

Bir necha yuz ming odam bir parcha yerga to'planib olib, o'zlarini tiqilishib yashayotgan yerlarini vayron qilishga naqadar urinishgan bo'lmasin, hech bir giyoh o'smasin deb yerga qanchalik tosh yotqizishgan, nish urib chiqayotgan har bir giyohni qirib-qirtishlagan bo'lmasin, toshko'mir va neft burqsitishib, daraxtlarni qiyratgan va jamiki hayvonu parrandalarni quvg'in qilishgan bo'lmasin, bahor shaharda ham bahorligini qilgan edi. Quyosh qizdirib, qirtishlanmagan joylarda, yolg'iz xiyobonlardagi maysazorlardagina emas, balki xarsangtoshlarning orasida ham o'tlar jonlanib o'sgan va ko'm-ko'k tusga kirgan, qayinlar, teraklar shumurtlab yopishqoq va xushbo'y barg yozgan, arg'uvonlar kurtak chiqargan edi; zog'chalar, chumchuqlar va kaptarlar ko'klamdan xursand bo'lib in qo'yishar, oftobro'ya devorlar bo'yida pashshalar g'o'ng'illardı. O't-o'landan tortib parrandalargacha, qurt-qumursqlardan tortib bolalargacha hammasi shod edi. Ammo odamlar – yoshi ulg'aygan kishilar o'zlarini va bir-birlarini aldashni, qiyashni tark etmasdilar. Odamlar shu

bahor tongini, butun tirik jonning baxt-saodati uchun Xudo tomonidan yaratilgan shu dunyo go'zalligini, ya'ni tinchlik, totuvlik bilan yashashga chorlovchi nafosatni emas, bir-birlari ustidan hukmron bo'lish uchun o'zлari o'ylab topgan narsani muqaddas va muhim deb bilar edilar.

Chunonchi, guberniya turmasining mahkamasida ham barcha hayvon-u odamlarga berilgan shu bahor gashti va quvonchi muqaddas va muhim deb hisoblanmas, balki kechagina kelib tekkan va falon idoraga deb yozilgan, sarlavhasiga raqam qo'yilgan, muhr bosilgan bir parcha qog'oz muqaddas va muhim deb hisoblanardi. Bu qog'ozda turmada tergov ostidagi uch mahbus – ikki ayol va bir erkak ushbu kun, ya'ni 28 aprel, ertalab soat to'qqizga yetkazilsin, deyilgan edi. Ayollardan biri, ya'ni katta jinoyatchisi alohida keltirilishi lozim edi. Shu tariqa mazkur qog'ozga binoan, 28 aprel kuni ertalab soat sakkizda ayollar bo'limining qorong'i va qo'lansa yo'lagiga bosh nazoratchi kirib keldi. Oppoq sochlari hurpaygan, yenglari uqali kofta kiyib, ko'k hoshiyali kamar bog'lab olgan horg'in qiyofali bir ayol ham uning ketidan yo'lakka ergashib kirdi. Bu – nazoratchi ayol edi.

U navbatchi nazoratchi bilan eshigi yo'lakka ochiladigan kameralardan birining yonida to'xtab:

– Sizga Maslova kerakmi? – deb so'radi.

Nazoratchi sharaqlatib temir qulfni ochdi, kamera eshagini ochgan edi, yo'lakdagidan ham beshbattar qo'lansa hid gup etib dimoqqa urildi. Nazoratchi:

– Maslova, sudga! – deb qichqirdi-da, eshikni yana darrov yopib, kutib turdi.

Hatto turma hovlisida ham shamol dalalardan shaharga haydab keltirgan hayotbaxsh toza havo bor edi. Ammo yo'lakda har qanday yangi kelgan odamning ko'nglini ozdiradigan shiptir hidi, qoramoy va chirigan narsalarning qo'lansa hidi dimoqqa urilardi. Hovlidan kirib kelgan nazoratchi xotin, badbo'y havoga o'rganib qolgan bo'lsada, allanechuk bo'lib ketdi. U yo'lakka kirar-kirmas, to'satdan bo'shashib, birdan uyqu bosdi.

Kameradan g'ovur-g'uvur tovushlar: ayollar ovozi, yalang oyoqlarning shipillashi eshitildi,

– Imillama, tezroq qimirla, Maslova! – deb qichqirdi bosh nazoratchi kamera eshigidan.

Oradan ikki daqqa o'tar-o'tmas, oq kofta, oq yubka ustidan xalat kiyib olgan, o'rtachadan kelgan, ko'ksi to'la, yoshgina juvon eshikdan shartta-shartta yurib chiqdi, keyin o'girilib nazoratchi yonida to'xtadi. Juvonning oyog'ida ip paypoq, paypoq ustidan yog'och kavush, boshida oq durra bo'lib, uning tagidan, atayin qilgandek qora jingalak sochlari halqa-halqa bo'lib chiqib turardi. Juvonning yuzi shunday bo'zargandiki, uzoq vaqt qamoqda yotgan odamlarning yuzigina shunaqa bo'ladi, xuddi yerto'lada saqlangan kartoshkaning nishlarini eslatadi. Kichkinagina uzun qo'llari ham, xalatning keng yoqasidan ko'rini turgan semiz, oppoq bo'yni ham xuddi ana shunday edi. Ayniqsa, oqarib ketgan yuzida chaqnab turgan tim qora shishinqiragan o'ynoqi ko'zlar ajoyib edi, ammo ayolning bir ko'zi salgina g'ilay edi. Juvon to'lagina ko'ksini kerib, qomatini tik tutardi. Yo'lakka chiqqach, u boshini g'oz ko'tarib, nazoratchining ko'ziga tik qaradi va uning talablarini bajarishga shaylanib turdi. Nazoratchi eshikni endi berkitmoqchi bo'lganda, sochlari oppoq, yuzini ajin bosgan rangpar bir kampir eshikdan boshini chiqarib qaradi. Kampir Maslovaga allanima deb gapira boshladidi. Nazoratchi eshik bilan kampirning kallasini itarib, taraqlatib yopdi – kampir darhol boshini tortib oldi. Kamera ichida xotin kishining xandon otib kulgan eshitildi. Maslova ham jilmaydi-da, eshikning panjara tutilgan kichkina tuynugidan qaradi. Kampir ichkari tomondan tuynuk oldiga kelib, panjaraga yuzini tirab xirillab gapira boshladidi:

- Bitta gapda tur – vassalom, ortiqcha gapirma.
- Nima bo'lsa ham, tezroq bir yoqli bo'lsaydi, bundan battar bo'lmaydi-ku, – dedi Maslova boshini silkib.
- Albatta, bir yoqli bo'ladi-da, ikki yoqli bo'lmaydi, – dedi o'ziga ishongan bosh nazoratchi o'tkir javob bergenidan mamnun bo'lib. – Qani, yur!

Kampirning tuynukdan ko'rini turgan ko'zi g'oyib bo'ldi, Maslova bo'lsa yo'lakning o'rtasiga tushib, mayda qadam tashlab bosh nazoratchi orqasidan tez-tez yurib ketdi. Ular tosh zinadan pastga tushishdi, keyin ayollar kamerasidan beshbattar badbo'y va sershovqin erkaklar kameralari yonidan o'tishdi, tuynuklardan qaragan ko'zlar ularni kuzatib qolishdi. Bosh nazoratchi bilan Maslova miltiqli ikki soqchi askar turgan idoraga kirishdi; idorada

o‘tirgan mirza askarlardan biriga tamaki tutuni singib ketgan qog‘ozni tutqizdi-da, mahbus ayolni ko‘rsatib: «Qabul qilib ol», dedi. Qizil yuz, cho‘tir askar – nijegorodlik mujik qog‘ozni shineli yengining qaytarmasiga qistirdi-da, sherigi, yalpoq yuzli chuvashga mahbus ayolni ko‘rsatib ko‘z qisdi. Askarlar mahbus ayolni oldilariga solib zinadan tushishdi-da, darvoza tomon yurishdi.

Darvoza o‘rtasidagi kichkina eshik ochildi. Askarlar bilan mahbus ayol ostonadan hatlab qo‘raga chiqishdi, so‘ngra panjaradan o‘tib, shahar bo‘ylab, tosh ko‘chaning o‘rtasidan yurib ketishdi.

Izvoshchilar, do‘kondorlar, oshpaz xotinlar, ishchilar, amaldorlar to‘xtashib, mahbus ayolga qarashardi; ba‘zilari boshlarini chayqab: «Yo‘ldan ozgan kishining ahvoli shu-da! Bizga o‘xhab tinch yursa o‘ladimi», – deb o‘ylashardi. Bolalar «qaroqchi» xotinga qo‘rqa-pisa qarashar, orqasidan askarlar kelyapti-ku, endi hech narsa qilolmaydi, deb yupanishardi. Ko‘mirini sotib bo‘lib, tamaddixonadan choy ichib chiqqan bir qishloqi mujik mahbus ayolning yoniga keldi-da, cho‘qinib unga bir tiyin uzatdi. Mahbus ayol qip-qizarib ketdi; boshi xam bo‘ldi, allanima deb g‘udrandi.

Mahbus ayol hammaning ko‘zi o‘zida ekanini sezib, qarayot-ganlarga ohistagina ko‘z qirini tashlab qo‘ydi va o‘ziga tikilib qaraganlarini bilib, xursand bo‘ldi. Turmadagiga qaraganda tozaroq bo‘lgan bahor havosi ham uning bahrini ochdi. Ammo yurishni unutib qo‘yan, qo‘pol mahbuslar shippagini kiygan oyoqlari toshda yurganda og‘rir, shuning uchun ham u ko‘zini yerdan uzmay, ohistaroq qadam qo‘yishga urinardi. Un do‘kon yonidan o‘tib ketayotganda, mahbus ayol do‘kon yonida, odamlardan qo‘rqmay, lapanglab yurgan beozor kaptarlardan birini bosib olayozdi, kaptar par etib ko‘tarildi-da, qanotlarini silkitib mahbus ayolning qulog‘i yonidan uchib o‘tib ketdi, shamoli yuziga kelib urildi. Mahbus ayol jilmaydi-yu, keyin o‘zining qanday ahvoldaligi esiga tushib, xo‘rsinib qo‘ydi.

II

Mahbus Maslovaning boshidan o‘tgan voqealar kunda bo‘lib turadigan voqealardan edi. Maslova erga tegmagan bir xizmatkor xotinning qizi edi. Bu ersiz xotin qishloqda opa-singil zamindor

bekachnikida molboqarlik qiladigan onasi qo'lida turar va har yili **tug'ar** edi. Qishloq odatiga ko'ra, tug'ilgan bola cho'qintirilardi, keyin onasi dunyoga bemavrid kelgan, ishlashga halaqit bergen bu keraksiz bolani emizmasdi, u ko'p vaqt o'tmay ochlikdan o'lib ketaverardi.

Uning besh bolasi shu taxlitda o'lib ketgan edi. Hammasi cho'qintirildi, keyin emizilmadi, o'lib ketdi. O'tkinchi lo'lidan orttirilgan oltinchi bola qiz edi va agarda u qari bekachlardan biri qaymoqdan sigir hidi kelyapti, deb molboqarlarni koyish uchun molxonaga kirmaganda, bu qizchaning taqdiri ham xuddi shunday bo'lardi. Beka molxonaga kirganda ayol do'mboqqina chaqaloqni qo'ynida olib yotardi. Qari bekach qaymoq uchun ham, ko'zi yorigan ayolni molxonaga kirgizishgani uchun ham koyidi-da, endi chiqib ketmoqchi bo'lganida, go'dakni ko'rib iyib ketdi va momosi bo'lishni istab qoldi. Bekach qizchani cho'qintirdi va cho'qintirgan qiziga rahmi kelib sut, onasiga pul berib turdi, shu bahona bilan qizcha omon qoldi. Qari bekachlar ham qizchani «omon qolgan» deb yuritadigan bo'ldi.

Onasi kasal bo'lib o'lib qolganda qizcha uch yashar edi. Molboqar kampir nevarasini boqishga qiyinalgani uchun qari bekachlar qizchani o'z qaramog'lariga olishdi. Qorako'z qizcha nihoyatda sho'x va yoqimtoy bo'lib chiqdi, qari bekachlar o'sha bilan ovunadigan bo'lib qolishdi.

Qari bekachlar ikkita edi: kichigi Sofya Ivanovna ko'ngilchangroq bo'lib, qizni shunisi cho'qintirgan edi. Kattasi Marya Ivanovna qattiqqo'lroq edi – Sofya Ivanovna qizni yasantirar, o'qishga o'rgatar va uni asrandi qilib olmoqchi bo'lardi. Marya Ivanovna bo'lsa, qizni xizmatkor, uddaburon oqsoch qilish kerak, derdi. Shuning uchun ham juda talabchan edi, jahli chiqib turgan kezlarda qizchani jazolar, hatto tutib olib urardi. Shunday qilib, ikki xil ta'sir ostida tarbiya topgan qizcha o'sib voyaga yetganda na asrandi qiz bo'ldi, na oqsoch. Uni Katka emas, Katenka ham emas, balki Katyusha deb chaqirishardi. Katyusha kashta tikar, uylarni yig'ishtirar, ikonalarni bo'r bilan tozalar, qahva qovurar, tuyar, qaynatib kosachalarda keltirib berar, mayda-chuydalarni yuvar, ba'zan bekachlarga kitob ham o'qib berardi.

Unga bir necha bor sovchilar keldi, lekin bekachlar orasida yashab o'rgangan qiz o'ziga sovchi qo'ygan mehnatkash odamlar bilan birga turish og'ir bo'lishini o'ylab, birontasiga ham tegmadi.

U o'n olti yoshga kirguncha ana shunday yashadi. Katyusha o'n oltiga kirganda bekachlarnikiga ularning talaba jiyani badavlat knyaz keldi. Katyusha bo'lsa knyazni sevib qoldi, lekin na unga dil izhori qildi va na bunga iqror bo'lди. Oradan ikki yil o'tgach, bekachlarning xuddi o'sha jiyani urushga keta turib yo'l-yo'lakay ammalarinikiga tushib, ularnikida to'rt kun turib qoldi, jo'nashidan bir kun oldin Katyushani yo'ldan ozdirib, jo'nab ketadigan kuni uning qo'lliga yuz so'm qistirdi. Oradan besh oy o'tgach, Katyusha o'zining homiladorligini sezib qoldi.

O'shandan beri dunyo ko'ziga qorong'i ko'rinish, bu shar-mandalikdan qutulish yo'llarini izlay boshladi. Qo'li ishga bormay, bekachlariga o'lganning kunidan xizmat qilib yurdi va bora-bora sabr kosasi to'lib-toshganini o'zi ham payqamay qoldi. U bekachlariga qayerdag'i bo'lmag'ur gaplarni shart-shurt gapirib, hisob-kitob qilib jo'natib yuborishlarini so'radi. Ammo keyin bu qilmishidan o'zi ko'p afsuslandi.

Bekachlari ham undan ancha xafa bo'lishib, ishdan bo'shatib yuborishdi. Bularnikidan ketgach, stanovoynikida* oqsoch bo'lib ishlay boshladi. Lekin bu erda faqat uch oygina turdi, xolos, chunki stanovoy, ellik yashar chol hadeb tegishaverdi, bir safar u shilqimlik qilaverganida, Katyushaning zardasi qaynab, ahmoq va qari shayton, deb haqorat qildi, ko'kragiga bir turtib yiqitib yubordi. Shundan keyin Katyushani beadablikda ayblab, haydab yuborishdi. Oy kuni yaqinlashib qolgani sababli biron ishga joylashishning foydasi yo'q edi, shuning uchun Katyusha qishloqdagi mayfurush beva doya xotinnikida tura boshladi. Qiynalmasdan ko'zi yoridi. Ammo qishloqda kasal xotinni tug'dirgan doya Katyushaga yuqumli kasal yuqtirdi. Chaqaloq o'g'ilchani yetimxonaga jo'natishdi. Chaqaloqni yetimxonaga eltgan kampirning aytishicha, bola yetib borgan hamono dunyodan o'tibdi.

Doya xotinnikiga kelganda Katyushaning bir yuz yigirma yetti so'm puli bor edi: yigirma etti so'mni o'zi ishlab topgan, yuz so'mni

* Stanovoy – Chor Rossiyasida: politsiya mansabdori.

yo'ldan ozdirgan yigit bergen edi. Doya xotinning uyidan chiqib ketgan paytda Katyushaning yonida atigi olti so'm pul qolgandi. Katyusha pul saqlashni bilmas, o'ziga ham xarjlayverar, so'raganlarga ham beraverardi. Doya xotin ikki oy uyida turgani, yegan ovqati va ichgan choyi uchun undan qirq so'm oldi, yigirma besh so'm bolani jo'natishga sarf bo'ldi. Qirq so'mini doya xotin sigir sotvolaman, deb qarzga so'rab oldi. Yigirma so'mni ko'yak va sovg'a-salom olaman, deb nest-nobud qildi. Shunday qilib, Katyusha sog'aygan vaqtida yonida bir miri qolmagan edi. Yana ish qidirish kerak edi. O'rmon mudirinikidan ish topildi. U bola-chaqali odam bo'lsa-da, xuddi stanovoy singari, Katyusha kelgan kundanoq unga shilqimlik qila boshladi. Katyusha undan jirkanar, shu sababli undan o'zini olib qochib yurardi. U Katyushadan ko'ra tajribali va makkor, eng muhimi – Katyushani xohlagan joyga yuborishga haddi sig'adigan xo'jayin edi. Xullas, u payt poylab Katyushani qo'lga tushirdi. O'rmon mudirining xotini buni payqab qoldi va bir kuni ularning ustiga kelib qolib, Katyushani do'pposlay ketdi. Katyusha bo'sh kelmadi, yumdalashdi, oqibatda Katyushaga ishlagan haqini ham to'lamay, haydab yuborishdi. Shundan keyin Katyusha shaharga borib xolasinikida tura boshladi. Xolasining eri muqovasoz bo'lib, ilgari o'ziga to'q edi, endilikda hamma mijozlaridan ayrilib, qo'liga tushgan narsani sotib ichadigan bo'lib qolgandi.

Xolasi kichkinagina kirxona ochib, shu bilan tirikchiligini o'tkazar, bolalari va tiriktovon erini boqar edi. Xolasi Maslovaga kir yuvuvchi bo'lib ishlashni taklif qildi. Ammo Maslova xolasinikida turgan kir yuvuvchi xotinlarning mashaqqat bilan kun kechirayotganlarini ko'rgach, javobni orqaga surib, biron idorada xizmatkorlik topilarmikan, deb ish qidirib yurdi. Ikkita gimnazist o'g'li bilan yashovchi bir boyvuchchanikidan ish topildi. Oradan bir hafta o'tgach, gimnaziyaning oltinchi sinfida o'qiydigan mo'ylovdor katta o'g'li o'qishni yig'ishtirib, Maslovaga shilqimlik qilaverib kun bermay qo'ydi. Beka hamma aybni Maslovaga to'nkab, javobini berib yubordi. Hadeganda yangi joy topilavermadi. Bir kuni Maslova odamlarga xizmatchi topib beradigan idoraga borganida, do'mboq qo'llariga uzuk va bilaguzuklar taqqan boyvuchcha xotinni uchratdi. Bu xotin Maslovaning ish qidirib yurganini eshitib, manzilini berdi va uyiga taklif qildi. Maslova

unikiga bordi. Oyimcha mehribonlik bilan kutib oldi, somsa va shirin may bilan siyladi, xat yozib berib oqsochini allaqayoqqa yubordi. Kechqurun xonaga baland bo'yli, uzun sochlariqa oq oralagan va oppoq soqolli kishi kirib keldi; chol kelgan hamono Maslovaning yoniga o'tirdi-da, ko'zlarini chaqchaytirib, iljayib, boshidan oyog'igacha razm solib chiqdi, hazillasha boshladi. Beka oyim cholni boshqa xonaga chaqirib oldi. Shunda Maslova uning: «Qishloq shamolini yegan, qaymoqdakkina», deganini eshitdi. Keyin beka oyim Maslovani chaqirib, bu odamning puli ko'p, o'zi yozuvchi, dedi, agar unga yoqib qolsang bormi, sendan hech narsasini ayamaydi, dedi. Katyusha yozuvchiga yoqib qoldi. U Maslovaning qo'liga yigirma besh so'm tutqazdi-da, tez-tez uchrashib turishga va'da berdi. Katyusha xolasinikida bo'lган vaqtidagi qarzini to'ladi, yangi ko'ylak, shlyapa va lenta sotib oldi. Shu bilan puli ham sob bo'ldi. Oradan bir necha kun o'tgach, yozuvchi uni yana chaqirtirdi. Katyusha bordi. U Katyushaga yana yigirma besh so'm berdi va alohida uyga o'tishni taklif etdi. Maslova yozuvchi ijaraga olgan uyda yashab yurib, xuddi shu hovlida turadigan xushchaqchaq bir gumashtani yaxshi ko'rib qoldi. Katyusha yozuvchiga gapning ochig'ini aytdi va boshqa kichikroq bir uyga ko'chib chiqdi. Unga uylanishga va'da bergen gumashta esa hech narsa demasdan uni tashlab, Nijniy shahriga jo'nab ketdi, Maslova yolg'iz qoldi. U yolg'iz o'zi ijarada turmoqchi bo'ldi-yu, lekin ruxsat berishmadni. Daha nazoratchisi, agar sariq chipta olsang va ko'rikdan o'tib tursang, yolg'iz turishing mumkin, dedi. Shundan keyin u xolasinikiga ketdi. So'nggi modadagi ko'ylagini, yelkaga tashlab yuradigan kiyimi va shlyapasini ko'rgan xolasi uni hurmat bilan kutib oldi va bu safar, turmushi yaxshiga o'xshaydi, deb o'ylab, kir yuvuvchilikka kirgin, deyishga botinolmadi. Endi Maslova kir yuvuvchilikka kirishni xayoliga ham keltirmasdi. U oldingi xonalarda turuvchi qo'llari qoqshol kirchi xotinlarning og'ir turmushiga achinardi. Ularning ba'zilari qishin-yozin derazalari yopilmaydigan xonalarda o'ttiz darajali issiqsovun bug'i ichida kir yuvib, dazmollayverib sil bo'lган edi. Katyusha ana shularning ahvolini ko'rib, men ham shu azob-uqubatda qolib ketishim mumkin, deb o'ylab vahimaga tushdi.

Xuddi ana shu vaqtda, ya'ni Maslovaning ahvoli nihoyatda tang bo'lib, uni himoya ostiga oladigan odam topilmay qolganda islovotxona uchun qiz izlab yuruvchi bir dallol xotin duch kelib qoldi.

Maslova ko'pdan beri chekardi. Ammo gumashta bilan aloqa qila boshlagandan so'ng va ayniqsa, u tashlab ketgandan keyin ko'proq ichadigan bo'lib qolgan edi. Sharob lazzatli bo'lgani uchungina emas, balki boshidan kechirgan og'ir kunlarini unutdirgani uchun, mast bo'lganda o'zini erkinroq va dadilroq his etgani uchun ham Maslova ichkilikka o'ch bo'lib qoldi. Sharob ichmagan kezlarida uning ko'ngli g'ash bo'lar va uyalar edi. Dallol xotin xolasini ziyoferdi va Maslovani ichirib, shahardagi eng yaxshi islovotxonaga kirishni taklif etdi, bu kasbning foydali va yaxshi tomonlarini uqtirdi. Maslovaning oldida ikki yo'l bor edi: yo xizmatkor bo'lib, xo'rланib erkaklar tomonidan ta'qib etilib, kishibilmas o'qtin-o'qtin buzuqilik qilish yoki yegani oldida, yemagani ketida, tinch, xotirjam, qonun tomonidan yo'l qo'yilgan va yaxshi haq to'lanadigan, doimiy fohishalik bilan ochiqchasiga shug'ullanish. U keyingisini tanladi. Bundan tashqari, u shu yo'l bilan o'zini yo'ldan ozdirgan kishidan, gumashtadan va unga yomonlik qilgan barcha odamlardan o'ch olmoqchi bo'ldi. Uning bu qarorga kelishiga sabab bo'lgan narsalardan yana biri shu ediki, dallol xotin unga, ko'nglingiz tusagan ko'ylakni – duxoba deysizmi, fay deysizmi, shohi ko'ylak deysizmi, balga kiyiladiganidan tortib, orqasi ochiq va yengsiz ko'ylakkacha, istaganingizni tiktira olishingiz mumkin, deb aytdi. Maslova qora duxoba hoshiyali, o'yma yoqali sap-sariq ko'ylak kiyganini tasavvur qilgach, o'zini tutib turolmadi va pasportini berdi. Shu kuniyoq kechqurun dallol xotin uni izvoshga o'tqazib, hammayoqqa dong'i ketgan Kitaevaning uyiga olib borib qo'ydi.

Ana shu paytdan boshlab Maslova Tangrining buyrug'i va bani-bashar pandlarini uzlusiz poymol qilgan hayot og'ushida yashay boshladidi. O'z fuqarolarining baxt-saodati to'g'risida g'amxo'rlik qiladigan hukumat boshliqlarining ijozati bilangina emas, balki o'shalarining himoyasi ostida yuzlab va yuz minglab ayollar shunday gunoh ishlar bilan shug'ullanib kelmoqda va oqibatda o'ntasidan to'qqiztasi og'ir xastalikka mubtalo bo'lib, fursatidan burun qarib, o'lib ketmoqda edi.

Kechasi bilan aysh-ishrat qilib chiqqach, ertalab va kunduzlari g'aflat bosib uqlashar, soat uch-to'rtlarda iflos to'shakdan horib-charchab turishar, bosh og'rig'iga zelter suv, qahva ichishar, yengil uy kiyimi – kofta va xalatda xonama-xona kezishar, deraza pardasi orasidan mo'ralashar, lanj bo'lib bir-birlari bilan janjallahishar, keyin yuvinib-taranib, badanlariga, sochlariغا moy surtishar, ustlariga atir sepishar, ko'ylak o'lchashar, ko'ylak uchun beka bilan talashib-tortishar, o'zlarini oynaga solishar, yuzlari, qoshlarini bo'yashar, shirin, yog'li ovqatlar yeyishardi, keyin badani ko'rinish turadigan harir shohi ko'ylak kiyib, bezatilgan, yorug' zalga chiqishardi, mehnatlarni kutib olishar, musiqa, raqslar boshlanar, konfetlar yeb, sharob ichishar, tamaki chekishardi. Keyin yoshlar bilan, o'rtalab yasharlar va ona suti og'zidan ketmaganlar, qarib-chirib qolgan qariyalar, bo'ydoqlar va xotin, bola-chaqalilar, savdogarlar, sarkorlar, armanilar, yahudiylar, tatarlar, boylar, kambag'allar, sog'lar, kasallar, mastlar, hushyorlar, qo'rs odamlar, nozik tabiatlilar, harbiylar, oddiy kishilar, talabalar, gimnazistlar – xullas har xil toifadagi, turli yoshdag'i va fe'ldagi odamlar bilan zino qilishardi. Oqshomdan tong otguncha shovqin-suron, hazil-mutoyiba, mushtlashishu musiqa, tamakiyu sharob, sharobu tamaki. Faqat ertalab shulardan qutulib qattiq uyquga ketishardi. Haftaning har bir kuni ahvol shu edi. Nihoyat, haftaning so'nggi kunlarida davlat mahkamasiga – uchastkaga borishardi. Bu yerda davlat xizmatida turgan amaldorlar – erkak doktorlar ba'zan jiddiylik bilan, ba'zida esa faqat insonlarnigina emas, hatto hayvonlarni ham jinoyatdan saqllovchi sharm-hayoni yig'ishtirib qo'yib, ermak qilib kulishib, shu xotinlarni ko'rikdan o'tkazar va ularga sheriklari bilan birgalikda bir hafta davomida qilgan o'sha jinoyatlarini yana davom ettirishlari uchun patent berishardi. Hafta ketidan haftalar shu zaylda o'taverardi. Har kuni, yozin-qishin, Xudoning bergen kuni ahvol shu edi.

Maslova yetti yil shu zaylda kun kechirdi. Bu vaqt ichida u islovotxonani ikki marta o'zgartirdi, bir marta kasalxonada yotib chiqdi. Islovotxonaga kelganiga yetti yil, birinchi bor yo'ldan ozganiga sakkiz yil bo'ldi deganda, yigirma olti yoshida uni qamoqqa olishdi, keyin qotillar va o'g'rilar orasida olti oy turgandan keyin uni sudga olib ketishdi.

III

Uzoq yo‘l yurib charchagan Maslova konvoylar bilan viloyat sudiga yaqinlashganda, o‘sha bekalarning jiyani, uni yo‘ldan ozdirgan o‘sha knyaz Dmitriy Ivanovich Nexlyudov hamon prujinali baland va yumshoq parqu to‘sak ustida, ko‘krak burmalari **dazmollangan gollandcha ich ko‘ylagining** yoqasini oolib, papirosh chekib yotardi. U ko‘zini bir nuqtaga tikkanicha kecha nima bo‘lgani va bugun nima qilishi kerakligi ustida bosh qotirardi.

U badavlat va nomdor Korchaginlarnikida o‘tkazgan kechagi oqshomni eslarkan, bir xo‘rsinib qo‘ydi. Hamma uni Korchaginlarning qiziga uylanadi, deb o‘ylar edi. Nexlyudov papirosh qoldig‘ini tashlab, kumush portsigardan ikkinchi papiroshni olmoqchi bo‘di-yu, ammo bu fikridan qaytdi va oppoq, silliq oyog‘ini karavotdan osiltirib tuflisini topdi, to‘ladan kelgan kiftiga shohi xalat tashladi-da, tez va gurs-gurs qadam tashlab, yotoqxonaga yondoshgan eleksir,odekolon, fiksatuar* va atir hidlari anqib turgan xonaga chiqdi. Nexlyudov ko‘p yeriga plomba qo‘yilgan tishlarini alohida poroshok bilan tozaladi, gulob bilan og‘zini chaydi. Keyin hammayog‘ini yuvib, har xil sochiq bilan artina boshladi. Atir sovun bilan qo‘llarini yuvib bo‘lgach, uzun tirnoqlarini cho‘tka bilan erinmay tozaladi, katta marmar tosda yuzini va yo‘g‘on bo‘ynini yuvib oldi-da, yotoqxona yonidagi uchinchi xonaga kirib ketdi. U yerda dush tayyorlab qo‘yilgan edi. Bunda u sergo‘sht, semiz, oppoq badaniga sovuq suv quyib, pahmoq choyshab bilan artinib, dazmollab tayyorlab qo‘yilgan kiyimlarini, oynadek yarqirab turgan botinkasini kiydi, oyna yoniga o‘tirib olib ikkita cho‘tka bilan kaltagina qora jingalak soqolini, boshining old qismidagi siyraklashib qolgan jingalak sochlari taray boshladi. Uning hamma narsasi – ichki kiyimlari, ust-boshlari, botinkasi, bo‘yinbog‘i, to‘g‘nog‘ichi, ilmatugmasi ko‘zga tashlanmaydigan, oddiy, pishiq, qimmatbaho edi.

Nexlyudov o‘nlarcha bo‘yinbog‘ va to‘g‘nog‘ichlar orasidan qo‘liga ilinganini olib – bular unga bir vaqtlar yangi va antiqa narsalarga o‘xshab tuyular, hozir esa baribir edi – tozalab stulga taxt qilib qo‘yilgan ko‘ylakni kiydi-da, rangi toza bo‘lmasa-da, harqalay, ozoda kiyimda, xushbo‘y hidlar taratib, uzun yemakxonaga

* *Fiksatuar* – sochni yaltillatadigan moy.

kirdi. Yemakxonaning parket polini kecha uchta mujik ishqalab yuvib qo'ygan edi. U yerda bahaybat qarag'ay bufet va oyoqlari sher panjasiga o'xshagan, o'ymakor, ikki yoqqa suriladigan katta serhasham stol turardi. Chetiga katta-katta tug'ro tikilgan, kraxmallangan yupqa dasturxon yoyilgan stol ustida: qahva hidi taralib turgan kumush qahvadon, xuddi shunaqa qanddon, qaymoq solingan qaymoqdon va yumshoq kulcha, qoqnon, biskvit solingan savatcha turar edi. Asbob-anjomlar yonida yangi kelgan xatlar, gazetalar va «Revue des de ux Mondes» degan yangi kitob yotardi. Nexlyudov xatlarni o'qimoqchi bo'lib turgan ham ediki, yo'lakka chiqiladigan eshikdan qora kiyimli, boshiga qing'ir-qiyshiq farqini bekitib turgan bezakli to'r tashlagan semiz kampir kirib keldi. U Nexlyudovning yaqinginada shu uyda vafot etgan marhum onasining oqsochi Agrafena Petrovna edi. Endi u Nexlyudovning kalitdori edi.

Agrafena Petrovna turli vaqtarda Nexlyudovning onasi bilan chet ellarda o'n yil yashab kelgan, qiyofasi ham, yurish-turishi ham bekasinikiga o'xshardi. U Nexlyudovlar uyida bolalik chog'idan yashab kelar va Dmitriy Ivanovichni go'daklik chog'idanoq, Mitenkalik vaqtidanoq bilardi.

- Xayrli tong, Dmitriy Ivanovich.
- Assalomu alaykum, Agrafena Petrovna. Qanday yangiliklar bor? – deb so'radi Nexlyudov hazilomuz.
- Knyaginiyananmi, knyajnadanmi, kimdandir xat bor. Boya oqsochi keltirgan edi. Mening xonamda kutib o'tiribdi, – Agrafena Petrovna xatni uzata turib ma'nodor jilmaydi.
- Xo'p, hozir, – dedi Nexlyudov xatni olib. Agrafena Petrovnaning jilmayganini ko'rib, qovog'ini soldi.

Agrafena Petrovnaning tabassumi xat knyajna Korchaginadanligini, Agrafena Petrovnaning fikriga qaraganda, Nexlyudov knyajnaga uylanmoqchiliginini ko'rsatardi. Agrafena Petrovnaning o'smoqchilab kulib turishi Nexlyudovga yoqmadи.

– Oqsochga, kutib turarkansiz, deyman-da, – degancha Agrafena Petrovna stol ustini supuradigan cho'tka o'z joyida turmaganini ko'rib boshqa joyga olib qo'ydi-da, yemakxonadan chiqib ketdi.

Nexlyudov Agrafena Petrovna bergen, atir isi anqib turgan xatni ochib o'qiy boshladi.

«Sizning xotira daftaringiz bo‘lishni o‘z zimmamga olganim uchun, – deb shoshilib yozilgandi chetlari tekislanmagan bir varaq kulrang qalin qog‘ozga, – shu narsani sizga eslatib o‘tmooqchiman-ki, siz shu yil, 28 aprel kuni maslahatchi sifatida sudda bo‘lishingiz kerak. Kecha o‘zingizga xos yengiltaklik bilan bizlar va Kolosov bilan birga surat tomosha qilgani borishga va’da qilgandingiz, endi borishingizning iloji yo‘q; sudga vaqtida yetib bormaganingiz uchun a moins que vous ne soyes dispose a payer a la cour d’assises les 300 roubles d’amend, que vous vous refusez pour votre cheval». Kecha siz jo‘nab ketgan hamono esimga tushdi. Esingizdan chiqmasin tag‘in.

Kn. M. Korchagina».

Qog‘ozning ikkinchi betiga shunday deb qo‘sishimcha qilingan edi:
«Maman vous fait dire due votre couvert vous attendra jusqu’à la nuit. Yenez absolument à quelle heure que cela soit».

M. K.»

Nexlyudov peshonasini tirishtirdi. Bu xat knyajna Korchaginaning ikki oydan buyon ustalik bilan olib borayotgan ishining davomi edi, knyajna Nexlyudovni asta o‘ziga rom qilib, ipsiz bog‘lab qo‘ygan edi.

Nexlyudov hozir o‘zi istasa ham knyajnaga uylanishni taklif etolmas, chunki buni amalga oshirolmashligiga, yoshi o‘tib qolgan, jon-dilidan sevmagan kishilarga xos sustkashlikdan tashqari, yana bir sabab bor edi. Bunga sabab, o‘n yil muqaddam Katyushani yo‘ldan ozdirib, keyin tashlab ketgani emas, yo‘q, buni u butunlay unutib yuborgan va uylanishimga g‘ov bo‘ladi, deb xayoliga ham keltirmasdi; bu sabab shundan iborat ediki, Nexlyudov bir erli xotin bilan aloqada edi, keyin bu aloqani o‘zi uzgan bo‘lsa-da, lekin ayol aloqani hali uzilgan deb hisoblamasdi.

Nexlyudov xotin-qizlar bilan muomala qilganda juda tortinchoq edi. Uning ana shu tortinchoqligi o‘sha erli ayolda Nex-

* Ot sotib olishga ko‘zingiz qiymagan 300 so‘mni okrug sudiga jarima to‘lashga ko‘zingiz uchmayotgan bo‘lsa, albatta (*fran.*).

** Oyimlar idish-tovoqlar siz uchun taxt turajagini aytishni topshirdilar. Fursat topsangiz, albatta, bir kelib keting (*fran.*).

lyudovni o‘ziga rom qilib olish istagini qo‘zg‘agan edi. Bu ayol uyezd oqsoqolining xotini edi. Nexlyudov o‘sha uyezdga dvoryanlar oqsoqoli sayloviга borgan edi. Ayol uni shunday aloqaga jalb qildiki, natijada Nexlyudov butun ehtirosi bilan unga berilib ketdi, lekin bu aloqa borgan sari uni jirkantirardi. Dastlab Nexlyudov nafsiyi tiyolmadi, keyin esa o‘sha xotin oldida o‘zini gunohkor hisoblab, uning roziligidisiz aloqasini uzib ketolmadi. Xuddi mana shuning uchun ham Nexlyudov hatto Korchaginaga uylanmoqchi bo‘lgan taqdirda ham, bunga haqim yo‘q, deb hisoblardi.

Stolda xuddi shu xotinning eridan kelgan xat yotardi. Uning qo‘li bilan yozilgan xatni, ustiga bosilgan muhrni ko‘rib Nexlyudov qip-qizarib ketdi, kuchiga kuch qo‘shilgandek bo‘ldi. Odatda, xavfxatar tug‘ilganda u o‘zini shunday his qilardi. Lekin behudaga hayajonlangan ekan: o‘ynashining eri, Nexlyudovning asosiy yer-mulki joylashgan uyezd dvoryanlarining oqsoqoli, may oyining oxirlarida shoshilinch sur’atda zemstvo* majlisiga chaqirilayotganidan Nexlyudovni xabardor etib, albatta, yetib kelishni va zemstvo majlisida ko‘riladigan masalalarda donner un coup d’epaule** so‘rabdi. Zemstvo majlisida maktab va yo‘l qurilishi masalalari ko‘riliishi ko‘zda tutilib, reaktsion partianing qarshilik qilishi kutilardi.

Dvoryanlar oqsoqoli liberal odam bo‘lib, bir necha maslakdoshlari bilan birgalikda Aleksandr III davrida yuz bergen reaktsiyaga qarshi kurash olib borar va bu ishga shu qadar berilib ketgandiki, o‘zining baxtsiz oilaviy hayotidan butunlay bexabar edi.

Nexlyudov shu kishi tufayli boshidan kechirgan barcha og‘ir damlarni: bir kuni eri bilib qoldi, deb o‘ylab, u bilan duel qilishga hozirlanganini va bu duelda osmonga qaratib o‘q uzishga ahd qilganini hamda u xotinning umidsizlanib, o‘zini suvgaga tashlamoqchi bo‘lib boqqa, hovuz tomonga yugurib chiqqanini, o‘zi uni qidirib yurganini esladi. «To u javob qaytarmaguncha borolmayman ham, biron ish qilolmayman ham», – deb o‘yladi Nexlyudov. Nexlyudov bundan bir hafta muqaddam, unga uzil-kesil xat yozib, o‘zining gunohkorligini, gunohini yuvish uchun har nega tayyorligini,

* *Zemstvo* – chor Rossiyasida dvoryan-burjo‘y vakillaridan tashkil etilgan va mahalliy ishlarni boshqarib turgan muassasa.

** Qo‘llab-quvvatlashni (*fran.*).

lekin har holda uning baxt-saodati uchun aloqani birato'la uzish kerakligini bildirgan edi. U ana shu xatga javob kutar, javobdan esa darak yo'q edi. Javob yo'qligi bir hisobda yaxshilik alomati edi. Agar ayol aloqaning uzilishiga rozi bo'limganda allaqachon yozib yuborgan yoki ilgarigidek o'zi yetib kelgan bo'lardi. Nexlyudov u yoqda hozir qandaydir bir zabit yashayotganini va u xotinga aylanishayotganini eshitgan edi. Bu xabar uni goh rashk o'tida yondirib azogba solardi, goh yolg'on gapirishdan qutuldim, deb sevinardi.

Ikkinci xat o'z yer-mulkini boshqaruvchidan edi. Boshqaruvchi, merosxo'rлиgingizni mustahkamlash uchun, albatta, o'zingiz kelishingiz zarur. Bundan tashqari, xo'jalikni qanday olib borish kerak, marhuma knyaginya davridagidek olib boriladimi yoki men bir vaqtlar marhuma knyaginyaga taklif etganim, endi siz yosh knyazga taklif etayotganim usulda, ya'ni asbob-uskunalarni ko'paytirib, dehqonlarga ularshib berilgan yerkarni o'zimiz ishlaymizmi, shu masalani ham hal qilmoq zarur, deb yozgan edi. Boshqaruvchi yerdan shu tariqa foydalanish ancha qulay bo'ladi, deb yozgan edi. Shu bilan birga, boshqaruvchi odat bo'yicha oyning birlinchi kuni yuborishi lozim bo'lgan uch ming so'mni birmuncha kechikib yuborayotgani uchun uzr so'ragan edi. Shu pullar keyingi pochta bilan yuborilar ekan. Kechikib qolganining sababi shu ekanki, dehqonlardan yig'ib olish juda qiyin bo'libdi. Dehqonlar shu qadar noinsof bo'lib ketishibdiki, ulardan pul undirish uchun boshqaruvchi hukumat idoralariga murojaat qilishga majbur bo'libdi. Bu xat Nexlyudovga ham yoqar, ham yoqmas edi. Katta xo'jalikning egasi ekani unga yoqardi. Yomon tomoni shu ediki, Nexlyudov katta yer egasi bo'la turib, yoshlik chog'laridanoq Gerbert Spenserning muxlisi edi. Spenser o'zining «Social statics» degan asaridaadolat – yerga xususiy egalik qilishga yo'l qo'ymaydi, deb da'vo qilgan, bu esa Nexlyudovni hayratda qoldirgandi. U yoshlikka xos samimiylilik va qat'iyat bilan, yer xususiy mulk bo'lishi mumkin emas, deb gapiribgina qolmasdan, universitetda shu haqda ilmiy asar yozish bilangina kifoyalanmasdan, o'sha vaqtida buni amalga ham oshirgan, o'z e'tiqodiga xilof qilmaslik, yermulkka ega bo'lmaslik uchun biroz yerni (onasiga daxli bo'limgan, otasidan o'ziga meros qolgan yerni) mujiklarga bo'lib bergen edi.

* «Ijtimoiy turg'unlik» (ing.).

Endi meros qolib, katta yer egasi bo'lib olgach, u ikki yo'ldan birini tanlashi lozim edi: yo bundan o'n yil muqaddam otasidan qolgan ikki yuz botmon yerni in'om qilganidek, yer-mulkidan voz kechishi yoki oldingi fikrining xato va noto'g'riliqiga iqror bo'lib indamay yuraverishi kerak edi.

Birinchisini qilolmasdi, chunki kun kechirishi uchun yerdan boshqa moddiy boyligi yo'q edi. U xizmat qilishni istamas, buning ustiga, u rohatda yashab o'rganib qolgan va bu odatlarni tark etishga ko'zi qiymas edi. Buning hojati ham yo'q edi, chunki endi unda yoshligidagi qat'iylik, e'tiqod kuchi va odamlarni hayron qoldirish istagi va g'ururdan asar ham qolmagan edi. Ikkinchidan esa yerga xususiy egalik qilishning qonunsizligi haqida Spenserning «Ijtimoiy turg'unlik» kitobida keltirilgan o'sha yorqin, shashubhasiz dalillaridan voz kecholmasdi. Nexlyudov keyinchalik Genri Jorjning asarlarida bu fikrlarini tasdiqlovchi aniq dalillarni topgan edi.

Mana shuning uchun ham boshqaruvchining xati unga yoq-magan edi.

IV

Nexlyudov qahva ichib bo'lgach, kabinetiga kirdi, taklif qog'ozini ko'zdan kechirib, sudga soat nechaga chaqirganlarini bilmoqchi va knyajnaga javob yozib yubormoqchi bo'ldi. Kabinetga ustaxona orqali o'tildi. Ustaxonada yangi boshlangan, orqasi o'girib qo'yilgan rasm molbert ustida turar, etyudlar osib qo'yilgan edi. Ikki yildan beri u shu rasm ustida ishlar edi, bu rasm, etyudlar va ustaxonaning ko'rinishi unga, ayniqsa, keyingi vaqtarda rassom bo'lishiga ishonchi yo'qola borganini eslatdi. Nexlyudov buni g'oyatda nozik rivojlangan estetik tuyg'u natijasi deb tushunar, lekin shu fikr uning ko'nglini g'ash qilar edi.

Nexlyudov yetti yil muqaddam, menda rassomlik iste'dodi bor, deb o'ylab, xizmatni tashlagan va san'atning yuksak cho'q-qisidan turib, boshqa ishlarga mensimaslik bilan qaragan edi. Endi ma'lum bo'ldiki, bunday qilishga uning haqqi yo'q ekan. Shuning uchun ham bu gap esiga tushganda ko'ngli g'ash bo'lardi. Nexlyudov ustaxonadagi barcha hashamatli asbob-anjomlarga qarab, dilsiyoh bo'ldi, diqqati oshib kabinetiga kirdi. Kattagina kabinet har turli jihozlar bilan bezatilgan edi.

Nexlyudov kattakon stolning shoshilinch ishlar tortmasidan chaqiruv qog‘ozini topdi, o‘qib, sudga soat o‘n birga chaqirilganini bildi, so‘ngra o‘tirib knyajnaga xat yozdi va taklif qilganlari uchun minnatdorlik bildirib, ovqat mahaliga yetib borishga harakat qilishini bildirdi. Lekin bitta xatni yozib bo‘ldi-da, yirtib tashladi: nazarida, o‘zini juda yaqin olib yozgandek tuyuldi; yana boshqasini yozdi – bunisi juda sovuq, haqoratomuz bo‘lib ko‘rindi. U yana yirtib tashlab, devordagi tugmani bosdi. Eshik ochilib kulrang qalin surpdan peshband taqqan, soqlol-mo‘ylovi qirilgan, bakenbard qo‘ygan, badqovoq xizmatkor kirdi.

– Marhamat qilib, izvosh chaqirtiring.

– Xo‘p bo‘ladi.

– Ha, aytganday, bu yerda Korchaginlarnikidan kelgan odam kutib o‘tiribi. Rahmat, dedilar, borishga harakat qilarkanlar, deb aytib qo‘ying.

– Xo‘p bo‘ladi.

«Yaxshi bo‘lmadi, yozolmasam, nima qilay? Baribir hali o‘zini ko‘raman-ku», – deb o‘yladi Nexlyudov va kiyinish uchun ichkariladi.

U kiyinib, zinapoyaga chiqqanida rezina g‘ildirakli tanish izvosh kutib turgan edi.

– Kecha siz knyaz Korchaginnikidan endi chiqib ketgan ekansiz, ketma-ket yetib kelibman, – dedi izvoshchi oq yoqadan chiqib turgan, oftobda qoraygan yo‘g‘on bo‘ynini burib, – darbon menga: «Hozirgina chiqib ketdilar», dedi.

«Korchaginlarga bo‘lgan munosabatimni izvoshchilar ham bilishadi», deb o‘yladi Nexlyudov. Keyingi vaqtarda uning boshini qotirgan: Korchaginaga uylansammikan, yo‘qmi, degan muammo oldiga kelib ko‘ndalang bo‘ldi. U shu kunlarda o‘z oldida turgan ko‘pgina boshqa masalalar kabi buni ham na u yoqli, na bu yoqli qilolmadi.

Uylanish kerak, degan fikrni yoqlovchi bir qancha dalillar bor edi. Birinchidan, uylanish tinch oilaviy hayot bag‘ishlardi. Shu bilan bir vaqtda, jinsiy hayotni tartibga solib axloq doirasida yashashga imkon berar edi; ikkinchidan va eng muhimi, oila va bola-chaqa hozirgi tuturiqsiz hayotimga ma’no beradi, deb

umid qilardi. Shularning hammasi uylanishning foydali tomonini ko'rsatardi. Uylanishga qarshi dalillardan biri – barcha yoshi ulg'ayib qolgan bo'ydoqlarga xos qo'rqoqlik, erkni qo'ldan berib qo'yishdan qo'rqish bo'lsa, ikkinchidan, xotin kishidek sirli zotdan ongsiz ravishda qo'rqish hissi edi.

Missiga uylanish masalasiga kelganda esa (Korchaginaning ismi Mariya bo'lib, barcha oliy tabaqa oilalarda rasm bo'lganidek, unga shunday laqab qo'ygan edilar) Nexlyudovga yoqqan narsa, birinchidan, uning nasl-nasabi, har jabhada, kiyinishidan tortib, gaphirish, yurish-turish, kulishigacha oddiy odamlardan biron boshqa jihat bilan emas, «andishaliligi» bilan ajralib turishida edi. Nexlyudov bu xislatiga boshqacha nom topolmas va bu xislatning qadrini bilar edi: ikkinchidan esa Missi uni boshqalardan ko'ra ko'proq qadrlardi, demak, Nelxyudovning fikricha, uni yaxshi tushunardi. Missining shu tushunchasi, ya'ni Nexlyudovning yuksak fazilatlarga ega bo'lganini e'tirof etishi uning nazarida Missining aqli, hushli, dono qiz ekanini ko'rsatardi. Missiga uylanishga qarshi bo'lgan dalillar shulardan iborat edi: birinchidan, Missidan ko'ra fazilatlari ko'proq qizni, ya'ni o'ziga munosib qizni topish mumkin, ikkinchidan, Missining yoshi yigirma yettida. Ilgari u boshqa bir odam bilan sevishgan bo'lishi mumkin, degan fikr Nexlyudovni azoblardi. U, Missi o'tmishda mendan boshqa odamni sevgan bo'lishi mumkin, degan fikrga chidayolmasdi. Missi uni uchratib qolishini oldin xayoliga ham keltirmagan, albatta, bu kundek ravshan. Ammo, shunga qaramay, Missi ilgari boshqa odamni sevgan bo'lishi mumkin, degan fikr Nexlyudovni tahqirlardi.

Uylanishni yoqlab va uylanishga qarshi bo'lgan dalillar baravar edi. Shu sababdan Nexlyudov o'zini o'zi mazah qilib, men buridan eshagiman, derdi. U o'z oldida turgan ikki bog' pichanning qaysi birini yejishini bilmay, boshi qotganicha qolaverdi.

«Xullas, Marya Vasilyevnadan (uyezd dvoryanlar oqsoqolining xotinidan) javob olmagunimcha, u bilan ishni bir yoqli qilmagunimcha, hech narsa qilolmayman», dedi u o'ziga o'zi.

Bir qarorga kelish uchun shoshilmasam ham bo'ladi, shoshilmaslik kerak, degan fikridan o'zi mamnun bo'ldi.

«Xullas, bafurja o'ylab ko'raman», dedi u o'ziga o'zi izvosh sudning asfaltlangan darvozaxonasiga sassizgina kelib to'xtagan paytda.

«Jamoat ishlarini qanday halol bajarib kelgan bo'lsam, hozir ham shunday qilishim kerak. Shunisi ham borki, bu maroqli ish», – dedi u o'ziga o'zi, so'ngra darbon yonidan o'tib, sud mahkamasining dahliziga kirdi.

V

Nexlyudov kirib kelganda sud mahkamasining yo'lagida harakat kuchaygan edi.

Qorovullar goh yelib-yugurib, goh oyoqlarini sudrab yurishar, yumushlarni bajarib, qog'oz tashib u yoqdan bu yoqqa harsillab chopishardi. Sud ijrochilar, advokatlar va sud xodimlari goh u yoqqa, goh bu yoqqa o'tib turishar, arzgo'yalar va qamoqqa olinmagan sudlanuvchilar mung'ayib, devor bo'ylab sang'ib yurishar yoki kutib o'tirishardi.

– Okrug sudi qayerda? – deb so'radi Nexlyudov qorovullarning biridan.

– Sizga qaysi biri kerak? Fuqarolar bo'limi bor, sud palatasi bor.

– Men maslahatchiman.

– Jinoiy ishlar bo'limi. Shunaqa demaysizmi. Bu yoqqa, o'ng tomonga yurib, keyin chapga burilsangiz, ikkinchi eshik.

Nexlyudov ko'rsatilgan tomonga qarab ketdi.

O'sha eshik yonida ikki kishi kutib turardi: ularning biri baland bo'yli, barvasta, ochiqko'ngil savdogar edi, aftidan, tamaddi qilib, ichib, shirakayf bo'lib olganga o'xshardi, ikkinchisi yahudiy gumashta edi. Nexlyudov ularning yoniga borib, maslahatchilar uyi shu yerdami, deb so'raganda, ikkalovi junning narxi haqida so'zlashib turgan edi.

– Shu yerda, taqsir, shu yerda. Siz ham bizga o'xshagan maslahatchimisiz deyman-a? – deb so'radi ochiqko'ngil savdogar kulib, ko'z qisib qo'yib. – Durust, birgalashib zahmat chekarkanmizza, – Nexlyudov «ha» degandek bosh irg'ab qo'ygandan keyin, gapida davom etdi, – ikkinchi gildiya* savdogari Baklashov, – dedi

* *Gildiya* – Chor Rossiyasida savdogarlarning boyligiga qarab beriladigan daraja.

u yumshoq, qisib bo'lmaydigan yapaloq qo'lini uzatib, – zahmat chekmoq kerak. Kim bilan tanishish sharafiga muyassar bo'ldik?

Nexlyudov o'zini tanitdi-da, maslahatchilar xonasiga kirib ketdi.

Kichkinagina maslahatchilar xonasida turli toifadan o'n nafarcha odam bor edi. Hammalari ham endigina kelgan bo'lib, ba'zilari o'tirishar, ba'zilari yurib turar, bir-birlarini ko'zdan kechirishar edi. Ular orasida mundir kiygan, iste'foga chiqqan bir harbiy kishi ham bor, boshqalari syurtuk va pijak kiyishgan, faqat bir kishi burma kamzul kiyib olgan edi.

Bu vazifa maslahatchilarning ko'pini ishdan qoldirgan va o'zlarining aytishlaricha, ularga malol kelayotgan bo'lsa ham jamiyat uchun zarur ishni qilayotganlardan bir qadar mamnun bo'lganlari aftalaridan bilinib turardi.

Maslahatchilarning ba'zilari bir-birlari bilan tanishib olib, kimning kimligini tusmollab bilib, ob-havo haqida, bahorning erta kelgani haqida, ko'rildigan ish to'g'risida gaplashishardi. Nexlyudovni tanimaganlar u bilan tanishib olishga shoshilar, aftidan, u bilan tanishishni o'zları uchun katta martaba deb bilar edilar. Nexlyudov hamma vaqt notanish odamlar meni shunday hurmatlashlari zarur, deb hisoblardi. Agar undan, nega o'zingni ko'p kishilardan baland hisoblaysan, deb so'ralsa, u bunga javob berolmasdi, chunki umrida biror arzigulik ish qilmagan edi. Ingliz, fransuz va nemis tilida yaxshi gapirishi, ichki va ustki kiyimlari, bo'yinbog' va ilmatug-malarining eng asl va qimmatbaho buyumlar ekani o'zini katta olishi uchun sabab bo'lolmasligini o'zi ham tushunardi. Ammo, shunga qaramay, u o'zini katta olar, meni izzat-hurmat qilishlari lozim, deb hisoblar va hurmatini joyiga qo'yishmasa, o'zini tahqirlangan deb bilardi. Maslahatchilar xonasida hurmati joyiga keltirilmaganidan ko'ngli og'ridi. Maslahatchilar orasida Nexlyudovning tanishi chiqib qoldi. Bu Pyotr Gerasimovich (Nexlyudov uning familiyasini bilmas va bilmasligi bilan maqtanib ham yurardi), opasining bolalarini ilgari o'qitgan edi. Ana shu Pyotr Gerasimovich kursni tugatib, endilikda gimnaziyada dars berardi. Nexlyudov uni betakallufligi uchun, qah-qahlab kulishi, opasi aytganidek, «kommuna»ligi uchun yoqtirmas edi.

– E-ha, siz ham qo'lga tushibsiz-ku, – deya qah-qahlab kutib oldi Pyotr Gerasimovich uni. – Chap berolmapsiz-da?

– Chap berishni xayolimgayam keltirganim yo‘q, – dedi Nexlyudov **birdan qovog‘ini solib**.

– Bu shon-sharaflı ish, lekin hali shoshmay turing, och qolganingiz ustiga yana uyqidan ham qoldirishsin, ana unda boshqacha sayraysiz! – dedi Pyotr Gerasimovich avvalgidan ham qattiqroq haholab.

«Bu popvachcha hozir meni sensirashdan ham toymaydi», deb o‘yladi Nexlyudov va qovog‘ini solib xuddi hamma qarindoshurug‘lari o‘lib qolganidan endigina xabar topgan odamdek tumsayib nari ketdi va jon-jahdi bilan allanarsalarni hikoya qilayotgan sochi qirilgan basavlatgina novcha janob yoniga to‘plangan odamlar to‘dasiga borib qo‘sildi. Bu janob hozir Fuqarolar bo‘limida borayotgan sud ishi haqida gapirar, o‘zini bu ishni ipidan ignasigacha bilib olgandek qilib ko‘rsatar, sudyalar va mashhur advokatlarning ism-sharifi bilan aytib hikoya qilardi. U bir mashhur advokat ustalik bilan ishni boshqacha qilib yuborganini so‘zlardi. Natijada sudlashgan tomonlardan biri – keksa beka, butunlay haqli bo‘lishiga qaramay, endi bekordan bekorga ikkinchi tomonga juda ko‘p pul to‘lashga majbur bo‘libdi.

– Juda usta advokat! – derdi u.

Uning so‘zlariga hurmat bilan qulq solishardi, ba’zilar o‘z mulohazalarini qo‘sib qo‘yishga urinishar, ammo u hammasini faqat o‘zining biladigandek ularning gapini shartta bo‘lardi.

Nexlyudov sudga kech kelganiga qaramay, ko‘p kutishiga to‘g‘ri keldi. Sud a’zolaridan biri haligacha yetib kelmagani uchun ish ko‘rilmay turar edi.

VI

Raislik qiluvchi barvaqt yetib keldi. U baland bo‘yli, bakenbardiga oq tusha boshlagan semiz kishi edi. U uylangan bo‘lsa-da, xotini singari buzuqi odam edi. Ular bir-birlariga xalaqit berishmasdi. Bugun ertalab u yozda uylarida yashagan murabbiya xotindan xat olgan edi. Murabbiya xatida janubdan Peterburgga o‘tib ketaturib yo‘l-yo‘lakay bu shaharga tushishini, soat uchdan oltigacha «Italiya» mehmonxonasida kutishini aytgan edi. Shuning uchun ham rais bultur yozda dala-hovlida don olishgan o‘sha malla Klara

Vasilyevnani soat oltigacha borib ko‘rishga ulgurish maqsadida bugungi majlisni tezroq boshlab, ertaroq tugatish payida edi.

Sud raisi kabinetiga kirgach, eshikni ichidan bekiddi-da, qog‘ozlar saqlanadigan javonning pastki qavatidan ikkita qadoq toshni qo‘liga olib, yigirma marta baland ko‘tardi, oldinga cho‘zdi, yonga yoydi va pastga tushirdi. Keyin qadoq toshni boshi tepasida tutgani holda uch marta o‘tirib turdi.

«Odamni sog‘lom qilishda sovuq suvda yuvinish bilan badantarbiyaga yetadigani yo‘q», deb o‘yladi u yon barmog‘iga oltin uzuk taqilgan chap qo‘li bilan o‘ng qo‘lining turtib chiqqan mushagini ushlab. U endi qo‘lidagi qadoq bilan havoda yarim doira chizmoqchi bo‘lib turgan ham ediki (uzoqqa cho‘ziladigan majlisga kirib o‘tirishdan oldin u shu ikki mashqni bajarardi), allakim eshikni itardi. Rais shoshib-pishib qadoq toshni joyiga qo‘ydi-da, eshikni ochdi.

– Kechirasiz, – dedi u.

Xonaga sud a’zolaridan biri – tilla ko‘zoynak taqqan, o‘rta bo‘yli, bir kifti ko‘tarilgan, qovog‘i soliq kishi kirdi.

– Matvey Nikitichdan yana darak yo‘q, – dedi sud a’zosi norozilik bilan.

– Haligacha kelmadi, – deya javob berdi rais mundirini kiyaturib. – Doim kechikkani-kechikkani.

– Uyalmaganiga hayronman, – dedi sud a’zosi va papirosini olar ekan, jahl bilan o‘tirdi.

Juda batartib bo‘lgan bu sud a’zosi bir oyga deb bergen pulini vaqtidan ilgari sarflab qo‘ygani uchun shu bugun ertalab xotini bilan urishib chiqqan edi. Xotini oldindan yana pul berib turishini so‘ragan edi, u aytganim-aytgan deb o‘z so‘zida turib oldi. Shu bilan janjal ko‘tarildi. Xotini, agar shunday davom etadigan bo‘lsa, ovqat pishirmayman ham, uyda ovqatlanaman, deb o‘ylamagin ham, dedi. Xotinidan har narsani kutish mumkin edi, shuning uchun u, obbo, endi aytganini qilmasa edi, deb qo‘rqib uyidan chiqib ketgan edi. «Shu ahvolda odob va axloq doirasidan chiqmay yashab ko‘r-chi», – deb o‘ylardi. U tirsaklarini kerib, chiroyli, oppoq barmoqlari bilan oq oralay boshlagan quyuq va uzun bakenbardini tik yoqasining ikki tomoniga tarayotgan, chertsan,

ikki betidan qon tomadigan, xushchaqchaq va ochiqko'ngil raisga qarab ichida: «U hamma vaqt mamnun va xursand, men bo'lsam azob ichidaman», – deb qo'ydi.

Shu payt allaqanday bir hujjatlar jamlanmasini ko'tarib kotib kirib keldi.

– Sizdan g'oyatda minnatdorman, – dedi rais va papirosini yondirdi. – Qaysi ishni oldin ko'ramiz?

– Menimcha, zaharlashni, – dedi kotib beparvodek ko'rinish.

– Yaxshi, zaharlashni bo'lsa, zaharlashni-da, – dedi rais, bu ishni soat to'rtgacha tamomlab, keyin ketish mumkin, deb o'ylab. – Matvey Nikitich hali kelgani yo'qmi?

– Kelgani yo'q.

– Breve-chi?

– Shu erda, – deb javob berdi kotib.

– Ko'rib qolsangiz, ayting, zaharlashdan boshlaymiz.

Breve shu sud majlisida qoralovchilik qiladigan prokuror yordamchisi edi.

Kotib yo'lakka chiqqanda Breveni uchratdi. U mundirining tugmalarini solmagan, portfelin qo'ltig'iga qistirib olgan, ko'kragini kerib, poshnasini do'qillatib, bo'ynini cho'zib, bo'sh qo'lini keskin silkib yo'lakda shahdam yurib kelmoqda edi.

– Mixail Pyotrovich sizdan tayyormisiz, deb so'ragin degandilar, – dedi kotib unga.

– Albatta, doim tayyorman, – dedi prokuror yordamchisi. – Qaysi ish oldin ko'rilar ekan?

– Zaharlash.

– Juda soz, – dedi prokuror yordamchisi, ammo, aslida, buni juda soz emasligini bilardi, chunki tun bo'yi uxlamagandi. Ular bir o'rtoqlarini kuzatishib, juda ko'p ichishgan, soat ikkigacha qarta o'ynashgan, keyin xotinlar yoniga, bundan olti oy muqaddam Maslova yashagan uyga borishgan edi. Shuning uchun ham zaharlash haqidagi ish bilan tanishhib chiqishga qo'li tegmagan, endi bir ko'z yogurtirib chiqmoqchi edi. Kotib bo'lsa uning zaharlash haqidagi ish bilan tanishmaganini bilaturib, ataylab raisga shu ishni oldin ko'rishni maslahat bergen edi. Kotib liberal, hatto keskin choralar ko'rish tarafdori bo'lgan kishi edi. Breve bo'lsa aksilharakatchi va Rossiya-

da xizmat qilayotgan barcha nemislar singari pravoslaviyaga sodiq edi. Shu sababdan kotib uni yomon ko‘rar va uning mansabiga hasad qilardi.

- Odam bichish ishi-chi? – deb so‘radi kotib.
- Hozir ko‘rolmayman, dedim-ku, – dedi prokuror yordamchisi, – guvohlar bo‘limganidan keyin nima qilamiz, sudga ham xuddi shunday deyman.
- Axir, baribir...
- Bo‘lmaydi, – dedi prokuror yordamchisi va boyagidek qo‘llarini silkitib kabinetiga kirib ketdi.

U bichilganlar haqidagi ishni arzimagan va keraksiz guvohning kelmaganini bahona qilib, jo‘rttaga orqaga surardi, chunki bu ish ziyoli maslahatchilar ishtirokida ko‘riladigan bo‘lganidan bichilganlar oqlanib ketishi mumkin edi. Rais bilan gapni bir joyga qo‘yib ishni uyezd shahri sessiyasiga o‘tkazishga qaror qilgan edilar, zero, u yerda ko‘pchilik dehqonlar bo‘lgani uchun sudla-nuvchilarni qoralash osonroq bo‘lar edi.

Yo‘lakdan u yoqdan bu yoqqa tez-tez yura boshladilar. Ayniqsa, Fuqarolar bo‘limi zali yonida, ya’ni boyagi sud ishlarining ishqibozи bo‘lgan basavlat janob hikoya qilgan ish ko‘rilayotgan zal yonida odam ko‘p edi. Tanaffus paytida shu zaldan o’sha kampir chiqdi. Boyagi mashhur advokat kampirning mol-mulkini bir korchalonning foydasiga hal qilib bergen edi. Korchalonning bu mol-mulkka hech qanaqa haqi yo‘q edi. Buni sudyalar ham, da‘vogar ham, ayniqsa, advokatning o‘zi ham juda yaxshi bilishardi; ammolar ishni shunday olib borgan edilarki, kampirning mol-mulkini tortib olib, korchalonga bermaslikning iloji yo‘q edi. Kampir po‘rim kiyingan, shlyapasiga kattakon gul taqqan semizgina xotin edi. U eshikdan chiqib, yo‘lakda to‘xtadi-da, semiz, kalta qo‘llarini kerib, o‘z advokatiga qarab, hadeb:

- Bu qanday gap, axir? Xudo xayringizni bersin! Axir, bu qanday gap? – der edi. Advokat esa, uning shlyapasidagi gulga tikilganicha, gapiga quloq solmay, allanima to‘g‘risida bosh qotirardi.

Kampirning ketidan Fuqarolar bo‘limi zalining eshigidan oldi ochiq jileti ichidan ko‘rinib turgan kraxmallangan ko‘y-

lagini ko‘z-ko‘z qilib, o‘sha mashhur advokat chiqib keldi; u gul taqqan kampirni ship-shiydam qilib, o‘ziga o‘n ming so‘m bergen **korchalonni yuz mingdan ortiqqa ega qilganidan** g‘oyatda mag‘rur ko‘rinardi. Barcha ko‘zlar advokatga tikildi, u buni sezdi-da, guyo butun ko‘rinishi bilan: «Sadoqatingizni ko‘rsatmay qo‘ya qolinglar», deganday odamlar oldidan tez-tez o‘tib ketdi.

VII

Nihoyat, Matvey Nikitich, bo‘yni uzun, qotmadan kelgan, pastki labi qiyshiq, bir yonboshga shox tashlab yuradigan sud ijrochisi ham kelib, maslahatchilar xonasiga kirdi.

Bu sud ijrochisi vijdonli, universitetni bitirgan kishi edi-yu, lekin surunkasiga ichgani uchun bir joyda uzoq ishlamasdi. Bundan uch oy muqaddam xotinining homiysi bo‘lgan bir grafinya uni shu ishga joylab qo‘ygandi. Shu vaqtgacha ishlab kelganidan u juda xursand edi.

– Xo‘sh, janoblar, hamma kelib bo‘ldimi? – dedi u pensne taqib va pensne ustidan qarab.

– Hamma shu yerda shekilli, – dedi xushchaqchaq savdogar.

– Xo‘p, hozir tekshirib ko‘ramiz, – dedi sud ijrochisi va cho‘ntagidan bir varaq qog‘oz olib, nomma-nom chaqira boshladi va nomi chiqqanlarni goh pensne tepasidan, goh pensne orqali ko‘zdan kechira boshladi.

– Statskiy sovetnik* I.M. Nikiforov.

– Men, – dedi barcha sud ishlaridan xabardor basavlat kishi.

– Iste’fodagi polkovnik Ivan Semyonovich Ivanov.

– Shu yerda, – dedi iste’foga chiqqan harbiylar kiyadigan mundirdagi qotma kishi.

– Ikkinci gildiya savdogari Pyotr Baklashov.

– Bor, – dedi ko‘ngli ochiq savdogar og‘zi qulog‘iga yetib. – Tayyormiz!

– Gvardiya poruchigi knyaz Dmitriy Nexlyudov.

– Men, – deb javob berdi Nexlyudov.

Sud ijrochisi uni boshqalardan ustun ko‘rgandek, pensne tepasidan qarab, izzat-ikrom bilan ta’zim qildi.

* Chor Rossiyasida 5-darajali martaba.

– Kapitan Yuriy Dmitrievich Danchenko, savdogar Grigoriy Yefimovich Kuleshev va hokazolar va hokazolar.

Ikki kishidan boshqa hamma maslahatchilar shu yerda edi.

– Endi, janoblar, zalga marhamat qilinglar, – dedi sud ijrochisi tavoze' bilan eshikni ko'rsatib.

Hamma qo'zg'aldi, eshikka yetganda bir-birlariga yo'l berishib, dahlizga chiqishdi, dahlizdan majlislar zaliga o'tishdi.

Sud zali uzun, katta xonadan iborat edi. Zalning bir tomoni baland qilib ishlanib, uch pog'onali zina bilan chiqilardi. Balandlikning o'rtasida to'q yashil rangdagi shokilali yashil movut yopilgan stol turardi. Stolning narigi tomonida baland, eman yog'ochidan ishlangan sernaqsh suyanchiqli uchta oromkursi, oromkursilarning orqasidagi zarhal rom ichida mundir kiygan, lenta taqqan, qilich ko'tarib bir oyog'ini oldinga tashlab turgan generalning portreti bor edi. O'ng tomondag'i burchakda, shkafcha ichida boshiga tikanli gulchambar taqqan Iso payg'ambarning surati va ostida ikona bilan kitoblar qo'yiladigan baland stolcha, shu o'ng tomonda prokuror stoli turardi. Chap tomonda, stolning ro'parasida, ichkariroqda kotib stoli bo'lib, undan beriroqda, odamlarga yaqinroq yerda eman yog'ochidan yo'nib qilingan panjara va panjara ichkarisida qora kursi ko'zga tashlanardi. Balandlikning o'ng tomonida maslahatchilar uchun suyanchig'i baland stullar ikki qator qilib qo'yilgan, pastda advokatlar stoli turardi. Shularning hammasi panjara bilan ikki qismga ajratilgan zalning oldingi tomonida edi. Zalning orqa qismi esa, to devor tagigacha, bir-biridan baland qilib joylashtirilgan o'rindiqlar bilan band edi. Zalning orqa qismida, oldingi qatordagi o'rindiqlarda fabrika ishchilaridan yoki oqsochlardan bo'lsa kerak, to'rt ayol va ikki erkak o'tirardi. Erkaklar ham ishchilardan bo'lib, serhasham zalning salobati bosib qolgandek, bir-birlari bilan shivirlashib o'tirishardi.

Maslahatchilar kelgandan keyin zum o'tmay sud ijrochisi bir yoniga shox tashlab o'rtaga chiqdi va zaldagilarni qo'rqiymoqchi bo'lgandek:

– Sud kelyapti! – deb baqirdi.

Hamma o'rnidan turdi. Zalning balandlik qismiga sudyalar oldinma-ketin chiqishdi: mushakdor va bakenbardlari taralgan rais, keyin

tilla ko'zoynak taqqan, qovog'i soliq sud a'zosi chiqdi, hozir **uning qovog'i battar osilib ketgandi**, chunki majlis boshlanay deb turganda sud mansabiga nomzod bo'lgan qaynisi uchratib, undan opasining yoniga kirib o'tganini, opasi tushda ovqat tayyorlamayman, deb aytganini eshitgan edi.

– Bundan chiqdi, qovoqxonaga borarkanmiz-da, – dedi qaynisi kulib.

– Kulgili joyi yo'q, – dedi qovog'i soliq sud a'zosi va battar qovog'ini solib oldi.

Nihoyat, uchinchi sud a'zosi, hamma vaqt kechikib keladigan Matvey Nikitich chiqdi. Bu yoqimli, katta ko'zlarining osti solqib tushgan sersoqol kishi edi. U me'da kasaliga mubtalo bo'lib, doktorning maslahatiga ko'ra, xuddi shu bugun ertalabdan boshlab yangi rejim bilan davolana boshlagan va shu rejim tufayli uyida odatdagidan ortiqroq ushlanib qolgan edi. Hozir balandlikka chiqib kelar ekan, bir narsa ustida bosh qotirayotganga o'xshardi, u ko'nglida o'ylab qo'ygan narsasi to'g'ri chiqadimi, yo'qmi, shuni bilish uchun zo'r berib javob axtarishga odatlangan edi. Hozir u o'zicha, agar kabinet eshididan oromkursigacha bosgan qadamimning soni uchga qoldiqsiz taqsimlansa, yangi rejim kasalimni davoleydi, agar taqsimlanmasa, naf tegmaydi, deb ko'nglidan o'tkazgan edi, bosgan qadamlarining soni yigirma oltita edi, lekin u kichikroq bir qadam tashladi-yu, yigirma yettinchi qadamda oromkursiga yetib bordi.

Zar yoqali mundirda balandlikka chiqib kelgan rais va a'zolarning qiyofasi juda dabdabali edi. Buni ularning o'zları ham his etardilar. Uchalovi ham o'zlarining bu qadar ulug'verliklaridan xijolat bo'lgandek, darrov yerga qarab oldilar va yashil movut yopilgan stolning naryog'idagi naqshinkor oromkursilarga o'tirdilar. Stolda burgut tamg'ali uchburchak asbob, bufetlarda konfet solinadigan vazalar, siyohdon, patqalamlar, toza qog'oz, uchi ochilgan kattakichik qalamlar turardi. Sudlar bilan prokuror yordamchisi ham kirdi. U yana boyagiday shoshib, portfelini qo'ltilqlagan holda, qo'lini silkib deraza yonidagi o'z o'rniga borib o'tirdi-da, ishga tayyorlanish uchun har daqiqani g'animat bilib, stoldan boshini ko'tarmay qog'ozlarni o'qib, ko'zdan kechira boshladi. Bu prokuror

shu bilan to'rtinchi bor sudda qoralovchilik qilayotgan edi. U juda shuhratparast kishi bo'lib, mansab orttirishga qattiq ahd qilib qo'ygan va shu sababdan qoralovchi sifatida qatnashadigan har bir ishda orqa-o'ngini surishtirmay qoralayverish zarur, deb hisoblar edi. Zaharlash haqidagi ishning mohiyatini taxminan bilsa-da, nutqining rejasini allaqachon tuzib olgan, ammo unga ba'zi hujjatlar yetishmas, u xuddi ana shularni shoshib-pishib ko'chirib olayotgan edi.

Kotib balandlikning narigi tomonida o'tirar, o'qilishi ehtimol tutilgan qog'ozlarni tayyorlab qo'yib, hozir kecha topib o'qigan, taqiqlangan maqolani ko'zdan kechirmoqda edi. Bu maqola xususida u maslakdoshi bo'lган sersoqol sud a'zosi bilan gaplashmoqchi edi, shu sababli gaplashishdan avval maqola bilan tanishib chiqmoqchi bo'ldi.

VIII

Sud raisi qog'ozlarni ko'zdan kechirib chiqqach, sud ijrochisi va kotibiga bir necha savol berdi-da, ulardan tasdiq javobini olgandan keyin sudlanuvchilarni olib kirishni buyurdi. Darhol panjara orqasidagi eshik ochilib, boshiga qalpoq kiygan, qilich yalang'ochlagan ikki jandarm kirdi, ularning ketidan avval bir sudlanuvchi – yuzini sepkil bosgan malla kishi, keyin ikki ayol kirdi. Erkakning egnida keng va uzun mahbuslar xalati bor edi. Sud zaliga kirarkan, u ikki yoniga tushirilgan qo'llarining bosh barmog'ini kerib, shu bilan uzun yengini ushlab turardi. U sudyalarga va zalda o'tirganlarga qaramay o'rindiqni aylanib o'tarkan, uni diqqat bilan ko'zdan kechirdi. O'rindiqni aylanib o'tgach, boshqalarga joy qoldirib, o'zi bir chekkasiga o'tirdi-da, ko'zini raisga tikkanicha allanarsa deb shivirlayotgandek, yuzi pir-pir ucha boshladи. Uning ketidan yoshi qaytgan, xuddi haligi kishi singari mahbuslar xalatini kiygan xotin kirdi. Ayol boshiga mahbuslar durrasi tang'igan, rangpar, qoshkipriksiz ko'zları qizargan edi. Bu xotin juda xotirjam ko'rinaridi. Joyiga o'tib ketayotganida xalati allanarsaga ilinib qolgan edi, u shoshilmasdan, ehtiyyot bilan xalatini chiqarib oldi-da, joyiga borib o'tirdi.

Uchinchi sudlanuvchi Maslova edi.

U kirishi bilanoq zaldagi hamma erkaklar unga ko'z tikib qolishdi, uning chaqnagan tim qora ko'zları pirpirab turgan oppoq

yuzidan, xalati ostidan do'ppayib turgan to'la ko'kragidan ko'z uzolmay qolishdi. Hatto bir jandarm ham Maslova uning yonidan ~~o'sib~~, joyiga ~~borib~~ o'tirguncha baqrayib tikilib qoldi, o'tirgandan keyin esa, gunoh qilib qo'ygandek, shoshib yuzini teskari o'girdi-da, ro'parasidagi derazaga qarab turaverdi.

Sudlanuvchilar joy-joylariga o'tirgunlaricha rais kutib turdi-da, Maslova o'tirgan zamon kotibga murojaat qildi.

Odatdagi rasm-rusum boshlandi: maslahatchilar nomma-nom chaqirildi, kelmaganlar ustida mulohaza yuritildi, ularga jarima solindi, so'rab ketganlar haqida qaror chiqarildi va kelmaganlarning o'rnini zaxiradagilar bilan to'ldirildi. Keyin rais chiptalarni yig'ib, shisha vazaga soldi va mundirining yengini shimarib, tuk bosgan qo'lini yalang'ochladi-da, «ko'zbog'lovchi» nayrangbozlar singari harakat qilib, bittadan chipta chiqarib ularni yozib o'qiy boshladi. Keyin rais yengini tushirdi, maslahatchilarga qasam ichirishni popga taklif etdi.

Rangi sariq, yuzi shishinqiragan, jigarrang jubba kiyib, ko'kragiga oltin xoch va jubbasingning yon tomoniga yana allaqanday kichkina orden taqqan keksa pop shishgan oyog'ini bir-bir bosib, asta-sekin ikona tagida turgan stolga yaqinlashdi.

Maslahatchilar o'rinalardan turishdi va to'dalashib o'sha tomon yurishdi.

— Marhamat, — dedi pop ko'kragidagi xochini yumshoq qo'li bilan ushlab va maslahatchilarning yaqinlashishini kutib.

Pop qirq olti yildan buyon kashishlik qilar va uch yildan keyin, yaqinda yubileyini o'tkazgan bosh cherkov protoiyereyi* singari o'zining yubileyini o'tkazmoqchi bo'lib yurardi. Okrug sudida u sud ochilgan kundan buyon ishlar va bir necha o'n ming kishiga qasam ichirgan, qartayib qolganiga qaramay cherkov, vatan va oilasi baxt-saodati uchun xizmat qilayotgani bilan faxrlanar edi. U oilasiga uy-joydan tashqari, o'ttiz ming so'mli foiz qog'ozi ham qoldirib ketadi. Injilda qasam ichish to'g'ridan-to'g'ri taqiqlangan bo'lishiga qaramay, uning sudda qiladigan ishi Injil ustida odamlarni qasam ichirishdan iborat bo'lib, bu ishning joiz emasligi sira xayoliga ham kelmasdi, shuning uchun bu ishidan azob chekmas, qaytaga, bu

* Protoiyerey — oliy mansabli ruhoniylar.

mashg'ulotni yaxshi ko'rardi, chunki shu tufayli yaxshi janoblar bilan tanishib olardi. Bugun u mashhur advokat bilan tanishib olgani uchun boshi osmonga yetdi. Ayniqsa, shlyapasiga katta gul taqqan kampirning ishi uchungina o'n ming so'm olgani unga bo'lgan ixlosini oshirgan edi.

Maslahatchilar zinadan balandlikka chiqqanlarida, pop sochi oqargan tepakal boshini yepitrxilining* yog' bosib ketgan yoqasidan chiqarib, bir tutamgina sochini tekislab, maslahatchilarga murojaat qildi:

– O'ng qo'lingizni ko'taring, barmoqlaringizni manavinday juftlang, – dedi u ming'irlagan ovozda har bitta barmog'ining ustida chuqurchasi bo'lgan semiz qo'lini ko'tarib, barmoqlarini juftlar ekan. – Endi men bilan baravar takrorlang: Parvardigor va uning muqaddas Injilini tilga olib, hayotbaxsh xoch bilan qasam ichamanki, men shu ish bo'yicha... – u har jumladan keyin to'xtab: – Qo'lingizni tushirmang, shunday tutib turing, – dedi u qo'lini tushirgan yosh yigitga, – shu ish bo'yicha...

Bakenbardli basavlat kishi, polkovnik, savdogar va boshqalar barmoqlarini pop aytgandek juftlab, astoydil baland ko'tarib turishar, boshqalar esa istar-istamas, xafsalasizlik bilan ko'tarib turishgandek edi. Ba'zilar: «Men baribir gapiraveraman», degandek so'zlarni haddan tashqari qattiq va ixlos bilan takrorlar, boshqalar esa shivirlab popdan orqada qolib ketar va cho'chigandek bordaniga bidirlab unga yetib olishga harakat qilardilar; birovlar biror narsani qo'ldan chiqarmaslikka uringandek barmoqlarini mahkam juftlab olgan, boshqa birovlar esa barmoqlarini ochib yuborib, yana juftlashtirar edilar. Hamma o'ng'aysizlanar, faqat keksa popgina o'zining juda muhim va foydali ish qilayotganiga imoni komil edi. Qasam ichirish marosimi tugagach, rais maslahatchilarga oqsoqol saylashni taklif etdi. Maslahatchilar o'rinlaridan turishdi va tigelishib, maslahat xonasiga kirib ketishdi-da, kirgan zahoti deyarli hammalari papiros chiqarib cheka boshlashdi. Allakim basavlat janobni oqsoqollikka taklif etgan edi, darhol hamma bu taklifga qo'shildi va papirosini o'chirib tashlab zalga qaytdi. Saylangan oqsoqol raisga

* *Yepitrxil* – ruhoniylar libosining bir qismi – bo'yingga solib yuriladigan uzun mato.

oqsoqol qilib kimning saylanganini bildirdi, shundan keyin hamma **yana ketma-ket yurib baland** suyanchiqli stillarga ikki qator bo'lib o'tirdi.

Marosim beto'xtov, tez va dabdaba bilan o'tmoqda edi va bu marosimning qoidaga muvofiq muntazam va dabdaba bilan o'tishi, aftidan, unda ishtirok etuvchilarda zavq uyg'otar, ular jiddiy, zarur jamoat ishini bajarayotganlariga qattiq ishonar edilar. Nexlyudov ham xuddi shu narsani his etardi.

Maslahatchilar joylashib o'tirgan hamon rais ularning huquqlari, vazifalari va mas'uliyatlari haqida gapirdi. Rais gapirarkan, hadeb holatini o'zgartirar: goh chap qo'liga, goh o'ng qo'liga tayanib o'tirar, goh oromkursi suyanchig'iga yastanib olar, goh qog'ozning chetini tekislar, goh qog'oz kesadigan pichoqni silar, goh qalamni o'ynardi.

Uning aytishicha, maslahatchilarning huquqlari shundan iborat ekan: ular sudlanuvchilarga rais orqali savol berishlari, qog'oz-qalam tutishlari va daliliy ashyolarni ko'zdan kechirishlari mumkin ekan. Vazifalari esa noto'g'ri sud qilmay, adolatli sud qilishdan iborat ekan. Mas'uliyatlari shundan iborat ediki, majlis siri maxfiy tutilmasa yoki chet kishilar bilan aloqalari sezilsa, jazoga tortilar ekanlar.

Hamma uning so'zlarini ehtirom bilan tingladi. Savdogar tevarak-atrofiga sharob hidini gurkiratib va qattiq kekirishdan o'zini zo'rg'a tutib, har gapni ma'qullab bosh irg'ab o'tirardi.

IX

So'zini tugatgach, rais sudlanuvchilarga qarab:

– Simon Kartinkin, turing o'rningizdan, – dedi.

Simon irg'ib o'rnidan turdi. Bet mushaklari avvalgidan ham battarroq pirpirab ucha boshladi.

– Ismingiz?

Javobga u oldindan tayyorlanib qo'ygan bo'lsa kerak:

– Simon Pyotr o'g'li Kartinkin, – deb shartta javob qaytardi.

– Qaysi tabaqadansiz?

– Dehqonlardan.

– Qaysi guberniya, qaysi uyezddansiz?

– Tula gubernasi, Krapivensk uyezdi, Kupyansk volosti, Borki qishlog'idanman.

- Yoshingiz nechada?
- O'ttiz to'rtda, tug'ilgan yilim, ming sakkiz yuz...
- Diningiz?
- Biz rus dinida, pravoslav dinidamiz.
- Uylanganmisiz?
- Yo'q, uylanmaganman.
- Kasbingiz?
- «Mavritaniya» mehmonxonasida xizmatkorlik qillardik.
- Ilgari sudlanganmisiz?
- Hech qachon sud bo'limganman. Nega deganda, ilgari turmushimiz...
- Ilgari sudlanganmaganmisiz?
- Xudo saqlasin, hech qachon.
- Aybnomani oldingizmi?
- Oldim.
- O'tiring. Yevfimiya Ivan qizi Bochkova, – deya murojaat qildi rais ikkinchi sudlanuvchiga.

Ammo Simon Bochkovani to'sib, qaqqayganicha turardi.

– Kartinkin, o'tiring.

Kartinkin hamon qaqqayib turardi.

– O'tiring, Kartinkin!

Ammo Kartinkin hamon tik turardi. Sud ijrochisi yugurib kelib boshini yonga egib, ko'zlarini olaytirib: «O'tirilsin, o'tirilsin!» deb shivirlagandagina o'tirdi.

Kartinkin qanday tez turgan bo'lsa, shunday tez o'tirdi, xalatiga o'ranib oldi-da, yana betini pir-pir uchirib o'tiraverdi.

Rais oldida turgan qog'ozdan allanarsani o'qirkan, ikkinchi sudlanuvchiga qaramasdan:

– Ismingiz nima? – deya so'radi harsillab. Raisga bunday ishlarni ko'rish shu qadar odat bo'lib qolgan ediki, ishni tezroq tugatish uchun u ikki vazifani baravar olib bora olar edi.

Bochkovaning yoshi qirq uchda, u kolomnalik meshchan toifasidan bo'lib, kasbi xuddi o'sha «Mavritaniya» mehmonxonasida xizmatkor ekan. Sud tergovida bo'limgan, aybnomani olgan ekan. Bochkova dadil-dadil javob qaytarar, shunday ohangda gapirardiki, go'yo har bir javobga: «Ha, Yevfimiyanaman, Bochkovaman, aybnomani

oldim, bu bilan faxrlanaman, birovning mazax qilishiga yo‘l qo‘ymayman», deyayotgandek bo‘lardi. Bochkova «o‘tir» deyishlarini kutmasdan, savollar tugashi bilanoq o‘tirib oldi.

– **Ismingiz?** – dedi xotinboz rais uchinchi sudlanuvchi ayolga boshqacha muloyimlik bilan murojaat qilib. – O‘rindan turish kerak, – deb yumshoqqina qo‘sib qo‘ydi u Maslovaning o‘tirganini ko‘rib.

Maslova shartta o‘rnidan turdi va baland ko‘ksini kerib, xiyol g‘ilay qora ko‘zлari bilan raisning basharasiga tikka qarab, savolga javob qaytarmay shaylanib turdi.

– Otingiz nima?

– Lyubov, – dedi u shoshib.

Nexlyudov esa bu orada pensne taqib, tergov qilinayotgan sudlanuvchilarni ko‘zdan kechirib o‘tirar edi. «Nahotki, o‘sha bo‘lsa, – deb o‘ylardi u sudlanuvchidan ko‘z uzmasdan, – nega bo‘lmasa oti Lyubov?» deb o‘yladi knyaz uning javobini eshitib.

Rais so‘rog‘ini davom ettirmoqchi edi-yu, lekin ko‘zoynak taqqan sud a’zosi jahl bilan allanarsa deb shivirlab, uni to‘xtatdi. Rais xo‘p degandek, boshini qimirlatdi-da, yana sudlanuvchiga murojaat qildi.

– Nega Lyubov deysiz? – dedi u. – Bu yerda boshqacha yozilgan-ku.

Sudlanuvchi javob bermadi.

– Sizdan so‘rayapman, haqiqiy ismingiz nima?

– Cho‘qintirganda nima ism qo‘yanlar? – deb so‘radi serjahl sud a’zosi.

– Ilgari Katerina edi.

«Nahotki, o‘sha bo‘lsa», derdi hamon Nexlyudov o‘ziga o‘zi. Ammo bu sudlanuvchining hech shubhasiz o‘sha qiz ekani, bir vaqtlar o‘zi oshiq bo‘lib yurgan, ha oshiq bo‘lgan, keyin esa telbalik qilib, nomusiga tegib, tashlab ketgan oqsoch qiz ekanini hech shubhasiz bilar edi. Nexlyudov bu qizni keyin sira esga olmagandi, chunki bu xotiralar unga juda azob berar va uning aybini fosh qillardı, o‘zining vijdonli, insofiligi bilan faxrlanib yurgan Nexlyudovning bu xotinga nisbatan insof u yodqa tursin, qabih munosabatda bo‘lganini ko‘rsatardi.

Ha, bu o'sha qiz edi. Hozir Nexlyudov uning chehrasida har bir kishining yuzini boshqalarnikidan ajratuvchi, yolg'iz uning o'ziga xos bo'lgan sirli xislatni aniq ko'rdi. Yuzining semizligi va oppoqligiga qaramay, bu chehrada, lablarda, xiyol qiyg'och boqqan ko'zlarda va eng muhimi, uning kulib qarashida, faqat yuzidagina emas, balki butun vujudidan barq urib turgan muhay-yolik ifodasida dilkashlik, o'ziga xos xislat ko'rinish turardi.

– Shunday demaysizmi, axir, – dedi rais yana boyagiday yumshoq-qina qilib. – Otangizning ismi nima?

- Nikohlanmagan ota-onadan tug'ilganman, – dedi Maslova.
- Cho'qintirgan otangizning nomi bordir, axir?
- Mixail qizi.

«Nima gunoh qilgan bo'lishi mumkin?» – deb o'ylardi Nexlyudov xo'rsinib qo'yib.

- Familiyangiz nima? – deb davom etdi rais.
 - Onamning familiyasi bilan atab, Maslova deyishardi.
 - Qaysi tabaqaga mansubsiz?
 - Meshchanka.
 - Pravoslavmisiz?
 - Ha, pravoslav dinidaman.
 - Kasbingiz? Nima bilan shug'ullanardingiz?
- Maslova indamadi.
- Nima bilan shug'ullanardingiz? – deb takrorladi rais.
 - Ishratxonada edim, – dedi u.
 - Qanaqa ishratxonada? – deb qat'iy so'radi ko'zoynak taqqan sud a'zosi.

– Qanaqaligini o'zingiz bilasiz-ku, – dedi Maslova, keyin jilmayib, shu zahoti bir alanglab oldi-da, yana raisga tikildi.

Shu payt aytgan so'zlarining ma'nosidan, shu jilmayishidan, zalga alanglab tez qarab olishidan yuzida qandaydir g'alati, ham dahshatli, ham ayanchli bir ifoda paydo bo'ldi, rais ko'zlarini yerga tikib qoldi va zalga bir daqiqa suv quygandek jimlik cho'kdi. Allakim piqillab kulib yuborib, bu sukunatni buzdi. Kimdir unga jim deb qo'ydi. Rais boshini ko'tarib savolini davom ettira boshladi.

- Sud, tergovda bo'lganmisiz?
- Yo'q, bo'lmanman, – dedi ohista Maslova xo'rsinib.

– Aybnomaning nusxasini olganmisiz?

– Olganman.

– O‘tiring, – dedi rais.

Sudlanuvchi olifta xotinlar yerga sudralib yuradigan etagini to‘g‘rilab olganidek, yubkasining orqa tomonini sal ko‘tarib o‘tirdi-da, kichkina, oppoq qo‘llarini xalatining yengiga tiqib raisga tikilib qoldi.

Guvohlarning nomini aytib chaqirishdi, ularni zaldan chiqarib yuborishdi, ekspert-doktor haqida bir qarorga kelib, uni majlislar zaliga chaqirib keltirishdi. Keyin kotib o‘rnidan turib, aybnomani o‘qiy boshladi. U shang‘illab, burro-burro qilib o‘qir, ammo shunday tez o‘qirdiki, «l» bilan «r»ni to‘g‘ri talaffuz etolmaganidan ovozi bir tarzda g‘o‘ng‘illab eshitilar, kishining uyqusini keltirardi. Sudyalar goh oromkursining bir yonidagi suyanchig‘iga, goh ikkinchi tomonidagi suyanchig‘iga, goh stolga, goh orqa suyanchiqqa suyanishar, goh ko‘zlarini yumar, goh ochar, bir-birlari bilan shivirlashardi. Bir jandarm ustma-ust kelayotgan esnoqdan o‘zini zo‘rg‘a tiyib o‘tirardi.

Sudlanuvchi Kartinkinning yuzi pir-pir uchardi. Bochkova qaddini rostlab o‘tirar, ahyon-ahyonda durrasining tagiga qo‘lini tiqib boshini qashib qo‘yardi.

Maslova goh kotibga tikilib, uning o‘qiyotganiga qulqoq solib, qimir etmay o‘tirar, goh seskanib tushar, goh e’tiroz bildirmoqchi bo‘lganday qizarar, xo‘rsinar, qo‘lini qimirlatib qo‘yar, atrofga alanglar va yana o‘qiyotganga tikilardi.

Nexlyudov birinchi qatorda, chetdan ikkinchi bo‘lib baland stulda o‘tirar, pensnesini olib Maslovaga tikilar, uning ko‘nglida murakkab va og‘ir kurash borardi.

X

Aybnomaning mazmuni quyidagicha edi:

«188*-yil 17-yanvar kuni «Mavritaniya» mehmonxonasida bir musofir – qo‘rg‘onlik ikkinchi gildiya savdogari Ferapont Yemelianovich Smelkov to‘satdan vafot etdi.

Mahalliy 4-uchastka politsiya vrachi, u spirtli ichimlikni haddan tashqari ko‘p iste’mol qilgani sababli yuragi yorilib o‘lgan, deb tasdiqlagan. Smelkovning jasadi ko‘milgan.

Oradan bir necha kun o'tgach, Smelkovning hamshahari va o'rtog'i savdogar Timoxin Peterburgdan qaytib kelib, Smelkovning qanday sharoitda o'lganini eshitadi va yonidagi pullarini o'g'irlash maqsadida uni zaharlab o'ldirishgan bo'lsalar kerak, deb gumon qiladi.

Bu gumon dastlabki tergovda tasdiqlanadi va quyidagilar aniqlanadi: 1) Smelkov o'limidan bir necha kun muqaddam bankdan 3 800 so'm kumush pul olgan. Ammo marhumdan qolgan narsalarni ehtiyyot qilish maqsadida xatga olinganda atigi 312 so'm 16 tiyin naqd pul chiqqan. 2) Smelkov o'limidan bir kun ilgari ertadan kechgacha va oxirgi kechasi tonggacha Lyubka (Yekaterina Maslova) degan fohisha bilan islovatxonada va «Mavritaniya» mehmonxonasida birga bo'lgan. Yekaterina Maslova Smelkovning iltimosiga ko'ra, uning o'zi yo'q paytida islovatxonadan pul olgani kelib, «Mavritaniya» mehmonxonasi xizmatchilaridan Yevfimiya Bochkova va Simon Kartinkinning ko'zi oldida Smelkov bergen kalit bilan chamadonni ochib pul olib ketgan. Maslova chamadonni ochganda, shu yerda hozir bo'lgnalardan Bochkova va Kartinkin bir dasta yuz so'mlik kredit chiptalarini ko'rishgan. 3) Smelkov islovatxonadan «Mavritaniya» mehmonxonasiga qaytgach, u bilan birga kelgan Lyubka degan fohisha xizmatkor Kartinkinning maslahatiga ko'ra, bir qadah konyakka Kartinkindan olgan oq poroshokni solib, Smelkovga ichirgan. 4) Ertasiga ertalab fohisha Lyubka (Yekaterina Maslova) bekasiga, islovatxona egasi, guvoh Kitayevaga Smelkovning brilliant uzugini sotgan, buni Smelkov sovg'a qildi, deb aytgan. 5) «Mavritaniya» mehmonxonasining xizmatkori Yevfimiya Bochkova Smelkov o'lgan kunning ertasiga mahalliy tijorat bankiga 1 800 so'm kumush pul qo'ygan.

Sud-tibbiy ko'rige, jasadni yorish va Smelkovning ichki a'zolarini kimyoviy usul bilan tekshirish natijasida marhumning organizmida zahar borligi, ana shu zahar o'limga sabab bo'lani aniqlangan.

Javobgarlikka tortilgan Maslova, Bochkova va Kartinkin ayblarini bo'yinlariga olmaydilar: Maslovaning aytishicha, haqiqatan Smelkov pul olib kel, deb uni o'zi ishlaydigan islovatxonadan «Mavritaniya» mehmonxonasiga yuboribdi. Maslova savdogar

bergan kalit bilan chamadonni olibdi, savdogarning aytganini qilib 40 so‘m kumush pul olibdi, ortiqcha olmabdi, buni chamadonni **ochib**, **yopayotganida tepasida** turgan Bochkova bilan Kartinkin ham tasdiqlashi mumkin emish. So‘ngra u mehmonxonaga ikkinchi kelishida haqiqatan ham Kartinkinning maslahatiga ko‘ra, allaqanday poroshokni, uxlatadigan poroshok deb o‘ylab, konyakka solib savdogar Smelkovga ichiribdi, savdogar tezroq uxbab qolsa, undan tezroq qutulib keta qolaman, deb o‘ylabdi. Smelkov Maslovani urgan ekan, u yig‘lab, ketaman, deb turib olibdi, shundan keyin Smelkov Maslovaga uzukni sovg‘a qilibdi.

Yevfimiya Bochkova yo‘qolgan pul xususida hech nima bilmashligini, savdogarning xonasiga kirmaganini, u yerda faqat Lyubkaning o‘zi yolg‘iz xo‘jayinlik qilganini, agar savdogarning biron narsasi yo‘qolgan bo‘lsa, buni Lyubka savdogarning kalitini olib kelganda o‘g‘irlaganini aytadi. – Shu yerga kelganda Maslova seskanib ketdi va og‘zini ochib, Bochkova tomon o‘girildi. – Yevfimiya Bochkovaga bankdagi 1 800 so‘m kumush pul hisobini ko‘rsatib, shuncha pulni qayerdan olding, deb so‘raganda, bu pullarni u Simon Kartinkin bilan o‘n ikki yil birga ishlab yiqqanman, unga tegmoqchi edim, deb javob beradi, – deb o‘qishni davom ettirdi kotib, – Simon Kartinkin dastlabki so‘roqda Bochkova bilan birga islovatxonadan kalit olib kelgan Maslovaning maslahatiga ko‘ra pulni o‘g‘irlaganini, Maslova va Bochkova bilan bo‘lishib olganini bo‘yniga olgan edi. – Shu yerga kelganda Maslova yana seskanib ketdi; o‘rnidan sapchib turib, qip-qizarib, allanarsalar deb gapira boshlagan edi, sud ijrochisi uni to‘xtatdi. – Oxirida, – deb o‘qishni davom ettirdi kotib, – Kartinkin savdogarni uxlatish uchun Maslovaga poroshok bergenini bo‘yniga olgan; ikkinchi so‘roqda Kartinkin pulni o‘g‘irlaganini, Maslovaga poroshok bergenini inkor etib, hamma aybni Maslovaga to‘nkadi. Bochkova bankka qo‘ygan pul xususiga kelganda esa bu pullarni o‘n ikki yil mehmonxonada birga ishlab, yaxshi xizmatlarimiz evaziga janoblar in’om qilgan puldan orttirib to‘plaganmiz, deb aytdi».

So‘ngra aybnomada yuzlashtirish, guvohlarning bergen ma‘lumotlari, ekspertlarning fikri va hokazolar bayon etilgan edi.

Aybomaning xulosasi quyidagicha edi: «Yuqorida aytib o‘tilganlarga ko‘ra, Borki qishloqlik dehqon, 33 yashar Simon

Petrov Kartinkin, 43 yashar meshchanka Yevfimiya Ivanova Bochkova va 27 yashar meshchanka Yekaterina Maslova 188*-yilning 17-yanvar kuni o'zaro til biriktirib, savdogar Smelkovning pulini va uzugini (jami 2 500 so'mni) o'g'irlashda hamda Smelkovga qasddan zahar berishda ayblanadilar. Smelkov ana shu suiqasd natijasida o'lgan.

Bu jinoyat Jazolar qonun majmuasining 1453-modda 4-va 5-bandiga to'g'ri keladi. Shunga ko'ra hamda jinoiy sud qilish Nizomining 201-moddasiga binoan, dehqon Simon Kartinkin, Yevfimiya Bochkova va meshchanka Yekaterina Maslova okrug sudida sud maslahatchilari ishtirokida sud qilinislari lozim deb topiladi».

Kotib uzundan-uzoq aybnomani o'qib tamom qildi va qog'ozlarni taxladi-yu, uzun sochlarini ikki qo'li bilan tekislab o'tirdi. Hamma, mana endi tekshirish boshlanadi, barchasi aniqlanadi va adolat tantana qiladi, degan shirin xayolda yengillanib nafas oldi. Yolg'iz Nexlyudov bu hisdan mahrum edi: o'n yil muqaddam tanigan ma'suma, latofatli qiz, o'sha Maslova qilib qo'ygan jinoyatdan u dahshatga kelib o'tirardi.

XI

Aybnoma o'qilib bo'lgach, rais a'zolar bilan maslahatlashib, endi hammasini bat afsil bilib olamiz deganday qilib, Kartinkinga yuz o'girdi.

– Dehqon Simon Kartinkin, – dedi u chapga engashib.

Simon Kartinkin qo'lini ikki yoniga qilib, o'rnidan turdi-da, butun gavdasi bilan oldinga engashdi. Uning yuzi hamon pir-pir etib uchib turardi.

– Siz, 188*-yilning 17-yanvar kuni Yevfimiya Bochkova va Yekaterina Maslova bilan birgalikda savdogar Smelkovning chamadonidan uning pulini o'g'irlashda ayblanasiz. Siz Yekaterina Maslovaga marginush olib kelib bergansiz va sharobga solib, savdogar Smelkovga ichirgin, deb tayinlagansiz. Shuning natijasida Smelkov o'lgan. Aybingizga iqrormisiz? – dedi rais, so'ngra o'ng tomonga engashdi.

– Yo'q, nimaga deganingizda, bizning ishimiz mehmonlarga xizmat qilish...

- Keyin gapisasiz. Aybingizga iqrormisiz?
- Yo‘q, iqror emasman. Men faqat...
- Keyin gapisasiz. Aybingizga iqrormisiz? – deb takrorladi rais muloyim, lekin qat’iy ovoz bilan.
- Iqror bo‘lmayman, chunki...
- Sud ijrochisi yana Simon Kartinkinning yoniga kelib, dahshatl ovoz bilan shivirlab uni to‘xtatdi.
 - Rais endi bu ish tamom, deganday qog‘oz ushlagan qo‘lining tirsagini boshqa joyga qo‘ydi-da, Yevfimiya Bochkovaga murojaat qildi:
 - Yevfimiya Bochkova, siz 188*-yilning 17-yanvarida, «Mavritaniya» mehmonxonasida Simon Kartinkin va Yekaterina Maslova bilan birgalashib Smelkov degan savdogarning chamadonidan pulni va uzugini o‘g‘irlab o‘zaro bo‘lishib olib, jinoyatingizni yashirish uchun savdogar Smelkovni zaharlab o‘ldirishda ayblanasiz. Aybingizni bo‘yningizga olasizmi?
 - Mening hech qanday aybim yo‘q, – dedi ayblanuvchi dadil va qat’iy.
 - Men xonasiga kirganim ham yo‘q... Manavi manjalaqi kirgan, ishni shu qilgan.
 - Keyin gapisasiz, – dedi rais yana boyagidek muloyim va qat’iy.
 - Demak, aybingizni bo‘yningizga olmaysizmi?
 - Men pulni organim ham yo‘q, zahar bergenim ham yo‘q, xonaga kirganim ham yo‘q. Agar kirganimda edi, uni haydab chiqarib yuborardim.
 - Aybingizni bo‘yningizga olmaysizmi?
 - Olmayman.
 - Juda soz.
 - Yekaterina Maslova, – deb so‘z boshladi rais uchinchi sudlanuvchiga murojaat qilib, – siz islovatxonadan savdogar Smelkovning chamadonining kalitini olib kelib, «Mavritaniya» mehmonxonasining xonasida chamadondan pul bilan uzuk o‘g‘irlashda ayblanasiz, – dedi u yodlangan darsni takrorlaganday, so‘z orasida u chap tomonga, daliliy ashyolar ichida shisha yetishmayotganini aytayotgan a‘zoga qulog‘ini tutib. – Chamadondan pul bilan uzuk o‘g‘irlagansiz, – deb takrorladi rais, – keyin o‘g‘irlangan pulni bo‘lishib olgansiz va savdogar Smelkov bilan yana «Mavritaniya» mehmonxonasiga qaytib kelgandan keyin unga

zahar solingan sharobni ichirgansiz. Savdogarni zaharlab o'ldirgansiz. Aybingizni bo'yningizga olasizmi?

– Mening hech qanday aybim yo'q, – dedi Maslova tez-tez gapirib, – avval nima degan bo'lsam, hozir ham shuni aytaman, men hech narsa olganim yo'q, dedimmi, olganim yo'q, olganim yo'q, uzukni menga uning o'zi bergen...

– Ikki ming besh yuz so'm pulni o'g'irlashda o'zingizni aybdor deb hisoblamaysizmi? – so'radi rais.

– Qirq so'mdan bo'lak hech narsa olganim yo'q, deyapman-ku, axir.

– Sharobga poroshok solib savdogar Smelkovga ichirganingiz-chi, buni bo'yningizga olasizmi?

– Bunisini bo'ynimga olaman. Men buni uxlatadigan poroshok deb o'ylagandim, menga shunaqa deyishgandi. Bunday bo'lishini bilganim yo'q, bunday bo'ladi deb uylaganim ham yo'q. Tepamda Xudo turibdi – xayolimga ham keltirmagandim, – dedi u.

– Demak, siz savdogar Smelkovning pulini va uzugini o'g'irlashda o'zingizni aybdor deb hisoblamaysiz, – dedi rais. – Ammo poroshok berganiningizni bo'yningizga olasiz?

– Bo'ynimga olaman, albatta, faqat uni uxlatadigan dori deb o'ylagandim. Men uni uxbab qolsin deb bergenman, boshqacha bo'lishini o'ylamagandim, xayolimgayam keltirmagandim.

– Juda soz, – dedi rais savolining natijasidan xursand bo'liday. – Voqeа qanday bo'lganini aytib bering-chi, – dedi u ikki qo'lini stolga qo'yib, oromkursi suyanchig'iga yastanib. – Bo'lgan gapni oqizmay-tomizmay gapirib bering. Aybingizga chin ko'ngil-dan iqror bo'lsangiz, o'z ahvolingizni yengillatgan bo'lasiz.

Maslova raisga boyagiday to'ppa-to'g'ri tikilib, jim turardi.

– Xo'sh, qanday bo'ldi?

– Qanday deysizmi? – dedi to'satdan Maslova tez gapirib. – Mehmonxonaga keldim, meni xonaga boshlab kirishdi, u g'irt mast bo'lib o'tirgan ekan. – Maslova u degan so'zni seskanib gapirar, ko'zlar qinidan chiqib ketay derdi. – Men ketmoqchi bo'lgan edim, u qo'yvormadi.

Maslova kalavaning uchini yo'qotib qo'ygandek yoki bir boshqa narsani eslagandek jim bo'lib qoldi.

- Keyin nima bo‘ldi?
- Nima bo‘lardi? Keyin birpas o‘tirdim-da, uyga ketdim.
Shu choq prokuror yordamchisi g‘ayritabiiy sur’atda bir **tirsagiga tayanib o‘rnidan sal turdi**.
 - Savolningiz bormi? – dedi rais; prokuror yordamchisidan tasdiq javobini olgach, sizga savol berish huquqini beraman, degandek ishora qildi.
 - Shunday bir savol bermoqchi edim: sudlanuvchi Simon Kartinkinni ilgari ham tanirmidi? – dedi prokuror yordamchisi Maslovaga qaramasdan.
- Savolni berib bo‘lgach, labini qimtib, qovog‘ini solib oldi.
Sud raisi uning savolini takrorladi. Maslova qo‘rqa-pisa prokuror yordamchisiga qarab:
 - Simonnimi? Tanirdim, – dedi.
 - Sudlanuvchining Kartinkin bilan tanishligi qanday bo‘lgan, shuni bilmoqchi edim. Bir-birlari bilan tez-tez uchrashib turishganmi?
 - Tanishligim qandayligimi? Tanish emasdum-u, lekin mehmonlar yoniga chaqirib turardi, – deb javob berdi Maslova tashvishlanib prokuror yordamchisidan yuz o‘girib raisga va yana prokuror yordamchisiga qarab.
 - Men yana shu narsani bilmoqchiman: Kartinkin mehmonlarga boshqa qizlarni chaqirmay, nega doim Maslovani chaqirgan? – dedi prokuror yordamchisi ko‘zini qisib va ayyorona iljayib.
 - Bilmayman. Men qayoqdan bilay, – deb javob qildi Maslova qo‘rquv aralash atrofiga alanglab, bir lahma Nexlyudovga ko‘z tikib: – Kimni xohlasa, shuni chaqirgan-da.
- Nexlyudov yuziga qon quyilganini his etib: «Tanigan bo‘lsaya?» deb o‘yladi vahima ichida; ammo Maslova unga tikilib o‘tirmay, shu ondayoq yuzini o‘girdi va yana qo‘rquv aralash prokuror yordamchisiga qaradi.
- Bundan chiqdi, sudlanuvchi Kartinkin bilan yaqin aloqada bo‘lganini inkor etarkan-da? Juda soz. Boshqa savolim yo‘q.
- Prokuror yordamchisi shu **zamonoq tirsagini stoldan oldi** va allanimalarni **yoza boshlad**i. Aslida esa u hech narsa yozmas, faqat oldin yozgan harflarining ustidan qalam yurgizib chiqish bilan ovora edi. U prokuror va advokatlarning shunday qilishlarini

ko'rgan edi; ular ustalik bilan berilgan savoldan keyin nutqlariga raqiblarini yakson qiladigan dalillar qo'shib qo'yishardi.

Rais ko'zoynak taqqan a'zodan, oldindan tayyorlab yozib qo'yilgan savollarning qo'yilishiga rozmisiz, deb so'rayotgani uchun sudlanuvchiga darrov murojaat qila qolmadi.

– Keyin nima bo'ldi? – deb savolini davom ettirdi rais.

– Uyga qaytib keldim, – deb davom etdi Maslova endi raisga avvalgidan ko'ra dadilroq qarab, – bekamga pulni berdimda, yotdim. Endi ko'zim ilingan ekan, o'zimiznikilardan Berta degan qiz uyg'otib qoldi. «Tur, savdogaring yana keldi», – dedi. Men chiqmayman degandim, lekin xonim qo'ymadilar. U bo'lsa, – Maslova «u» degan so'zni gapirganda seskanib ketdi, – u bo'lsa hamma qizlarimizni sharob bilan siylay boshladi. Keyin yana sharobga odam yubormoqchi bo'lgandi, puli yetmadi. Beka unga ishonmadi. Shundan keyin u meni xonasiga yubordi. Pulining qayerdaligini, qancha olish kerakligini aytdi. Shundan keyin men mehmonxonaga bordim.

Rais shu mahal chap tomondagi a'zo bilan shivirlashib o'tirgani uchun Maslovaning nima deganini eshitmadi. Ammo hamma gapni eshitgan kishiday uning oxirgi so'zlarini takrorlab:

– Mehmonxonaga boardingiz. Xo'sh, keyin nima bo'ldi? – dedi u.

– Bordim, u qanday tayinlagan bo'lsa, xuddi shunday qildim: xonaga kirdim. Yolg'iz kirmadim. Semyon Mixaylovich bilan anavini chaqirdim, – dedi u Bochkovani ko'rsatib.

– Yolg'on, xonaga qadam bosganim yo'q... – deb gap boshlagandi Bochkova, lekin uni to'xtatishdi.

– Ularning ko'zi oldida to'rtta chervon oldim, – deb davom etdi Maslova Bochkovaga qaramasdan qovog'ini solib.

– Sudlanuvchi qirq so'm pulni olayotganida necha pul borligini ko'rmadimikin? – deb yana so'radi prokuror.

Prokuror savol bergen paytda Maslova seskanib ketdi. U o'zi nima gapligini bilmasa-da, lekin prokuror unga yomonlik tilayotganini his etardi.

– Sanaganim yo'q, hammasi nuqlul yuz so'mlik pulligini ko'rdim, xolos.

– Sudlanuvchi yuz so'mliklarni ko'rgan ekan, boshqa savolim yo'q.

- Xo'sh, pulni olib keldingizmi? – deb so'radi rais soatiga qarab.
 - Olib keldim.
 - **Keyin-chi?**
 - Keyin, u meni yana o'zi bilan birga olib ketdi, – dedi Maslova.
 - Qanday qilib sharobga poroshok solib berdingiz? – deb so'radi rais.
 - Qanday qilib bo'lardi? Sharobga soldim-da, beraverdim.
 - Nega bunday qildingiz?
- Maslova javob qaytarish o'rniga og'ir va chuqur xo'rsindi.
- Hadeganda jo'natavermad u, – dedi Maslova bir zum jim turgach. – Tinkamni quritdi. Yo'lakka chiqdim-da, Simon Mixaylovichga: «Qani endi, jo'natib yubora qolsa. Juda charchab ketdim», – dedim. Simon Mixaylovich bo'lsa: «Bizning ham jonimizga tegib ketdi. Biz unga uxlatadigan poroshok bermoqchimiz; u xlab qolsa, ketaverasan», – dedi. Men: «Bo'pti», – dedim. Buni zararsiz poroshok, deb o'ylabman. Qo'limga qog'oz tutqizdi. Qaytib kirdim, u to'siqning naryog'ida yotgan ekan. Kirishim bilan konyak quyib berishni buyurdi. Stoldan bir shisha fin shamanini oldim-da, ikkita stakanga – unga va o'zimga quydim. Uning stakaniga poroshok solib berdim. Bilsam, berarmidim?!
 - Uzuk sizga qayoqdan kelib qoldi? – deb so'radi rais.
 - Uzukni menga o'zi sovg'a qildi.
 - Qachon sovg'a qildi?
 - Xonaga kelishim bilan, men ketmoqchi bo'lgandim, u boshimga bir urib, tarog'imni sindirib qo'ysi. Men jahl qilib, ketmoqchi bo'ldim. Ketib qolmasin, deb barmog'idan uzugini olib menga sovg'a qildi, – dedi Maslova.
- Shu mahal prokuror yordamchisi boyagiday o'rnidan sal turib, yana avvalgiday munofiqona soddalik bilan bir necha savol berishga ruxsat so'radi va ijozat olgach, ko'ylagining gul solib tikilgan yoqasi ustiga bo'ynini qiyshaytirib so'radi:
- Savdogar Smelkovning xonasida sudlanuvchi qancha vaqt bo'lganini bilishni istardim.
- Maslovani yana qo'rquv bosdi. U goh prokuror yordamchisiga, goh raisga ko'z yogurtirib, shoshib-pishib javob berdi:
- Qancha vaqt o'tgani esimda yo'q.

– Sudlanuvchi savdogar Smelkov yonidan chiqqach, mehmonxonada biron joyga kirgani esida yo'qmikan?

Maslova o'ylab ko'rdi.

– Yonma-yon joylashgan bo'sh xonaga kirgandim, – dedi u.

– Nega kirgandingiz? – dedi prokuror yordamchisi berilib ketganidan to'g'ridan-to'g'ri Maslovaga murojaat qilib.

– Ust-boshimni rostlab olib, izvoshchini kutdim.

– Sudlanuvchining yonida, xonada Kartinkin ham bormidi yoki yo'qmidi?

– Uyam kirgandi.

– Nega kirgandi?

– Savdogardan fin shampani qolgandi. Ikkalamiz birga ichdik.

– Ha-ha, birga ichibsizlar-da. Juda soz.

– Sudlanuvchi Simon bilan gaplashganmi, agar gaplashgan bo'lsa, nima to'g'risida?

Maslova to'satdan qovog'ini solib oldi, qip-qizarib ketdi-da, teztez gapira boshladi:

– Nimani gaplashibman? Hech narsani gaplashganim yo'q. Bo'lган gapning hammasini aytib berdim, boshqa hech narsa bilmayman. Nima qilsangiz, qiling. Mening gunohim yo'q, vassalom.

– Boshqa savolim yo'q, – dedi prokuror raisga va g'ayritabiyy bir tusda kiftini qisib, nutqining konspektiga sudlanuvchining Simon bilan birga bo'sh xonaga kirgani to'g'risidagi e'tirofini yoza boshladi.

Oraga sukunat cho'kdi.

– Aytadigan boshqa gapingiz yo'qmi?

– Hammasini aytib bo'ldim, – dedi Maslova xo'rsinib, so'ngra o'tirdi.

Shundan keyin rais qog'ozga nimanidir yozdi va chap tomonida o'tirgan sud a'zosining shivirlab aytgan gapini tinglab, o'n daqiqa tanaffus e'lon qildi, shoshib o'rnidan turdi-da, zaldan chiqdi. Rais bilan chap tomonida o'tirgan sersoqol, katta, muloyim ko'zli a'zo o'rtasida bo'lib o'tgan maslahat shundan iborat ediki, o'sha a'zoning me'dasi buzilgan, u qornini silab, dori ichib olmoqchi bo'lган edi.

U shu gapni raisga aytgan va uning iltimosiga ko'ra tanaffus e'lon qilingan edi.

Sudyalardan keyin maslahatchilar, advokatlar va guvohlar o'rinalidan turishdi, muhim ishning bir qismini bajarib ko'ngillari joyiga tushganday, u yoqdan bu yoqqa yura boshladilar.

Nexlyudov maslahatchilar xonasiga o'tdi va deraza yoniga borib o'tirdi.

XII

Ha, bu Katyusha edi.

Nexlyudovning Katyusha bilan munosabati quyidagicha edi:

Nexlyudov Katyushani birinchi marta universitetning uchinchi kursida o'qiyotgan mahalda, yozda ammalarinikiga kelib, yerga bo'lган xususiy egalik haqida ilmiy asar yozish chog'ida ko'rgan edi. Odatda u yozda onasi va opasi bilan birga onasining Moskva yonidagi katta qo'rg'onida yashardi. Ammo bu yil opasi erga tegib ketdi, onasi davolanish uchun chet elga suvgaga jo'nadi. Nexlyudov esa ilmiy asar yozishi lozim edi, shunday qilib, u yozni ammalarinikida o'tkazishga ahd qildi. Ularning yeri bir chekkada, tinch, ularnikida o'yin-tomosha degan narsa yo'q, ammalari esa merosxo'r jiyanlarini juda yaxshi ko'rishar edi. Nexlyudov ham ularni, ularning eskicha, oddiy hayotlarini yaxshi ko'rardi.

Nexlyudov ammalarinikida bo'lган yoz oylari uning yuragi shunday zavq-shavqqa to'lgandiki, bu holatda o'spirin yigit hayotning go'zalligi va ma'nosini hamda shu hayotda inson zimmasiga qo'yilgan vazifaning butun ahamiyatini birovning ko'rsatganiga qarab emas, balki o'zi anglaydi, o'zi va butun olam cheksiz takomil topish mumkinligini ko'rib, shunga ishonibgina qolmay, balki tasavvuridagi kamolotga dadillik bilan intiladi. Yana shu yil universitetda u Spenserning «Ijtimoiy turg'unlik» degan asarini o'qigan va Spenserning yerga bo'lган xususiy egalik haqidagi mulohazalari unda, xususan, o'zi katta yer egasining o'g'li bo'lgani uchun, ayniqsa, zo'r taassurot qoldirgan edi. Uning otasi badavlat emas, ammo onasi sepga o'n ming botmoncha yer olgan edi. Nexlyudov yerga bo'lган xususiy egalikning naqadar shafqatsiz va adolatsizligini birinchi bor o'sha paytlarda anglab,

axloqiy talablar yo'lida fidokorlik qilishni eng yuksak ruhiy lazzat deb biladigan odamlardan biri bo'lgani uchun yerga bo'lgan xususiy egalik huquqidан voz kechdi, otasidan meros qolgan yerni o'sha vaqtdayoq dehqonlarga bo'lib berdi. U ilmiy asarini ham xuddi ana shu mavzuda yozayotgan edi.

O'sha yili ammalarining qishlog'ida uning hayoti shunday o'tgandi: u juda erta, ba'zan soat uchda turar va quyosh chiqquncha, ba'zan tonggi tuman tarqalmasdan burun tog' yonbag'ridagi soyga borib cho'milar hamda giyohlar va gullardagi shabnam ko'tarilmasdan qaytib kelardi. Ba'zida ertalab qahva ichib olgach, o'tirib ilmiy asarini yozar yoki o'shangacha kerakli hujjatlarni o'qirdi, ammo ko'pincha o'qish yoki yozish o'rniga yana uydan chiqib ketib dalalar, o'rmonlarni kezib yurardi. Tushlik ovqat oldidan bog'ning biron burchagida yotib uxlab qolar, ovqat paytida qiziqchilik qilib ammalarini kuldirib o'tirar, keyin ot minib kezar yoki qayiqda sayr qilardi-da, kechqurun yana ammalari bilan o'tirib pasyans* o'ynardi. Ko'pincha kechalari, ayniqsa, oydin kechalari, ko'ngli hayot quvonchi bilan to'lib-toshganidan uyquisi kelmas, uplash o'rniga ba'zida tonggacha o'z fikri, xayoli bilan band bo'lib bog'da yurib chiqardi.

Ammalarinikida yashagan davrining birinchi oyida u oqsoch desa, oqsoch emas, asrandi desa, asrandi qiz emas, qorako'z, epchil Katyushaga e'tibor bermay, baxtiyor va osoyishta hayot kechirardi.

Ona bag'rida tarbiya topgan Nexlyudov u vaqtarda o'n to'qqizga kirgan bo'lsa-da, chinakam ma'sum yigit edi. U ayol kishi haqida o'ylaganda, faqat unga uylanishni ko'zda tutardi. O'ziga xotin bo'lolmaydigan barcha xotinlar, uning nazarida, xotin emas, odam sifatida gavdalananardi. Shu yil yozda Voznesenyeye bayramida Nexlyudovning ammalarinikiga qo'shnilar bo'lgan ayol o'z bolalari, ya'ni bo'yi yetgan ikki qizi, gimnazist o'g'li va uylaridagi mehmon – mujiklardan chiqqan rassom bilan birga mehmon bo'lib keldi.

Choydan keyin uy ro'parasidagi o'rilgan o'tloqda gur-gur o'yini** o'ynay boshladilar. Katyushani ham chaqirishdi. Bir necha o'yindan

* Qarta o'yini.

** Bu o'yinda eng oldinda turgan bola orqasida juft-juft bo'lib turgan bolalarning birini tutib olishi kerak.

keyin Nexlyudov Katyusha bilan qochishadigan bo'ldi. Katyushani ko'rganda doim Nexlyudov xursand bo'lar, lekin ikkovining **orqasida biron boshqacha munosabat** bo'lishi mumkinligini xayoliga ham keltirmas edi.

– Endi bularni tutib bo'pman, – dedi «poyloqchi» xushchaq-chaq rassom; uning mujiklarga xos kuchli oyoqlari kalta va egrı bo'lgani bilan u juda tez yugurar edi. – Qoqilib ketishganda tutmasam...

– Siz bo'lasiz-u, tutmay qo'yasizmi?

– Bir, ikki, uch!

Ular uch marta chapak chalishdi. Katyusha kulgidan o'zini zo'rg'a tutib, Nexlyudov bilan o'rnini tez almashtirdi-da, g'adir-budur, kuchli, kichkina qo'li bilan uning katta qo'lini qisib qo'yib, kraxmallangan yubkasini shildiratib chapga qarab yugurib ketdi.

Nexlyudov juda tez yugurardi. U rassomga tutqich bermaslik uchun kuchining boricha chopdi. Keyin orqasiga qaragandi, rassom Katyushani quvlab ketayotganini ko'rди, Katyusha chaqqon yugurib, unga tutqich bermay, chap tomonga qarab qochdi. Oldinda nastarin guli butasi bor edi. U yoqqa hech kim bormagandi. Katyusha Nexlyudov tomonga qaradi-da, boshi bilan nastarin gul butasi orqasida birlashamiz, deb ishora qildi. Nexlyudov uning ishorasini tushundi-da, buta tomon yugurdi. Ammo u erda bir ariqcha bo'lib, ustini qichitqi o't qoplagan edi, Nexlyudov buni payqamay toyg'anib yiqildi-da, qo'lini qichitqiga bosib oldi va oqshomga yaqin tushgan shudringdan qo'li ho'l bo'ldi, lekin shu zahoti kula-kula o'rnidan turib, yalanglikka chiqdi.

Katyusha xursandligidan charos ko'zlarini chaqnatib jilmayarkan, unga qarab yugurdi. Ular chopib kelib, qo'l ushlashib oldilar.

Katyusha bo'sh qo'li bilan to'zg'igan sochlarini to'g'rilib, Nexlyudovga qushboqish bilan tik qaradi-da:

– Qo'lingizni rosa qichitayotgandir, – dedi harsillab jilmayarkan.

– Bu yerda ariqcha borligini bilmagandim, – dedi u ham jilmayib, qizning qo'lini qo'yib yubormay.

Katyusha unga yaqinroq keldi. Nexlyudov qanday qilib qizga yuzini yaqinlashtirganini o'zi ham bilmay qoldi. Katyusha o'zini

olib qochmadi, Nexlyudov uning qo'lini qattiqroq qisdi-da, labidan o'pib oldi.

– Voy o'lay, – dedi qiz qo'lini shartta tortib olib, so'ngra ura solib qochib ketdi.

Katyusha nastarin gul butasi yoniga yugurib bordi-da, gullari to'kila boshlagan ikkita oq nastarin novdasini uzib oldi. Keyin shu nastarin bilan lovillab turgan betiga uring, Nexlyudovga o'girilib qaray-qaray, qo'llarini silkitib orqaga, o'ynovchilar yoniga qaytdi.

Ana shu paytdan boshlab Nexlyudov bilan Katyushaning munosabati o'zgardi va bir-biriga intilgan ma'sum yigit bilan ma'suma qiz o'rtasida bo'ladigan boshqacha bir munosabat paydo bo'ldi.

Katyusha xonaga kirsa yoki Nexlyudov uning oq peshbandini uzoqdan ko'rib qolguday bo'lsa, nazarida borliq quyosh nuriga cho'mganday, hamma narsa jozibali, ko'ngilli va ma'noliday tuyulardi, hayot shirin bo'lib ketardi. Katyusha ham shunday holatda edi. Nexlyudovga bunday ta'sir qilgan narsa Katyushaning shu yerdaligi yoki yaqinligidagina emasdi; dunyoda Katyusha bor-ku, degan fikrning o'ziyoq unga shunday ta'sir etar, Katyusha uchun esa Nexlyudovning borligi shunday tuyg'u tug'dirardi. Nexlyudov onasidan ko'ngilsiz xat olsa yoki ilmiy ishi yurishmay qolsa, yoinki yoshlik xayollari sababsiz-nesiz ko'nglini g'ash qilsa, Katyusha bor-ku, deb eslashi bilan yoki uni ko'rishi bilan butun g'ami tarqalib ketardi.

Katyushaning uyda yumushi juda ko'p edi. Ammo u yugurib-yelib ishini bitirar va bo'sh vaqtlarida kitob o'qirdi. Nexlyudov Dostoevskiy va Turgenev kitoblarini o'qib tushirgandan keyin unga berardi. Katyushaga Turgenevning «Xilvatgoh» degan asari, ayniqsa, yoqardi. Ular ahyon-ahyonda: yo'lakda, balkonda, hovlida uchrashib qolishganda gaplashishar, ba'zida esa oqsoch kampir Matryona Pavlovnaning xonasida gaplashib o'tirishardi. Katyusha bu xonada Matryona Pavlovna bilan birga turar, Nexlyudov esa ora-chora qand tishlab choy ichgani kirib turardi. Matryona Pavlovna huzurida o'tadigan bu suhbatlar juda gashtli bo'lardi. Yolg'iz qolganlarida gaplashish og'ir tuyulardi. Bunday paytlarda ko'zlar og'izdan chiqqan so'zlardan ko'ra boshqa, muhimroq narsalarni gapirgandek bo'lar, lablar bujmayar va negadir dahshat bosib, ular darrov o'rinalridan turib ketar edilar.

Birinchi marta ammalarinikiga kelib turgan kezda Nexlyudov bilan Katyusha o'rtasidagi munosabat ana shunday edi. Ammalari bu munosabatni payqab qolib qo'rqib ketishdi va hatto chet elga, knyaginya Yelena Ivanovnaga, Nexlyudovning onasiga xat yozib ham yuborishdi. Ammasi Marya Ivanovna Dmitriy Katyusha bilan aloqa qilib qo'ymasin, deb qo'rqardi. Lekin uning qo'rqishi o'rinsiz edi, chunki Nexlyudov, o'zi buni bilmagani holda, Katyushani pok muhabbat bilan sevar, uning sevgisi o'zini ham, qizni ham buzilishdan asrar edi. Unda qizdan o'z hirsini qondirish maqsadida foydalanish istagi u yoqda tursin, hatto qizga nisbatan shunday muomalada bo'lismumkin, degan fikrning o'zi yo'q edi. Buni o'ylaganda uni vahima bosardi. Shoortabiat Sofya Ivanovnaning bir so'zli va irodali Dmitriy qizni sevib qolib, uning zotini va kimligini surishtirmsandan unga uylanib qo'ymasaydi edi, deb xavotirlanishi asosliroq edi.

Agar Nexlyudov Katyushaga bo'lgan muhabbatini o'sha vaqtida aniq tushunib olganda va xususan, o'sha vaqtida unga, taqdiringni bu qiz bilan bog'lashing aslo mumkin emas, deb uqtirishga uringanlarida edi, u o'ziga xos dangallik bilan, ehtimolki, qizni sevganimdan keyin uning kimlididan qat'iy nazar, uylanmasligimga hech qanday sabab yo'q, degan qarorga kelishi mumkin edi. Ammo ammalari unga o'z shuhbalarini bildirishmadni va u qizga bo'lgan muhabbatini anglab yetmasdan burun jo'nab ketdi.

U Katyushaga bo'lgan hissiyotini o'sha vaqlarda butun vujudini to'ldirgan hayot shodligi tuyg'usining bir turi deb o'ylardi, shu go'zal, xushchaqchaq qiz uning tuyg'ulariga sherik bo'lgan edi. U ketayotganida, Katyusha ammalari bilan birga pillapoyaga chiqib, xiyol g'ilay, qop-qora ko'zlaridagi jiqqa yosh bilan uni kuzatib qolganda, Nexlyudov endi hech qachon topib bo'lmaydigan qandaydir eng go'zal, qadrdon narsasini tashlab ketayotgandek his qildi. U juda xafa bo'lib ketdi.

Nexlyudov Sofya Ivanovnaning tepasidan qarab:

– Xayr, Katyusha, butun xizmatlaring uchun rahmat, – dedi izvoshga o'tirarkan.

– Yaxshi boring, Dmitriy Ivanovich, – dedi Katyusha ko'z yoshlarini zo'rg'a tiyib, yoqimli, erkalovchi tovushi bilan va

dahлизга qochib kirib ketdi. U yerda qiz bemalol, to'yib-to'yib yig'lab olishi mumkin edi.

XIII

Shundan keyin Nexlyudov Katyushani uch yil ko'rmadi. U zabitlik mansabiga endigina ko'tarilib, armiyaga ketarkan, yo'l-yo'lakay ammalarinikiga tushib qizni ko'rgan mahalda, uch yil muqaddam yozni o'tkazgan vaqtdagidan ko'ra butunlay o'zgarib ketgan edi.

U vaqtarda Nexlyudov har qanday ezgu, yaxshi ishga jonini fido qilishga tayyor bo'lgan vijdonli yigit edi – endi u fahsh yo'liga kirgan, faqat o'z huzurini o'ylaydigan xudbin bo'lib qolgan edi. U vaqtarda yorug' olam uning ko'ziga sirli bo'lib ko'rinar va u zavq-shavqqa to'lib, sevinib shu surni bilishga intilar edi – endi hayotdagি hamma narsa nazarida oddiy va aniq, u yashagan turmush sharoitlari bilan belgilanadigan narsalardan iborat edi. U vaqtarda tabiat bilan, o'zidan ilgari yashab o'tgan, fikr qilgan, his etgan odamlar (falsafa, she'riyat) bilan yaqin munosabatda bo'lishni muhim va zarur deb bilar edi, endi bo'lsa turli muassasalar va o'rtoqlar bilan aloqada bo'lish muhim va zarur edi. U vaqtarda ko'ziga xotin kishi sirli va dilbar – xuddi shu sirli bo'lgani uchun ham dilbar bo'lib ko'rindi – endi bo'lsa xotinning, o'z qarindosh-urug'lari-yu, o'rtoqlarining xotinlaridan boshqa har qanday xotinning nima ahamiyatga ega ekani ma'lum edi: xotin kishi o'zi tatib ko'rgan aysh-ishratning eng yaxshi vositalaridan biri edi. U vaqtarda unga pul kerak emas, onasi yuborib turgan pulning uchdan biri ham ortiqchalik qilar, u otasidan qolgan yer-mulkdan voz kechib, uni dehqonlarga berish mumkin edi – endi bo'lsa onasi har oy yuborib turgan o'sha bir yarim ming so'm pul yetmas va shu pul yuzasidan onasi bilan aytishib ham qolgan edi. U vaqtarda Nexlyudov haqiqiy *men* deb o'zining ruhiy dunyosini bilar, endi esa sog'lom, baquvvat quruq tanasini, hayvoniy nafsi *men* deb hisoblar edi.

Undagi bu dahshatli o'zgarishga sabab faqat shu ediki, u o'ziga ishonmay, boshqalarga ishonadigan bo'lib qolgan edi. O'ziga ishonmay, boshqalarga ishonadigan bo'lib qolganiga sabab shu ediki, o'ziga ishonib yashash nihoyatda og'ir edi: o'ziga ishonib

yashaganda har qanday masalani jon koyitmay xursandchilik qilish payida bo‘lgan hayvoniy nafsining foydasiga emas, balki deyarli hamma vaqt uning zarariga hal qilish kerak bo‘lardi; boshqalarga ishonib yashaganda esa hech narsani hal qilishning hojati yo‘q, hammasi hal qilingan va doim ma’naviy hayot zarariga, hayvoniy nafsining foydasiga hal qilingan bo‘lardi. Bundan tashqari, o‘ziga ishonib yashaganda u doim odamlarning malomatiga qolardi, boshqalarga ishonganda esa atrofini o‘rab olgan odamlarga manzur bo‘lardi.

Chunonchi, Nexlyudov Xudo to‘g‘risida, haqiqat, boylik va kambag‘allik to‘g‘risida o‘ylaganda, o‘qiganda va gapirganda atrofdagi odamlar buni o‘rinsiz va qisman kulgili deb hisoblashar, onasi ham, ammasi ham kesatib, uni notre cher philosophie* deb atashardi; u romanlar o‘qib, beadab latifalar aytganda, fransuzcha pyesalarni ko‘rgani teatrga borganda va ko‘rganlarini maroq bilan so‘zlab berganda, hamma uni maqtab siperishlardi. U o‘z ehtiyojlarini cheklashni zarur deb, eski shinel kiyib yurganda va sharob ichmay qo‘yganda, hamma buni g‘alati qiliq va behuda maqtanchoqlik deb hisoblar, lekin ovga chiqish yoki g‘oyatda hashamatli kabinetini jihozlash uchun katta-katta xarj qilganda, hamma uning didini maqtar, qimmataho narsalar sovg‘a qilardi. U iffatlari yigit chog‘ida to‘uylanguncha shunday yurmoqchi bo‘lganida qarindosh-urug‘lari uning salomatligidan xavotir olishdi va hatto u o‘rtog‘idan allaqanday fransuz xotinni tortib olganida, onasi buni eshitib, xafa bo‘lish o‘rniga, o‘g‘lim endi haqiqiy erkak bo‘libdi, deb sevingan edi. Dmitriyning Katyusha bilan bo‘lgan munosabati, o‘g‘lining unga uylanishi mumkinligi knyaginyani dahshatga solardi.

Nexlyudov voyaga yetgach, otasidan meros qolgan ozroq yerni, yerga egalik qilish adolatdan emas, deb dehqonlarga bo‘lib bergen vaqtida ham uning bu qiligi onasini va qarindosh-urug‘larini dahshatga solgan edi. Shu tufayli u barcha urug‘-aymoqlarining malomatiga qolgan edi. Nexlyudovga undan yer olgan dehqonlar boyish o‘rniga, uchta qovoqxona ochib va ishslashni yig‘ishtirib qo‘yib qaytaga qashshoqlashib ketganlari to‘g‘risida gapiraverib uning qulqoq-miyasini yeb bitirishdi. Nexlyudov gvardiyaga kirib, baland martabali o‘rtoqlari bilan olam-jahon pulni ko‘kka sovurib, qartaga boy berib qo‘yganda, Yelena Ivanovna dastmoyasidan pul olib yubo-

* Aziz faylasufimiz (fran.).

rishga majbur bo'lgan va shunda ham sira xafa bo'lmay, bu tabiiy bir hol, qaytaga yaxshi bo'libdi, chechak yoshlida emlangani tuzuk, ulfatlari yomon emas, deb hisoblagan edi.

Dastlab Nexlyudov kurashib ko'rdi, ammo kurashish juda og'ir bo'ldi, chunki o'ziga ishonib, yaxshi deb topgan narsalarini boshqalar yomon der va aksincha, o'ziga ishonib, yomon degan narsalarini atrofidagilarning hammasi yaxshi der edilar. Bu kurashning natijasi-da Nexlyudov taslim bo'ldi, o'ziga ishonmay, boshqalarga ishonadi-gan bo'lib qoldi. Avvallari o'z yo'lidan qaytish ancha og'ir bo'ldi, ammo bu his uzoq davom etmadi va xuddi shu vaqtadan boshlab sharob ichish, papiros chekishni boshlagan Nexlyudov ko'p o'tmay ko'nglini g'ash qilgan bu tuyg'uni his etmay qo'ydi va hatto ancha yengil tort-ganday bo'ldi.

Shunday qilib, Nexlyudov ehtirosli tabiatiga xos jo'shqinlik bilan atrofidagilarga ma'qul bo'lgan shu yangi hayotga berilib ketdi va qandaydir boshqa narsani talab etuvchi qalbidagi ovozni butun-lay bo'g'ib tashladi. Bu holat Peterburgga ko'chib o'tganidan keyin boshlandi va harbiy xizmatga kirish bilan yana avj olib ketdi.

Harbiy xizmat umuman odamlarni yo'lidan ozdiradi, chunki harbiy xizmatga kirganlarning umrлари bekorchilik bilan o'tadi, ya'ni ular ongli va foydali ish qilmaydilar, umuminsoniy burchlarni unutib qo'yadilar, ular o'rniga polk, mundir, bayroqning rasm bo'lib qol-gan shon-shuhratи oldinga suriladi, bundan tashqari, ular bir tomon-dan boshqa odamlar tepasidan cheksiz hukmdorlik qilsalar, ikkinchi tomondan, o'zlaridan baland martabadagi boshliqlar oldida qullarcha itoat qilishga majbur bo'ladilar.

Odamlarning axloqini buzadigan, mundir va bayroq shon-shuhratidan boshqani tan olmaydigan, zo'ravonlikka, qotillikka ijozat beradigan harbiy xizmat ustiga boylikning hamda podsho xonadoni-ga yaqinlikning kasofati qo'shilsa, bu badaxloqlik uning ta'siriga berilgan odamlarni o'taketgan xudbin qilib qo'yadi; badavlat va kibor zabitlar xizmat qiladigan gvardiya polklarida shu hol yuz beradi. Harbiy xizmatga kirib, o'rtoqlari singari yashay boshlagan-dan buyon Nexlyudov ham xuddi shunday o'taketgan xudbin bo'lib qolgan edi.

Birovlar tikan, tozalagan chiroyli mundirni, kaskani kiyib, bosh-qa birovlar yasagan, yaltiratib keltirib bergen yarog'ni taqib, yana

boshqa odamlar tomonidan boqilgan, o'rgatilgan va o'stirilgan otga minib, xuddi o'ziga o'xhash odamlar bilan mashqqa, ko'rikka oshiqish, ot choptirish, qilichbozlik qilish, otish va bularni boshqalariga o'rgatishdan boshqa hech qanday ish yo'q edi. Eng oliv martabali kishilar, yoshlari, qarilar, podshodan tortib mulozimlarigacha bu mashg'ulotni ma'qullabgina qolmay, balki buni maqtashar va tabriklashar edi. Ana shu mashg'ulotlar tamom bo'lgach, qayerdan olinayotgani ma'lum bo'limgan pullarni sovurib, zabitlar klubida yoki narx-navosi qimmat qovoqxonada birgalashib ovqatlanish, ayniqsa, ichish juda yaxshi va muhim ish hisoblanardi; keyin teatrlar, ballar, xotinlar bilan aysh-ishrat, undan keyin yana ot choptirish, qilichbozlik, poyga, yana pul sovurish, sharob, qarta, xotinlar bilan aysh-ishrat...

Bunday hayot harbiylarga shuning uchun ham yomon ta'sir qiladiki, agar oddiy odam shunday hayot kechirsa, ko'ngli xijil bo'lmay qolmaydi. Harbiylar esa, shunday bo'lishi kerak, deb hisoblaydilar; ayniqsa, urush vaqtida shunday hayot kechirganlari uchun faxrlanadilar. Turkiyaga urush e'lon qilingach, harbiy xizmatga kiran Nexlyudov ham xuddi shu fikrda edi. «Biz urushda jonimizni fido qilishga tayyormiz, shu sababdan ham bunday beg'am, xushchaqchaq hayot kechirish biz uchun uyat emas, shart. Biz xuddi shunday yashayapmiz».

Nexlyudov hayotining shu davrida ana shunday deb o'ylardi; ilgari o'z oldiga qo'ygan axloqiy to'siqlardan qutulganiga behad xursand va o'taketgan xudbinlik og'ushida mast-alast holda edi.

Oradan uch yil o'tgach, yo'l-yo'lakay ammalarinikiga tushganida, u xuddi ana shunday holatda edi.

XIV

Nexlyudov ammalarinikiga shuning uchun ham tushib o'tgan ediki, ularning yer-mulki uning polki o'tib ketgan yo'l ustida edi. Shu sababdan ammalari kirib o'tishni undan qattiq iltimos qilishgandi, eng muhimi esa Katyushani bir ko'rmoqchi edi. Balki o'sha paytda jilovsiz hayvoniy hirs uni vasvasaga solganidan ko'nglining chuqur joyida Katyushaga nisbatan yomon niyat tug'ilgandir, lekin u shu niyatda ekanini bilmasdi va bir vaqtlar shunday yaxshi kun kechirgan joylarini, hamma vaqt atrofida parvona bo'ladi-

gan, biroz g' alatitabiat, lekin mehribon va oqko'ngil ammalarini, g'oyat yoqimli xotiralar qoldirgan dildor Katyushani ko'rishni istar edi.

U martning oxirlarida, Pasxa oldi juma kuni loygarchilikda jala quyib turgan paytda keldi. U ust-boshi shalabbo bo'lib, sovqo'tib kelgan bo'lsa-da, har doim shunday kezlarda o'zini his etganiday bardam va xursand edi. U ammalarining atrofi g'ishtin devor bilan o'ralgan, tomdan tushgan qor uyulib yotgan ko'hna qo'rasiga kirib kelarkan: «U haliyam shu yerdamikin?» – deb o'yldi. Nexlyudov, chananing qo'ng'irog'ini eshitib, pillapoyaga Katyusha yugurib chiqadi, deb o'ylagan edi. Lekin qizlar bo'lmasining pillapoyasiga ko'ylagi lipasiga qistirilgan, yalangoyoq ikki xotin chelak ko'tarib chiqdi, aftidan, bular pol yuvayotgan bo'lsalar kerak. Katyusha katta eshik yonidagi zinapoya ustida ham ko'rinnadi; faqat peshband tutgan xizmatkor Tixon chiqdi, xolos, u ham supurish-sidirish bilan ovora bo'lsa kerak. Dahlizga egnida shohi ko'yak va boshida chepets* bilan Sofya Ivanovna chiqdi.

– Bo'yginangdan o'rgilay, yaxshi kelibsан, – dedi Sofya Ivanovna uni o'pib. – Mashenkaning biroz tobi yo'qroq, cherkovdan charchab qaytdi. Tabarruk sharobdan tatib keldik.

– Tabriklayman, ammajon, – dedi Nexlyudov Sofya Ivanovnaning qo'lini o'pib, – kechirasiz, ho'l qilib qo'ydim.

– Bor, xonangga kir. Toza ivib ketibsан. Mo'ylov ham qo'yib yuboribsан-ку... Katyusha! Katyusha! Unga qahva keltir darrov.

Yo'lakdan:

– Hozir! – degan tanish, yoqimli ovoz eshitildi.

Quvonganidan Nexlyudovning yuragi «shig» etib ketdi. «Shu yerda ekan!» Birdan yalt etib bulut orasidan quyosh chiqqanday bo'ldi. Nexlyudov suyunib, ust-boshini almashtirish uchun Tixon bilan birga o'zining oldingi xonasiga kirdi.

Nexlyudov Tixondan: «Katyusha nima qilyapti? Ahvoli qalay? Turmushga chiqmoqchimi?» deb surishtirmoqchi ham bo'ldi. Ammo Tixon izzat-ikromni shu qadar joyiga qo'yib, o'zini shu qadar jiddiy tutdiki (qo'lingizga o'zim suv quyaman, deb turib oldi), shundan keyin Nexlyudov Katyusha haqida so'rashga botinolmadi-da, faqat

* Ayollarning yengil, issiq bosh kiyimi.

nevaralari, qari ot, Polkan degan ko'ppak to'g'risida so'rab qo'ya qoldi. Ma'lum bo'lishicha, bultur quturib o'lgan Polkandan boshqa hamma sog'-salomat ekan.

Nexlyudov ho'l ust-boshlarini yechib, endi kiyina boshlagan ham ediki, **allakimning tez-tez yurib** kelayotganini eshitdi, shu choq eshik tiqilladi. Nexlyudov oyoq tovushini ham, tiqillatishni ham tanidi. Faqat Katyusha shunday qadam tashlar va shunday tiqillatardi.

Nexlyudov ho'l shinelini ustiga tashlab, eshikka yaqinlashdi.

– Kiravering!

Bu o'sha Katyusha edi. O'sha-o'sha Katyusha, ilgarigidan ham chiroyli bo'lib ketgandi. Sodda, qiyg'och qora ko'zlar hamon o'shanday pastdan yuqoriga qarab, jilmayib turardi. U ilgarigidek toza, oppoq peshband tutib olgandi. U ammalari hozirgina qog'ozdan ochib olib bergen iroqi sovun bilan ikkita sochiq: katta rus sochig'i va pahmoq sochiq keltirgan edi. Ustidagi yozuvi yaqqol ko'rinish turagan, ishlatilmagan sovun, sochiq va qizning o'zi – hammasi bir xilda toza, yangi, pok va dilrabo edi. Qizning nafis, qizil lablari, Nexlyudovni ko'rganda behad quvonganidan hamon ilgarigidek jiyrilib turardi.

– Xush kelibsiz, Dmitriy Ivanovich! – dedi Katyusha zo'rg'a, uning ikki beti qip-qizarib ketdi.

– Salomatmisan... salomatmisiz, – Nexlyudov uni «sen» sirashi ni ham, «siz» sirashini ham bilmay. Katyusha singari qizarib ketdi. – Eson-omon yuribsizmi?

– Xudoga shukur... Ammangiz sizga eng yaxshi ko'rgan sovu-ningizni, pushti sovunni berib yubordilar, – dedi u sovunni stolga, sochiqlarni oromkursi suyanchig'iga qo'ya turib.

– O'zlariniki bor, – dedi Tixon mehmonning o'z izmi o'zida degandek, Nexlyudovning bir qancha shisha, cho'tka, fiksatuar, atir va turli pardoz anjomlari solingan katta, kumush qopqoqli, ochiq turgan pardoz qutichasini ko'rsatib.

– Ammamlarga minnatdorligimni ayting. Kelganimga g'oyatda xursandman, – dedi Nexlyudov ko'ngli erib, ilgarigidek ko'ngli ravshan bo'la boshlaganini his qilib.

Bu so'zlarga javoban qiz jilmaydi-da, eshikka chiqib ketdi.

Nexlyudovni yaxshi ko'rgan ammalari bu gal uni har safargidan ham sevinib qarshi olishdi. Dmitriy urushga ketayotgan edi. U yarador

bo'lishi yo halok bo'lishi mumkin edi. Shu sababdan ham ammalarining juda mehri tovlanib ketgan edi.

Nexlyudov ammalarinikida atigi bir kun turmoqchi edi, ammo Katyushani ko'rgandan keyin ikki kundan so'ng bo'ladijan Pasxani ham ammalarinikida kutib olishga rozi bo'ldi va Odessada uchrashmoqchi bo'lgan o'rtog'i Shenbokka shoshilinchnomha yuborib, ammalarinikiga tushib o'tishini so'radi.

Katyushani ko'rgan kunidan boshlab Nexlyudovning qizga nisbatan bo'lgan avvalgi tuyg'ulari uyg'ondi. Xuddi ilgarigidek Katyushaning oq peshbandini ko'rganda yuragi orziqib ketar, uning oyoq tovushini, ovozini, kulgisini eshitganda sevinar, charosday qop-qora ko'zlarini, ayniqsa, jilmayib turgan kezlarida ko'rganida erib ketar, ro'para kelib qolishganda qizning qizarib ketganini ko'rib xijolat tortardi. U sevib qolganini his etdi, lekin ilgarigi sevgisi bilan bu safargisi orasida farq bor edi, ilgari bu sevgi uning uchun sirli narsa edi va sevib qolganiga iqror bo'lishga yuragi dov bermas edi, ilgari u, kishi umrida faqat bir marta sevishi mumkin, deb ishonardi, endi esa oshiq bo'lganini o'zi bilar va bunga suyunar, muhabbatning nimaligini va uning oqibati nima bo'lishini sal-pal bilsa-da, buni o'zidan yashirardi.

Nexlyudovning ko'nglida boshqa odamlarning ham ko'nglida bo'lgani kabi ikki odam yashar edi. Biri, yolg'iz o'zi uchun emas, boshqalar uchun ham baxt-saodat tilovchi ma'naviy odam, ikkinchisi, yolg'iz o'zining manfaatini ko'zlovchi va o'z manfaati uchun to'g'ri kelgan narsaning hammasini qurbon qilishga tayyor bo'lgan hayvoniy odam edi. Peterburgda va harbiy xizmatda orttirgan xudbinlikning uchiga chiqqan davrida uning vujudida ana shu hayvoniy odam hukmron bo'lib, ma'naviy odamni butunlay ezib tashlagan edi. Ammo Katyushani ko'rib, ilgari unga nisbatan his etgan tuyg'usini yana boshdan kechirgach, undagi ma'naviy odam yana bosh ko'tardi va o'z haqini talab qila boshladи. Shunday qilib, Pasxaga-cha bo'lgan ikki kun ichida Nexlyudovning yuragida o'zi ham angla-yolmagan tinimsiz kurash davom etdi.

U ketishi kerakligini, ammalarinikida qolishning foydasi yo'qligini, bundan yaxshilik chiqmasligini bilardi, ammo u shu qadar shod-xurram ediki, bu haqda bosh qotirib o'tirmay, ammalarinikida qolaverdi.

Shanba kuni kechqurun, Isoga «jon kirgan kun» arafasida pop, dyakon va dyachok bilan birgalikda, o'zlarining aytishlariga qaraganda, cherkov bilan ammalarining uyi o'rtasidagi uch chaqirim masofani chanada ko'p azob-uqubatlar bilan bosib, ibodat qilgani kelishgan edi.

Nexlyudov ammalari va xizmatkorlar bilan birga, eshik yonda ladandon tutib turgan Katyushadan ko'zini uzmay, ibodat qilib bo'ldi, pop va ammalari bilan o'pishdi-da, endi borib uxlayman deb turgan ham ediki, Marya Ivanovnaning keksa oqsochi Matryona Pavlovnaning Katyusha bilan birga kulichlarni* tabarruklab kelish uchun cherkovga bormoqchi bo'lib yo'lakda taraddudlanayotganini eshitib qoldi. «Men ham boraman», – deb o'yładi u.

Cherkovga na aravada, na chanada borib bo'lardi, ammalari-nikida o'zini xuddi o'z uyida yurgandek his qiladigan Nexlyudov «Og'ayni» degan arg'umoqni egarlatdi va yotib uplash o'rniga tor reytuzi bilan mundirini, uning ustidan shinelini kiydi-da, semirib ketgan, har qadamda pishqiradigan qari arg'umoqni minib, qorong'ida suv va qor kechib cherkovga jo'nadi.

XV

Cherkovdagi o'sha ibodat Nexlyudovning hayotida umr bo'yи eng yorqin va eng kuchli xotirot bo'lib qoldi.

Hamma yoq zim-ziyo qorong'i, faqat onda-sonda qor oqarib ko'rindi. Nexlyudov cherkov atrofiga yoqib qo'yilgan qora chiroqlarni ko'rib qulog'ini chimirgan, suvni shaloplastib borayotgan ot ustida cherkov hovlisiga kirib kelganda ibodat boshlangan edi.

Mujiklar Marya Ivanovnaning jiyanini tanib, otdan tushish uchun quruq joyni ko'rsatishdi, otini boylab, o'zini cherkovga kuzatib qo'yishdi. Cherkov bayram libosini kiygan xaloyiq bilan to'la edi.

Egniga xonaki chakmon, oyog'iga oq paytava o'rab, chipta kavush kiygan chollar va chiroqli belbog' boylab, etik kiygan yosh-yalanglar o'ng tomonda turishardi. Boshiga qizil shoyi ro'mol, egniga yangi, to'q-qizil belburma kamzul bilan ko'k, yashil, ola-bula yubka va nag'al qoqilgan botinka kiygan xotinlar chap tomonda turishardi. Oq ro'mol o'rab, kulrang kamzul va qadimiy jun yubka, boshmoq yoki yangi chipta kavush kiygan kampirlar ulardan orqaroqda turishardi; xotinlar bi-

* Kulich – dumaloq shirin non.

lan kampirlar o'rtasida sochlariga moy surtilgan, yasangan bolalar bor edi. Mujiklar cho'qinishar, sochlarini silkib ta'zim qilishardi. Xotinlar, ayniqsa, kampirlar nursiz ko'zlarini sham yoqilgan ikonalardan biringa tikishib, juftlashтирilган бармоqlarini peshonalariga, ikki yelkalariga va qorinlariga qattiq bosib cho'qinishar, allanimalarni shivirlab, turgan yerlarida ta'zim qilishar yoki tiz cho'kishardi. Bolalar boshqalar qarab turganda, kattalarga taqlid qilib astoydil ibodat qilishardi. Zarhal ikona chetlariga o'rnatilgan shamlar porlab yonar, chilchiroqqa sham terib qo'yilgan edi, kliros* tomondan ko'ngilli xonishchilarning baland-past navozishlari eshitilardi.

Nexlyudov oldinga o'tdi. O'rtada oqsuyaklar: xotini va matroscha kiyangan o'g'li bilan bir zamindor, daha mirshabi telegrafchi, kigiz etik kiygan savdogar, medal taqqan oqsoqol turardi. Mehrobning o'ng tomonida, zamindorning xotini orqasida, tovlanadigan binafsharang ko'ylak kiygan va oq hoshiyali sholro'mol o'ragan Matryona Pavlovna va belburma oq ko'ylak kiyib, havorang tasma boylagan, qora sochiga qizil bant taqqan Katyusha turardi.

Hamma narsa bayram tusida, tantanali, xushnud va go'zal edi: zarhal xoch surati tushirilgan kumushrang jubba kiygan ruhoniyolar ham, uzun, yengi keng zarbof rido kiygan dyakon va dyachoklar ham, yasangan va sochlariga moy surtgan xonishchilar ham, sho'xyangroq kuylari ham, uchta sham o'rnatilgan va gullar bilan bezalgan qandil ushlagan ruhoniylarning xaloyiqni «Iso tirildi! Iso tirildi!» deb uzlusiz duo qilib turishi ham, hammasi, hammasi ajoyib edi, ammo oq ko'ylak kiyib, havorang tasma boylagan, qora sochiga qizil bant taqib, zavqlanganidan ko'zları chaqnab turgan Katyusha hammasidan ham go'zalroq edi.

Nexlyudov Katyusha o'girilib qaramasa-da, kelganimni u ko'ribdi, deb o'yladi. U buni Katyushaning yonidan mehrobga o'tib ketayotganida payqab qoldi. Uning Katyushaga aytadigan gapi yo'q edi, lekin bir bahona topdi-da, yonidan o'tib keta turib:

— Ammamlar kechki ibodatdan keyin ro'zamni ochaman, dedilar, — dedi.

Har doim Nexlyudovni ko'rganda yuz beradigan hol takrorlandi: Katyushaning ikki beti loladek qizarib ketdi, qora ko'zları kulib-quvnab, soddadillik bilan boqib, Nexlyudovga tikildi.

* *Kliros* — cherkovda xonishchilar uchun ajratilgan joy.

– Xabarim bor, – dedi u jilmayib.

Shu payt mis kashkul ushlab xaloyiq orasidan o'tib ketayotgan dyachok Katyusha yonidan unga parvo qilmay o'tarkan, kiyimining etagi qizga tegib ketdi. Dyachok Nexlyudovni hurmat qilib, undan chetlab o'taman deb Katyushaga tegib ketgan edi. Nexlyudov bunga juda hayron bo'ldi. Nahotki, bu dyachok shu yerdagi va umuman, butun dunyodagi narsalarning barisi faqat Katyusha uchun yaratilganini bilmasa, butun dunyodagi narsalarning hammasiga mensimaslik bilan qarash mumkin-u, Katyushaga bunday qarash mumkin emasligini tushunmasa, axir, u butun olamning markazi-ku, deb o'yladi Nexlyudov. Devorga qator terilgan ikonalar ham Katyusha uchun yarqirar, qandillardagi shamlar ham uning uchun porlab yonar, «Muborak pasxa bayrami bu, xaloyiq, shod-xurram bo'lingiz», degan quvnoq qo'shiqlar ham uning uchun kuylanardi. Xullas, olamdagи butun yaxshi narsalarning hammasi Katyusha uchun yaratilgan edi. Uning nazarida, Katyusha ham hamma narsa faqat o'zi uchun bo'layotganini tushungandek edi. Nexlyudov Katyushaning burmali oq ko'ylakdagi sarvqomatiga, sergak, shod chehrasiga tikilarkan, nazarida shunday tuyuldi va o'z ko'nglidan o'tayotgan tuyg'ular uning ham ko'nglidan o'tayotgandek bo'ldi.

Ilk sahar ibodati bilan ertalabki ibodat orasida Nexlyudov cherkovdan chiqdi. Xaloyiq unga yo'l berib, ta'zim qildi. Ba'zilar uni tanir, ba'zi birovlar: «Bu kimning o'g'li?» deb so'rashardi. U ibodatxona eshigi oldida to'xtadi. Tilanchilar uni o'rab olishdi. Nexlyudov hamyonidagi mayda pulni ulashib tutgatdi-da, zinadan pastga tushdi.

Tong yorishib, tevarak-atrofdagi narsalar oqarib, g'ira-shira ko'rinaridigan bo'lib qolgan, lekin hali quyosh chiqmagan edi. Odamlar cherkov atrofidagi qabristonga tarqalib ketdi. Katyusha hali cherkovdan chiqmagan edi, Nexlyudov uni kutib turdi.

Xaloyiq hamon cherkovdan chiqib kelar, nag'alli etiklarini do'qillatib zinadan tushar, cherkov hovlisiga va qabristonga tarqalardi.

Marya Ivanovnaning shakarpazi, boshi liqillab turadigan keksa chol Nexlyudovni to'xtatib u bilan o'pishdi, boshiga shoyi peshonabog' o'ragan uning xotini – kekirdagi burishib ketgan

kampir ro'moli orasidan sariq-za'faron tuxum olib berdi. Shu mahal egnida yangi belburma kamzul, yashil kamar boylagan, miqtidan kelgan yoshgina mujik jilmayib kelaverdi.

– Iso tirildi, – dedi u Nexlyudovga yaqinlashib. Uning ko'zlar kular, undan mujiklarga xos allaqanday yoqimli hid kelib turardi: mujik gilosday qip-qizil lablari bilan Nexlyudovni uch marta cho'pillatib o'pganda, jingalak soqoli uning qitig'ini keltirdi.

Nexlyudov mujik bilan o'pishib, uning qo'lidan to'q jigarrang tuxum olayotganida Matryona Pavlovnaning yiltiroq ko'y lagi va qizil bant taqqan qorasoch chiroyli boshi ko'rindi.

Katyusha oldinda ketayotganlarning boshi osha uni ko'rib qoldi. Nexlyudov uning yuzi yorishib ketganini ko'rdi.

Katyusha bilan Matryona Pavlovna ibodatxona eshigi oldidagi peshayvonga chiqib, tilanchilarga sadaqa berish uchun to'xtashdi. Burni o'rnida bitgan yaraning chandig'i qip-qizarib turgan tilanchi Katyushaning yoniga keldi. Katyusha ro'molidan allanima olib unga berdi-da, keyin yaqinroq borib jirkanmay-netmay, ko'zlar chaqnagan holda, uch marta o'pishdi. Tilanchi bilan o'pishib turgan mahalda ko'zi Nexlyudovning ko'ziga to'qnashib qoldi. Go'yo u: «Bu ishim yaxshimi yo chakkimi?» deb so'rayotganday edi.

«Juda soz, jonginam, juda yaxshi, sevaman seni».

Ular peshayvondan tushishdi, Nexlyudov esa Katyushaning yoniga bordi. U «Iso tirildi», deb o'pishmoqchi emas, faqat uning yonida bo'lishni istardi.

– Iso tirildi! – dedi Matryona Pavlovna boshini egib va jilmayib. U, bugun hamma baravar, degan ohangda gapirdi va buklab qo'ltig'iga qisib qo'ygan ro'mol bilan og'zini artdi-da, o'pishmoq uchun Nexlyudovga labini cho'zdi.

– Shubha qilinmas, – dedi Nexlyudov o'pisharkan. Nexlyudov Katyushaga o'girilib qaradi. Katyusha qip-qizarib ketdi-da, shu zahoti unga yaqinroq kelib:

– Iso tirildi, Dmitriy Ivanovich, – dedi.

– Shubha qilinmas, – dedi u. Ular ikki marta o'pishishdi va yana o'pishish kerakmi, degandek to'xtab qolishdi. Keyin go'yo o'pishish kerak, degan qarorga kelgandek uchinchi bor o'pishishdi va ikkovi baravar jilmaydi.

– Sizlar popning huzuriga bormaysizlarmi? – deb so‘radi Nexlyudov.

– Yo‘q, Dmitriy Ivanovich, biz shu yerda o‘tira turamiz, – dedi Katyusha zavq bilan mehnat qilgan odamday chuqur xo‘rsinib, mo‘ltillab turgan, uyatchan, dirlrabo, qiyg‘och ko‘zlarini unga tikib.

Erkak bilan ayol kishi o‘rtasidagi muhabbatda hamisha shunday bir daqiqa bo‘ladiki, bunda muhabbat o‘zining kamolot cho‘qqisiga erishadi, bunda kishi es-hushini yo‘qtadi, u kishida hirs qo‘zg‘atmaydi. Nexlyudov bunday daqiqani Isoning tirilish bayrami kechasi boshidan kechirgan edi. Katyushani turli holatda ko‘p ko‘rgan bo‘lsa ham, hozir uni eslarkan, o‘sha daqiqa boshqa hamma xotirotlarni bosib ketardi. Silliq qilib taralgan, yaltirab turgan qora sochlari, kelishgan qaddi-qomati va ko‘ksini quchib olgan burmali oq ko‘ylak, qip-qizarib ketgan betlar, uyqusizlikdan xumor bo‘lib qolgan xiyol g‘ilay qora ko‘zlar va umuman, butun vujudidagi ikki asosiy xususiyat, ya’ni faqat Nexlyudovga nisbatangina emas – buni o‘zi ham bilardi – balki dunyodagi odam va narsalarning hammasiga, faqat yaxshi narsalargagina emas, balki dunyoda nimaiki bo‘lsa, hammasiga, hatto boyta o‘pishishgan tilanchiga nisbatan ham barq urgan toza, pok muhabbat.

Nexlyudov qizdagi bu muhabbatni bilardi, chunki u shu kecha va shu tong bu muhabbatni qalbida his etgan va shu muhabbat tufayli u qiz bilan bir tan, bir jon ekanini anglagan edi.

Oh, qani endi hamma narsa o‘sha kechada uyg‘ongan his bilan cheklanib qolgan bo‘lsa! «Ha, o‘sha qabih ish Isoning tirilish bayramidan keyingi kechada bo‘lgan edi!» – deb o‘ylardi hozir Nexlyudov maslahatchilar xonasida, deraza yonida o‘tirib.

XVI

Cherkovdan qaytib kelgach, Nexlyudov ammalari bilan o‘tirib ro‘zasini ochdi, polkda o‘rgangan odatiga ko‘ra, dadil bo‘lib olmoq uchun sharob ichdi-da, o‘z xonasiga kirib ketdi, egnidagi kiyimi bilan yotib, shu zahoti uxbab qoldi. Eshikning tiqillaganini eshitib uyg‘ondi. Eshikni tiqillatishidan, Katyusha bo‘lsa kerak, deb Nexlyudov ko‘zlarini uqalay-uqalay, kerishib qaddini rostladi.

– Katyusha, senmisan? Kira qol, – dedi u o‘rnidan turib.

Qiz eshikni qiya ochdi.

– Ovqatga chaqirishyapti, – dedi u.

U hamon o'sha oq ko'yakda edi-yu, lekin sochida bant ko'rinnmas edi. Qiz Nexlyudovning ko'ziga qararkan, go'yo unga favqulodda shodiyona bir xabar yetkazgandek chehrasi yashnab ketdi.

– Hozir boraman, – dedi Nexlyudov sochini tarash uchun taroqni qo'liga olib.

Qiz bir lahza turib qoldi. Nexlyudov buni sezdi-da, taroqni qo'yib, qiz tomon yurdi. Lekin u shu zahoti tezgina burilib, yengil va epchil qadam tashlab yo'lakdagi poyondoz ustida yugurgilagancha ketdi.

«Ey, ahmoq, – dedi Nexlyudov o'ziga o'zi, – nega uni indamay qo'yib yubordim?»

U qizni quvib, yo'lakda yetib oldi.

Qizdan nima istashini o'zi ham bilmas edi. Nazarida, qiz uning xonasiga kirganida, hamma qiladigan qandaydir bir ishni qilish kerak edi-yu, lekin u shuni qilmagandek tuyuldi.

– Katyusha, shoshma, – dedi, u.

Qiz o'girilib qaradi.

– Nima deysiz? – dedi to'xtab.

– Hech narsa, faqat...

Nexlyudov shunday paytlarda boshqalar nima qilishini esladi-da, o'zini o'zi zo'r lab Katyushaning belidan quchoqladi.

Qiz to'xtab, uning ko'ziga qaradi.

– Qo'ying, Dmitriy Ivanovich, oling qo'lingizni, – dedi u yig'lamoqdan beri bo'lib. Katyusha qip-qizarib ketdi, so'ngra kuchli qo'llari bilan o'zini quchoqlab turgan qo'lni olib tashladi.

Nexlyudov uni qo'yib yubordi, lekin bir daqiqagacha ko'ngli xijil bo'lib turdi, hatto o'zidan o'zi nafratlandi. U o'ziga ishonishi kerak edi, biroq u bu xijolat va uyalish – yuzida aks etgan nozik hislar ekanini tushunmadi, aksincha, ahmoqlik qilyapman, hamma qilgan ishni qilaverish kerak, deb o'yadi.

U Katyushani quvib yetdi-da, yana quchoqlab bo'ynidan o'pdi. Bunisi avvalgi ikki o'pishga, ya'ni biri nastarin butasi orqasidagi va ikkinchisi bugun ertalabki, cherkovdag'i beg'araz o'pishga sira o'xshamas edi. Bu mudhish ish edi. Katyusha buni his etdi.

– Voy, bu nima qilganingiz?! – deb qichqirdi Katyusha, go‘yo Nexlyudov qandaydir bir bebafo, qimmat narsani sindirib qo‘ygandek va yugurganicha qochib ketdi.

Nexlyudov yemakxonaga keldi. Yasangan ammalari, doktor va qo‘sni xotin yengil ovqatlar qo‘yilgan stol oldida turishardi. Hamma narsa odatdagiday, lekin Nexlyudovning ko‘ngli notinch edi. U o‘ziga aytilayotgan gaplarning birontasini ham anglamas, o‘rinsiz javob qaytarar va faqat Katyusha haqida o‘ylab, uni yo‘lakda quvib yetib o‘pganini eslardi, xolos. Uning xayoliga boshqa hech narsa kelmasdi. Katyusha xonaga kirib kelganda Nexlyudov qaramasdanoq butun vujudi bilan uning kelganini his etar, lekin qaramaslikka o‘zini majbur qilardi.

Ovqatdan keyinoq u o‘z xonasiga kirib ketdi va uyda qizning oyoq tovushiga qulq solib anchagacha zo‘r hayajon ichida u yoqdan bu yoqqa yurdi. Endi uning vujudidagi hayvoni odam faqat boshini ko‘taribgina qolmay, balki bu yerga birinchi safar kelgan va hatto shu bugun ertalab cherkovda bo‘lgan paytidagi ma’naviy odamni bosib-yanchib tashladi, endi ana shu hayvoni odamning bir o‘zi uning ko‘nglida hokimlik qila boshladi. Shu kuni u qizni qancha poylamasin, baribir uni yolg‘iz uchratolmadi. Aftidan, qiz undan o‘zini olib qochib yurgan bo‘lsa kerak. Ammo kechqurun qiz Nexlyudov turgan xonaning yonidagi xonaga boradigan bo‘lib qoldi, chunki doktor tunab qoladigan bo‘ldi va Katyusha mehmonga joy solib berishi kerak edi. Nexlyudov qizning qadam tovushlarini eshitib xuddi biron jinoyat qilishga hozirlanayotgandek, nafasini ichiga yutib, asta uning orqasidan kirdi.

Katyusha toza yostiq avra ichiga tiqilgan ikki qo‘li bilan yostiqning ikki uchidan ushlaganicha unga o‘girilib qaradi-da, jilmaydi; uning bu safargi jilmayishi avvalgiday sho‘x va quvnoq emas, balki ayanchli va qo‘rquv aralash kulgi edi. Uning bu jilmayishi Nexlyudovga yomon bir ish qilayotganini aytayotgandek edi. Nexlyudov bir lahzagina o‘zini tiydi. Hali ko‘nglida kurashishga imkon bor edi. Garchi zaif bo‘lsa-da, qalbida qizga nisbatan yana haqiqiy muhabbat tovushi eshitildi. Ana shu tovush unga qiz haqida, qizning histuyg‘ulari, hayoti haqida gapirdi. Boshqa tovush esa, bo‘sh kelma, ayshingni surib qol, o‘z baxtingni ko‘zla, derdi. Ana shu keyingi tovush

oldingi tovushni bosib ketdi. Nexlyudov dadil yurib qiz oldiga keldi. Shu payt vujudini zo'r hayvoni his egallab oldi.

Nexlyudov qizni quchog'idan qo'yib yubormay o'miga o'tqazdi-da, yana nimalar qilish lozimligini his qilib, uning yoniga o'tirdi.

– Jon Dmitriy Ivanovich, qo'yib yuboring, – dedi qiz yalinib. – Voy, Matryona Pavlovna kelyapti! – qichqirdi-da, uning quchog'idan otilib chiqdi. Haqiqatan ham allakim eshik tomon kelardi.

– Bilib qo'y, kechqurun oldingga boraman, – dedi Nexlyudov. – Yolg'izsan-a?

– Nima deyapsiz? Yo'q, yo'q! Kerakmas, – dedi Katyusha til uchida, ammo hayajonlangan, dovdirab qolgan vujudi butunlay boshqa narsa deb turardi.

Eshik yoniga kelgan haqiqatan ham Matryona Pavlovna ekan. U qo'lida adyol ko'tarib xonaga kirdi va Nexlyudovga ta'naomuz nazar tashlab, boshqa adyol olib kelgani uchun Katyushani koyidi. Nexlyudov indamay chiqib ketdi. U hatto uyalmadi ham. Matryona Pavlovnaning qiyofasidan o'zi qilgan ishi uchun uni ayblayotganini va ayblastha haqlı ekanini ko'rdi va bildi, bu qilmishi yaxshi emasligini ham tushundi, ammo avvalgi samimiyl muhabbat o'rnida paydo bo'lgan hayvoni hirs boshqa hech narsani tan olmay, butun vujudini egallab olgandi. Endi u shu hirsni qondirish uchun nima qilmoq kerakligini bilar va bunga chora izlardi.

Shu oqshom Nexlyudov o'zini qo'yarga joy topolmay yurdi: goh ammalarining yoniga kirar, goh u yerdan chiqib o'z xonasiga qaytar, zinapoyaga chiqar va faqat bir narsa haqida, ya'ni qanday qilib qizni yolg'iz uchratish haqida o'ylar edi: Katyusha ham unga ko'rinmaslikka harakat qilar, Matryona Pavlovna esa qizni ko'zdan qochirmaslikka urinardi.

XVII

Oqshom shu alfozda o'tdi, tun kirdi. Doktor uxlagani ketdi. Ammalari ham yotishdi. Nexlyudov Matryona Pavlovna hozir ammalarining yotog'ida ekanini, Katyusha qizlar xonasida yolg'izligini bilardi. U yana zinapoyaga chiqdi. Hovli qorong'i, havo namxush va iliq edi. Bahorda so'nggi qorni erituvchi yoki erigan so'nggi qordan vujudga keluvchi oppoq tuman havoni to'ldirgandi. Uydan

yuz qadamcha naridagi tepalik tagidan oqqan soydan g‘alati tovush eshitildi: bu sinayotgan muzlarning ovozi edi.

Nexlyudov zinapoyadan tushdi va halqoblardan hatlab o‘tib, **muzlagan qorni** g‘arch-g‘arch bosib, qizlar xonasasi derazasi yoniga borib to‘xtadi. Yuragi shunday dukillardiki, hatto o‘zi ham eshitardi; goh nafasi tiqilar, goh harsillar edi. Qizlar xonasida kichkina chiroq yonib turardi. Katyusha stol yonida bir nuqtaga tikilib, xayol surib o‘tirardi. Nexlyudov, qiz hech kim yo‘qligida nima qilarkan, deb anchagacha qimir etmay tikilib turdi. Qiz bir-ikki daqiqa qimir etmay o‘tirdi-da, keyin ko‘zlarini ko‘tarib jilmaydi, o‘ziga o‘zi ta’na qilganday bosh chayqadi, keyin holatini o‘zgartirib, ikki qo‘lini stol ustiga qo‘ydi-da, ro‘parasiga ko‘z tikdi.

Nexlyudov qizga tikilganicha ham yuragining dukillashini, ham soy tomondan kelayotgan g‘alati tovushlarni beixtiyor tinglab turdi. U yoqda, soyda, tuman ichida qandaydir betinim ish borardi: allanarsa pishillar, qirsillar, shovillab to‘kilar, yupqa muzlar oynadek jaranglab sinardi.

Nexlyudov o‘yga botgan Katyushaning xayolchan yuziga qarab turarkan, unga achindi. Lekin shunisi qiziqliki, achingan sari hirs battar ortardi.

Nihoyat, hirs butun vujudini qamrab oldi.

U derazani tiqillatdi. Katyusha elektr toki tekkanday bir sapchib tushdi, chehrasida qo‘rquv aks etdi. Keyin sakrab turdi-da, deraza yoniga kelib oynaga yuzini qo‘ydi. Ikki qo‘lini peshonasiga qo‘yib qarab, Nexlyudovni taniganida ham chehrasidagi qo‘rquv ifodasi o‘chmadi. Uning chehrasi juda jiddiy edi, Nexlyudov uni hech qachon bunday holatda ko‘rmagandi. Nexlyudov jilmaygach, unga taqlid qilib qiz ham jilmaydi, lekin ko‘nglini xursandlik emas, balki qo‘rquv qamrab olgandi. Nexlyudov qo‘li bilan bu yoqqa chiq, degan ishorani qildi. Lekin Katyusha, yo‘q, chiqmayman, degandek boshini chayqadi va deraza yonida turaverdi. Nexlyudov yana yuzini derazaga yaqinlashtirib hovliga chiq, deb chaqirmoqchi bo‘lib turgan ham ediki, shu payt birov chaqirdi, shekilli, Katyusha eshik tomonga o‘girildi. Nexlyudov deraza yonidan ketdi. Tuman shu qadar quyuq ediki, uydan besh qadam nari ketar-ketmas deraza ko‘rinmay qoldi. Faqat qorayib ko‘ringan bayaybat bir narsa ichidan chiroqning

qizg'ish nuri katta bo'lib ko'zga tashlanardi. Soydan hamon boyagiday g'alati pishillagan, shovullagan, qarsillagan tovushlar, muzning sinishi eshitilardi. Yaqin orada, hovlida tuman ichidan xo'roz qichqirdi, yaqinroq yerda unga javoban yana bir necha xo'roz qichqirdi, qishloqni xo'rozlarning birin-ketin qichqirgan ovozlari bosib ketdi. Shunga qaramay, soyning shovullahidan boshqa tovush eshitilmas edi. Bu ikkinchi marta xo'roz qichqirgan payt edi.

Nexlyudov uyning orqa tomonida bir-ikki marta u yoqdan bu yoqqa yurdi, oyog'i bir necha bor halqob suvgaga tushib ham ketdi.

So'ng u yana qizlar xonasiga derazasi yoniga keldi. Chiroq hamon yonib turar, Katyusha bo'lsa boyagiday stol yonida o'tirar, bir qarorga kelolmayotgandek ko'rindi. Nexlyudov derazaga yaqinlashgan ham ediki, qiz derazaga qaradi. Nexlyudov derazani tiqillatdi. Katyusha shu zahoti kim tiqillatganini aniqlamasdanoq, qizlar xonasidan yugurib chiqdi. Nexlyudov eshikning ohista g'irchillab ochilganini eshitdi. Nexlyudov uni dahliz yonida kutib turardi, yoniga yaqinlashishi bilanoq indamay quchoqlab oldi. Katyusha uning pinjiga tiqildi, boshini ko'tardi, labi bilan uning labi uchrashdi. Ular hovlida, dahlizning burchagida qori erib qurigan yerda turishardi. Nexlyudovning vujudini qonmagan shiddatli hirs qamrab olgan edi. To'satdan eshik yana g'ichirlab ochildi, achchig'i chiqqan Matryona Pavlovnaning ovozi eshitildi:

— Katyusha!

Katyusha uning quchog'idan otilib chiqdi-da, qizlar xonasiga yana kirib ketdi. Nexlyudov eshik halqasining «shirq» etib tushganini eshitdi. Shundan keyin hamma yoqqa sukunat cho'kdi, derazadagi qizg'ish nur g'oyib bo'ldi, hammayoq tuman, soydan shovullagan tovush kelib turardi.

Nexlyudov deraza yoniga keldi, hech kimsa ko'rinxmas edi. U tiqillatib ko'rdi, hech kim javob bermadi. Nexlyudov uyga ko'cha eshikdan qaytib keldi-yu, lekin yotib uxlolmadı. U etigini echib yalangoyoq bo'lib yo'lakka chiqdi-da, Matryona Pavlovnaning xonasiga yonidagi Katyushaning eshigi tomon yurdi. Dastlab u Matryona Pavlovnaning xurraq tortayotganini eshitib, endi kirmoqchi bo'lib turgan ham ediki, birdan Matryona Pavlovna yo'talib qoldi va to'sagini g'ijirlatib ikkinchi yonboshiga ag'darildi. Nexlyudov

turgan yerida qotib besh daqiqacha turdi. Tevarak-atrofga jimlik cho'kib, yana xurrak eshitila boshlaganda, u polning g'ijillamay-digan taxtasiga oyoq qo'yishga urinib nari ketdi va Katyushaning eshigi tagiga keldi. «Churq» etgan tovush eshitilmas edi. Aftidan, Katyusha uxlamagan. Chunki uning pishillagani eshitilmasdi. Nexlyudov: «Katyusha!» deb shivirlashi bilanoq qiz irg'ib o'rnidan turdi-da, eshik yoniga kelib, qaytib ketishini iltimos qila boshladi. Nexlyudovning nazarida, jahli bilan gapirayotgandek tuyuldi.

– Bu nima qilganingiz? Yaxshi emas-ku. Ammalaringiz eshitib qolishadi, – dedi Katyusha, ammo dilida jon deb turardi.

Nexlyudov faqat shunigina tushunardi.

– Birpasga och. Jon Katyusha, – dedi u bema'ni so'zlarni takrorlab.

Katyusha jimib qoldi, keyin Nexlyudov uning halqani qidirayotgan qo'lining shitirlagan tovushini eshitdi. Halqa «shirq» etib ochildi va Nexlyudov o'zini ichkariga urdi.

U dag'al ich ko'yakda bo'lган qo'li yalang'och Katyushani mahkam quchoqlab oldi va ko'tarib chiqib ketdi.

– Voy! Qo'ying-e! – deb shivirladi qiz.

Qizni o'z xonasiga ko'tarib ketayotgan Nexlyudov uning so'zlariga parvo qilmadi.

– Qo'ying, keragi yo'q, qo'yib yuboring, – derdi qiz, ammo o'zi esa uning pinjiga tiqilardi.

Katyusha titrab-qaltirab, uning gapiga javob qaytarmay indamay chiqib ketganda, Nexlyudov bo'lib o'tgan hodisaning mag'zini chaqish uchun zinapoyaga chiqdi.

Hovli yorug'roq edi, pastda soyning qasir-qusuri, shovullashi yana kuchaygan, avvalgi tovushlarga shildiragan ovoz qo'shilgandi. Tuman cho'ka boshlagan va tuman pardasi ortidan ko'tarilib chiqqan o'roq yanglig' oy qandaydir qora va dahshatli bir narsani g'ira-shira yoritardi.

«Bu qanday bo'ldi: buyuk baxtiyorlik ro'y berdimi yo katta baxtsizlik?» – deb so'rardi Nexlyudov o'zidan. «Doim shunday, hamma vaqt shunday bo'lган», – dedi u o'ziga o'zi, so'ngra uxlagani kirib ketdi.

XVIII

Ertasiga olista, xushchaqchaq Shenbok Nexlyudovni olib ketgani keldi va bashangligi, iltifotkorligi, xushchaqchaqligi, saxiyligi va Dmitriyga mehribonligi bilan ammalarini o'ziga rom qildi. Shenbokning saxiyligi ularga yoqdi-yu, lekin bu haddan tashqari saxiylik ularni juda hayron qoldirdi. So'qir tilanchilarga Shenbok bir so'm berdi, xizmatkorlarga choychaqa deb o'n besh so'mni ularshib yubordi. Sofya Ivanovnaning kuchukchasi – Syuzetka Shenbokning oldida qoqilib panjasini qonatib olganda, Shenbok uning jarohatini bog'ladi, o'ylab-netib o'tirmasdan hoshiyali batis dastro'molini yirtib (Sofya Ivanovna bunday dastro'molning do'jnasi o'n besh so'mdan kam turmasligini bilardi), undan Syuzetka uchun bog'lov yasadi. Nexlyudovning ammalari bunaqangisini hech qachon ko'rishmagan va xuddi shu Shenbokning ikki yuz ming qarzi borligini bilishmasdi. Shenbok bu qarzlarini hech qachon uzolmasligini yaxshi bilar, shuning uchun ham yigirma besh so'm kammi yoki ko'pmi – bu bilan hisoblashib o'tirmasdi.

Shenbok atigi bir kun turdi va ertasiga kechasi Nexlyudov bilan birga jo'nab ketdi. Ular bir kun ham ortiq qolisholmasdi, chunki polkka yetib borishning oxirgi muddati yetgan edi.

Ammalarinikida o'tkazilgan ana shu oxirgi kunda tungi hodisalar hozirgidek xotirida ekan, Nexlyudovning ko'nglida ikki tuyg'u qo'zg'alib, bir-biri bilan kurashardi: biri – kutganiday chiqmagan bo'lsa-da, hayvoniy sevgining ehtirosli xotiralari va maqsadiga erishganidan mag'rurlanish hissi bo'lsa, ikkinchisi – qabih bir ish qilib qo'yanini va shu qabih ishni tuzatish kerakligini, qiz uchun emas, balki o'zi uchun tuzatish lozimligini his etish edi.

O'sha paytda o'taketgan xudbin bo'lган Nexlyudov qizning qanday ruhiy ahvoldaligi va keyin uning nima qilishini o'yamas, faqat o'zi haqida o'ylar, agar qizning boshiga tushgan ishni eshitsalar, meni ta'na qilisharmikin, qanday ta'na qilisharkin, deb bosh qotirardi.

Shenbok uning Katyusha bilan munosabatini tushunayotganini Nexlyudov sezар va bu bilan g'ururlanardi.

– To'satdan ammalarin yaxshi ko'rib qolganingga hayron bo'layotgandim-a, – dedi Shenbok Katyushani ko'rib, – bir hafta qolib ketding bu yerda. Sening o'rningda bo'lganimda men ham ketmasdim. Soz ekan!

Hozir qiz bilan ko‘ngildagidek ishrat qilolmay ketayotgani unga alam qilsa-da, lekin Nexlyudov, jo‘nab ketish zarur bo‘lib qolgan men uchun foydali, deb o‘yladi, chunki bu narsa bundan keyin davom ettirish qiyin bo‘lgan munosabatni biryo‘la uzib tashlashga imkon berardi. Bundan tashqari, Nexlyudov unga pul berish zarurligi haqida ham bosh qotirardi. Uning o‘zi uchun, shu pul qizga zarur bo‘lib qolishi mumkinligi uchun emas, balki hamma shunday qilayotgani sababli va agar undan foydalangani uchun pul to‘lamasa, uni vijdonsiz deb hisoblashlari mumkinligi uchun pul bermoqchi edi. Nexlyudov unga shu pulni berdi, o‘zining va qizning mavqeini nazarda tutib, qancha berishni lozim topgan bo‘lsa, shuncha pul berdi.

Jo‘nab ketadigan kuni, tushki ovqatdan keyin u Katyushani dahlizda poylab turdi. Katyusha uni ko‘rib qip-qizarib ketdi va ko‘zi bilan qizlar xonasiga imo qilib yonidan indamay o‘tib ketmoqchi bo‘lgan edi-yu, lekin Nexlyudov uni to‘xtatdi.

– Xayrlashmoqchi edim, – dedi Nexlyudov yuz so‘mlik solingan xatjildni g‘ijimlab. – Mana shuni...

Katyusha tushundi, yuzini burishtirib, boshini chayqadi-da, uning qo‘lini itarib tashladi. Nexlyudov:

– Ol endi, – deb g‘o‘ldiradi-da, xatjildni qizning qo‘yniga tiqdi va xuddi qo‘li kuyganday yuzini burishtirib, ingraganicha o‘z xonasiga yugurib ketdi.

Shundan keyin u anchagacha xonasida u yoqdan bu yoqqa yurdi, shu voqeani eslarkan, bir yeri og‘rigandek ijirg‘anar, hatto sakrar, uh tortardi.

«Nima qilsam ekan? Hamma vaqt shunday bo‘lgan. Shenbok bilan murabbiya xotin o‘rtasida ham shunday hodisa bo‘lgan, buni Shenbokning o‘zi aytib berdi; Grisha amaki ham shunday qilgan, qishloqda yashagan paytida otam ham shunday qilgan. O‘sanda bir dehqon xotin otamdan o‘g‘il ko‘rgan, Mitenka degan o‘sha bola hali ham tirik. Hamma shunday qilgandan keyin, demak, shunday qilish kerak ekan-da.» Nexlyudov, shu tariqa o‘zini yupatmoqchi bo‘lar, lekin sira yupatolmasdi. Bu xotirotlar vijdonini azobga solardi.

Ko‘nglida, ko‘nglining eng chuqr yerida u qabih va yaramas ish qilib qo‘yanini his qilardi. Bu qilgan ishi yodida turarkan, boshqa

birovni yomonlash u yoqda tursin, odamlarning ko‘ziga tik qarayolmasdi; o‘zini ajoyib, oljanob, himmatli yigit deb hisoblash haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Ammo avvalgiday o‘ynab-kulib yashash uchun esa o‘zini oljanob, himmatli yigit deb o‘ylashi lozim edi. Buning uchun bir yo‘l bor edi: u ham bo‘lsa, bu haqda o‘ylamaslik. Nexlyudov xuddi shunday qildi.

U qadam qo‘ygan yangi hayot – yangi joylar, o‘rtoqlar, urush – bu haqda o‘ylamaslikka yordam berdi. Ko‘p yashagan sayin, buni ko‘proq unutardi va nihoyat, butunlay unutib yubordi.

Faqat bir marta, urushdan keyin, Katyushani ko‘rish umidida ammalarinikiga tushib o‘tganda, uning yo‘qligini, Nexlyudov jo‘nab ketgandan so‘ng oradan bir qancha vaqt o‘tgach, tug‘ish uchun ketib qolganini, allaqayoqqa borib tuqqanini, ammalarining eshitishicha, butunlay buzilib ketganini bilib, yuragi jizillab ketdi. Tuqqan vaqtini chandalab qaraganda, bola o‘ziniki bo‘lishi kerak, lekin boshqaniki ham bo‘lishi mumkin edi. Ammalari uni buzilib ketgan, onasiga tortgan deyishardi. Ammalarining bu mulohazalari unga yog‘dek yoqardi, chunki uni oqlayotgandek bo‘lardi. Dastlab Nexlyudov Katyushani ham, bolani ham qidirib topmoqchi bo‘ldi. Ammo bu haqda o‘ylaganda ich-ichidan azob chekar va uyalib ketardi, shuning uchun qidirib topishga ortiq yuragi bo‘lmadi, qilgan gunohi ustida miyasini qotirib o‘tirmay, butunlay umutib yubordi.

Ammo endilikda bu g‘alati tasodif unga hammasini eslatdi va shunday gunoh bilan o‘n yil xotirjam yashashiga yo‘l qo‘ygan shafqatsizligini, vijdonsizligini, razilligini bo‘yniga olishni talab etdi. Lekin Nexlyudov iqror bo‘lishdan hali uzoqda edi. Hozir u faqat o‘scha voqeа ochilib qolmasa edi, Katyusha yoki uning himoyachisi o‘scha voqeani gapirib berib, meni hammaning oldida sharmanda qilmasa edi, deb o‘ylardi.

XIX

Nexlyudov sud zalistan chiqib, maslahatchilar xonasiga kirganda ana shunday ruhiy ahvolda edi. U atrofidagi odamlarning gapiga qulq solib, deraza yonida tinmay chekib o‘tirardi.

Xushchaqchaq savdogar, aftidan, Smelkovning aysh-ishratiga chin ko‘ngildan havas qilgandek ko‘rinardi.

– O‘ziyam, maishatni bilarkan, sibirchasiga maishat qilarkan. Didi joyida, shunday jononni tanlabdi-ya!

Oqsoqol, hamma gap ekspertizada, deb mulohaza yurgizardi. Pyotr Gerasimovich yahudiy sarkor bilan allanima deb hazillashar va negadir ikkovi qah-qahlab kulishardi. Nexlyudov o‘ziga berilgan savollarga mujmal javob qilar, faqat bir narsani – o‘z holiga qo‘yishlarini istardi.

Sud ijrochisi yakkakift bo‘lib chiqib, maslahatchilarni yana sud zaliga chaqirganda, Nexlyudovning nazarida sud qilgani kirayotgan o‘zi emas, balki uni sud qilgani olib ketishayotgandek, vahima bosib ketdi. U ko‘nglida o‘zini odamlarning yuziga tik qarayolmaydigan muttaham deb bilsa-da, odatdagidek gerdaiyb zalga kirdi va balanddagи joyiga, oqsoqolning yoniga borib oyog‘ini chalishtirib qo‘yib, pensnesini o‘ynab o‘tirdi.

Sudlanuvchilarni ham allaqayoqqa olib chiqishgan edi, endi yana olib kirishdi.

Zalda yangi odamlar – guvohlar bor edi. Nexlyudov Maslovaning panjara oldidagi birinchi qatorda o‘tirgan, tirsagigacha ochiq qo‘lida chiroyli ridikyul* ushlagan, katta bantli baland shlyapa kiygan, shohi-barqutlarga belangan olifta xotindan ko‘z uzolmay, qarab-qarab qo‘yganini sezdi. Keyin bilsa, bu xotin guvoh, Maslova turgan islovatxonaning bekasi ekan.

Guvohlardan ismlari, din-mazhabi va hokazolarni so‘ray boshladilar. So‘roqdan keyin tomonlardan, guvohlarga qanday savol berasiz: qasam ichirib savol berasizmi yoki qasam ichirmsandanmi, deb surishtirishdi. Boyagi keksa pop oyog‘ini zo‘r-bazo‘r sudrab, harir to‘nning ko‘kragidagi sariq xochni to‘g‘rilab, foydali va muhim ish qilayotgandek xotirjamlik va dadillik bilan guvohlarni va ekspertni qasamyod qildirdi. Qasamyod qilish marosimi tugagach, faqat Kitaevani – islovatxona egasini qoldirib, qolgan guvohlarning hammasini olib chiqib ketishdi. Undan bu ish haqida nimalar bilishini so‘rashdi. Kitaeva soxta tabassum bilan, har gapida shlyapa qo‘ndirilgan boshini irg‘ab, nemischa talaffuz bilan bataysil va ravon gapirib bera boshladi.

Eng avval islovatxonaga sibirlik badavlat savdogar uchun qiz olib ketgani tanish xizmatkor Simon kelibdi. Kitaeva Lyubashani yuboribdi.

* Ayollar sumkachasi.

Bir qancha vaqtdan keyin Lyubasha savdogar bilan boshlashib kelib qolibdi.

– Savdogar juda xush-xurujda edi, – dedi Kitaeva sal jilmayib, – biznikida ham ichishini, qizlarni ziyofat qilishini qo‘ymadi; puli yetmay qolgandan keyin xonasiga ana shu Lyubashani yuboradigan bo‘lib qoldi. Savdogar bilan shu Lyubasha ishrat qilishi kerak edi-da, – dedi u sudlanuvchiga qarab qo‘yib.

Nexlyudovning nazarida, Maslova shu gapni eshitib jilmaygandek bo‘ldi. Bu tabassum uni jirkantirdi. Ko‘nglida nafrat aralash achinish hissi g‘alayonga keldi.

Sud tomonidan sudyalikka nomzod qilib ko‘rsatilgan kishi, Maslovaning advokati qizarib-bo‘zarib tortinib:

– Maslova haqida qanday fikr dasiz? – deb so‘radi.

– Juda yaxshi, – deb javob berdi Kitaeva, – o‘qigan qiz, juda yaxshi qiz, yaxshi oilada tarbiya topgan, fransuzchani biladi. Ba’zida ortiqcha ichib qo‘yardi-yu, lekin haddidan oshmasdi. Juda yaxshi qiz.

Katyusha bekasiga qarab o‘tirardi. Keyin birdan maslahatchilarga ko‘z yogurtirdi va Nexlyudovga tikilganicha qarab qoldi, yuzi jiddiy, hatto qahrli tus oldi. Qahrini sochayotgan ko‘zlarning biri xiyol g‘ilay edi. G‘alati boqish qilgan ana shu ikki ko‘z Nexlyudovga uzoq tikilib qoldi. Nexlyudov ham dahsat ichida qolganiga qaramay, soqqasi oppoq g‘ilay ko‘zdan ko‘z uzolmadi. U soy muzlari qarsillab singan o‘sha tumanli, dahshatli kechani esladi. Sahar paytida chiqqan o‘roqsimon oy qandaydir qora va dahshatli narsani yoritgan edi. Ham o‘ziga, ham uning yonidagi narsaga boquvchi bu qora ko‘zlar unga qandaydir qora va dahshatli narsani eslatardi.

«Tanidi!» – deb o‘yladi u. Nexlyudov kaltak tushishini kutgandek g‘ujanak bo‘lib oldi. Lekin Katyusha uni tanimadi. Katyusha bir xo‘rsinib qo‘ydi-da, yana raisga ko‘z tikdi. Nexlyudov ham xo‘rsinib qo‘ydi. «Tezroq tugay qolsaydi», – deb o‘ylardi u. Nexlyudov ov vaqtida yarador bo‘lgan qushni o‘ldirishga to‘g‘ri kelganda shunday narsani his etardi: ham jirkanar, ham achinar, ham afsuslanardi. Chala o‘lik qush xaltada tipirchilaydi: ham jig‘ingga tegadi, ham achinasan, ham tezroq o‘ldirib qutulging keladi.

Nexlyudov guvohlarning so'rog'ini tinglarkan, bir-biri bilan aralashib ketgan ana shunday hislar ko'nglidan kechardi.

XX

Aksiga ish cho'zilib ketdi: guvohlarni va ekspertni yakka-yakka chaqirib so'ralgandan keyin va prokuror yordamchisi, advokatlar tomonidan berilishi zarur deb hisoblangan betayin savollardan keyin rais daliliy ashylarni ko'zdan kechirishni taklif etdi. Daliliy ashylar – yo'g'on ko'rsatkich barmoqqa taqiladigan brilliant ko'zli katta uzuk va filtrdan iborat edi. Tekshirish shu filtrda zahar borligini ko'rsatgan edi. Bu buyumlar muhrlab qo'yilgan va har birining ustiga yorliq yopishtirilgan edi.

Maslahatchilar daliliy ashylarni ko'rmoqchi bo'lib turganlarida prokuror yordamchisi o'rnidan turib, daliliy ashylarni ko'zdan kechirishdan oldin jasadni tekshirgan vrachning xulosalarini o'qishni taklif etdi.

Ma'shuqasining oldiga ertaroq borish uchun ishni mumkin qadar tezlashtirishga uringan rais bu qog'ozni o'qish kishini zeriktirishdan va vaqt ni olishdan boshqa foydasi yo'qligini bilsada, prokuror yordamchisi buni talab qilishga haqi borligini ko'rsatish uchungina talab etayotganini tushunsa-da, uning iltimosini rad etmadi, rozilik bildirdi. Kotib qog'ozni oldi, yana soqovlanib, «l» va «r» tovushlarini aniq talaffuz etolmay ma'yus ovoz bilan o'qiy boshladи.

– «Tashqi ko'rinishidan quyidagilar aniqlandi:

- 1) Ferapont Smelkovning bo'yi – 2 gaz 12 vershok.
- Bo'yan ham bergan ekan, – deb shivirladi savdogar Nexlyudovning qulog'iga.
- 2) Ko'rinishidan yoshi taxminan qirqlarda.
- 3) O'lik shishib ketgan.
- 4) Badani ko'kargan, har yer-har yerida qoramtil dog'lar paydo bo'lgan.
- 5) Terisi pufak-pufak bo'lib shishib chiqqan, katta-kichikligi turlicha, ba'zi yerida yorilib, parcha-parcha bo'lib osilib qolgan.
- 6) Sochi to'q sariq, qalin, qo'l tekizilganda teridan ajralib chiqyapti.
- 7) Ko'zi kosasidan chiqib ketgan, shox soqqasi xira tortgan.

8) Burun teshiklarida, ikkala qulog‘idan va og‘zidan ko‘piksimon qon aralash shilimshiq oqib turibdi, og‘zi yarim ochiq.

9) Yuzi va ko‘kragi shishib ketganidan bo‘yni bilinmay ketgan». Va hokazo, va hokazo.

Shaharda aysh-ishrat qilgan semiz savdogarning badburush va shishib ketgan jasadini tashqi ko‘rikdan o‘tkazish natijalari to‘rt betga yigirma yetti band qilib, batafsil yozilgan edi. Jirkanib o‘tirgan Nexlyudov jasad tasviri o‘qilganda battar seskanib ketdi. Katyushaning hayoti ham, burun kataklaridan oqib turgan qonli yiring ham, kosasidan chiqib ketgan ko‘zlar ham, qizga nisbatan o‘zining qilgan ishi ham – ana shularning hammasi uning nazarida bir-biridan battar narsalar edi, u har tarafdan shu narsalar bilan o‘ralib, girdobga tushgan edi. Nihoyat, tashqi ko‘rikdan o‘tkazish natijalari o‘qilib bo‘lgach, rais, tugagan bo‘lsa kerak, degan umidda chuqur tin olib, boshini ko‘tardi. Ammo kotib shu zamonoq ichki tekshirish tasvirini o‘qiy boshladi.

Rais yana boshini quyi soldi va qo‘liga tayanib, ko‘zini yumdi. Nexlyudovning yonidagi savdogar mudrab o‘tirar, ahyon-ahyonda bir chayqalib qo‘yardi; sudlanuvchilar va ular orqasida o‘tirgan jandarmalar qimir etmay o‘tirishardi.

– «Ichki a‘zolarni tekshirish natijasida quyidagilar aniqlandi:

1) Bosh suyagining terisi bosh suyagidan osongina ko‘chib chiqdi, qontalash joyi ko‘rinmadi.

2) Bosh suyagi o‘rtacha qalinlikda va butun.

3) Miyaning qobig‘ida har biri to‘rt enli keladigan ikkita dog‘ bor, qobiqning o‘zi xiragina», – va hokazo, va hokazo, shunga o‘xhash yana o‘n uch band.

Keyin xolis kishilarning ismi, imzosi, vrachning fikri yozilgan edi. Jasadni yorib qaralganda, oshqozon hamda qisman ichak bilan buyrakda topilgan va bayonnomaga yozilgan o‘zgarishlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Smelkovning o‘limi uning oshqozoniga sharob bilan kirgan zahar natijasidir.

Oshqozon va ichaklardagi o‘zgarishlarga qarab, oshqozonga tushgan zaharning qanday zaharligini aniqlash qiyin; Smelkovning oshqozonidan juda ko‘p sharob chiqqani uchungina zahar oshqozonga sharob bilan kirgan, deb taxmin qilish mumkin.

– Xo‘p icharkan-da o‘ziyam, – deb yana shivirladi savdogar ko‘zini ochib.

Qariyb bir soat davomida o‘qilgan bayonnomha ham prokuror yordamchisini qanoatlantirmadi. Bayonnomha o‘qilib bo‘lgach, rais unga yuzlanib:

– Ichki a’zolarni tekshirish haqidagi aktni o‘qimasa ham bo‘lar, deb o‘ylayman, – dedi.

– Bu aktni ham o‘qib eshittirishni so‘rar edim, – dedi qiyshayib o‘rnidan turgan prokuror yordamchisi raisga qaramasdan. U shunday ohangda gapirdiki, bu bilan u bayonnomaning o‘qilishini talab etish huquqiga egaligini, bu huquqdan chekinimasligini bildirmoqchi, mabodo rad etsalar, shikoyatga bahona topiladi demoqchidek bo‘lar edi.

Qovog‘i salqigan, muloyim ko‘zli, oshqozon kasaliga mubtalo bo‘lgan sersoqol sud a’zosi holdan ketib raisga murojaat qildi:

– Buni o‘qishning nima hojati bor-a? Bekorga vaqtini oladi. Bu yangi supurgi eskisidan toza supurmaydi, qaytaga sekin supuradi.

Tilla ko‘zoynakli sud a’zosi churq etmadni. U na xotinidan, na hayotdan yaxshilik kutmay, to‘g‘risiga qarab tikilganicha xo‘mrayib o‘tirardi.

Aktni o‘qiy boshladilar:

– «Men, quyida imzo chekuvchi kamina 188*-yilning 15-fevral kuni, shifoxona topshirig‘iga muvofiq, shifoxona nazoratchisi muovini ishtirokida 638-raqamli ushbu aktni shu xususda tuzdik-kim, – deb yana o‘qiy boshladi kotib mudrab o‘tirganlarning uyqusini qochirish uchun shang‘illab, – ichki a’zolarini, chunonchi:

- 1) o‘paning o‘ng qismi va yurakni (olti qadoqli shisha idishda);
- 2) oshqozondan chiqqan narsalarni (olti qadoqli shisha idishda);
- 3) oshqozonning o‘zini (olti qadoqli shisha idishda);
- 4) jigar, taloq va buyrakni (uch qadoqli shisha idishda);
- 5) ichak-chavoqlarni (olti qadoqli sopol idishda) tekshirib...»

Kotib aktni o‘qiy boshlagan hamono rais a’zolardan biri tomonga engashib nimanidir shivirladi, keyin ikkinchisi bilan shivirlashdi va tasdiq javobini olgach, shu yerga yetganda o‘qishni to‘xtatdi.

- Sud akning o‘qilishini ortiqcha deb topadi, – dedi u.
- Kotib o‘qishdan to‘xtab, qog‘ozlarni yig‘ishtira boshladi, prokuror yordamchisi jahl bilan allanimalarni yoza boshladi.
- Janob maslahatchilar daliliy ashyolarni ko‘zdan kechirishlari mumkin, – dedi sud raisi.
- Oqsoqol va maslahatchilarining ba’zilari o‘rinlaridan qo‘zg‘alishdi va harakatlari yoki qo‘llarining vaziyatidan o‘ng‘aysizlanib stolga yaqinlashishdi, uzukni, shishani va filtrni birma-bir ko‘zdan kechirishdi. Savdogar uzukni hatto barmog‘iga taqib ham ko‘rdi.
- Barmoqdan ham Xudo bergen ekan, – dedi u joyiga qaytib. – Yo‘g‘onligi xuddi o‘qloqdek keladi-ya, – deb qo‘sib qo‘ydi u zavqlanib, zaharlangan savdogarni pahlavondek tasavvur etib.

XXI

Daliliy ashyolar ko‘rilib bo‘lgach, rais sud tergovi tamom bo‘lganini e’lon etdi va tanaffus qilmasdan ishni tezroq tugatmoq uchun qoralovchiga so‘z berdi. Rais o‘zicha, qoralovchi ham odam-ku, uning ham chekkisi, ovqat yegisi kelar, bizlarga rahmi kelar, deb o‘ylagan edi. Ammo prokuror yordamchisi o‘zini ham, ularni ham ayamadi. Prokuror yordamchisi ahmoq odam edi. Buning ustiga, gimnaziyani oltin medal bilan bitirib, universitetda Rim huquqshunosligi bo‘yicha servitut^{*} haqidagi asari uchun mukofot olib, mag‘rurlanib ketgan, o‘ziga bino qo‘ygan edi (xotinlarga manzur bo‘lishi undagi bu xudpisandlikni yana oshirib yuborgan edi), shuning uchun ham u o‘taketgan ovsar edi. So‘z berilgandan keyin u ohista o‘rnidan turdi, mundir kiygan basavlat gavdasini ko‘z-ko‘z qilib, ikki qo‘lini stolga qo‘ydi, boshini biroz qiyshaytirib, sudlanuvchilarga qaramay, zalda o‘tirganlarni ko‘zdan kechirib chiqidda, boshladi.

– Sizlarning ixtiyoriningda bo‘lgan ish, janob sud maslahatchilari, – deb boshladi u bayonnomha va akt o‘qilayotgan paytda tayyorlab qo‘ygan nutqini, – agar shunday deb atash mumkin bo‘lsa, o‘ziga xos jinoyatdir.

Prokuror yordamchisining nutqi, o‘zining fikricha, nom chiqargan advokatlar so‘zlagan mashhur nutqlar singari ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishi lozim edi. Sud zalidagilar orasida atigi uch xotin: tikuvchi,

* Birovning mulkidan ma’lum darajada foydalanish huquqi.

oshpaz xotin, Simonning singlisi va bir izvoshchi o'tirardi. Lekin buning ahamiyati yo'q. O'sha mashhur advokatlar ham shunday boshlagan-da. Prokuror yordamchisining odati shu edi: hamma vaqt o'z vazifasini to'g'ri ado etib, ya'ni jinoyatning psixologik mohiyatini chuqur anglab, jamiyat marazlarini ochib tashlashi kerak edi.

– Janob sud maslahatchilari, siz ko'rib turgan bu hodisa, agar shunday ta'bir joiz bo'lsa, asrimizning oxiriga xos jinoyatdir, bu jinoyatlar jamiyatda bo'lgan unsurlarning buzilishi orqasida kelib chiqqan. Jinoyatkorlar esa shu buzilish jarayonining o'tkir shu'lesi ostida qolgan kishilardir...

Prokuror yordamchisi juda uzoq gapirdi. U bir tomondan o'ylab qo'ygan oqilona so'zlarini eslashga, ikkinchi tomondan va asosan, bir daqiqa ham to'xtamay, bir soatu o'n besh daqiqa tinmay bidillashga urindi. Faqat bir martagina to'xtab anchagacha tupugini yutib turdi-yu, lekin darhol o'zini tutib olib, boyagiday mahmadonalik qildi. Udepsinib, sud hay'atlariga tikilib tilyog'lamalik bilan muloyimgina gapirar, goh daftarchasiga qarab-qarab qo'yib, sekin va jiddiy so'zlar, goh bir tomoshabinlarga, bir maslahatchilarga yuzlanib baland, fosh etuvchi ovoz bilan gapirardi. Ammo ko'zlarini uzmay unga tikilib o'tirgan uchala sudlanuvchilarga u bir marta ham ko'z tashlamadi. Uning nutqida o'sha vaqtarda o'z ulfatlari orasida ko'p ishlatiladigan va hozir ham ilm-fan olamida yangilik deb hisoblanadigan narsalarning hammasi topilardi. Bu nutqda irsiyat masalasi ham, tug'ma jinoyatkorlik ham, Lomorozo ham, Tard ham, evolyutsiya ham, yashash uchun kurash ham, gipnotizm ham, uqdirish ham, Sharko* va dekidentlik ham – hammasidan bir shingildan bor edi.

Prokuror yordamchisining ta'rifiga qaraganda, savdogar Smelkov fe'li keng, zabardast, buzilmagan, ochiqko'ngil rus kishisi bo'lgan. U azbaroyi ochiqko'ngil va tantiligidan o'taketgan buzuq odamlar qo'lida o'lib ketgan.

Simon Kartinkin krepostnoylik huquqi qoldig'i bo'lib, ezilgan, ilmsiz, aqidasiz, hatto dinsiz bir odamdir. Yevfimiya uning o'ynashi va irsiyat qonunining qurbanidir. U ruhiy jihatdan aynigani oshkora

* *Lombrozo*, *Tard* – XIX asr oxirida mashhur bo'lgan olimlar; *Sharko* – XIX asrda yashagan fransuz olimi.

ko'rinib turgan shaxs. Dekadentlikning eng tuban namoyandalarida bo'lgan xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan Maslova jinoyatning asosiy sababchisidir.

– Bu xotin, – dedi prokuror yordamchisi unga qaramay, – ilmli, biz bu yerda, sudda, bekasining gapini eshitdir. U o'qish-yozishdan tashqari, fransuzchani ham biladi. U yetimcha, jinoyatkorlik, balki nasabida ham bo'lgandir. Bu xotin madaniy dvoryan oilasida tarbiya topgan, demak, halol mehnat bilan kun ko'rishi mumkin edi; yo'q, bu kishi valene'matlarini tashlab ketadi, shahvoniy xirs ko'yiga tushadi va uni izlab islovatxonaga kiradi. Islovatxonada u ilmi bilan, eng muhimi, hozir bekasidan o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz, janob maslahatchilar, mijozlarga ta'sir etish qobiliyati bilan, ya'ni so'nggi paytlarda fan tomonidan, ayniqsa, Sharko maktabi tomonidan aniqlangan, ta'sir etish deb nomlangan xususiyati bilan boshqa juvonlardan ajralib turadi. U xuddi ana shu xususiyati bilan ochiqko'ngilli rus pahlavonini, ko'ngilchan Sadkoni – badavlat mehmonning boshini aylantiradi va uning anoyiligidan foydalanib bor-yo'g'ini shiladi, keyin, shafqatsizlarcha hayotidan mahrum qiladi.

– Juda oshirib yubordi-ku, – dedi rais iljayib, jiddiy qiyofadagi sud a'zosi tomonga engashib.

– Qip-qizil ahmoq, – dedi jiddiy qiyofadagi sud a'zosi.

– Janob maslahatchilar, – deb davom etdi bu orada prokuror yordamchisi xipcha belini bilanglatib, – mana shu shaxslarning taqdiri sizlarning qo'lingizda. Shuningdek, jamiyat taqdiri ham qisman sizning qo'lingizda, chunki siz o'z hukmingiz bilan bunga ta'sir qilasiz. Sizlar ushbu jinoyatning mohiyatini, mana shu Maslova kabi g'ayritabiiy shaxslarning jamiyat uchun qanday xavfli ekanini sinchiklab o'rganining va jamiyatni zaharlanishdan, bu jamiyatdagi iffatli, mustahkam kishilarni zaharlanishdan va bekor halok bo'lib ketishdan himoya qiling.

O'z nutqiga o'zi qoyil qolgan prokuror yordamchisi sud tomonidan qabul qilinadigan qarorning muhimligidan larzaga kelganday o'tirib qoldi.

Qochiriq gaplarini mustasno qilganda, nutqining mazmuni shundan iborat ediki, Maslova savdogarning boshini aylantirib, uning

ishonchini qozongan-da, kalit bilan xonaga kelib, pulning hammasini o‘zi olmoqchi bo‘lgan, lekin Simon bilan Yevfimiya uning ustidan chiqib qolishgandan keyin bo‘lishib olishga majbur bo‘lgan. Keyin jinoyatni yashirish maqsadida savdogar bilan mehmonxonaga qaytib kelgan va uni zaharlagan.

Prokuror yordamchisining nutqidan keyin jinoyatchilar stoli yonida o‘tirgan frak kiygan, oppoq ko‘ylagining ko‘kragi kraxmal-langan **o‘rta yoshlardagi** kishi o‘rnidan turdi va Kartinkin bilan Bochkovani yoqlab nutq so‘zлади. Bu odam Kartinkin bilan Bochkova uch yuz so‘mga yollagan advokat edi. U hamma aybni Maslovaga to‘nkab, bularning ikkovini oqlashga urindi.

Advokat Maslovaning: «Pul olayotganimda tepamda Bochkova bilan Kartinkin bor edi», degan gapini rad qilib, zahar berib odam o‘ldirishda ayblangan ayolning so‘zi inobatga o‘tmaydi, deb turib oldi. Ikki ming besh yuz so‘m esa, dedi advokat, bu ikkala mehnatkash va insoffi odamlar tomonidan ishlab topilgan bo‘lishi mumkin. Nimagaki mehmonlar ularga kunda uch so‘m, ba’zida esa besh so‘m berib ketishadi. Savdogarning pulini esa, shak-shubhasiz, Maslova o‘g‘irlagan, keyin yo birovga berib yuborgan, yoki bo‘lmasa, yo‘qotib qo‘yan. Zeroki, o‘sha paytda u mast bo‘lgan. Savdogarni zaharlagan ham Maslovaning o‘zi.

Advokat maslahatchilardan ana shu yuqorida zikr etib o‘tilganlarni nazarda tutib, Kartinkin bilan Bochkovani gunoh-siz deb hisoblashni, mabodo pul o‘g‘irlashda aybdor deb hisoblangan taqdirda esa, ularni oldindan tuzilgan rejaga muvofiq zaharlashda aybdor deb hisoblamaslikni so‘radi.

So‘z oxirida advokat, prokuror yordamchisiga o‘chakishib, janob prokuror yordamchisining irsiyat haqidagi so‘zları, garchi irsiyat to‘g‘risidagi ta’limotni ilmiy jihatdan yoritib ko‘rsatsa-da, Bochkovaning ota-onasi noma’lum bo‘lgani hozirgi voqeaga aloqasi yo‘qligini ukdirib o‘tdi.

Prokuror yordamchisi achchiqlanib, zarda bilan allanarsalarni qog‘ozga yozib oldi va nafrat aralash hayrat bilan yelkasini qisib qo‘ydi.

Keyin Maslovaning advokati o‘rnidan turib tutila-tutila, tortinib-gina himoya qila boshladi. U Maslovaning pulni o‘g‘irlashda ishtirok etganini inkor qilmadi, faqat Maslova Smelkovni o‘ldirishni xayoliga

ham keltirmaganini, uni uxlatish uchungina dori ichirganini gapirdi. Advokat Maslova bu tubanlikning barcha achchiq-chuchugini totib turgani holda uni yo'ldan ozdirgan erkak jazolanmay qolgani to'g'risida va'zxonlik qilib, odamlarning ko'nglini yumshatmoqchi bo'lib ko'rdi-yu, lekin uddasidan chiqolmay, qaytaga boshqalarni ham xijolatga soldi. Advokat erkaklarning toshko'ngilligi, xotinqizlarning zaifligi haqida ezmalik qilayotgandi, rais uni og'ir ahvoldan chiqarish uchun masaladan uzoqlashmasligini iltimos qilib goldi.

Bu himoyachidan keyin prokuror yordamchisi yana o'rnidan turib, birinchi himoyachiga qarshi o'zining irsiyat haqidagi mulohazalarini yoqlab ketdi va Bochkovaning ota-onasi noma'lum bo'lsa-da, bu bilan chin haqiqat bo'lgan irsiyat qonunini kamsitib bo'lmaydi, irsiyat to'g'risidagi ta'limot ilmiy jihatdan tasdiqlangani sababli, irsiyatga qarab jinoyatni belgilabgina qolmasdan, balki jinoyatga qarab irsiyatni belgilab olamiz, deb ukdirishga urindi. Ikkinci advokatning Maslovani allaqanday bir (u «allaqanday» so'zini aytganda zaharxanda qildi) odam yo'ldan ozdirgan degan fikriga kelganimizda, shuni aytish mumkinki, bil'aks barcha faktlar yo'ldan ozdiruvchi Maslovaning o'zi ekanini va ko'p odamni yo'ldan ozdirganini ko'rsatadi, dedi. Shu so'zlarni aytib bo'lgach, prokuror yordamchisi dabdaba bilan o'tirdi.

Keyin o'zlarini oqlash uchun sudlanuvchilarga so'z berildi.

Yevfimiya Bochkova hamon, hech narsa bilmayman, hech nimada ishtirok etmadim, deb takrorlar, hammasiga o'sha aybdor, deb Maslovani ko'rsatardi. Simon bo'lsa bir necha bor:

– Ixtiyor sizlarda, ammo aybim yo'q, bekor ketyapman, – deb takrorladi, xolos.

Maslova bo'lsa hech narsa demadi. Rais unga, o'zingizni himoya qilish uchun nima deysiz, gapiring, deganda boshini ko'tardi, qafasga tushgan qushdek hammaga mo'ltirab qaradi-da, boshini yerga egib ho'ngrab yig'lab yubordi.

Nexlyudovning yonida o'tirgan savdogar:

– Sizga nima bo'ldi? – deb so'radi Nexlyudovning og'zidan chiqqan g'alati bir tovushni eshitib. Bu – to'satdan to'xtatib qolingen yig'i tovushi edi.

Nexlyudov o'zining hozirgi ahvoliga hamon tushunib yetmagan edi. U ko'z yoshlarini oqzib, ho'ngrab yig'lab yuborishdan o'zini zo'rg'a tutib qolgan edi. Bu holni u asabiyligidan deb bildi va buni yashirish uchun pensne taqdi, keyin ro'molchasini olib, burnini qoqa boshladi.

Shu yerda, sud zalida o'tirganlar mening qilmishimdan xabardor bo'lib qolsalar, sharmanda bo'laman, degan andisha uning ko'nglida borayotgan kechinmalarni bo'g'ib tashladi. Bu qo'rquv hozirgi paytda hamma narsadan kuchli edi.

XXII

Ayblanuvchilarining so'nggi so'zidan keyin va taraflar masalani qay tariqa qo'yish haqida uzoq talashib-tortishganlardan keyin maslahatchilar oldiga qo'yiladigan savollar aniqlandi, rais yakunlashga o'tdi.

Sud raisi masalani bayon qilishdan avval talonchilik talonchilik ekanini, o'g'rilik o'g'rilik ekanini, yashirib qo'yilgan joydan o'g'irlash yashirib qo'yilgan joydan o'g'irlash demakligini va ochiq-sochiq yotgan yerdan o'g'irlash ochiq-sochiq yotgan yerdan o'g'irlash demakligini maslahatchilarga yoqimli ovoz bilan anchagacha uqdirdi. Buni tushuntirarkan, rais, bu muhim holatni unga uqdirsam, zora boshqalarga ham tushuntirib qo'ysa, degandek Nexlyudovga qarab-qarab qo'yardi. Maslahatchilar bu haqiqatni anglab olishdi, degan qarorga kelgandan keyin u boshqa bir haqiqatni tushuntira ketdi. So'ng u, biron harakat natijasida biron kishi o'lsa, bunday harakatni qotillik deydilar, shuning uchun zaharlash ham o'ldirish hisoblanadi, deb uqdira ketdi. Maslahatchilar bu haqiqatni ham anglab yetdilar, degan xulosaga kelgach, u agar o'g'rilik va qotillik bir vaqtida sodir bo'lgan ekan, u holda jinoyat tarkibi o'g'rilik bilan qotillik bo'lishini tushuntirdi.

Rais o'z kasbiga shu qadar o'rganib qolgandiki, o'zi ishni tezroq tugatib ketishni istasa ham, shveytsariyalik ma'shuqasi kutib qolgan bo'lsa ham bir og'zini ochgandan keyin o'zini hech to'xtatib qololmadi. Shuning uchun ham u maslahatchilarga, agar sudlanuvchilarini aybdor deb hisoblasalar, aybdor deb hisoblashga haqli ekanlarini, agar gunohsiz deb hisoblasalar, gunohsiz deb hisoblashga haqli ekanlarini, mabodo bir ishda aybdor, ikkinchisida

aybsiz deb hisoblasalar, u holda, bir ishda aybdor, ikkinchisida aybsiz deb hisoblashlari mumkinligini uqdira ketdi. Keyin rais maslahatchilarga yana bir narsani, ularga bu huquq berilgani bilan, huquqdan o'ylab, oqilona foydalanishlari kerakligini tushuntirdi. U maslahatchilarga yana bir narsani, agar berilgan savolga tasdiq javobini berishsa, bu bilan berilgan savolni to'la-to'kis tasdiqlagan bo'lishlarini, agar savolga to'la-to'kis qo'shilishmasa, u holda nimasiga qo'shilmaganlarini aytib o'tishlari kerakligini ham tushuntirmoqchi edi. Lekin rais soatiga qaradi-yu, besh daqiqa kam uch ekanini ko'rib, yakunlashga o'tdi.

– Bu ish mana shunday sharoitda bo'lgan, – deb boshladi u so'zini. U himoyachilar, prokuror yordamchisi hamda guvohlar bir necha bor gapirib o'tgan so'zlarni takrorladi.

Rais so'zlar, ikki yonida o'tirgan sud hay'atlari esa ma'nodor tusda tinglashar, raisning nutqini yaxshi deb, ya'ni talabga muvofiq deb topishar, lekin sal uzunroq deb hisoblab, ahyon-ahyonda soatlariga qarab qo'yishardi. Barcha sud xodimlari va zalda o'tirganlar singari prokuror yordamchisi ham xuddi shu fikrda edi. Nihoyat, rais yakunlab bo'ldi.

Gap tamom bo'lgandek edi. Ammo rais o'zining gapisht huquqidan sira voz kecholmasdi – o'zining ta'sirchan tovushini eshitish unga shu qadar xush yoqardiki, maslahatchilarga berilgan huquqning muhimligini, maslahatchilar bu huquqdan, suiiste'mol qilmay, ehtiyyotkorlik va hushyorlik bilan foydalanishlari kerakligi, o'zlarining qasamyod qilganlari va jamiyatning vijdoni ekanliklari hamda maslahat xonasidagi sirlar muqaddas saqlanishi va hokazo va hokazolar haqida bir necha og'iz gapirib o'tishni lozim deb topdi.

Rais so'zlay boshlagandan keyin Maslova uning biron og'iz so'zini eshitmay qolmaslik uchun undan ko'z uzmay tikilib qoldi. Shu sababli Nexlyudov ko'zi ko'ziga tushib qolishidan qo'rqlmay, Maslovaga tikildi. Uning tasavvurida odadagi shunday bir hol yuz berardi: sevimli odamining ko'pdan buyon ko'rmagan chehrasi dastlab shu ko'rishmagan davr ichida ro'y bergen tashqi o'zgarishlar bilan kishini hayratga soladi va bora-bora barcha o'zgarishlar ko'zdan yo'qolib, ko'p yillar muqaddam qanday bo'lsa, shu holatga qaytadi va botin ko'zi bilan mislsiz yagona bir shaxsni ko'radi.

Nexlyudov xuddi shunday ahvolda edi.

Haqiqatan ham, egnida mahbuslar xalati bo‘lishidan qat’iy nazar, **gavdasining** to‘laligi, ko‘ksining kattaligi va yuzining pastki qismi to‘lishib ketganiga qaramay, peshona va chakkalaridagi ajinlariga, ko‘zining shishinqiraganiga qaramay, bu o’sha Katyusha, Isoning tirilish bayrami kuni Nexlyudovga, oshiqiga qiya boqib, quvonchini ichiga sig‘dirolmaganidan kulib turgan, ko‘zlarida sevgi-muhabbat aks etgan Katyusha edi.

«Qiziq! Kelib-kelib men ishtirok etadigan kunga to‘g‘ri kelganini qarang-a! O’n yil hech qayerda ko‘rmay, kelib-kelib shu yerda, aybdorlar kursisida uchratsam-a! Oxiri nima bo‘larkin? Tezroq, tezroq bir yoqliq bo‘la qolsaydi!»

Nexlyudov qalbida uyg‘onib kelayotgan pushaymon hissiga hamon bo‘ysungisi kelmasdi. Nazarida, bu uning hayotiga shikast bermay, o‘z-o‘zidan o‘tib ketadigan tasodifdek tuyulardi. Nexlyudov o‘zini uy ichini bulg‘atib qo‘ygan, egasi gardanidan ushlab, burnini shu iflos axlatga nuqib turgan laychadek his etardi. Laycha o‘z axlatidan tisarilishga bor kuchi bilan urinadi, uni butunlay unutish uchun chiyillaydi; ammo shafqatsiz xo‘jayini qo‘yib yubormaydi. Nexlyudov ham qilgan qilg‘iligining naqadar qabihligini sezар, xo‘jayinning qudratli qo‘lini his etardi-yu, ammo qilmishining ma‘nisiga tushunib yetmas, xo‘jayinini tan olmasdi. U mana shu ko‘z o‘ngidagi ish o‘z ishi ekaniga ishonishni istamasdi. Ammo ko‘rinmas shafqatsiz qo‘l uni mahkam ushlab olgan. Nexlyudov bu qo‘ldan qochib qutulolmasligini his etardi. Shunga qaramay, u hamon o‘ziga dalda berar va odatiga ko‘ra, oyog‘ini chalishtirib, pensnesini beparvogina o‘ynatib, birinchi qatordagi ikkinchi stulda kekkayib o‘tirardi. Vaholanki, qilgan ishigina emas, balki ishratbozlik, bekorchilik, ifloslik bilan o‘tgan umrining naqadar qabih, yaramas va razil ekanini his etardi, mana shu o‘n ikki yil davomida uning bu jinoyati va so‘nggi yillar ichida kechirgan butun hayotini qandaydir bir mo‘jiza bilan to‘sib turgan o’sha dahshatli parda tebrana boshladi va parda orqasiga Nexlyudovning ora-sira ko‘zi tushib qolardi.

XXIII

Nihoyat, rais so'zini tugatdi-da, viqor bilan so'roqlar yozilgan qog'ozini qo'liga olib, uning oldiga kelgan oqsoqolga uzatdi. Maslahatchilar endi chiqib ketish mumkin, deb mamnun bo'lib o'rinalidan turishdi, qo'llarini qayerga qo'yishlarini bilmay, nimadandir uyalganday, birin-ketin maslahatxonaga kirib ketishdi. Ularning ketidan eshik yopilishi bilanoq bir jandarm eshik yoniga kelib qilichini qinidan chiqardi-da, yelkasiga qo'yib, soqchilikda turdi. Sudyalar o'rinalidan turib, chiqib ketishdi. Sudlanuvchilarni ham olib chiqib ketdilar.

Maslahatchilar maslahatxonaga kirkach, odatdagidek, avval papiros cheka boshladilar. Maslahatxonaga kirib papiros chekishlari bilanoq zalda, o'z o'rinalida o'tirgan paytlarida ozmi-ko'pmi his etgan g'ayritabiiylik va soxtalikdan asar ham qolmadi. Hammalari biroz yengil tortgandek joylashib o'tirishdi va gapga tushib ketishdi.

– Qiz bechoraning aybi yo'q, boshi aylanib qolgan, – dedi ko'ngilchan savdogar, – insof qilish kerak.

– Shuni muhokama qilamiz-da, – dedi oqsoqol. – Biz shaxsiy taassurotlarga berilib ketmasligimiz kerak.

– Rais yakunlovchi so'zini juda bopladi, – dedi polkovnik.

– Boplagan mish! Sal bo'lmasa, uxlab qolay debman-a.

– Hamma gap shundaki, Maslova ular bilan til biriktirgan bo'lmasa, xizmatkorlar puli borligini bilishmasdi, – dedi yahudiynamo sarkor.

– Xo'sh, nima demoqchisiz, pulni Maslova o'g'irlagan demoqchimisiz? – deb so'radi maslahatchilardan biri.

– Bunga sira ishonmayman, – deb shang'illadi ko'ngilchan savdogar, – bu ishlarning hammasini anovi qizilko'z shallaqi qilgan.

– Hammasiyam bir go'r, – dedi polkovnik.

– Xizmatkor xotin xonaga kirganim yo'q, deyapti-ku.

– Aytganiga ishonaverasizmi? Men u manjalaqining gapiga o'lsam ham ishonmayman.

– Nima bo'pti, ishonmasangiz ishonmay qolaverasiz-da, lekin bu kifoya emas, – dedi sarkor.

– Kalit Maslovada ekan-ku.

– Maslovada bo'lsa, nima qipti? – deb e'tiroz bildirdi savdogar.

– Uzuk-chi?

– Axir, o‘zi aytди-ku,— deb yana vag‘illadi savdogar, — savdogar bo‘lganda ham zarbi tang ekan, buning ustiga, kayfi taraq ekan, uni uribdi. Keyin, rahmi kelib, ma, ola qol, yig‘lama, degan. O‘ziyam tog‘ni talqon qiladigan odam ekan, eshitdik-ku: bo‘yi ikki gazu o‘n ikki vershok, og‘irligi sakkiz pud ekan.

— Gap bunda emas,— deb uning gapini bo‘ldi Pyotr Gerasimovich, — bu ishni boshlagan Maslovami yo xizmatkormi — gap ana shunda.

— Xizmatkor bu ishni yolg‘iz qilolmaydi. Kalit Maslovada bo‘lgan. Bu xildagi poyma-poy suhbat uzoq davom etdi.

— Shoshmanglar, janoblar, — dedi oqsoqol, — avval bunday joylashib o‘tiraylik-da, keyin maslahatlashaylik. Marhamat, — dedi u raislik o‘rniga o‘tirayotib.

— Bunaqa qizlarning o‘ziyam o‘lgudek yaramas bo‘ladi. — dedi gumashta. U asosiy aybdor Maslova degan fikrni tasdiqlash maqsadida shunaqalardan biri xiyobonda o‘rtog‘ining soatini o‘g‘irlab qo‘yanini so‘zlab berdi.

Polkovnik o‘sanga o‘xshash yana bir g‘alati voqeani, ya’ni kumush o‘ziqaynarni o‘g‘irlash voqeasini so‘zlay boshladи.

— Janoblar, savollarни o‘qishga o‘taylik, — dedi oqsoqol qalam bilan stolni taqillatib.

Hamma jim bo‘lib qoldi. Bu savollar quyidagicha mazmunda edi:

1) 188*-yilning 17-yanvar kuni N shahrida, savdogar Smelkovni talash maqsadida uni o‘ldirish rejasini tuzib, boshqa odamlar bilan til biriktirib, konyakka zahar solib ichirib o‘ldirishda va savdogarning ikki ming besh yuz so‘mga yaqin puli bilan brilliant uzugini o‘g‘irlashda ayblangan, Krapivenskaya uyezdining Borkov qishlog‘ida tug‘ilgan o‘ttiz uch yashar dehqon Simon Petrov Kartinkinni gunohkor hisoblaysizmi?

2) Meshchanlardan chiqqan, qirq uch yashar Yevfimiya Ivanovna Bochkovaning birinchi savolda ta’riflab o‘tilgan jinoyatda gunohkor deb bilasizmi?

3) Meshchanlardan chiqqan yigirma yetti yashar Yekaterina Mixaylovna Maslovani birinchi savolda ta’riflab o‘tilgan jinoyatda gunohkor deb bilasizmi?

4) Agar sudlanuvchi Yevfimiya Bochkova birinchi savol bo‘yicha gunohkor deb hisoblanmasa, u 188*-yilning 17-yanvar kuni N shah-

rining «Mavritaniya» mehmonxonasida xizmat qilib yurib, shu mehmonxonada turuvchi savdogar Smelkovning qulflog'liq chamadonidan ikki ming besh yuz so'm pulini kalit solib olib o'g'irlashda ayblanmaydimi?

Oqsoqol birinchi savolni o'qidi:

– Xo'sh, nima deysizlar, janoblar?

Bu savolga darrov javob bera qolishdi. Hamma bir og'izdan Kartinkinni savdogarni zaharlash va pulini o'g'irlashda ishtiroki bor deb topib: «Ha, gunohkor», – deyishdi. Faqt keksa artelchigina Kartinkinni aybdor deb hisoblashga rozi bo'lmadi. U hamma savollarga ham oqlab yuborish kerak, degan mazmunda javob qaytarardi.

Oqsoqol artelchi masalaga tushunmadi, shekilli, deb o'yладида, Kartinkin bilan Bochkovaning aybdorligi ochiq-oydin ko'rinish turibdi, deb uqdira boshlagan edi hamki, artelchi o'zi ham yaxshi tushunib turganini, har holda shafqat qilish lozimligini gapirdi. «O'zimiz ham begunoh emasmiz-ku», – dedi u o'z fikrida qolib.

Bochkova haqidagi ikkinchi savolga, uzoq talashib-tortishuvlardan keyin: «gunohsiz» deb javob berishdi, chunki advokati aytgandek, uning zaharlashda ishtirok etganini isbotlovchi dalil yo'q edi.

Maslovani oqlash maqsadida savdogar hamma ishni mana shu Bochkova boshlagan, deb turib olgan edi, maslahatchilarning ko'pchiligi uning fikriga qo'shilishdi, ammo oqsoqol, qat'ian qonunga rioya qilib, savdogarni zaharlashda Bochkova ishtirok etgan deyishda asos yo'q, dedi. Uzoq tortishuvlardan keyin oqsoqolning fikri maqbul bo'ldi.

Bochkova haqidagi to'rtinchi savolga: «Ha, aybdor», deb javob berishdi, keyin artelchining qistovi bilan: «Ammo shafqat qilsa arziydi», deb qo'shib qo'yishdi.

Maslova haqidagi uchinchi savol ustida tortishuv boshlanib ketdi. Oqsoqol Maslovani talashda ham, zaharlashda ham ayblardi, savdogar uning fikriga qo'shilmas, savdogar bilan birga polkovnik ham, sarkor ham, artelchi ham qo'shilmas edi, boshqalar esa ikkilishardi. Maslahatchilar charchab qolgani uchun ham oqsoqolning tarafдорлари ko'payib qoldi; charchaganlari uchun ham tezroq qutulib ketish maqsadida qaysi tomon baland kelsa, shunga qo'shilishardi.

Maslovaning pulni o'g'irlashda ham, zaharlashda ham aybdor emasligini Nexlyudov sud tergovining borishiga qarab yaxshi anglab olgan edi. Bundan tashqari, u Katyushani juda yaxshi bilardi-ku, axir. Shu sababli u boshqalar ham shu fikrga keladi deb qattiq ishongan edi; ammo keyin qarasaki, savdogar Maslovani himoya etishda no'noqlik qildi. Savdogar Maslovaning qaddiqomati yoqib qolgani uchun ham himoya qilar, buni yashirmsadi. Oqsoqol shularni uning yuziga solib, qattiq zarba bergandan keyin, asosan esa, hamma charchagani tufayli butun ayb Katyushaning bo'yniga tushib qoladigan bo'ldi. Buni sezgan Nexlyudov Maslovaning tarafini olib gapirmoqchi bo'ldi-yu, lekin hamma uning Katyushaga bo'lgan munosabatini sezib qoladigandek, qo'rqib ketdi. Ammo, shunga qaramay, u ishni shu ahvolda qoldirib ketolmasligini, e'tiroz bildirish lozimligini his etar, bir qizarar, bir bo'zarardi, keyin endi gapiroman deb turgan ham ediki, boyadan beri miq etmay o'tirgan Pyotr Gerasimovich, oqsoqolning baland kelib gapira yotganiga g'ashi keldi shekilli, birdan unga e'tiroz bildirdi va Nexlyudov aytmoqchi bo'lib turgan gaplarni ayta boshladи.

– Shoshmang, – dedi u, – qo'lida kalit bo'lgani uchun Maslova o'g'irlagan deyapsiz. Ajabo, u ketgandan keyin xizmatkorlar kalit topib ochisholmasmidi?

- Shunday, shunday, – deb tasdiqladi savdogar.
- Maslova pulni olganmas, nega deganda uni qo'yadigan joyi yo'q.
- Men ham shunday deyapman, – deb tasdiqladi savdogar.
- Maslova kelib-ketganidan keyin xizmatkorlarning niyati buzilib, paytdan foydalaniб qolgan, keyin hammasini unga to'nakashgan.

Pyotr Gerasimovich zarda qilib gapivardi, uning achchig'lanib gapirayotganini ko'rgan oqsoqolning ham beshbattar jahli chiqdi va boyagidan battar o'jarlik qilib o'z fikrida turib oldi. Ammo Pyotr Gerasimovich shu qadar ishonchli qilib gapirardiki, ko'pchilik uning gapini ma'qulladi, pul bilan uzukni o'g'irlashda Maslovaning ishtiroki yo'q, uzukni unga savdogarning o'zi sovg'a qilgan degan fikrga kelishdi. Savdogarni zaharlashda Maslovaning ishtiroki bor-yo'qligi haqidagi savolga kelganda, uning qizg'in himoyachisi savdogar,

Katyushada gunoh yo'q deb hisoblash zarur, nimagaki, Smelkovni o'ldirishdan unga manfaat yo'q edi, dedi. Oqsoqol bo'lsa, poroshok bergeniga Maslovaning o'zi iqror bo'lgani uchun uni begunoh deb bo'lmaydi, derdi.

– Berishga-ku bergen-a, lekin uni afyun deb o'ylagan-da, – dedi savdogar.

– Afyun bilan ham zaharlab o'ldirish mumkin, – dedi qo'shimcha bayonot berishni yaxshi ko'rgan polkovnik; u qaynisining xotini afyundan zaharlanganini, agar darrov doktor chaqirib vaqtida chora ko'rilmaganda o'lib qolishi hech gap emasligini so'zlay boshladи. Polkovnik viqor bilan shu qadar ta'sirli qilib, ishontirib so'zlardiki, uning gapini bo'lishga hech kim jur'at qilmadi. Faqat gumashtagina, polkovnikdan o'mnak olib, bir voqeani so'zlab berish uchun uning gapini bo'ldi.

– Ba'zi odamlar shu qadar o'rganib ketadiki, – deb gap boshladи u, – bemalol qirq tomchidan ichaveradi; bir qarindoshimiz...

Ammo polkovnik gapini bo'lishga yo'l qo'ymadи va qaynisining xotiniga afyun qanday ta'sir qilganini hikoya qila ketdi.

– Janoblar, axir, soat besh bo'lib qoldi, – dedi maslahatchilardan biri.

– Nima deydigan bo'ldik, janoblar, – dedi oqsoqol, – o'zi gunohkor-u, lekin talashni xayoliga keltirmagan savdogarning buyumini o'g'irlamagan. Shundaymi?

Pyotr Gerasimovich g'alaba qozonganidan sevinib, bu fikrga qo'shildi.

– Ammo-lekin shafqat qilish kerak, – deb qo'shib qo'ydi savdogar.

Hamma uning gapini ma'qulladi. Faqat artelchigina: «Yo'q, gunohsiz» deyish kerak, deb turib oldi.

– O'ziyam shu ma'no chiqyapti, – deb tushuntirdi oqsoqol, – talashni xayoliga keltirmagan, buyumini o'g'irlamagan, deyapmiz-ku. Demak, gunohsiz bo'ladi-da.

– Mayli, shunday deb yoza qol, yana shafqat qilish lozim, deb qo'shib qo'y. Bundan chiqdi, endi qutulibmiz-da, – dedi savdogar xursand bo'lib.

Hamma shu qadar charchagan, talashib-tortishib shu qadar boshlari qotgan ediki, savdogarning joniga qasd qilgan emas, deb qo'shib qo'yish hech kimning xayoliga kelmadи.

Nexlyudov shu qadar hayajonlangan ediki, buni payqamay qoldi. Javoblar xuddi shu taxlitda yozildi va sud zaliga olib kirildi.

Rable shunday deb yozadi: bir yuristning oldiga sudlashmoq uchun kelishibdi. Haligi yurist har turli qonun-qoidalarni nazarda tutib, yigirma bet lotincha yuridik rivoyatlarni o'qib chiqqandan keyin sudlashayotganlarga soqqa tashlashni taklif etibdi. Agar chicka tushsa, da'vogar haq bo'ladi, agar pukka tushsa, javobgar haq bo'ladi, degan ekan.

Bu yerda ham shunday edi. Ma'lum bir qarorga kelinganiga hammaning roziligi sabab bo'lmadi. Bunga sabab, birinchidan, yakunlashni shu qadar cho'zgan rais bu gal har doim aytadigan gapini, ya'ni savolga javob qaytarayotganda maslahatchilar: «Ha, aybdor-u, lekin hayotiga qasd qilgan emas», deyishlari mumkinligini aytishni unutgan edi; ikkinchidan, polkovnik qaynisining xotini boshidan kechirgan voqeani uzoq va zerikarli hikoya qildi; uchinchidan, Nexlyudov shu qadar hayajonlangan ediki, hayotiga qasd qilgan emas, degan izohning yo'qligini payqamadi va «talashni xayoliga keltirgan emas» degan izoh Maslovaning begunohligini ochiq-oydin ko'rsatib beradi, deb o'yladi; to'rtinchidan, oqsoqol savol va javoblarni qaytadan o'qib chiqqan paytda Pyotr Gerasimovich yo'q edi, u tashqariga chiqib ketgan edi. Asosiy sabab shunda ediki, hamma charchagan, hamma tezroq qutulib ketishni o'ylar, shuning uchun ham qaysi qaror ishning tezroq tugashiga yo'l ochsa, shunga qo'shilishga urinardi.

Maslahatchilar qo'ng'iroq chalishdi. Qilichini yalang'ochlab eshik oldida turgan jandarm qilichini qiniga soldi-da, o'zini chetga oldi. Sudyalar joy-joylariga o'tirishdi, maslahatchilar birin-ketin chiqib ketishdi.

Oqsoqol tantanali sur'atda qog'ozni olib keldi. U raisning oldiga kelib, qog'ozni uzatdi. Rais o'qidi va hayron bo'ldi, shekilli, yelkasini qisib qo'ydi-da, yonidagilarga o'girilib maslahatlasha boshladи. Rais maslahatchilarning: «talashni xayoliga ham keltirmagan» deb izoh berib, «joniga qasd qilgan emas» deb izoh bermaganlariga hayron edi. Maslahatchilarning qaroriga binoan, Maslova o'g'irlik, talonchilik qilmagan-u, lekin shunga qaramay, bekordan-bekorga bir odamni zaharlab o'ldirgan bo'lib chiqardi.

– Chiqargan bema’ni qarorlarini ko‘ring, – dedi u chap tomonida o‘tirgan a’zoga. – Bu – katorga mehnatiga mahkum qilish demak, aslida esa tariqcha gunohi yo‘q.

– Nega endi begunoh bo‘larkan? – dedi jahldor a’zo.

– Begunoh bo‘lgandan keyin begunoh deymiz-da. Menimcha, bunga 818-moddani tatbiq qilish kerak. (818-moddada, agar sud hay’ati qo‘yilgan ayb noto‘g’ri deb topsa, maslahatchilarining qarorini bekor qilishi mumkin, deyilgan edi.)

– Bunga siz nima deysiz? – dedi rais ko‘ngilchan a’zoga yuzlanib.

Ko‘ngilchan a’zo javob beraqolmadı. U oldida yotgan qog‘ozning raqamiga qaradi-da, raqamlarni qo‘shti, uchga taqsim qilgan edi, bo‘linmadı: u taqsim qilganda, agar bo‘linsa, qo‘shilaman, deb o‘ylagan edi, ammo ko‘ngilchanligidan taqsim bo‘lmasa ham qo‘sila goldi.

– Tatbiq qilinsa, yaxshi bo‘lardi, – dedi u.

– Siz nima deysiz? – dedi rais jahldor a’zoga yuzlanib.

– Qo‘silmayman, – deb javob berdi u qat’iy qilib. – Gazetalarda maslahatchilar jinoyatchilarini bekordan-bekorga oqlab yuborishyapti, deb yozganlari yetmaydimi, sudning o‘zi oqlab yuborsa, nimalar deyishmaydi. Yo‘q, men bunga sira qo‘shilolmayman.

Rais soatiga qaradi.

– Esizgina, endi nimayam qilolamiz, – rais shunday dedi-yu, o‘qib eshittirish uchun qog‘ozni oqsoqolga uzatdi.

Hamma o‘rnidan turdi. Oqsoqol turgan joyida depsinib, yo‘talib qo‘ydi-da, savol-javoblarni o‘qiy boshladi. Sud hay’atidagilarning hammasi: kotibdan tortib advokatgacha, hatto prokurorgacha hayron bo‘lib qolishdi.

Sudlanuvchilar javoblarning ma’nisiga tushunib yetishmadi, shekilli, jim o‘tirishardi. Hamma yana o‘z joyiga o‘tirdi, rais prokurordan, sudlanuvchilar qanday jazoga loyiq, deb so‘radi.

Kutilmaganda Maslova masalasida muvaffaqiyat qozonganidan sevingan prokuror buni notiqligining samarasi deb topdi, qog‘ozlarini titkilab qarab olgach, o‘rnidan qo‘zg‘alib qo‘ydi-da:

– Simon Kartinkinni 1452-modda va 1453-moddaning 4-bandiga muvofiq, Yevfimiya Bochkovani 1659-moddaga muvofiq, Maslovani esa 1454-moddaga muvofiq jazolash lozim, deb hisoblayman, – dedi.

Bu jazolarning hammasi ham juda og‘ir jazolardan edi.

– Sud hukm chiqarish uchun chiqib ketadi, – dedi rais o‘rnidan turib.

Uning ketidan hamma o‘rnidan turdi va o‘zini yaxshi ishni bajargandek ancha yengil his qilib zaldan chiqa boshladi, ba’zilar zalda u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

– Ishni rasvo qilib qo‘ydik-ku, taqsir, – dedi Pyotr Gerasimovich Nexlyudovning oldiga kelib; oqsoqol Nexlyudovga allanimalarni hikoya qilayotgan edi. – Bechora juvonni katorgaga yuboradigan bo‘ldik.

– Nima dedingiz?! – deb qichqirib yubordi Nexlyudov. Hozir u o‘qituvchining betakallufligini sezmay ham qolgan edi.

– Aytdim-ku hozir, – dedi Pyotr Gerasimovich. – Javobda: «Gunohkor-u, lekin hayotiga qasd qilgan emas», demabmiz. Menga hozir kotib aytdi: prokuror uni o‘n besh yil katorgaga mahkum qilmoqchi, deb.

– O‘zimiz shunday qaror qildik-ku, – dedi oqsoqol.

Pyotr Gerasimovich, Maslova pulni olmagandan keyin, savdogarning hayotiga qasd ham qilmagani ochiq-ravshan ko‘rinib turibdi, deb tortisha boshladi.

– Bu yoqqa chiqmasdan turib javobni o‘zlaringizga o‘qib berdim-ku, – deb o‘zini oqladi oqsoqol. – Hech qaysingiz e’tiroz bildirmadingiz.

– O‘qib bergen vaqtingizda men yo‘q edim, tashqariga chiqqandim, – dedi Pyotr Gerasimovich. – Siz nega to‘g‘rilatmadingiz?

– Bunday bo‘lar deb o‘ylamabman, – dedi Nexlyudov.

– O‘ylamagandan keyin shunday bo‘ladi.

– Haliyam to‘g‘rilasa bo‘ladi. – dedi Nexlyudov.

– Yo‘q, endi to‘g‘rilab bo‘pmiz.

Nexlyudov sudlanuvchilarga qaradi. Ular, ya’ni taqdiri hal etilayotgan bu kishilar panjara orqasida, askarlar oldida boyagidek qimir etmay o‘tirishardi. Maslova nimagadir jilmayib o‘tirardi. Nexlyudovning ko‘nglida yomon his uyg‘ondi. Boya, Katyushaning oqlanishi va shaharda qolishiga ko‘zi yetgandan keyin unga qanday munosabatda bo‘lishiga hayron bo‘lib o‘tirgan edi; u bilan munosabatda bo‘lish ham qiyin edi. Katorga va Sibirga surgun qilinishi esa unga nisbatan bo‘ladigan har qanaqa munosabatga xotima beradi: yaralangan qush ovchining xaltasida tipirchilab, o‘zini eslatolmaydi.

XXIV

Pyotr Gerasimovichning taxmini to‘g‘ri edi.

Rais kengashib chiqdi-da, qog‘ozni o‘qiy boshladi.

– «Okrug sudining jinoiy ishlarni ko‘rish bo‘limi imperator hazrati oliylarining farmoniga muvofiq, 188*-yilning 28-aprel kuni janob sud maslahatchilarining qaroriga binoan, jinoiy ishlarni ko‘rish Nizomining 771-moddasining 3-band, 776-moddasasi va 777-moddasiga asosan, 33 yashar dehqon Simon Kartinkin, 27 yashar meshchanka Yekaterina Maslova katorga ishiga hukm etilsin, mol-mulki musodara qilinsin; Kartinkin 8 yilga, Maslova 4 yilga kesilsin. Ikkalovi qonunlar majmuasining 28-moddasiga binoan huquqlardan mahrum etilsin. 43 yashar meshchanka Yevfimiya Bochkova mol-mulki musodara qilinib, 3 yil muddat bilan turmaga qamalsin, qonunlar majmuasining 49-moddasiga binoan huquqdan mahrum etilsin. Shu ish bo‘yicha chiqimlar sudlanuvchilarning gardaniga qo‘yilib, uchaloviga baravar taqsimlansin. Ularning qurbi yetmagan taqdirda esa xazina hisobiga o‘tkazilsin. Shu ish bo‘yicha keltirilgan daliliy ashyolar sotilsin, uzuk qaytarib berilsin, shisha idishlar sindirib tashlansin».

Kartinkin barmoqlarini kerib, qo‘llarini ikki yoniga tashlab turar, yuzlari pir-pir uchardi. Bochkova judayam xotirjam ko‘rinardi. Maslova esa hukmni eshitib qip-qizarib ketdi.

– Gunohim yo‘q, gunohim yo‘q! – deb ovozining boricha chinchirib yubordi u. – Bu insofdan emas. Gunohim yo‘q, o‘ylamagandim ham, xayolimgayam kelmagandi. Rost aptyapman. Rost! – Shunday deb u o‘rindiqqa o‘zini tashlab, ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

Kartinkin bilan Bochkova chiqib ketganda ham u joyida yig‘lab o‘tirardi, jandarm xalatining yengidan tortib turg‘izishga majbur bo‘ldi.

«Yo‘q, buni shu ahvolda qoldirib bo‘lmaydi», – deb g‘o‘ldiradi Nexlyudov o‘ziga o‘zi, boyta ko‘nglida paydo bo‘lgan yaramas hisni tamomila unutib. Maslovani yana bir bor ko‘rib qolish uchun shoshib yo‘lakka chiqdi. Nega bunday qilinganini o‘zi ham bilmasdi. Ishning tugaganidan xursand bo‘lib chiqib ketayotgan maslahatchilar va advokatlar eshik oldida uymalanishardi. Shuning uchun Nexlyudov eshik yonida bir necha daqiqa to‘xtalib qoldi. Nexlyudov yo‘lakka chiqqanda esa Maslova ancha nariga ketib qolgan edi. Nexlyudov

odamlarning e'tiborini jalb qilayotganiga parvo qilmay tez-tez yurib undan o'zib ketdi-da, to'xtadi. Katyusha yig'idan to'xtagan edi. U o'qtin-o'qtin xo'rsinib qo'yar, qip-qizarib ketgan yuzini durrasining uchi bilan arta-arta Nexlyudovning yonginasidan unga qaramay o'tib ketdi. Katyushani o'tkazib yuborgach, Nexlyudov raisga uchrashish maqsadida qaytib kirganda, rais allaqachon chiqib ketgan edi.

Nexlyudov kiyim yechadigan yerda unga yetib oldi.

– Janob rais, – dedi Nexlyudov. Rais rangi ochiq paltosini kiyib bo'lib, darbon uzatayotgan kumush sopli hassasini olayotganida u yetib borgan edi. – Siz bilan hozir ko'rilgan ish haqida gaplashsam bo'ladimi? Men maslahatchiman.

– Taniyman sizni, yanglishmasam, knyaz Nexlyudov bo'lsangiz kerak? Juda xursandman, ilgariyam bir uchrashgandik, – dedi rais uning qo'lini siqarkan, Nexlyudov bilan uchrashgan o'sha kechada hamma yoshlardan ham yaxshi raqs tushganini mamnuniyat bilan eslab. – Xo'sh, xizmat?

– Maslova haqidagi javobimizda anglashilmovchilik yuz beribdi. Zaharlashda aybi yo'g'-u, bekorga katorgaga hukm etilib ketdi, – dedi Nexlyudov qovog'ini solib, xunob bo'lgancha.

– Sud o'zlarining javobingizga asosan hukm chiqardi, – dedi rais eshik tomonga qadam tashlab, – ammo sud hay'atlariga ham javobingiz noto'g'riga o'xshab ko'ringan edi-ya.

Rais maslahatchilarga, kishining joniga qasd qilinganini rad etmay, faqat «Ha, aybdor» deb javob berish, qasddan o'ldirganini tasdiqlaydi, deb tushuntirmoqchi bo'lganini, lekin shoshib turgani uchun indamay qo'ya qolganini esladi.

– Endi shu xatoni tuzatsak bo'lmaydimi?

– Hukmni bekor qilish uchun hamma vaqt bahona topiladi. Advokatlarga murojaat qilish lozim, – dedi rais shlyapasini chakkasiga qo'yib, eshik tomon ketarkan.

– Axir, ish juda rasvo bo'ldi-ku.

Rais Nexlyudov bilan muloyimgina gaplashmoqchi bo'ldi, shekilli:

– Maslova uchun ikki yo'l bor edi, – dedi bakenbardini paltosi yoqasining ustiga chiqarib tekislarkan, keyin uning tirsagidan ushlab eshik tomon boshladi: – Siz ham ketyapsizmi?

– Ha, – dedi Nexlyudov, shoshib-pishib kiyinib; so'ngra rais bilan oldinma-keyin chiqib ketdi.

Ular quyosh nuriga g‘arq bo‘lgan ko‘chaga chiqishdi, toshko‘chada g‘ildiraklarning taraq-turuqidan qattiq-qattiq gaplashishga to‘g‘ri keldi.

– Juda g‘alati hol, – deb gapida davom etdi rais ovozini balandroq chiqarib, – Maslova uchun atigi ikki yo‘l bor edi: yo qamalish – bu oqlanish bilan baravardir, zero, shu kungacha qamoqda o‘tirganiyam o‘sha hisobga kirardi yoki bo‘lmasam katorga – boshqa yo‘l yo‘q. Agarda siz «joniga qasd qilgan emas», degan so‘zlarni qo‘sghaningizda edi, u oqlanib ketardi.

– Afsus, ming afsuski, bilmabman, – dedi Nexlyudov.

– Hamma gap shunda-da, – dedi jilmayib rais soatiga qararkan.

Klara belgilagan so‘nggi muhlatga chorakam bir soat qolgan edi.

– Agar istasangiz, advokatga murojaat qilasiz. Hukmni bekor qildirish uchun bahona topish kerak. Bahona hamma vaqt topiladi. Dvoryanskaya ko‘chasiga hayda, – dedi u izvoshchiga, – o‘ttiz tiyin, hech ortiq to‘lamayman.

– Marhamat, janob oliylari.

– Xush qoling. Agar kerak bo‘lib qolsam, Dvoryanskaya ko‘cha, Dvornikovning uyi deb so‘raysiz, eslab qolish oson.

Shunday deb u muloyimgina xayrlashdi-da, jo‘nab ketdi.

XXV

Rais bilan suhbat va ob-havo Nexlyudovni biroz tinchitdi. Endi u, boyadan beri tortgan tashvishim, odatdan tashqari sharoitda kunni kech qilganimdan bo‘lsa kerak, deb o‘yladi.

«Juda qiziq va g‘alati uchrashuv bo‘ldi-ya! Uning ahvolini yengillashtirish uchun qo‘limdan kelganini ayamasligim, tezroq yordam berishim kerak. Hozirning o‘zidayoq ishga kirishish lozim. Shu yerda, sudda Fanarin yoki Mikishinning uyi qayerdaligini bilib olish zarur». U ikkita mashhur advokatni esladi.

Nexlyudov sud idorasiga qaytib keldi, paltosini yechdi-da, yuqoriga chiqdi. Birinchi yo‘lakdayoq Fanaringa duch keldi. Nexlyudov uni to‘xtatdi-da, ishi borligini aytdi. Fanarin uni yaxshi tanirkan, xizmatga tayyorligini bildirdi.

– Juda charchaganman... agar ko‘p vaqt olmaydigan bo‘lsa, marhamat qilib ayta qoling, yuring bu yoqqa.

Fanarin Nexlyudovni qandaydir bir xonaga boshlab kirdi. Bu biror sudyaning kabinetni bo'lsa kerak. Ular stol yoniga o'tirishdi.

– Xo'sh, xizmat?

– Avval sizdan bir narsani iltimos qilaman, – dedi Nexlyudov, – bu ishga aralashganimni hech kim bilmasin.

– Bundan tashvishlanmang. Xo'sh...

– Bugun men sudda maslahatchi sifatida qatnashgandim. Hammamiz bir bo'lib bir xotinni begunohdan-begunoh katorgaga hukm qilib yubordik. Shu voqeа meni juda qiynayapti.

Nexlyudov o'zi ham kutmaganda to'satdan qip-qizarib ketib, so'z topolmay qoldi.

Fanarin unga yalt etib bir qarab qo'ydi-da, yana yerga ko'z tikib, tinglay boshladi.

– Xo'sh, – deb qo'ya qoldi u.

– Begunohdan-begunoh kesilib ketdi. Men hukmni bekor qildirishni, ishni yuqori idoralarga oshirishni istardim.

– Senatga, – deb tuzatdi Fanarin.

– Shu ishni zimmangizga olarsiz, deb umid qilaman.

Nexlyudov ishning eng nozik tomonini tezroq bir yoqli qilib yuborishni istagani uchun shartta:

– Quruq qo'ymayman, har qanday chiqim bo'lsa, o'z ustimga olaman, – dedi qizarib.

– Bu yog'ini kelishib olamiz, – dedi advokat uning tajribasizligidan kulib. – Xo'sh, o'zi nima gap?

Nexlyudov bor gapni so'zlab berdi.

– Yaxshi, ertaga ishni ko'rib chiqaman. Indinga, yo'q, payshanba kuni kechqurun soat oltida boring, javobini beraman. Xo'pmi? Qani, ketdik bo'imasam, men hali ma'lumotnomalar olishim kerak bu yerdan.

Nexlyudov u bilan xayrashib chiqib ketdi.

Advokat bilan suhbatni va Maslovani himoya qilish uchun chora ko'ra boshlagani uni ancha yupatdi. U ko'chaga chiqdi. Havo juda yaxshi edi. Ko'ngli yorishib sof ko'klam havosidan to'yib nafas oldi. Izvoshchilar xizmatiga tayyorliklarini bildirib, manzirat qila boshladilar, ammo u piyoda ketaverdi. Shu zamonoq ming xil fikrlar, Katyusha haqidagi xotiralar va unga nisbatan qilgan gunohi miyasini

chulg'ab oldi. Uning ko'ngli xiralashib, hamma narsa xunuk bo'lib ko'rindi. «Yo'q, bu to'g'rida keyin bir o'ylab ko'rарman, – dedi u o'ziga, – hozir, aksincha, bu og'ir taassurotlardan keyin ko'nglimni ochishim kerak».

U Korchaginlar ovqatga taklif etishganini esladi-da, soatiga qaradi. Hali vaqt bor, ovqatga yetib borish mumkin edi. Yonidan ko'nka jingillab o'tib ketdi. Nexlyudov chopib borib ko'nkaga chiqib oldi. Maydonga yetganda u sakrab tushib qoldi-da, yaxshi izvoshni yollab, o'n daqiqa o'tar-o'tmas Korchaginlarning hashamatli uyi oldiga yetib keldi.

XXVI

Korchaginlarning hashamatli uyi oldida turgan baqaloqdan kelgan shirinso'z darbon g'ichillamaydigan, ikki yoqlama oshiq-moshiqqa ilingan qarag'ay eshikni ocha turib:

– Marhamat qiling, janobi oliylari, sizni kutishyapti, – dedi. – Ovqatlanishyapti, faqat siznigina kiritishga ruxsat berishgan.

Darbon zina yoniga bordi-da, yuqoriga qo'ng'iroq qildi.

– Biron odam bormi? – deb so'radi Nexlyudov yechina turib.

– Janob Kolosov bilan Mixail Sergeyevich; qolganlari hammasi o'z odamlarimiz, – deb javob berdi darbon.

Zina ustida egniga frak, qo'liga oq qo'lqop kiygan xushro'y yugurdak ko'rindi.

– Marhamat, janobi oliylari, – dedi u. – Taklif etishni buyurishgan.

Nexlyudov zinaga chiqdi-da, o'ziga tanish hashamatli va keng zaldan o'tib, yemakxonaga kirdi. Oilaning barcha a'zolari, hech qachon kabinetidan chiqmaydigan knyaginya Sofya Vasilyevnadan tashqari hamma yemakxonada, stol atrofida o'tirardi. Stolning to'rida keksa Korchagin joylashgan, uning yonida, chap tomonida doktor, narigi yonida Ivan Ivanovich Kolosov degan mehmon – sobiq guberna boshlig'i, hozir endi bank boshqarmasining a'zosi, Korchaginning liberal o'rtog'i o'tirardi; keyin chap tomonda Missining singlisi murabbiyasi – miss Reder va o'sha to'rt yashar qizning o'zi, o'ng tomonida ularning ro'parasida esa Missining ukasi, Korchaginlarning yolg'iz o'g'li, gimnaziyaning VI sinf o'quvchisi Petya (butun oila uning imtihondan o'tishini kutib shaharda qolgan

tortib Missining o'zigacha uni jirkantirardi. Bugun Missi unga yoqimsiz va soxta bo'lib ko'rindi.

Kolosovning kekkayib, orsizlarcha, liberallik qilib gapirishi Nexlyudovning jig'iga tegar, keksa Korchaginning ho'kizsifat kekkaygan qaddi-qomati g'ashini keltirar, slavyanofil Katerina Alekseyevnaning fransuzcha iboralari g'ashiga tegar, murabbiya bilan repetitor yigitning tortinchoq qiyofalari xushiga yoqmas, o'zini «uni» degan olmosh bilan ataganlari esa jonini chiqarardi... Nexlyudov Missiga nisbatan hamma vaqt ikki xil munosabat o'rtasida ikkilanardi: ba'zida ko'zini qisib qaragan vaqtidagidek yoki oydin kechadagidek unda faqat go'zallikni ko'rardi: Missi uning nazarida ham navqiron, ham chiroyli, ham aqlli, ham tabiiy bo'lib ko'rinardi... Ba'zida esa, xuddi oftob yorug'ida ko'rgandek, Missining nuqsonlari ko'ziga yaqqol tashlanar, nuqsonlarini ko'rmay qololmas edi. Bugun uning uchun xuddi shunday kun edi. Bugun u qizning betidagi barcha ajinlarni ko'rар, uning sochi jingalak qilinganini bilib turardi; Nexlyudov qizning tirsagi turtib chiqib turganini ko'rар, ayniqsa, bosh barmog'inining tirmog'i otasinikiga o'xshash yalpoq ekani yaqqol ko'rinardi.

— O'luguay bo'lmag'ur o'yin, — dedi Kolosov tennis haqida gapirib, — undan ko'ra biz yoshligimizda o'ynagan koptok o'yini yaxshiroq edi.

— Yo'g'-e, o'ynab ko'rmagansiz-da. Juda qiziq o'yin, — deb e'tiroz bildirdi Missi, Nexlyudovning nazarida u «juda» so'zini g'ayritabiiy talaffuz etgandek ko'rindi.

Shu bilan bahs boshlanib ketdi. Bu bahsda Mixail Sergeyevich ham, Katerina Alekseyevna ham ishtirok etdi. Faqat murabbiya, repetitor va bolalar jim o'tirishardi. Ular, aftidan, zerikib qolishgandi.

— Doim bahslashganlari bahslashgan! — dedi keksa Korchagin xoxolab. U qog'ozsochiqchasini nimchasidan chiqarib, stulni taraqlatib o'rnidan turgandi, yugurdak epchillik bilan stulni chetga olib qo'ydi. Undan keyin boshqalar ham o'rinalidan turishdi-da, iliq, xushbo'y suv turgan stol yoniga borishdi va og'izlarini chayqasharkan, hech kimni qiziqtirmagan suhabatni davom ettirishdi.

Missi odamning xarakteri hammadan ham o'yinda ochiq ko'rinadi, degan fikrini ma'qullatish uchun:

– To‘g‘rimi? – deb Nexlyudovga murojaat qildi. Qiz uning yuzida parishonlik, ta’na ifodasini ko‘rdi. Missi undagi bu holatdan juda qo‘rqr va nega bunday qilayotganini bilishni istardi.

– Qaydam, hech qachon bu to‘g‘rida o‘ylamagan ekanman, – deb javob berdi Nexlyudov.

– Oyimning oldiga kirasiszmi? – deb so‘radi Missi.

– Ha, ha, – dedi Nexlyudov papirosini olayotib. U shunday ohangda gapirdiki, borgisi kelmayotgani ochiq-oydin sezilib turardi.

Qiz indamay, savol nazari bilan unga qaragandi, Nexlyudovning ko‘ngli bir xil bo‘lib ketdi. «Rost-da, birovnikiga qovoq-tumshug‘imni osiltirgani keldimmi», – deb o‘yladi u o‘zicha; yumshoq gapirishga urinib, agar knyaginiya qabul qilsalar, jon deb kirishini aytdi.

– Oyim juda xursand bo‘ladilar. O‘scha yerda cheksangiz ham bo‘ladi. Ivan Ivanovich ham o‘scha yerda.

Uy bekasi, knyaginiya Sofya Vasilyevna yotib qolgan edi. U sakkiz yildan beri mehmonlar huzurida to‘rli, lentali duxoba kiyimlarga belanib, dandon, bronzadan qilingan, loklangan, zarhal anjomlar qurshovida yotar, hech qayoqqa bormas, o‘zining aytishicha, faqat «o‘z do‘stlari»ni, ya’ni, uning fikricha, biron narsasi bilan xaloyiqdan ajralib turadiganlarnigina qabul qilardi. Bu do‘stlar qatorida Nexlyudovni ham qabul qilardi, chunki, avvalo, u aqlli yigit hisoblanardi, onasi bu oilaning yaqin do‘stlaridan edi. Missi unga tegsa, yaxshi ish bo‘lardi, deb o‘ylardi.

Knyaginiya Sofya Vasilyevnaning xonasi katta va kichik mehmonxonaning narigi tomonida edi. Katta mehmonxonaga kirganlarida, Nexlyudovdan oldinda ketayotgan Missi shartta to‘xtadi-da, zarhal stulchaning suyanchig‘idan ushlab unga qaradi.

Missining erga tekkisi kelib qolgan, Nexlyudov esa unga munosib edi. Bundan tashqari, Nexlyudov unga yoqardi. Missi o‘zini, u meniki bo‘ladi (u Nexlyudovniki emas, Nexlyudov uniki bo‘ladi), degan fikrga o‘rgatib qo‘ygan va g‘ayriixtiyoriy ravishda, ruhiy kasallarga xos hiylakorlik bilan maqsadiga erishish uchun intilardi. Qiz uning muhabbat izhor etishini kutib gapga soldi.

– Ko‘rib turibman, sizga bir hodisa bo‘lganga o‘xshaydi, – dedi u. – Nima bo‘ldi?

Nexlyudov suddagi uchrashuvni esladi, qip-qizarib qovog‘ini soldi:

– Ha, bo‘ldi, – dedi u rostgo‘y bo‘lishni istab, – g‘alati, favqulodda va muhim bir voqea bo‘ldi.

– Nima ekan? Nimaligini aytolasizmi?

– Hozircha aytolmayman. Gapirmaslikka ijozat bering. Shunday bir voqea bo‘ldiki, men bu xususda o‘ylab ko‘rganimcha yo‘q, – dedi u va avvalgidan battar qizardi.

– Mengayam aytmaysizmi? – Missining beti pirpirab ketdi, u ushlab turgan stulchasini surib qo‘ydi.

– Yo‘q, aytolmayman, – deb javob berdi Nexlyudov. Qizga javob qaytararkan, u ayni zamonda o‘z savoliga o‘zi javob berayotgandek bo‘ldi; haqiqatan ham muhim voqea ro‘y bergeniga o‘zi ham iqror bo‘lgan edi.

– Yuring bo‘lmasam.

Qiz keraksiz fikrlarni haydamoqchi bo‘lgandek, boshini silkitib qo‘ydi-da, odatdagidan tezroq yurib ketdi.

Nexlyudovning nazarida Missi yig‘lab yubormaslik uchun labini qimtigandek ko‘rindi. U qizni xafa qilib qo‘yganidan ko‘ngli g‘ash bo‘ldi, lekin sal bo‘sh kelsa, o‘zini o‘zi halok qilishini, taqdirini bog‘lab qo‘yishini his etardi. Shu topda u shunday bo‘lishidan qo‘rqardi, u qiz bilan knyaginyaning kabinetiga borguncha miq etmadi.

XXVII

Knyaginya Sofya Vasilyevna xushta’m va juda to‘yimli tushki ovqatini yeb bo‘ldi. Nafosatdan yiroq bo‘lgan bunday mashg‘ulot vaqtida birov meni ko‘rmasin, deb hamma vaqt yolg‘iz ovqatlanardi. Uning kushetkasi yonida mo‘jazgina stol bor edi. Stol ustida qahva turar, knyaginya ingichka papiros chekmoqda edi. Knyaginya Sofya Vasilyevna oriqqina, bo‘ydor, tishlari uzun, shahlo ko‘z, qorachadan kelgan, o‘zini yosh qilib ko‘rsatishga urinadigan ayol edi.

Uning doktor bilan munosabati haqida g‘iybat gaplar yurardi. Nexlyudov ilgarilari bu gapni esidan chiqarib yuborgan edi, ammo bugun u faqat eslabgina qo‘ya qolmadni, balki moy surtib yaltiratilgan soqoli ikki tomonga ajratib taralgan doktor knyaginya ning oromkursisi oldida turganini ko‘rganda, boyagidan besh battar nafrati oshdi.

Sofya Vasilyevnaning yonida, pastakkina yumshoq divanda Kolosov stolchadagi qahvani qoshiq bilan chayqaltirib o'tirardi. Stolcha ustida bir qadah likyor bor edi.

Missi onasining oldiga Nexlyudov bilan birga kirdi-yu, lekin bunda ortiq turmadni.

– Oyim charchab, haydab yuborsa, mening oldimga boringlar, – dedi u Kolosov bilan Nexlyudovga, oralaridan hech gap o'tmagandek jilmayib; so'ngra qalin gilam ustida ohista yurib, xonadan chiqib ketdi.

– Salom, do'stim, qani, o'tiring, nima gaplar bor? – dedi knyaginya Sofya Vasilyevna xuddi rostakam kulgiga o'xhash yasama tabassum bilan. U iljayganda ustalik bilan yasalgan, xuddi o'z tishiga o'xhash chiroyli uzun tishlari ko'rinaridi. – Suddan juda diqqat bo'lib qaytibsiz, deb eshitdim. Menimcha, bu ko'ngli bo'sh odamlarga juda og'irlilik qilsa kerak, – deb qo'ydi u fransuzchalab.

– To'g'ri, – dedi Nexlyudov, – ko'pincha o'zingning nohaqligingni... sud qilishga haqing yo'qligini his qilasan kishi...

Knyaginya har vaqtgagidek hamsuhbatiga xushomad qilib:

– Comme c'est vrai*, – deb nido qildi uning gapi rostligidan hayron qolgandek. – Xo'sh, chizayotgan rasmingiz nima bo'ldi, men juda qiziqib qolganman, – deb qo'shib qo'ydi u. – Agar bedarmon bo'limganimda, allaqachon uyingizga borib kelardim.

– Butunlay tashlab qo'ydim, – deb quruqqina javob berdi Nexlyudov. Knyaginyaning tilyog'lomaligi doim yashirib kelayotgan qariligidex ochiq-oydin sezilib turardi. Nexlyudov xushmuomalalik bilan javob qaytarishga nechog'lik urinsa ham sira uddalayolmadi.

– Bekor qilibsiz! Bilasizmi, uning qobiliyati juda zo'r, buni menga Repin aytgan, – dedi knyaginya Kolosovga yuzlanib.

«Yolgon gapirgani uyalmaydiyam-a», – deb o'yladi Nexlyudov qovog'ini solib.

Sofya Vasilyevna Nexlyudovning kayfi buzuqligiga, uni ko'ngilli va oqilonan suhbatga jalb etishning iloji yo'qligiga ishonch hosil qilgach, Kolosovga murojaat qilib, yangi drama haqidagi fikrini so'radi. U shunday ohangda so'ragan ediki, go'yo Kolosovning fikri har qanday shubhani hal qilib yuboradi-yu, uning fikri, har bir so'zi abadiy saqlanib qoladi. Kolosov dramani yomonladi, shu

* Juda to'g'ri (*fran.*).

munosabat bilan o‘zining san’at haqidagi mulohazalarini gapira boshladi. Knyaginya Sofya Vasilyevna uning mulohazalarining naqadar to‘g‘riligidan taajjublanar, drama muallifini himoya qila boshlar, lekin shu zahoti yo taslim bo‘lar, yoki o‘rtacha bir vaziyatni egallardi. Nexlyudov baqrayib, ularning gapiga qulq solardi-yu, lekin qarshisidagilarni emas, balki butunlay boshqa narsalarni ko‘rar va eshitardi.

Nexlyudov goh Sofya Vasilyevnaning, goh Kolosovning so‘zlarini tinglarkan, birinchidan, na Sofya Vasilyevnaning va na Kolosovning drama bilan ham, bir-biri bilan ham bir chaqalik ishi yo‘qligini, gapirishayotgan bo‘lsa, azbaroyi ovqatdan keyin tomoq va til mushaklarini ishga solish kabi fiziologik zarurat tufayli gapirishayotganini ko‘rib turardi; ikkinchidan, u Kosovning aroq, sharob, likyor ichib olib mast bo‘lganini, ahyon-ahyonda ichadigan mujiklar singari emas, balki sharob ichishga odatlanib qolgan odamlar singari mast bo‘lganini payqab turardi. U gandiraklamas, og‘ziga kelganini gapirib valaqlamas edi-yu, ammo kayfi oshgan, o‘zidan mamnun edi; uchinchidan, Nexlyudov Sofya Vasilyevnaning oftob nuri ustimga tushib, qariligmni bildirib qo‘yadi, deb tashvish-lanayotganini, gap orasida oftob tushib turgan derazaga qarab-qarab qo‘yayotganini payqagandi.

– Juda topib gapirdingiz, – dedi Sofya Vasilyevna Kolosovning allaqanday mulohazasiga qo‘shilib. Keyin kushetka yonidagi, devordagi qo‘ng‘iroq tugmchasini bosdi.

Shu mahal doktor o‘rnidan turdi, o‘z uyida yurgandek, hech narsa demasdan chiqib ketdi. Sofya Vasilyevna gapini davom ettirib, uni ko‘zi bilan kuzatib qoldi.

– Filipp, marhamat qilib, shu pardani tushirib qo‘ysangiz, – dedi u qo‘ng‘iroq tovushini eshitib kirgan ko‘rkam yugurdakka. – Yo‘q, nima desangiz, deng, unda qandaydir sirli bir narsa bor, sirli narsa bo‘lmagan joyda she’riyat bo‘lmaydi, – derdi u qora ko‘zining bittasi bilan pardani tushirayotgan yugurdakning harakatlarini kuzatarkan. – She’riyatsiz mistitsizm – xurofot, mistitsizmsiz she’riyat esa nasr, – dedi u g‘amgin jilmayarkan, pardani to‘g‘rilayotgan yugurdakdan ko‘z uzmay. – Filipp, boshqa pardani aytyapman – katta derazaning pardasini, – dedi joni achigandek Sofya

Vasilyevna. U shu so'zlarni aytguncha ko'p kuch sarflagani uchun o'ziga achingandek edi; o'zini tinchlantirish maqsadida uzuklarga belangan qo'li bilan xushbo'y hid taratayotgan papirosni og'ziga tutdi.

Keng yag'rinli, go'shtdor, ko'r kam Filipp afv so'ragandek, yengilgina ta'zim qildi, kuchli boldirlari o'ynab chiqqan oyoqlarini sekin-asta bosib, gilam ustida asta yurib, itoatkorlik bilan indamay narigi deraza tomonga o'tdi. Sofya Vasilyevnaga tangadek quyosh nuri tushirmslikka harakat qilib, knyaginyaga qarab-qarab qo'yib pardani yopa boshladi. Ammo bu gal ham u allanarsani o'miga qo'yolmadi shekilli, azob chekkan Sofya Vasilyevna yana mistitsizm haqidagi so'zini yarmida to'xtatib, gap uqmas, shafqatsizlik bilan o'zini tashvishga solayotgan Filippga aql o'rgatishga majbur bo'ldi. Filippning ko'zlarida uchqun paydo bo'ldi, bir lahma yondi-yu, yana so'ndi.

«Senga nima kerakligini shaytonning o'zi ham bilmaydi», deyapti Filipp ichida», deb o'yladi bu tomoshani kuzatib turgan Nexlyudov. Ammo ko'r kam va kuchli Filipp toqatsizlanganini yashirib, tinkasi qurigan, notavon, turish-turmushi qalbaki Sofya Vasilyevnaning buyrug'ini ohista bajara boshladi.

– Darvin ta'limotida anchagina haqqoniyat bor, albatta, – derdi past oromkursida yalpayib o'tirgan Kolosov mudroq bosgan ko'zlarini Sofya Vasilyevnaga tikib, – lekin u haddan oshib ketyapti-da, shunday.

– Siz irsiyatga ishonasizmi? – deb so'radi knyaginya Sofya Vasilyevna Nexlyudovdan; uning jim turgani knyaginyaga malol kelgandi.

– Irsiyatga deysizmi? – deb qaytarib so'radi Nexlyudov. – Yo'q, ishonmayman, – dedi u negadir shu topda xayolxonasida tug'ilgan g'alati obrazlarga berilib. U ko'r kam va kuchli Filippni naturachi deb tasavvur etdi va uning yonida qorni tarvuzday, mushaksiz qo'llari kosovdek, boshi yarg'oq Kolosov turganini ko'z oldiga keltirdi. Sofya Vasilyevnaning shohi va barqutlar tashlangan yelkasi aslida qanday ekani ham ko'z o'ngida g'ira-shira gavdalandi. Ammo ko'z o'ngida gavdalangan bu manzara shu qadar dahshatli ediki, Nexlyudov uni unutishga shoshildi.

Sofya Vasilyevna uni boshdan-oyoq ko'zdan kechirdi.

– Missi sizni kutib qolgandir, – dedi u. – Bora qoling, u sizga Shumanning yangi narsasini chalib bermoqchi edi... Juda ajoyib...

«Hech narsa chalmoqchi bo'lgan emas. Negadir bo'lmanan gaplarni o'ylab chiqaryapti», – deb o'yladi o'midan turib, Sofya Vasilyevnaning uzuklar bilan bezangan oriq, oppoq qo'lini siqar ekan Nexlyudov.

Mehmonxonada Katerina Alekseyevna uchrab qoldi-da, shu zahoti gapga tushib ketdi.

– Maslahatchilik lavozimi sizni juda ezib qo'yibdi, – dedi u har vaqtdagiday fransuzchalab.

– Ha, kechirasiz, bugun kayfim yo'qroq, boshqalarning ham kayfini buzishga haqim yo'q, – dedi Nexlyudov.

– Nega kayfingiz buzilgan?

– Sababini aytmaslikka ijozat etgaysiz, – dedi u shlyapasini axtarayotib.

– Esingizdami, hamma vaqt rost gapirish kerak, deb turib olganingiz. O'shanda hammamizga shunday achchiq haqiqatni gapirardingiz. Nega endi bugun aytgingiz kelmayapti? Esingdam, Missi? – deb murojaat qildi Katerina Alekseyevna shu topda kirib kelgan Missiga.

– Nega deganingizda, u o'yin edi, – deb javob berdi Nexlyudov. – O'yinda hammasi mumkin. Ammo haqiqatda bizlar shunday yomonmizki, ya'ni men shunday yomonmanki, har holda rostini gapirish mumkin emas.

– Gapni burgandan ko'ra, yaxshisi, yomonligimiz nimadaligini aytib bering, – dedi Katerina Alekseyevna Nexlyudovning jiddiyligini sezmagandek, askiya qilib.

– Kayfing buzilganini tan olishdan yomoni yo'q, – dedi Missi. – Men hech qachon buni tan olmayman, shuning uchun ham doim kayfim joyida. Yuring, men bilan. Birgalashib sizning o'sha mauvaise humeur*-ingizni tarqatamiz.

Nexlyudov o'zini shunday his etdiki, jilovlab, keyin aravaga qo'shish uchun qashlayotganlarida ot o'zini xuddi shunday his qilishi mumkin edi. Bugun u, ayniqsa, bo'yinturuqqa kргisi kelmadи.

* Yomon kayfiyat (*fran.*)

Nexlyudov uyiga ketishi kerakligini aytib, uzr so‘radi va xayrlasha boshladi. Missi uning qo‘lini odatdagidan uzoqroq ushlab turdi.

– Yodingizda bo‘lsinki, siz uchun ahamiyatli bo‘lgan narsa do‘srlaringiz uchun ham ahamiyatlidir, – dedi u. – Ertaga kelasizmi?

– Qaydam, – dedi Nexlyudov va izza tortganidan qip-qizarib, shoshib chiqib ketdi. O‘zi uchun izza bo‘ldimi yoki Missi uchunmi, buni o‘zi ham anglab ololmadi.

– Tinchlikmi o‘zi? Comme cela m’intrigue*, – dedi Katerina Alekseyevna Nexlyudov ketgandan keyin. – Albatta, bilib olaman. Qandaydir bir affaire d’amour-propre: il est tres susceptible, notre cher Mitya**.

Missi boyaga Nexlyudovga qaraganidan ko‘ra butunlay boshqacha, qandaydir ma'yuslik bilan bir nuqtaga tikilgan edi. «Plutot une affaire d’amour sale»***, – demoqchi bo‘ldi-yu, lekin mazmuni xunuk bu qochiriq gapni hatto Katerina Alekseyevnaga ham aytmadidi. Faqat:

– Hammamizning ham ba’zan dimog‘imiz chog‘, ba’zan ichimizga chiroq yoqsa, yorimaydigan kunlar bo‘ladi, – deb qo‘ya qoldi.

«Nahotki buyam aldab ketsa, – deb o‘yladi Missi. – Shuncha gap bo‘lib o‘tgandan keyin ham tashlab ketsa, juda xunuk ish qilgan bo‘ladi».

Agar Missi: «Shuncha gap bo‘lib o‘tgandan keyin ham» degani nimaligini tushuntirishi lozim bo‘lsa edi, o‘zi biron tayin narsani aytib berolmasdi, ammo shunga qaramay, uning bilishicha, Nexlyudov uni umidvor qilibgina qo‘ymay, balki va’da berib ham qo‘yan edi. Bular so‘z bilan izhor etilgan bo‘lmasa-da, imo-ishoralar, ko‘z urishtirishlar, tabassumlar, luqmalar, sukut qilib turishlar orqali idofadalanan edi. Lekin shunga qaramay, qiz uni o‘ziniki hisoblar, undan ajralib qolish qiz uchun juda og‘ir edi.

* Bu meni juda qiziqtirib qo‘ydi (*fran*).

** Izzat-nafsiga bog‘liq biron ish bo‘lgandir: qimmatli Mityamiz juda serzarda (*fran*).

*** To‘g‘rirog‘i, iflos muhabbat aralashgan ish bo‘lgan (*fran*).

XXVIII

Bu orada Nexlyudov tanish ko'chalardan uyiga piyoda qaytarkan: «Sharmandalik, razillik, sharmandalik», deb xayol qilardi. Missi bilan so'zlashgan vaqttagi og'ir hislar ko'ngliga tinchlik bermasdi. U, agar shunday deyish mumkin bo'lsa, rasmiy jihatdan qiz oldida haqli edi: chunki u qizga uylanishni taklif etmagan, u bilan o'zini bog'laydigan biron so'z aytmagan edi. Ammo asliga kelganda esa u o'zini qiz bilan bog'langan, unga va'da etgan deb hisoblar, lekin shunga qaramay, bugun u Missiga uylanolmasligini butun vujudi bilan his etardi. U faqat Missiga bo'lgan munosabati haqidagina emas, balki boshqa hamma narsalar haqida ham gapirib: «Sharmandalik, razillik», deb takrorlardi. Nexlyudov uyiga yetib kelib zinapoyadan chiqayotganida ham hamon: «Razillik, sharmandalik», deb takrorlardi o'zicha.

– Ovqat yemayman, – dedi u idish-tovoq va choy hozirlab qo'yilgan yemakxonaga ketidan kirgan Korneyga. – Boravering.

Korney:

– Xo'p bo'ladi, – dedi-yu, lekin chiqib ketmay stol ustidagi narsalarni yig'ishtira boshladi. Nexlyudov Korneyga qarab turib g'ijindi. Nexlyudov odamlar uni o'z holiga qo'yishlarini istar, nazarida, aksiga olib, jig'iga tegishayotandek tuyulardi. Korney chiqib ketgach, Nexlyudov choy damlash uchun o'ziqaynar yoniga borayotgan ham ediki, Agrafena Petrovnaning qadam tovushini eshitib qoldi va uni uchratmaslik uchun mehmonxonaga chiqib, eshikni yopib oldi. Bundan uch oy muqaddam onasi shu uy – shu mehmonxonada vafot etgan edi. Hozir littasi otasining portreti yoniga, ikkinchisi onasining portreti yoniga qo'yilgan ikkita shamchiroq yoqilgan xonaga kirarkan, u so'nggi vaqtarda onasiga bo'lgan munosabatini esladi. Bu munosabatlar unga soxta va jirkanch tuyuldi. Bu ham uyaltirar, ham jirkantirardi. Nexlyudov onasi bemor yotgan so'nggi kunlarda kasalning o'lgani yaxshi, uydagilarning tingani yaxshi, deb o'ylaganini esladi. U, bechora onam azob tortishdan qutulsin, deganim uchun shuni tilayapman, deb o'zini o'zi yupatardi-yu, aslida esa onasining azob tortishini ko'rishdan qutulish uchun shunday degan edi.

Nexlyudov onasi haqidagi yaxshi xotiralarni eslash uchun uning atoqli rassom tomonidan besh ming so'mga chizilgan portretiga qaradi. Onasi ko'ksi ochiq, qora barqut ko'ylakda tasvirlangan edi.

Rassom ko'krakni, ikki ko'krak orasidagi chuqurchani, nihoyatda go'zal yelkasi va bo'ynini zo'r ishtiyoq bilan chizgan bo'lsa kerak. Bunisi o'taketgan sharmandalik, razillik edi. Onasining bu holda, yarim yalang'och bir malak sifatida tasvirlanishida qandaydir qabihlik va tahqirlash bor edi. Bu shuning uchun ham qabih ediki, mana shu ayol uch oy muqaddam xuddi mana shu xonada cho'pdekkoriqlab, murdadek qoqshol bo'lib, faqat xonanigina emas, balki butun uyni hech narsa bilan ketkazib bo'lmaydigan qandaydir qo'lansa hidga to'ldirib yotgan edi. Uning nazarida, shu hid hozir ham dimog'iga urilgandek bo'ldi. Nexlyudov onasi o'lmasdan bir kun ilgari uning oppoq, kuchli qo'llarini qorayib, oriqlab ketgan qo'llariga olib ko'ziga tikilganini: «Menden rozi bo'l, Mitya, yaxshi-yomon gapirgan bo'lsam, kechir», deganini, azob chekkanidan xiralashgan ko'zlariga yosh kelganini esladi: «Naqadar jirkanch!» dedi yana bir bor Nexlyudov o'ziga o'zi, marmardek oq yelkasi va qo'llarini ko'z-ko'z qilib, gerdayib jilmayib turgan yarim yalang'och ayolga bir qarab. Ko'ksi ochiq ayol surati kuni kechagina boshqa bir yosh ayolning xuddi shunday yarim yalang'och holda ko'rganini esiga tushirdi. Bu Missi edi. U balga kiyib borayotgan yangi ko'ylagida Nexlyudovga ko'rinish uchun bir bahona topib, uni kechqurun chaqirtirgandi. Nexlyudov Missining chiroyli yelkasi va qo'llarini eslarkan, nafratlandi. O'tmishda zolim bo'lgan, hayvonsifat, qo'rs otasi, yomon nom chiqargan bel esprit* onasi ko'z oldiga keldi. Hammasi razillik, shu bilan birga, sharmandalik va razillik edi.

«Yo'q, yo'q, – deb o'yldi u, – ozod bo'lib olish kerak, hamma soxta munosabatlarni uzish, Korchaginlardan ham, Marya Vasilyevnadan ham, merosdan ham, boshqa narsalardan ham xalos bo'lish kerak... Erkinroq nafas olish kerak. Chet elga – Rimga ketish, rassomlik bilan shug'ullanish kerak... – U iste'dodi borligiga shubhalanganini esladi. – Ishqilib, shu yerdan qutulib ketsam bo'ldi, erkin nafas olaman-ku. Avval Istanbulga boraman, keyin Rimga, faqat sud maslahatchiligidan tezroq qutulib olsam bo'ldi. Keyin advokatdagi ishni ham bir yoqli qilsam».

Birdan qora, g'ilay ko'zli mahbus ayol ko'z oldida yaqqol gavdalandi. Sudlanuvchilarga oxirgi so'z berilgan vaqtida uning

* Gapga chechan (*fran.*).

yig‘lab yuborishini qarang! Nexlyudov chekib bo‘lgan papirosini shoshilinch o‘chira turib kuldonga ezg‘ilab tashladi-da, boshqasini **tutatib, xona ichida u yoqdan bu yoqqa** yura boshladi. Katya bilan birga kechgan daqiqalar uning tasavvurida birin-ketin gavdalana boshladi. U Katyusha bilan bo‘lgan oxirgi uchrashuvni, o‘sha mahal butun vujudini qamrab olgan hayvoniy hirsni, shahvoniy hirsni qongandan keyin esa birdan ko‘ngli sovib qolganini esladi. Zangori lentali oq ko‘ylakni, ertalabki ibodatni esladi: «Axir, men uni sevardim, haqiqatan ham o‘sha kecha uni yaxshi, sof muhabbat bilan **sevganman**. Undan avval ham sevardim, ammalarimnikida birinchi bor turgan, asarimni yozgan kezlarim naqadar sevardim uni!» Nexlyudov o‘sha vaqtida o‘zining qanday ekanini esladi. O‘sha soflik, yoshlik, to‘lib-toshgan hayot esib o‘tganday tuyuldi va shu on ko‘ngli vayron bo‘ldi.

O‘sha vaqtdagi holati bilan hozirgi ahvoli o‘rtasidagi farq juda katta edi: o‘sha vaqt cherkovda ko‘rgan Katyusha bilan hozirgi fohisha, ya‘ni savdogar bilan ichkilikbozlik qilgan, shu bugun ertalab o‘zlari sud qilgan Katyusha orasidagi farq qancha bo‘lsa, shuncha, balki undan ham ortiq farq bor edi. U vaqtarda o‘zi tetik, oldida benihoya imkoniyatlar quchoq ochib turgan erkin odam edi, endi u o‘zini har tomondan bema’ni, puch, muayyan bir maqsadsiz, arzimas hayotning changaliga tushgandek sezар, bu changaldan qutulishning iloji yo‘qdek ko‘rinar, aksari o‘zi qutulishni istamas edi. U bir vaqlar o‘zining haqqoniyligi bilan mag‘rurlanib yurganini, hamma vaqt haqqoniy gap gapirishni o‘ziga qoida qilib olganini va haqiqatan ham rostgo‘y bo‘lganini, endi bo‘lsa o‘zini qurshagan barcha odamlar haq deb topgan yolg‘onchilik botqog‘iga botganini esladi. Bu yolg‘onchilik girdobidan qutulishning iloji yo‘q edi, xullas, bu ahvoldan qutulishning yo‘lini topolmasdi. Nexlyudov shu botqoqqa botib, o‘rganib ketdi, huzur qiladigan bo‘ldi.

Qanday qilib Marya Vasilyevna va uning eri bilan, unga va bolalarining ko‘ziga qarashga uyalmaydigan bo‘lib aloqani uzsa ekan? Missi bilan munosabatini yolg‘on-yashiqsiz qay tariqa bir yoqli qilsa? Qanday qilib yerga bo‘lgan xususiy egalikning qonunga zidligini tan olish bilan onasidan qolgan merosga egalik qilish o‘rtasidagi qarama-qarshilikdan qutulsa? Qanday qilib Katyushaga

nisbatan qilgan gunohini yuvolsa? Bu ahvolda qoldirib bo‘lmaydi-ku, axir. «Bir vaqlar o‘zim sevgan ayolni tashlab ketishga, bir vaqlar unga pul berib, to‘g‘ri qildim, deb o‘ylaganimdek, advokatga pul berib, katorga azobidan qutqazib, aybimni pul bilan yuvib ketishga haqqim yo‘q, axir, u begunohdan-begunoh katorgaga hukm qilingan-ku».

Shu mahal, bir vaqlar yo‘lakda ketidan yetib borib, qo‘liga pul qistirgani va qochib ketgani shu bugungidek esiga tushdi. «Eh, bu pul! – bu daqiqalarni u xuddi o‘sha vaqtdagidek dahshat va nafarat bilan esladi. – Eh! Naqadar jirkanch ish! – dedi u xuddi o‘sha vaqtdagidek ovozini chiqarib. – Faqat razil, yaramas odamgina shunday qiladi! O‘sha yaramas, o‘sha razil odam men! – dedi u ovozini chiqarib. – Nahotki, haqiqatan ham, – u yurib turib to‘xtab qoldi, – nahotki, o‘sha yaramas men bo‘lsam? Sen bo‘lmay, kim? – deb javob berdi o‘ziga o‘zi. – Koshki, shuning o‘zigina bo‘lsa? – deb o‘zini o‘zi fosh qilardi u. – Marya Vasilyevna bilan uning eriga bo‘lgan munosabating qabih emasmi? Mulkka bo‘lgan munosabating-chi? Pullar onamdan qolgan degan bahona bilan g‘ayriqonuniy deb bilganing boyliklardan foydalanasan. Bekorchilik bilan o‘tadigan iflos hayoting-chi? Katyushaga bo‘lgan munosabating hammasidan oshib tushadi. Yaramas, razil! Ular (odamlar) men to‘g‘rimda nima deb o‘ylasa, o‘ylayversin, ularni aldayolaman, lekin o‘zimni aldayolmayman-ku».

To‘satdan u keyingi vaqtarda odamlarga nisbatan, ayniqsa, bugun knyazga, Sofya Vasilyevnaga, Missiga, Korneyga nisbatan his etgan nafrati – o‘zidan nafratlanish ekanini tushundi. Shunisi qiziqliki, o‘zining qabihligiga iqror bo‘larkan, bir tomondan, alam qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, negadir shodlik his etar, xotirjam bo‘lardi.

Nexlyudov o‘z umrida, uning ta‘biricha, bir necha bor «qalbini pokizalab olgan» edi. Ba’zan, oradan anchagina vaqt o‘tgach, u ma’naviy hayoti susayib yoki turg‘unlikka uchrab qolganini his etar va ko‘nglida yig‘ilib qolgan bu turg‘unlikka sabab bo‘lgan barcha ifloslikni tozalay boshlardi. Ana shunday ruhiy ahvolni «qalbni pokizalash» deb atardi.

Ana shunday uyg‘onishlardan keyin Nexlyudov o‘ziga qoida tuzar va butun umr shu qoidaga rioya etishga qasd qilardi: kundalik

daftar tutar va umrining oxirigacha shunday yashashga ahd qilib, yangicha hayot boshlardi, turning a new leaf*, derdi u o'ziga o'zi. Lekin har safar dunyodagi turli-tuman havaslar uni qamrab olar, u o'zi sezmagan holda yana tubanlashar, ko'pincha avvalgidan ham pastlashib ketardi.

Shu zayl u bir necha bor o'zini poklab oldi va tubanlikdan ko'tarildi; yozda ammalarinikiga bиринчи bor kelganda, xuddi shu ahvolda edi. Bu – jonli, zavqli uyg'onish edi. Uning oqibati ham ancha uzoqqa bordi. U fuqarolik xizmatini tashlab, jonini fido qilish uchun urush vaqtida harbiy xizmatga kirganida shunday uyg'onish yuz bergen edi. Lekin bu yerda u juda tez buzildi. Keyin yana uyg'onish ro'y berdi, u iste'foga chiqib, chet elga jo'nab ketdi va rassomlik bilan shug'ullana boshladi.

O'shandan beri to shu bugungacha uzoq muddat hech qanday tozalanish degan narsa bo'lindi. Shuning uchun ham u hech qachon bu qadar ifloslikka borib yetmagandi. Vijdoni buyurgan hayot bilan hozirgi hayoti o'rtasidagi farq shu qadar katta ediki, buni ko'rib butun vujudini dahshat qamrab oldi.

Bu farq shu qadar katta, ifloslik shu qadar kuchli ediki, avvaliga u pokizalanishdan umidini uzdi. «Yaxshiroq bo'lishga harakat qilding, lekin hech nima chiqmadi-ku, – deb shayton vasvasaga solardi uni, – yana bir karra urinishdan nima foyda bor? Faqat sengina emas, hamma shunaqa – hayot o'zi shunday», – derdi yana shu ovoz. Lekin har vaqt haqqoniy, har vaqt qudratli, mangu bo'lgan ozod, ma'naviy mavjudot Nexlyudovning dilida allaqachon uyg'ongan edi. Uning bu mavjudotga ishonmay iloji yo'q edi. Nexlyudovning hozirgi ahvoli bilan o'zi istagan ahvol o'rtasidagi farq qanchalik katta bo'lmasin, ma'naviy mavjudot uchun buning hech qanday og'irligi yo'q edi.

«Oyoq-qo'limni chambarchas bog'lagan yolg'onne qanday qilib bo'lsayam parchalab tashlayman, hammasiga iqror bo'laman, hammaga to'g'risini aytaman, haqqoniy ish tutaman, – dedi u o'ziga o'zi shartta ovozini baland chiqarib. – Missiga to'g'risini aytaman, buzuq odamligimni, unga uylanolmasligimni, bekorga bezovta qilganimni aytaman; Marya Vasilyevnaga (dvoryanlar boshlig'inining xotiniga) aytaman. Aytganday, unga gapirishning hojati yo'q, eriga aytaman,

* Yangi sahifa ochish (*engl.*).

yaramas odam ekanimni, uni aldab yurganimni aytaman. Meros haqida ham shunday buyruq qilamanki, haqqoniyat yuzaga chiqmay qolmasin. Yaramas odam ekanimni, uning oldida gunohkorligimni, taqdirini yengillatish uchun nimaiki qilish lozim bo'lsa, hammasini qilishimni unga, Katyushaga aytaman. Ha, uni ko'raman va meni afv etishini o'tinaman. Ha, gunohimdan o'tishini bolalar singari yalinib so'rayman. – U jim bo'lib qoldi. – Agar lozim bo'lib qolsa, unga uylanaman».

U to'xtadi, yoshlik chog'laridagi singari qo'lini ko'kragida qovushtirdi, ko'zini osmonga tikib, kimgadir murojaat qilayotganday gapira boshladi:

– Parvardigori olam, o'zing qo'lla, yo'l ko'rsat, menga tavfiq ber, meni marazlardan pok et.

U topinar, Xudodan yordam berishni, ko'nglini musaffo qilishni, tavfiq berishni tilardi, vaholanki, u tilagan narsa allaqachon ro'yobga chiqqan edi. Uning dilidan joy olgan rahmon ongini uyg'otdi. Nexlyudov Tangriga yetishganini his etdi, shuning uchun ham erkinlik, bardamlik va hayot zavqinigina emas, balki ezgulikning naqadar qudratli ekanini his etdi. U o'zini inson qo'lidan keladigan har qanday ezgulikka qodirdek his qildi.

U o'ziga o'zi shularni aytar ekan, ko'zlariga ham xayrli, ham xayrsiz yosh keldi; buni shuning uchun ham xayrli ko'z yoshlari deymizki, Nexlyudovning dilida shuncha yillardan buyon uxlab yotgan ma'naviy mavjudotning uyg'onish shodiyonasi bo'lgan ko'z yoshlari edi. O'zining yaxshiligidan, fazilatli ekanidan iyib ketib ko'ziga yosh olgani uchun bu xayrsiz ko'z yoshlari edi.

U bo'g'riqib ketdi. Ikkinchchi tavaqasi olib qo'yilgan deraza yoniga keldi-da, ochib yubordi. Deraza boqqa qaragandi. Sokin, salqin va oydin kecha edi. Ko'chada g'ildiragini taraqlatib arava o'tib ketdi, keyin yana jimlik cho'kdi. Darazaning naq yonginasida supurib tozalangan maydonchadagi qum ustida baland, yalang'och terak shoxlarining soyasi tushib turardi. Chap tarafdag'i omborning tomi oy nurida oppoq bo'lib ko'rindisti. Oldinda, bir-biriga chirmashib ketgan daraxt shoxlari orasidan devorning qop-qora ko'lankasi ko'zga tashlanardi. Nexlyudov oy nuriga cho'mgan boqqa, tomg'a, terak soyasiga qarar va o'pkasini to'ldirib salqin havodan so'lish olardi.

«Qanday yaxshi! Ey Parvardigori olam, naqadar yaxshi», – derdi u ko'nglidan kechayotganlar haqida.

XXIX

Maslova kameraga kechqurun soat oltida, horib-charchab, tosh yo'lda o'n besh chaqirim piyoda yurganidan oyoqlari zirqirab, kutilmaganda chiqqan bunday qattiq hukmdan ko'ngli vayron bo'lib, buning ustiga, qorni och holda qaytib keldi.

Tanaffuslarning birida soqchilar uning yonida non bilan pishgan tuxum yeishayotganda, og'zining suvi kelib, qorni ochganini his etdi-yu, lekin ulardan tilab olib yeishgaga or qildi. Oradan uch soat o'tgandan keyin ishtahasi bo'g'ilib, bo'shashib ketayotganini his qildi. Shu ahvolda ekan, u sira kutmagan hukmni o'qib eshitdirishdi. Boshda u yanglish eshitgan bo'lsam kerak, deb o'yadi, quloqlariga ishonmadi, o'zini katorgachi bo'lishini aqliga sig'dirolmadi. Ammo sudyalar, maslahatchilar hukmni tabiiy bir narsadek xotirjam tinglab o'tirishganini ko'rib, g'azabi qaynadi va gunohi yo'qligini aytib, qichqirib yubordi. Lekin baqirganini ham tabiiy, kutilgan bir narsadek qarshi olishganini, foydasi yo'qligini sezib, bu shafqatsizlikka va uni hayratga solganadolatsizlikka itoat etish kerakligini his qilib, yig'lab yubordi. Keksa erkaklar emas, hamma vaqt unga muloyimgina qaraydigan yoshgina erkaklarning ayamay qoralaganlari Maslovani aynilsa hayratga solardi. Bittasini – prokuror yordamchisini u butunlay boshqacha kayfiyatda ekanini ko'rdi. Katyusha sud bo'lishini kutib mahbuslar xonasida o'tirganida, majlislar orasidagi tanaffus paytlarida ana shu erkaklar, boshqa bir ish bilan ketayotganday, eshik yonidan o'tar yoki uni bir ko'rib chiqish uchun xonaga kirar edilar. Kelib-kelib shu erkaklar, uning tamomila aybsiz ekaniga qaramay, negadir katorgaga hukm qilib yubordilar. Boshda Katyusha yig'ladi, keyin dami ichiga tushib ketdi, jo'natishlarini kutib mahbuslar xonasida esankirab o'tirdi. Hozir u faqat bir narsani: chekishni istardi. Hukmdan so'ng Bochkova bilan Kartinkin xuddi shu xonaga olib kirilganda, Katyusha shu kayfiyatda edi. Bochkova kirishi bilanoq Maslovani urisha ketdi va katorgachi deb haqorat qila boshladi.

– Ha, qo'lingdan nima keldi? Baribir qutulib ketolmading-ku, manjalaqi. Nima ekkan bo'lsang, shuni o'rasan. Katorgadayam oliftagarchilik qilaman, deb o'ylama.

Maslova qo'llarini xalatining yengiga tiqib, boshini quyi solib, ikki qadam nariga, iflos polga tikilganicha qimir etmay o'tirar va:

– Sizlarga tegayotganim yo'q-ku, qo'yinglar o'z holimga, – derdi faqat. – Axir, tegayotganim yo'q-ku, – deb takrorladi u bir necha bor, keyin butunlay jim bo'lib qoldi. Kartinkin bilan Bochkovani olib ketganlaridan keyin qorovul unga uch so'm pul olib kelgandagina u sal jonlandi.

– Maslovamisan? – deb so'radi u. – Ma, ol, boyvuchcha xonim berib yubordi, – dedi u pulni Maslovaga uzata turib.

– Qanaqa boyvuchcha?

– Olishingni bilsang-chi, senlar bilan ham gaplashib o'tiramanmi!

Bu pulni islovatxonaning egasi Kitayeva kirgizgan edi. U suddan chiqib ketaturib sud ijrochisidan Maslovaga ozroq pul berib ketish mumkinmi, deb so'radi. Sud ijrochisi mumkin, deb aytdi. Ijozat olgandan keyin Kitayeva do'mboqqina oppoq qo'lidan uch tugmali yumshoq qo'lqopini yechib, shohi yubkasining orqa tomonidagi burmalaridan yangi rasm bo'lgan hamyon chiqardi, hozirgina chiptadan qirqib olingen ancha kupon orasidan, uyida ishlab topgan pullardan bitta ikki yarim so'mlikni oldi, unga ikkita bir tangalik va bitta yarim tangalikni qo'shib ijrochiga berdi. Ijrochi qorovulni chaqirdi va sadaqa beruvchining ko'zi oldida bu pulni qorovulga berdi.

– Iltimos qilaman, hammasini bering, – dedi Karolina Albertovna qorovulga.

Bu ishonchsizlik qorovulga qattiq botdi. Shuning uchun ham u Maslovaga qo'pol muomala qildi.

Maslova pulni ko'rib o'zida yo'q quvondi. Chunki hozir shu tufayli istagan narsasini olishi mumkin edi.

«Qani endi papiros topib, bir cheksam», – deb o'ylardi u. Hozir butun fikri-yodi ana shunda edi. Maslovaning shu qadar chekkisi kelardiki, u kabinetlarning yo'lakka qaragan eshiklaridan chiqayotgan tamaki hidini yutoqib ichiga tortardi. Lekin uzoq kutib qolishga to'g'ri keldi. Chunki uni jo'natib yuboradigan kotib sudlanuvchilarni

unutib qo'yib, gap bilan ovora edi, hatto man etilgan bir modda haqida advokatlardan biri bilan bahslasha ketdi. Suddan keyin ham bir necha yosh va qari kishilar Maslovani ko'rish uchun kirishdi, bir nimalar deb shivirlashishdi. Lekin Maslova ularga parvo qilmasdi.

Nihoyat, soat beshlarda unga ijozat berishdi va konvoylar – nijegorodlik va chuvash uni sudning orqa eshididan olib chiqib ketishdi. Yo'lakka chiqqanlari hamon Maslova ularga yigirma tiyin berib ikkita kulcha bilan papiros sotib olib berishlarini iltimos qildi. Chuvash kulib yubordi, pulni oldi-da:

– Mayli, olib beramiz, – dedi. Haqiqatan ham gapida turib, papiros bilan ikkita kulcha sotib olib keldi, hatto ortgan pulni ham berdi.

Yo'lda chekish mumkin emas edi. Shu sababli Maslova turmaga yaqinlashganida ham xumor qilib turardi. Uni eshik yoniga olib kelishgan paytda poezddan yuztacha mahbus keltirishdi. Maslova yo'lakda ularga duch keldi.

Mahbuslar – soqoli o'sgan, qirilgan, qari, yosh ruslar, g'ayriruslardan iborat edi. Ba'zilarining sochi yarim olingan. Ular oyoqlaridagi kishanlarini shiqirlatib kelishar, yo'lakni chang-to'zonga, g'ovurg'uvurga, achchiq ter hidiga to'ldirishar edi. Mahbuslar Maslovaning yonidan o'tib ketayotib yeb qo'ygudek bo'lib boshdan-oyoq tikilishardi. Ba'zilarining hirslari qo'zg'aganidan afti-angorlari o'zgarib unga yaqinroq kelar, tegishishardi.

– Zap jonon ekanmi, – derdi biri.

– Salom berdik, xolajon, – deb qo'yardi ikkinchisi ko'zini qisib.

Boshining orqa tomonidagi sochi qirilgan yeri ko'karib turgan, soqolini oldirib mo'ylov qo'yan, qorachadan kelgan bir mahbus kishanlariga o'ralashib, shiqirlatib, Maslovaning yoniga sakrab o'tidda, quchoqlab oldi. Maslova uni itarib yuborgandan keyin esa ko'zlarini ola-kula qilib, tishini irjaytirib:

– Ha, tanimay qoldingmi jazmaningni? Muncha oliftagarchilik qilasan?! – deb o'shqirdi.

– Bu nima qiliq, ablak? – deb qichqirdi noib orqa tomonidan kelib qolib.

Mahbus g'ujanak bo'lib qoldi va apil-tapil o'zini chetga oldi. Noib esa:

– Bu yerda nima qilib yuribsan? – deb Maslovaga do'q ura ketdi.

Maslova, meni suddan olib keldilar, deb aytmoqchi bo'ldi-yu, lekin shu qadar charchagandiki, gapirishga erindi.

– Suddan kelyapmiz, janob oliylari, – dedi ichkariga kirib ketayotgan mahbuslar orasidan o'tib va qo'liga qalpog'ini olib.

– Katta nozir topshirsang bo'lmaydimi! Bu qanday noma'qulchilik!

– Xo'p bo'ladi, janob oliylari.

– Sokolov! Qabul qil, – deb qichqirdi noib.

Katta nozir keldi va jahl bilan Maslovaning yelkasiga turdi-da, yur, degandek boshini silkib, ayollar yo'lagiga boshlab ketdi. Ayollar yo'lagida Maslovani boshdan-oyoq paypaslab, tintib chiqishdi-da, hech narsa topolmay (bir quti papiros kulcha orasiga tiqib qo'yilgan edi), ertalab chiqqan kamerasiga kiritib yuborishdi.

XXX

Maslova joylashgan kamera bo'yi to'qqiz, eni yetti gaz keladigan ikkita derazali uzun xona edi. Bu xonada suvoqlari ko'chgan pechka va taxtalari qurigan, kameraning uchdan ikki bo'lagini egallagan so'ri bor edi. Eshikning ro'parasida, o'rta bir yerda sham yopishtirib qo'yilgan, qorayib ketgan ikona turardi. Uning pastki tomoniga ilib qo'yilgan guldastani chang bosib ketgandi. Eshikning chap tomonida, qorayib ketgan pol ustida badbo'y yog'och paqir turardi. Hozirgina yo'qlama qilib, xotin-xalajlar ustidan qulflab chiqib ketgan edilar.

Bu kamerada hammasi bo'lib o'n besh kishi turar: shularning o'n ikkitasi ayol va uchtasi yosh bola edi.

Hali yop-yorug' edi. Faqat ikki xotin so'ri ustida yotardi: ularning biri pasporti bo'limgani uchun qamalgan devona ayol edi, u boshini xalatiga burkab yotardi – u hamma vaqt uxlagini uxlagan edi. Ikkinchisi o'g'irlik qilgani uchun qamoqqa olingan sil xotin edi. Bunisi xalatini boshiga qo'yib, tomog'ini qitiqlayotgan balg'amni qaytarib, yo'talmaslikka urinib baqrayib qarab yotardi. Hammalari boshyalang, bir xil bo'z ko'ylak kiygan, boshqa ayollarning ba'zilari so'ri ustida ish tikib o'tirar, ba'zilari hovlidan o'tib ketayotgan mahbuslarni tomosha qilib, deraza yonida turishardi. Ish tikib o'tirgan uch xotinning biri Maslovani uzatib qolgan kampir edi. Korablyova qovog'i soliq, yuzini ajin bosgan, baqbaqasi salqib tushgan novcha, malla sochi chakkalaridan oqara boshlagan, yuzidagi

so‘galidan soch o‘sib chiqqan baquvvat xotin edi. Bu kampir erini bolta bilan chopib tashlagani uchun katorgaga hukm etilgandi. U qiziga shilqimlik qilavergani uchun erini o‘ldirgan edi. U kameraning oqsoqoli bo‘la turib, sharob ham sotardi. Korablyova ko‘zoynak taqib, ishda chiniqqan katta qo‘llarida ignani dehqonchasiga uch barmoq bilan ushlab, uchini o‘ziga qaratib tikardi. Uning yonida past bo‘yli, puchuqqina, qorachadan kelgan, mitti qora ko‘z, ochiqko‘ngil, ezma xotin qop tikib o‘tirardi. Bu temiryo‘l budkasining qorovuli bo‘lib, poezd kelar oldidan bayroq ko‘tarib chiqmagani, poezd halokatga uchragani uchun uch oy qamoqqa hukm etilgan edi. Ish tikib o‘tirganlarning uchinchisi Fedosya, o‘rtoqlari Fenichka deb ataydigan juvon edi. U oppoqqina, ikki beti qip-qizil, moviy ko‘zlar bolalarnikidek chaqnab turadigan, ikkita qilib o‘rilgan uzun sochlarni kichkinagina boshiga chambarak qilgan yoshgina, xushsurat juvon. U eriga zahar berib o‘ldirmoqchi bo‘lgani uchun qamalgan edi. Fedosyani o‘n olti yoshida erga berishgan, u erini to‘yning ertasigayoq zaharlamoqchi bo‘lgan. Kafilga olinib chiqilgach, sud bo‘lguncha, sakkiz oy mobaynida u eri bilan yarashib, unga qattiq muhabbat qo‘ygan, apoq-chapoq bo‘lib ketgan. Eri bilan, ayniqla, uni yaxshi ko‘rib qolgan qaynonasi, sudda uni oqlashga harchand urinishgan bo‘lsalar-da, bunga qaramay u Sibirga, katorga ishiga hukm etilgan edi. Xushfe‘l, xushchaqchaq kulimsak Fedosya Maslovaning yonida yotardi. U Maslovani jonidek yaxshi ko‘rar, unga g‘amxo‘r bo‘lib, xizmatini bajo keltirib turardi. So‘ri ustida yana ikki xotin bekor o‘tirardi. Ularning biri yoshi qirqlarga borgan, rangsiz oriq yuzi bir vaqtlar go‘zal bo‘lgan, hozir ozib-to‘zib ketgan rangpar xotin edi. Uzun, oq ko‘kragi bilan qo‘lidagi chaqalog‘ini emizib o‘tirardi. Bu ayolning gunohi shu ediki, ularning qishlog‘idan, mujiklarning fikricha, nohaq askarlikka olingan yigitni olib ketishayotganda xaloyiq askarni olib qolgan. Bu xotin nohaq olingan yigitning xolasi, askar tushgan aravaga qo‘shilgan otning jilovidan birinchi bo‘lib tortgan. So‘ri ustida yana yuzini ajin bosgan, sochi oqorgan, past bo‘yli, soddadil, bukri bir kampir bekor o‘tirardi. Bu kampir so‘rida, pechka yonida o‘tirib, qiqir-qiqir kulib yonidan u yoqdan bu yoqqa chopqillab o‘tib turgan, sochi kalta qilib olingan to‘rt yashar do‘mboq o‘g‘il bolani tutmoqchi bo‘layotganday harakat qilib qo‘yardi. Ko‘ylak kiygan bola uning yonidan yugurgilab

o'tib ketar va hadeb: «Ha, tutolmading-ku!» derdi. Bu kampir o'g'li bilan birga o't qo'yishda ayblangan edi. U qamoqda kechayotgan kunlarini juda bemalol o'tkazar, faqat o'zi qatori qamoqda o'tirgan o'g'liga achinardi. Lekin u tashqarida qolgan cholini ko'p o'ylar, kelini ketib qolib kirni yuvadigan odam qolmagani uchun bitlab ketadi, deb qo'rqardi.

Mana shu yetti ayoldan tashqari yana to'rttasi ochiq derazalarning biri yonida turishar, temir panjarani ushlaganlaricha, boyta Maslova darvoza yonida duch kelgan, hovlidan o'tib ketayotgan mahbuslar bilan baqirib-chaqirib, imo-ishoralar bilan gaplashardi. Shularning biri o'g'rilik qilgani uchun jazosini o'tayotgan, xomsemiz, yuzi va qo'llarini oqimtir-sarg'ish sepkil bosgan, yoqavayron, bo'yni yo'g'on xotin edi, u deraza yonida turib, xirillagan tovush bilan beadab so'zlar aytib qichqirardi. Uning yonida bo'yi o'n yashar qiznikidek keladigan qoracha, tanasi uzun, oyog'i kalta, beso'naqay mahbus xotin turardi. Uning yuzi qip-qizil, dog' bosgan, ko'zları bir-biridan uzoqda o'mashgan bo'lib, qalin, do'rdoq lablari so'yloq tishlarini berkitolmas edi. U hovlida bo'layotgan narsalarga o'qtin-o'qtin qiyqirib kulib qo'yardi. Oliftaligi uchun Xoroshavka deb atalgan bu mahbus juvon o'g'irlik qilgani va o't qo'ygani uchun sud qilingan edi. Ularning orqasida juda kir kulrang ko'ylak kiygan, ahvoli ayanchli, tomirlari o'ynab chiqqan, oriq, og'iroyoq xotin turardi, u o'g'irlik molni yashirgani uchun sud qilingan edi. Bu xotin tovush chiqarmay, hovlida bo'lib o'tayotgan narsalarni ma'qullagandek, iyib tabassum qilardi. Deraza yonida turganlarning to'rtinchisi mayfurushlik qilgani uchun qamalgan o'rta bo'yli, ko'zları bodragan xushfe'l qishloqi xotin edi. Bu xotin – uyida qoldirib keladigan odami bo'limgani uchun o'zi bilan qamoqqa yetti yashar qizi bilan o'g'lini olib kelgan edi. Kampir bilan o'ynashayotgan bola shuning bolasi edi. Bu xotin ham boshqalar kabi derazaga qarar, lekin to'xtovsiz paypoq to'qir, hovlidan o'tib ketayotgan mahbuslarning so'zini eshitganda, jirkanib yuzini burishtirar, ko'zini yumardi. Malla sochlari orqasiga sochilib tushgan yetti yashar qiz kichkinagina oriq qo'lchalari bilan onasining yubkasini changallab olgan, ko'zini bir nuqtaga tikkанича, xotinlar bilan tashqaridagi mahbuslar bir-biriga aytayotgan haqoratli so'zlarga diqqat bilan qulqolar va

bu so‘zlarni yodlab olayotgandek, hadeb shivirlab qo‘yardi. O‘n ikkinchi mahbus dyachokning* qizi bo‘lib, nikohsiz tuqqan bolasini quduqqa tashlagani uchun qamalgan edi. Bu baland bo‘yli, qad-qomati kelishgan qiz edi; uning bir o‘rim kaltagina yo‘g‘on sariq sochi yoyilib, patak bo‘lib ketgan, bodragan ko‘zlarini bir nuqtaga tikib turardi. U atrofida bo‘layotgan narsalarga parvo qilmay, yalangoyoq bo‘lib, kulrang kir ich ko‘ylakda kameraning bo‘sht joyida u yoqdan bu yoqqa yurib turar, devorga borib yetganda keskin burilib orqasiga qaytardi.

XXXI

Qulf shaqirlab, Maslovani kameraga kirgizganlarida hamma unga o‘girilib qaradi. Hatto dyachokning qizi ham bir daqiqaga to‘xtab, qoshlarini kerib, Maslovaga bir qarab qo‘ydi-da, hech narsa demasdan yana avvalgidek katta-katta qadam tashlab yura boshladi. Ko‘zoynak taqqan Korablyova ignasini qalin bo‘zga sanchdi-da, Maslovaga savol nazari bilan qaradi.

– Ana xolos! Qaytib kelibsan-da. Men bo‘lsam oqlab yuborishgandir, deb o‘ylagandim, – dedi u erkaklarcha xirillagan bo‘g‘iq tovush bilan. – Kesib yuborishgan ko‘rinadi.

U ko‘zoynagini oldi, tikayotgan ishini so‘ri ustiga, yonginasiga qo‘ydi.

– Kampir ikkovimiz bo‘lsak seni chiqarib yuborishgandir, deb o‘ylovdik, chirog‘im. Ba’zi vaqtda bo‘shatib ham yuborishadi. Ustiga pul ham berishadi, qamalgan kuningdan boshlab, – deb gapira boshladi qorovul xotin xush ovoz bilan. – Tusmolimiz to‘g‘ri chiqmadiya. Xudoning xohishi bo‘larkan-da, – derdi u muloyimgina.

Fedosya bolalarnikiga o‘xhash mehribon moviy ko‘zlarini Maslovaga tikib:

– Nahotki, kesib yuborishgan bo‘lsa? – deb so‘radi rahmdillik bilan. Uning chehrasi o‘zgarib, yig‘lab yuborgudek bo‘ldi.

Maslova javob qaytarmay o‘z o‘rniga, chekkadan hisoblaganda ikkinchi o‘ringa, Korablyovaning yoniga o‘tib, taxta so‘rining bir chekkasiga o‘tirdi.

– Tuz ham totmagandirsan, – dedi Fedosya o‘rnidan turib, Maslovaga yaqinlasharkan.

* *Dyachok* – pravoslav cherkovida: eng quyidagi ruhoniy.

Maslova javob qaytarmay qo‘lidagi kulchalarni o‘rinning bosh tomoniga qo‘ydi. Egnidan chang bosgan xalatini yechdi, jingalak qora sochlaridan durrasini oldi-da, o‘tirdi.

So‘rining narigi boshida bola bilan o‘ynashayotgan bukri kampir ham yaqin kelib, Maslovaning ro‘parasida to‘xtadi.

– Tts, tts, tts! – deb tilini taqillatdi u va achinib bosh chayqab qo‘ydi.

Kampirning ketidan bola ham yetib keldi va ko‘zlarini katta ochib, yuqori labini cho‘zib, Maslova olib kelgan kulchaga tikilib goldi. Boshidan shuncha voqealarni kechirgan Maslova ro‘parasida unga rahm qilib tikilib turganlarni ko‘rib yig‘lab yuborayozdi, lablari pir-pir ucha boshladи. Lekin u o‘zini tutishga urindi va to kampir bilan bola yaqinlashguncha o‘zini tutib turdi. Kampirning achinib, tilini taqillatib qo‘yganini eshitgandan keyin, ayniqsa, jiddiy ko‘zlarini nondan uzib unga tikkan bolaning boqishlariga ko‘zi tushgach, o‘zini tutib turolmadi. Yuzi titrab ketdi-yu, ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

– Aytdim-ku senga, yaxshi advokat topgin, deb, – dedi Korablyova. – Nima bo‘ldi, surgun qilishdimi? – so‘radi u.

Maslova javob qilmoqchi bo‘ldi-yu, lekin javob qaytarolmadi, ho‘ngrab yig‘laganicha kulcha orasidan papiros qutini oldi-da, Korablyovaga uzatdi. Quti ustiga sochini baland qilib turmaklab qo‘yan, ko‘ksi uchburchak shaklida ochiq turgan, ikki yuzi qip-qizil xotin surati tushirilgan edi. Korablyova suratga qarab, Maslova pulni bo‘limg‘ur narsaga sarf qilganiga achinib boshini chayqab qo‘ydi, bitta papiros olib, lampaga tutib yondirib oldi-da, Maslovaga uzatdi. Maslova hamon yig‘idan tinmay, ustma-ust tamaki tutunini ichiga tortib, puflab chiqara boshladи.

– Katorga, – dedi u piq-piq yig‘larkan.

– Xudodan qo‘rqishmaydiyam, odamxo‘rlar, la’nati qonxo‘rlar, – dedi Korablyova. – Bechora qizni bekordan-bekor kesib yuborishibdi-ya.

Deraza yonida turgan ayollar shu mahal qah-qahlab kulib yuborishdi. Qizcha ham kulib yubordi. Uning qo‘ng‘iroqday jarangdor kulgisi uch xotinning xirillagan, qiyqirib kulgan tovushiga qo‘silib ketdi. Hovlidagi mahbusning allaqanday qilig‘i derazadan qarab turganlarga shunday ta’sir qilgan edi.

– Eh, yaramas ko'ppak! Qilik'ing qursin, – dedi malla xotin; uning xo'ppasemiz gavdasi biltanglab ketdi, u yuzini panjaraga tirab behayo so'zlar aytib qichqira boshladi.

– Baqaloq o'lqur! Muncha vag'illaydi! – dedi Korablyova malla xotinga qarab boshini chayqab, keyin yana Maslovaga yuzlandi: – **Necha yil berishdi?**

– To'rt yil, – dedi Maslova, uning ko'z yoshlari shu qadar duvillab oqa boshladiki, bir tomchisi papirosiga tushdi.

Maslova jahl bilan papirosini mijig'lab tashladi-da, boshqasini oldi.

Qorovul xotin, o'zi chekmasa-da, chekib tashlangan papirosni shu zahoti yerdan oldi, vaysashdan tinmasdan, qo'li bilan papirosni tekislay boshladi.

– Bundan chiqdi, – derdi u, – haqiqat yo'q deganlari rost ekan-da, chirog'im. Ko'ngillariga kelganini qilishadi. Matveyevna: chiqarib yuborishadi, deydi. Men bo'lsam: yo'q, chirog'im, u bechorani yetti yamlab bir yutishadi, dilim sezib turibdi, dedim. Aytganim keldi, – derdi u o'z ovozini mammuniyat bilan tinglab.

Bu orada erkak mahbuslar hovlidan o'tib ketishgan ular bilan gap otishayotgan xotinlar deraza oldidan Maslova yoniga kelishgan edi. Eng avval ko'zi bodragan mayfurush xotin qizi bilan uning oldiga keldi.

– Shuncha jabr qilib bo'ladimi-a? – dedi u Maslovaning yoniga o'tirayotib, tez-tez paypoq to'qirkan.

– Puli yo'q-da, shuning uchun ham qattiq jazolashadi. Puli bo'lganda, bitta korchalonni yollardi-yu, oqlanib ham ketardi, – dedi Korablyova. – Anovi, xah, oti nimaydi-ya, burni katta, pahmoq bor-ku – o'sha, o'shani yollaganda edi, suvdan quruq olib chiqardi.

– Yollash oson bo'libdi-da, – tishini irjaytirdi ularning yoniga kelib o'tirgan Xoroshavka, – u ming so'mni pul demaydi.

– Peshonang sho'r ekan-da, – dedi o't qo'yishda ayblanib qamalgan kampir. – Zulm emasmi, axir, birovning xotinini yo'ldan ozdirib, yana erini bitga yem bo'lsin deb qamatib qo'yibdi-ya! Qarigan chog'imda meniyam uning yoniga tiqtirdi, – deb u yuz martalab gapirib bergen kechmishini yana so'zlay boshladi. – Peshonamizga yo to'rvaxalta, yoki bo'lmasa, turma bitilgan ekan-da. To'rvaxaltadan qutuldim, turmaga tutildim.

– Ular – boshimizga bitgan balo, – dedi mayfurush ayol qizining boshiga tikilib qarab, keyin paypoqni yoniga qo‘ydi-da, qizchani ikki oyog‘i orasiga tortib, bitini tera boshladi. – «Nega may sotasan» mish. Bo‘lmasa, bolalarimni qanday boqaman? – dedi u qo‘li o‘rganib ketgan ishini davom ettirib.

Mayfurushning bu so‘zлari Maslovaga sharobni eslatdi.

U ko‘ylagining yengi bilan ko‘z yoshlarini artarkan, o‘qtin-o‘qtin xo‘rsinib turib:

– Qani endi, sharob bo‘lsaydi, – dedi Korablyovaga.

– Garmdori solinganimi? Mayli bo‘lmasam, – dedi Korablyova.

XXXII

Maslova non orasidan boyagi pullarni oldi-da, kupon ajratib Korablyovaga uzatdi. Korablyova kuponni oldi, savodi bo‘lmasa-da, bir qarab qo‘ydi, ko‘pni bilguchi Xoroshavkaga ko‘rsatib, bu qog‘oz ikki so‘m ellik tiyinlik pul ekanini bildi-da, sharob solib yashirib qo‘yilgan shishani olish uchun tuynuk tomonga ketdi. Buni ko‘rgan ayollar joy-joylariga tarqalishdi. Bu orada Maslova durrasi va xalatinning changini qoqdi, so‘riga chiqib non yeya boshladi.

– Senga choy asrab qo‘yib edim, sovib qolgandir, – dedi Fedosya tokchadan paytavaga o‘ralgan tunuka choynak bilan do‘lchani olayotib.

Allaqachon sovib qolgan suvdan choydan ko‘ra ko‘proq temir isi kelib turardi. Lekin shunga qaramay, Maslova do‘lchaga quyib, nonning ustidan choy icha boshladi.

– Finashka, ma, – dedi u va kulchadan bir burda ushatib, og‘ziga termilib turgan bolaga uzatdi.

Bu orada Korablixa sharob solingan shisha bilan do‘lcha uzatdi. Maslova Korablyova bilan Xoroshavkaga manzirat qildi. Bu uch mahbus ayolning yonlarida pullari bo‘lib, bor-yo‘qlarini o‘rtada baham ko‘rar, shuning uchun kameraning zodagonlari hisoblanishardi.

Oradan bir necha daqiqa o‘tgach, Maslovaga jon kirib, sud to‘g‘risida gapirib bera boshladi, prokuorni mazax qilib, sudda o‘zini hayratga solgan boshqa narsalar haqida qizishib hikoya qila ketdi. Sudda hamma unga suqlanib qarab-qarab qo‘yganini, uni ko‘rish uchun ataylab mahbuslar kirib turishganini so‘zlardi.

– Hatto soqchi ham: «Seni ko‘rgani kirishyapti», dedi. Bittayarimtasi falon qog‘oz shu yerdami deb yo boshqa narsani bahona qilib kiradi-yu, ko‘zi bilan yeb qo‘ygudek bo‘lib menga tikiladi. Men bo‘lsam unga hech qanday qog‘oz kerakmasligini juda yaxshi sezib o‘tribman, – derdi u jilmayib, taajjublanganday bosh chayqab qo‘yib. – Artistlik qilishadi.

– Bo‘lgan-turganlari shu, – deydi Katyushaning gapiga qo‘silib qorovul xotin, keyin qo‘ng‘iroqday jingillab gapira boshlaydi. – Shakarga yopishgan pashshadek xira bo‘lishadi. Biron boshqa narsaga shudlari bo‘lmasayam, bunga aqlvari yetadi. Ularning ko‘ziga hech narsa ko‘rinmay qoladi...

– Bu yerda-chi, – uning gapini bo‘ldi Maslova. – Bu yerdayam qo‘lga tushdim. Meni endi olib kelishgan ham ediki, shu mahal vokzaldan bir to‘da mahbuslarni olib kelib qolishdi-ku. Holi-jonimga qo‘yishmadi, qanday qochib qutulishni bilolmay qoldim. Yaxshiyamki, noib haydab yubordi. Bittasi yelimday yopishib oluvdi, qo‘lidan zo‘rg‘a chiqib qutuldum.

– Aft-boshi qanaqa? – so‘radi Xoroshavka.

– Qorachadan kelgan, mo‘ylovdor.

– Xuddi o‘sha.

– Kim?

– Shcheglov-da. Hozir o‘tib ketdi.

– Qanaqa Shcheglov?

– Shcheglovni bilmaydi-ya! Shcheglov ikki bor katorgadan qochgan. Endi yana tutib olishibdi, u baribir yana qochib ketadi. Undan hatto nazoratchilar ham qo‘rqishadi, – dedi mahbuslarga xatlar olib berib, turmadagi voqealardan boxabar bo‘lib turadigan Xoroshavka. – Baribir qochib ketadi.

– Qochganidan nima foyda, baribir bizni olib ketmaydi, – dedi Korablyova. – Undan ko‘ra, menga ayt-chi, – dedi u Maslovaga yuzlanib, – advokat shikoyat yozish haqida nima dedi, endi shikoyat-noma berish kerakdir?

Maslova hech nima bilmasligini aytdi.

Shu choq malla xotin sepkil bosgan ikkala qo‘lini paxmoq qo‘ng‘ir sochlari orasiga tiqib, tirnoqlari bilan boshini qashiy-qashiy sharob ichayotgan «zodagonlar» yoniga keldi.

– Katerina, men senga aytsam, – deb so‘z boshladi u. – Eng avval suddan norozilicingni yozishing kerak, keyin prokurorga ariza berasan.

– Ha, senga nima? – deb o‘shqirdi unga Korablyova do‘rillab. – Sharobni hidi kelib qoldi-da, a? Ovora bo‘lasan. Nima qilish kerakligini sendan yaxshi bilamiz, senga zormasmiz.

– Sen bilan gaplashayotganim yo‘q-ku, muncha o‘dag‘aylaysan.

– Sharob ichging kep qoldimi? Avrashga tushdingmi?

O‘zining bor-yo‘g‘ini hamma bilan baham ko‘radigan Maslova:

– Qo‘ysang-chi endi, bera qol ungayam, – dedi.

– Men adabini berib qo‘yaman...

– Qani, berib ko‘r-chi! – dedi malla Korablyova tepasiga bostirib kelib. – Sendan qo‘rqib bo‘pman.

– Avaxta kalamushi!

– O‘zing kalamush!

– Pishmagan xomkalla!

– Men xomkallamanmi? Katorgachi, qotil! – deb qichqirdi malla xotin.

– Nari tur, deyapman, – deb g‘o‘ldiradi Korablyova xo‘mrayib.

Ammo malla hamon bostirib kelardi. Axiyri, Korablyova uning ochiq, semiz ko‘ksidan itarib yubordi. Malla xuddi shuni kutib turgandek, to‘satdan bir qo‘li bilan Korablyovaning sochidan yumdalab, ikkinchi qo‘li bilan yuziga tushirmoqchi bo‘ldi-yu, lekin Korablyova uning bu qo‘lini ushlab qoldi. Maslova bilan Xoroshavka mallaning qo‘lini ajratish uchun unga mahkam yopishishdi. Lekin sochni mahkam changallagan qo‘lini yozib bo‘lmas edi. Malla qo‘lini bir daqiqa bo‘shatdi, lekin u Korablyovaning sochini mushtiga o‘rab olish uchun shunday qilgan edi. Boshi qiyshayib ketgan Korablyova bir qo‘li bilan mallani do‘pposlar, qo‘lini tishlashga urinardi. Xotinlar mushtlashayotganlarning tepasida to‘dalashib turar, ularni ajratishga urinar va qichqirishardi. Hatto sil xotin ham ular tepasiga keldi va yo‘tala-yo‘tala mushtlashayotganlarni tomosha qila boshladi. Bolalar bir-birlariga qisilishib yig‘lashardi. Bu shovqin-suronni eshitib nazoratchi xotin bilan nazoratchi kirdi. Mushtlashayotganlarni ajratishdi. Sochlari paxmayib chuvalib ketgan Korablyova yulib olingen sochlarni ajrata-ajrata, malla esa yirtilib

parcha-parcha bo‘lib ketgan ko‘ylagi bilan ko‘ksini berkitishga urina-urina, baqirib shikoyat qilishar, o‘z gaplarini ma’qullatishga urinishardi.

– Bilaman, hamma janjallaring sharobdan kelib chiqqan, ertaga bosh nazoratchiga aytib beray, bir adablariningi berib qo‘ysin. Sezib **turibman** – **sharob** isi kelyapti, – derdi nazoratchi xotin. – Nom-nishonasi qolmasin, yo‘qsa, o‘zlaringga yomon bo‘ladi, qaysi biring aybdorligingni surishtirishga hozir vaqt yo‘q. Joy-joylaringga borib, qisib o‘tiringlar.

Ammo kamerada g‘ovur-g‘uvur anchagacha cho‘zildi. Xotinlar yana anchagacha so‘kishib, janjal qanday boshlanganini va ayb kimdaligini gapirib vaysashdi. Nihoyat, nazoratchi bilan nazoratchi xotin chiqib ketdi. Xotinlar biroz tinchishib, yotish uchun o‘rin sola boshlashdi. Kampir ikona yoniga kelib cho‘qina boshladi.

To‘satdan so‘rining narigi boshidan malla xotinning xirillagan ovozi keldi, u har bir so‘z orasiga boloxonador so‘kishlar qo‘shib:

– Ikkita katorgachi bir bo‘lib olibdi, – derdi.

– Qarab tur hali, yana sho‘ringga sho‘rva to‘kib qo‘ymay tag‘in, – deb javob qaytardi darhol Korablyova xuddi o‘shanday boloxonador so‘kishlar bilan. Ikkovi jim bo‘lib qoldi.

– Xalaqit berishmaganda ko‘zingni o‘yib, qo‘lingga olib berardim-a... – dedi yana malla; darhol Korablyovaning xuddi boyagidek javobi eshitildi.

O‘rtaga tushgan jimlik ancha uzoqqa cho‘zildi, keyin so‘kishlar eshitildi. Sukunat borgan sayin cho‘zilardi, nihoyat, butunlay jimlik cho‘kdi.

Hamma joy-joyida yotardi, ba‘zilar xurrak ota boshladi. Hamma vaqt uzoq cho‘qinadigan kampirgina hamon ikonaga sajda qilardi. Dyachokning qizi esa nazoratchi xotin chiqib ketishi bilan o‘rnidan turdi-da, kamerada yana u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

Maslova uyg‘oq yotar, hamon o‘zining katorgachi ekani haqida o‘ylar, shu bugun uni ikki marta shunday deb atashdi: bir marta Bochkova, ikkinchi bor malla xotin shunday dedi, o‘zining katorgaga hukm qilinganiga u sira ko‘nikolmasdi. Maslovaga orqasini o‘girib yotgan Korablyova unga o‘girildi.

– Shunday bo‘lar deb sira o‘ylamagandim, – dedi Maslova sekin. – Boshqalar ne-ne ishlar qilishadi – ularga baloyam bo‘lmaydi, men bo‘lsam begunohdan-begunoh azob chekishim kerak.

– Ko‘p xafa bo‘laverma, qizim. Sibirda ham odamlar yashaydi. Sen o‘sha erda ham xor bo‘lmaysan, – deb ovutardi uni Korablyova.

– Xor bo‘lmasligimni bilaman-ku-ya, lekin shunday bo‘lsayam alam qilarakan. Yaxshi yashab o‘rganganman, taqdirim butunlay boshqacha bo‘lishi kerak edi-da.

– Xudoning xohishi bo‘ladi, – dedi Korablyova xo‘rsinib, – Xudoning xohishiga qarshi turib bo‘ladimi.

– Bilaman, xola, baribir qiyin-da.

Ikkovi jimb qoldi.

– Eshityapsanmi anovi manjalaqini, – dedi Korablyova so‘rining narigi boshidan kelayotgan g‘alati tovushlarga Maslovaning diqqatini tortib.

Bu – piq-piq yig‘layotgan malla xotinning tovushi edi. Malla xotin hozir o‘zini so‘kib haqoratlaganlari, kaltaklaganlari, sharob bermaganlari uchun alam qilib yig‘lardi. Axir, shu qadar sharob ichgisi kelgandiki... U yana umri bino bo‘lib hali yorug‘ kun ko‘rmaganiga, so‘kish va qarg‘ishlar, piching va haqoratdan boshqa so‘z eshitmaganiga, kaltakdan boshi chiqmaganiga yig‘lardi. Umrida birinchi marta usta Fedka Molodyonkovga ko‘ngil qo‘yanini eslab biroz yupanmoqchi bo‘lgandi, lekin bu muhabbatning oqibati ham yodiga tushdi. Bir kuni ana shu Molodyonkov mast bo‘lib kelib, hazil uchun uning eng nozik yeriga to‘tiyo so‘rdi va og‘riqdan uning aft-basharasi bujmayib, tipirchilaganini ko‘rib, o‘rtoqlari bilan qotib-qotib kuldil. Bu muhabbat ana shu yo‘sin xotima topdi. Malla xotin shularni esladi va o‘ziga o‘zining rahmi kelib, ovozimni hech kim eshitmayapti, deb o‘ylab yig‘lab yubordi. U yosh bolalardek burnini torta-torta, sho‘rtak ko‘z yosolarini yuta-yuta yig‘lardi.

– Bechoraga rahmim kelyapti, – dedi Maslova.

– Albatta, kishining rahmi keladi, lekin o‘zi yopishmasin-da.

XXXIII

Ertasiga ertalab Nexlyudov ko‘zini ochar-ochmas o‘ziga bir narsa bo‘lganini his etdi. Nima bo‘lgani esiga kelmagan bo‘lsa-da, bir muhim va yaxshi narsa ro‘y bergenini bilgan edi. «Katyusha, sud».

Ha, yolg'on gapishtni bas qilish, bor haqiqatni ochiq aytish kerak. Buning ustiga, xuddi shu kuni ertalab, nihoyat, uyezd boshlig'inining xotini Marya Vasilyevnadan xat keldi, bu maktubni ko'pdan buyon u kutardi, bu hozir juda zarur edi. Marya Vasilyevna xatda unga o'z erkingiz o'zingizda, uylansangiz, baxt tilayman, deb yozgandi.

– Uylanish! – deb g'o'ldiradi u istehzo bilan. – Uylanishni endi xayolimgayam keltirgim kelmaydi!

Nexlyudov kecha Marya Vasilyevnaning eriga hamma gapni aytib bermoqchi, tavba-tazarru qilib, qanday jazo beradigan bo'lsa, rozi ekanini izhor qilmoqchi bo'lganini esladi. Lekin bugun ertalab kecha osongina bo'lib ko'ringan narsa hazilakam ish emasligini ang-ladi. «Eri-ku, bilmas ekan, uni bekorga baxtsiz qilishning nima keragi bor? Agar o'zi so'rab qolsa, rostini aytaman. Ataylab borib aytishning hojati bormi? Yo'q, hojati yo'q».

Missiga butun haqiqatni aytish ham bugun ertalab o'limdan qattiq ko'rindi. Gap boshlash ham juda og'ir edi, haqoratdek borib tegishi turgan gap. Ma'lum narsalar, turmushda bo'ladigan ko'p narsalar qatori, shu holicha qolib ketmog'i kerak edi. Shu kuni ertalab u Missilarnikiga endi sira bormaslikka, agar so'rab qolishsa, gapning po'stkallasini aytishga jazm qildi.

Lekin Katyusha ikkovining munosabati ochiq va ravshan bo'lishi lozim.

«Turmag'a boraman, unga aytaman, meni afv etishini so'rayman. Agar lozim bo'lsa, ha, agar lozim bo'lib qolsa, unga uylanaman», – deb o'yldari u.

Bu fikr, ma'naviy qanoat hosil qilish maqsadida hamma narsadan voz kechib Maslovaga uylanish kerak, degan fikr shu bugun ertalab uning ko'nglini yumshatardi.

Ko'pdan buyon Nexlyudov tongni bunday g'ayrat, shijoat bilan kutib olmagandi. Yoniga kirib kelgan Agrafena Petrovnaga, darhol, bundan buyon bu kvartirada turishga va sizning xizmattingizga ehtiyojim qolmadi, deb aytdi. U shu qadar keskinlikni o'zidan hech qachon kutmagan edi. Nexlyudov bu haqda hech narsa demagan bo'lsa-da, bu katta va qimmat kvartirani shu yerda uylanish uchun ijaraga olgani ma'lum edi. Shuning uchun ham kvartirani topshirish ayniqsa zarur edi. Agrafena Petrovna unga hayron bo'lib qaradi.

– Menga qilgan g‘amxo‘rligingiz uchun katta rahmat, Agrafena Petrovna, lekin endi menga katta uy ham, xizmatkorlar ham kerakmas. Agar menga yordam berishni istasangiz, marhamat qilib, buyumlarni hozircha oyim hayot paytidagidek qilib yig‘ishtirib qo‘ysangiz. Natasha kelgandan keyin uyni o‘zi boshqaraveradi. (Natasha Nexlyudovning opasi edi).

Agrafena Petrovna boshini chayqab qo‘ydi.

– Nega yig‘ishtiraman? Kerak bo‘lib qoladi-ku, axir, – dedi u.

Uning qay ma’noda bosh chayqaganini sezgan Nexlyudov:

– Yo‘q, kerak bo‘lmaydi, Agrafena Petrovna, kerak bo‘lmasa kerak, – dedi unga javoban. – Marhamat qilib, Korneygayam aystsangiz, endi uning ham keragi bo‘lmaydi, moyanasini ikki oy oldin berishim mumkin.

– Bekor qilyapsiz-da, Dmitriy Ivanovich, – dedi Agrafena Petrovna. – Chet elga ketsangiz ham baribir uy kerak bo‘ladi-ku.

– Yo‘q, Agrafena Petrovna, chet elga ketmayman; ketadigan bo‘lsam ham butunlay boshqa joyga boraman.

U to‘satdan qip-qizarib ketdi.

«Unga ochig‘ini aytish kerak, – deb o‘yladi Nexlyudov, – yashirishning keragi yo‘q, hammaga gapning ochig‘ini aytish kerak».

– Kecha juda g‘alati va muhim bir hodisa bo‘lib o‘tdi. Ammam Marya Ivanovnanikidagi Katyusha esingizdami?

– Bo‘lmasam-chi, o‘zim kiyim tikishni o‘rgatgandim.

– Kecha sudda xuddi o‘sha Katyushani sud qilishdi, men sudda maslahatchi edim.

– Voy sho‘rlig-ey! – dedi Agrafena Petrovna. – Nima gunoh qila qolibdi?

– Qotillikda ayplashdi, lekin hammasiga men aybdorman, men.

– Nega siz aybdor bo‘larkansiz? Qiziq gaplarni gapirasiz-a, – dedi Agrafena Petrovna, uning keksa ko‘zlarida kinoyali kulgi chaqnab ketdi.

U Katyusha voqeasini bilardi.

– Ha, hammasiga men aybdorman. Shuning uchun ham rejalarim tamomila o‘zgardi.

– Buning sizga nima daxli bor, nega sizning hayotingizda o‘zgarish bo‘lishi kerak? – dedi Agrafena Petrovna kulgisini tiyib.

– Uning shu yo‘ldan ketishiga men sabab bo‘lganman-da. Shuning uchun ham qo‘limdan kelganicha yordam berishim kerak unga.

– Maylingiz-u, lekin sizda ayb yo‘q, desa bo‘ladi. Hammaning ham boshidan o‘tadi. Aqli-hushli odamlar bunaqa narsalarni unutib ham yuboradi, – dedi Agrafena Petrovna qat’iy va jiddiy, – buni ko‘nglingizga olmasangiz ham bo‘ladi. Uning oyog‘i egrilagini ilgariyam bir eshitgandim, bunga kim aybdor?

– Men aybdorman. Shuning uchun ham to‘g‘ri yo‘lga solmoq-chiman.

– E, endi to‘g‘ri yo‘lga solish qiyin.

– Bu mening ishim. Ammo agar siz o‘zingizni o‘ylayotgan bo‘lsangiz, oyimning ko‘ngillaridagini...

– O‘zimni o‘ylayotganim yo‘q. Marhuma onangiz menga ko‘p yaxshilik qilganlar, u kishidan juda minnatdorman, menga ortiq hech narsa kerakmas. Meni Lizanka chaqiryapti (bu Agrafena Petrovnaning turmushga chiqqan jiyani edi), sizga kerak bo‘lmay qolganimdan keyin o‘shaning oldiga ketaman. Lekin siz bu narsalarni hadeb ko‘nglingizga olavermang, bunaqa narsalar hammaning ham boshidan o‘tadi.

– Bu to‘g‘rida men boshqacha fikrdaman. Lekin har holda kvartirani topshirib, buyumlarni yig‘ishtirishga yordam bering, iltimos qilaman sizdan. Menden xafa bo‘lmang. Xizmatlaringiz uchun sizdan juda minnatdorman.

Shunisi kiziqki, Nexlyudov o‘zini nomussiz deb bilib, o‘zidan ixlosi qaytgandan keyin boshqalar uning ko‘ziga yomon ko‘rin-maydigan bo‘ldi, qaytaga Agrafena Petrovnaga ham, Korneyga ham hurmati oshdi; ularni hurmat qila boshladi. Nexlyudov Korney oldida ham qilgan gunohlariga iqror bo‘lmoqchi edi-yu, lekin Korney tavoze qilib, o‘zini shu qadar jiddiy tutardiki, bunga Nexlyudovning yuragi dov bermadi.

Xuddi o‘sha ko‘chalarda, xuddi o‘sha izvoshda sudga borarkan, yo‘l-yo‘lakay Nexlyudov bugun o‘zini butunlay boshqa odamdek his etar, o‘ziga o‘zi hayron qolardi.

Kechagina Missiga uylanish yaqin orada bo‘ladigan narsaga o‘xshar, bugun esa butunlay mumkin bo‘lmajan narsadek tuyulardi. Kechagina u, Missi menga jon deb tegadi, bunga shubham yo‘q, deb

o‘ylardi, bugun esa u Missiga uylanish u yoqda tursin, unga hatto yaqin yo‘lashga ham o‘zini noloyiq deb his etardi. «Agar mening qanaqa odamligimni bilsa, o‘laqolsayam uyiga yaqin yo‘latmasdi. Tag‘in men, anovi janobga nozu karashma qilding, deb undan xafa bo‘lib yuribman. Yo‘q, yo‘q, endilikda, agar u menga tekkan taqdirdayam, men manavining shu yerda, turmadaligini, erta yo indin bosqichma-bosqich o‘tib katorgaga jo‘nashini bila turib, baxtiyor bo‘lish u yoqda tursin, tinch turolarmikanman? O‘zim xarob qilgan anovi ayol katorgaga ketsa-yu, men bu yerda tabriklar eshitib, yosh xotinim bilan mehmonma-mehmon yursam. Yo bo‘lmasam anovi, xotini ikkovimiz sharmandalarcha aldab yurganimiz uyezd boshlig‘i bilan majlislarda maktablar inspeksiyasi qarorlariga berilgan ovozlarni sanash va shunga o‘xhash ishlar bilan shug‘ullansam, keyin xotini bilan biron xilvatda uchrashsam (naqadar qabihlik!); yoki surat chizishni davom ettirsam, bu surat o‘lgur ham bitadigan baloga o‘xshamaydi, nega deganda, bunday bo‘limg‘ur narsalar bilan shug‘ullanishimning keragi yo‘q, baribir endi hech qaysi biriga qo‘lim bormaydi», – deb o‘ylardi u ko‘nglida ro‘y bergen, hozir o‘zi his etayotgan bu o‘zgarishdan quvonib.

«Eng avval, – deb o‘ylardi u, – advokatga uchrashish, uning fikrini bilish kerak, keyin... keyin turmaga borib uni, kechagi mahbus xotinni ko‘rish, hammasini o‘ziga aytish kerak».

U Katyusha bilan uchrashuvini, hamma gapni ochib aytishini, unga qilgan gunohiga iqror bo‘lishini, qilgan aybini yuvish uchun qo‘lidan kelguncha yordamini ayamasligini, unga uylanishini aytishini tasavvur etganda zavq-shavqqa to‘lib, ko‘zlariga yosh kelardi.

XXXIV

Nexlyudov sudga kelishi bilanoq, yo‘lakda kechagi sud ijrochisini uchratdi-da, sud bo‘lib, kesilgan mahbuslar qayerda ekanini, ular bilan uchrashuv uchun kimdan ruxsat olish mumkinligini so‘radi. Sud ijrochisi mahbuslar boshqa-boshqa yerda turishini, qat’iy hukm e‘lon qilinguncha ular bilan uchrashuv prokurorga bog‘liqligini gapirib berdi.

– O‘zim aytaman sizga, sud majlisidan keyin o‘zim oborib qo‘yaman. Prokuror hali kelganicha yo‘q. Hozircha, marhamat qilib, sudga boring. Boshlanib qoladi.

Nexlyudov bugun ko'ziga ayniqsa ayanchli bo'lib ko'ringan ijrochiga qilgan iltifoti uchun minnatdorlik bildirib, maslahatchilar xonasi tomon yurdi.

Nexlyudov eshikka yetay deganda, ichkaridan maslahatchilar chiqib qolishdi. Ular majlislar zaliga kirmoqchi ekanlar. Savdogar xuddi kechagidek quvnoq, xuddi kechagidek shirakayf edi. U Nexlyudovni xuddi qadrdon do'stdek kutib oldi. Pyotr Gerasimovichning betakallufligi va qah-qahlab kulishi ham bugun Nexlyudovning g'ashiga tegmas edi.

Nexlyudov kechagi sudlanuvchi xotinga bo'lgan munosabatini maslahatchilarining hammasiga aytishni xohlardi. «Aslida, – deb o'yldi u, – kecha sud vaqtida o'mimdan turib butun gunohimni ochiq aytishim kerak edi». Lekin maslahatchilar bilan boshlashib majlislar zaliga kirgach, xuddi kechagidek yana «Sud kelyapti», deyilgandan keyin yoqa tutgan uch kishi baland joyga chiqdi, yana jimlik cho'kdi, maslahatchilar suyanchig'i baland stulga o'tirishdi, jandarmalar, portret, pop – xullas, kechagi rasm-marosim boshlangach, u ko'ngliga kelgan narsani amalga oshirish kerak bo'lsa-da, kecha bu tantanali marosimni buzolmasligini his etdi.

Sudga hozirlik ko'rish (maslahatchilarini qasamyod ettirish va raisning ularga murojaat qilib gapirgan nutqidan tashqari) xuddi kechagi tarzda o'tdi.

Bugun ko'rildigan ish: qulfini buzib kirib o'g'irlilik qilish to'g'risida edi. Qilich yalang'ochlagan ikki jandarm qo'riqlagan sudlanuvchi kulrang xalat kiygan, rangi bo'zdek oqarib ketgan, oriq, yigirma yashar kifti tor yigit edi. U qora kursida yolg'iz o'tirar, kirib kelayotganlarni yer tagidan kuzatardi. Yigit o'rtog'i bilan ombor qulfini buzib kirib, uch so'm oltmish yetti tiyinli eski palosni o'g'irlashda ayblanardi. Aybnomada ko'rsatilishicha, yigit palosni yelkasiga tashlab olgan sherigi bilan ketayotganda mirshab to'xtatgan. Yigit ham, sherigi ham darhol aybini bo'yniga olgan va ikkovi ham qamoqqa olingan. Yigitning sherigi, chilangar yigit qamoqda o'lgan. Shunday qilib, yigit yolg'iz sud qilinmoqda edi. Eski palos dalillar stolida yotardi.

Ish xuddi kechagi tartibda o'tdi, bir dunyo dalillar ro'kach qilindi, guvohlar chaqirildi, ular qasamyod ettirildi, so'roq, ekspert

va chap-rostiga so'roqqa tutish boshlandi. Guvoh mirshab rais, qoralovchi va oqlovchining savollariga bir xilda: «Xuddi shunday», «Bilolmadim» va yana «Xuddi shunday», deb sust javob qaytarardi. Lekin uning o'taketgan ovsarligi va ixtiyorsiz bo'lib qolganiga qaramay, yigitga achinayotgani, uni qo'lga tushirgani haqida o'lganning kunidan so'zlayotgani sezilib turardi.

Ikkinchi guvoh, uy xo'jası, o'sha palosning egasi, serzardagina choldan, shu palos siznikimi, deb so'rashganda, istar-istamas tan oldi; prokuror undan bu palosni nima qilmoqchi ekanini, unga juda zarur-zarur emasligini so'ray boshlaganda, uning zardasi qaynab:

– Palos bo'lmay nomi o'chsin, tariqchayam keragi yo'q menga, – deb javob berdi. – Bu zormandani deb boshimni shuncha qotirishlarini bilganimda, qidirish u yodda tursin, so'roqqa sudrab yurishmasin, deb bir so'lkavoyni, bir emas, ikki so'lkavoyni yonimdan to'lagan bo'lardim. Izvoshning o'ziga besh so'mcha pulim ketdi. Koshki o'zim sog' bo'lsam, churram tushgan, buning ustiga, bodim bor.

Guvohlarning ham gapi shu edi. Ayblanuvchi esa hamma aybini bo'yniga olar, qo'lga tushgan yovvoyi hayvon bolasidek to'rt tarafga olazarak bo'lar, tutila-tutila bo'lgan voqeani oqizmay-tomizmay hikoya qilardi.

Voqea ravshan edi, ammo prokuror yordamchisi, xuddi kechagidek, yelkasini ko'tarib hiylakor jinoyatchini ilintiradigan nozik savollar berardi.

U o'z so'zida qulfni sindirib, birovning uyiga kirib o'g'irlik qilinganini, bola eng og'ir jazoga sazovorligini isbot qilardi.

Sud tomonidan belgilangan oqlovchi esa o'g'irlik turar joyda sodir bo'lmanagini va shu sababli, jinoyatni inkor qilib bo'lmasa-da, har holda, bu jinoyat jamiyat uchun prokuror ta'kidlab o'tgan darajada xavfli emasligini isbot qilardi.

Rais xuddi kechagidek o'zini xolis va odil qilib ko'rsatib, maslahatchilar juda yaxshi bilgan, bilmasligi mumkin bo'lmanan narsalarni bat afsil tushuntira boshladi. Xuddi kechagi singari tanaffus bo'lib turar, chekishar, sud ijrochisi xuddi kechagidek irg'ib turib: «Sud kelyapti», deb qichqirar, ikki jandarm yalang'ochlangan qilichi bilan jinoyatkorga dahshat solib, uplashdan o'zlarini tiyib o'tirishardi.

Ish jarayonida ma'lum bo'lishicha, bu yigitning otasi bolalik chog'idayoq uni tamaki fabrikasiga yugurdaklikka bergan, bola u yerda besh yil yashagan. Bu yil xo'jayini bilan ishchilar orasida bo'lib o'tgan ko'ngilsiz voqeadan keyin xo'jayin uni bo'shatib yuborgan va ishsiz qolgan yigit bor-yo'g'ini sotib-sovurib ichkilikbozlik qilib shaharda ishsiz yurgan. Qovoqxonada xuddi o'ziga o'xhash, o'zidan ham avval ishsiz qolgan, ko'p ichadigan chilangar bilan topishgan, g'irt mast holda ikkovi kechasi qulfni buzib omborga kirishgan va birinchi duch kelgan narsani olib chiqishgan. Ularni tutib olishgan. Ikkovi aybiga iqror bo'lgan. Ularni qamoqqa solishgan. Chilangar yigit sud bo'lmasdan o'lib qolgan. Endilikda yigitni xavfli shaxs sifatida, undan jamiyatni xalos qilish maqsadida sud qilishardi.

«Bu ham xuddi kechagi jinoyatchi juvondaqa xafvli shaxs-da, – deb o'ylardi Nexlyudov ko'z o'ngida bo'layotgan gaplarga quloq solarkan. – Ular xavfli-yu, biz xavfli emasmizmi?.. Men – buzuqiman, aldamchiman. Mening shunaqaligimni ko'ra-bila turib mendan nafratlanish u yoqda tursin, qaytaga hurmat qilishadi, hammamiz shunaqamasmi? Ammo bu bola jamiyat uchun, shu zalda o'tirgan odamlarning hammasidan ham xavfli bo'lsa, qo'lga tushgan taqdirda, uni nima qilish kerak edi?

Bu bola qandaydir bir boshqacha yovuz emasdир, axir, uning oddiygina odamligini hamma ko'rib turibdi-ku. U xuddi ana shunday odamlarni yetishtiradigan muhitda yashagani uchungina jinoyatkor bo'lgan, axir. Mana shunday bolalar bo'lmasligi uchun esa bunday baxtsiz zotlarning paydo bo'lishiga sababchi bo'ladigan sharoitlarni yo'q etishga harakat qilish lozimligi aniq-ravshan ko'rinish turibdi-ku.

Biz bo'lsak nima qilyapmiz? Biz bunaqa yigitlarning ming-larchasi qo'lga tushmay chetda qolib ketayotganini bila turib, ana shunday qo'qqisdan qo'lga tushib qolgan bittasiga mahkam yopishib olib, turmada uning umrini bekorga yoki bema'ni mehnat bilan o'tkazamiz, xuddi o'zi singari adashib, holdan toygan odamlar bilan birga qamaymiz, keyin davlat hisobiga eng yaramas odamlar qatori Moskvadan Irkutsk gubernasiga surgun qilamiz.

Shunday odamlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan sharoitni yo'qotish uchun harakat qilish o'rniga bundaylarni yetishtiradigan

korxonalarini qo'llab-quvvatlaymiz ham. Bular: fabrika va zavodlar, ustaxonalar, qovoqxonalar, islovotxonalardir. Biz bunday joylarni yo'q qilish u yoqda tursin, ularni zarur deb hisoblab qo'llab-quvvatlaymiz, tartibga solamiz».

Nexlyudov polkovnik yonidagi kursida o'tirib, oqlovchi, prokuror va raisning turli ohangda gapiro yetgan gapini tinglar, viqor bilan qo'llarini paxsa qilib ma'qullatishlarini kuzatarkan, bittani emas, millionlab odamlarni shu taxlitda tarbiyalaymiz-da. Bittasini tutib olib, o'zimizcha bir ish qildik, uni Moskvadan Irkutsk gubernasiga jo'natib yuborib o'zimizni xavf-xatardan xalos qildik, endi bizzdan hech narsa talab qilmasayam bo'ladi, deb o'ylab yuramiz, deb o'ylardi benihoya ziyraklik bilan. Nexlyudov bu bahaybat zalni, bu portretlarni, qandillarni, kursilarni, mundirlarni, bu qalin devorlarni, derazalarni bir-bir ko'zdan kechirarkan, bu binoning naqadar kattaligini, bu mahkamaning esa undan ham salmoqdorligini, faqat bu yerdagina emas, balki butun Rossiyada hech kimga keragi bo'lмагan kulgili narsalar uchun moyana oladigan amaldorlar, mirzalar, qorovullar, choperlar armiyasi naqadar ko'pligini eslab: «Mana shu munofiqlikka ozmuncha kuch, ozmuncha mablag' sarf bo'ladimi, axir, – deb o'yadi. – Shunga ketayotgan kuchimizning yuzdan bir hissasini biz o'z kayf-safoli hayotimizni ta'min etadigan mana shu xo'rangan bechoralarga yordam uchun sarf qilganimizda, nimalar bo'lmassi?! Axir, – deb o'ylardi Nexlyudov taka-puka bo'lган bolaning za'foron yuziga qarab, – yo'qchilikdan uni qishloqdan shaharga yuborayotgan paytda bironta rahmdil odam topilganda edi yoki bo'lmasam, u shaharga kelgandan keyin ham fabrikada o'n ikki soat ishlab chiqqach, o'zidan katta kishilar orqasidan qovoqxonaga ergashib borayotganida: «Borma, Vanya, yaxshi emas», – deydigan odam topilganda, bola bormas va nojo'ya ish qilmas edi.

Bola bechora shaharda yovvoyi hayvon bolasidek dovdirab yashagan, bitlab ketmaslik uchun sochini qirdirib, ustalarining bozorini qilib berib yurgan, shuncha yil davomida unga rahm-shafqat qiladigan bironta odam topilmagan; aksincha, shaharga kelganidan beri ustalaridan, o'rtoqlaridan, kimki aldab ketsa, ichsa, birovni so'ksa, kimki birovni kaltaklasa, buzuqilik qilsa – shu mard odam, degan gapdan boshqani eshitmagan.

U bemor bo‘lib qolgach, og‘ir mehnat, piyonistalik, buzuqilik tufayli ishdan chiqib qolgach, esi og‘ib behudadan-behuda shaharda sang‘ib, ahmoqlik qilib, qandaydir bir omborga kirib, hech kimga keragi yo‘q palosni o‘g‘irlab chiqqandan keyin esa biz, davlatmand, o‘qimishli kishilar bolani mana shu ahvolga tushirgan sabablarni yo‘qotish o‘rniga bolani halok qilish yo‘li bilan ishni to‘g‘rilamoqchi bo‘lamiz.

Naqadar dahshat! Bu qattiqxo‘llikmi yo bema’nilikmi, bilmaysan kishi. Ikkovi ham haddan tashqari oshib ketgan ko‘rinadi».

Nexlyudov endi ko‘z o‘ngida bo‘lib o‘tayotgan narsalarga ortiq qulqoq solmay, ana shularni o‘ylardi. Borgan sayin ochilayotgan bu haqiqat uni dahshatga solardi. U shularni oldin nega payqaganiga, boshqalar nega ko‘rolmasliklariga hayron bo‘lardi.

XXXV

Birinchi tanaffus boshlanishi bilanoq Nexlyudov o‘rnidan turdi-da, sudga qaytib kirmaslikka qasd qilib, yo‘lakka chiqdi. Uni nima qilishsa qilishsinki, lekin bu qadar yaramas va noma‘qulchilikka ortiq ishtirok etolmaydi.

Nexlyudov prokuorning kabineti qaysiligini bilib olib, o‘sha yoqqa bordi. Xat-xabar tashuvchi prokuorning hozir bandligini aytib, Nexlyudovni kirgizishni istamadi. Ammo Nexlyudov uning gapiga itoat qilib o‘tirmay, eshik tomon yurdi va ro‘parasidan chiqqan amaldorga o‘zining maslahatchi ekanini, prokurorda juda zarur ishi borligini aytib, kirib xabar berishni iltimos qildi. Knyazlik unvoni va kiyimining po‘rimligi Nexlyudovga qo‘l keldi. Amaldor prokurorga xabar qildi, shunday qilib, Nexlyudovni kirgizib yuborishdi. Prokuror Nexlyudovning o‘zi bilan uchrashuvini qattiq turib talab qilganidan norizo bo‘ldimi, uni tik turgan holda qabul qildi.

– Xo‘sh, xizmat? – so‘radi prokuror jiddiy.

Nexlyudov, hozirgi xatti-harakati o‘zining butun hayot-mamotini hal etishga qodir ekanini his etib, qizara-qizara:

– Men maslahatchiman, familiyam Nexlyudov, sudlanuvchi Maslovani ko‘rishim zarur edi, – dedi shoshib-pishib shartta.

Prokuror kalta qilib qirgilgan sochlariqa oq oralay boshlagan, yiltillab turuvchi o‘ynoqi ko‘zli, quyuq soqolli, quyi jag‘i katta, o‘rta bo‘yli, qorachadan kelgan kishi edi.

– Maslova, deysizmi? Ha, taniyman, taniyman. Zaharlashda ayblangan, – dedi prokuror xotirjam. – Nega uni ko‘rmoqchisiz? – Keyin savolini birmuncha yumshatmoqchi bo‘ldi, shekilli: – Sababini bilmasdan turib, sizga ijozat berolmayman, – deb qo‘shib qo‘ydi.

– Men uchun juda muhim bir ish yuzasidan uchrashishim zarur, – deb javob qaytardi Nexlyudov qip-qizarib.

– Hm, – dedi prokuror boshini ko‘tarib Nexlyudovni sinchiklab ko‘zdan kechirib. – Ishi ko‘rilganmi yo hali ko‘rilgani yo‘qmi?

– Kecha sudi bo‘ldi, nohaqdan nohaq to‘rt yil katorgaga hukm qilindi. Zarracha gunohi yo‘q.

– Hm. Agar kechagina sud bo‘lgan esa, – dedi prokuror Nexlyudoving Maslovaning begunohligi haqidagi so‘ziga parvo qilmay, – hukm uzil-kesil e’lon etilguncha dastlabki qamoq uyida saqlanishi lozim. U yerda faqat ma’lum kunlarda ko‘rishish mumkin. O‘scha yerdagilarga murojaat qilishingiz maslahat berar...

Nexlyudov qat’iy daqiqalarning yaqinlashib qolganini his etib:

– Axir, men uni imkon qadar tezroq ko‘rishim kerak, – dedi. Uning pastki jag‘i titrab ketdi.

– Nega endi albatta uchrashmoqchisiz? – deb so‘radi prokuror bezovtalaniб, qoshini kerib qo‘yib.

– Negaki u begunohdan-begunoh katorgaga hukm etilib ketdi. Asli, hammasiga men gunohkorman, – dedi Nexlyudov ovozi qaltirab, shu bilan bir qatorda, u aytish lozim bo‘lmagan narsani aytib qo‘yganini his etib.

– Qanday qilib? – deb so‘radi prokuror.

– Chunki men uni yo‘ldan ozdirdim, uning shu ahvolga tushishiga sabab bo‘ldim. Agar men uni shu ko‘ylarga solmaganimda edi, uning bo‘yniga bunaqa ayblar qo‘yilmagan bo‘ldi.

– Lekin baribir uning uchrashuvga nima daxli borligini tushunmayapman.

– Daxli shundaki, men u bilan izma-iz ketmoqchiman, keyin... unga uylanmoqchiman, – dedi Nexlyudov. Shu haqda gap ochish bilanoq har vaqtdagidek ko‘zi jiq yoshga to‘ldi.

– A? Shunaqa deng! – dedi prokuror. – Bu haqiqatan ham favqulodda hodisa. Yanglishmasam, siz Krasnoper zemstvosining a’zosisiz-a? –

deb so'radi prokuror hozir ana shunaqa g'alati bir narsani ixtiyor qilgan bu Nexlyudov haqida ilgarilari ham eshitganini eslaganday bo'lib.

– Kechirasiz, menimcha, bu narsaning iltimosimga aloqasi bo'lmasa kerak, – dedi qip-qizarib ketgan Nexlyudov achchiq bilan.

Prokuror hech tap tortmay:

– A-albatta, albatta, – dedi sal jilmayib, – faqat siz shunday g'ayrioddiy narsaga ixtiyor bildiryapsizki, istagingiz urf-odatdan shu qadar yiroqki...

– Ayting-chi, menga ijozat beriladimi?

– Ijozat? Ha, men hozir ruxsatnomaya yozib beraman. Birpas o'tira turing.

Prokuror stol yoniga bordi-yu, o'tirib yoza boshladi.

– Marhamat, o'tira turing.

Nexlyudov hamon tik turardi.

Prokuror ruxsatnomani yozib bo'lgach, Nexlyudovni maroq bilan kuzatarkan, unga qog'ozni uzatdi.

– Yana shuniyam aytib qo'yishim lozimki, – dedi Nexlyudov, – men ortiq sessiyada ishtirok etolmayman.

– O'zingizga ma'lumki, buning uchun sudga uzrli sabablar ko'rsatish kerak.

– Sababi shuki, men har qanaqa sudni faqat befoydagina emas, balki g'ayriaxloqiy narsa deb bilaman.

– Hm, – dedi prokuror hamon boyagiday sezilar-sezilmas jilmayib. Bu tabassum bilan u, bunday gaplar menga ma'lum, kulgili narsa, demoqchi edi. – Hm, ammo men sud prokurori bo'lganim uchun sizning gapingizga qo'shilolmasligimni tushunsangiz kerak. Shu sababli bu haqda sudga ma'lum qilishingizni maslahat beraman. Sud arizangizni uzrli yoki uzsiz deb topadi, mabodo, uzsiz deb hisoblagudek bo'lsa, chorangizni ko'radi. Sudga murojaat qiling.

– Men arzimni aytdim, ortiq hech qayerga bormayman, – dedi Nexlyudov jahl bilan.

Bu g'alati odamdan tezroq qutulmoqchi bo'ldi, shekilli:

– Xo'p bo'lmasam, – dedi prokuror boshini engashtirib.

* * *

– Bu kim edi o‘zi? – deb so‘radi sud a‘zosi Nexlyudov chiqib ketishi bilan prokuror kabinetiga kirayotib.

– Nexlyudov, taniysiz, Krasnoper uyezdida, zemstvoda u bir necha bor g‘alati masalalar qo‘ygandi. Buni qarang, u maslahatchi, sudlanuvchilar orasida esa katorgaga hukm etilgan qizmi, xotinmi bor ekan. Aytishicha, bir vaqtlar uni aldab tashlab ketgan ekan, endi kelib-kelib o‘shanga uylanmoqchi.

– Yo‘g‘-e?

– Menga o‘zi aytdi... o‘ziyam hovliqqan, hayajonlangan.

– Hozirgi yosh-yalanglar shunaqa tentaknamo o‘zi.

– O‘zi u qadar yosh ham emas.

– Anovi mashhur Ivashenkovingiz ham jonimga tegib ketdi. Gapira-gapira tinka-madorimni quritib yubordi.

– Bunaqalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘xtatish kerak, qip-qizil ishbuzarmanlar shular-da...

XXXVI

Prokuorning yonidan chiqib, Nexlyudov to‘g‘ri dastlabki qamoq uyiga jo‘nadi. Lekin u yerda hech qanaqa Maslova yo‘q ekan, mutasaddi Nexlyudovga, u balki eski jo‘natish turmasida bo‘lsa kerak, deb tushuntirdi. Nexlyudav o‘sha yoqqa yo‘l oldi.

Haqiqatan ham Yekaterina Maslova o‘sha yerda edi. Bundan olti oy muqaddam jandarmlar tomonidan bir siyosiy ish ko‘tarilib, haddan tashqari bo‘rttirib yuborilgan, dastlabki qamoq uylaridagi barcha o‘rinlar talabalar, shifokorlar, ishchilar, tolibalar va feldsher ayollar bilan to‘lib ketganini prokuror unutgan edi.

Dastlabki qamoq uyidan jo‘natish turmasining orasi ancha uzoq bo‘lib, Nexlyudov u yerga kechqurunga yaqin yetib bordi. Nexlyudov bahaybat ko‘rimsiz binoning eshigi tomon yurgan edi, lekin soqchi uni yaqinlashtirmadi, qo‘ng‘iroq chalib qo‘ya qoldi. Qo‘ng‘iroq tovushini eshitib nazoratchi chiqdi. Nexlyudov qo‘lidagi ruxsatnomasini ko‘rsatdi. Ammo nazoratchi to mutasaddining ijozati bo‘lmaguncha kiritolmasligini aytdi. Nexlyudov mutasaddini qidirib ketdi. Nexlyudov zinapoyadan chiqayotgan vaqtidayoq eshikdan fortepianoda chalinayotgan allaqanday murakkab, sho‘x kuyni eshitdi. Ko‘zi bog‘loqlik, serzarda oqsoch xotin eshikni

ochgan paytida esa bu musiqa tovushi xonadan otilib chiqqandek bo'lib uni karaxt qilib qo'ydi. Bu List degan bastakorning chalina-verib jonga tegib ketgan rapsodiyasi* edi. Shu topda bu rapsodiyani faqat ma'lum bir yerigacha mohirlik bilan ijro etmoqda edilar. Shu joyiga yetganda yana boshidan takrorlanardi. Nexlyudov ko'zi bog'loqlik oqsoch xotindan, mutasaddi uydami-yo'qmi, deb so'radi. Oqsoch xotin yo'q deb javob berdi.

– Kelib qolarmikin?

Rapsodiya yana to'xtadi va boyagi sehrli joyga yetguncha yana mohirlik bilan ijro etildi.

– Borib so'rab kelay-chi.

Oqsoch chiqib ketdi.

Rapsodiya endi avjga chiqa boshlagan ham ediki, to'satdan sehrli joyga yetmay tindi, allakimning ovozi eshitildi.

Ichkaridan ayol kishining:

– Yo'q ekan, bugun kelmas ekan, deb borib ayt. Mehmonga ketgan, muncha xira bo'lishmasa, – degan ovozi eshitildi, yana rapsodiya chalina boshlandi, yana tindi va stulning surib qo'yilayotgani eshitildi. Achchiqlangan pianinochi bemahalda kelib, jonga tegayotgan odamga o'zi tanbeh berib qo'ymoqchi bo'ldi, shekilli.

G'amgin ko'zlarining tagi ko'karib turgan, sochlari paxmaygan, ayanchli ahvoldagi rangpargina qiz chiqib kelayotib:

– Dadam yo'qlar, – dedi jahl bilan. Keyin yaxshi palto kiygan yigitni ko'rib biroz yumshadi. – Marhamat, ichkari kiring... Xo'sh, nima xizmatlari bor?

– Qamoqdagi bir mahbus xotinni ko'rishim kerak.

– Siyosiy mahbus bo'lsa kerak?

– Yo'q, siyosiymas. Prokurordan ijozatnomayam olganman.

– Men hech narsa deyolmayman. Dadam yo'qlar. Marhamat, kiring ichkariga, – deb taklif qildi u kichkina dahlizdan turib. – Yo bo'lmasa, yordamchilariga murojaat qilib ko'ring. U hozir idorasida, o'sha bilan gaplasha qoling. Familiyangiz nima sizning?

– Ko'p rahmat, – dedi Nexlyudov savolga javob qaytarmay, so'ngra chiqib ketdi.

Nexlyudovning orqasidan eshik yopilar-yopilmas yana boyagi noo'rin chalinayotgan va zo'r berib o'rganilayotgan musiqa, ayanchli

* Rapsodiya – xalq kuylari asosida ishlangan musiqa asari.

qizning o‘ziga munosib bo‘limgan, sho‘x, xushohang sadolar eshitila boshladi. Nexlyudov hovlida mo‘ylovi bo‘yalgan yosh zobitni uchratdi va undan mutasaddining noibini so‘radi. Buning xuddi o‘zginasi noib edi. U Nexlyudovning qo‘lidan ruxsatnomani olib qaradi-da, dastlabki qamoq uyiga berilgan ruxsatnoma bilan kiritolmasligini aytdi. Buning ustiga, yana kech bo‘ldi, deb bahona qildi...

– Ertaga keling. Ertaga soat o‘nda ko‘rishish hammaga ruxsat etiladi. Kelsangiz, mutasaddiniig o‘ziyam uyida bo‘ladi. Unda umumiy xonada ko‘rishihsingiz mumkin, agar mutasaddi ijozat bersa, idoradayam ko‘risholasiz.

Nexlyudov shu kuni ko‘rishuvning ilojini topolmay, oxiri uyiga qaytib ketdi. Maslovani ko‘rish haqidagi fikrdan hayajonga kelgan Nexlyudov endi sudni emas, prokuror va mutasaddi bilan gaplashganini eslab ko‘chama-ko‘cha borardi. Maslova bilan uchrashuvga uringani, maqsadini prokurorga aytgani va Katyushani ko‘rish uchun ikkita turmaga borgani uni shunday hayajonlantirib yuborgandiki, u anchagacha o‘ziga kelolmadi. Uyiga kelishi bilanoq, allaqachondan beri qo‘l tegizilmay yotgan kundalik daftarini olib ba’zi joylarini o‘qib chiqdi-da, quyidagilarni yozib qo‘ydi: «Ikki yildan beri kundalik daftarga qo‘l tekkizmay, endi hech qachon bunday bachkana ish bilan shug‘ullanmayman, deb o‘ylagandim. Ammo bu bachkana ish emas. Bu o‘zing bilan, haqiqiy, har bir insonda yashovchi ilohiy bir kuch bilan suhbatlashish edi. Shu mahalgacha ana shu kuch uxbab yotardi, kim bilan suhbatlashishimni bilmasdim. Uni 28 aprel kuni men maslahatchilik qilgan sudda bo‘lib o‘tgan voqeа uyg‘otdi. Men uni, o‘zim tomonimdan aldangan Katyushani mahbuslar xalatida ko‘rdim. G‘alati bir anglashilmovchilik va mening xatom tufayli uni katorgaga hukm qildilar. Men bugun prokuror huzurida, turmada bo‘ldim. Meni uning oldiga kiritmadilar, lekin men uni ko‘rib, uning oldida aybimga iqror bo‘lish va unga uylanish yo‘li bilan bo‘lsa-da, aybimni yumshatishga qaror qildim. Yo Parvardigor, O‘zing qo‘lla! Ko‘nglim shod, ruhim yengil».

XXXVII

Shu kecha Maslova anchagacha uxlolmadi, ko'zini ochib, goh u yoqqa, goh bu yoqqa borib kelib turgan dyachixa to'sib turgan eshikka qarab va malla xotinning pishillashini tinglab, xayol surib yotdi.

U Saxalinda hech qachon katorgachiga erga tegmaslik haqida, bir iloj qilib boshqacha hayot qurish, boshliqlardan birontasi bilan yoki mirza, yo bo'lmasa, nazoratchi bilan, hech bo'lmasa, uning yordamchisi bilan birga bo'lish haqida o'ylardi. Ularning hammasi bunaqaga uchadi. «Ishqilib, ozib ketmay-da. Bo'lmasam, ish pachava». Maslova oqlovchining unga qanday qaraganini, raisning boqishlarini, duch kelib qolganlar va sudda ataylab yonidan o'tib turgan kishilar qanday ko'z tikib qaraganini esladi. U avaxtada yotganida ko'rgani kelgan Berta, Kitayevanikida yashagan paytingda seni sevib yurgan talaba yigit kelib-ketdi, seni so'rab-surishtirdi va juda achindi, deb aytib bergenini esladi. Malla xotin bilan bo'lib o'tgan mushtlashish esiga tushdi va unga rahmi keldi; ortiqcha non berib yuborgan nonfurushni esladi. Maslova ko'plarni eslab o'tar, Nexlyudov esa xayolinинг ko'chasigayam kelmasdi. Bolalik chog'larini va yoshligini, ayniqsa, Nexlyudovga bo'lган muhabbatini hech qachon esiga olmasdi. Uni eslaganda, yuragi siqildi. Bu xotiralar ko'nglining bir burchida o'midan qo'zg'atilmagan holda yotardi. U hatto tushidayam hech qachon Nexlyudovni ko'rmagan edi. Bugun sudda Nexlyudovni tanimaganining sababi uni so'nggi bor ko'rganida egnida harbiy kiyim, o'zi soqolsiz, qo'ng'iznusxa mo'ylovli, kisqagina bo'lsa-da, lekin qalin, qo'ng'iroq sochli bo'lib, endi qarinamo, soqolli ekanida emas. Buning sababi shundaki, Maslova u to'g'rida hech qachon o'ylamagan edi. Maslova u bilan birga o'tkazgan barcha xotiralarni, Nexlyudov arniyadan kelayotib ammalarinikiga tushib o'tmagan o'sha dahshatli qorong'i kechada ko'mib tashlagan edi.

Shu kechagacha Nexlyudov kirib o'tar, deb umid qilib yurgan kezlari yuragi ostida saqlab kelayotgan go'dak unga og'irlik qilmas edi. Balki ko'pincha go'dakning yumshoqqina, ba'zan tez-tez qimirlab qo'yishi uni iydirib yuborardi. Ammo shu kechadan boshlab hamma narsa boshqacha tus oldi. Dunyoga kelajak go'dak ham unga bir to'siq bo'lib qoldi.

Ammalari Nexlyudovning kelishini kutardilar, shuning uchun undan kirib o'tishni iltimos qildilar. Ammo u Peterburgga o'z vaqtida yetib borishi kerak bo'lgani uchun kirib o'tolmasligini telegraf orqali bildirdi. Bundan xabar topgan Katyusha uni ko'rish uchun stansiyaga borishga qaror qildi. Poezd kechasi soat ikkida o'tardi. Katyusha bekalarini uxlatdi, oshpaz xotinning qizi Mashkani birga borishga ko'ndirib, oyog'iga eski boshmoq kiydi, ro'mol o'radi-da, pisib-biqinib chiqib ketib, stansiya tomon yugurdi.

Yomg'ir yog'ib turgan, shamol esib turgan zim-ziyo kuz kechalaridan bri edi. Yomg'ir goh iliq yirik tomchilar bilan savalay boshlar, goh tinardi. Dalada oyoq ostidagi yo'lni ko'rib bo'lmasdi. O'rmon qozonning qorakuyasidek qop-qora, shu sababdan Katyusha yo'lni yaxshi bilishiga qaramay, o'rmonda adashib qoldi va poezd uch daqiqa to'xtab o'tadigan kichik stansiyaga o'zi o'ylaganidek barvaqtroq emas, balki ikkinchi qo'ng'iroqdan keyin yetib bordi. Katyusha platformaga yugurib kirgan zahoti nufuzli vagon derazasida Nexlyudovni ko'rib qoldi. Bu vagon boshqalardan ko'ra yorug'roq edi. Syurtuksiz ikki zabit duxoba oromkursida ro'parama-ro'para o'tirib qarta o'ynardi. Deraza yonidagi kichik stolda yerib tushayotgan yo'g'on sham yonardi. Ana u – badanini sirib turgan tor shim va oq ko'yak kiyib oromkursining suyanchig'iga qo'l tashlab, yondorida o'tirar va nimagadir kulardi. Uni tanigan zahoti Katyasov qotgan qo'llari bilan derazani taqillatdi. Ammo shu mahal uchinchi qo'ng'iroq chalindi-da, poezd harakatga keldi, avval orqaga, keyin vagonlar bir-bir siltanib olib, oldinga siljiy boshladi. O'ynayotganlarning biri qo'lidagi qartasi bilan o'rnidan turib derazadan qaray boshladi. Katyusha derazani yana taqillatdi-da, yuzini oynaga tutdi. Shu mahal bu vagon ham bir siltandi va harakatga keldi. Katyusha derazadan ko'zini uzmay vagon bilan yonma-yon ketaverdi. Zabit derazani tushirmoqchi bo'lar, lekin sira uddasidan chiqolmasdi. Nexlyudov o'rnidan turdi-da, boyagi zabitni chetlatib, derazani tushira boshladi. Poezd yurishini tezlatdi. Katyusha poezddan qolishmay, tez-tez yurib borardi. Ammo poezd borgan sayin yurishini tezlatardi, nihoyat, deraza tushirilgan chog'da konduktor uni itarib yuborib, irg'ib vagonga chiqib oldi. Katyusha orqaroqda qoldi, ammo hamon platformaning ho'l taxtalarida yugurib borardi; keyin platforma

tugadi, u zinapoyadan chopib tusharkan, o‘zini yiqilib tushishdan zo‘rg‘a tutib qoldi. U hamon yugurar, ammo nufuzli vagon allaqachon ilgarilab ketgan edi. Hozir uning yonidan ikkinchi klass vagonlari o‘tib borardi, keyin uchinchi klass vagonlari avvalgilaridan ham tez g‘ilirab o‘ta boshladi, ammo Katyusha hamon yugurib borardi. Orqasiga fonar qo‘ndirilgan so‘nggi vagon o‘tib ketganda u quduqxonaning naryog‘ida, yalanglikka chiqib qolgandi. Shamol kelib urildi-da, boshidan ro‘molini yelkasiga tushirdi, ko‘ylagining etagini oyog‘iga yopishtirib qo‘ydi. Shamol ro‘molini uchirib ketdi, lekin u hamon yugurardi.

– Xolajonim Mixaylovna! – deb qichqirardi qizcha uning ketidan zo‘rg‘a yetib olib.– Ro‘molingiz tushib qoldi!

«U yop-yorug‘ vagonda, duxoba oromkursida hazil-mazax qilib, ichishib o‘tirma-yu, men bu yerda, loyda, qorong‘ida, yomg‘irda ivib, shamolda yig‘lab tursam», – deb o‘yladi Katyusha, so‘ngra to‘xtab, yuzini yuqoriga qaratib boshini mahkam changallaganicha ho‘ngrab yig‘lab yubordi.

– Ketib qoldi! – deb qichqirib yubordi u.

Qizcha qo‘rqib ketdi-da, Katyushaning ho‘l ko‘ylagidan quchoqlab oldi.

– Xolajonim, uygaga ketaylik.

Bu orada Katyusha: «Poezd o‘tsa, tagiga o‘zimni tashlayman, qutulaman-qo‘yaman», – deb o‘ylardi qizchaga javob qaytarmay.

U shunday qilishga ahd qildi. Ammo shu topdayoq, hayajon bosilgandan keyin ilk daqiqalarda bo‘ladigan hodisa ro‘y berdi, o‘shaning bolasi, shuncha vaqtidan buyon ko‘tarib kelayotgan bola birdan qimirladi, tepindi, ohistagina cho‘zilib yana qandaydir nozik, muloyim va o‘tkir narsasi bilan turta boshladi. To‘satdan hozirgina uni shunchalar qiyanagan, dunyonni ko‘ziga qorong‘i qilib ko‘rsatgan azob, Nexlyudovga nisbatan uyg‘ongan qahr-g‘azab va o‘z o‘limi bilan undan o‘ch olish istagi yo‘q bo‘ldi-qo‘ydi. U tinchib, u yoq-bu yog‘ini tuzatdi, ro‘moliga o‘ralib oldi-da, tez-tez yurib uygaga ketdi.

U horib-charchagan, ivigan, loyga belangan holda uygaga qaytib keldi. Shu kundan boshlab unda keskin ruhiy o‘zgarish yuz berdi, natijada u mana shu hozirgi ahvoliga tushib qoldi. Ana shu

dahshatli tundan boshlab u yaxshilikka ishonmaydigan bo‘lib qoldi. U ilgari yaxshilikka ishonardi va odamlar ham shunga ishonadi, deb o‘ylardi. Lekin shu kechadan boshlab hech kimga ishonmasligiga va Xudo haqida, yaxshilik haqida gapiruvchilar faqat odamlarni aldash uchungina shunday qilishlariga ishonch hosil qildi. Katya uni sevgan, u Katya bilgan odamlarning eng yaxshisi edi-ya. Haliyam bo‘lsa boshqalar undan yomonroq. Maslovaning boshidan kechgan voqealar buni har qadamda tasdiqlab turardi. Nexlyudovning ammalari, xudojo‘y kampirlar, endilikda avvalgiday xizmat qilolmaganidan keyin, uni haydab yuborishdi. U to‘qnash kelgan odamlarning hammasi, xotinlar u orqali pul topishga urinar, erkaklar esa, keksa stanovoydan tortib turma nazoratchilarigacha unga kayf-safо bag‘ishlovchi narsa deb qarardilar. Hamma olamda xuddi mana shu lazzat uchungina yurgandek edi. Ikkinci yil erkinlikda yurgan kezlari bir keksa yozuvchi bilan topishganda bu fikrga qattiqroq ishonch hosil qildi. O‘scha yozuvchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri unga, butun baxt-saodat mana shu huzur-halovatda, der va shu narsani poeziya va estetika deb atardi.

Hamma faqat o‘zi uchun, o‘z huzur-halovati uchun yashar va Xudo haqidagi, ezgulik haqidagi so‘zlarning hammasi aldamchilikdan iborat edi. Agarda olam nega bu qadar bema’ni yaratilgan, nega hamma bir-biriga yomonlik qilgani qilgan, nega hamma alam chekadi, degan savol tug‘iladigan bo‘lsa, bu haqda o‘ylamay qo‘ya qolish kerak. Zerikadigan bo‘lsang, chekasan yoki ichasan, yo bo‘lmasam, eng yaxshisi, biron erkakka yoqib qolsang bo‘ldi – hammasi unut bo‘lib ketadi.

XXXVIII

Ertasiga, yakshanba kuni, ertalab soat beshda turmaning ayollar yo‘lagida odatdagidek hushtak chalinganda, uyg‘oq yotgan Korablyova Maslovani uyg‘otdi.

Maslova ko‘zlarini ishqalab, ertalabga yaqin ayniqsa sasib ketadigan badbo‘y havodan nafas olarkan, «Katorgachi», deb o‘yladi dahshatga tushib va behushlik olamiga ketish niyatida yana uxlamoqchi edi-yu, lekin qo‘rquv hissi uyqudan zo‘r chiqib, boshini ko‘tardi, oyog‘ini quchoqlab, alanglanib o‘tirdi. Ayollarning hammasi

turgan, faqat bolalargina hamon uqlashar edi. Ko'zi bodragan mayxonachi ayol, bolalarni uyg'otib yubormaslik uchun, xalatini ohistagini ularning tagidan tortib ola boshladi. Isyonchi xotin bolasining yo'rgaklarini – latta-puttalarni pechka yonida yoyish bilan ovora edi, bolasi esa moviyko'z Fedosyaning qo'lida big'-big' yig'lar, Fedosya uni qo'lida tebratib mayin ovoz bilan allalardi. Yonoqlari qizarib turgan sil xotin ko'kragini changallaganicha yo'talar, ora-chora chuqur nafas olib, ingrab yuborar edi. Malla xotin uyg'onib, biqqi oyoqlarini bukib osmonga qarab yotar, xursand bo'lib, ko'rgan tushini qattiq-qattiq hikoya qilardi. O't qo'ygan kampir hozir ham ikona yonida turar, o'sha-o'sha so'zlarni shivirlab cho'qinar va sajda qilardi. Dyachixa so'rida hali uyqusi o'chmagan ko'zlarini bir nuqtaga tikanicha qimir etmay o'tirardi. Xoroshavka moy bosgan tikandek qora sochlarini barmog'iga o'rav jingalak qilardi.

Yo'lakda shipillagan oyoq tovushlari eshitildi, qulf shiqirlab ochildi, egniga kurtka, pochalari to'pig'idan baland kalta kulrang shim kiygan, jiddiy, serzarda ikki parashachi* mahbus kirdi-da, sassiq yog'och paqirni ko'tarib chiqib ketdi. Xotinlar yuvinish uchun yo'lakka, kran yoniga chiqishdi. Malla xotin kran yonida boshqa kameradan chiqqan xotin bilan janjallahshib qoldi. Yana haqorat, yana oh-faryod, shikoyat...

– Kartserga** tushgilaring kelib qoldimi! – deb baqirdi nazoratchi va malla xotinning kir bosgan yalang'och kiftiga shapatilab shunday tushirdiki, butun yo'lakka eshitildi. – Ovozingni o'chir, ikkinchi eshitmay.

– Hazillashging kelmay qolsin, chol,— dedi malla xotin uning bu qilig'ini erkakash deb tushunib.

– Qani, tez bo'linglar! Ibodatga jo'nanglar.

Maslova sochini tarab ulgurmasdan mutasaddi mulozimlari bilan kirib qoldi.

– Yo'qlamaga chiqlaring! – deb qichqirdi nazoratchi.

Boshqa kameradan o'zga mahbus ayollar chiqishdi va hammalari yo'lakda ikki qator bo'lib saf tortishdi. Bunda orqa qatorda turgan ayollar, oldingi qatordagi ayollarning yelkasiga qo'lini qo'yib turishi kerak edi. Hamma sanab chiqildi.

* Parasha – axlat va yuvindi idishi.

** Karts er – bir kishilik tor kamera.

Yo'qlamadan keyin nazoratchi ayol keldi va barcha mahbus ayollarni cherkovga boshlab ketdi. Maslova bilan Fedosya barcha kameralardan chiqqan yuzdan ortiq ayoldan iborat bo'lgan safning o'rta bir yerida edi. Ayollarning hammasi oq kofta, oq yubka va oq durrada edi. Faqat ahyon-ahyondagina o'zining guldor kiyimida yurgan xotinlar uchrab qolardi. Bular erlarining ketidan ketayotgan bolali xotinlar edi. Mana shu xotinlar safi zinani to'ldirgan edi. Yog'och kavush kiygan oyoqlarning dupuri, g'ovur-g'uvur gap, ba'zan kulgilar eshitilardi. Muyulishga yetganda Maslova oldinda ketayotgan raqibi Bochkovaning serjahl yuzini ko'rib qoldi-da, uni Fedosyaga ko'rsatdi. Pastga tushgach, xotinlar jim bo'lib qoldilar, cho'qinib ta'zim qilganlaricha hali bo'm-bo'sh turgan, zarhal bezaklardan yaltirayotgan cherkovning ochiq eshididan ichkariga kira boshladilar. Ularning joyi o'ng tomonda edi, mahbus ayollar qisilishib-turtinishib joy ishg'ol qildilar: ayollarning ketidan boshqa yerlarga jo'natalayotgan, o'z muddatlarini o'tayotgan kulrang xalatli mahbuslar, surgunga ketayotganlar kirishdi, qattiq-qattiq yo'talishib, cherkovning chap tomoni va o'rtasiga kelib turishdi. Tepada, boloxonada esa ilgariroq keltirib qo'yilgan mahbuslar bir tomonda, soching yarmi olingan katorgachilar (shu yerdaliklarini ular kishanlarining jingillashi bilan bildirib turardilar), ikkinchi tomonda – sochi olinmagan, kishanlanmagan tergov qilinayotganlar turishardi.

Qamoqxona cherkovini bir badavlat savdogar o'n minglab pul sarf qilib qaytadan qurgan, bezatgan edi, cherkov zarhal va rang-barang bo'yoqlar bilan tovlanib turardi.

Cherkovda bir qancha vaqtgacha jimlik hukm surdi, faqat odamlarning burun tortib qo'ygani, yo'talgani, go'daklarning qiyqirig'i, ahyon-ahyonda kishanlarning shiqirlagani eshitilib turardi. Mana, nihoyat, o'rtada turgan mahbuslar chetlanib, o'rtadan yo'l ochib bir-birlariga qisilib turdilar. Mutasaddi bu yo'ldan yurib, hammadan oldinga o'tib, cherkovning o'rta yeridan joy oldi.

XXXIX

Ibodat boshlandi.

Ibodat qilish shundan iborat ediki, g'alati va beso'naqay kimxob kiyim kiyib olgan pop nonni burda-burda qilib kesib likopchaga solar, keyin har xil ismlarni tilga olib, duo o'qib turib, ularni

sharobli idishga sola boshlardi. Dyachok bo'lsa bu orada, ayniqsa, tez o'qilgani va qo'shiq qilib aytalgani uchun tushunish qiyin bo'lgan har xil slavyan duolarini timmasdan o'qir, keyin mahbuslar bilan galma-gal honish qilardi. Duolarning mazmuni, aksariyat, imperator hazratlari va ularning oilalariga sog'-salomatlik tilashdan iborat edi. Bu haqda boshqa ibodatlar ichida ham, alohida tiz cho'kib turib ham juda ko'p duo o'qildi. Bundan tashqari, dyachok havoriyalar haqida bahs etgan kitobdan bir necha oyatni allatovur g'alati ovoz bilan shu qadar kuchanib o'qidiki, hech narsaga tushunib bo'lmadi. So'ngra pop Mark Injilidan Isoning tirilgandan keyin, osmonga uchib ketmasidan va borib otasining o'ng tomoniga o'tirmasdan ilgari Mariya Mojalonning yoniga borgani, undagi yetti shaytonni quvib chiqargan joyini dona-dona qilib o'qib berdi. Iso o'n bir shogirdini chaqirib barcha ins-jinsga Injilni targ'ib qilishni buyuribdi va kimda-kim bunga iymon keltirmasa, halok bo'lishini, kimki iymon keltirsa, cho'qinsa, xalos bo'lishini, bundan tashqari, iblisni quvib chiqarishini, odamlarning dardiga shifo bera olishini, yangi-yangi tillarda gapirib, ilonni bemalol ushlaydigan, zahar ichsa ham o'lmay sog'-salomat qoladigan bo'lishini aytibdi.

Ibodatning ma'nosi shundan iborat ediki, pop burda-burda qilib kesgan va ma'lum bir murakkab qo'l harakatlari va duolar bilan sharobga botirilgan non Xudoning tani va qoniga aylanadi, deb faraz etilardi. Bu murakkab qo'l harakatlari esa quyidagi-lardan iborat ediki, egniga kiyib olgan kimxob qopning xalaqit berishiga qaramay, ikkala qo'lini baland ko'tarib turar, keyin tiz cho'kar, stolni va stolda turgan narsalarni o'pardi. Bu harakatlarning eng muhimi shu ediki, pop sochiqni ikki qo'llab ushlab likopcha va oltin kosa ustida bir me'yorda silkitardi. Faraz etilishicha, non bilan sharobdan xuddi shu mahal tana va qon vujudga kelar edi. Shu sababli ham toat-ibodat qilish ayniqsa tantanali o'tkazilardi.

Shundan keyin pop to'siqning narigi tomonidan turib: «Yo azizlarning azizi, poko Parvardigaro», deb qattiq qichqirardi va xor tantanali sur'atda jo'r bo'lardi, Mariya qiz bo'la turib Isoni tuqqani uchun maqtab ko'klarga ko'tarish juda savob ish ekani, shu sababli qandaydir oddiy bir farishta, qayoqdagi bir maloikadan ko'ra zo'r shon-shuhratga ega ekani haqida kuylay boshlardi. Shundan keyin non bilan may tana va qonga aylandi, deb hisoblanardi; pop

taqsimcha ustidagi sochiqni olib, o'rtada turgan non burdasini to'rtga bo'lib, uni avval sharobga, keyin og'ziga solardi. U Xudo tanasining bir parchasini yegan va bir qultum qonini ichgan deb hisoblanardi. Shundan keyin pop pardani tortdi, o'rtal eshikni ochdi-da, tilla suvi yogurtirilgan kosani qo'liga olib o'rtal eshikdan chiqdi, istaganlarga kosadagi Xudoning tanasidan yeb, qonidan ichishni taklif qildi.

Bir necha bolagina buni istaganini bildirdi.

Pop avval bolalardan ismlarini so'rab olgan bo'ldi-da, qoshiqchadan kosadagi non bilan sharobdan olib, birin-ketin bolalarning og'ziga sola boshladи, dyachok bo'lsa shu zahoti bolalarning og'zini artdi va bolalar Xudoning tanasini yeb, qonini ichayotganlari haqida kuyladi. Shundan keyin pop kosani pardaning orqasiga olib kirib ketdi-da, kosadagi qolgan qonning hammasini ichib, Xudo tanasining bor-yo'g'ini yeb oldi, yaxshilab mo'ylovini yalab, og'zini va kosani artdi-da, chehrasi ochilib, etigining yupqa tagcharmini g'archillatib, parda orqasidan dadil qadam tashlab chiqib keldi.

Nasroniylikning asosiy ibodati shu yo'sin tugadi. Ammo pop bechora mahbuslarga tasalli berish uchun odatdagi ibodatga yana alohida bir ibodat qo'shdi. Bu alohida ibodat shundan iborat ediki, pop hozir o'zi yeb olgan Xudoning o'nlab shamlar bilan yoritilgan taxminiy zarrin tasviri (yuzi va qo'llari qop-qora tasvir) oldiga borib, g'alati, yasama tovush bilan quyidagilarni xonish qilib o'qiy boshladи: «Mehribonlarning mehriboni Iso, havoriylarni qo'llagan, ummatiy-chun jabr ko'rgan, bandalarning panohi, sendan madad so'raganlarni shafoat et, qo'lla, ibodatlarimizni qabul et, yo payg'ambarlar sarvari, bizlarga jannatdan joy ato et, ey bandalariga mehribon Iso!»

Shu yerga yetganda pop to'xtadi, nafasini rostlab, cho'qinib oldi, sajda qildi, boshqalar ham shunday qilishdi. Mutasaddi ham, nazoratchilar ham, mahbuslar ham sajda qildi, yuqorida kishanlar ning jaranglagan ovozi qattiqroq eshitildi.

— «Farishtalarni yaratgan Parvardigor, — deb davom etdi u, — karomatbaxsh Iso, maloikalarni hayratda qoldirgan, ajdodlarimizni qutqargan qudratli, shirinso'z Iso, rahnamolarga quvvat bergen, podsholarga shavkat bag'ishlagan, payg'ambarlarning sarvari bo'lgan Iso, din yo'lida jabr ko'rib, azob chekuvchilarni qutqargan,

zohidlarning ko'nglini ravshan qilgan, ro'za tutuvchilarga qanoat bergen, avliyolarga shodlik bag'ishlagan, marhamatlilarning marhamatlisi, gunohkorlarning panohi, mangu umr ko'ruchchi, surriyoti Xudo, ummatingga shafqat qil, Iso», – dedi u, nihoyat, nuqtaga yetib. «Iso» so'zini aytganda ovozi hushtak chalgandek chiqar edi. Shoyi astarli jubbasini ushlab turib, bir tizzasini yerga qo'yib, ta'zim qildi, xor esa oxirgi misralarni kuylay ketdi.

– «Surriyoti Xudo, ummatingga shafqat qil, Iso».

Mahbuslar sajda qilib, boshlarining yarmida qolgan sochlarini **silkitib**, oriq oyoqlarini shilayotgan kishanlarini jangillatib qadlarini rostlar edilar.

Ibodat shu zaylda anchagacha davom etdi. Avvaliga: «Ummatingga shafqat qil», so'zi bilan tamomlanuvchi hamdu sanolar o'qilib turdi, keyinchalik esa «alli-luyya» so'zi bilan tugovchi yangi hamdlar boshlandi. Mahbuslar esa cho'qinishar, egilishar, sajda qilishardi. Boshda mahbuslar har to'xtalishda ta'zim qilib turishdi, bora-bora bir tanaffus, keyinchalik esa ikki tanaffusdan keyin bosh egadigan bo'ldilar. Xullas, barcha hamdu sanolar tugab pop yengil nafas olib, kitobini yopib to'siqning narigi tomoniga o'tib ketganida, hamma juda sevinib ketdi. Endi bitta, so'nggi marosim qolgan edi. U ham bo'lsa shundan iborat edi: pop kattakon stol ustida yotgan, uchiga emalli medalyon osilgan zarhal xochni olib cherkovning o'rtasiga chiqdi. Eng avval pop yoniga mutasaddi bordi va xochni o'pdi, keyin uning noibi, so'ngra nazoratchilar va nihoyat, eng keyin birlarini turga-surta, shivirlashib so'kina-so'kina mahbuslar kela boshlashdi. Pop mutasaddi bilan gaplashib qolib, xoch bilan qo'lini o'z yoniga kelgan mahbuslarning ba'zan og'ziga, ba'zan burniga turtardi, mahbuslar esa ham xochni, ham popning qo'lini o'pishga harakat qilishardi. Adashgan bandalarni yupatish va ularga nasihat qilish uchun bajo keltirilayotgan nasroniylik ibodati ana shu yo'sinda tamom bo'ldi.

XL

Pop boyadan beri nomi juda ko'p marta tilga olgan, har xil g'alati so'zlar bilan maqtalgan Iso shu yerda bo'lib o'tgan ushbu narsalarning hammasini man qilgani cherkovda hozir bo'lganlardan hech qaysi birining, popdan tortib mutasaddi-yu, Maslovagacha hech qaysi

birining esiga kelmas edi; Iso poplarning valdirab, dinni masxara qilib, non va sharob bilan mana shunaqa bema’ni jodugarlik qilishlarini man qilibgina qolmay, odamlarning biri boshqa birini ustoz deb atashini, ibodatxonada toat-ibodat qilishni ham taqiqlagan, ularni vayron qilishga kelganini aytib, hammaga yolg‘iz, lekin chin yurakdan ibodat qilishni buyurgan edi; muhimi shundaki, bu yerda bo‘layotgani kabi odamlarni sud qilib, qamoqqa tashlash, azoblash, sharmisor etish, qatl qilishni taqiq qilibgina qolmay, asirlarni ozod qilgani kelganini aytgan, odamlarga o‘tkaziladigan har qanday zo‘ravonlikni man qilgan edi.

Bu yerda Iso nomidan o‘tkazilgan marosim Isoning o‘zini tahqirlash, mazax qilish degan narsa ekani hech kimning xayoliga kelmas edi. Pop olib chiqib o‘pish uchun odamlarga tutgan, uchiga emalli medalyon qadalgan zarhal xoch Iso osilgan dorning surati edi; Iso uning nomini pesh qilib o‘tkaziladigan mana shu marosimni man qilgani uchun o‘ldirilgani hech kimning xayoliga kelmas edi. Non va suv shaklida, Isoning tani va qonini yeb-ichyapmiz, deb faraz qilayotgan poplar haqiqatan ham Isoning tani va qonini eb-ichyaptilar, degan o‘y hech kimning aqligayam kelmas edi. Lekin bular Isoning tani va qonini bir burda non va sharob shaklida emas, balki Iso o‘zi bilan teng deb hisoblagan shu «osiy bandalarni» yo‘ldan ozdirish, u olib kelgan ezgulikdan odamlarni mahrum etish, rohat-farog‘atdan mahrum qilib, og‘ir azob-uqubatlarga solish yo‘li bilan uning tanasini yeb, qonini ichar edilar.

Pop mana shu ishlarini vijdonan bajarardi. Chunki unga yoshligi-danoq haqiqiy iymon – burungi aziz-avliyolar topingan, hozirgi ruhoniylar va jamiyat boshliqlari ishongan iymon shu deb o‘rgatilgan. U nondan tana paydo bo‘lganiga, ko‘p gapishtish kishi ruhi uchun foydali ekaniga yoki haqiqatan ham Xudoning bir parcha tanini yeganiga ishonmas edi, yo‘q, bunga ishonish mumkin emas, u shu dinga iymon keltirish lozim bo‘lgani uchungina ishonar edi. Uni shu dinga e’tiqodi oshib borishiga sabab bo‘lgan asosiy narsa shunda ediki, bu e’tiqodni targ‘ib qilgani uchun o‘n sakkiz yildan beri daromad olib, butun bir oilasini boqar, o‘g‘lini gimnaziyada, qizini diniy maktabda o‘qitib kelardi. Dyachok esa bunga popdan ko‘ra ko‘proq ishonar edi. Chunki u ushbu din aqidalarining mohiyati nimadan iborat ekanini allaqachon butunlay unutib yuborgan bo‘lib,

xayrixohlik ko'rsatgani, duoi-fotiha o'qigani, takbir tushirgani, qasida o'qigani uchun ma'lum bir narx belgilangan bo'lib, haqiqiy nasroniylar bu haqni bajonidil to'lab turishlarini bilar, shuning uchun ham o'tin, un, kartoshka sotayotgan odamdek ishonch bilan «O'zing mag'rifat qil», deb xonish qilar, tilovat qilinishi kerak bo'lgan narsalarni qiroat bilan o'qir edi. Turma boshlig'i va nazoratchilar bu din aqidalarining mohiyati nimadan iborat ekanini hech bilmasalar-da, cherkovda o'tkazilayotgan bu marosimning ma'nosi nimaligini tushunmasalar-da, bu dinga hech so'zsiz e'tiqod qilish kerakligini bilar edilar, chunki barcha boshliqlar va hatto podshoning o'zi ham shu dinga e'tiqod qiladi. Bundan tashqari, salpal bo'lsa-da, bu din o'zlarining shafqatsiz xizmatlarini oqlashini bilar edilar (qay tariqadaligini o'zлari tushuntirib berolmasdilar). Shu din bo'lmaganda edi, hozir xotirjamgina bajarib turgan ishga, odamlarni azoblashga bor kuchlarini sarf qilishga vijdonlari yo'l qo'yagan bo'lar edi. Mutasaddi shu qadar ko'ngilchan kishi ediki, agarda ushbu dindan tasalli topmaganda bu ahvolda sira-sira yashayolmasdi. Shuning uchun ham u qimir etmay tippa-tik turar, zo'r berib ta'zim qilar, cho'qinar, «Hurlarning huri»ni xonish qilib aytishayotganda ko'nglini yumshatishga urinardi. Bolalarga cherkov sharobidan ichirilayotganda esa oldinga chiqib, sharob ichirilayotgan bolani o'z qo'li bilan ko'tarib turardi.

Mahbuslarning ko'pchiligi esa bu dindagi odamlarni laqillatishganlarini yaxshi tushunib, ichlarida kulib turgan bir nechasini hisobga olmaganda, ko'pchilik mana shu zarhal sanamlar, shamlar, qadahlar, kimxob choponlar, xochlarda hamda «marhamatlilarning marhamatlisi» va «shafoat qil» kabi anglab bo'lmaydigan so'zlarda bu dunyo va u dunyoda rohat bag'ishlovchi sirli bir kuch borligiga ishonardi. Ularning ko'pchiligi sig'inish, ibodat qilish, sham yoqish yo'li bilan bu dunyo rohatiga erishish uchun bir necha bor harakat qilib, bir narsa chiqarolmagan bo'lsalar-da, qilgan ibodati inobatga o'tmagan bo'lsa-da, ularning har biri bu muvaffaqiyatsizlikni tasodifiy deb bilar va ulamolar, mitropolitlarga* manzur bo'lgan bu marosimlar, bu dunyo uchun bo'lmasa-da, u dunyo uchun zarur va muhim deb ishonardilar.

* Mitropolit – oliy ruhoniylilik darajasi.

Maslova ham xuddi shunday ishonardi. Uni ham, boshqalar kabi, ibodat paytida zo'r ehtirom va zerikish hislari qamrab olgan edi. U avval to'siqning berigi tomonida, olomon o'rtasida turgan edi. Shuning uchun ham o'rtoqlaridan boshqa hech kimni ko'rmas edi; cherkov sharobidan ichmoqchi bo'lган ayollar oldinga chiqqanda Fedosya ikkalovi oldinga surilishdi, shunda mutasaddi bilan nazoratchining o'rtasida turgan mallasoqol, sariqsoch mujikka – Fedosyaning eriga ko'zi tushdi. U xotiniga tikilganicha qarab turardi. Qasida o'qilayotganda Maslova uni kuzatib, Fedosya bilan shivirlashib turdi, boshqalar cho'qinib, ta'zim qilgandagina u ham cho'qinib ta'zim qildi.

XLI

Nexlyudov uyidan erta chiqib ketdi. Ko'chada qishloqi mujik arava haydab borar va g'alati ovoz bilan:

– Qaymoqli sut, kep qoling! – deb qichqirardi.

Kecha iliqqina ilk bahor yomg'iri yog'ib o'tgan edi. Tosh yotqizilmagan hamma yerlarda birdan giyohlar ko'kardi, bog'lardagi qayinlar yashil kuchala bilan qoplandi, shumurt daraxtlari va teraklar uzun xushbo'y barg yoza boshladilar, uylarda va do'konlarda deraza romlarini ko'chirib, arta boshladilar. Chayqov bozorida (Nexlyudov shu bozor yonidan o'tib ketishiga to'g'ri keldi), qator-qator do'konlar yonida olomon uymalanar, qo'ltig'iga etik qistirgan, dazmollangan shim va nimchani yelkasiga tashlab olgan juldur kiyimli kishilar u yoq-bu yoqqa o'tib turishardi.

Mayxonalar yonida fabrikadan ishdan chiqqan, ozodagina belburma kamzul, yaltirama etik kiygan erkaklar, boshlariga yaltiroq shohi ro'mol o'rab, shisha munchoq qadalgan paltoli xotin-xalaj tigilishardi. To'pponchalarining sariq bog'ichi osilib turgan mirshablar, tartibsizlik ro'y berib qolmasmikan, deb nazorat qilib o'z joylarida turishardi. Tartibsizlik ularni bu og'ir zerikish azobidan qutqargan bo'lardi. Xiyobonlar o'rtasidan o'tgan yo'llarda, ko'm-ko'k bo'lib yashnab turgan maysazorda bolalar va itlar yugurib o'ynab yurishar, xushchaqchaq enagalar o'rindiplarda bir-birlari bilan gaplashib o'tirishardi.

Chap tomoni soya-salqin, o'rtasi qurigan tosh ko'chada og'ir kirakash aravalar gumburlab, yengil aravalar shaldirab, ko'nkalar jingillab to'xtovsiz o'tib turardi. Havo, hozirgina turmada bo'layotganidek, ibodatga chorlovchi qo'ng'iroq tovushlaridan larzaga kelgan edi. Yasangan-tusangan xaloyiq o'z qavmi bilan cherkovga qarab yo'l olardi.

Izvoshchi Nexlyudovni turma yonigacha olib bormay, turma tomonga buriladigan tuyulishda tushirib qoldirdi.

Turmadan yuz qadamcha beridagi bu tuyulishda ko'pchiligi tugun ko'targan erkak va ayollar turishardi. O'ng tomonda pastakkina yog'och binolar, chap tomonda ustiga lavha qoqilgan ikki qavatlari bino turardi. Toshdan yasalgan bahaybat turma binosi ro'parada bo'lib, hech kimni unga yaqin yo'latishmas edi. Miltiq ko'targan soqchi askar u yoqdan bu yoqqa yurib, so'roqsiz o'tib ketmoqchi bo'layotganlarni baqirib qaytarib turardi.

Yog'och uyning eshigi yonida, o'ng tomonda, soqchining ro'parasidagi so'ri ustida uqa tutilgan mundir kiygan nazoratchi yozuv daftarchasi ushlab o'tirardi. Odamlar uning yoniga borib, ko'rmoqchi bo'lган kishilarining nomini aytar, nazoratchi yozib olardi. Nexlyudov ham uning yoniga bordi va Katerina Maslovaning nomini aytdi. Uqali mundir kiygan nazoratchi yozib oldi.

- Nega shu mahalgacha kiritishmaydi? – deb so'radi Nexlyudov.
- Ibodat qilishyapti. Ibodat tugin, kiritishadi.

Nexlyudov kutib turuvchilar to'dasi yoniga qaytdi. Shu mahal olomon orasidan juldur kiyimli, shlyapasi g'ijimlangan, yalang oyog'iga dabdalasi chiqqan poyabzal kiygan, yuzi qip-qizil chandiq kishi chiqib to'ppa-to'g'ri turma tomon ketaverdi.

- Qayoqqa suqilyapsan? – deb qichqirdi unga miltiqli askar.
- Juldur kiyimli kishi soqchining baqirganidan cho'chimay:
- O'zing nega bo'kirasan? – deb javob qaytardi-da, orqasiga qaytdi. – Kirgizmasang kirgizma – kutib turaman. Generalga o'xshab baqirmsasang, kimning ko'ngli qolibdi.

Olomon orasidan ma'qullab kulgan ovozlar eshitildi. Bu yerdagilarning kiyimlari yupun, hatto juldur kiyingan odamlar edi. Ammo tashqi qiyofasiga qaraganda, odamshavanda erkak va ayollar ham bor edi. Nexlyudovning yonida yaxshi kiyingan, soch-soqoli

* Ko'nka – ot qo'shilgan tramvay.

oldirilgan, tuguncha ko'targan ikki beti qip-qizil semiz bir kishi turardi. Tugunchasidagi narsa kiyim-bosh bo'lsa kerak. Nexlyudov undan, bu yerlarga birinchi kelishingizmi, deb so'radi. Tugun ko'targan kishi har yakshanba kelishini aytди, shunday qilib, ular gaplashib qolishdi. Bu kishi bank darboni edi; u qalbaki hujjat yasashda ayblangan ukasini ko'rish uchun kelgan edi. Bu soddadil kishi boshidan o'tgan butun voqeani Nexlyudovga gapirib berdi va undan surishtirmoqchi bo'lib turgan ham ediki, zotli qora ot qo'shilgan rezina g'ildirakli aravada kelib qolgan talaba bilan yuziga to'r tutgan ayol ularning diqqatini o'ziga tortdi. Talabaning qo'lida kattagina tugun bor edi. U Nexlyudovning yoniga keldi va undan, xayr-sadaqaga olib kelgan nonini mahbuslarga kiritish mumkinmi, buning iloji bormi, deb so'radi.

– Qaylig'imning ixtiyori bilan shunday qilyapman. Bu kishi mening qaylig'im. Uning ota-onasi shu narsalarni mahbuslarga eltib berishni maslahat ko'rishdi.

– Mening ham birinchi kelishim, bilmadim endi, – dedi Nexlyudov va mundiriga uqa tutilgan, o'ng tomonda daftar ushlab o'tirgan nazoratchini ko'rsatdi. – Shu odamdan so'rab ko'ring, aytib bersa kerak.

Nexlyudov talaba bilan gaplashib turganda turmaning o'rtasida tuynugi bo'lgan katta temir darvozasi ochildi-da, boshqa bir nazoratchi bilan mundir kiygan zabit chiqdi, daftar ushlagan nazoratchi esa odamlarni kiritish boshlanishini e'lon qildi. Soqchi o'zini chetga oldi, ko'chada poylab turganlarning hammasi, kechikib qolishdan qo'rqqandek, ba'zilari tez-tez yurib, ba'zilari chopqillab turma eshididan kira boshladilar. Eshik yonida bir nazoratchi turar va odamlar yonidan o'tgan sayin baland ovoz bilan: «O'n olti, o'n yetti» va hokazo deb sanardi. Bino ichkarisidagi ikkinchi nazoratchi narigi eshikdan kirayotganlarga qo'lini tegizib, ularni yana qaytadan sanardi, u turmada birontayam chet kishi qolib ketmasligi yoki biron mahbusni chiqarib yubormaslik uchun qaytib chiqayotganlarida qaytadan sanab, hisobga to'g'ri keltirish uchun shunday qilayotgan edi. O'tayotgan odamlarning basharasiga qaramay sanayotgan bu nazoratchi Nexlyudovning yelkasiga qoqib qo'ydi. Uning qo'li kelib tegishi boshda Nexlyudovga tahqiromuz tuyldi, ammo bu

yerga nima uchun kelgani esiga tushib, ranjigani va norizo bo‘lganiga xijolat tortdi.

Eshikdan kiraverishdagi birinchi xona gumbaz taxlit qilib ishlangan bo‘lib, kichkinagina derazasiga panjara o‘rnatilgan edi. To‘planish xonasi deb atalgan bu xonaning tokchasida Nexlyudov kutilmaganda butga parchinlangan Isoning kattakon suratini ko‘rib qoldi.

Isoning tasvirini mahbuslar bilan emas, ozod etilganlar bilan baqamti deb tasvir etgan Nexlyudov o‘zicha: «Bunga na hojat?» deb o‘yladi.

Bu yerga qamalgan yovuzlardan qo‘rqish, kechagi bola bilan Katyusha kabi begunohlarga achinish hislari bilan to‘lib-toshgan, hozir yuz beradigan uchrashuvni o‘ylab ko‘ngli yumshagan, xijil bo‘lgan Nexlyudov shoshilayotganlarni oldinga o‘tkazib yuborib, sekin qadam tashlab kira boshladi. Birinchi xonadan chiqilayotganda, xonaning narigi tomonida turgan nazoratchi allanima dedi. Ammo xayolga cho‘mgan Nexlyudov bunga e’tibor qilmadi, ko‘pchilik orqasidan ergashib ketaverdi, ayollar bo‘limiga emas, erkaklar bo‘limiga qarab yo‘l oldi.

U shoshilayotganlarni oldinga o‘tkazib yuborib, uchrashuv xonasiga eng oxirida kirdi. Eshikni ochib bu xonaga kirganda, yuzlab og‘izdan chiqqan ovozlar qo‘shilib hosil qilgan ola-g‘ovur uni hayratga soldi. Shakarga yopishgan pashsha singari, xonani ikkiga bo‘lib turgan simto‘rga yopishgan odamlarga yaqin kelganidan keyingina Nexlyudov nima gapligini tushundi. Derazalari orqa tomonda bo‘lgan bu xona shiftdan yergacha tortilgan bir emas, ikki qator simto‘r bilan ikkiga ajratilgan edi. To‘rlar orasida nazoratchilar yurardi. To‘rning narigi tomonida – mahbuslar, bu tomonida – ularni ko‘rgani kelganlar turishardi. Har ikkala tomonni bir-biridan ikki qator to‘r va uch gaz masofa ajratib turardi. Biron narsa berish u yoqda tursin, hatto bir-birining yuzini ko‘rish, ayniqsa, ko‘zi xiraroq bo‘lgan odam uchun amrimahol edi. Gapirish ham qiyin edi, gapimni eshitsin, degan odam qichqirib gapirishga majbur bo‘lardi. Ikkala tomondagilar ham, xotinlar, erlar, otalar, onalar, bolalar bir-birlarini ko‘rib aytadigan gaplarini aytib olishga urinib, to‘rga yuzlarini mahkam tirab olgan edilar. Ammo har bir kishi aytgan gapini

hamsuhbati eshitadigan qilib gapirishga urinardi. Uning yonidagilar ham xuddi shunday qilar, natijada ular bir-biriga xalaqit berar va har kim bir-biridan qattiqroq gapirishga harakat qilardi. Shuning uchun ham bu xonada Nexlyudov kirgan zamon uni tang qoldirgan g'ovur-g'uvur hukm surardi. Kimning nima deyayotganini uqib olish mahol edi. Nima to'g'rida gaplashayotganlarini, so'zlashayotganlarning bir-biriga munosabatini ularning aftalaridangina payqab olish mumkin edi. Nexlyudovning yonida boshiga ro'mol o'ragan bir kampir turardi. U simto'rga yopishib olib, sochining yarmi qirilgan rangsizgina yigitga allanimalar deb qichqirar, iyagi titrar edi. Mahbus qoshlarini kerib, peshonasini tirishtirib zo'r e'tibor bilan uning so'zlarini tinglardi. Kampirning yonida belburma kamzul kiygan yigit turardi. U qo'lini qulog'iga qo'yib, boshini chayqab, rang-ro'yi bir holatda, soqoliga oq tusha boshlagan, xuddi o'ziga o'xshagan mahbusning gaplariga qulqoq solardi. Uning narigi yog'ida juldur kiyimli kimsa turar, qo'lini silkitib allanima deb qichqirar va kulardi. Uning yonida yaxshi tivit ro'mol o'ragan, bola ko'targan xotin, to'rning narigi tomonidagi sochi olingan, kishan solingan mahbuslar kamzuli kiygan, oppoq sochli kishini birinchi bor ko'rishi bo'lsa kerak, yerda o'tirib yig'lar edi. Nexlyudov bilan gaplashgan darbon shu ayolning tepasida turib, narigi tomondagi boshi yarg'oq, ko'zları chaqnab turgan mahbusga bor kuchi bilan baqirib gapirardi.

Ana shunday sharoitda gapirishiga majbur ekanini anglagach, Nexlyudovning ushbu qoidani chiqargan va uni amalga oshirayotganlarga qarshi g'azabi keldi. Bu vahshiyona ahvol, insoniy hislarning bu qadar tahqirlanishi hech kimga qattiq botmayotganiga u juda hayron qoldi. Askarlar ham, mutasaddi ham, ko'rgani kelganlar va mahbuslar ham go'yo shunday bo'lishi lozimdek, bu tartibga rioya qillardilar.

Nexlyudov bu xonada ekan, o'zining biror chora ko'rishga ojizligidan yuragi qisilib, dunyodan bezib ketganini his qildi: kema chayqalganda ko'ngli behuzur bo'lgandek, ma'naviy iztirob his qildi.

XLII

«Harna bo‘lsayam, o‘ylagan ishimni bitiray, – dedi u o‘ziga o‘zi dalda berib. – Nima qilsam ekan?»

U boshliqlardan biri ko‘rinib qolmasmikan, deb ko‘zi bilan qidira boshladi, odamlarning orqasida u yoqdan bu yoqqa yurib turgan, zabitlik pogoni taqqan, pastakkina, mo‘ylov dor kishiga ko‘zi tushib, unga murojaat qildi:

– Muhtaram janoblari, – dedi u zo‘rma-zo‘raki xushmuomalalik bilan, – ayollar qayerda bo‘lishini, ular bilan qayerda ko‘rishish mumkinligini aytib berolmaysizmi?

– Ayollar bo‘limiga bormoqchimidingiz?

– Ha, bir mahbus xotinni ko‘rishim kerak edi, – deb javob qaytardi Nexlyudov haligidek nazokat bilan.

– Boya to‘planish xonasida ekaningizda shunday desangiz bo‘lmasmidi? Kimni ko‘rmoqchi edingiz?

– Yekaterina Maslovani ko‘rishim kerak.

– Siyosiy mahbusmi? – deb so‘radi turma mutasaddisining noibi.

– Yo‘q, u shunchaki...

– Nima, hukm qilinganmi o‘zi?

Nexlyudov qayg‘usiga hamdardlashgandek ko‘ringan mutasad-dining kayfini bir nima qilib buzib qo‘ymaslik uchun:

– Ha, o‘tgan kuni hukm qilingandi, – deb javob berdi itoatkorona.

Mutasaddi Nexlyudovning kiyim-boshiga qarab, e’tibor qilsa arziydigan odam ekan, degan xulosaga keldi, shekilli:

– Ayol kishini ko‘radigan bo‘lsangiz, marhamat qilib, bu yoqqa yuring, – dedi.

– Sidorov, – deb murojaat qildi u medal taqqan mo‘ylov dor unter-zabitga, – mana bularga ayollar xonasini ko‘rsatib qo‘y.

– Xo‘p bo‘ladi.

Shu mahal to‘r tutilgan tomondan allakimning yurakni o‘rtab yuboruvchi faryodi eshitildi.

Nexlyudovga hamma narsa juda g‘alati tuyulardi. Yana shunisi ham borki, bu yerda qo‘llanilayotgan yovuzliklarni amalga oshirayotgan kishilarga – mutasaddi va bosh nazoratchiga tashakkur bildirishga, ulardan minnatdor bo‘lishga to‘g‘ri kelardi.

Nazoratchi Nexlyudovni erkaklar xonasidan yo'lakka boshlab chiqdi va ro'paradagi eshikni ochib, ayollar bilan uchrashuv xonasiga olib kirdi. Bu xona ham erkaklarniki singari ikki qator to'r bilan uchga ajratilgan bo'lib, kichikroq edi. Bu yerda ko'rgani kelganlar ham, mahbuslar ham bir qadar kam bo'lishiga qaramay, shovqin-suron erkaklar xonasidagidan qolishmas edi. Bu yerdgayam to'rlar orasida boshliqlar u yoqdan bu yoqqa yurib turardi. Engiga uqa tutilgan, ko'k hoshiyali mundir kiygan erkak nazoratchilar kabi kamar bog'lagan nazoratchi xotinlar bu yerda boshliq o'rnida edi. Bu yerdgayam xuddi erkaklar xonasidagidek to'rnинг ikki tomoniga odamlar yopishib olgan edi: bu tomonida – har xil kiyimdagи shahar aholisi, narigi tomonida – ba'zilari oq kiyangan, ba'zilari o'z kiyimida qolgan mahbus ayollar. To'rni u boshidan bu boshigacha odam qoplаб olgan. Ba'zi birovlar ovozim yaxshiroq eshitilsin, deb oyoq uchida turib, boshqalarning tepasidan boshlarini cho'zib, boshqalari esa yerga o'tirib olib gaplashishar edi.

Mahbus ayollar ichida boshqalardan ko'ra qattiqroq baqirgan lo'li xotin kiyim-boshi bilan ajralib turardi. Jingalak sochlardan durrasi sirg'alib tushib osilib qolgan bu paxmoqsoch xotin to'rnинг narigi tomonida, xonaning o'rtasidagi ustun yonida turib, ko'k syurtuk kiygan, belini pastdan qisib bog'lagan lo'liga qo'llarini tez-tez qimirlatib, allanimalar deb baqirardi. Lo'lining yonida bir askar yerga o'tirib olib mahbus ayol bilan gaplashardi, nariroqda esa beti qip-qizarib ketgan, oyog'iga chipta kavush kiygan malla soqolli yoshgina mujik to'rga mahkam yopishib, yig'lab yuboray deb turardi. U bilan oq-sariqdan kelgan xushro'ygina mahbus juvon gaplashardi. Juvon moviy ko'zlarini suhbatdoshidan uzolmay tikilib qarab turardi. Bu Fedosya bilan eri edi. Ularning yonida juldur kiyimli bir kishi sochlari paxmoq, yuzi oytovoqday xotin bilan so'zlashardi, nariroqda ikkita xotin, bir erkak, yana bir xotin, ularning har birining ro'parasida bittadan mahbus ayol turardi. Ular orasida Maslova yo'q edi. Ammo mahbus ayollarning orqasida, narigi tomonda yana bir ayol turardi. Bu ayol xuddi o'sha ekanini Nexlyudov darrov fahmladi, fahmladi-yu, shu zahoti yuragi duk-duk ura boshlaganini, nafasi tiqilib qolganini his etdi. Masala bir yoqli bo'ladigan payt yaqinlashardi. Nexlyudov simto'rga yaqinroq bordi va uni

tanidi. Maslova moviyko'z Fedosyaning orqasida turar va uning gapini jilmayib tinglardi. Maslova o'tgan kundagi xalatda emas, oq kofta kiyib olgan – beli kamar bilan qisib qo'yilgan, ko'ksi do'ppaygan edi. Jingalak qora sochlari durrasi tagidan xuddi sud vaqtidagi singari chiqib turardi.

«Hozir bir yoqli bo'ladi, – deb o'yldi Nexlyudov. – Nima deb chaqirsam ekan? Yo o'zi yaqinroq kelarmikan?»

Lekin Maslova yaqin kelavermadidi. U Klarani kutar, mana shu turgan erkak o'zini so'rab kelganini xayoligayam keltirmasdi.

– Sizga kim kerak? – deb so'radi to'r orasida u yoqdan bu yoqqa yurib turgan nazoratchi xotin Nexlyudovning yoniga kelib.

– Yekaterina Maslova, – dedi Nexlyudov zo'rg'a.

– Maslova, seni yo'qlab kelishibdi, – deb qichqirdi nazoratchi xotin.

XLIII

Maslova o'girilib qaradi, keyin boshini ko'tardi, ko'ksini oldiga chiqarib, Nexlyudovga tanish itoatkorlik ifodasi bilan panjara yoniga keldi, ikkita mahbus ayol orasiga suqilib kirdi-da, Nexlyudovni taniyolmay, unga ajablanib qarab qoldi.

Lekin egni-boshidan bu kishining boy odamligini bilib, jilmaydi.

Kulib turgan g'ilay ko'zli Maslova yuzini panjaraga yaqinlashtirib:

– Meni so'rab keldingizmi? – deb so'radi.

– Ko'rgani kelgandim... – Nexlyudov «sizsirash»niyam, «sen-sirash»niyam bilmay tutilib qoldi, keyin «siz» deb gapira boshladidi. Lekin ovozi odatdagidan baland emasdi. – Ko'rgani kelgandim sizni... men...

Uning yonidagi juldur kiyimli kishi:

– Meni laqillatmay to'g'risini gapiraver. Olganmisan yo olmaganmisan? – deb baqirardi.

– O'lar holatda yotibdi, deyapman-u, yana nima kerak senga?! – deb qichqirardi allakim boshqa tomondan.

Nexlyudovning gapi Maslovaning qulog'iga kirmasdi, ammo gapirayotganda yuzining ifodasiga qarab turib to'satdan uni esladi. Lekin Maslova o'ziga ishonmadi. Shunday bo'lsa-da, yuzidagi tabassumi so'ndi, ruhiy azob chekayotgandek peshonasi tirishib ketdi.

Maslova ko'zini qisib qararkan:

– Gapingizni eshitmayapman, – deb qichqirdi peshonasini battar burishtirib.

– Men kelgandim...

«Ha, men burchimni ado etyapman, tavba qilyapman», – deb o'yladi Nexlyudov. Shunday deb o'ylab ham ediki, ko'zi jiq yoshta to'ldi, tomog'iga allanarsa kelib tiqildi, u panjarani mahkam changallaganicha, ho'ngrab yig'lab yubormaslikka urinib jim bo'lib qoldi.

– Bo'limgan ishga tumshug'ingni tiqib nima qilasan, deyapman senga... – deb qichqirishardi bir tomondan.

– Xudo haqi, bilmayman, dedimmi, bilmayman, – deb qichqirardi mahbus ayol boshqa tomondan.

Nexlyudovning hayajonlanayotganini ko'rib, Maslova uni tanidi.

– Tanisam ham ko'zlarimga ishonmayapman, – deb qichqirdi Maslova. Uning qip-qizarib ketgan yuzi avvalgidan battar tumtayib ketdi. Nexlyudov baland tovush bilan xuddi yodlangan darsni so'zlayotgan kishidek bir ohangda:

– Men sendan kechirim so'rash uchun kelgandim, – deb qichqirdi.

Shu so'zlarni baqirib aytganidan u uyalib ketdi-da, atrofga alanglab qaradi. Lekin shu zahoti, «Modomiki uyalayotgan ekanman, bu qaytangga yaxshi, nimaga deganda, uyaladigan ish qilib qo'ygandim-da», degan fikr keldi. Shunday qilib, u boyagidek baland tovush bilan gapira boshladi:

– Meni kechir, sening oldingda gunohkorman... – deb qichkirdi u yana.

Maslova qimir etmay turar, g'ilay ko'zlarini undan uzmasdi.

Nexlyudov ortiq gapini davom etdirolmadi, ko'kragini qisib kelayotgan yig'ini to'xtatib qolish uchun to'rdan yiroqlashdi.

Ayollar bo'limiga yo'l ko'rsatgan boyagi mutasaddi Nexlyudovga qiziqib qolgan bo'lsa kerak, shu bo'limga yana qaytib keldi-da, uning to'rdan chetda turganini ko'rib, nima sababdan tegishli odami bilan gaplashmayotganini surishtirdi. Nexlyudov burnini qoqdi, bir silkinib oldi-da, o'zini xotirjam tutishga harakat qilib:

– Panjara orqali gaplasholmayman, hech narsa eshitib bo'lmaydi, – deb javob berdi.

Mutasaddi o'ylanib qoldi.

– Unday bo'lsa, birpasga shu yoqqa chiqarsak bo'ladi.

– Marya Karlovna! – dedi u nazoratchi ayolga. – Maslovani tashqariga olib chiqing.

Biror daqiqadan keyin yon tomondagi eshikdan Maslova chiqib keldi. U shipillab yurib, Nexlyudovning oldiga keldi-da, to'xtab, unga xo'mrayib qaradi. Qop-qora sochlari xuddi o'tgan kundagidek qo'ng'iroq-qo'ng'iroq bo'lib durrasi tagidan chiqib turardi, lo'ppigina oqargan nosog'lom yuzi jozibali va xotirjam edi; faqat tim qora g'ilay ko'zlarigina shishinqiragan qovoqlari tagida chaqnab turardi.

– Shu yerda gaplashsangiz bo'ladi, – dedi nazoratchi, so'ngra nariroqqa borib turdi.

Nexlyudov devor tagida turgan o'rindiq tomon qadam tashladi.

Maslova mutasaddi noibiga savol nazari bilan qaradi, keyin hayron bo'lgandek yelkasini qisib qo'ydi-da, Nexlyudov ketidan o'rindiqqa borib yubkasini to'g'rilab qo'yib, uning yoniga o'tirdi.

– Meni afv etishingiz juda og'ir, bilaman, – deb Nexlyudov gap boshladi-yu, lekin yig'i xalaqit berayotganini his qilib yana jim bo'lib qoldi, – o'tgan xatoni tuzatib bo'lmas ekan, endilikda qo'limdan qanday yordam kelsa, hammasini qilaman. Ayting...

Maslova uning savoliga javob qaytarmay:

– Meni qanday qilib topdingiz? – deb so'radi g'ilay ko'zları bilan Nexlyudovga ham qarab, ham qaramay.

Nexlyudov Katyushaning hozir shunday o'zgargan, xunuklashgan yuziga qararkan: «Yo Rabbiy! Madad ber menga. Nima qilish kerakligini o'rgat!» – derdi o'ziga o'zi.

– O'tgan kuni sudda sizni sud qilishganda, sud maslahatchisi bo'lgandim, – dedi Nexlyudov. – Meni tanimadingizmi?

– Yo'q, tanimadim. Taniydig'an ahvolda emasdum. Qaraganim ham yo'q, – dedi Maslova.

– O'shanda bola bo'lgandi-a? – deb so'radi Nexlyudov, o'zining ikki beti qip-qizarib ketganini his etib.

Maslova yuzini teskari o'girib alam bilan:

– Xudoga shukur, o'sha vaqtlardayoq o'lib ketdi, – deb qisqagina javob qildi.

- Nega, qanday qilib?
- O‘zim kasal edim, o‘lar holatda edim, – dedi u ko‘zini yerdan uzmasdan.
 - Ammalarim sizni qanday qilib chiqarib yuborishdi?
 - Bolali oqsochning kimga keragi bor? Sezishlari bilanoq haydab yuborishdi. Gapirib ham nima qildim, hech narsa esimda yo‘q, hammasini unutganman. Bo‘lar ish bo‘ldi, tamom-vassalom.
 - Yo‘q, undaymas. Men buni shunday qoldirib ketolmayman. Hech bo‘lmaganda, endilikda, gunohimni yuvmoqchiman.
 - Yuvaligan nimasi qoldi; bo‘lar ish bo‘ldi, o‘tdi-ketdi, – dedi Maslova, keyin to‘satdan Nexlyudovga qandaydir yoqimsiz, shu bilan bir paytda, jozibador qarash qilib qo‘ydi, ma’yusgina jilmaydi. Nexlyudov buni sira kutmagan edi.
- Maslova uni ko‘rman deb, ayniqsa, hozirgi paytda va bu yerda ko‘rman deb sira xayoliga keltirmagan edi. Shu sababli Nexlyudovning paydo bo‘lib qolishi dastavval uni juda hayron qilib qo‘ydi, to shu kungacha hech qachon esga olmagan narsalarni xotirlashga majbur qildi. Maslova dastlabki daqiqalarda shu narsalarni g‘ira-shira esladi: bir vaqtlar uni sevgan va sevilgan bu ko‘rkam yigit unga yangi mo‘jizakor his va fikrlar dunyosini ochib bergen edi, keyin yigit negadir shafqatsizlik qilib uni tashlab ketdi, sehrli baxtning oqibati shu bo‘ldiki, Maslova qator-qator xo‘rlik va tahqirlarga duchor bo‘ldi. Maslovaning ko‘ngli vayron bo‘lib ketdi. Ammo buni to‘g‘ri tushunib ololmay, boshqa vaqlarda qanday qilgan bo‘lsa, hozir ham shunday qildi: bu xotiralarni o‘zidan nari haydadi va ularni fohish hayotning o‘ziga xos pardasi bilan xaspo‘shlashga harakat qildi. Dastlab u hozir yonida o‘tirgan kishi bilan bir vaqtlar jonidek ko‘rgan yigit ikkisi bir odam deb tasavvur qildi, lekin uning ko‘ngli buzildi. Shundan keyin Maslova bu kishi bilan u yigit ikkisi bir odam deb o‘ylamadi. Maslovaning nazarida, endi bu ozoda kiyingan, soch-soqoliga atir sepilgan olifta kishi bir vaqtlar sevgan Nexlyudov emasdi. Maslova uchun endi bu kishi xohlagan paytida Maslova singari ayollardan istifodalanib yurgan odamlardan biri edi. Maslova singari ayollar esa bunday kishilardan iloji boricha foyda ko‘rib qolishga harakat qilardi. Shuning uchun ham Maslova unga jozibador tabassum qildi. U Nexlyudovdan qanday qilib foydalaniq qolishni o‘ylab jum bo‘lib qoldi.

– Bo‘lar ish bo‘ldi, – dedi Maslova, – mana, katorgaga hukm qilib ham yuborishdi.

Shu dahshatli so‘zlarni aytganida uning lablari titrab ketdi.

– Sizning begunoh ekaningizni bilardim, ishonchim komil edi, – dedi Nexlyudov.

– Begunohman, albatta. Nahotki, men o‘g‘irlilik qilsam yo tovlamachi bo‘lsam. Bizdagilarning aytishicha, hammasi advokatga bog‘liq emish, – deb davom etdi u. – Ariza berish kerak, deyishadi. Faqat, aytishlariga qaraganda, juda qimmatga tusharmish...

– Albatta, ariza berish kerak, – dedi Nexlyudov. – Men oqlovchi bilan gaplashdim.

– Pulni ayamaslik kerak, yaxshisini olish kerak.

– Nimaiki qilish mumkin bo‘lsa, hammasini qilaman.

Oraga sukunat cho‘kdi.

Maslova yana boyagidek tabassum qilib qo‘ydi.

– Men sizdan... agar iloji bo‘lsa, pul so‘ramoqchi edim. Ko‘p emas... o‘n so‘m, ortiq kerak emas, – dedi u to‘satdan.

– Albatta, albatta, – dedi Nexlyudov xijolat chekib, so‘ngra hamyoniga qo‘l uzatdi.

Maslova kamerada u yoqdan bu yoqqa yurib turgan nazoratchiga yalt etib qarab qo‘ydi.

– Uning oldida bermang, nariroq ketganda bering, bo‘lmasam, olib qo‘yishadi.

Nexlyudov mutasaddi naryoqqa qarashi bilan hamyonini chiqardi, ammo o‘n so‘mlik qog‘oz pulni uzatishga ulgurmasidan mutasaddi yana ular tomonga o‘girildi. U pulni mahkam g‘ijimlab oldi.

U bir vaqtlar shu qadar dilovar, endilikda murdor bo‘lgan lo‘ppi yuzga, nazoratchini va uning pul g‘ijimlagan qo‘lini kuzatib turgan, qandaydir xunuk yaltirayotgan qora g‘ilay ko‘zga qararkan:

«Axir, odamgarchilikdan chiqqan xotin bu», – deb o‘yladi va bir lahma ikkilanib qoldi.

Har vaqtdagidek, nima qilmoq kerak, degan savoldan uni chalg‘itib, shu qilgan ishingning oqibati nima bo‘ladi va qaysi biri foydali, degan savolni beruvchi, kecha kechasi uni vasvasaga solgan kuch Nexlyudovning ko‘nglida tilga kirdi.

«Bu xotinni hech nima qilolmaysan, – derdi o'sha ovoz, – faqat o'z bo'yningga bir og'ir tosh boylab olasan. Shu tosh seni cho'ktirib yuboradi, boshqalarga foyda keltirishingga xalaqit beradi. Qo'liga yoningdagi bor-yo'q pulning hammasini bergen, xayrlash, shu bilan ishni bir yoqli qilib qo'ya qolsang-chi?»

Ammo shu zahotiyoq, xuddi shu topda, shu lahzada ko'nglida qandaydir muhim bir narsa sodir bo'layotganini, o'zining ichki dunyosi shu topda tarozining pallasiday lopillab turganini, sal tegib ketilsa yo u, yoki bu tomonga bosib ketishini his etdi. Shunday qilib, u kecha ko'nglida his etgan rahmonni chorlagandi, u shu zahoti aks sado berdi. Nexlyudov shu topdayoq dilidagining hammasini aytib solishga qaror qildi.

– Katyusha! Sening yoningga afv so'rab keldim, sen bo'lsang afv etdingmi, vaqt kelganda afv etasanmi, shuni aytmading, – dedi u to'satdan sensirab.

Uning gapi Maslovaning qulog'iga kirmasdi. U goh Nexlyudovning qo'liga, goh nazoratchiga qarardi. Nazoratchi orqasini o'girishi bilan Maslova darhol unga qo'lini uzatdi, pulni ola solib tasmasining tagiga qistirdi.

– Qiziq gaplarni gapisiz-a, – dedi u jilmayib, Nexlyudovning nazarida u nafrat bilan jilmaygandek tuyuldi.

Nexlyudov Maslovada mana shu hozirgi holatdagi Maslovani himoya etuvchi, uning qalbiga ta'sir etishga xalaqit beruvchi o'ziga dushman bir narsa borligini his etdi.

Ammo, qizig'i shundaki, bu uni Maslovadan nafratlantirmas, balki avvalgidan ortiq o'ziga tortardi. U Maslovani ruhan uyg'otishi kerakligini, buni amalga oshirish juda qiyin ekanini tushunardi; bu ishdagi ana shu qiyinchilik uni qiziqtirardi. Nexlyudovning Maslovaga nisbatan bo'lgan hozirgi hissi shunday ediki, Nexlyudov hech qachon na Maslovaga nisbatan va na boshqa odamga nisbatan shunday narsani his etmagandi. Uning hissiyotida tariqcha bo'lsin, shaxsiy g'araz yo'q edi. Nexlyudov Maslovadan biron manfaat ko'rishni xayoligayam keltirmasdi. Hozir u faqat bir narsani istardi: Maslova hozirgi ahvoldan qutulsa, uyqudan ko'zi ochilsa, avval qanday bo'lsa, shunday bo'lib qolsa.

– Katyusha, nega bunday deysan? Axir, men seni yaxshi bilaman-ku. Haliyam yodimda, o'shanda, Panovoda...

– O'tganni eslashning nima keragi bor? – dedi Katyusha quruqqina.

– Men qilgan gunohimni yumshatish, yuvish uchun eslayapman, Katyusha, – deb gap boshladi Nexlyudov, keyin unga uylanmoq-chiliginı aytmoqchi ediyamki, Maslovaning ko'ziga ko'zi tushdi va uning boqishlarida qandaydir dahshatli, xunuk va jirkantiruvchi bir ifodani ko'rdi-da, gapi og'zida qoldi.

Shu mahal ko'rgani kelganlar chiqib keta boshlashdi. Mutasaddi Nexlyudovning yoniga keldi-da, uchrashuv muddati tugatanini aytdi. Maslova o'midan turdi, qachon kiritib yuborishlarini itoatkorlik bilan kuta boshladi.

– Xayr, sizga juda ko'p aytadigan gaplarim bor edi, lekin ko'rib turibsizki, hozir iloji yo'q, – dedi Nexlyudov qo'lini uzatarkan. – Men yana kelaman.

– Hammasini aytdingiz chog'i...

Maslova qo'lini uzatdi-yu, lekin uni qismadi.

– Yo'q, siz bilan gaplashib olish mumkin bo'lgan joyda yana uchrashishga harakat qilaman. Sizga aytmoqchi bo'lgan eng muhim gapimni o'shanda aytaman, – dedi Nexlyudov.

Maslova erkaklarga yoqishni istagan paytida qandan tabassum qilsa, shunday jilmayib:

– Nimayam derdim, kelavering, – dedi.

– Siz men uchun singildan ham yaqin odamsiz, – dedi Nexlyudov.

– Qiziqsiz-a, – deb takrorladi Maslova, keyin boshini sarak-sarak qilib panjara ortiga o'tib ketdi.

XLIV

Nexlyudov birinchi uchrashuv paytida, Maslova meni ko'rib, o'ziga xizmat qilmoqchiligidan bilgach va afsuslanayotganidan xabardor bo'lgach, sevinib, iyib ketadi va yana avvalgi Katyusha bo'ladi-qoladi, deb o'ylagandi. Keyin qarasaki, Katyushadan asar yo'q, faqat Maslova qolibdi. Bu hol uni juda hayron qilib qo'ydi, vahmini keltirdi.

Nexlyudovni ayniqsa hayratga solgan narsa shu ediki, Maslova o'zining shu ko'yga tushib qolganidan sira uyalmas edi. Yo'q,

mahbuslikdan emas (mahbusligidan uyalardi), fohishaligidan sira-sira uyalmasdi, qaytaga shundayligidan mammundek, hatto faxrlanayotgandek ko'rinardi. Zotan, bundan boshqacha bo'lishiyam mumkin emasdi. Har qanaqa odam bir ish qilish uchun, avvalo, shu ishini juda muhim va yaxshi, deb hisoblamog'i lozim. Shu sababli odam qay alpozda bo'lmasin, u turmush haqida shunday bir xulosaga kelib qo'yadiki, nazarida o'zining faoliyatini muhim va yaxshi deb biladi.

Odatda, o'g'ri, qotil, josus, fohisha va hokazolar o'z kasblarini yomon deb hisoblab or qilishlari kerak, deb o'ylaydilar. Aslida, shuning tamomila aksi bo'ladi. Taqdir va gunohlari – xatolari tufayli bir alpozga tushib qolgan kishilar tutayotgan ishlari qanchalik noto'g'ri bo'lmasin, turmush haqida shunday bir xulosaga kelib qolgan bo'ladilarki, nazarlarida hozirgi tutgan o'rirlari va qilayotgan ishlari yaxshi va e'tiborli bo'lib ko'rinadi. Shu fikrlari yo'qqa chiqmasligi uchun odamlar beixtiyor turmush haqidagi fikrlarini tan oladigan va o'zlarining unda tutgan o'rirlari yaxshi ekanini inkor etmaydigan kishilar doirasidan chiqmaslikka harakat qiladilar. O'g'rilar epchilliklari, fohishalar buzuqliklari, qotillar bag'ritoshliklari bilan maqtanishsa, biz tang qolamiz. Biz bu ahvolga shuning uchun ham tang qolamizki, bu odamlar yashagan doira, muhit juda cheklangan, biz esa shu muhitdan chetdamiz. Lekin shunisi ham borki, boylarning o'z boyligi, ya'ni talovchiligi bilan maqtangani, lashkarboshilarning o'z g'alabalari, ya'ni qonxo'rliklari bilan maqtangani, hokimlarning o'z qudratlari, ya'ni zo'ravonliklari bilan maqtangani shu hodisaning xuddi o'zginasi emasmi? Bu odamlarning hayotida o'z mavqelarini oqlash uchun hayot haqidagi, ezgulik va yovuzlik haqidagi tushunchani buzayotganlarini ko'rmasligimizning sababi shundaki, shu tariqa tushunchasi buzuq kishilar doirasi katta, buning ustiga, o'zimiz ham xuddi shu toifa odamlardanmiz.

Maslova ham hayotga va o'zining dunyoda ishg'ol etgan mav-qeyiga nisbatan xuddi shunday tushuncha hosil qilgan edi. U katorgaga hukm etilgan fohisha edi. Ammo shunga qaramay, shunday fikrga kelib qo'ygan ediki, bu bilan u o'z ishini ma'qullay olar, hatto o'zining mavqeyi bilan odamlar oldida mag'rurlana olar edi.

Uning dunyoqarashi quyidagilardan iborat edi: barcha erkaklar, hech bir mustasnosiz, keksalar, yoshlар, gimnazistlar, generallar,

o‘qimishlilar, savodsizlar – hamma-hamasining baxt-saodat deb bilgan narsasi ko‘hlikkina xotinlar bilan don olishishdan iborat bo‘lib, hamma erkaklar o‘zlarini boshqa ish bilan mashg‘ul qilib ko‘rsatsalar-da, aslida, faqat bitta narsani, shunigina istaydilar. U – ko‘hlik xotin, xohlasa, ularning shu istaklarini qondiradi, xohlamasa yo‘q, bundan chiqdi, u ham e’tiborli, ham zarur odam. Maslovaning avvalgi va hozirgi hayoti bu tasavvurning haqlilagini to‘la-to‘kis tasdiqlardi.

O‘n yil davomida u qayerda bo‘lmasisin, hamma yerda, Nexlyudovdan tortib stanovoy cholu turma nazoratchisigacha, hamma erkaklarning unga zorligini ko‘rardi; Katyusha o‘ziga ehtiyoji bo‘limgan kishilarni ko‘rmasdi ham, nazar-pisand qilmasdi ham. Shuning uchun ham uning nazarida butun dunyo o‘lib-qutulib o‘z hirsini qondirishga urinayotgan odamlardan, qo‘lidan kelgan yo‘l bilan: aldash, zo‘rlik qilish, sotib olish, hiylakorlik yo‘li bilan uni qo‘lga tushirishga harakat qiluvchi odamlardan iborat edi.

Maslova hayotni ana shunday tushunar va hayotni bunday tushunish natijasida u o‘zini keraksiz odam emas, balki zarur odam deb hisoblardi. Shunday qilib, Maslova hayotni shu tariqa tushunishni hamma narsadan afzal ko‘rardi. Shu tariqa tushunchani qadrlamay ham iloji yo‘q edi. Chunki hayotni shu tariqa tushunishdan voz kechsa, bu tushuncha tufayli odamlar ichida o‘zini qadrli deb hisoblab yurgan Maslova o‘sha qadrini yo‘qotib qo‘ygan bo‘lardi. O‘zining hayotdagи qadrini yo‘qotib qo‘ymaslik uchun ham u beixityor hayotga xuddi o‘zi singari qaraydigan odamlar doirasidan chetga chiqmas edi. Nexlyudov uni tamomila boshqa bir olamga olib chiqmoqchi bo‘layotganini his qilgach esa unga qarshilik ko‘rsata boshladи, chunki Nexlyudov boshlab bormoqchi bo‘lgan o‘sha boshqa olamda o‘z o‘rmini yo‘qotib qo‘yishi mumkinligini sezardi, bu hayoti o‘ziga ishonch va hurmat baxsh etardi. Yoshlik chog‘idagi xotiralarni va Nexlyudov ikkovining o‘rtasidagi ilk munosabatlarni eslamaslikka harakat qilishning sababi ham shunda edi. U xotirotlar Maslovaning hozirgi dunyoqarashiga tamomila zid bo‘lgani uchun ham butunlay yodidan ko‘tarilib ketgan, to‘g‘rirog‘i, xotirasining bir chekkasida saqlanardi-yu, lekin asalarilar butun qilgan mehnatlarini qurtlari zoe ketkazib qo‘ymasligi uchun

ularning yo'lini berkitib, qurtlarining ustidan suvab tashlagandek, suvab qo'yilgan edi. Shu sababdan ham hozirgi Nexlyudov Katyusha uchun bir vaqtlar sof muhabbat bilan sevgan kishi emas, foydalanib qolishi mumkin bo'lgan bir badavlat janob edi xolos, barcha erkaklar bilan qanday munosabatda bo'lsa, bu bilan ham munosabati xuddi shunday edi.

«Yo'q, eng muhim gapni aytolmadim, – deb o'ylardi Nexlyudov hamma bilan birga chiqib ketayotib. – Unga uylanmoqchiligidagi aytmadim. Aytmagan bo'lsam ham shu ahdimning ustidan chiqaman», – deb o'ylardi u.

Nazoratchilar eshikning ikki tomonida turib, biron kishi ortiq chiqib ketmasin yo ortiqcha biron odam turmada qolib ketmasin deb, chiqib ketayotganlarni ikki kishilashib sanashardi. Sanab turib orqasiga shapillatib urib qo'yishgani bu gal Nexlyudovni tahqirlamadi, u hatto buni payqamadi ham.

XLV

Nexlyudov katta uyini ijaraga qo'yib, xizmatchilarni bo'shatib yubormoqchi, o'zi mehmonxonaga ko'chib o'tmoqchi, shu tariqa hayot tarzini o'zgartirmoqchi bo'ldi. Ammo Agrafena Petrovna to qishgacha turmushini o'zgartirishga hech qanday asos yo'qligini isbot etdi; avvalo, yozda ijaraga o'tiradiganlar topilmaydi, bundan tashqari, mebel va buyumlarni saqlash uchun, yashash uchun ham joy kerak. Shunday qilib, Nexlyudovning hayot tarzini o'zgartirish uchun qilgan barcha urinishlaridan (u talabalar singari oddiygina kun kechirmoqchi edi) hech narsa chiqmadi. Ahvol avvalgiday qolgani bir sari, buning ustiga, uyda ish qizib ketdi: jun va mo'yna buyumlarini yoyish, shamollatish, qoqish boshlandi. Bu ishda qorovul va uning yordamchisi, oshpaz va shaxsan Korneyning o'zi ishtirot etdi. Dastlab hech qachon va hech kim kiymagan allaqanday mundirlar, g'alati mo'yna buyumlarni olib chiqib arqonga osa boshladilar; keyin gilamlar va mebellarni olib chiqishdi. Qorovul bilan yordamchisi shu buyumlarni, yenglarini shimarishib, mushakdor qo'llari bilan bir maromda qoqa boshladilar, hamma xonalarni kuldoi isi bosib ketdi. Nexlyudov hovlidan o'tib keta turib, ba'zan esa derazadan qarab bisotidagi buyumlarning ko'pligiga hayron qolardi. Buning ustiga, birontasining ham keragi yo'q edi. «Mana shu narsalar, – deb

o‘ylardi Nexlyudov, – Agrafena Petrovna, Korney, darbon, uning yordamchisi va oshpaz xotinning mashq qilib turishi uchungina yaraydi. Maslovaning ishi bir yoqli bo‘lmay turib, turmushimni o‘zgartirishning keragi yo‘q. Bu – oson gap emas. Maslovani chiqarib yuborishsa yoki surgun qilishsa, hammasi o‘z-o‘zidan o‘zgaradi. Men uning ketidan jo‘nayman».

Nexlyudov advokat Fanarin belgilagan kuni uyiga bordi. Nexlyudov advokatning uyiga borganda uning qabulxonasida, xuddi doktorlarnikidagi singari, navbat kutib o‘tirgan arzgo‘ylarni ko‘rdi. Advokatning ajoyib o‘simliklar o‘sgan, derazalariga antiqa darpardalar osilgan hashamatli uyidagi qimmatbaho buyumlar uy egasining bebiliska pul topib, to‘satdan boyib ketganini ko‘rsatardi. Arzgo‘ylar ermak uchun stoldagi suratli jurnallarni varaqlab o‘tirishardi. Baland stol yonida o‘tirgan advokat yordamchisi Nexlyudovni tanib oldiga keldi, u bilan ko‘rshdi-da, hozir kirib boshlig‘iga xabar berishini bildirdi. Ammo yordamchi kabinet eshigiga yetmasdanoq, eshik ochilib ketdi, yap-yangi ko‘ylak kiygan, mo‘ylovdor, yuzi qip-qizil, miqtidan kelgan, o‘rtta yashar kishining Fanarin bilan kuyib-pishib gaplashayotgani eshitildi. Ikkovi ham foydali, lekin xunuk bir ishni bitirgan kishilar qiyofasida edi.

- Ayb o‘zingizda, taqsir, – derdi Fanarin jilmayib.
- Gulni orzu qilaman-u, lekiniga tikani bor-da.
- Qo‘ying-e, bilmaydi deysizmi.

Ikkovi ham zo‘rma-zo‘raki kulib qo‘yishdi.

– E, knyaz, kelng-keling, – dedi Fanarin Nexlyudovni ko‘rib qolib, keyin chiqib ketayotgan savdogarga yana bir bor bosh irg‘ab qo‘ydi-da, Nexlyudovni ishbilarmon kishining kabineti singari jihozlangan bo‘lmasiga boshlab kirdi. – Marhamat, cheking, – dedi advokat Nexlyudovning ro‘parasiga o‘tirayotib. U oldingi ish muvaffaqiyatli bitganidan tanobi qochgan og‘zini yig‘ishtirib ololmasdi.

- Rahmat, Maslovaning ishi yuzasidan kelgandim.
- Ha, esimda, hozir. Juda muttaham-da, bu puldor odamlar! – dedi u.
- Haligi shovvozni ko‘rdingizmi? O‘n ikki millioncha puli bor. Yana lekiniga deydi. Agarda yigirma besh so‘mligingizni olishga ko‘zi yetsa, tishi bilan sug‘urib oladi.

Nexlyudov gapining ohangi bilan ikkovimiz bir toifadan, kelayotgan arzgo'ylar va boshqalar o'zga bir toifadagi odamlar, deb gap ma'qullatishga uringan bu betakalluf kishidan nafratlanib: «U lekiniga», deydi, sen bo'lsang «Yigirma besh so'mlik», deysan», – deb o'yldari.

– Meni juda qiynab yubordi, uchiga chiqqan muttaham ekan. Siz bilan bir otamlashay degandim-da, – dedi advokat asosiy masaladan chetga chiqib ketganini oqlash uchun. – Xo'-o'sh, endi sizning ishingizga kelsak... Men uni diqqat bilan o'qib chiqdim, Turgenev aytganidek, «ushbuning mazmunini ma'qul ko'rmadim». Ya'ni advokat juda bo'sh ekan, shikoyatga sabab bo'luvchi bahonalarni qo'lidan chiqarib yuboribdi.

– Xo'sh, endi nima qilmoqchisiz?

– Hozir. Unga aytingki, – dedi u kirib kelgan yordamchisiga, – men nima degan bo'lsam, shunday bo'ladi, xohlasa – xo'p, xohlamasa – o'zi biladi.

– Rozi bo'lmayapti.

– Rozi bo'lmasa, undan nari, – dedi advokat. Uning xushchaqchaq va ochiq chehrasi o'zgarib, qovog'i osilib ketdi.

– Advokatlar tekin pul topadilar, deyishadi, – dedi u boyagidek xushchaqchaq ko'rinishga tirishib. – Bir kambag'al bechora qarzdorni nohaq ayblanishdan qutqarib qolgandim, endi hammasi menga yuguradi. Har bitta ishni bitirishga ozmuncha kuch kerakmi! Axir, biz ham, bir yozuvchi aytganidek, yuragimizning qoni bilan yozamiz. Shunday qilib, sizning ishingiz, to'g'rirog'i, sizni qiziqtirgan ish, – deb davom etdi u, – juda yomon olib borilgan, shikoyat yozish uchun bahona qolmagan, lekin shunga qaramay, hukmni bekor qildirishga urinib ko'rish mumkin. Mana, yozganimni eshititing.

U to'ldirib yozilgan bir varaq qog'oz oldi-da, ba'zi rasmiy so'zlarni yamlab, boshqalarini viqor bilan o'qiy boshladи.

– «Jinoiy ishlar shikoyat departamentiga falon-pismadonchidan ariza. Falon-pismadon sudning hukmiga asosan, Maslova savdogar Smelkovni zaharlab o'ldirishda aybdor hisoblanib, qonunlar to'plamining 1454-moddasiga asosan, faloncha yilga katorga ishiga hukm etilgan va hokazo, va hokazo».

U jim bo‘lib qoldi; bunga juda odatlanib qolganidan qat’i nazar, u o‘zi yozgan arizani o‘zi huzur qilib tinglar edi.

– «Bu hukm juda muhim prosessual xato va buzishlar natijasidir, shu sababli, – deb davom etdi u dabdabali qilib, – bekor etilishi lozim. Birinchidan, sud tergovi davomida Smelkovning ichki a‘zolarini tekshiruv akti o‘qila boshlangan hamono rais o‘qishni to‘xtatib qo‘ygan, bu – bir.

– Ayblovchi o‘qib eshittirishni talab etgandi-yu, – dedi Nexlyudov hayron bo‘lib.

Baribir advokat ham shuni talab etishga haqi bor edi.

– Lekin buning hech keragi yo‘q edi.

– Har nima bo‘lsayam, bahona-da. U yog‘ini eshiting: «Ikkinchidan, Maslovaning advokati, – deb o‘qishda davom etdi advokat, – Maslovaning shaxsini tavsiflash paytida, uning bunday tuban tushuvining ichki sabablari haqida gapira boshlaganda sud raisi, bu gaplarning ishga daxli yo‘q, degan bahona bilan to‘xtatgan. Vaholanki, senatning dasturilamallarida, jinoiy ishlarini ko‘rishda sudlanuvchining xarakteri va ma’naviy qiyofasi uning javobgarligini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega, deb ko‘rsatib o‘tiladi, bu – ikki, – dedi u Nexlyudovga bir qarab.

– Advokat juda yomon gapirgandi-da, gapini hatto tushunib ham bo‘lmagandi, – dedi Nexlyudov boyagidan battar hayron bo‘lib.

– O‘zi ko‘p befarosat odam, undan aqlliroy gap chiqmaydi, – dedi Fanarin kulib, – har nima bo‘lsayam, bahona-ku. Xo‘sh, undan keyin. «Uchinchidan, rais o‘zining oxirgi so‘zida jinoiy ishlarni ko‘rish Nizomining 801-modda, 1-bandida qat’iy talab etilishiga qaramay, sud maslahatchilariga aybdorlik qandayin yuridik unsurlar yig‘indisidan iborat bo‘lishini tushuntirmagan hamda Maslovaning Smelkovga zahar bergenini isbot qilingan, deb hisoblagan taqdirda ham Maslova odam o‘ldirishga qasd qilmaganini nazarda tutish kerakligini, uni jinoyatkorlikda ayblamaslik, ehtiyyotsizlik qilgani tufayli savdogarning o‘limiga beixtiyor sabab bo‘lib qolganini ta‘kidlab o‘tish lozimligini aytmagan». Eng muhimi ana shu.

– Buni o‘zimiz ham tushunishimiz mumkin edi. Bu bizning xato.

– «Nihoyat, to‘rtinchidan, – deb davom etdi advokat, – sudyaning Maslova gunohkormi, begunohmi, degan savoliga sud maslahatchilari

bir-biriga zid bo'lgan javoblar bergan. Maslova Smelkovni g'araz bilan qasddan zaharlab o'ldirishda ayblangan, sud maslahatchilari esa bergan javoblarida Maslovaning yomon niyatda ekanini, savdogarning narsalarini o'g'irlashda ishtirok etganini inkor etganlar. Bundan, sud maslahatchilari sudlanuvchining qotilligini ham inkor etmoqchi bo'lganlar, degan xulosaga kelish mumkin. Raisning oxirgi so'zi to'liq bo'limgani uchun maslahatchilar bu fikrlarini to'lato'kis bayon etmaganlar, shu sababdan ularning bu javobi jinoiy ishlarni ko'rish Nizomining 816- va 808-moddasi qo'llanishini talab etardi, ya'ni rais sud maslahatchilariga o'z xatolarini tushuntirishi, qaytadan majlis qurib sudlanuvchining gunohkor, begunohligi haqidagi savolga qaytadan javob berishni ulardan talab etishi kerak edi», – deb o'qidi Fanarin.

- Rais nega shunday qilmagan bo'lmasa?
- Negaligini men ham bilishni istardim! – dedi Fanarin kulib.
- Binobarin, senat bu xatoni tuzatarkan-da?
- Bu ish ko'rيلayotganda qanday xudoyixo'rlar ishtirok etishiga bog'liq.

– Qanaqa xudoyixo'rlar?

– Shu, mahkamadagi xudoyixo'rlar. Xo'sh, endi bu yog'ini eshititing: «Ana shu sabablarga binoan, – deb tez-tez o'qiy boshladi u, – Maslovani jinoiy javobgarlikka tortish uchun sudda asos yo'q edi. Jinoiy ishlarni ko'rish Nizomining 771-modda, 3-bandining Maslovaga nisbatan qo'llanilishi hozirgi jinoiy ishlarni ko'rish jarayonlarining asosiy qoidasini qo'pol ravishda buzadi. Yuqorida sanab o'tilgan asoslarga ko'ra va hokazo, va hokazo, jinoiy ishlarni ko'rish Nizomining 909, 910-moddalari, 912-moddaning 2-band va 928-moddaga asosan va hokazo, va hokazo, ushbu ishni qayta ko'rib chiqish uchun o'sha sudning boshqa bir bo'limiga yubo-rishlaringizni so'rayman».

Shunday, qo'limdan kelganining hammasini qildim. Lekin ochig'ini aytaman, yutib chiqishimiz ehtimoldan uzoq. Shunday bo'lsayam, masala senat departamentining tarkibiga bog'liq. Agar tanishingiz bo'lsa, harakat qilib ko'ring.

– Bir-ikkita tanishim bor.

– Harakatingizni tezroq qiling, bo'lmasam, hammalari bavosilini davolagani ketib qolishadi, unda yana uch oy kutib qolishga

to‘g‘ri keladi... Agar ish o‘ngidan kelmay qolsa, Oliy hazratlariga ariza yozish kerak bo‘ladi. Bu ham maxfiy sur’atda yordam beruvchilarning topilishiga bog‘liq. Bu holdayam xizmat qilishga, ya’ni maxfiy sur’atda emas, balki ariza yozib berishga tayyorman.

- Ko‘p rahmat, xizmat haqi qancha...
- Yordamchim arizani oqqa ko‘chirib beradi, o‘shanda aytadi.
- Yana bir narsani so‘ramoqchi edim: prokuror turmada o‘sha odam bilan ko‘rishishga ruxsatnomaga berdi, turmadagilar bo‘lsa, belgilangan kun va joydan tashqari kunlarda uchrashish uchun gubernatorning ruxsati bo‘lishi kerak, deyishadi. Shu kerakmi?
- Ha, kerak bo‘ladi. Ammo hozir gubernator yo‘q, o‘rinbosari ishlayapti. Shunday qip-qizil ahmoqki, u bilan bir ish chiqarishingiz qiyin.
- Maslennikovni aytyapsizmi?
- Ha.
- Men uni taniyman, – dedi Nexlyudov. Keyin chiqib ketmoqchi bo‘lib o‘rnidan turdi.

Shu mahal xonaga puchuq, oriq, o‘lgudek xunuk, rangi sapsariq kichkinagina xotin – advokatning rafiqasi tez-tez yurib kirdi. U o‘zining bedavoligidan tariqcha xafa bo‘lmasa ham kerak. Advokatning xotini juda g‘alati kiyingan edi, uning ustiga, ham barqut, ham shohi, ham sariq, ham ko‘k matolar tashlangan edi, siyrak sochlari ham jingalak qilingan bo‘lib, shohi yoqali syurtuk kiygan, oq bo‘yinbog‘ taqqan, jilmayib turgan, yuzi za’faron novcha kishi bilan boshlashib kirdi. Bu kishi yozuvchi edi, Nexlyudov uni uzoqdan tanidi.

– Anatol, – dedi xotin eshikni ochayotib, – yur mening xonamga. Semyon Ivanovich she’rini o‘qib bermoqchi, undan tashqari, o‘zing ham, albatta, Garshin haqida o‘qib berishing kerak.

Nexlyudov chiqib ketmoqchi bo‘lgandi, lekin advokatning xotini eri bilan pichirlashib oldi-da, shu zahoti unga gap qotdi:

– Marhamat, knyaz, men sizni taniyman, shuning uchun ham bir-birimiz bilan tanishtirishlarini ortiqcha deb bilaman, bizning adabiy ertaligimizda ishtirot eting. Juda maroqli. Anatol o‘qishga juda usta.

Anatol qo‘llarini kerib jilmayarkan, shunday go‘zal xonimning iltimosini qaytarib bo‘ladimi, degandek xotinini ko‘rsatib:

– Mana shu singari har xil ishlar boshimdan oshib-toshib yotibdi, – dedi.

Nexlyudov ma'yus va jiddiy qiyofada, tavoze bilan advokatning xotiniga tashakkur bildirdi, iloji yo'qligini aytib uzr so'radi-da, qabulxonaga chiqdi.

Nexlyudov chiqib ketgandan keyin advokatning xotini:

– Muncha oliftagarchilik qiladi?! – dedi u to'g'rida.

Qabulxonada advokatning yordamchisi Nexlyudovga tayyor arizani olib chiqib berdi-da, Nexlyudovning xizmat haqi to'g'risidagi savoliga Anatoliy Petrovich ming so'm belgilaganini aytib, aslida, Anatoliy Petrovich bunday ishlarni olmasligini, faqat uning uchun qilayotganini ta'kidlab o'tdi.

– Arznomaga kim qo'l qo'yadi endi? – deb so'radi Nexlyudov.

– Sudlanuvchining o'zi qo'l qo'yishi kerak. Agar buning iloji bo'lmasa, undan ishonch qog'ozi olib, Anatoliy Petrovich o'zлari qo'l qo'ysalar ham bo'ladi.

Nexlyudov Maslovani belgilangan kundan oldin ko'rishga bahona topilganidan sevinib:

– Yo'q, o'zim borib qo'l qo'ydirib kelaman, – dedi.

XLVI

Odatdagidek qamoqxona yo'laklarida nazoratchilarining hushtagi churilladi; yo'lak va kameralarning eshigi sharaq-shuruq qilib ochildi, yalang oyoqlarning shipillagani, yog'och kavushlarning poshnasi do'qillagani eshitildi, keyin yo'lakni sasitib parashachilar o'tib ketishdi; mahbuslar va mahbus ayollar kiyinishib, yo'qlamadan o'tish uchun yo'lakka chiqdilar, yo'qlamadan keyin esa choy damlash uchun qaynoq suv olib kelgani tarqaldilar.

Shu bugun choy mahalida, avaxtaning hamma kameralarida, bugun ikki mahbusning kaltaklanishi haqida hovliqib gapirishardi. O'sha mahbuslardan biri, xat-savodi chiqqan yigit, rashk ustida o'ynashini o'ldirib qo'ygan sarkor Vasilyev edi. Xushchaqchaqligi, ochiqqo'lligi, boshliqlarga nisbatan qattiq turishi tufayli kameradagi o'rtoqlari uni yaxshi ko'rishardi. Vasilyev qonunni bilar va uni to'g'ri ijro etishni talab qilardi. Shu sababdan boshliqlar uni ko'rarga ko'zлari yo'q edi. Bundan uch hafta muqaddam nazoratchi yangi mundiriga karam sho'rva to'kib yuborgani uchun parashachini

urgan. Vasilyev mahbusni urish qonunda yo‘q, deb parashachining yonini olgan. Nazoratchi: «Men senga qonunni ko‘rsatib qo‘yaman», – deb qichqirgan, Vasilyevni so‘kkan. Vasilyev ham indamay turmagan, u ham so‘kkan. Shunda nazoratchi uni urmoqchi bo‘lgan, ammo Vasilyev uning qo‘lini mahkam changallab olgan va uch daqiqacha shunday ushlab turgan, qayirib turib itarib eshikdan chiqarib yuborgan. Nazoratchi shikoyat qilgan, shundan keyin mutasaddi Vasilyevni kartserga qamashni buyurgan.

Kartser ustidan tambalab qo‘yiladigan bir qator qorong‘i hujra edi. Qop-qorong‘i, sovuq kartserda na karavot, na stol va na stul bor edi, bu yerga qamalgan kishi iflos yerda o‘tirar yoki yotardi. Kartserda kalamush shu qadar ko‘p, ular shu qadar dadil edilarki, bu yerga qamalgan kishining ustidan sakrab o‘tar, o‘rmalab yurar edilar. Qorong‘ida nonni ulardan asrashning iloji yo‘q edi. Kalamushlar mahbusning yonginasida turgan nonni yeb qo‘yar, mabodo qimirlamay yotgudek bo‘lsa, hatto o‘ziga ham tashlanardilar. Vasilyev begunoh bo‘lgani uchun kartserga bormasligini aytgan. Uni zo‘rlab sudray boshlaganlar. U qarshilik ko‘rsatgan, ikki mahbus unga nazoratchilardan qutulib qolishga yordam bergen. Nazoratchilar yig‘ilishgan, ular ichida zo‘rliги bilan mashhur bo‘lgan Petrov ham kelgan. Mahbuslarni kartserga itarib kiritishgan. Shu zahoti gubernatorga, isyonga o‘xshash bir voqeа sodir bo‘ldi, deb xabar berishgan. Keyin yuqoridan ikki asosiy aybdorga – Vasilyev bilan sayoq Nepomnyashchiyga o‘ttiz tayoqdan urilsin, degan buyruq kelgan.

Jazolash ayollarning uchrashuv xonasida o‘tkazilishi lozim edi.

Bu narsa avaxtadagilarning hammasiga kecha kechqurundan beri ma’lum bo‘lib, kameralarda duv-duv gap yurar edi.

Korablyova, Xoroshavka, Fedosya va Maslova allaqachon isqotidan ichib olib, o‘z burchaklarida qip-qizarishib, qizishib o‘tiri-shardi. Endi Maslovada sharobning keti uzilmas, u dugonalaridan sharobni sira ayamasdi. Hozir ular choy ichishib o‘tirarkan, shu to‘g‘rida gaplashishardi.

Korablyova mahkam tishlari bilan qanddan qitday-qitday tishlab olib:

– Axir, u janjal chiqargani yo‘q-ku, – derdi. – Nihoyati, o‘rtog‘i-ning yonini oldi. Hozir hech yerda mahbusni ursin deyilmagan.

Choynak turgan so‘rining qarshisida g‘o‘la ustida o‘tirgan uzun sochli Fedosya:

– O‘zini juda yaxshi yigit deyishadi, – deb qo‘sib qo‘ydi.

– Qani endi unga aytsak, Mixaylovna, – dedi qorovul xotin Maslovaga yuzlanib. «Unga» deganda Nexlyudovni nazarda tutgan edi.

Maslova boshini silkitib:

– Aytaman. Og‘zimdan chiqqanini tillodan bitadi, – dedi jilmayib.

– Qachon keladi endi, ular bo‘lsa yigitni olib kelgani ketishgan-mish, – dedi Fedosya, – sho‘ri qursin, – deb qo‘sib qo‘ydi u xo‘rsinib.

Qorovul xotin uzundan-uzoq bir voqeani hikoya qila boshladi.

– Men ham bir mahal volostda bir mujikni kaltaklashganini ko‘ruvdim. Qaynotam oqsoqolga borib kel, deb yuborgandi. Borganimni bilaman, bunday qarasam...

Yuqori yo‘lakdan kelgan ovozlar va qadam tovushlari qorovul xotinning hikoyasini bo‘ldi.

Ayollar jim bo‘lib, diqqat bilan quloq sola boshlashdi.

– Sudrab ketishdi, ablahlar, – dedi Xoroshavka. – Endi o‘lguday kaltaklashadi. Nazoratchilarga kun bermasdi, endi undan toza o‘ch olishadi-da.

Yuqori yo‘lak suv quygandek jimjit bo‘lib qoldi. Qorovul xotin volostda bir omborda mujikni savalashganda qo‘rqib ketgani, yuragi qinidan chiqib ketay deganini gapirib, hikoyasini tamomladi. Xoroshavka bo‘lsa Shcheglovni qamchi bilan savalashgandayam miq etmaganini so‘zlab berdi. Keyin Fedosya dasturxonni yig‘ishtirdi, Korablyova bilan qorovul xotin tikishga tushdi. Maslova esa nima qilishini bilmay, so‘rida tizzasini quchoqlaganicha, zerikib o‘tirdi. U endi yotib uxlamoqchi bo‘lib turgan ham ediki, nazoratchi xotin uni chaqirib, bir odam kelib idorada kutib turganini aytди.

Maslova yarmidan ortiq siri ko‘chib ketgan oyna oldida durrasini tuzatarkan:

– Biz to‘g‘rimizdayam gapirib qo‘y, – dedi unga Menshova degan kampir, – biz o‘t qo‘yganimiz yo‘q. O‘sha ablah o‘lgurning o‘zi o‘t qo‘ygan, xizmatkori ham ko‘rgan; mening bolam bunday ishni qilib diyonatini yutmaydi. Unga aytgin, Mitriyni chaqirsin.

Mitriy ipidan-ignasigacha gapirib beradi; bizni qamab qo'yishgan, biz bundan butunlay bexabar, u bo'lsa birovning xotini bilan ayshini surib yotibdi, qovoqxonama-qovoqxonona kezadi.

- Nohaqlik bu! – deb ma'qulladi Korablixa.
- Aytaman, albatta, aytaman, – deb javob qaytardi Maslova. – Dadilroq bo'lish uchun ozgina ichib olsammikan, – deb qo'shib qo'ydi u ko'zini qisib.

Korablixa yarim stakan quyib berdi. Maslova ichib oldi, labini artdi-da, kayfi chog' bo'lib: «Dadilroq bo'lish uchun», degan so'zlarini takrorlay-takrorlay, boshini chayqab qo'ydi-da, jilmayib nazoratchi xotin ketidan ergashib yo'lak bo'ylab ketdi.

XLVII

Nexlyudov dahlizda anchadan beri kutib turardi.

U qamoqxonaga yetib kelganidan keyin ko'cha eshigining qo'ng'irog'ini shing'irlatdi, so'ngra navbatchi nazoratchiga prokuroring ijozatnomasini uzatdi.

- Sizga kim kerak?
- Maslova degan mahbusni ko'rmoqchiman.
- Hozir mumkin emas: mutasaddi band.
- Idorasidami? – deb so'radi Nexlyudov.
- Yo'q, shu yerda, uchrashuv xonasida, – deb javob berdi nazoratchi.

Nexlyudovning nazarida u xijolat tortayotgandek ko'rindi.

- Bugun qabul kunlarimas, shekilli?
- Yo'q, boshqa ish chiqib qoldi, – dedi u.
- Uni qanday qilib ko'rsa bo'ladi?
- Hozir chiqadilar, shunda aytasiz. Shoshmay turing.

Shu payt yon tomondagi eshik ochilib uqasi yarqiragan, yorishgan yuzi kulib turgan, mo'ylovi tamaki tutunidan sarg'ayib ketgan o'nboshi chiqib keldi-da, nazoratchiga qarab, qat'iy gapira ketdi:

- Nega bu yerga kiritdingiz?.. Idoraga...

O'nboshining ham negadir tashvishlanayotganini sezib hayron bo'lgan Nexlyudov:

- Menga mutasaddi shu yerda deb aytishgandi, – dedi.

Shu mahal ichkari eshik ochildi-da, terlab-pishib ketgan Petrov chiqib keldi.

– Esidan chiqmaydigan bo‘ldi, – dedi u feldfebelga qarab.

Feldfebel ko‘zi bilan Nexlyudovga imo qilgandi, Petrovning dami ichiga tushib, qovog‘i solingen holda orqa eshikdan chiqib ketdi.

«Kimning esidan chiqmaydigan bo‘ldi? Nega hammasi bu qadar xijolat? O‘nboshi nega unga imo qilib qo‘ydi?» – deb o‘ylardi Nexlyudov.

– Bu yerda kutish mumkinmas, idoraga kiring, – dedi o‘nboshi Nexlyudovga.

Nexlyudov endi chiqib ketmoqchi bo‘lib turgan ham ediki, orqa eshikdan mutasaddi chiqib keldi. U yordamchilaridan ham ko‘proq xijolat edi. U xo‘rsinib-xo‘rsinib qo‘yardi. Nexlyudovga ko‘zi tushishi bilanoq nazoratchiga qarab:

– Fedotov, beshinchı ayollar kamerasidagi Maslovani idoraga chaqir, – dedi.

– Marhamat qilsinlar, – dedi u Nexlyudovga yuzlanib.

Ular tik zinadan chiqib, bitta derazali kichkina xonaga kirishdi. Xonada bitta yozuv stoli va bir necha stul bor edi. Mutasaddi o‘tirdi.

– Vazifamiz og‘ir, juda og‘ir, – dedi Nexlyudovga yonidan yo‘g‘on papirosini chiqararkan.

– Charchagan ko‘rinasiz, – dedi Nexlyudov.

– Xizmatdan charchadim, vazifamiz juda og‘ir. Qismatlarini yengillashtirmoqchi bo‘lsang, teskarisi kelib chiqadi; qanday qilib bo‘shab ketishni o‘laydigan bo‘lib qoldim; vazifamiz og‘ir, juda og‘ir.

Nexlyudov mutasaddi uchun xizmatining og‘irligi nimadan iboratligini bilmasdi, ammo bugun kayfi qandaydir boshqacha ekanini, g‘amgin va umidsiz ekanini ko‘rib turardi.

– Ha, men ham shunday deb o‘layman, og‘ir bo‘lsa kerak, – dedi

u. – Shu ishning bahridan kechsangiz bo‘lmaydimi?

– Mablag‘im yo‘q, qanday kun ko‘raman. Jo‘jabirdek jonman.

– Sizga og‘irlilik qilsa...

– Lekin sizga shunisiniyam aytayki, ishqilib, qo‘limdan kelgancha yordam berib turaman. Mening o‘rnimda boshqa odam bo‘lganda edi, ahvol butunlay boshqacha bo‘lardi. Ikki mingdan ortiq jon bilan muomala qilish hazil gapmi, yana qanaqa odamlar deng! Kim bilan qanday muomala qilishni bilish kerak. Ular ham odam, rahming keladi, lekin erk berib ham bo‘lmaydi.

Mutasaddi yaqinda mahbuslar orasida mushtlash bo'lganini, uning o'lim bilan tugaganini so'zlab berdi. Nazoratchi bilan Maslovaning kirib kelishi uning hikoyasini bo'lib qo'ydi.

Nexlyudov Katyushani eshikka yetib kelishi bilanoq ko'rgandi, Maslovaning hali mutasaddiga ko'zi tushganicha yo'q, beti qip-qizil edi. Maslova nazoratchining ketidan dadil yurib kelar, hadeb boshini chayqar, yuzidan tabassum arimasdi. Mutasaddiga ko'zi tushgach, Maslova taka-puka bo'lib, unga tikilib qoldi-yu, lekin shu zahoti o'zini tutib olib Nexlyudovga dadil va xushchaqchaqlik bilan gapira boshladi.

Jilmayib turib:

– Salom, – dedi cho'zib, so'ngra Nexlyudovning qo'lini qattiq silkitib ko'rishdi, o'tgan safar bunday qilmagandi.

Nexlyudov Maslovaning bu gal dadil kutib olayotganiga hayron bo'lib:

– Sizga qo'l qo'ydirgani manovi arizani olib kelgandim, – dedi. – Advokat arizani yozib berdi, unga imzo chekish kerak. Keyin Peterburgga yuboramiz.

– Hay, mayli, qo'l qo'yvoraveramiz. Hammasi mumkin, – dedi u bir ko'zini qisib, jilmayib.

Nexlyudov cho'ntagidan taxlangan qog'ozni oldi-da, stol yoniga keldi.

– Shu yerda qo'l qo'yish mumkinmi? – deb so'radi Nexlyudov mutasaddidan.

– Bu yoqqa kel, o'tir, – dedi mutasaddi, – mana, senga qalam. Qo'l qo'yishni bilasanmi?

– Bir vaqtlar bilardim, – dedi Maslova va jilmayib turib, yubkasini, koftasining engini tuzatdi, stol yoniga o'tirdi-da, serharakat kichkinagina qo'li bilan ruchkani beso'naqay ushladi, keyin kulib yuborib, Nexlyudovga o'girilib qarab qo'ydi.

Nexlyudov qayerga nima deb yozish kerakligini ko'rsatdi.

Maslova ruchkani avval siyohga botirib, keyin silkitib, o'z ismini yozdi.

U goh Nexlyudovga, goh mutasaddiga qarab, ruchkani goh siyohdonga, goh qog'oz ustiga qo'ya turib:

– Boshqa hech narsa kerakmasmi? – deb so'radi.

– Sizga aytadigan gaplarim bor edi, – dedi Nexlyudov uning qo‘lidan ruchkani olarkan.

– Mayli, gapira qoling, – dedi u. To‘satdan allanarsani o‘ylagandek yoki uyqusi kelib qolgandek jiddiy bo‘lib oldi.

Mutasaddi o‘rnidan turib chiqib ketdi. Nexlyudov Maslova bilan yuzma-yuz yolg‘iz qoldi.

XLVIII

Maslovani boshlab kelgan nazoratchi stoldan nariroqdagi deraza tokchasiga o‘tirdi. Nexlyudov uchun hal qiluvchi payt kelgandi. U o‘sha birinchi uchrashuvda Maslovaga eng muhim gapni – unga uylanmoqchi ekanini aytmagani uchun zo‘r berib o‘zini o‘zi koyir edi. U hozir o‘sha gaplarni aytishga qat’iy qasd qildi. Maslova stolning narigi tomonida o‘tirardi. Nexlyudov uning ro‘parasiga kelib o‘tirdi. Xona yorug‘ edi. Nexlyudov shunday yaqindan turib uning yuzini, ko‘zi atrofidagi ajinlarini, qovoqlarining shishinqiraganini birinchi marta ko‘rdi, Maslovaga avvalgidan battar rahmi kelib ketdi.

Nexlyudov deraza yonida o‘tirgan, soqoliga oq oralagan, juhudbashara nazoratchi gapimni eshitmasin, deb qo‘lini stolga tirab, faqat Maslova eshitadigan qilib gapira boshladi:

– Agar bu arizamizning natijasi yaxshi chiqmasa, Oliy hazratlariga ariza beramiz. Iloji boricha harakat qilamiz.

– Boshida advokat durust bo‘lganida edi... – dedi uning gapini bo‘lib Maslova. – Qayoqdagi bir tentak himoyachiga ro‘para bo‘lib qoldim. Menga gap otishdan boshqani bilmaydi, – dedi-da kulib yubordi. – Sizga tanish ekanimni o‘shanda bilishgandayam boshqacharoq bo‘lardi. Bo‘lmasa, meni o‘g‘ri deb o‘ylashadi.

«Bugun juda g‘alati-ya», – deb o‘yladi Nexlyudov. Endi gapir-moqchi bo‘lib turgan ham ediki, Maslova yana tilga kirdi.

– Bir gapim bor edi. Bizda bitta kampir bor, bilasizmi, hamma hayron. Shunday yaxshi kampirki, begunohdan begunoh o‘tiribdi – o‘ziyam, o‘g‘liyam; begunohligini hamma biladi, ularni esa o‘t qo‘yishda ayplashib, qamab qo‘yishibdi. O‘sha kampir mening siz bilan tanishligimni eshitib qolibdi, – dedi Maslova boshini qimirlatib, unga qarab qo‘yib, – endi desangiz: «Unga ayt, o‘g‘limni chaqirtirish-

sin, hammasini gapirib beradi», deyapti. Ularning familiyasi Menshov. Nima, yordam qilasizmi? Shunday ajoyib kampirki, asti qo'yaverasiz; bekordan-bekorga o'tirgani ko'rini turibdi. Aylanay, bir harakat qilib ko'ring, – dedi Maslova unga bir qarab olib, ko'zini yerga tikib jilmayarkan.

Nexlyudov Maslovaning betakkalluf gaplashayotganiga hayrati ortib:

– Xo'p, surishtirib bilaman, harakat qilaman, – dedi. – Ammo hozir siz bilan o'z ishim haqida gaplashmoqchi edim. O'tgan gal gapirgan gaplarim esingizdami? – dedi u.

– Juda ko'p gapirdingiz. Aytgandek, o'tgan gal nima dev-dingiz? – dedi u hamon jilmayarkan, boshini goh u yoqqa, goh bu yoqqa o'girib.

– Sizdan afv so'rab keldim, degandim, – dedi Nexlyudov.

– Nuqul afv et, afv et, deysiz, nima keragi bor shu gaplarning... undan ko'ra...

– Gunohimni yuvaman, degandim, – davom etdi Nexlyudov. – So'z bilan emas, ish bilan ko'rsatmoqchiman buni. Sizga uylan-moqchiman.

Maslovaning yuzida qo'rquv alomati paydo bo'ldi. G'ilay ko'zları bir nuqtaga tikilib qoldi, unga qarayotganiniyam, qaramayotganiniyam payqab bo'lmasdi.

– Buning nima keragi bor yana? – dedi u jahl bilan qovog'ini solib.

– Xudo oldida shunday qilishim kerakligini his etib qoldim.

– Yana qanaqa Xudo topib oldingiz? Nuqul allaqayoqdagi gaplarni gapirasiz-a. Xudo deysizmi? Qanaqa Xudo? Undan ko'ra o'shanda Xudoni yod qilsangiz bo'lmasmidi, – dedi-da, og'zini ochganicha to'xtab qoldi.

Faqat shundagina Nexlyudov uning og'zidan sharob hidi kelayotganini his qildi va Katyushaning hayajonlanayotganining sababini tushundi.

– Biroz tinchaning, – dedi Nexlyudov.

Maslova to'satdan bidirlab gapira boshladi:

– «Tinchlan» mish. Meni mast deb o'ylayapsanmi? Ha, mastman, lekin og'zimdan chiqqan gapni bilib turibman, – dedi u qip-qizarib

ketib: – men katorgachiman, men buzuqiman, siz bo‘lsangiz beksiz, knyaz, meni xotin qilib o‘zingni bulg‘ab nima qilasan? Bor, o‘sha knyajnalaringni oldiga, mening narxim – bir chervon.

– Har qancha qattiq gapisang ham men his etgan narsalarni aytolmaysan, – dedi asta Nexlyudov titrab ketib, – sening oldingda gunohkorligimni qay daraja his etayotganimni xayolinggayam keltirolmaysan!

– «Gunohkorligimni his etaman» mish, – dedi Maslova jahl aralash mazax qilib. – O‘shanda yuz so‘mni qistirganingda his etmaganding-ku, ma, ol, sening narxing shu deb...

– Bilaman, bilaman, endi nima qilay? – dedi Nexlyudov. – Endi seni tashlab **ketmaslikka** qaror qildim, – deb takrorladi u, – aytganimning ustidan chiqaman.

– Ustidan chiqib bo‘psan, – dedi-da, u qattiq kulib yubordi.

– Katyusha! – dedi Nexlyudov uning qo‘liga tegib.

– Qoch, tegma. Men katorgachiman, sen knyazsan, bu yerda senga nima bor? – deb qichqirdi u qo‘lini tortib olib. Jahli chiqqan Maslova tamom o‘zgarib ketgandi. – Sen meni orqa qilib qutulib qolmoqchisan-da, – deb davom etdi u ko‘ngliga kelgan gaplarni aytib solish uchun shoshib. – Bu dunyoda mendan lazzatlanganding, endi nariga dunyodayam men orqali rohat ko‘rmoqchimisan! O‘zingniyam, ko‘zoynagingniyam, semiz naxs basharangniyam ko‘rarga ko‘zim yo‘q. Yo‘qol, yo‘qol ko‘zimdan! – deb qichqirdi Katyusha irg‘ib o‘rnidan turib.

Nazoratchi ular yoniga keldi

– Nega janjal qilyapsan? Bu nima qiliq?

– Qo‘ying, aralashmang, – dedi Nexlyudov.

– O‘zini tutsin-da, – dedi nazoratchi.

– Xo‘p, xo‘p, hozir, – dedi Nexlyudov.

Nazoratchi yana deraza tomon ketdi.

Maslova joyiga o‘tirib, ko‘zini yerga tikdi, barmoqlarini chalishririb kichkinagina qo‘llarini qovushtirib oldi.

Nexlyudov nima qilarini bilmay uning tepasida turardi.

– Menga ishonmayapsan, – dedi u.

– Uylanaman, deysiz, lekin ikki dunyoda bu niyatingizga yetolmaysiz. Sizga tekkandan ko‘ra o‘zimni osib o‘ldiraman! Vassalom.

- Baribir xizmatingda bo‘laman.
- Bilganingizni qiling. Faqat menga hech narsangiz kerakmas. Gapning ochig‘i shu, – dedi u. – Nega o‘sha mahalda o‘lib ketmagan ekanman-a? – deb qo‘shib qo‘ydi u va o‘ksib yig‘lab yubordi.

Nexlyudovning tili kalimaga kelmay qoldi. U Maslovaning ko‘z yoshlarini ko‘rib qattiq ta’sirlanib ketgan edi.

Maslova boshini ko‘tarib unga qaradi-da, hayron bo‘lgandek, yuzidan oqib tushayotgan ko‘z yoshlarini durrasi bilan arta boshladi.

Nazoratchi yana ularning oldiga keldi, vaqt tugaganini eslatdi. Maslova o‘rnidan turdi.

– Hozir asabiylashib turibsiz. Agar xo‘p desangiz, ertaga kelaman. Ungacha siz bir o‘ylab ko‘rarsiz, – dedi Nexlyudov.

Maslova javob qaytarmadi, unga qaramasdan nazoratchi ketidan chiqib ketdi.

Maslova kameraga qaytib kirkach:

– Ishlaring endi besh, – dedi Korablyova. – Senga oshiqi beqaror bo‘lib qolganga o‘xshaydi; vaqt g‘animatda foydalanib qol. Ishingni to‘g‘rilab beradi. Boylarning qo‘lidan har ish keladi.

– Gapning ochig‘iyam shu, – dedi qorovul kampir jarangdor ovoz bilan. – Kambag‘alning qo‘li qisqa, badavlat odamning og‘zidan chiqqani tillodan bitiladi – bizda xuddi shunaqa bir mo‘tabar odam shunday bir ish qildiki, jonginam...

– Xo‘sh, mening ishim to‘g‘risida gaplashdingmi? – deb so‘radi kampir.

Ammo Maslova dugonalariga javob qilmadi. U g‘ilay ko‘zlarini bir burchakka tikkanicha kechgacha yotdi. Uning ko‘nglida og‘ir kurash borardi. Nexlyudov aytgan gaplar u azob chekkan va keyin tushunmasdan, nafratlanib tashlab chiqib ketgan olamni yana xotiriga tushirgan edi. Maslova ilgari hammasini unutib yuborgan bo‘lsa, hozir o‘sha holatidan uyg‘ongan edi. O‘sha bo‘lib o‘tgan narsalar esida ravshan saqlanib qolarkan, yashash juda og‘ir edi. Kechqurun u yana sharob sotib oldi va dugonalari bilan birga rosa ichdi.

XLIX

Nexlyudov qamoqxona darvozasidan chiqarkan, bugun qilgan qilmishi naqadar zo‘r gunohligini faqat shu topdagina chuqur ang-lab: «E, hali, shunaqa ekan-da... Shunaqa ekan-da...» – deb o‘ylardi.

Agar u qilgan gunohini yuvmoqchi bo'limganda edi, o'sha o'z qilmishlari naqadar zo'r jinoyat ekanini anglamagan bo'lardi; u ham mayli-ya, Maslova ham o'ziga o'tkazilgan jabrni his etmagan bo'lardi. Mana, endi hammasi yuzaga chiqib, butun dahshati bilan namoyon bo'ldi. Bu xotinning ko'nglini vayron qilganini Nexlyudov endi payqadi, Maslovaning ham endi ko'zi ochildi, endigina tushundi. Ilgari Nexlyudov o'zining tavba qilayotganidan zavqlanayotgan bo'lsa, endi bu hol uni dahshatga solardi. Maslovani endi tashlab ketolmas, buni u his etardi, ammo shu bilan birga, Maslovaga bo'lgan munosabatidan nima kelib chiqishini tasavvur etolmasdi.

Eshikdan chiqib ketayotganida Nexlyudovning yoniga xoch va medallar taqqan, yoqimsiz, ko'rinishidan mug'ombir nazoratchi keldida, yashiriqcha xat berdi.

– Bir ayoldan, siz janobi oliylariga... – dedi u Nexlyudovga uzata turib.

– Qanaqa ayol?

– O'qisangiz bilasiz. Siyosiy mahbus. Men o'shalarga qarab turaman. Shu xatni mendan iltimos qilgandi. Bunga ijozat berilmasda, odamgarchilik yuzasidan... – dedi yasama ovoz bilan nazoratchi.

Nexlyudov siyosiy mahbuslarni kuzatib turish uchun qo'yilgan nazoratchining qamoqxonaning o'zginasida, hammaning ko'z oldida xat berayotganiga juda hayron qolgan edi; u mahallarda Nexlyudov bu kishining ham nazoratchi, ham ayg'oqchi ekanini bilmasdi. Shunday qilib, u xatni oldi va turmadan chiqqach o'qidi. Epchillik bilan, ayirish belgisi qo'yilmay yozilgan ushbu xatda quyidagilarni o'qidi:

«Sizning bir jinoiy mahbus ayolning taqdiri bilan qiziqib, qamoqqa kelib turganingizni eshitib, siz bilan uchrashgim kelib goldi. Men bilan uchrashuvni iltimos qiling. Sizga ruxsat berishadi, men himoyangiz ostidagi odam uchun ham, bizning guruhimiz uchun ham muhim narsalarni aytaman. Sizdan mingdan-ming minnatdor Vera Bogoduxovskaya».

Vera Bogoduxovskaya bir vaqtlar Nexlyudov o'rtoqlari bilan ayiq oviga borib qolgan uzoq Novgorod gubernasida muallimalik qilardi. Shu o'qituvchi qiz kursga o'qishga jo'nab ketish uchun pul berishini so'rab Nexlyudovga murojaat qilgandi, Nexlyudov unga kerakli pulni bergen, keyin uni unutib yuborgan edi. Endi

bilsa, o'sha xonim siyosiy jinoyatkor bo'lib chiqibdi, qamalibdi. Mana, endi u shu yerda Nexlyudov voqeasini eshitib, unga o'z xizmatini tavsiya etayotgan edi. U vaqtarda hamma narsa naqadar yengil va osonlikcha bitar edi. Endilikda, hammasi og'ir va murakkab. Nexlyudov quvonch bilan o'sha vaqtarni va Bogoduxovskaya bilan tanishganini esladi. Bu voqeа temiryo'ldan oltmischa chaqirimcha ichkarida, Maslenitsa* arafasida bo'lib o'tgandi. Ov juda yaxshi o'tib, ikkita ayiqni o'ldirishgan edi. Endi ovqatlanib bo'lib, jo'nab ketamiz deb turishganda, ular tushgan uy egasi kirib keldi-da, dyakonning qizi kelganini va knyaz Nexlyudov bilan ko'rishmoqchi ekanini aytdi.

– O'zi yaxshiginami? – deb so'radi allakim.

– Qo'yinglar-e! – dedi Nexlyudov, yuziga jiddiy tus berdi-da, og'zini artib o'midan turdi. Keyin dyakonning qiziga nega kerak bo'lib qolganiga hayron bo'la-bo'la, mezbonning uyiga qarab ketdi.

Xonada namat shlyapa, po'stin kiygan, qotmadan kelgan, xunukkina qiz turardi. Uning kerilgan qoshlari ostidagi ko'zlarigina chiroyli edi.

– Mana, Vera Yefremovna, gaplash endi bular bilan, – dedi uy egasining kampiri, – knyaz shu kishi bo'ladilar, men chiqib keta qolay.

– Xizmat? – dedi Nexlyudov.

– Men... men... Siz juda boysiz, bo'limg'ur narsalarga, ovga pul xarjlaysiz, bilaman, – deb gap boshladi qiz xijolat tortib, – menga esa faqat bir narsa kerak – odamlarga foyda keltirishni xohlayman-u, lekin hech narsa chiqarolmayman. Nimaga deganda, hech narsa bilmayman.

Qizning ko'zları rostgo'y, muloyim edi. Uning butun qiyofasi, ham qat'iyligi, ham tortinchoqligi shu qadar ta'sir etdiki, Nexlyudov (unda shunday ahvol yuz berib turardi) birdan qizning ahvoliga o'zini qo'yib ko'rdi-da, iltimosiga tushundi, rahmi keldi.

– Menden nima istaysiz?

– Men muallimaman, kursga kirgim keladi-yu, lekin meni yuborishmayapti. Yo'q, ular-ku yuborishga yuborishyapti-yu, lekin pul kerak. Menga pul berib turing, kursni tugatganimdan keyin

* Qishni kuzatish bayrami.

to'layman. Badavlat kishilar ayiq o'ldirishadi, mujiklarni ichirib mast qilishadi – nazarimda, bo'limg'ur ish bular. Bir yaxshilik qilishsa, nima bo'pti? Menga faqat sakson so'm kerak. Bermasangiz bermay qo'ya qoling, menga baribir, – dedi u jahl bilan.

– Nega endi, iona qilishga qulay fursat topilgani uchun sizdan minnatdorman, qaytaga... Hozir olib kelaman, – dedi Nexlyudov.

U dahlizga chiqdi, bu yerda ularning gaplariga qulq solib turgan o'rtog'ini ko'rib qoldi. U o'rtoqlarining haziliga qulq solmay, sumkasidan pul oldi-da, qizga olib borib berdi.

– Marhamat, minnatdorlikning sira, sira keragi ko'q. Men sizga minnatdorlik bildirishim kerak.

Ana shularni eslarkan, Nexlyudovning ko'ngli ochilar edi; bir zabit o'rtog'i bu voqeani xunuk bir hazilga aylantirmoqchi bo'lganida, u bilan urishib qolay deganini, bir o'rtog'i uning tarafini olganini, shu bahona bilan bu o'rtog'iga juda yaqinlashib qolganini, ovning yaxshi o'tganini, kechasi temiryo'l stansiyasiga qaytayotganida vaqt chog' bo'lganini eslash nash'ali edi. Chanalar juft-juft bo'lishib, tor yo'ldan turnaqator bo'lib, ba'zan baland daraxtlar, ba'zan butalar, qor bosgan archalar oralab borardi. Ovchilarning birontasi xushbo'y papiroсини tutатар, qorong'ida cho'g'i yiltirab ko'rinardi. Ayiq ovlashda yordamlashgan Osip tizzasigacha qorga botib u chanadan bu chanaga o'tib yurar, qor kechib, tog'teraklarning po'stlog'ini g'ajib yurgan bug'ular, chuqur uyalariga kirib olib, pish-pish uxbab yotgan ayiqlar haqida hikoya qildi.

Nexlyudov ana shularning hammasini, ayniqsa, sog'lomligi, kuch-quvvatga to'lgani, beg'amligini, o'zini baxtli sezganini esladi. O'pkalar sovuq havo bilan nafas olar, po'stinlar tarang bo'lib turar, do'g'a tegib ketgan shoxlardan yuzlarga qor to'kilardi. Badani issiqliqina, betlari muzdekkina, ko'nglida na g'am, na tashvish, na qo'rquv va na istak bor. Qanday yaxshi edi-ya! Endi-chi? E Parvardigor, bularning hammasi naqadar og'ir, naqadar mashaqqatli!..

Vera Yefremovna inqilobchi bo'lsa kerak. Endi o'sha inqilobiy ishlari tufayli qamoqqa olingan. U bilan uchrashish kerak. U Maslovaning ahvolini qanday qilib yaxshilash kerakligi to'g'-risida maslahat bermoqchi.

L

Ertasiga ertalab uyg‘onib, Nexlyudov kecha bo‘lgan voqeani esladi, qo‘rqib ketdi.

Ammo bu dahshatga qaramay, u boshlagan ishini davom ettirishga har qachongidan ham qattiqroq bel bog‘ladi.

Nexlyudov bo‘ynidagi shu burchini his etib, uydan chiqdi va qamoqxonada Maslovadan tashqari yana Menshova degan kampir bilan o‘g‘lini ham ko‘rishga ijozat berishini so‘rash uchun Maslennikovnikiga jo‘nadi. Bundan tashqari, u Bogoduxovskaya bilan uchrashishga ham ruxsat so‘ramoqchi edi. Bogoduxovskayaning Maslovaga foydasi tegib qolishi mumkin-ku, axir.

Nexlyudov Maslennikovni ko‘pdan beri, polkda xizmat etgan chog‘idan buyon bilardi. Maslennikov u mahalda polk g‘aznachisi bo‘lib ishlardi. U xushfe‘l, ishchan, dunyoda polk va podsholik xonadonidan boshqa hech narsani tan olmaydigan zabit edi. Endi Nexlyudov Maslennikovni uchratgan mahalda u polkni tashlab, gubernya va gubernani boshqarish bilan band bo‘lgan ma‘mur edi. U badavlat va shaddod bir xotinga uylangan edi. Uni harbiy xizmatdan fuqaro xizmatiga ko‘chishga majbur qilgan ham shu xotin edi.

U erini rom qilingan hayvonidek erkalatar, ermak qilardi. Nexlyudov o‘tgan yili qishda ularnikida bir marta bo‘lgan edi. Lekin bu er-xotin unga yoqmadni, shundan keyin ularnikiga qaytib oyoq bosmadi.

Maslennikov Nexlyudovni ko‘rib, og‘zi qulog‘iga yetdi. Uning yuzi hamon avvalgidek go‘shtdor va qip-qizil, gavdasi basavlat, xuddi harbiy xizmatdagidek bashang kiyingan edi. Harbiy xizmatda u hamma vaqt ozoda, so‘nggi urfda tikilgan mundir yoki tujurka kiyar edi; endi u so‘nggi urfda tikilgan fuqarolik kiyimi kiygan, ko‘kragini ko‘tarib yuruvchi savlatdor kishi edi. Hozir uning egnida vitsmundir. Ikkalovining yoshi bir-birinikidan ancha farq qilsa-da, (Maslennikov qirqlarga borib qolgan edi) ular sensirashib gaplashishardi.

– Kelib yaxshi qilibsan, yur, xotininning oldiga kiraylik. Majlis oldidan o‘n daqiqa bo‘sh vaqtim bor. Boshlig‘im ketib qolgan. Hozir gubernaga o‘zim boshliqman, – dedi u xursandligini yashirolmay.

– Senga bir ish bilan keldim.

Maslennikov to‘satdan sergaklanib, cho‘chigandek:

- Nima gap?! – dedi qat’iy qilib.
- Qamoqda meni qiziqtirgan bir odam bor («qamoq» so‘zini eshitib Maslennikovning yuzi yana jiddiyashdi), men u bilan umumiylar xonadamas, idorada belgilangan kunlardan tashqari kunlardayam uchrashib turishni istardim. Hammasi sening qo‘lingda ekan, deb eshitdim.
- Albatta, mon cher*, sen uchun har nima qilishga tayyorman, – dedi Maslennikov ikkala qo‘li bilan Nexlyudovning tizzasiga asta turtib. Bu bilan u o‘zini kamtarin qilib ko‘rsatmoqchi edi, – to‘g‘rilash mumkin, lekin men ham bir soatli xalifaman.
- U bilan uchrashib turish uchun qog‘oz yozib berolasanmi, yo‘qmi?
- Xotin kishimi?
- Ha.
- Nega qamalgan?
- Zaharlashda ayblanadi. Lekin nohaq sudlangan.
- Ana senga odil sud, ils ne’n font point d’auress**, – dedi u negadir fransuzchalab. – Bilaman, mening fikrimga sen qo‘shilmaysan, lekin nima qilay, s’est mon opinion bien arreteee***, – deb qo‘shib qo‘ydi u, bir yildan beri muxolif, konservativ gazetada o‘qib bilgan fikrlarini bayon etib. – Sening liberalligingni bilaman.

Biron kishini sud qilarkanmiz, avvalo, uning so‘zini tinglash kerak, sud oldida barcha baravar, odamlarni umuman qiyomaslik va urmaslik kerak. Ayniqsa, sudlanmagan kishilarga sira azob bermaslik kerak, deb yurgani uchun uni liberal va qandaydir bir partiyaga taalluqli deb bilganlariga hamma vaqt hayron bo‘lib yuradigan **Nexlyudov**:

– Liberalmanmi yo boshqamanmi, bilmadim, – dedi jilmayib. – Libaralmanmi yo yo‘qmi, bilmadim-u, lekin shunga aminmanki, hozirgi sudlar qanchalik rasvo bo‘lmisin, burungidan ko‘ra har holda ancha durust.

– Oqlovchilikka kimni olding?

– Fanarinni.

O‘tgan yili sudda shu Fanarin Maslennikovni guvoh sifatida so‘roq qilib o‘taketgan nazokat bilan yarim soat mobaynida rosa kalaka qilgan edi. **Maslennikov** buni eslاب:

* Azizim (*fran.*).

** Shundan boshqaga yaramaydi bular (*fran.*).

*** Shunga qat’iy ishonaman (*fran.*).

– He, Fanarin degin! – dedi yuzini burishtirib. – Menga qolsa, shu bilan aloqa qilmaganing ma’qul, Fanarin – est un home tare!*

– Yana bitta iltimos, – dedi Nexlyudov unga javob qaytarmay. – Ko’pdan buyon bir muallimani bilardim. Juda ayanchli ahvolda edi, hozir turmada ekan, men bilan uchrashuvni istaydi. Yoniga kirib chiqishga ijozatnoma berasanmi?

Maslenikov boshini bir tomonga egdi-da, o’ylanib qoldi.

– Siyosiy mahbusmi?

– Ha, shunaqa deyishgandi.

– Bilib qo’y, siyosiy mahbuslarga faqat qarindosh-urug’lari bilan uchrashuvga ruxsat beriladi, lekin senga umumiy ruxsatnoma beraman. Je sais que vous n’abuseres pas***... O’sha rrotegeenning ismi nima?.. Bogoduxovskaya dedingmi? Elle est jolie?***

– Hideuse.****

Maslenikov ma’qullamagandek bosh chayqab qo’ydi-da, stol yoniga kelib, bosma harflar bilan sarlavha tushirilgan qog’ozga tez-tez yoza boshladi: «*Ushbuni ko’rsatguvchi knyaz Dmitriy Ivanovich Nexlyudovga qamoqdagi meshchanka Maslova va shuningdek, feldsher Bogoduxovskaya bilan turma idorasida uchrashib turishga ruxsat beraman*». U yozib bo’ldi-da, katta qilib imzo chekdi.

– Tartib qanaqaligini ko’rasan. U yerda tartib o’rnatish osonmas. Nega deganingda, tiqilib yotibdi, ayniqsa, jo’natiladiganlar ko’payib ketgan; ammo men juda qattiq nazorat qilaman, o’zim shu ishni yaxshi ko’raman. Ko’rasan, u yerda ular uchun sharoit yaxshi, o’zlariyam juda minnatdor. Faqat ular bilan muomala qila bilish kerak. Mana, yaqinda itoatdan bosh tortish kabi ko’ngilsiz bir voqeя ro’y berdi, mening o’rnimda boshqa odam bo’lganda edi, buni isyon deb hisoblar, ko’plarni baxtiqaro qilgan bo’lardi. Biz esa ishni juda silliq o’tkazib yubordik. Bir tomondan g’amxo’r, ikkinchi tomondan qattiqqo’l bo’lish kerak, – dedi u tilla ilmatugma taqilgan oppoq yeng uchidan chiqib turgan, feruzako’z uzuk taqqan semiz qo’lini musht qilib, – ham g’amxo’r, ham qattiqqo’l bo’lish kerak.

* Obro’si ketgan odam (*fran.*).

** Sen bundan cuiiste’mol qilmasligingni bilaman... (*fran.*)

*** Chiroylimi (*fran.*).

**** Bedavo (*fran.*).

– Bunisini bilmadim, – dedi Nexlyudov, – men u yerda ikki marta bo‘ldim, menga juda yomon ta’sir qildi.

– Bilasanmi, nima? Grafinya Passek bilan uchrashishing kerak, – deb davom etdi gapga tushib ketgan Maslennikov, – u shu ishga berilgan. Elle fait beaucoup de bien*, u tufayli, soxta kamtarinlikni yig‘ishtirib qo‘yib aytadigan bo‘lsam, men sababli ko‘p narsa o‘zgarib ketdi. Shunday o‘zgarishlar kiritildiki, hozir u yerda ilgarigi dahshatlardan asar ham qolmagan, mahbuslar rohat qilib yotishibdi. Mana, hali ko‘rarsan. Fanarin bo‘lsa, uni shaxsan tanimayman, bundan tashqari, jamiyatdagi mavqemiz ham tamomila boshqa-boshqa, lekin o‘zi juda bema’ni odam. Buning ustiga, sudda shunday valdiraydiki, shunday valdiraydiki...

Nexlyudov qog‘ozni olib:

– Ko‘p rahmat, – dedi-da, uning gapini oxirigacha tinglamasdan sobiq o‘rtog‘i bilan xayrlashdi.

– Xotinimning oldiga kirmaysanmi?

– Yo‘q, kechirasan endi, hozir vaqtim yo‘q.

Maslennikov sobiq o‘rtog‘ini zinaning birinchi maydonchasigacha kuzatib qo‘yarkan:

– Meni sira kechirmaydi-da, bu qilig‘ing uchun, – dedi. U ikkinchi darajali deb hisoblagan odamlarini o‘sha yergacha kuzatardi, Nexlyudovni ham shular qatorida ko‘rardi.

– Kirsang-chi, bir kirib chiqsang-chi.

Ammo Nexlyudov so‘zida qattiq turib oldi. Yugurdak bilan darbon yugurib yoniga kelib, biri paltosini kiygizdi, ikkinchisi narigi tomonida mirshab turgan eshikni ochdi. Nexlyudov hozir sira iloji yo‘qligini aytdi.

– Bo‘lmasam, payshanba kuni kel. Xotinimning qabul kuni. Men unga aytib qo‘yaman! – deb qichqirdi Maslennikov zinadan turib.

LI

Nexlyudov o‘sha kuniyoq Maslennikovnikidan chiqib to‘g‘ri qamoqxonaga keldi-da, mutasaddining o‘sha tanish uyi tomon yo‘l oldi. Bu gal ham yana o‘tgan galdagidek buzuq fortepiano tovushi eshitildi. Lekin endi rapsodiyani emas, Klementi etyudlarini xuddi o‘tgan galdagidek qattiq-qattiq va shiddat bilan chalishardi.

* Ko‘p ezgu ishlar qilyapti (*fran.*).

Ko‘zini bog‘lab olgan oqsoch eshikni ochdi-da, kapitan uydaligini ayrib, Nexlyudovni kichkinagina mehmonxonaga boshlab kirdi. Bu xonada divan, stol turar, jundan to‘qilgan qog‘ozsochiqcha ustiga bir chekkasi kuygan qog‘oz qalpoqli kattakon lampa qo‘yilgan edi. Bosh mutasaddi chiqdi. Uning qiyofasi horg‘in va ma‘yus edi.

– Marhamat, nima xizmat bilan? – dedi u mundirining o‘rtadagi tugmasini qaday turib.

– Vitse-gubernator yonida bo‘lgandim, mana, ijozatnoma, – dedi Nexlyudov qog‘ozni uzata turib. – Men Maslovani ko‘rishni istayman.

– Markovani? – deb so‘radi mutasaddi musiqa tovushidan uning so‘zini yaxshi eshitolmay.

– Maslovani.

– Ha, shunday deng!

Mutasaddi o‘rnidan turdi-da, Klementi musiqasi eshitilayotgan eshik yoniga bordi.

– Marusya, birpas chalmay tur, – dedi u, musiqa jonidan to‘ydirib yuborgani tovushidan bilinib turardi, – hech narsa eshitib bo‘lmayapti.

Fortepiano jimib qoldi, noxush qadam tovushlari eshitildi, allakim eshikdan boshini chiqarib qaradi.

Mutasaddi o‘rtaga tushgan bu tanaffusdan yengil tortgandek bo‘ldi, tamakisi kuchsiz yo‘g‘on papiros cheka boshladi. Nexlyudovga ham papiros tutgandi, u rad qildi.

– Men Maslovani ko‘rmoqchi edim.

– Maslovani bugun ko‘rib bo‘lmaydi, – dedi mutasaddi.

– Nega?

– O‘zingiz aybdorsiz, – dedi mutasaddi kulimsirab. – Knyaz, qo‘liga sira pul bermang. Agar bermoqchi bo‘lsangiz, menga bering. Hammasi o‘ziga tegadi. Kecha pul beribsiz, shekilli, sharob sotib olibdi, shu narsani sira yo‘q qilib bo‘lmadi-da. Bugun g‘irt mast bo‘lib, to‘polon qildi.

– Nahotki?

– Xuddi shunday, hatto chora ko‘rishgayam majbur bo‘ldim – boshqa kameraga o‘tkazdim. O‘zi-ku mo‘min-qobil xotin-ku-ya, lekin iltimos qilaman, unga pul bermang. Bular shunday xalqki...

Nexlyudov kechagi voqeani eslab, uni yana dahshat bosdi.

Nexlyudov biroz jim turdi-da, keyin:

– Bo‘lmasam siyosiy mahbus Bagoduxovskayani ko‘rsam bo‘ladi-mi? – deb so‘radi.

– Mayli, ko‘rsa bo‘ladi, – dedi mutasaddi. – Ha, nima qilib yurib-san? – dedi u xonaga kirib kelgan besh-olti yoshlar chamasidagi qizchaga. Qizcha Nexlyudovdan ko‘zini uzmay dadasi tomon yurib kelardi. – Hozir yiqlilib tushasan, – dedi mutasaddi qizchaning Nexlyudovga anqayib, gilamchaga qoqilib ketib dasasining yoniga chopqillab kelganiga jilmayib.

– Agar mumkin bo‘lsa, bora qolay.

Mutasaddi hamon Nexlyudovdan ko‘zini uzmay, tikilayotgan qizchani quchoqlab turib:

– Ha, mumkin, – dedi-da, o‘rnidan turdi, keyin qizchasini muloyimlik bilan sekin chetlatdi-da, dahlizga chiqdi.

Mutasaddi ko‘zi bog‘liq qiz uzatib turgan paltosini kiyib eshikdan chiqmasdanoq yana Klementi musiqasi yangray boshladi.

– Konservatoriada o‘qiyotgandi, hozir u yerda tartibsizlik. Iste’dodi zo‘r, – dedi mutasaddi zinadan tushayotib. – Konsertlarda chiqib chalmoqchi.

Mutasaddi bilan Nexlyudov qamoqxonaga yaqinlashishdi. Mutasaddi yaqin kelishi bilanoq, eshik o‘z-o‘zidan ochilib ketdi. Nazoratchilar unga g‘oz qotib harbiychasiga salom berishib, ko‘zları bilan kuzatib qolishardi. Sochining yarmi olingan, yog‘och paqirda allanima ko‘tarib kelayotgan to‘rt kishi yo‘lakda ularga duch kelib qoldi, mutasaddiga ko‘zları tushishi bilanoq g‘ujanak bo‘lib ketishdi. Ularning bittasi bukchayib oldi, qovog‘i solinib, qora ko‘zları yaltirab ketdi.

– Iste’dodni, albatta, takomillashtirish kerak, behudaga nobud qilish yaramaydi, lekin shunisi borki, kichkinagina uyda juda qiyin, – deb gapida davom etdi mutasaddi mahbuslarga parvo qilmay. U horg‘in qadam tashlab, Nexlyudovga hamroh bo‘lib umumiy xonaga kirdi.

– Siz kimni ko‘rmoqchi edingiz? – deb so‘radi nazoratchi.

– Bogoduxovskayani.

– Yuqori qavatda turishadi. Biroz kutib qolishga to‘g‘ri keladi, – dedi u Nexlyudovga.

– Ungacha mahbus Menshovlar bilan, o‘t qo‘yishda ayblangan ona-bola bilan uchrashish mumkin emasmikin?

– Ular yigirma birinchi kamerada turishadi. Mayli, chaqirtirish mumkin.

– Menshovning kamerasiga kirib ko‘rsam bo‘ladimi?

– Umumiy xonada gaplashganingiz yaxshiroq.

– Yo‘q, men juda qiziqaman-da.

– Nimasiga qiziqasiz?

Shu mahal yon tomondagi eshikdan olifta noib zabit chiqdi.

– Knyazni Menshovning kamerasiga olib boring. Yigirma birinchi kamera, – dedi mutasaddi noibga, – keyin idoraga boshlab kelng. Ungacha men chaqirtiraman. Ismi nima edi uning?

– Vera Bogoduxovskaya, – dedi Nexlyudov.

Mutasaddining noibi oq-sariqdan kelgan, mo‘ylovi qop-qora qilib bo‘yalgan zabit edi. Undan atir hidi anqib turardi.

– Marhamat, – dedi u Nexlyudovga muloyim jilmayib. – Bizning mahkama bilan qiziqarkansiz-da?

– Ha, bundan tashqari, odamlarning aytishicha, begunohdan begunoh qamalgan o‘sha odam bilan ham qiziqaman.

Noib yelkasini qisdi.

U mehmonni nazokat bilan oldinga, keng, badbo‘y yo‘lakka o‘tkazib yuborib:

– Ha, shunaqasiyam bo‘lib turadi, – dedi beparvogina. – Yolg‘onni qotiradiganlari ham bo‘ladi. Marhamat.

Kameralarning eshigi ochiq edi. Bir necha mahbus yo‘lakda turardi. Noib nazoratchilarga sezilar-sezilmas bosh irg‘ab, devorga qisilib o‘z kameralariga o‘tib ketayotgan yoki qo‘llarini yonlariga qilib, boshliqlarni ko‘zlar bilan askarchasiga kuzatib qolayotgan mahbuslarga ko‘z qirini tashlab, Nexlyudovni bir yo‘lakdan olib o‘tdi, chap tomondagi temir eshigi yopiq, boshqa yo‘lakka olib chiqdi.

Bu yo‘lak birinchisidan ko‘ra qorong‘iroq va badbo‘yroq edi. Yo‘lakning ikki tomonida kichkinagina qulflog‘liq eshiklar bor edi. Yo‘lakda ma’yus, afti bujmaygan, keksa nazoratchidan bo‘lak hech kim yo‘q edi.

– Menshov qaysi birida? – deb so‘radi noib.

– Chap tomongan sakkizinchisi.

LII

- Qarasam maylimi? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Marhamat, – dedi noib muloyim jilmayib, keyin nazoratchidan allanimani so‘ray boshladi. Nexlyudov bir tuynukdan mo‘raladi: kamerada novcha, bir tutam soqolli, qop-qora bir yigit ich kiyimda u yoqdan bu yoqqa yurib turardi; eshik tomondan shitir-shitir ovoz eshitib, shu yoqqa bir qarab qo‘ydi, qovog‘ini soldi-da, yana boyagidek u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

Nexlyudov boshqa tuynukka qaradi: uning ko‘zi ichkaridan qarab turgan, qo‘rquv to‘la kattakon ko‘zga tushdi; Nexlyudov darrov o‘zini chetga oldi. Uchinchi tuynukdan qaragandi, karavotda xalatiga burkanib, g‘ujanak bo‘lib uxbab yotgan kichkina odamni ko‘rdi. To‘rtinchi kamerada yuzi yalpoq, rangsiz kishi boshini egib, tirsagini tizzasiga tirab o‘tirardi. Oyoq tovushini eshitib, u boshini ko‘tarib qarab qo‘ydi. Uning yuzi, ayniqsa, katta-katta ko‘zlariga qayg‘u-hasrat cho‘kkan edi. Kamerasinga qarayotgan kishi kim ekani uni zarracha qiziqtirmasdi. Kim qarasayam, u hech kimdan hech qanaqa yaxshilik kutmasdi. Nexlyudovni dahshat bosdi; u tuynukdan mo‘ralashni bas qildi-da. Menshov turgan yigirma birinchi kamera yoniga bordi. Nazoratchi qulfni burab, eshikni ochdi. Bo‘yni uzun, muloyim, quralay ko‘z, soqoli bir tutam, mushakdor yigit karavoti yonida turar, taka-puka bo‘lib, shosha-pisha xalatini kiyarkan, kirib kelayotganlarga tikilardi.

Savol nazari bilan goh Nexlyudovga, goh nazoratchi, keyin noibga qarab jovdiragan bu yigitning muloyim, dumaloq ko‘zlarini Nexlyudovni, ayniqsa, hayron qoldirdi.

- Bu janob sendan ishing to‘g‘risida surishtirmoqchilar.
– G‘oyat minnatdorman.

Nexlyudov kamera ichkarisiga kirib, panjarasimon iflos deraza yonida to‘xtadi-da:

- Menga sizning ishingiz haqida so‘zlab berishdi, – dedi. – Endi o‘z og‘zingizdan ham bir eshitmoqchi edim.

Menshov ham deraza yoniga keldi-da, avval jur’atsizlik bilan nazoratchiga qaray-qaray, keyin esa borgan sayin dadil gapira boshladi; mutasaddi kameradan yo‘lakka chiqib ketib, allaqanday buyruqlar bera boshlaganda, u o‘zini ancha tutib oldi. Uning hikoyasi tili jihatidan ham, uslubi jihatidan ham eng oddiy, yaxshi

mujik yigitning hikoyasiga o'xshardi, kishini sharmisor qiladigan kiyimdag'i, turmada o'tirgan mahbus og'zidan bu hikoyani eshitish Nexlyudovga erish tuyuldi. Nexlyudov uning hikoyasini tinglarkan, ayni vaqtda ichiga xashak tiqilgan to'shakli pastak karavotni, yo'g'on temir panjaralı derazani, zax bosgan, suvalgan iflos devorni va xalat kiygan, rasvoyi jahon bo'lgan bechora mujikning ayanchli yuzi va qaddini ko'zdan kechirar, yuragi borgan sayin qisilardi: shu muloyim kishining hikoyasi rostligiga ishongisi kelmasdi, zeroki, kishiga ham ozor berib, ham shu ozor yetkazganlari uchununga mahbuslik kiyimi kiygizib, mana shu rasvo joyga keltirib tashlaganlar, deb o'ylash juda og'ir edi. Yana shunisi ham borki, mana shu muloyim kishining haqqoni hikoyasini yolg'on, uydirma deb o'ylash undan battar dahshatli edi. Uning boshidan kechirganlari quyidagilardan iborat edi: uylanganidan keyin ko'p vaqt o'tmay, qovoqxona egasi uning xotinini tortib olib qo'yibdi. Yigitning qonun qidirib bormagan joyi qolmabdi. Qovoqxona egasi hamma yerda boshliqlarni sotib olaveribdi, uni oqlab yuborishaveribdi. Bir kuni xotinini zo'r lab uyiga olib ketgan ekan, lekin xotini ertasigayoq qochib ketibdi. Shundan keyin u qovoqxonachinikiga xotinimni ber, deb boribdi. Qovoqxona egasi xotining yo'q, debdi (u kirib ketayotganda xotinini ko'rgan ekan), haydab solibdi. Lekin u ketmabdi. Qovoqxona egasi xizmatkor bilan birgalashib o'iasi qilib uribdi, ertasiga qovoqxona egasining hovlisiga o't tushibdi. Aybni yigit bilan uning onasiga to'nkashibdi. Aslida, yigit o't qo'yagan, otaxonnikiga ketgan ekan.

– Rostdan o't qo'yaganmisan?

– Xayolimgayam kelganmas, begim. U yaramas o'zi o't qo'yagan bo'lsa kerak. Uyini sug'urta qildirgan deyishadi. U bo'lsa oyim ikkovimizga to'nkadi, biz unga po'pisa qilganmishmiz. O'sha gal so'kkanim rost, chidayolmadim-da. Lekin o't qo'yaganmasman. O't tushgan paytda u yerda bo'lgan ham emasman. U bo'lsa ataylab oyim ikkovimiz borgan kunni mo'ljallagan. Sug'urta qildirgani uchun o'zi o't qo'yagan-u, bizga tuhmat qilgan.

– Nahotki, shunday qilsa?

– Xudo haqi, shunday qilgan, begim. Bir otalik qiling! – U ergacha engashib ta'zim qilmoqchi edi, Nexlyudov zo'rg'a to'xtatib goldi. – Yordam bering, begim, begunohdan-begunoh azob chekib

yotibman, – deb davom etdi u. To'satdan uning yuzi pir-pir uchib, yig'lab yubordi va xalatining yengini shimarib, iflos ko'ylagining yengi bilan ko'z yoshlarini arta boshladi. – Bo'lninglarmi? – deb so'radi mutasaddi.

– Ha. Xafa bo'l mang, qo'limizdan kelgancha harakat qilamiz, – dedi Nexlyudov, so'ngra chiqib ketdi.

Menshov bo'sag'ada turgan edi, nazoratchi eshikni yopa turib uni eshik bilan itarib yubordi. Nazoratchi eshikni qulflab bo'lguncha Menshov eshikning tuynugidan mo'ralab turdi.

LIII

Keng yo'lakda och-sariq keng, kalta shim va yog'och kavush kiygan, o'ziga qiziqib qarayotgan odamlar orasidan o'tib, orqaga qaytarkan (ovqatlanish payti bo'lgani uchun kameralarning eshigi ochiq edi), Nexlyudov o'zini juda g'alati his etdi. Bir tomondan shu yerda o'tirgan odamlarga rahmi kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ularni shu yerga qamab qo'yganlardan g'azablanar, hayron bo'lar edi, undan tashqari, shu odamlarni xotirjamgina tomosha qilayotganidan uyalardi.

Yo'laklarning birida allakim yog'och kavushini to'qillatib, kamera eshigidan yugurib kirib ketgandi, u yerdan odamlar chiqib, Nexlyudovning yo'lini to'sishdi, unga ta'zim qila boshlashdi.

– Buyuring, janobi oliylari, kechirasiz, ismingizni bilmayman, bizning ishimizni bir yoqli qilishsin.

– Men boshliqmasman, hech narsa bilmayman.

– Baribir tegishli odamga, boshliqlarga ayting, – dedi allakim norizo ohangda. – Tariqcha gunohimiz yo'q, ikki oydan beri begunohdan-begunoh azob chekib yotibmiz.

– Qanaqasiga? Nega? – deb so'radi Nexlyudov.

– Bekordan-bekorga qamab qo'yishdi. Ikki oydan beri qamoq-damiz, gunohimiz nimaligini bilmaymiz.

– To'g'ri, shunday bo'lgan, – dedi mutasaddi noibi, – bu odamlar pasportsiz yurgani uchun qamalgan. Ularni o'z gubernalariga yuborish kerak edi-yu, lekin u yerning qamoqxonasiga o't tushib ketibdi. Gubernadagilar u yoqqa yubormasligimizni so'rab xat yuborishdi. Shunday qilib, boshqa gubernaliklarni jo'natib yubordig-u, bularni shu erda olib qoldik.

– Iye, hali faqat shunga tutib turibsizlarmi? – deb so‘radi Nexlyudov eshik yonida to‘xtab.

Mahbuslar xalati kiygan qirq nafarcha odam Nexlyudov bilan noibni qurshab oldi. Bir necha odam baravariga gapira boshladi. Yordamchi to‘xtatdi.

– Bittang gapir!

Odamlar orasidan ellikka borib qolgan, istarasi issiq, novcha bir dehqon ajralib chiqdi. U hammalari pasportsiz bo‘lganlari sababli turmaga qamalib, surgun qilinganlarini Nexlyudovga gapirib berdi. Aslida pasportlari bor ekan-u, faqat ikki haftacha muhlati o‘tib ketgan ekan. Har yili ham pasportining muhlati o‘tib ketarkan, lekin hech kim hech narsa qilmas ekan, bu yil esa ikki oydan beri bir jinoyatkordek qamab qo‘yishibdi.

– Hammamiz tosh yotqizamiz, hamkasbmiz. Gubernamizdag‘i qamoqxonaga o‘t tushib ketgan deyishadi. Bizda nima gunoh. Xudo xayringizni bersin, yordam qilvoring.

Nexlyudovning qulog‘iga gap kirardi-yu, lekin istarasi issiq kishining nima deyayotganiga tushunmasdi. Nega deganda, uning fikri-zikri istarasi issiq tosh yotqizuvchi cholning yuzida, soqoli orasidan o‘rmalab ketayotgan to‘q kulrang tusdagi, ko‘p oyoqli kattakon bitda edi.

– Nahotki, shunday bo‘lsa? Nahotki, faqat shuning uchun qamab qo‘yishgan bo‘lsa? – deb so‘radi Nexlyudov mutasaddidan.

– Ha, boshliqlar xatoga yo‘l qo‘yishgan. Ularni jo‘natib, hammasini uy-uyiga qaytarib yuborish kerak edi, – dedi u.

Mutasaddi gapini tamom qilishi bilan olomon orasidan mahbuslik xalati kiygan pakanagina kishi chiqdi-da, og‘zini g‘alati qilib qiyshaytirib, bu yerda bekordan-bekor azob berayottanlari haqida gapira ketdi.

– Itdan battar qiynashadi... – deb boshladi u.

– Bo‘ldi, bo‘ldi, tilingni tiy, bilasanmi...

– Nimani bilaman? – alam bilan gapira boshladi pakana kishi. – Bizning gunohimiz nima?

– Ovozingni o‘chir! – deb boshliq qichqirgandi, pakana kishi jim bo‘lib qoldi.

Nexlyudov kameradan chiqarkan, eshiklardan mo'ralayotgan, yo'lakda ko'zlarini tikkan mahbuslarni ko'rib, saf orasidan o'tayotgan jinoyatchidek bo'ldi.

«Bu nima degan gap o'zi?» – derdi o'ziga o'zi.

– Nahotki, begunoh kishilarni qamab qo'yganlari rost bo'lsa? – dedi Nexlyudov yo'lakdan chiqqanlaridan keyin.

– Nimayam qilardik? Lekin yolg'oni qotiradiganlariyam bor. Ularning gapini eshitadigan bo'lsangiz, hammasi begunoh, – dedi noib.

– Axir, bularning tariqcha gunohi yuqligi ochiq-oydin-ku.

– Bunga gumanim bor. Lekin juda rasvo odamlar. Qattiq tutmasa bo'lmaydi. Bularning ichida shunday shaddodlari borki, bo'sh kelsang, boshingga chiqib olishadi. Kecha ikkitasini jazolashga majbur bo'ldik.

– Jazoladik, deysizmi? – so'radi Nexlyudov.

– Yuqoridan buyurilganicha tayoq urildi...

– Axir, tayoq bilan jazolash yo'q qilingan-ku.

– Huquqdan mahrum qilinganlar bundan mustasno. Bularni jazolash mumkin.

Nexlyudov kecha dahlizda kutib turganda ko'rganlarini esladi, jazolash xuddi o'sha paytda, u dahlizda kutib o'tirgan vaqtida bo'lib o'tganini tushundi. Uning ko'nglini qiziqsinish, alam, hayrat tuyg'ulari chulg'ab oldi.

Uning kayfi buzilib, ko'ngli behuzur bo'ldi. Nexlyudov hech qachon o'zini shunday his etmagan edi.

Nexlyudov mutasaddi noibning gapiga quloq solmay, hech qayyoqqa qaramay shoshib-pishib yo'lakdan chiqdi-da, idora tomon ketdi. Mutasaddi yo'lakda turgan edi. U boshqa ish bilan ovora bo'lib, Bogoduxovskayani chaqirishni unutgan edi. Nexlyudov idoraga kirib kelganidagina u Bogoduxovskayani chaqirtirmoqchi bo'lganini esladi.

– Hozir chaqirtiraman, birpas o'tira turing, – dedi mutasaddi.

LIV

Idora ikki xonadan iborat edi. Suvoqlari ko'chib tushgan, pechka turtib chiqqan, ikkita kir derazali birinchi xonaning bir burchagida mahbuslarning bo'yini o'lchaydigan qora o'lchagich turardi. Ikkinchi

burchagida esa barcha uqubatxonalarining doimiy bezagi – Isoning kattakon rasmi osilgan edi. Bu rasmning kelib-kelib shu g'urbatxonaga qo'yilgani Iso ta'limotini mazax qilgandek tuyulardi. Mana shu birinchi xonada bir necha nazoratchi turardi. Ikkinchchi xonada, devor tagida yigirma chog'li erkak-xotin to'da-to'da yoki ikkita-ikkita bo'lishib, sekin-sekin gaplashib o'tirishardi. Deraza yonida yozuv stoli turardi. Mutasaddi yozuv stoli yoniga o'tirdi-da, Nexlyudovga shu yerda turgan stulga o'tirishni taklif etdi. Nexlyudov o'tirib xonadagi odamlarni ko'zdan kechira boshladи.

O'rta yashar, qoraqosh bir ayolga allanimani qo'llarini silkita-silkita qizg'in uqdirayotgan, kaltagina nimcha kiygan istarasi issiq yigit Nexlyudovning diqqatini o'ziga tortdi. Uning yonida ko'k ko'zoynak taqqan keksa kishi mahbus kiyimi kiygan juvonning qo'lidan ushlab, qimir etmay gapini tinglab o'tirardi. Real maktabi o'quvchisi qo'rqa-pisa ko'zlarini choldan uzmasdi. Ulardan nariroqda, burchakda bir-biriga oshiq-ma'shuq bo'lgan yoshlар o'tirishardi: biri oq-sariqdan kelgan, sochi kalta qilib qirqilgan, xushro'ygina qiz. Chiroli ko'ylak kiygan bu qizning yuzidan uning serg'ayrat ekani bilinib turardi. Yuzi xushbichim, sochlari qo'ng'iroq, chiroli yigit egniga guttapercha* kamzul kiygan edi. Oshiq-ma'shuqlar burchakda shivirlashib, bir-birlariga mahliyo bo'lib o'tirishardi. Sochiga oq tushgan, qora ko'ylak kiygan bir xotin stolga hammadan yaqinroq o'tirgan edi. U bolasini ko'rgani kelgan ona bo'lsa kerak. Ayol xuddi shunaqa kiyim kiygan silnamo yigitdan ko'zini uzmas, allanimalar deyishga shaylanardi-yu, ko'z yoshlari xalaqit bergani uchun hech nima deyolmasdi: gap boshlardi-yu, yana to'xtab qolardi. Yigit qog'oz ushlab turar, nima qilishini bilmaganidan bo'lsa kerak, qovog'ini solib, qog'ozini g'ijimlardи. Ularning yonida kulrang ko'klak bilan pelerina** kiygan ikki beti qip-qizil, qo'yko'z, chiroli, to'ladan kelgan qiz o'tirardi. Qiz yig'layotgan onasining yelkasini muloyimgina silardi. U qizning oppoq, katta qo'llari ham, qirqilgan qo'ng'iroq sochlari ham, burni ham, labi ham – hammasi chiroli edi; lekin qizning muloyim qo'y ko'zlarini husniga husn qo'shar edi.

* *Guttapercha* – kauchukka o'xshagan kulrang elastik modda.

** *Pelerina* – yelkaga tashlab yuradigan engsiz kalta kiyim.

Nexlyudov kirib kelganda qiz chiroyli ko‘zlarini onasidan olib, unga qaradi, ularning ko‘zлari uchrashdi. Lekin u shu zahoti ko‘zini undan uzdi, onasiga allanimani gapira boshladi. Oshiq-ma’shuqlardan nariroqda qosh-qovog‘i osilgan, qop-qora paxmoq kishi o‘tirar, bichilgan odamga o‘xhash ko‘sса kishiga jahl bilan allanima derdi. Nexlyudov mutasaddi bilan yonma-yon o‘tirdi-da, qiziqsinib atrofiga qaray boshladi. Sochi taqir qilib olingan o‘g‘il bola uning yoniga kelib, ingichka tovush bilan:

– Siz kimni kutyapsiz? – deb so‘radi.

Bu savolni eshitib Nexlyudov hayron qoldi. Lekin bolaning jiddiy yuziga, yonib turgan ko‘zlariga ko‘zi tushib, unga sipolik bilan javob berdi, bir tanish xotinni kutayotganini aytdi.

– Kimingiz u, singlingizmi? – deb so‘radi bola.

– Yo‘q, singlim emas, – deb javob qildi Nexlyudov hayron bo‘lib. – Sen bu yerda kim bilan turasan? – deb so‘radi u boladan.

– Oyim bilan. U siyosiy mahbus, – deb g‘urur bilan javob berdi bola.

Mutasaddi Nexlyudovning bola bilan gaplashayotganini qonunga xilof deb topdi shekilli:

– Marya Pavlovna, Kolyani oling, – dedi.

Marya Pavlovna, boyta Nexlyudovning diqqatini o‘ziga tortgan chiroyli, qo‘yko‘z qiz gavdasini rostlab o‘rnidan turdi-da, erkakchasiga katta-katta qadam tashlab, Nexlyudov bilan bolaning yoniga keldi.

U Nexlyudovga muloyimgina boqib:

– Kimligingizni so‘rayaptimi? – deb so‘radi jilmayib. U shunday muloyim, shunday ochiq yuz bilan boqardiki, uning hamma bilan shunday oddiy, shunday dilkash, do‘stona muomalada bo‘lib kelayotganiga va bundan keyin ham shunday bo‘lishiga shubha qilinishi mumkin emasga o‘xshardi. – Hamma narsani bilgisi keladi, – dedi u va bolaga shunday muloyim, shunday chiroyli tabassum qildiki, bola ham, Nexlyudov ham beixtiyor jilmaydi.

– Ha, kimni ko‘rgani kelganimni so‘rayapti.

– Marya Pavlovna, chet kishi bilan gaplashish mumkin emas. Bilasiz-ku o‘zingiz, – dedi mutasaddi.

- Xo‘p, xo‘p, – dedi Marya Pavlovna. U katta oppoq qo‘li bilan undan ko‘zini uzmayotgan Kolyani yetaklab sil yigitning onasi yoniga bordi.
- Bu kimning o‘g‘li? – deb so‘radi Nexlyudov mutasaddidan.
- Bir siyosiy mahbus ayolning o‘g‘li, turmada tug‘ilgan, – dedi u mammunlik bilan, go‘yo o‘z mahkamasining shunaqa antiqa joyligini ko‘rsatmoqchi bo‘lgandek.
- Rostdanmi?
- Ha, endi onasi bilan Sibirga ketyapti.
- Bu qiz kim?
- Javob berolmayman, – dedi mutasaddi yelkasini qisib. – Mana, Bogoduxovskaya ham kelib qoldi.

LV

Orqa tomondagi eshikdan sochi kalta, oriq, muloyim ko‘zları katta-katta, oq-sariq Vera Yefremovna likillab chiqib keldi.

– Kelganingizga rahmat, – dedi u Nexlyudovning qo‘lini qisa turib. – Meni eslaysizmi? Keling, o‘tiramiz.

– Sizni shu ahvolda ko‘rарман deb o‘ylamagandim.

Vera Yefremovna katta-katta yumaloq ko‘zları bilan har vaqt-dagidek, qo‘rquv aralash Nexlyudovga qaradi va koftasining g‘ijimlangan iflos yoqasidan chiqib turgan sariq, ingichka, paydor bo‘ynini burib:

– E, mening ahvolim juda soz! Shunday yaxshiki, shunday yaxshiki, bundan ortiq bo‘lishini istamayman, – dedi.

Nexlyudov undan qanday qilib bu ahvolga tushib qolganini so‘ray boshladi. Vera Yefremovna uning savoliga javob berarkan, o‘z ishi haqida jonlanib gapira boshladi. U targ‘ibot qilish, tartibni buzish, guruqlar, sektsiyalar va shu sektsiyalar haqidagi chet tildagi so‘zlarni qo‘sib gapirar edi. Vera Yefremovna bu so‘zlarni hamma biladi, deb o‘ylardi. Ammo Nexlyudov bularni eshitmagandi.

Vera Yefremovna narodovolstvo* sirlari Nexlyudovni juda qiziqtiradi, yoqadi, deb ishongan bo‘lsa kerak, jonlanib hikoya qilardi. Nexlyudov esa uning ingichka bo‘yniga, siyrak, chigal sochlariiga qarar va Vera Yefremovnaning nega shunday ishlar bilan shug‘ullanganiga, nega hikoya qilib berayotganiga hayron bo‘ldi.

* Narodovolstvo – «Narodnaya volya» degan yashirin tashkilot.

Nexlyudov unga achinardi. Lekin bu achinish butunlay boshqacha edi. Nexlyudov unga shu sassiq turmada begunohdan-begunoh qamalib yotgan mujik Menshovga achingandek achinmasdi. Vera Yefremovna boshini g'ovlatgan chalkash fikrlar orqasida shunday achinarli holga tushgan edi. Vera Yefremovna o'zini ishining g'alaba qozonishi uchun jonini fido qilishga tayyor qahramon deb o'ylasa kerak. Lekin shunisi aniq ediki, shu ish nimadan iboratligini, uning g'alabasi nimaga olib kelishini o'zi ham tushunib yetolmasdi.

Vera Yefremovnaning Nexlyudov bilan gaplashmoqchi bo'lган ishi quyidagidan iborat edi: uning Shustova degan bir dugonasi, Vera Yefremovnaning so'ziga qaraganda, ularning guruhiga kirmasligidan qat'i nazar, bundan besh oy muqaddam u bilan birga Petropavlovsk qal'asiga qamalibdi. Shustovaning uyidan ehtiyyot qilib saqlash uchun berilgan kitob va qog'ozlar chiqqan ekan.

Vera Yefremovna Shustovaning qamalishida o'zini qisman aybdor deb sanab, tanish-bilishlari ko'p bo'lган Nexlyudovdan Shustovani ozod etish uchun qo'lidan kelganicha harakat qilib ko'rishni iltimos qilardi. Bogoduxovskayaning ikkinchi iltimosi Petropavlovsk qal'asida qamalib yotgan Gurkevichga qarindoshurug'lari bilan uchrashib turishga va ilmiy ishlari uchun zarur bo'lган ilmiy kitoblarni olib turishga ijozat olib berishdan iborat edi.

Nexlyudov Peterburgga bordi deguncha qo'lidan kelganicha harakat qilishga va'da berdi.

Vera Yefremovna boshidan kechirganlarini ham hikoya qilib berdi. Doyalik kursini tugatgach, narodovoletslar bilan topishibdi-da, ular bilan birga ish olib boribdi. Boshda ishlari yaxshi ekan: proklamatsiyalar yozishar, fabrikalarda tashviqot yurgizishar ekan. Lekin bir kuni bir mashhur odam qamalib qolibdi, qog'ozlari qo'lga tushibdi. Shunday qilib, asta-sekin boshqalarni ham tutib qamashaveribdi.

— Meniyam qamashdi, mana, endi surgun qilishyapti... — deb tugatdi u boshidan kechirganlarini. — Hechqisi yo'q. O'zimni yaxshi his qilyapman, kayfiyatim joyida, — dedi u, lekin g'amgin jilmaydi.

Nexlyudov qo'yko'z qizning kimligini so'radi. Vera Yefremovna u generalning qiziliginu, ko'pdan buyon inqilobiy partiyaga mansubligini, jandarmga o'qni men otdim, deb bo'yniga olgani

uchun qamalganini aytib berdi. U bosmaxona uskunasi o'rnatilgan maxfiy uyda yashagan. Kechasi tintuvga kelishgan paytda uydagilar o'zlarini himoya qilmoqchi bo'lgan, chiroqni o'chirib dalillarni yo'qota boshlaganlar. Politsiya bostirib kirgan. Shunda fitnachilarning biri o'q uzib jandarmni og'ir yarador qilgan. Kim otdi, deb so'roq qilishganida, umri bino bo'lib to'pponcha ushlamagan, chumoliga ozor bermagan qiz, men otdim, deb bo'yniga olgan. Shu-shu aybdor bo'lib qolgan. Mana endi katorgaga jo'nab ketyapti.

– O'z manfaatidan voz kechadigan, mehribon odam... – dedi Vera Yefremovna uni maqtab.

Vera Yefremovna gaplashmoqchi bo'lgan uchinchi masala Maslovaga taalluqli edi. U qamoqxonadagilar singari Maslovaning boshidan kechirgan voqealardan, Nexlyudovning unga munosabatidan xabardor bo'lgan edi. Endi u Maslovani siyosiy mahbuslar orasiga yoki hech bo'lmasa kasalxonaga kasal boquvchilikka o'tkazishga harakat qilishni maslahat berdi. Hozir kasalxonada bemorlarning ko'pligini, ularga qarab turadigan odam kerakligini aytди. Nexlyudov bergen maslahati uchun unga minnatdorlik bildirdi va shu maslahatidan foydalanishga harakat qilishini aytди.

LVI

Mutasaddi o'rnidan turdi-da, uchrashuv soati tugaganini, tarqalish kerakligini e'lon etib ularning gapini bo'ldi. Nexlyudov o'rnidan turdi, Vera Yefremovna bilan xayrashib, eshik yoniga borib turdi-da, ko'z oldida bo'lib o'tayotgan manzarani kuzata boshladи.

– Janoblar, vaqt tugadi, bo'ldi, – derdi mutasaddi goh o'rnidan turib, goh o'tirib.

Mutasaddining talabi xonadagilarni, mahbuslar va ko'rgani kelganlarni jonlantirdi, lekin hech kim tarqalishni xayoligayam keltirmasdi. Ba'zilar o'rinalidan turib, tikka turganlaricha gaplashishardi. Ba'zilar esa hamon gaplashib o'tirardilar. Ba'zilar xayrashib yig'lay boshlashdi. Ayniqsa, sil yigit bilan onasining ahvoli ta'sirli edi. Yigit onasiga qo'shilib yig'lab yuborishdan o'zini saqlab qolish uchun zo'r berib qo'lidagi qog'ozni ezg'ilar, borgan sari tajang bo'lardi. Onasi esa xayrashish kerakligini eshitib, o'g'lining yelkasiga osilib oldi-da, burnini torta-torta

yig'lay boshladi. Qo'yko'z qiz (Nexlyudov beixtiyor uni kuzatib turardi) ho'ngrab yig'layotgan onasini allanimalar deb yupatardi. Ko'k ko'zoynak taqqan chol qizining qo'lini ushlab tik turar, uning gapini ma'qullab boshini silkitardi. Oshiq-ma'shuqlar o'rinalidan turishdi, qo'l ushlashib, bir-birlarining ko'zlariga tikilib qolishdi. Nexlyudovning yonida, xuddi u singari, xayrlashayotganlarni kuzatib turgan, kalta nimcha kiygan yigit:

– Faqat shulargina xursand, – dedi oshiq-ma'shuqlarni ko'rsatib.

Oshiq-ma'shuqlar – guttapercha kamzul kiygan yigit bilan oq-sariqdan kelgan, istarasi issiq qiz Nexlyudov bilan yigitning o'zlariga qarab turganlarini sezib, ushlashib turgan qo'llarini cho'zib, o'zlarini orqaga tashladilar va kula-kula chir-chir aylana boshladilar.

– Bugun kechqurun qamoqxonada to'ylari bo'ladi, keyin qiz yigit bilan Sibirga jo'naydi, – dedi yigit.

– Yigit kim?

– Katorgachi. Shularning sho'xlik qilganiyam yaxshi, qon bo'lib ketadi kishi, – dedi nimcha kiygan yigit sil yigitning onasi ho'ngrashiga qulq solarkan.

– Janoblar! Bo'ldi, bo'ldi endi! Jiddiy chora ko'rishga majbur qilmang meni, – derdi mutasaddi bir gapni hadeb takrorlab. – Bo'ldi endi, bo'ldi, deyapman! – derdi u ohista va bo'shgina. – Bu nima qilganingiz? Vaqt allaqachon o'tib ketdi. Bu ishingiz yaramaydi. So'nggi marta aytaman, – deb takrorlardi u ma'yuslik bilan papirosoni goh yoqib, goh o'chirib.

Hech qanday javobgarlikni his etmay birovga yomonlik qilishga imkon beradigan dalillar qanchalik zo'r, qanchalik odad tusiga kirib qolgan bo'lmasin, mutasaddi o'zini bu xonada yuzaga chiqayotgan g'am-alamning sababchilaridan biri deb hisoblamasdan iloji yo'q edi, o'zini yomon his etishining sababi ham shu bo'lsa, ajab emas.

Nihoyat, mahbuslar ham, ko'rgani kelganlar ham tarqalishdi, birlari ichkari eshikka kirib, boshqalari tashqi eshikdan chiqib ketishdi. Erkaklar – guttapercha kamzul kiygan yigit, sil yigit va qora, paxmoq kishi o'tib ketishdi; Marya Pavlovna qamoqxonada tug'ilgan bolani yetaklab olib ketdi.

Ko'rgani kelganlar ham chiqib keta boshlashdi. Ko'k ko'zoynak taqqan kishi gurs-gurs qadam tashlab chiqib ketdi. Nexlyudov uning ketidan ergashdi.

Gapdon yigit Nexlyudov bilan birga zinadan tusharkan:

– Shuyam tartib bo'ldi-yu, – dedi uzilib qolgan suhbatni davom etdirayotgandek. – Yaxshiyamki, kapitan ko'ngilchan odam, qoidalarga rioya qilmaydi. Har holda gaplashib, xumordan chiqishadi.

– Boshqa turmalarda bunaqa uchrashuv yo'qmi hali?

– E-e, qayoqda? Ko'rgazsayam, o'rtada panjara ajratib turadi.

Nexlyudov Medinsev bilan (yigit o'zini shunday deb tanishtirdi) gaplashib, dahlizga tushganida mutasaddi horg'in qiyofada ularning yoniga keldi.

U Nexlyudovning ko'nglini olish uchun:

– Maslovani ko'rmoqchi bo'lsangiz, marhamat, ertaga keling, – dedi.

– Juda soz, – dedi Nexlyudov, so'ngra shoshib-pishib chiqib ketdi.

Menshovning begunohdan-begunoh azob chekishi, yolg'iz u jismoniy azob emas, bekordan-bekor o'zini qyinoqqa solayotgan odamlarning toshko'ngilligini ko'rib ezgulik va Xudodan noumid bo'lishi juda dahshatli edi; qog'ozda boshqacha yozilib ketgani tufayli shuncha begunoh odamni bu qadar sharmandalikka, azob-uqubatga mahkum etish – mudhish hodisa edi: o'z og'aynilarini azoblash bilan shug'ullanib, yana yaxshi va muhim ishni bajaryapmiz, deb ishongan, miyasi aynigan nazoratchilar dahshatli edi. Nexlyudovga hammadan ham dahshatli ko'ringan narsa xuddi o'ziga va bolalariga o'xhash odamlarni bir-biridan – onani boladan, otani qizidan judo qilishga majbur bo'lgan keksa, bedarmon va ko'ngilchan mutasaddi edi.

Nexlyudov hamma vaqt turmaga kelganida his etganidek ko'ngli buzilib o'zini behuzur his etdi.

«Nega shunday?» deb so'rар va bunga javob topolmasdi.

LVII

Nexlyudov ertasiga advokatnikiga bordi, Menshovlarning ishi haqida so'zlab, ularni himoya qilishni so'radi. Advokat

gapga qulq solib turdi-da, ishni ko'rib chiqaman, agar voqeа siz aytganday bo'lsa, ehtimol shundaydir, ularni hech qanday haq olmasdan himoya qilaman, deb aytdi. Nexlyudov yana yanglish qamab qo'yilgan bir yuz o'ttiz kishi haqida gapirib berdi-da, bu ish kimning qo'lidaligini, kim aybdorligini so'radi. Advokat to'g'ri javob qaytarish uchun bo'lsa kerak, biroz o'ylab qoldi.

– Kim aybdor, deysizmi? Hech kim, – dedi u dadil. – Prokurorga aytsangiz, u – gubernator aybdor, deydi, gubernatorga aytsangiz – prokuror aybdor, deb aytadi. Aybni hech kim bo'yniga olmaydi.

Hozir Maslennikovnikiga ketyapman, hammasini unga aytaman.

– He-e, foydasi yo'q, – deb e'tiroz bildirdi advokat. – U shunday, mabodo qarindoshingiz yo do'stingizmasmi? U shunday qovoqboshki, aybga buyurmaysiz, buning ustiga, o'taketgan tullak.

Nexlyudov Maslennikovning advokat haqidagi gaplarini esladi, uning gapiga javob qaytarmay xayrlashdi-da, Maslennikovnikiga jo'nab ketdi.

Nexlyudov Maslennikovdan ikki narsani: Maslovani kasalxonaga o'tkazish va begunohdan-begunoh qamalgan bir yuz o'ttiza pasportsiz kishilar haqida iltimos qilishi kerak edi. O'zi hurmat qilmaydigan odamdan bir narsani iltimos qilish unga malol kelsa-da, maqsadga erishish uchun birdan-bir chora shu bo'lgani sababli unga murojaat qilishga majbur edi.

Maslennikovning uyiga yaqinlashib qolganda Nexlyudov pillapoya yonida bir necha fayton, yengil arava va karetalar turganini ko'rди-da, bugun Maslennikov xotinining qabul kuni ekanini esladi. U Nexlyudovning xuddi shu kuni kelishini iltimos qilgan edi. Nexlyudov ularning uyiga yaqinlashayotganida bir kareta eshik yonida turar, shlyapasiga kokarda taqqan va yelkasiga yengsiz kalta kiyim tashlagan yugurdak bir ayolning karetaga chiqishiga ko'maklashardi. Ayol shleyfini ko'targan edi, tuqli kiygan oyog'i, ingichka qora to'pig'i ko'riniб ketdi. Nexlyudov shu yerda turgan faytonlar orasida Korchaginlarning yopiq izvoshini tanidi. Qip-qizil mo'ysafid ko'chir yaxshi tanish bekni uchratgan kishidek ochiq chehra va ehtirom bilan shlyapasini oldi. Nexlyudov darbondan Mixail Ivanovich (Maslennikov)ning qayerdaligini so'rashga ulgurmay, gilam to'shalgan zinada o'zi ko'riniб qoldi. U eng e'tiborli

mehmonni, faqat zina maydonchasigagina emas, pastgacha olib tushib qo'yiladigan mehmonni kuzatardi. Bu mo'tabar harbiy mehmon fransuzchalab shaharda yetimxonalar foydasiga lotereya o'tkazish haqida gapirar, *bu* – xotinlar uchun juda bop mashg'ulot ekanini aytardi: «Ham xotinlar zerikmaydi, ham pul yig'iladi».

– Qu'elles s'amusent et que le bon Dieu les benisse...* E, Nexlyudov, salom! Ko'pdan beri ko'rinnmaysiz? – deb salomlashdi u Nexlyudov bilan. – Allez presenter vos devoirs à madame.** Korchaginlar ham shu erda. Et Nadine Bukshevden, toutes les jolies femmes de la ville***, – dedi u o'zining zarhal uqalar tutgan olifta yugurdagi uzatib turgan shinelga yelkasini tutib. – Au revoir, mon cher**** – U Maslennikovning qo'lini qisdi: – Yur, yuqoriga chiqamiz, kelganingga juda xursandman! – deb gap boshladi Maslennikov hovliqib. U Nexlyudovning qo'ltig'iga kirdi-da, semizligiga qaramay, Nexlyudovni yengillik bilan yuqoriga boshlab chiqib ketdi.

Maslennikov xursand, hayajonlangan edi. Bunga boyagi mo'tabar kishining unga qilgan iltifoti sabab edi. Podshoga yaqin turgan gvardiya polkida xizmat qilgan Maslennikov podsho xonardoniga yaqin kishilar bilan bordi-keldi qilib turishga o'rganib qolgan bo'lishi kerak edi-yu, ammo, razillik takrorlangan sayin kuchaygani kabi, mana shunday iltifot Maslennikovni hamma vaqt shunday hayajonlantirardiki, go'yo egasi silab, qulog'inining orqasini qashlab qo'yanitdek sevinib ketardi. It dumini likillatib, g'ujanak bo'lib oladi; jilpanglaydi, qulog'ini qisadi, o'zini yo'qotib gir-gir aylanib yuguradi. Maslennikov ham xuddi shunday qilishga tayyor edi. U Nexlyudovning jiddiyligini sezmas, gapiga quloq solmas, zo'r berib mehmonxonga sudrardi. Nexlyudov rad etishning ilojini topolmay u bilan birga borardi.

– Ishni qo'ya tur, keyin nima desang – hammasini qilaman, – derdi Maslennikov Nexlyudov bilan zaldan o'tib borarkan. – General xonimga knyaz Nexlyudov kelibdi, deb aytin, – dedi u yo'l-yo'lakay yugurdakka. Yugurdak bedana yurish qilib, ulardan o'tib ketdi. –

* Xudo quvvat bersin, mayli, bir ko'ngil yozishsin... (*fran.*)

** Kirib uy bekasi bilan ko'rishib chiqing (*fran.*).

*** Nadin Buks gevden ham, shaharning barcha go'zallari ham (*fran.*).

**** Xayr, azizim! (*fran.*)

Vous n'avez qu'a' ordonner.* Lekin xotinimga albatta uchrashib ket. O'tgan gal olib kirmaganim uchun ozmuncha gap eshitdimmi.

Ular kirmasdan burun yugurdak xabar berib ulgurgan edi. Anna Ignatyevna, o'zining aytishicha, vitse-gubernatorning xotini, general xonim divanda o'zini qurshab olgan shlyapalar, kallalar orasidan kulib turib, boshini egib qarshi oldi. Mehmonxonaning narigi boshidagi choy ichiladigan stol yonida begoyimlar o'tirar, harbiy va fuqaro kiyimidagi erkaklar turishardi. U yerdan erkak va ayollarning tinimsiz shaqillab gaplashgan ovozlari eshitilardi.

– Enfin! Nega bizdan qochib yurasiz? Sizni xafa qilib qo'ydikmi?

Anna Ignatyevna xonaga kirib kelgan Nexlyudovni, go'yo ikkovining o'rtasida yaqinlik bordek, shu so'zlar bilan kutib oldi. Aslida esa ular o'rtasida hech qanday yaqinlik yo'q edi.

– Sizlar tanishmisizlar? Tanishmisizlar? Madam Belyavskaya, Mixail Ivanovich Chernov. Yaqinroq o'tiringlar.

– Missi, venez done a'notre table. Ou vous apportera votre the... *** – Ismini unutib qo'ydi, shekilli, Missi bilan gaplashayotgan zabitga qarab: – Siz ham... – dedi u, – marhamat, choy ichasizmi, knyaz?

– Sira, sira qo'shilolmayman: qiz uni hech yaxshi ko'rmagan, – derdi ayol tovushi.

– Somsani yaxshi ko'rgan.

– Doim bo'limg'ur hazillarni qilasiz, – dedi kulib shohi kiyimi, oltin bezaklari va javohirlari yarqiragan baland shlyapali xotin.

– Bu vaflyalar – C'est excellent**** va yengilgina. Bu yoqqa yana uzatib yuboring.

– Nima, yaqinda jo'nab ketasizlarmi?

– Bugun oxirgi kunimiz. Shuning uchun ham keldik-da.

– Bahor shu qadar chiroyli, qishloq hozir juda yaxshiki!

Boshiga shlyapa, egniga qoramtil yo'l-yo'l ko'ylak kiygan Missi juda chiroyli edi. Ko'ylagi belini qisib turar, xuddi shu ko'ylakda tug'ilgandek o'ziga yarashardi. Nexlyudovni ko'rib u qizarib ketdi.

* Faqat aystsang bo'ldi (*fran.*).

** Nihoyat (*fran.*).

*** Bizning stolimizga keling. Choyni shu erda icha qolasiz. .. (*fran.*)

**** Juda soz (*fran.*).

– Men bo‘lsam sizni ketib qolgansiz, deb yuribman, – dedi u Nexlyudovga.

– Ha, ketib qoladigan edim, – dedi Nexlyudov. – Ba’zi ishlar bitmay turibdi. Bu yergayam shu ish bilan keldim.

– Oyimning oldiga kirib turing. Sizni ko‘rishga muntazirlar, – dedi Missi va yolg‘on gapirayotganini, gapining yolg‘onligini Nexlyudov fahmlaganini his qilib battar qizarib ketdi.

Nexlyudov Missining qizarib ketganini ko‘rmaslikka solib:

– Vaqtim yo‘q, – deb javob qaytardi g‘amgin.

Missi achchiqlanib qovog‘ini solib, yelkasini qisib qo‘ydi-da, olifta zabit bilan gaplasha boshladi. Zabit uning qo‘lidan bo‘sh do‘lchani oldi, qilichi bilan oromkursilarga turtila-turtila do‘lchani boshqa stolga olib borib qo‘ydi.

– Siz ham yetimxona uchun bir nima iona qilishingiz kerak.

– Yo‘q demayapman-ku, faqat saxiyligimni lotereyagacha ko‘rsatmay turay demoqchiman-da. O‘sanda himmatimni birato‘la ko‘rsataman.

– Qani, ko‘raylik-chi! – dedi zo‘rama-zo‘raki kulayotgan ovoz.

Qabul marosimi juda yaxshi o‘tdi. Shuning uchun ham Anna Ignatyevna o‘zida yo‘q shod edi.

– Mika menga sizning turmalar bilan qiziqib yurganingizni ayt-di. Tushunaman, yaxshi tushunaman, – dedi u Nexlyudovga. – Mikaning (Mika degani uning xo‘ppasemiz eri – Maslennikov edi) boshqa nuqsonlari bo‘lishi mumkin, lekin u juda ko‘ngilchan. Mana shu boyaqish mahbuslar xuddi uning farzandidek. Mika ularni farzandidek ko‘radi... Il est d’une bonte...*

Anna Ignatyevna buyruq berib, odamlarni kaltaklayotgan erining bonte-ligini ifoda eta oladigan so‘z topolmay jim bo‘lib qoldi va shu zahoti eshikdan kirib kelayotgan, binafsharang bant taqqan, yuzi burishgan kampir bilan jilmayib gaplasha boshladi.

Nexlyudov tartib va qoidaga muvofiq, biroz gaplashdi, odob yuzasidan mazmunsiz safsata sotib, o‘rnidan turdi, Maslennikovning yoniga bordi.

– Endi nima deysan, gaplashishga vaqting bormi?

– E-ha! Ha, nima gap? Qani bu yoqqa yur-chi.

Ular kichkinagina yaponcha kabinetga kirib, deraza yoniga o‘tirdilar.

* Biram ko‘ngilchanki... (*fran.*)

LVIII

– Mana, je suis a vous.* Chekasanmi? Shoshma, tag'in bu yerni ivirsitib qo'ymaylik, – dedi-da, u kuldon keltirdi. – Xo'sh?

- Senda ikkita ishim bor.
- Shunaqa degin.

Maslennikovning qovoq-tumshug'i osilib ketdi. Qulog'ini egasi qashib qo'ygan itning sevinishiga o'xshagan hayajonidan asar ham qolmadi. Mehmonxonadan ovozlar eshitilib turardi. Bir ayol: «Jamais, jamais je ne croirais»**, derdi. Mehmonxponaning narigi boshidan eshitilayotgan erkak tovushi: «La comtesse Voronzoff bilan Victor Apraksine»***, degan so'zlarni takrorlab, allanimani hikoya qilardi. Uchinchi tomondan shov-shuv va kulgi eshitilardi. Maslennikov mehmonxonadagi gaplarga quloq solar, shu bilan baravar, Nexlyudovning gapini ham tinglardi.

- Men yana o'sha xotin masalasida keldim, – dedi Nexlyudov.
- Ha, o'sha begunoh kesilgan xotin. Bilaman, bilaman.
- O'shani kasalxonaga xizmatkor qilib o'tkazishni so'ragani keldim.

Shunday qilish mumkin deyishgandi menga.

Maslennikov labini qimtib o'ylanib qoldi.

– Iloji bormikan, – dedi u. – Hay, maslahatlashib, ertaga senga xabar beraman.

- Menga u yerda kasallarko'p, yordamchi ayollar kerak, deyishgandi.
- Ha, ha, shunday, surishtirib, senga xabar beraman.
- Shunday bo'lzin, – dedi Nexlyudov.

Mehmonxonadan hammaning baravar, hatto, chin ko'ngildan xoxolab kulgani eshitildi.

– Bu Viktoring ishi, – dedi Maslennikov jilmayib, – vaqtি xush bo'lganda, askiyani qiyib yuboradi.

– Undan tashqari, – dedi Nexlyudov, – hozir bir yuz o'ttiz kishi pasportining muhlati o'tib ketgani uchungina qamalib yotibdi. Bir oydan beri shu yerda ekanlar.

Nexlyudov ularning nima uchun qamab qo'yilganini so'zlab berdi.

– Sen buni qayoqdan biling? – deb so'radi Maslennikov. Uning yuzida to'satdan tashvish va norozilik alomatlari paydo bo'ldi.

* Xizmatinga tayyorman (*fran.*).

** Sira, sira ishonmayman (*fran.*).

*** Grafinya Vorontsova bilan Viktor Apraksin. (*fran.*)

– Bir aybdorning oldiga borgandim. Yo'lakda meni o'rab olishdi-da, iltimos qilishdi...

– Qanaqa aybdorning oldiga boruvding?

– Begunohdan-begunoh ayblangan bir dehqon yigit, unga advokat yolladim. Gap uning ustida emas. Nahotki, mana shu gunohsiz odamlar pasportining muddati o'tib ketgani uchungina qamab qo'yilgan bo'lsa...

– Bu prokurorning ishi, – Maslennikov zardasi qaynab uning gapini bo'ldi. – Yana sen, adolatlari, xolis sud, deysan. Prokuror qamoqxonaga bo'rib turishi, mahbuslar qonunga muvofiq saqlanyaptimi, yo'qmi, tekshirib turishi kerak. Bu – prokurorning vazifasi. Lekin ular tariqcha ish qilishmaydi: vint' o'ynashdan boshqasini bilishmaydi.

Nexlyudov advokatning gubernator aybni prokurorga to'nkaydi, degan gapini eslab:

– Sen hech narsa qilolmaysanmi? – deb so'radi ma'yuslanib.

– Qilaman. Avval bir surishtrib ko'ray-chi.

Mehmonxonadan bir ayol kishining:

– O'ziga qiyin. C'est un souffre-douleur*, – degani eshitilardi. Shu aytayotgan gapiga ayolning o'zi tamomila beparvo ekani sezilib turardi.

Boshqa tomondan bir erkakning sho'xlik bilan:

– Juda soz, bunisiniyam olaman, – degan ovozi va unga allanimani bermayotgan ayolning sho'x kulgisi eshitildi.

– Yo'q, yo'q, berib bo'pman, – derdi ayol ovozi.

Maslennikov feruzako'z uzuk taqilgan oppoq qo'li bilan papirosini o'chira turib:

– Bo'pti, yordam qilaman, – deb takrorladi, – endi yur, xotinlar oldiga kiraylik.

– Shoshma, yana bir gapim bor edi, – dedi Nexlyudov mehmonxonaga kirarkan, eshik yonida to'xtab. – Kecha turmada odamlarni kaltaklashibdi, deb eshitdim. Shu gap rostmi?

Maslennikov qizarib ketdi.

– E, gap bu yoqda degin? Yo'q, mon cher, seni u yoqqa kirgizish kerak emas ekan, hamma narsaga aralashasan. Yur, yur, Annette

* Qarta o'yini.

** Juda jafokash xotin. (*fran.*)

chaqiryapti bizni, – dedi u Nexlyudovni qo‘ltiqlab olarkan. U yana, boyagi mo‘tabar kishining iltifotidan keyingidek hayajonlana boshladи. Lekin bu gal quvonganidan emas, xavotirlanganidan hayajonga tushgan edi.

Nexlyudov qo‘lini uning qo‘lidan tortib oldi, hech kimga hech nima demasdan, hech kim bilan xayrlashmasdan, qovog‘ini solganicha mehmonxonadan yugurib chiqqan yugurdaklarning oldidan o‘tib, avval dahlizga, keyin ko‘chaga chiqib ketdi.

– Unga nima bo‘ldi? Nima qilding unga? – deb so‘radi Annette eridan.

– Bu a’le francaise*, – dedi allakim.

– Bu qanaqasiga a’le francaise bo‘lsin, bu a’le zoulou**.

– Uning bo‘lgan-turgani shu.

Allakim o‘rnidan turdi, allakim keldi, shivir-shivir boshlanib ketdi. Nexlyudov voqeasi bu yerdagilarga og‘izlarini to‘ldirib gapirish uchun bir bahona bo‘ldi.

Maslennikovnikiga borgan kunining ertasiga Nexlyudov undan muhr bosilgan, silliq qalin qog‘ozga yozilgan xat oldi. Maslennikov o‘z xatida, Maslova kasalxonaga o‘tkazilsin, degan mazmunda xat yozib yuborganini, har holda iltimosi qondirilishini yozgan edi. Xatning tagiga: «Hurmat bilan o‘rtog‘ing», deb yozilgan va «Maslennikov» degan imzoning tagiga chiroyli qilib kattakon chiziq tortib qo‘ylgan edi.

Nexlyudov «o‘rtoq» degan so‘zni o‘qib:

– Ahmoq! – deb yuborishdan o‘zini tutolmay qoldi. Chunki bu «o‘rtoq» so‘zi bilan Maslennikov unga iltifot qilayotgandek tuyuldi. Ya’ni Maslennikov eng iflos va yaramas vazifani ado etishiga qaramay, o‘zini eng e’tiborli odam deb sanar va tilyog‘lamalik qilmay, uni o‘rtoq deb atash bilan, shu qadar mansabdor kishi bo‘lsa-da, o‘zini katta tutmasligini ko‘rsatmoqchi bo‘lardi.

LIX

Dunyoda eng ko‘p tarqalgan fikr, har bir kishining o‘ziga xos ma‘lum bir xususiyati bo‘ladi, xushfe'l, aqli, ahmoq, g‘ayratli, yalqov odam bo‘ladi va hokazo, degan fikrdir. Lekin odamlar bunaqa

* Fransuzcha qiliq (*fran.*).

** Zuluscha (*fran.*).

bo‘lmaydi. Biz odam haqida u ko‘pincha badjahl emas, xushfe’l bo‘ladi, ko‘pincha ahmoq emas, aqli, yalqov emas, g‘ayratli yoki aksincha bo‘ladi, deyishimiz mumkin; lekin bir odamni agarda u xushfe’l yoinki aqli, desag-u, boshqa birini jahldor yoki ahmoq, desak, noto‘g‘ri gapirgan bo‘lamiz. Biz bo‘lsak doimo odamlarni shunday ajratamiz. Bu noto‘g‘ri. Odamlar daryodek gap: hammasining suvi bir xil, hamma joyda o‘sha suv, lekin daryo goh keng bo‘ladi, goh tor, goh tez oqadi, goh sekin, suvi goh tiniq bo‘ladi, goh loyqa, goh sovuq, goh iliq bo‘ladi. Odamlar ham shunday. Har bir odamda hamma insoniy xususiyatlarning kurtagi bo‘ladi. Odam shu xususiyatlarining goh birini, goh boshqasini namoyon qiladi, ba’zan o‘sha odamning o‘zi butunlay o‘zgarib ketadi. Ba’zi odamlarda shu o‘zgarishlar juda keskin namoyon bo‘ladi. Nexlyudov ana shu toifa kishilardan edi: ham jismoniy, ham ma’naviy sabablarga ko‘ra, unda o‘zgarish ro‘y berardi. Hozir ham unda xuddi shunday o‘zgarish bo‘lgan edi.

Suddan keyin, Katyusha bilan birinchi uchrashuvdan so‘ng Nexlyudovning qalbida paydo bo‘lgan ko‘tarinkilik va o‘zgarayotganidan quvonish hissi tamomila o‘tib ketdi, so‘nggi uchrashuvdan keyin u qo‘rquv hissi bilan, hatto Katyushadan jirkanish hissi bilan almashindi. Nexlyudov Katyushani tashlab ketmaslikka, agar u rozi bo‘lsa, unga uylanaman, degan qarorini o‘zgartirmaslikka ahd qildi, lekin buni amalga oshirish uning uchun juda og‘ir edi.

Maslennikovnikiga borgan kunining ertasiga Katyushani ko‘rish uchun yana qamoqxonaga bordi.

Mutasaddi uchrashuvga ijozat berdi-yu, ammo idorada va advokatlar xonasida emas, balki ayollarning ko‘rishuv xonasida uchrashuvga ijozat etdi. Mutasaddi xushfe’lligiga qaramay bu gal avvalgiga qaraganda o‘zini ancha sipo tutardi; Maslennikov bilan gaplashgandan keyin mutasaddiga, mana shu odam bilan juda ehtiyoj bo‘linglar, deb ko‘rsatma berilgan bo‘lsa kerak.

— Uchrashuv mumkin, — dedi u, — faqat pul masalasida, haligidek... ilgari aytgandim sizga... Janob oliylari yozib yuborganlaridek, uni kasalxonaga o‘tkazish masalasiga kelsak, bu — mumkin, shifokor ham rozi. Lekin Maslova o‘tishni istamayapti. «O‘sha ifoslarning

ketidan tuvak tashib yurish zarl keptimi menga...» deydi. Shunaqa xalq bular, knyaz, – deb qo'shib qo'ydi u.

Nexlyudov javob qaytarmadi, uchrashishga ijozat so'radi. Mutasaddi Maslovani olib kelishga nazoratchini yubordi, Nexlyudov ayollarning huvillab yotgan uchrashuv xonasiga kirdi.

Maslova o'sha yerda edi, u panjara orqasidan mo'min-qobil bo'lib chiqib keldi. Katyusha Nexlyudovga yaqinlashdi-da:

– O'tgan kuni qattiq gapirib qo'ydim, kechiring, Dmitriy Ivanovich, – dedi ohista. U Nexlyudovga tik qarayolmasdi.

– Siz afv so'rashingiz kerakmas... – deb gap boshladi Nexlyudov.

– Lekin baribir meni o'z holimga qo'ying, – deb qo'shib qo'ydi Katyusha. Maslovaning Nexlyudovga boqqan g'ilay ko'zlarida u yana alam, g'azab ifodasini uqdi.

– Nega o'z holingizga qo'yarkanman?

– O'zi, shunday.

– Nega shunday?

Maslova unga yana xuddi o'shanday g'azablanib qarayotganday tuyuldi.

– Gap shu, – dedi u. – Gapning rosti shu, qo'ying meni o'z holimga. Qo'ying, degandan keyin qo'ying, – dedi u lablari dir-dir titrab. Shuni aytib jim bo'lib qoldi. – Rost gapiryapman. Bo'lmasa, o'zimni o'zim osib qo'yaman.

Nexlyudov uning bu rad javobida o'ziga nisbatan g'azab, kechirilmagan alam borligini, undan tashqari, yana boshqa qandaydir yaxshi va muhim narsa borligini his etdi. Maslovaning tamomila xotirjam holatda avvalgiday rad javobi berib, o'z fikrida turib olgani Nexlyudovning ko'nglidan shak-shubhalarni ko'tardi, u avvalgidek jiddiyashib, ruhi ko'tarildi, ko'ngli yumshadi.

– Katyusha, o'sha gapim gap, – dedi u jiddiyat bilan. – Iltimos qilaman, menga turmushga chiq. Agar tegishni istamasang, hozircha istamas ekansan, o'sha aytganimdek, sen qayerda bo'lsang, o'sha yerda bo'laman, seni qayoqqa olib ketishsa, o'sha yoqqa boraman.

– O'zingiz bilasiz, gapim bitta, – dedi Maslova, uning lablari yana titrab ketdi.

Nexlyudov ham gapirishga holi qolmay jim bo'lib qoldi.

– Hozir qishloqqa jo'nab ketaman, keyin Peterburgga boraman, – dedi u nihoyat o'zini tutib olib. – Ishingizning, ishimizning ketiga tushaman, Xudo xohlasa, hukmni bekor qilishadi.

– Bekor qilishmasayam baribir. Bu ishda begunoh bo'lsam, boshqa gunohlarim bor-ku... – dedi u. Nexlyudov uning yig'lab yubor-maslik uchun o'zini zo'rg'a tutib qolganini ko'rib turardi. – Ha aytganday, Menshovni ko'rdingizmi? – deb so'radi u to'satdan hayajonini yashirish uchun. – Begunohligi rost-a?

– Ha, menimchayam gunohi yo'q.

– Shunday ajoyib kampirki, – dedi Maslova.

Nexlyudov Menshovdan eshitganlarining hammasini gapirib berdi va undan nima kerakligini so'radi; Maslova hech narsa kerak emasligini aytdi. Ular yana jim bo'lib qolishdi.

– Kasalxona xususiga kelsak, – dedi u to'satdan Nexlyudovga qiyg'och boqib, – siz istasangiz, mayli, boraman, sharob ham ichmayman.

Nexlyudov indamay uning ko'zlariga boqdi, Maslovaning ko'zları kulib turardi.

– Juda soz, – dedi u, so'ngra xayrashib chiqib ketdi.

Nexlyudov avvalgi shubhalardan keyin tamomila yangi, hech qachon his etmagan muhabbatning yengilmasligiga ishonch hosil etib: «Ha, ha, u butunlay boshqa odam», – deb qo'ydi.

* * *

Bu uchrashuvdan keyin badbo'y kamerasiga qaytib kelgan Maslova xalatini yechdi-da, so'ridagi o'rniga o'tib, qo'lini tizzasiga qo'yib o'tirdi. Kamerada emizikli bolasi bo'lgan vladimirlik sil xotin, Menshova kampir va ikki bolali qorovul xotindan bo'lak hech kim yo'q edi. Dyak qizini kecha ruhiy kasal deb topib kasalxonaga jo'natishgan edi. Qolgan xotinlarning hammasi kir yuvardi. Kampir so'rida uqlab yotardi; bolalar yo'lakda edi, yo'lakka chiqiladigan eshik ochiq turardi. Bola ko'targan vladimirlik xotin va barmoqlarini tez-tez qimirlatib paypoq to'qiyotgan qorovul xotin Maslovaning yoniga kelishdi.

– Ha, uchrashdingalmi? – deb so'rashdi ular.

Maslova ularga javob qaytarmay, so'rida oyog'ini osiltirib o'tirardi.

– Muncha qovoq-tumshug‘ingni osiltirib olding? – dedi qorovul xotin. – O‘zingni tetik tut. Eh, Katyusha! Xo‘sish? – dedi u barmoqlarini tez-tez qimirlatib.

Maslova javob bermasdi.

– Biznikilar kir yuvGANI ketishdi. Bugun xayr-ehson katta bo‘ladi, deyishgandi. Ko‘p narsa opkelganlar, deyishyapti, – dedi vladimirlik xotin.

– Finashka! – deb qichqirdi qorovul xotin, eshik tomonga qarab. – Qayoqqa ketib qolding, shayton?

U paypoq to‘qiyotgan simining bittasini sug‘urib olib, kalava bilan paypoqqa sanchdi-da, yo‘lakka chiqdi.

Shu mahal yo‘lak tomondan oyoq tovushlari va ayollarning g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘iri eshitildi. Yalang oyog‘iga yog‘och kavush kiygan xotinlar ba’zisi bittadan, ba’zisi ikkitadan kulcha ko‘tarib kirib kelishdi. Fedosya kela solib Maslovaning yoniga bordi.

Fedosya chaqnab turgan moviy ko‘zlari bilan Maslovaga mehribonona boqib:

– Ha, nima gap, tinchlikmi? – deb so‘radi. – Mana, kulcha opkeldim, choy bilan ichamiz, – u kulchalarни tokchaga qo‘ya boshladi.

– Yo uylanish niyatidan qaytibdimi? – deb so‘radi Korablyova.

– Yo‘q, haliyam bo‘lsa uylanaman, deydi-yu, lekin men rozi bo‘lmayapman, – dedi Maslova. – O‘ziga shunday deb aytdim.

– Ahmoq ekansan! – dedi Korablyova do‘rillagan ovoz bilan.

– Birga turmaganidan keyin uylanishning nima keragi bor? – dedi Fedosya.

– Ering birga ketyapti-ku, – dedi qorovul xotin.

– Uning yo‘rig‘i boshqa. Biz qonuniy nikohdamiz, – dedi Fedosya. – Birga turmagandan keyin nikohning nima keragi bor unga?

– Voy ahmog‘-e! «Nima keragi bor» mish? Uylansin-chi, boshdan-oyoq oltinga ko‘mib yuboradi Katyushani.

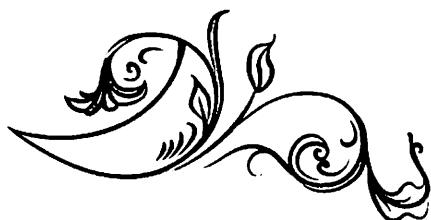
– «Seni qayoqqa yuborishmasin, ketingdan ketaman», deyapti, – dedi Maslova. – Borsa borar, bormasa, undan nari. Yalimmayman. Endi harakat qilib ko‘rgani Peterburgga ketyapti. U yerdagi hamma vazirlar qarindosh-urug‘i, – deb davom etdi u, – lekin baribir men unga zormasman.

Korablyova qopchig‘ini titkilarkan:

– To‘g‘ri aytasan! – deb uning gapiga qo‘schildi to‘satdan. Aftidan, butunlay boshqa narsani o‘ylayotgan edi. – Xo‘s, qittay-qittay qilamizmi?

– Men ichmayman, – deb javob berdi Maslova. – O‘zlarining ichaveringlar.

I

Ikki haftadan keyin ish senatda ko‘rilishi mumkin edi; Nexlyudov shungacha Peterburgga yetib bormoqchi, ish muvaffaqiyatsiz chiqib qolgan taqdirda, shikoyatnama yozib bergen advokatning maslahatiga ko‘ra, podsho nomiga ariza bermoqchi edi. Ariza natijasiz qoldirilgan taqdirda (advokatning fikricha, sud hukmini bekor qilish uchun keltirilgan dalillar kuchsiz bo‘lgani sababli, arizaning natijasiz qolishiga ham tayyor bo‘lish kerak edi), bir guruh katorgachilar, jumladan, Maslova ham iyunning boshlarida yo‘lga chiqishi kerak edi. Nexlyudov Maslova ketidan Sibirga jo‘nab ketishga jazm qildi. Shunday qilib, Sibirga jo‘nab ketish uchun tayyorgarlik ko‘rish, ishni biryoqli qilib kelish uchun hozirning o‘zida qishloqlarga borib kelish lozim edi.

Nexlyudov eng avval hammadan yaqin, qoratuproq Kuzminskoye qishlog‘iga jo‘nadi. Bu yerdan u katta daromad olib turardi. Nexlyudov bolalik va o‘spirinlik chog‘larida shu qishloqda yashagan, balog‘atga yetgandan keyin ikki marta borgan edi. Keyin bir marta onasining iltimosiga ko‘ra, u yerga nemis boshqaruvchini olib borgan, u bilan birga xo‘jalikni tekshirgan edi. Shunday qilib, u yer-mulkning qay ahvolda ekanini, dehqonlarning idoraga, ya’ni yer egasiga munosabati qanaqaligini ko‘pdan beri bilardi. Dehqonlarning yer egasiga munosabati shunday ediki, yumshoq qilib aytganda, ular yer egasiga tamomila mute bo‘lib qolgan, soddagina qilib aytilsa, idoraning quli edilar. Bu – 61 yilda bekor qilingan qullik emas, ma’lum shaxslarning xo‘jayinga tobelligi emas, balki barcha yersiz yoki kam yerli dehqonlarning, asosan, katta yer egalariga, ba’zan esa qaysi katta yer egasining mulkida yashasa, o‘shanga mute qilib qo‘yadigan umumiy qullik edi. Nexlyudov buni bilardi, bilmay iloji yo‘q edi. Nega deganda, butun xo‘jalik ana shu qullikkha asoslangan bo‘lib, Nexlyudov shu xo‘jalikni yo‘lga qo‘yishda ishtirok etgan edi. Nexlyudovning buni bilgani ham mayli-ya, u buning adolatsizligini talabalik vaqtida fahmlagan edi, o‘shanda Genri Jorjning ta’limotini o‘qib-o‘rganib,

shuni targ‘ib qilgan, shu ta’limotga asosan, otasining yerini dehqonlarga bo‘lib bergandi; bundan ellik yil muqaddam krepostnoy tutish qanday gunoh bo‘lsa, bizning zamonamizda ham yerga xususiy egalik qilish shunday gunoh, deb hisoblardi. Rost, harbiy xizmatdan so‘ng, har yili yigirma ming so‘mcha pul xarajat qilishga o‘rganib qolganidan keyin, mana shu bilimlarining hammasi uning hayoti uchun zaruratini yo‘qotdi, unutildi. Shunday qilib, u o‘zining xususiy mulkchilikka munosabati haqida, onasi berib turgan pullarning qayerdan kelayotgani to‘g‘risida o‘ziga o‘zi savol berish u yoqda tursin, bu haqda hatto o‘ylamaslikka harakat qilardi. Lekin onasining o‘limi, meros va mulk uning ixtiyoriga o‘tishi yana yerga xususiy egalikka qanday munosabatda bo‘lish kerak, degan masalani oldiga ko‘ndalang qilib qo‘ydi. Bundan bir oy muqaddam Nexlyudov mavjud bo‘lgan tartibni o‘zgartirish qo‘limdan kelmaydi, yer-mulkni boshqarayotgan men emasman-ku, deb o‘zini ovutar, yer-mulkdan uzoqda yashab, tinchgina pul olib yotardi. Endi u Sibirga jo‘nab ketish hamda qamoqxonalar dunyosi bilan aloqada bo‘lib turish kabi murakkab va og‘ir ishlar uchun pul juda zarur bo‘lishini bila turib, ishni avvalgi ahvolda qoldirolmasligini his etdi va o‘zining ziyoniga bo‘lsa ham uni o‘zgartirishga ahd qildi. Buning uchun esa yerni o‘zi ishlatmasdan, arzon baho bilan dehqonlarga o‘tkazib, ularni yer egalariga qaram bo‘lishdan qutqarmoqchi bo‘ldi. Nexlyudov ko‘pincha yer egasining tutgan o‘rnini krepostnoy egalarining tutgan o‘rni bilan taqqoslab, yerni mardikor solib ishlatish o‘rniga dehqonlarga bo‘lib berishni dehqonlarning barshchinadan obrokka* o‘tkazilishiga o‘xshatardi. Bu bilan masala hal etilmasa-da, lekin bu masalaning hal etilishi uchun tashlangan bir qadam edi: bu zo‘ravonlikning juda qo‘pol shaklidan unchalik qo‘pol bo‘lмаган shakliga o‘tish edi. Nexlyudov shunday qilishga ahd qildi.

Nexlyudov Kuzminskoyega tushga yaqin yetib keldi. Sodda yashashga urinib shoshilinchnomha ham bermadi, stansiyadan kichkinagini soyabon izvosh olib yo‘lga tushdi. Izvoshchi dag‘al ip gazlamadan tikilgan belburma kamzul kiygan yoshgina yigit edi. Kamzulining belidan pastida, burmalari ustidan belbog‘ bog‘lagan bu yigit pochta aravachilar singari yakkakift bo‘lib o‘tirib olib, bek

* *Barshchina* – krepostnoylik davrida: dehqonlarning zamindor foydasiga majburan tekin ishlab berishi. *Obrok* – krepostnoy dehqonlardan pul yoki mahsulot shaklida olingan to‘lovlar.

bilan hangomalasharkan, ko'pdan beri sekin yurgisi kelayotgan, holdan toygan cho'loq oq ot bilan qorni ichiga kirib ketgan, sillasi qurigan shatakchi ot qadamlarini sekinlatib, asta yura boshladi.

Xo'jayinni olib borayotganidan bexabar bo'lgan izvoshchi Kuzminskoedagi boshqaruvchi haqida hikoya qilardi. Nexlyudov ham ataylab o'zining kimligini bildirmadi.

– G'alati nemis, – derdi shaharda yashab, romanlar o'qigan izvoshchi. U Nexlyudovga o'girilib, uzun qamchisining goh uchidan, goh o'rtasidan ushlab, o'zini bilimdon qilib ko'rsatishga urinib, gapini davom ettirdi, – uchta saman ot qo'shilgan izvosh sotvoldi, xotinini yoniga o'tqazib yo'lga chiqsa – og'zing ochiladi-qoladi! Qishda, Rojdestvoda, katta uyda archa bayrami o'tkazdi, o'shandayam mehmon tashigandim, archasiga ellektir chiroqlar osilgan. Gubernada bunaqasini ko'rib bo'psiz! Pulniyam to'plagan ekan. Undan nima ketdi. O'zi xon – o'zi bek. Yaxshi yer-mulk sotib olibdi, deyishyapti.

Nexlyudov nemis-boshqaruvchi yer-mulkni qanday idora etayotgani, qanaqa foyda ko'rayotgani bilan ishim yo'q, deb o'yldi. Lekin xipchabel izvoshchining hikoyasi ko'nglini g'ash qildi. Nexlyudov ba'zan quyoshni to'sib olayotgan bulutlarni, mujiklar so'qa bilan qaytadan haydayotgan lalmikor dalalarni, tepasida to'rg'aylar uchib yurgan ko'kalamzorlarni, daraxtlarning hammasi kurtak yozgan o'rmonlarni (kech ko'karadigan emanlargina barg yozmagan edi), poda va yilqilar yoyilib yurgan o'tloqlarni, qo'shchilarni, dalalarni zavq bilan tomosha qilarkan, qandaydir bir ko'ngilsiz narsa sodir bo'lGANI esiga tushib ketar va o'zidan o'sha narsa nima edi-ya, deb so'rardi. O'sha ko'ngilsiz narsa izvoshchining Kuzminskoeda nemis qanday xo'jayinlik qilayotgani haqidagi hikoyasi edi.

Kuzminskoyega yetib borib, ishlar bilan ovora bo'lib ketgach, Nexlyudov buni unutdi.

Idora daftalarini ko'rib chiqqach va dehqonlarning yeri kamligi, ularning yerlari xo'jayinning yerlari orasida bo'lishi foydali ekanini soddadillik bilan uqdirayotgan boshqaruvchining so'zidan keyin Nexlyudov xo'jaligini tarqatib, yerning hammasini dehqonlarga bo'lib berish to'g'risidagi niyatini amalga oshirishga ahd qildi. Idora hisob-kitobidan va boshqaruvchining gapidan Nexlyudov eng yaxshi ekin maydonining uchdan ikki qismi qarollar tomonidan

takomillashgan quollar bilan ekilayotganini, qolgan uchinchi qismini har botmoniga besh so'mdan berib, dehqonlarni yollab ishlatayotganini bildi. Dehqon ana shu oladigan besh so'mi evaziga uch marta yer haydab, uch marta molalab ekin ekishga, keyin o'rib olib bog'lashga yoki g'aramlashga, ya'ni erkin va arzon mardikor yollagan paytda kamida har botmoniga o'n so'mdan to'lanadigan ishni bajarishga majbur edi. Dehqonlar idoradan oladigan har bir narsa uchun o'z mehnatlari bilan juda qimmat haq to'lardilar. Ular o'tloqlar uchun ham, xas-xashak uchun ham, kartoshka poyalari uchun ham ishlab berishardi-yu, shunga qaramay, deyarli hammalarididan qarzdor edilar. Shunday qilib, har botmon yer besh foiz foyda keltiradi, deb hisoblansa, shu bahodagi yer dehqonlarni yollab ishlatilgan taqdirda to'rt marta ortiq foyda keltirardi.

Mana shularning hammasini Nexlyudov ilgari ham bilardi-yu, lekin hozir u buni go'yo birinchi marta payqagandek bo'ldi hamda shu mahalgacha o'zi va o'ziga o'xshagan odamlar bu ahvolning noto'g'riliqini qanday ko'rmay kelganlariga hayron qoldi. Boshqaruvchining yer dehqonlarga berilgan taqdirda asbob-uskunalar nest-nobud bo'lib ketishi, uni o'z narxining uchdan biriga ham sotib bo'lmasligini, dehqonlar yerning rasvosini chiqarib tashlashlarini, bu tarzda yerni berib yuborgan taqdirda Nexlyudov ko'p narsani boy berishini aytib, keltirgan dalillari Nexlyudovning dehqonlarga yerni berib, katta daromaddan voz kechib, yaxshi ish qilayotganini tasdiqlardi. Nexlyudov bu ishni hozirning o'zida, shu safar bir yoqli qilishga qaror qildi. Ekilgan bug'doyni yig'ishtirib sotish, asbob-uskunalarini, keraksiz imoratlarni sotish kabi ishlarni u ketganidan keyin boshqaruvchining o'zi bajarishi kerak edi. Hozir u boshqaruvchidan ertasi kuni Kuzminskoe atrofidagi uch qishloq dehqonlarini to'plashni iltimos qildi. Nexlyudov ularga maqsadini aytmoqchi va beriladigan yerning bahosini gaplashib olmoqchi edi.

Boshqaruvchi keltirgan dalillarga qarshi qattiq turib olganidan dehqonlar uchun o'z foydasidan kechayotgani uchun xursand bo'lgan Nexlyudov idoradan chiqdi, qiladigan ishlari ustida bosh qotirib uy atrofini aylanib o'tdi, bu yil qarovsiz qolgan gulzorda (boshqaruvchi turgan uyning ro'parasidan gulzor ochilgan edi), talha bosib ketgan lawn-tennis'u, arg'uvon o'sgan xiyobonda kezindi.

II

Ertasiga Nexlyudov ertalab soat to‘qqizlarda uyg‘ondi. Bekning xizmatini o‘tab turgan idora xizmatchisi bo‘lgan yigit uning uyg‘onganini bilib, hech qachon bu qadar yaltiramagan botinkasi bilan muzdek tiniq buloq suvi olib keldi va dehqonlarning to‘planayotganini aytdi. Nexlyudov hushyor tortib irg‘ib o‘rnidan turdi. Kecha kechasi yerni ulashib xo‘jalikni vayron qilayotganiga achinish hissidan zarracha asar qolmagan edi. Hozir u kecha o‘ylagan narsalarini eslab hayron bo‘lardi. Hozir u qilishi lozim bo‘lgan ishdan sevinar, beixtiyor faxrlanardi. O‘tirgan uyning derazasidan talha o‘sgran lawn-tennis’u maydonchasi ko‘rinib turardi. Boshqaruvchining gapi bilan dehqonlar shu yerda to‘planmoqda edilar. Qurbaqalarning kechqurundan boshlab qurillashi bejiz emasdi. Havo bulut edi. Ertalabdan boshlab iliqqina yomg‘ir bir tekis yog‘ib turar, barglarda, novdalarda, ko‘katlarda yomg‘ir tomchilari yiltirardi. Derazadan ko‘katlar hididan tashqari, yomg‘irsirab yotgan yer isi kelardi. Nexlyudov kiyina turib bir necha bor derazadan qarab, dehqonlarning maydonga to‘planishayotganini kuzatib turdi. Ular birin-ketin kelishar, bir-birlari bilan salomlashib qalpoqlarini olishar, tayoqlariga tayanib davra qurib turishardi. Ko‘k qotirma yoqali, kattakon tugma qadalgan kalta pijak kiygan, miqtidan kelgan, mushakdor, baquvvat boshqaruvchi yigit kelib hamma to‘planganini bildirdi, lekin siz avval borib qahva yoki choy ichib oling, qahva ham, choy ham tayyor, dehqonlar kutib turishi mumkin, dedi.

— Yo‘q, yaxshisi, oldin ularning oldiga chiga qolay, — dedi Nexlyudov. U dehqonlar bilan gaplashish kerak, deb o‘ylashi bilan kutilmaganda xijolat tortib, yuragi po‘killay boshladи.

U dehqonlarning ro‘yobga chiqishiga aql bovar qilmagan istaklarini bajo keltirish, ularga arzon bahoga yerini berish, ya’ni ularga yaxshilik qilish uchun borardi-yu, lekin negadir uyalardi. Nexlyudov to‘plangan dehqonlar yoniga borganda qalpoqlar olinib, malla, qo‘ng‘iroq, tepakal, sochlari oppoq boshlar yalang bo‘lganda u shunday xijolat tortdiki, anchagacha hech narsa deyolmadi. Yomg‘ir hamon maydalab yog‘ar, uning tomchilari dehqonlarning soch-soqollariga, chakmonlarining tuklariga yopishardi. Dehqonlar nima derkin, deb bekka tikilganlaricha kutishar, u esa shunday xijolat tortgandiki, lom-mim deyolmasdi. Xijolatpazlik orqasida o‘rtaga tushgan jimlikni

o‘zini rus mujigini yaxshi biluvchi deb hisoblagan, rus tilini suvdek ichib yuborgan, kekkaygan nemis-boshqaruvchi buzdi. Xuddi Nexlyudov singari baquvvat, semiz bu kishi oriq, yuzlari bujmaygan va chakmonining tagidan oriq kurak suyaklari turtib chiqqan dehqonlarning tamomila aksi edi.

– Mana, knyaz sizlarga yaxshilik qilmoqchilar – yer bermoqchilar, lekin sizlar bunday iltifotga munosib emassizlar, – dedi boshqaruvchi.

– Nega munosib emaskanmiz, Vasiliy Karlich, sening xizmatingni qilmaganimizmi? Biz rahmatli begoyimdan mingdan-ming minnat-dormiz, joylari jannatda bo‘lsin, yosh knyazimizgayam ko‘p rahmat, bizni o‘z holimizga tashlab qo‘ymayaptilar, – deb gap boshladi gapdon malla mujik.

– Men sizlarni, agar istasanglar, butun yerimni beraman, deb chaqirtirdim, – dedi Nexlyudov.

Mujiklar uning gapiga tushunmagandek yoki ishonmagandek indamas edilar.

– Nima maqsadda yer bermoqchisiz? – dedi belburma kamzul kiygan o‘rta yashar mujik.

– Ijaraga bermoqchiman, arzon baho bilan olib foydalaninglar, demoqchiman.

– Juda soz ish, – dedi bir chol.

– Faqat bahosi qurbimiz yetadigan bo‘lsa, – dedi boshqasi.

– Yer bo‘ladi-yu, olmaymizmi!

– Bizning kasb-korimiz ma’lum, tirikchiligidir yer bilan o‘tadi!

– O‘zingizgayam tinch, pulingizni sanab olaverasiz, bo‘lmasam, juda mash mashasi ko‘payib ketdi, – degan ovozlar eshitildi.

– O‘zlarining aybdor, – dedi nemis, – sizlar bo‘yin tovlamay ishlab, tartibni buzmasalaring...

– Hamma baloga biz giriftor ekanmiz-da, Vasiliy Karlich, – dedi qirraburun oriq chol. – Nega otingni bug‘doyzorga qo‘yib yubording, deysan. Kim qo‘yib yuboribdi uni: men bo‘lsam ertayu kech, uzzukun bug‘doy o‘rib o‘lguday charchayman. Ko‘zimni uyqu elitti deguncha qarabsanki, u qurg‘ur suliga urib ketibdi. Sen bo‘lsang mening terimni shilasan.

– Bo‘lmasa, tartib saqlanglar.

Qorasoch, hammayog‘ini tuk bosgan, o‘rta yashar novcha mujik e’tiroz bildirdi:

- Tartib, tartib, deb og‘iz ko‘pirtirish oson, ungayam kuch kerakmi?
 - To‘sib olinglar, demabmidim, axir.
 - Avval yog‘och ber-da,— deb gapga aralashdi orqa tomondan kichkinagina, xunukkina mujik. – Yozda to‘sib olmoqchi bo‘lgandim, o‘zing uch oy qamab, bitga yem qilib qo‘yding-ku. Qanday qilib to‘saman?
 - U nima deyapti? – deb so‘radi Nexlyudov boshqaruvchidan.
 - Der erste Dieb im Dorfe*, – dedi boshqaruvchi nemis tilida, – har yili o‘rmonda qo‘lga tushardi. Undan ko‘ra birovning mulkini qadrlashni o‘rgan, – dedi boshqaruvchi.
 - Ha, seni qadrlamayapmizmi? – dedi chol. – Seni qadrlamay ilojimiz yo‘q, nimaga deganingda, senga muhtojmiz, sen bizni nog‘orangga o‘ynatasan.
 - E, og‘aynilar, sizlarni xafa qilib bo‘ladimi; ishqilib, o‘zlarining xafa qilmasalaring bas.
 - Sen bo‘lasan-u, xafa qilmaysanmi!? Yozda og‘zi-burnimni qop-qora qon qilding-ku. Boylar bilan teng kelib bo‘larmidi?!
 - Sen ham qonunga qarab ish qil-da.
- Dahanaki jang boshlanib ketdi. Bunda ishtirok etuvchilar nimani va nima uchun gapirayotganlarini o‘zları ham yaxshi tushunishmasdi. Faqat bir tarafning butun g‘azabini qo‘rquv hissi tutib turar, ikkinchi taraf esa o‘zining ustunligi, hukmronligini sezardi. Bularni tinglab turish Nexlyudov uchun og‘ir tuyuldi. Shuning uchun ham u ishga ko‘chishga, baho qo‘yish va to‘lov muddatlarini belgilashga harakat qildi.
- Xo‘s, yer xususida nima deysizlar? Yer olishni xohlaysizlarmi? Agar yerning hammasini beradigan bo‘lsam, qanday baho qo‘yasizlar?
 - Mol sizniki, bahoni o‘zingiz qo‘ying.
- Nexlyudov narxini aytди. Nexlyudov qo‘yan baho tevarak-atrofdagilar to‘lab yurgan bahodan ancha past bo‘lishiga qaramay, mujiklar har vaqtdagiday, bahoni qimmat deb topib qiyisha boshladilar. Nexlyudov bu taklifni mujiklar jon deb qarshi olishadi, deb o‘ylagandi, lekin hech kimning mammun bo‘lgani sezilmadi. Yerni butun jamoa oladimi yoki shirkat oladimi, degan masala ko‘tarilganda, vaqtida pul to‘lashga qodir bo‘limgan kambag‘al

* Qishloqdag‘i birinchi o‘g‘ri (*nem.*).

dehqonlarni sherik qilib olishni istamagan dehqonlar bilan sheriklikdan chiqarilayotgan dehqonlar o'rtasida qattiq tortishuv boshlanib ketdi. Nexlyudov qilgan taklifi ularga foydali ekanini faqat shundagina bildi. Nihoyat, boshqaruvchining yordami bilan baho belgilandi, to'lash muddati aniqlandi, dehqonlar g'o'ng'ir-g'o'ng'ir gaplashib tepalik yon bag'ridagi qishloqlariga qaytishdi, Nexlyudov esa boshqaruvchi bilan birgalikda shartnomaga loyihasini tuzish uchun idoraga qarab ketdi.

Hammasi Nexlyudovning ko'nglidagiday, kutganiday bo'lib chiqdi: dehqonlar tevarak-atrofdagiga qaraganda o'ttiz foizga yaqin arzon baho bilan yer oldilar. Nexlyudovning yerdan oladigan daromadi yarim baravar kamaydi, ammo shunga qaramay, sotilgan o'rmon va sotiladigan asbob-anjomlar puli qo'shilgandan keyin Nexlyudovning daromadi o'ziga yetib-ortardi. Nazarida, hamma ish joyida edi-yu, lekin negadir Nexlyudov doim xijolat tortardi. U dehqonlarning ba'zilari unga minnatdorlik bildirgani bilan, asosan ular norozi ekanlarini, bundan ham boshqacha iltifot kutganlarini sezib turardi. Bundan chiqdi, u ko'p narsadan voz kechdi-yu, lekin dehqonlarni kutganlaridek qanoatlantirolmadi.

Ertasiga xomaki shartlar imzolandi. Nexlyudovni chollar kuzatib chiqqan edilar. U qandaydir ishi chala qolgandek ko'ngli g'ash bo'lib, stansiyadan kelgan izvoshchining so'zi bilan aytganda, boshqaruvchining uch ot qo'shilgan hashamatli izvoshiga o'tirdi, hayron bo'lib, norozilik bilan bosh chayqab qolgan mujiklar bilan xayrashib, stansiyaga jo'nab ketdi. Nexlyudov o'zidan norozi edi. Nima uchun noroziligini o'zi bilmas, biroq hamma vaqt ma'yus, nimadandir uyalardi.

III

Kuzminskoedan chiqqandan keyin Nexlyudov ammalaridan meros bo'lib qolgan – Katyusha bilan tanishgan yer-mulkka yo'l oldi. Bu joyda ham u yerni xuddi Kuzminskoedagi kabi dehqonlarga bermoqchi edi; undan tashqari, Katyusha haqida va Katyushadan ko'rgan bola haqida surishtirib, iloji boricha ko'proq narsani bilib olmoqchi edi: o'lgani rostmi, qanday qilib o'lgan? Nexlyudov Panovoga erta saharlab keldi. Hovliga kirib kelganida uni ilk daf'a hayratga solgan narsa butun imoratlar, ayniqsa, uyning puturdan ketib

qarovsiz qolgani bo‘ldi. Bir vaqtlar yashil tusda bo‘lgan tunuka tom ko‘pdan buyon bo‘yalmay, zanglab qizarib ketgan, bir nechta taxta tunukasi, shamoldan bo‘lsa kerak, ko‘tarilib qolgandi; uning ustidan qoqilgan yupqa taxtalarni odamlar ko‘chishi oson bo‘lgan yerlardan zanglagan mixlarini qayirib ko‘chirib olgan edilar. Zinapoyaning ikkalovi – uyning peshidagi zinapoya va xususan, unga tanish bo‘lgan orqadagi zinapoya chirib, sinib tushgan, faqat to‘sinsinarigina qolgan edi; derazalarning oynasi o‘rniga yupqa taxta qoqilgan edi. Boshqaruvchi yashagan uy ham, oshxona ham, otxonalar ham – hammasi eskirgan, zax bosgan edi. Faqat bog‘ to‘zib, xarob bo‘lib ketish u yoqda tursin, qaytaga gurkirab yashnab o‘sgan, hozir gulga kirgan edi; gullab turgan olchalar, olma va olxo‘rilar devor orqasidan xuddi oppoq bulutlarga o‘xshab ko‘rinardi. Ixota bo‘lib o‘sgan nastarin esa bundan o‘n to‘rt yil ilgarigidek gullagan, Nexlyudov shu nastarin orqasida o‘n sakkiz yashar Katyusha bilan bekinmachoq o‘ynab yurib yiqilgan, qichitqon bilan qo‘li tilingan edi. Sofya Ivanovna uy yoniga o‘tqizganda qoziq bo‘yiday keladigan tilog‘och hozir to‘singa yaraydigan katta daraxt bo‘lib, sariqqa moyil yashil, nafis va yumshoq ignabarglar bilan qoplanguandi. Soy limmo-lim bo‘lib oqar, tegirmonning novidan shovullab tushib turardi. Soyning narigi tomonidagi o‘tloqda dehqonlarning olachipor podalari o‘tlar edi. Boshqaruvchi, kursni tamomlamagan seminarist Nexlyudovni hovlida iljayib qarshi oldi, hamon boyagidek iljayganicha uni idoraga taklif etdi. Keyin go‘yo allaqanday boshqacha bir narsa va’da qilayotgandek iljayib, panjara orqasiga o‘tib ketdi. Panjara orqasida allakim bilan shivir-shivir gaplashishdi va jim bo‘lishdi. Choychaqasini olgan izvoshchi qo‘ng‘iroqlarini jiringlatib hovlidan chiqib ketdi. Hammayoq jimjit bo‘lib qoldi. Ko‘p o‘tmay deraza tagidan kashta ko‘ylak kiygan, qulog‘iga patli sirg‘a taqqan yalangoyoq qiz yugurib o‘tdi. Qizning ketidan yo‘g‘on etigining mixini do‘qillatib bir mujik toptalgan so‘qmoqdan yugurib ketdi.

Nexlyudov deraza tagiga o‘tirib bog‘ni tomosha qildi, qulq sola boshladi. Tavaqalari kichkinagina derazadan yelib kirgan ko‘klam shamoli uning terlab turgan peshonasidagi sochini va pichoq bilan keskilab tashlangan deraza tokchasi ustidagi qog‘ozlarni ohista silkitar, yangi haydalgan yer hidini olib kirardi. Soydan tapira-

tupur ovoz kelar, xotinlar allanarsani shaloplatib urar, bu ovozlar dimlangan soyning quyoshda porlab turgan sathida yangrar, suvning bir maromda tegirmon tarnoviga quylishi eshitilardi. Mana, qulog'i tagidan pashsha g'ing'illab uchib o'tdi.

To'satdan Nexlyudov bir vaqlar, hali yosh va ma'sum yigitlik chog'ida xuddi hozirgidek, shu yerdan turib soyda ho'l kirlarni tapirlatib urganlarini, tegirmonning bir me'yorda shovullashini eshitganini, o'shanda ham ko'klam shamoli xuddi hozirgidek, ho'l peshonasidagi sochlarni va pichoq bilan keskilab tashlangan deraza tokchasidagi qog'ozlarni ohista silkitganini, xuddi hozirgidek o'shanda ham qulog'i tagidan bir pashsha g'ing'illab uchib o'tganini esladi. Shunday qilib, u o'zining o'n sakkiz yasharlik davrini eslabgina qolmay, o'zini o'shanday tarovatli, pok va buyuk imkoniyatlarga ega, deb his etardi, his etardi-yu, ammo, tushdagi kabi, bu tuyg'ularning mavjud emasligini bilar, bilgani uchun ham yuragi ezilardi.

– Qachon taomlanadilar? – deb so'radi boshqaruvchi iljayib.

– Istagan vaqtingizda, hozircha qornim to'q. Borib qishloqni bir aylanib kelaman.

– Uy ichini bir aylanib chiqsalar bo'lmaydimi, ichkarida hamma narsa saranjom-sarishta. Bir ko'rib chiqing, tashqari tomonining...

– Yo'q, keyin aylanib chiqaman. Ayting-chi, bu yerda Matryona Xarina degan xotin turadimi?

Bu Katyushaning xolasi edi.

– Bor, bor, qishloqda, uni sira yo'lga sololmadim-sololmadim. May qilib sotadi. Bilaman uni, qo'lga tushirdim, urishdim, akt tuzay desam – rahmim keladi: o'zi keksa, nevaralari bor, – dedi boshqaruvchi hamon boyagidek xo'jayinga yoqmoqchi bo'lganini va Nexlyudovning ham xuddi o'zi singari hamma ishni tushunishiga ishonganini ifodalovchi tabassum bilan.

– Qayerda turadi? Borib kelmoqchi edim.

– Qishloqning chetida, narigi boshidan uchinchi uyda. Chap tomonida g'ishtin uy bor, o'sha g'ishtin uydan keyingi kulba uniki. Yaxshisi, o'zim olib bora qolaman, – dedi boshqaruvchi xushvaqt bo'lib iljayib.

– Yo'q, rahmat, o'zim topib olaman. Siz, yaxshisi, mujiklarga xabar qiling, to'planishsin: ular bilan yer xususida gaplashmoqchiman, –

dedi Nexlyudov. U ilojini topsa, bu yerda ham Kuzminskoyedagi kabi mujiklar bilan bo‘ladigan ishni shu bugun kechqurunoq bir yoqli qilmoqchi edi.

IV

Darvozadan chiqqach, Nexlyudov otquloq va sassiq alaf bosgan o‘tloqdagi so‘qmoq yo‘lda tez-tez yurib kelayotgan olabayroq kiyimdagи, sirg‘a taqqan, boldiri semiz dehqon qizga duch keldi. Qiz qaytib kelayotib, chap qo‘lini yurishiga monand silkitar, o‘ng qo‘li bilan qizil xo‘rozni qorniga mahkam bosib olgandi. Qizil toji silkinib turgan xo‘roz butunlay xotirjamdek tuyulardi. Faqat xo‘rozning ko‘zları olayib-olayib ketar, qora oyog‘ini goh cho‘zar, goh ko‘tarar, tirnog‘i qizning ko‘ylagiga ilashardi. Bekka yaqinlashib qolgach, yugurib kelayotgan qiz yurishini sekinlatdi, ro‘parama-ro‘para kelgach esa to‘xtadi, boshini orqasiga tashlab engashib ta’zim qildi. Nexlyudov o‘tib ketgandan keyingina xo‘rozini ko‘targanicha yo‘lida davom etdi. Quduq tomonga tushib ketayotgan Nexlyudov dag‘al matodan tikilgan kir ko‘ylakli, bukchaygan yelkasida obkashda suvi to‘la, og‘ir chelaklarni ko‘tarib kelayotgan kampirni uchratdi. Kampir chelaklarini ohista yerga qo‘ydi-da, xuddi boyagi qizdek boshini orqasiga tashlab, keyin ta’zim qildi.

Quduqning narigi tomoni qishloq edi. Havo ochiq, kun issiq, soat o‘ndanoq kun qizib ketgan edi. Ko‘kda paydo bo‘layotgan bulutlar ahyon-ahyonda quyosh yuzini to‘sib qo‘yardi. Qatnayverib tep-tekis bo‘lgan yo‘lidan tepalikka qarab ketayotgan aravalardan, go‘ngi kavlab olingan hovlilardan gupillab urib turgan achchiq, lekin uncha qo‘lansa bo‘lмаган hid butun ko‘chani tutgan edi. Nexlyudov qo‘ralarning ochiq eshiklari yonidan o‘tib borardi. Aravalar ketidan tepalikka ko‘tarilayotgan yalangoyoq, ko‘ylak va cholvorlari shaltoqqa botgan mujiklar, shoxi lentasi oftobda yaltirayotgan kulrang shlyapa kiygan, tutqichi yarqiragan, bo‘g‘im-bo‘g‘im hassasini har ikki qadamda bir marta yerga tayab, qishloqning ichkarisiga kirib ketayotgan baland bo‘yli, semiz knyazga o‘girilib, qarab-qarab qo‘yardilar. Bo‘sh aravasining peshtaxtasiga o‘tirib olib, silkina-silkina ot yo‘rttirib daladan qaytayotgan mujiklar

qalpoqlarini boshlaridan olib, ko'chalaridan o'tib ketayotgan ajoyib odamga hayron bo'lib qarab qolishardi; xotin-xalajlar darvoza yoniga va pillapoyaga chiqib, uni bir-birlariga imo qilib ko'rsatishar, ko'zlari bilan kuzatib qolishardi. To'rtinchi darvoza yonidan o'tib ketayotganda, darvozadan g'ijirlab chiqib kelayotgan arava Nexlyudovni to'xtatdi, baland qilib uyilgan go'ng ustiga o'tirish uchun chipta solingan edi. Maza qilib aravada kezish orzusida yongan olti yashar bola arava ketidan ergashib kelardi. Chipta kavush kiygan yosh mujik katta-katta qadam tashlab, otmi darvozadan chiqarardi. Uzunoyoq ko'k toychoq darvozadan sapchib chiqdi-yu, lekin Nexlyudovdan hurkib aravaga qisildi, oyoqlarini g'ildirakka urib olib, darvozadan og'ir aravani tortib chiqayotgan, xavotirlanib kishnab qo'ygan onasining oldiga o'tib ketdi. Undan keyingi otmi yalangoyeoq, yo'l-yo'l cholvor, uzun kir ko'ylak kiygan, yelkasining suyaklari turtib chiqqan oriq, bardam bir chol yetaklab chiqdi.

Otlar bo'rsigan, kulrang tusdagi go'ng to'kilib qolgan yo'lga chiqib olgach, chol darvoza yoniga qaytdi-da, Nexlyudovga ta'zim qildi.

- Bizning begoyimlarning jiyanlari bo'lasizmi?
- Ha, o'shalarning jiyaniman.
- Xush kelibsiz. Xo'sh, bizdan hol-ahvol so'ragani keldingizmi? – so'radi so'zamol chol.
- Ha, shunday. Xo'sh, ahvollar qalay? – dedi Nexlyudov gap topolmay.

So'zamol chol so'zlaridan mammun bo'layotgandek cho'zib gapirdi:

- Ahvolimiz nima bo'lardi? Ahvolimiz juda yomon.
- Nega yomon? – so'radi Nexlyudov darvozaxonaga kirayotib.

Chol Nexlyudov ketidan yeri qirib tozalangan bostirmaga kirarkan:

- Shuyam turmush bo'ldi-yu? Turmushning eng yomoni shu, – dedi. Nexlyudov uning ketidan bostirmaga kirdi.

Chol ro'mollari boshlaridan sirg'alib tushgan, ko'ylaklarini lippalariga qistirib, yalang'och boldirlarining yarmigacha shaltoqqa botgan holda, hali tozalab olinmagan go'ng tepasida panshaxa ushlab turgan, terlab-pishgan ikki ayolni ko'rsatib:

- Qaramog'imda o'n ikki jon bor, – deb so'zida davom etdi. – Har oy olti pud ketadi. Qayerdan olaman uni?

- O'zingizniki etmaydimi?
- «O'zingizniki»?! – dedi chol istehzo bilan kulib. – Uch jonlik yerim bor, bu yil bor-yo'g'i sakkiz g'aram unum oldik, hatto Rojdestvogachayam yetmadi.
- Endi qandoq qilasizlar?
- Qandoq qillardik; birini ishga berdim, yana siz janobi oliylaridan pul ko'tardim. Ro'zadan burunoq bor-yo'g'imni olib ketishdi, soliqlar bo'lsa hali to'lanmagan.
- Qancha soliq bor?
- Hovlimdan to'rt oyga o'n yetti so'm to'lash kerak. Bundoq tirikchilikni Xudo ko'rsatmasin, qanday qilib kun o'tkazayotganingga o'zing ham hayronsan!

Nexlyudov hovlining tozalangan yeridan hali tozalanmagan, panskha bilan ag'darilgan za'faron badbo'y go'ng uyulib yotgan joyiga o'ta turib:

- Uyingizga kirsam bo'ladimi? – deb so'radi.
- Nega bo'lmas ekan, kiravering, – dedi chol, so'ngra pilchillagan shaltoqni yalang oyoqlarining barmoqlari orasidan chiqarib, tez-tez yurib Nexlyudovning oldiga o'tib oldi-da, uy eshigini ochib berdi.

Ayollar boshlaridagi ro'mollarini tuzatib, ko'ylaklarini tushirdilar, yengiga oltin tugmalar taqqan ozoda knyazga maroqli bir dahshat bilan qarab qoldilar.

Uydan kalta ko'ylak kiygan ikki qiz yugurib chiqdi. Nexlyudov engashib, boshidan shlyapasini yechib dahlizga kirdi. Keyin dahlizdan ikki dastgoh band qilgan iflos va tor uyga kirdi. Bu yerdan achigan taom hidi kelib turardi. Uyda pech yonida oftobda qoraygan oriq, sertomir qo'lining yengi shimarilgan bir kampir turardi.

- Mana, begimiz bizga mehmon bo'lib kirdilar, – dedi chol.
- Kampir yengini tushirarkan:
- Hay, xush ko'rdik, – dedi muloyimgina.
- Qanday tirikchilik o'tkazyapsiz, bir ko'ray devdim, – dedi Nexlyudov.

– Turmushimizni o'zingiz ko'rib turibsiz. Uy bosib qolay deyapti. Halizamon bitta-yarimtani bosib qolishi hech gapmas. Chol bo'lsa shunisiga ham shukur deydi. Ana shunday kun kechira-

yotibmiz, – dedi dadil kampir asabiy holda boshini qaltiratib, – hozir tushlikni tayyorladim. Ishlayotgan odamlarimning qornini to‘ydirishim kerak.

– Tushlik ovqatingiz nima?

– Nima bo‘lardi? Ovqatimiz yaxshi. Birinchisiga non bilan kvas, ikkinchisiga – kvas bilan non, – dedi kampir kemshik tishlarini ko‘rsatib.

– Yo‘q, hazilingizni qo‘ying. Hozir yeydigan taomingizni ko‘rsating.

– «Taomingiz»? – dedi chol kulib. – Jo‘ngina ovqatlanamiz. Ko‘rsat, kampir, bularga.

Kampir boshini chayqab qo‘ydi.

– Biz mujiklarning ovqatini ko‘rgingiz kelib qolibdi-da. Men sizga aytsam, juda epchil odam ekansiz, bek. Hamma narsani bilgingiz keladi. Ovqatimiz non bilan kvas, dedim-ku. Undan tashqari, karam sho‘rva bilan kecha xotinlar olib kelgan mayda baliq bor, avval karam sho‘rva, keyin – kartoshka.

– Hammasi shumi?

– Yana nima bo‘lardi, sut bilan oqlab yuborishimiz mumkin, – dedi kampir kulimsirab eshikka qarab-qarab qo‘yib.

Eshik ochiq edi, dahliz odamga to‘lgan, o‘g‘il bolalar, qizaloqlar, go‘daklarini ko‘targan xotinlar eshik yonida tiqilishib, mujiklar ovqatini tomosha qilayotgan g‘alati bekni kuzatishardi. Kampir bek bilan muomalani joyiga qo‘yayotganidan faxrlanayotgandek ko‘rinardi.

– Shunday, begim, tirikchiligimiz juda-juda og‘ir, nimasini aytasiz, – dedi chol, – nega muncha tiqilasanlar? – deb qichqirdi u eshik yonida turganlarga.

– Xo‘p, xayr bo‘lmasa, – dedi Nexlyudov uyalib, o‘ng‘aysizlanib. Buning sababi nimadaligini uning o‘zi ham bilmas edi.

– Yo‘qlab kelganingiz uchun mingdan-ming minnatdormiz, – dedi chol.

Dahlizdagи odamlar bir-birlariga siqilishib, uni o‘tkazib yuborishdi. Nexlyudov ko‘chaga chiqdi-da, yuqoriga qarab ketdi. Uning ketidan izma-iz ikki yalangoyoq bola dahlizdan chiqdi; ularning kattarog‘i bir mahal oppoq bo‘lsa ham hozir yag‘iri chiqib ketgan ko‘ylak, ikkinchisi – rangi uniqib ketgan eski pushti ko‘ylak kiygan edi.

- Endi qayoqqa borasiz? – so‘radi oq ko‘ylak kiygan bola.
- Matryona Xarinanikiga, – dedi Nexlyudov, – uyini bilasizlarmi?
- Pushti ko‘ylak kiygan kichkina bola negadir kulib yubordi, kattasi bo‘lsa:
 - Qanaqa Matryona? Qarimi? – deb so‘radi.
 - Ha, qari.
 - Ha-a, – dedi u cho‘zib, – Semenixa, qishloqning narigi boshida turadi. Sizni olib borib qo‘yamiz. Yur, Fedka, olib borib qo‘yamiz.
 - Otlar nima bo‘ladi?
 - Qo‘yaver, hech nima qilmaydi.
- Fedka uning gapiga ko‘ndi. Ular uch kishilashib qishloq bo‘ylab yuqoriga qarab ketishdi.

V

Nexlyudov kattalardan ko‘ra bolalar bilan birga bo‘lganda o‘zini yengilroq his etardi. U yo‘l-yo‘lakay bolalar bilan gaplashib ketdi. Pushti ko‘ylak kiygan kichkina bola kulishini yig‘ishtirib, narigi katta bola singari aqlli va pishiq-pishiq gapirardi.

- Qishlog‘ingizda eng kambag‘ali kim? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Kim kambag‘al, deysizmi? Mixaylo kambag‘al, Semyon Makarov, Marfa bo‘lsa hammadan kambag‘al.
- Anisyachi – eng kambag‘ali shu. Anisaning sigiriyyam yo‘q, tilanchilik qilishadi, – dedi kichkina Fedka.
- Sigiri bo‘lmasayam, ular bor-yo‘g‘i uch kishi, Marfa bo‘lsa o‘zi bilan besh kishi, – deb e’tiroz bildirdi kattasi.
- Har nima bo‘lgandayam, u beva xotin, – deb gapida turib oldi pushti ko‘ylak kiygan bola.
- Anisyani beva deysan, Marfayam bevadek gap, – deb davom etdi katta bola. – Baribir eri yo‘q.
- Eri qayerda? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Qamoqda, bitlarga yem bo‘lib yotibdi, – dedi katta bola odatdagi iborani ishlatib.
- Yozda xo‘jayinning o‘rmonidan ikkita qayin kesib olgani uchun qamab qo‘yishdi uni, – dedi shosha-pisha pushti ko‘ylakdag‘i kichkina bola. – Qamalganiga olti oy bo‘ldi. Xotini tilanchilik qilib yuribdi. Uchta bolasi, yana bitta munkillagan kampiriyam bor, – deb bat afsil gapirib berdi u.

- Qayerda turadi? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Mana shu hovlida, – dedi bola ro‘parasida oq boshli mushtdek go‘dak turgan uyni ko‘rsatib. Tizzasi bukilgan, oyog‘i egri bola Nexlyudov kelayotgan so‘qmoqda tebranib, zo‘rg‘a turardi.

Uydan xuddi kulga belangandek kir, kulrang ko‘ylak kiygan xotin yugurib chiqib:

- Vaska, qayoqqa ketib qolding, shayton? – deb qichqirdi, yuzida qo‘rquv ifodasi paydo bo‘ldi, yugurib borib Nexlyudovdan oldinga o‘tib oldi-da, go‘yo bolasini Nexlyudov bir nima qilib qo‘yadigandek, uni ko‘tara solib uygakirib ketdi.

Bu Nexlyudovning o‘rmonidan ikkita qayin kesgani uchun qamalgan kishining xotini edi.

- Matryona-chi, kambag‘almi? – deb so‘radi Nexlyudov Matryonaning uyiga yetishganida.

- Qanaqasiga kambag‘al bo‘ladi: sharob sotadi-yu, – dedi pushti ko‘ylak kiygan oriq bola qat‘iy qilib.

Matryonaning uyiga yetgach, Nexlyudov bolalarga javob berib yubordi-da, dahlizga, keyin uygakirdi. Matryona kampirning uyi olti gaz kelardi, shunday kichkina ediki, pechning naryog‘idagi karavotda katta odam oyog‘ini uzatib yotolmasdi. «Xuddi shu karavotda, – deb o‘yladi u, – Katyusha tuqqan, keyin kasal bo‘lib yotgan». Uyni boshdan oyoq bir dastgoh egallagandi. Nexlyudov boshini pastak eshikning kesakisiga urib olib kirgan paytda kampir katta nevarasi bilan dastgohning allanimasini to‘g‘rilayotgandi. Kampirning yana ikkita nevarasi Nexlyudovning ketidan uygakirib yugurgilab kirdi, uning orqasida kesakini changallaganlaricha eshik og‘zida to‘xtab qolishdi.

Dastgohni tuzatolmagani uchun kayfi buzilib turgan kampir:

- Kim kerak? – deb so‘radi zarda bilan. Undan tashqari, yashirin suratda sharob sotib yurgani uchun u har qanaqa notanish odamdan cho‘chirdi.

– Men pomeshchikman. Siz bilan gaplashmoqchi edim.

Kampir unga tikilib jim bo‘lib qoldi, keyin birdan o‘zgardi.

- Voy, joningga tasadduq, men tentakni qara, tanimabman-a: qanaqangi yo‘lovchi ekan, debman, – dedi kampir yasama mehribonlik bilan. – Voy, lochinim-e!..

Nexlyudov bolalar turgan ochiq eshikka qarab:

– Ovloq joyda gaplashsam degandim, – dedi.

Bolalarning orqasida kasallikdan rangi qochgan, hamon boyagidek tirjayayotgan, quroq ko‘ylak kiygan oriq bolasini ko‘targan xotin turardi.

– Tomosha bormi bu yerda, qani menga tayoqni ber-chi, bir ko‘rsatib qo‘yay bularga! – deb qichqirdi kampir eshik yonida turganlarga. – Yopsalaring-chi eshikni!

Bolalar nari ketdilar, bola ko‘targan xotin eshikni yopib qo‘ydi.

– Men bo‘lsam kim ekan bu, deb o‘tiribman-a. Bo‘yginangdan o‘rgilay, beginming o‘zginalari kelgan ekanlar-ku! Jonginam qoqindiq bo‘lsin-a! – derdi kampir. – Jirkanmasdan kirganiningizni qarang-a. Voy o‘zimning gavharginam! Qani, bu yoqqa o‘tirsinlar, knyaz hazratlari, manavi kursiga o‘tirsinlar, – derdi kampir kursini parda bilan artayotib. – Men bo‘lsam qanday baloni Xudo yetkazdi deb o‘tiribman, vaholanki, beginming o‘zginalari, knyaz hazratlari, valine’matimiz ekanlar. Kechiring meni, qarib, miyam aynigan, ko‘zdan qolganman.

Nexlyudov o‘tirdi. Kampir uning ro‘parasida chap qo‘li bilan o‘ng qo‘lining turtib chiqqan tirsagini ushlab, o‘ng qo‘lini yuziga tayandi-da, ohangdor ovoz bilan gapira boshladi:

– Anchagina qarib qolibsiz-a, knyaz hazratlari; burun suqsurday yigit edingiz, endi bo‘lsa, eh-he! Sizniyam o‘zingizga yarasha tashvishingiz bor ko‘rinadi.

– Sizdan bir narsani so‘ragani kelgandim: Katyusha Maslova esingizdam?

– Katerinami? Nega esimda bo‘lmasin – jiyanim-ku, axir... Nega esimdan chiqsin; ozmuncha yig‘latdimi, u juvon o‘Imagur. Axir, hammasidan boxabar edim-ku. Xudo taolo oldida begunoh banda bormidi? Yoshlik emasmi, birga o‘tirib choy, qahva ichgansizlar, shunda shayton yo‘ldan ozdirgan, axir, u zo‘r-da. Nima qilaylik! Siz uni tashlab ketgan bo‘lsangiz, boshqa gap edi, axir, unga yuz so‘m bergansiz-a. Esini yig‘ib ish tutmadni. Mening gapimga kirganda-ku, bir kunini ko‘rib ketardi. O‘zimning jiyanim bo‘lsayam, to‘g‘risini aytaman – yaramas qiz. Axir, o‘shandan keyin men uni shunday yaxshi yerga joylashtirib qo‘ydimki, yo‘q, bo‘yin bermadi,

xo'jayinni haqorat qildi. Axir, xo'jayinni so'kishni bizdaqalarga kim qo'yibdi? Shunday qilib, u yerdan ham haydab yuborishdi. Keyin o'rmon mudirinikidayam turib ketsa bo'lardi, yo'q, istamadi.

– Bolani so'ramoqchi edim. Siznikida tug'uvdi, shekilli? Qani bolasi?

– O'shandayoq bolaning tadorigini ko'rdim, aylanay qo'zim. Tug'ishda juda qiyonaldi, madordan ketdi. Men bolani qoidasini keltirib cho'qintirdim-da, tarbiya uyiga jo'natdim. Onasi o'lay deb yotgandan keyin farishtadek jonne qiyashning nima keragi bor? Ba'zilar shunday qilishadi, bolani boqmasdan, och qo'yishadi, o'ladi-qoladi, men bo'lsam, kel, ozgina zahmat cheksam, cheka qolay, deb yetimxonaga jo'natdim. Pul bo'lsa bor edi, olib borib tashladim.

– Raqami bormidi?

– Raqami-ku bor edi-ya, lekin o'sha zahoti o'lib qoldi-da. Olib borgan zamon o'ldi, degandi.

– Kim?

– O'sha xotin-da, Skorodnoda turardi. Shu ish bilan shug'ullanardi. Ismi Malanya edi, hozir o'lib ketdi, o'zi aqli xotin edi, bilasizmi, nima qilardi? Unga bola olib kelib tashlashsa, uyida o'zi boqib bir necha kun asrardi. Bilsangiz, o'sha xotin bolalar bir to'da bo'lguncha boqardi. Uchta-to'rtta bo'lib yig'ilgandan keyin birato'la olib borib topshirardi. Shunday usta ediki, asti qo'yaverasiz: ikki bolali katta belanchagi bor edi. Birini u yoqqa, birini bu yoqqa yotqizardi. Belanchakning tutqichiyam bor edi. Bir-biriga tegib ketmasin deb to'rttala bolaning boshini boshqa-boshqa, oyog'ini bir qilib yotqizardi-da, biryo'la to'rttovini olib ketardi. Bolalarning og'ziga so'rg'ich tiqib qo'ysa, sho'rliklar miq etmay yotishaverardi.

– Xo'sh, innaykeyin-chi?

– Katerinaning bolasiniyam olib ketdi. Ikki haftacha uyida boqqan bo'lsa kerak. Bola sho'rlik uning uyidaligidayoq bir holatda bo'lib qolgandi.

– Bola yaxshimidi? – deb so'radi Nexlyudov.

– Bolamisan, bola edi-da. Xuddi o'zginangiz, – deb qo'shib qo'ydi kampir xira ko'zini qisib.

– Nega bir holatda bo'lib qoldi? Yomon boqqandir-da?

– Boqish qayoqda! Xo‘jako‘rsinga boqqan-da. O‘z bolasi bo‘lmaqdan keyin... Tirik yetkazib borganidayam boshqa gap edi. Moskvaga yetish bilan joni uzildi, degandi. Qoidasini keltirib, o‘lganiga guvohnomayam olib kelgan. Aqli xotin edi.

Nexlyudovning bolasi haqida bilganlari shu bo‘ldi.

VI

Nexlyudov uy va dahliz eshigiga yana boshini urib olib ko‘chaga chiqdi. Oq-ko‘kimtir va pushti ko‘ylakli bolalar uni kutib turishardi. Ularniig yoniga yana bir necha bola qo‘shilgandi. Go‘dagini ko‘targan bir necha xotin ham kutib turardi. Ular orasida yamoq ko‘ylak kiygan, rangpar bolasini likillatib ko‘targan boyagi xotin ham bor edi. Uning bolasi qarimsiq yuzini burishtirib hammaga g‘alati jilmayar, kattakon qiyshiq barmoqlarini o‘ynar edi. Nexlyudov bolaning azob-uqubat chekayotganidan tirjayayotganini bilardi. Nexlyudov bu xotinning kimligini so‘radi.

– Boya men sizga aytgan Anisya shu, – dedi kattaroq yoshdagি bola.

Nexlyudov Anisya bilan gaplasha boshladи.

– Ahvol qalay? – deb so‘radi u. – Qanday tirikchilik qilyapsan?

– Qalay bo‘lardi? Tilanib yuribman, – dedi-da, Anisya yig‘lab yubordi.

Qarimsiq bola esa chuvalchangdek ingichka oyoqlarini mayishtirib boyagidan battar tirjaydi.

Nexlyudov hamyonini chiqarib ayolga o‘n so‘m olib berdi. Ikki qadam yurmasidan bola ko‘targan boshqa bir xotin, keyin kampir, ulardan keyin yana boshqa ayollar ketidan yetib olishdi. Hammalari qashshoqliklarini aytar, undan yordam so‘rardilar. Nexlyudov hamyonidagi oltmis o‘m mayda pulni ularga ulashdi-da, yuragi g‘ussaga to‘lib uyga, ya’ni boshqaruvchiniki katta imorat yoniga solingan uyiga qaytdi. Boshqaruvchi Nexlyudovni jilmayib qarshi oldi-da, mujiklar kechqurun yig‘ilishini aytadi. Nexlyudov unga tashakkur bildirdi, uyga kirmasdan to‘g‘ri boqqa qarab ketdi va ko‘rgan-kechirganlarini o‘ylab, oppoq olma gullari to‘kilgan, o‘t bosgan yo‘lkada kezib yurdi.

Dastlab uy atrofi jimiit edi. Lekin keyinchalik Nexlyudov sarkorning uyida bir-birlarining gaplarini bo‘lib achchiqlanib gapi rayotgan

ayollarining ovozlarini eshitdi. Ahyon-ahyonda bu tovushlar orasidan jilmaygan boshqaruvchining xotirjam ovozi eshitilardi. Nexlyudov qulq sola boshladi.

– Qo‘lidan hech narsa kelmaydi, deb haddingdan oshaverarkansanda? – derdi alamlı ayol tovushi.

– Endi kirgandi.– derdi boshqa tovush, – qaytarib ber, deyapman senga. Nima qilasan molniyam qiyab, bolalarniyam sutsiz qoldirib?

– Yo to‘la, yo ishlab ber, – derdi boshqaruvchi xotirjamgina.

Nexlyudov bog‘dan chiqib, pillapoya yoniga qaytdi. U yerda sochlari hurpaygan ikki ayol turardi. Ulardan birining oy-kuni yaqinlashib qolgani bilinib turarli. Zina ustida boshqaruvchi qo‘lini parusina paltosining cho‘ntagiga tiqib turardi. Bekni ko‘rib ayollar jim bo‘lib qolishdi-da, boshlaridan sirg‘alib tushib ketgan ro‘mollarini to‘g‘rilay boshlashdi, boshqaruvchi esa qo‘lini cho‘n>tagidan olib, yana iljaydi.

Voqeа quyidagicha edi: boshqaruvchining aytishiga qaraganda, mujiklar buzoqlarini, hatto sigirlarini ham bekning o‘tlog‘iga ataylab qo‘yib yuborgan ekanlar. Shunday qilib, mana shu ayollarining ikki sigirini o‘tloqdan tutib olib haydab keltiribdilar. Boshqaruvchi har bir sigir uchun o‘ttiz tiyindan pul berishni yo bo‘lmasa, ikki kun ishlab berishni ayollardan talab qilardi. Ayollar bo‘lsa, birinchidan, sigirimiz o‘tloqqa endi kirgandi, deb gap ma’qullahar, ikkinchidan, pullari yo‘qligini aytar, uchinchidan esa ishlab berishga va’da qilib, ertalabdan beri och qolib oftobda ma’rab yotgan sigirlarini tezlik bilan qaytarib berishni talab etishardi.

Boshqaruvchi ishshayib turib, Nexlyudovni guvohlikka chaqirayotgandek unga o‘girilib qarab qo‘ydi-da:

– Tushda haydab keladigan bo‘lsalaring, mollaringga qarab turlaring, deb necha marta yaxshilikcha aytdim, – dedi.

– Bolamga qarab kelay deb ketsam, kirib ketibdi.

– Boqadigan bo‘lganingdan keyin ketishni kim qo‘yibdi senga!

– Bolani kim boqadi bo‘lmasa? Sen borib emizib qo‘ymaysan-ku.

– O‘tloqni payhon qilgani rost bo‘lgandayam, alam qilmasdi, endi kirgan ekan, – dedi ikkinchi ayol.

– O‘tloqni butunlay bosib-yanchib tashlashdi, – dedi boshqaruvchi Nexlyudovga o‘girilib. – Agar tanbehlab turmasang, pichan olomaysan ham.

– Xudodan qo‘rqsang-chi! – deb qichqirdi homilador ayol. – Meniki hech kirganmas.

– Qo‘lga tushirdimmi, yo ishlab ber, yo to‘la.

– Ishlasam, ishlab beraveraman, sigirni qo‘yib yubor, ochidan o‘ldirma! – deb qichqirdi homilador ayol jahl bilan. – Kechasiyam, kunduziyam tinim yo‘q. Qaynonam kasal yotibdi. Erim qamoqda. Hamma baloga yolg‘iz giriftorman, jonimda jon qolmadi. Ishlab berish demay ovozing o‘chsin.

Nexlyudov boshqaruvchidan sigirni qo‘yib yuborishni iltimos qildi, o‘zi bo‘lsa o‘yini o‘ylash uchun yana boqqa kirib ketdi, ammo endi o‘ylaydigan narsa qolmagandi. Hozir hammasi unga shu qadar ravshan ediki, odamlarning shu qadar ochiq-oydin bir narsani ko‘rmaganlariga, o‘zi ham shu vaqtgacha ko‘rmay kelganiga hayron edi.

«Xalq qirilyapti, o‘zi shunga o‘rganib ketgan, hatto xalqning hayoti tanazzulga yo‘l olganini ko‘rsatuvchi alomatlar vujudga kelgan – bolalarning o‘lishi, xotinlarning haddan tashqari og‘ir mehnati, oziq-ovqatning hammaga, ayniqsa, qari-qartanglarga yetarli emasligi shuni ko‘rsatadi. Xalq asta-sekin shu holga tushib qolganki, ahvolining bu qadar dahshatli ekanini o‘zi ko‘rmaydiyam bundan nolimaydiyam. Shuning uchun ham biz ularning bu ahvolini tabiiy va shunday bo‘lishi kerak, deb hisoblaymiz». Endi xalqning qashshoqligining asosiy sababi, xalqni yedirib-ichirayotgan yerning yer egalari tomonidan tortib olinganida ekani Nexlyudov uchun ochiq-oydin edi, buni xalq tushunib olgan va hamma vaqt shuni pesh qiladi. Undan tashqari, bolalar va qariyalarning sut yo‘qligidan o‘lib ketayotgani ravshan edi. Chunki xalq qo‘lida mol boqish, bug‘doy ekib undirish va pichan o‘rib olish uchun yer yo‘q. Xalqning butun qashshoqligi yoki hech bo‘limganda xalqni qashshoqlikka olib kelgan asosiy sabab shundaki, xalqni yedirib-ichiradigan yer xalq qo‘lida bo‘lmay, zamindorlik huquqididan foydalanib, shu xalqning mehnati bilan kun ko‘rayotgan kishilar qo‘lida edi. Xalqqa eng zarur bo‘lgan (shu qadar zarurki, odamlar yer yo‘qligidan o‘lib ketayotgan edilar) yerni shu qashshoq xalq ishlab berardi, shu yerdan undirib olingen bug‘doylar chet elga sotilishi, yer egalari o‘zlariga shlyapalar, hassalar, izvoshlar, yaltiroq narsalar va hokazolar sotib olishi uchun ishlar edi. Bir qo‘raga qamab qo‘yilgan, oyog‘i ostidagi

giyohlarni yeb bitirgan otlar to o‘zlariga boshqa yerdan o‘t topib
yeishlariga imkoniyat berilmaguncha ozib-to‘zib ketishi yoki
harom qotishi ravshan bo‘lganiday, bu narsalar ham Nexlyudov
uchun kunday ravshan edi... Bu g‘oyat mudhish, bunday bo‘lishi
mumkin emas, bunga yo‘l qo‘yilmasligi kerak. Buning oldini olish
uchun chora topish kerak yoki hech bo‘lma ganda shu ishda o‘zi
ishtirok etmasligi kerak. «Albatta, chora topaman, – deb o‘ylardi
u eng yaqin qayinzor xiyobonda u yoqdan bu yoqqa yurib. – Ilmiy
jamiyatlarda, hukumat idoralarida va gazetalarda xalqning qashshoqligi
sabablari hamda uni ko‘tarish haqida vaysaymiz-u, ammo xalqni
haqiqatan ham ko‘tarishi mumkin bo‘lgan va xalq uchun zarur
bo‘lgan yerni uning qo‘lidan tortib olmaslikdangina iborat bo‘lgan
birdan-bir vosita haqida g‘iring demaymiz. – Nexlyudov Genri
Jorjning asosiy qoidalarini, uning muxlisi bo‘lganini esladi, shularni
unutib yuborganiga hayron qoldi. – Yer xususiy mulk bo‘lishi mumkin
emas, suv, havo va quyosh nuri singari yer ham oldi-sotdi bo‘lishi
mumkin emas. Yerga va yerning insonlarga berayotgan imtiyozlariga
barchaning baravar haqi bor». Nexlyudov Kuzminskoyeda o‘z
ishlarini to‘g‘rilab kelganini eslaganda o‘zidan-o‘zi uyalayotganining
sababini endi angladi. U o‘zini o‘zi aldab yurgan ekan. Insonning
yerni xususiy mulk qilib olishga haqi yo‘qligini bila turib, o‘zini
shu huquqqa ega deb tanibdi va qalbida yerga egalik qilishga haqi
yo‘qligini tushunib-bila turib, huquqining bir qismini dehqonlarga
hadya qilibdi. Endi bunday qilmaydi, Kuzminskoyedagi qaraganda
boshqacha ish tutadi. Nexlyudov miyasida shunday reja tuzdi. Bu
rejaga ko‘ra, yerni dehqonlarga renta qabilida ijara berishi, renta
esa shu dehqonlarning o‘z xususiy mulki deb hisoblanishi, ijara haqi
soliqlar va ijtimoiy ishlarga sarf etilishi kerak edi. Bu Single-tax*
emasdi, lekin hozirgi sharoitda shunga yaqinlashmoq demak edi. Eng
muhimi shu ediki, Nexlyudov yer-mulkidan foydalanish huquqidan
voz kechgan bo‘lur edi.

Nexlyudov uyga qaytgach, boshqaruvchi o‘zida yo‘q shod
bo‘lgandek tirjayib, ovqatlanishni taklif etdi, sirg‘ali qiz yordamida
xotini tayyorlagan ovqat pishib o‘tib ketmasa yoki qovurilib ketmasa
edi, deb tashvishlanganini bildirdi.

* Yagona soliq (*ing.*).

Stolga sur dasturxon yozildi, gul solib tikilgan sochiq qo'l artish uchun qo'yilgan edi. Vieux-saxe* terilgan stol ustidagi bandi singan bir idishda boyta goh bir, goh ikkinchi qora oyog'ini oldinga chiqarib turgan xo'rozning go'shti solingan kartoshka sho'rva bor edi. Go'sht mayda-mayda qilib solingandi. U chala tozalangan, ko'p joyida pati ko'rinardi. Sho'rvadan keyin yana o'sha pati qovurilib ketgan xo'roz bilan saryog' va shirin pishloq berildi. Nexlyudov qishloqqa kelgan paytida uning g'ammlarini unuttirgan fikrlar bilan shu qadar band ediki, ovqatning bemazaligini ham, nimani yeyayotganini ham payqamasdi.

Taka-puka bo'lgan sirg'ali qiz taom tortarkan, boshqaruvchining xotini o'qtin-o'qtin eshikdan qarab qo'yar, xotinining pazandaligidan faxrlangan boshqaruvchining o'zi esa zo'r berib iljayardi.

Ovqatdan keyin Nexlyudov boshqaruvchini zo'r lab o'tqazdi-da, o'zini bir sinovdan o'tkazish, shu bilan birga, o'zini shu qadar mashg'ul qilgan fikrni biron ta odam bilan o'rtoqlashish maqsadida unga yerni dehqonlarga taqdim qilish to'g'risidagi rejasini gapirib berdi va uning fikrini so'radi. Boshqaruvchi o'zini go'yo ko'pdan buyon xuddi shu narsani o'ylab yurgan va undan bu gapni eshitib quvonganini ko'rsatmoqchi bo'lganday jilmayardi-yu, ammo haqiqatda esa hech narsa tushunmasdi. Yo'q, Nexlyudov tushuntirib gapirolmagani uchun emas, balki bu rejaga ko'ra, Nexlyudov boshqalarning foydasini ko'zlab o'z foydasidan voz kechgani aniq ko'rinish turgani uchun tushunmasdi. Har qanday odam o'z foydasi uchun boshqaning zararini ko'zlashi kerak, degan haqiqat boshqaruvchining ongida shu qadar o'mashib qolgandiki, Nexlyudov yerdan tushadigan barcha foya dehqonlarning jamoat sarmoyasiga qo'shilishini aytganda, boshqaruvchi o'zicha nimanidir tushunmayapman, deb o'ylagan edi.

– Tushundim. Bundan chiqdi, endi siz shu sarmoyadan foiz olib turarkansiz-da? – dedi boshqaruvchi yorishib.

– Yo'g'-e. Axir, tushunsangiz-chi, yer alohida bir shaxsning xususiy mulki bo'lolmaydi.

– To'g'ri aytasiz!

– Shuning uchun ham yerdan tushadigan daromad hammaniki bo'ladi.

– Bundan chiqdi, siz endi daromad olmas ekansiz-da? – deb so'radi boshqaruvchi kulishdan to'xtab.

* Qadimiy Saksoniya chinnisi (*fran.*).

– Ha, daromaddan voz kechaman.

Boshqaruvchi og'ir xo'rsinib qo'ydi, keyin yana jilmaya boshladi. U endi tushundi. U Nexlyudovning miyasi aynibdi, deb o'ylab, Nexlyudovning yerdan voz kechish haqidagi rejasidan o'zi uchun foyda axtara boshladi. U rejani shunday anglashga harakat qilardiki, natijada, dehqonlarga berilayotgan yerdan ham o'z manfaati uchun foydalanim qolsin.

Bunday qilishning ham iloji yo'qligini anglagach, Nexlyudovning rejasni boshqaruvchini qiziqtirmay qo'ydi, u bekka manzur bo'lish uchungina hamon iljayardi. Boshqaruvchi ko'nglidagini tushunib yetmayotganini ko'rib Nexlyudov unga javob berib yubordi-da, siyoh to'kilgan, keskilab tashlangan stol yoniga o'tirib rejasini bir qog'ozga yoza boshladi.

Quyosh endigina barg yoza boshlagan jo'ka daraxtlari orqasiga bota boshladi, chivinlar gala-gala bo'lib uyga yopirilib kirib, Nexlyudovni chaqishga tushdi. Nexlyudov yozuvini tugatdi, xuddi shu vaqtning o'zida qishloq tomonda podalarning ma'rashi, darvozalarning g'ijirlab ochilishi va to'plangan mujiklarning g'o'n-g'ir-g'o'ng'ir gaplashayotgani qulog'iga kirdi. Nexlyudov boshqaruvchiga, dehqonlarni idoraga chaqirishning keragi yo'q, qishloqqa, mujiklar to'planayotgan hovliga o'zim boraman, dedi. Nexlyudov boshqaruvchi taklif etgan bir stakan choyni shoshib ichdi-da, qishloqqa qarab ketdi.

VII

Oqsoqolning qo'rasiga to'plangan odamlarning g'ovur-g'uvuri eshitilardi. Ammo Nexlyudov yaqinlashishi bilan gaplar tindi, dehqonlar esa xuddi Kuzminskoyedagi singari birin-ketin qalpoqlarini yechdilar. Bu yerning dehqonlari Kuzminskoyedagi dehqonlarga qaraganda odmiroq kiyangan edi: qiz-juvonlari yoppasiga qulqolariga pat sirg'a taqqan bo'lsalar, mujiklarning deyarli hammasi chipta kavush bilan xonaki ko'yak va kamzulda edilar. Ba'zilar ishdan to'g'ri kelganlari uchun yalang oyoq va ko'yakchan edilar.

Nexlyudov o'zini tutib oldi-da, so'z boshlab, yerini mujiklarga butunlay berish niyatida ekanini e'lon qildi. Mujiklar miq etishmadi, ularning qiyofalarida ham hech qanday o'zgarish yuz bermadi.

– Chunki men shunday o‘ylayman: yerga kuchi singmagan odam unga xo‘jayin bo‘lolmaydi, – deb qizarib gapini davom etdirdi Nexlyudov. – Yerdan foydalanishga hamma haqli.

Mujiklarning:

– Bo‘lmasam-chi. Albatta, shunday bo‘lishi kerak, – degan ovozlari eshitildi.

Nexlyudov, yerdan olinadigan daromad hammaning o‘rtasida baravar taqsim etilishi kerak, shuning uchun yerni olib, o‘zingiz belgilangan bahoda haq to‘lang, bu haq jamoat sarmoyasiga qo‘yiladi, jamoat sarmoyasidan ham yana faqat o‘zlarining foydalanasisiz, deb uqdira boshladi. Ma’qullagan, rozilik bildirgan ovozlar eshitilardi. Ammo dehqonlarning jiddiy qiyofalari yanada jiddiylashib, boyadan beri bekka tik qarayotgan ko‘zlar, go‘yo hiylangni allaqachon bilib olganmiz, bizni laqillatolmaysan, deb uyaltirishni istamagandek, yerga qaray boshladi.

Nexlyudov ochiq-oydin gapirardi, mujiklar ham befahm emasdilar, lekin boyta boshqaruvchi anchagacha tushunolmay turgan sababga ko‘ra, ular ham gapga tushunolmasdilar. Ular har qanday odam o‘z foydasini ko‘zlashi kerakligiga shak-shubha qilmasdilar. Pomeshchiklar esa o‘z foydalarini ko‘zlab dehqonlar ziyoniga ish ko‘rishlarini bir necha avlod o‘z boshidan kechirib kelganini ular yaxshi bilardilar. Shuning uchun ham, modomiki, pomeshchik o‘zi chaqirib yangi bir narsani taklif qilayotgan ekan, u dehqonlarni avvalgidan ham battarroq aldamoqchi.

– Xo‘sh, nima deysizlar, qanchaga baholaysizlar? – deb so‘radi Nexlyudov.

– Baholab nima qilamiz? Bizning qo‘limizdan kelmaydi. Yer sizniki bo‘lgandan keyin xo‘jayin ham siz, – deyishardi odamlar.

– Gap bunday-da, o‘sha pullardan o‘zlarining jamoat ehtiyoji uchun foydalanasisiz.

– Yo‘q, bu bizning qo‘limizdan kelmaydi. Jamoat o‘z yo‘liga, buyam o‘z yo‘liga.

Nexlyudovning ketidan kelgan boshqaruvchi gap tushuntirmoqchi bo‘lib:

– Tushunsalaring-chi, axir, – dedi tirjayib, – knyaz yerlarini sizlarga pulga sotmoqchilar, bu pullar bo‘lsa yana sizlarning mablag‘ingiz bo‘ladi, jamoatga beriladi.

– Juda yaxshi tushunamiz, – dedi tishlari tushib ketgan chol ko‘zini yerdan ko‘tarmay. – Bank, shekilli, faqat vaqtida to‘lab turishimiz kerak. Yo‘q, bizga bunaqasi kerakmas, nega deganda, o‘zimiz juda qiyngalganmiz. Endi xonavayron bo‘larkanmiz-da.

– Kerakmas. Qaytaga burungiday qolaversin, – degan norozi, hatto, dag‘al tovushlar eshitildi.

Nexlyudov shartnoma tuzishini, unga o‘zi, keyin boshqalar ham imzo chekishini eslatib o‘tganda, mujiklar, ayniqsa, norozilik bildira boshlashdi.

– Qo‘l qo‘yishning nima keragi bor? Avval qanday ishlagan bo‘lsak, shunday ishlayveramiz. Bunga balo bormi? Biz to‘pori odamlar bo‘lsak.

– Bunaqasini sira ko‘rmaganmiz, aslo rozi bo‘lmaymiz. Burun qanday bo‘lsa, shunday bo‘lavversin. Faqat urug‘lik bekor qilinsa bo‘ldi, – degan ovozlar eshitildi.

Hozirgi sharoitda ekiladigan urug‘lik ham dehqonlar yonidan bo‘lar edi, ular endi urug‘likni xo‘jayin bersin, der edilar. Urug‘likni bekor qilish degani shundan iborat edi.

Nexlyudov kulib turgan, yirtiq kamzul kiygan yalangoyoq o‘rtा yashar dehqonga qarab:

– Bundan chiqdi, rad qilyapsiz, yer olishni istamaysizlar? – deb so‘radi.

U kishi chap qo‘lini bukib, yirtiq qalpog‘ini askar singari ushlab turardi.

– Xuddi shunday, – deb g‘o‘ldiradi askarlik vaqtida o‘rganib qolgan odatlardan qutulmagan dehqon.

– Bundan chiqdi, yerlaringiz yetarli ekan-da? – dedi Nexlyudov.

– Hech ham, taqsir, – deb javob berdi sobiq askar yasama kulgi bilan.

U, kimga kerak bo‘lsa, olsin, degandek qilib juldur qalpog‘ini oldinga cho‘zib ehtiyot bilan ushlab turardi.

– Har holda, men aytgan gaplarni yana bir yaxshilab o‘ylab ko‘ringlar, – dedi hayron qolgan Nexlyudov. U o‘z taklifini yana takrorladi.

– O‘ylab nima qilamiz: siz nima desangiz, shu bo‘ladi-da, – dedi jahl bilan qovog‘i soliq tishsiz chol.

– Ertaga kechgacha shu yerda bo‘laman, agar boshqa fikrga kelgudek bo‘lsangizlar, menga xabar qilinglar.

Mujiklar indashmadi.

Shunday qilib, Nexlyudov bir ish chiqarolmay orqasiga, idoraga qaytdi.

– Men sizga aytsam, bu odamlar bilan kelishholmaysiz, knyaz, – dedi boshqaruvchi uyga qaytib kelishgach. – Juda o‘jar xalq. Yig‘inga keldimi, bo‘ldi – oyog‘ini tirab oladi. Qani, joyidan jildirib ko‘r-chi. Nimaga deganingizda, hamma narsadan qo‘rqadi. Aslida, bu mujiklar, anovi mo‘ysafid ham, gapingizga ko‘nmay turgan, qorachadan kelgan kishiyam – aqli mujiklar. Idoraga kelganda, o‘tqazib choy bilan ziyofat qilib, u yoq-bu yoqdan gaplashsang, – dedi boshqaruvchi iljayib, – dono, naq vazir bo‘ladigan odam, hamma narsaga aqli yetadi. Yig‘inga keldimi, o‘zgaradi-qoladi, butunlay boshqa odam, aytgan joyidan kesadi...

– Ana shunaqa gapga tushunadigan dehqonlardan bir nechtasini shu yerga chaqirtirsak bo‘lmaydimi? – dedi Nexlyudov. – O‘zim ularga yaxshilab tushuntirardim.

– Bo‘ladi, – dedi jilmaygan boshqaruvchi.

– Marhamat qilib, ertaga chaqirtiring.

– Xo‘p bo‘ladi, ertaga to‘plab kelaman, – dedi boshqaruvchi va avvalgidan battar iljaydi.

* * *

Qorni to‘q biyada chayqalib borayotgan, taroq kirmaydigan paxmoq soqol mujik:

– Hah, uddaburonligini qara-ya! – derdi yonida zanjir tushovni jangillatib o‘ynab ketayotgan juldur kamzulli oriq, keksa mujikka.

Mujiklar kechasi otlarini katta yo‘lda va yashirincha xo‘jayinning o‘rmonida boqib kelish uchun ketishayotgandi.

– Yerni tekinga beraman, faqat qo‘l qo‘ysang bo‘ldi, deydi-ya. Terimizni shilishgani ozlik qildi, shekilli. Yo‘q, og‘ayni, bu nayranging ketmaydi, hozir biz ham tushunadigan bo‘lib qolganmiz, – deb qo‘sib qo‘ydi-da, otini to‘xtatdi: o‘girilib orqada qolib ketgan toychoqni: «Max, max, max», deb chaqira boshladi. Ammo toychoq orqada emas, yon tomonda o‘tloqqa kirib ketgandi.

– Obbo, bachchag‘ar-e, xo‘jayinning o‘tlog‘iga tushib ketibdi-yu, – dedi paxmoq soqolli qora mujik toychoqning qirov bosgan, botqoq

hidi anqib turgan o'tloqda kishnab, otquloqlarni shatir-shutur bosib dingillab kelayotganini eshitib.

– Qara, hamma yoqni o't bosib ketibdi, biron bayram kuni xotinlarni yuborib o'tini choptirish kerak, – dedi juldur kamzulli orig mujik, – bo'lmasa, chalg'ini sindirib yuboradi.

Paxmoq soqolli mujik hamon xo'jayinning gapi haqidagi mulohazalarini davom etdirib:

– Qo'l qo'ymish-a. Qo'l qo'ysang, naq tiriklayin yutib yuborar, – dedi.

– Shu-da, – dedi keksa mujik.

Ular indamay ketishdi. Zarang yo'lida ketayotgan ot tuyoqlarining dupur-dupurigina eshitilardi, xolos.

VIII

Uyga qaytgach, Nexlyudov idorada o'ziga solib qo'yilgan par to'shakli qalin o'rinni ko'rdi. O'rin ustiga bir juft par yostiq va mayda gullar bilan qavilgan to'q-qizil, bukilmas darajada qalin shohi ko'rpa solingan edi – bu ko'rpa, aftidan, boshqaruvchi xotininining sepi ekani ko'rinish turardi. Boshqaruvchi Nexlyudovga tushlikdan qolgan ovqatni taklif etdi, lekin rad javobini olgach, yaxshi mehmon qilolmagani, munosib kutib ololmagani uchun uzr so'rab, Nexlyudovni yolg'iz qoldirib chiqib ketdi.

Dehqonlarning yer olishdan bosh tortganlari Nexlyudovni dovdiratmadı. Kuzminskoeda taklifini so'zsiz qabul qilgan, bchad tashakkur bildirgan edilar. Bu yerda esa unga ishonchsizlik, hatto dushmanlik ko'rsatdilar. Lekin, shunga qaramay, Nexlyudov xushvaqt, o'zini xotirjam his etardi. Idora dim va iflos edi. Nexlyudov hovliga chiqdi. Keyin boqqa o'tmoqchi ham bo'lди-yu, lekin o'sha kecha, qizlar xonasining derazasi, orqa tomondagи pillapoya esiga tushdi-da, jinoiy xotirotlar bilan bulg'angan yerdarda kezish ko'ngliga yoqmadi. Nexlyudov yana pillapoyaga o'tirdi-da, yosh qayin barglarining iliq havoni to'ldirgan quyuq bo'yini hidlab, qorayib ko'rinishayotgan boqqa uzoq tikildi, tegirmonning shovullashini, bulbullarning nag'malarini, pillapoyaning yonginasidagi butada bir ohangda sayrayotgan allaqanday bir qushning ovozini tingladi. Boshqaruvchining derazasidan ko'rinish turgan chiroq o'chdi, sharqda, omborxonaning orqa tomonida ko'tarilib kelayotgan oy chirog'ini

yoqdi. Oy nuri o't bosib ketgan, gullagan bog'ni va xaroba holiga kelgan uyni borgan sayin yaxshiroq yorita boshladi. Uzoqda momoqaldiroq gulduradi, osmonning uchdan birini qora bulutlar qopladi. Bulbullar va qushlar ovozi tindi. Tegirmonda shovullayotgan suv shovqini orasida g'ozlarning g'ag'alagani eshitildi, keyin qishloqda va boshqaruvchining hovlisidagi xo'rozlar birin-ketin qichqira boshladi. Odatda, issiq va momoqaldiroqli tunlarda xo'rozlar shunaqa erta qichqirardilar. «Xo'rozlar erta qichqirsa, kechalaring gashtli bo'ladi», degan naql bor. Nexlyudov uchun bu tun juda gashtli edi. Bu uni quvontirgan, baxtiyor tun edi. Tasavvuri uning ko'z o'ngida o'sha ma'sum yigitlik chog'ida o'tkazgan baxtiyor yoz kunlari taassurotlarini jonlantirdi va u hozir o'zini o'sha vaqtdagidek his etdi, hayotnning eng yaxshi daqiqalarida qanday bo'lsa, hozir ham o'zini shunday sezdi. U faqat esladigina emas, balki o'zini o'sha o'n to'rt yashar o'spirinlik vaqtidagidek his etdi, u choqda Xudodan haqiqat yuzini ochib ber, deb so'rab duo qilgan, bolaligidagi onasining tizzasida yig'lagan, onasi bilan xayrlasharkan, hamma vaqt mehribon bo'lishga, ikkinchi xafa qilmaslikka so'z bergen edi, u choqda Nexlyudov Nikolenka Irtenev bilan birga butun umr bir-birlarini qo'llab-quvvatlashga, hamma odamlarni baxtiyor qilishga tirishishga so'z bergen edi, endi o'zini o'sha vaqtdagidek his etdi.

Nexlyudov Kuzminskoyeda uy va o'rmonga, xo'jalik va yerga achinib ko'ngli zil ketganini esladi. Keyin o'zidan «Achinyapmanmi?» deb so'radi. O'sha vaqtda achingani o'ziga juda g'alati tuyuldi. Shu bugun ko'rganlarini: o'zining (Nexlyudovning) o'rmonidagi daraxtni kesgani uchun eri qamalib, bolalari bilan yolg'iz qolgan ayolni hamda o'zi kabi ahvolda bo'lgan xotinlar beklarga o'ynash bo'lishi kerak, deb hisoblovchi yoxud shunday deb gapiruvchi mudhish Matryona birin-ketin yodiga tusha boshladi; Matryonaning bolalarga munosabatini, ularni yetimxonaga olib borib topshirish usulini va ochlikdan o'lar holatga yetgan, eski kiyimdagisi oriq, irjaygan bolani esladi; mehnat bilan horib-charchab, och sigirga ko'z-quloq bo'lommagani uchun Nexlyudovga tekinga ishlab berishga majbur etilayotgan homilador zaif xotin esiga tushdi. Ayni shu mahal qamoqxonani, sochi qirib olingan boshlarni, qo'lansa hidni, kishanlarni va ana shular bilan bir qatorda, barcha shahar va

poytaxtdagi hayotni, o'zining aqliga sig'mas darajadagi hashamatli hayotini esladi. Hammasi ochiq-ravshan, tushunarli edi.

Saroy ortidan to'lisha boshlagan porloq oy chiqdi. Hovlida uzun-uzun soyalar paydo bo'ldi, vayron bo'layotgan uy tomidagi tunuka yarqirab ketdi.

Jim bo'lib qolgan bulbul shu oydin tunni bekor o'tkazib yuborishni lozim ko'rmagandek chaxchaxlab sayray boshladi.

Nexlyudov Kuzminskoyedalik chog'ida bundan keyingi hayoti haqida bosh qotirganini, nima qilmoq va nimadan boshlamoq to'g'risida o'ylab, shu masalalarni hal qilolmay kalavaning uchini yo'qotib qo'yanini esladi. Axir, har bir masala ustida ozmuncha mulohazalari bormidi! U hozir o'ziga o'sha savollarni berdi va hammasining bu qadar osonligiga hayron qoldi. Hozir shuning uchun ham oson ediki, bu gal u, keyin holim nima kechadi, deb uylamasdi. Bu masala hatto uni qiziqtirmasdi. Nexlyudov faqat nima qilish kerakligi to'g'risidagina o'ylardi. Shunisi qiziq ediki, o'zi uchun nima qilish kerakligini bilmas, boshqalar uchun nima qilish lozimligini aniq bilardi. Endi u yerni dehqonlarga berish zarurligini bilardi, chunki yerni o'z qo'lida ushlab turish yaxshi emasdi. Katyushani tashlab ketmaslik kerakligini, unga yordam berib, o'z gunohini yuvish uchun har qanday narsaga tayyor bo'lish kerakligini shubhasiz bilardi. Sud va jazolash ishlarida boshqalar ko'rmagan narsani ko'rolganini his etgani tufayli ana shu sud va jazo ishlarini o'rganishi, tekshirishi, aniqlab olishi kerakligini aniq bilardi.

Mana shularning oqibati nima bo'lishini u bilmasdi. Lekin shularning hammasini bajarish shartligini tushunardi. Mana shu qat'iy ishonch unga quvonch baxsh etardi.

Qora bulutlar osmonni butunlay o'rab oldi. Shafaq ortiq ko'rinmay qoldi, endi chaqmoq chaqqandagina hovli va pillapoyasi buzilgan, vayron bo'layotgan bino yorishib ketardi. Naq tepada momoqaldiroq guldurab ketdi. Barcha qushlar tinib qoldi, ammo endi barglar shitirlay boshladi, shamol Nexlyudov o'tirgan pillapoyaga yetib kelib, uning sochlarni to'zitdi. Bir-ikki tomchi tomchiladi, keyin qariqiz ustiga va tunuka tomga shatir-shutur yog'a boshladi. Havo yorishib ketdi. Nexlyudov uchgacha sanab ulgurmasdan, naq boshi ustida allanarsa qarsillab, ko'k yuzida tarqalib ketdi.

Nexlyudov uyg'a kirdi.

«Ha, ha, – deb o'ylardi u, – hayotimiz davomida qilinayotgan ishlarning, butun ishlarning ma'nosiga tushunolmayman va tushunishim ham mumkin emas: nega ammalarim yashashdi, Nikolenka Irtenev nega o'lib ketdi-yu, men hayotman? Nega Katyusha yashagan? Mening jinniligim nechun? Nima uchun urush bo'ldi? Urushdan keyingi ma'nosiz bebos hayotim-chi? Ana shularning hammasini tushunish. anglash Egamning ishi – buni anglash mening qo'llimdan kelmaydi. Lekin uning vijdonimga yozilgan irodasini joyiga yetkazmoq mening qo'llimda, men buni, shubhasiz, bilaman. Shu ishga kirishsam, o'zimni xotirjam his etaman».

Sharros quyayotgan yomg'ir tomdan shovullab yog'och paqirga oqib tushardi, chaqmoq hovli va uyni borgan sayin kamroq yorita boshladi. Nexlyudov uyg'a qaytdi, yechinib, qandala chaqishidan xavotirlanib o'ringa yotdi. Devordagi iflos qog'ozlarning yirtiqligi qandala borligini ko'rsatardi.

«Ha, o'zingni ega emas, xizmatkor deb his qilish kerak», – deb o'ylardi u va shu fikriga sevinardi.

Uning xavotirlanganicha bor ekan. U shamni o'chirishi bilan hasharotlar a'zoyi badaniga yopishib chaqa boshladilar.

«Yerni topshirib, Sibirga jo'nash kerak, burga, qandala, ifloslik... nachora, chidamoq kerak ekan, hammasiga chidayman». Lekin u lafzida turolmadi, chidash berolmadi, deraza yoniga o'tirib osmonda yugurgilayotgan bulutlarni va yana mo'ralay boshlagan oyni tomosha qila boshladi.

IX

Nexlyudov ertalabga borib arang uxladi. Shuning uchun ham ertasiga kech uyg'ondi.

Tush mahalida boshqaruvchi tanlab chaqirgan yetti mujik olmazorga keldi. Bu yerda, olma tagida, yerga qoziq qoqib yasalgan stol bilan o'rindiq bor edi. Qalpoqlarini yechmay, o'rindiqqa o'tirishga dehqonlarni ko'ndirish ancha qiyin bo'ldi. Bugun toza paytava o'rab, chipta kavush kiyib olgan sobiq askar yirtiq qalpog'ini «ko'mish marosimi» vaqtidagidek to'g'ri tutib turardi. Dehqonlarning biri – Mikelanjeloning* Muso alayhissalom singari moshkichiri soqolli,

* Mikelanjelo – Italiya haykaltaroshi va rassomi (1475–1564).

oftobda qoraygan, bug'doymang keng peshonasini quyuq jingalak sochlar bezagan, barvasta bir chol kattakon qalpog'ini kiyib, xonaki yangi kamzulining oldini yopib, kursiga o'tirgandi, boshqalar ham o'tirishdi.

Hamma joylashib olgach, Nexlyudov ularning ro'parasiga o'tirdi va loyihasining qisqacha mazmuni yozilgan qog'ozga tirsagini qo'yib, tushuntira boshladi.

Dehqonlar oz bo'lganigami yoki o'zi to'g'risida o'ylamay ish bilan ovora bo'lganidanmi, Nexlyudov bu gal sira xijolat chekmadi. U har gal jingalak oq soqolli, barvasta cholga beixtiyor murojaat qilar, uning ma'qullashini yoki e'tiroz bildirishini kutardi. Lekin Nexlyudovning chol to'g'risidagi tasavvuri xato edi. Xushqomat chol ma'qullagandek boshini qimirlatib qo'ysa-da yoki boshqalar e'tiroz bildirganda qovog'ini solib bosh chayqasa-da, Nexlyudovning gapini yaxshi tushunmayotgani bilinib turardi. Xuddi shu gaplarni boshqa dehqonlar o'z tillarida takrorlagandan keyingina tushunib yetardi. Xushqomat cholning yonida o'tirgan kichkinagina, bir ko'zi ko'r, egniga belburma kanop kamzul kiygan, eski etigi qiyshayib ketgan ko'sa chol Nexlyudovning gapiga yaxshiroq tushunardi. Nexlyudov keyin bilsa, bu chol pechkachi ekan. Bu odam gapni anglab olish uchun qoshini kerib-kerib qo'yar, Nexlyudov aytgan gaplarni darhol o'z tili bilan boshqalarga tushuntirardi. O'rta bo'yli, chorpxaxildan kelgan, oppoq soqolli chol ham ana shunday tez tushunib olardi. Ma'noli ko'zları yaltirab turgan bu chol Nexlyudovning har bir gapiga hazilomuz kinoyali so'z qistirib ketishga urinar, bu qilig'i bilan o'zini ko'rsatmoqchi bo'lardi. Askarlikda miyasi zaharlanmaganda, ma'nosiz askarcha so'zlarni takrorlashga o'rganib qolmaganda edi, sobiq askar ham bu gaplarga tushunib yetgan bo'lardi. Ozoda, xonaki ko'yak bilan yangi chipta kavush kiygan, do'rillagan yo'g'on ovöz bilan gapiroyotgan qirg'iyburun, kalta soqol, novcha kishigina ishga hammadan jiddiy qarardi. Bu odam hamma narsaga tushunar, faqat zarur bo'lgandagina gapivardi. Qolgan ikki chol – kecha yig'inda Nexlyudovning hamma gapiga zo'r berib qarshi chiqayotgan tishsiz chol va oppoqdan kelgan, qoqshol oyog'iga oq paytavani siqib o'rab, uzun qo'njli etik kiygan xushfe'l, novcha, oqsoq chol Nexlyudovning gapini diqqat bilan tinglayotgan bo'lsalar-da, miq etmay o'tirishardi.

Nexlyudov dastlab o'zining yer-mulkka bo'lgan fikrini bayon etdi.

– Menimcha, yerni, – dedi u, – sotish ham mumkin emas, olish ham mumkin emas. Nega deganda, agar sotish mumkin bo'lsa, puli borlar yerning hammasini sotib olib qo'yadilar-da, yerdan foydalanganlari uchun yersizlardan istaganlaricha haq oladilar. Hatto yerda yurganlari uchun ham pul oladilar, – deb qo'shib qo'ydi u Spenser dalillaridan birini keltirib.

– Bir yo'l qoladi, u ham bo'lsa, qanot boylab uchish, – dedi ko'zlarini kulib turgan oqsoqol chol.

– Rost aytadi, – dedi qirg'iyburun dehqon do'rillagan ovoz bilan.

– Xuddi shunday, – dedi sobiq askar.

– Bir ayol sigiriga ozgina o't yulgan ekan, tutib olib qamab qo'yishdi, – dedi xushfe'l oqsoq chol.

– Yerlarimiz besh chaqirim uzoqda, yaqinroqdan ijaraga olaylik desak, bahosi shunday balandki, qurbimiz yetmaydi, bir amallab olganimizdayam o'mini qoplayolmaymiz – bizni barshchina vaqtidagidan ham battar qiyashyapti, arqon qilib eshishyapti.

– Mening fikrim ham xuddi shunday, – dedi Nexlyudov, – yerga ega bo'lishni gunoh deb bilaman. Shuning uchun ham yerlarimni sizlarga bermoqchiman.

Soqoli Musoniki kabi jingala chol, yerni Nexlyudov ijaraga bermoqchi, shekilli, deb o'ylab:

– Durust, kori xayr, – deb qo'ydi.

– Men shuning uchun ham keldim: ortiq yer egasi bo'lishni istamayman; endi yerni qanday qilib topshirish to'g'risida o'ylab ko'rish kerak.

– Mujiklarga ber-qo'y, – dedi tishi tushgan jahldor chol.

Nexlyudov boshda bu so'zlarni eshitib, mujiklar taklifimning samimiyligiga shubhalanyapti, deb xijolat ham bo'ldi. Lekin shu zahotyoq o'zini tutib olib, aytmoqchi bo'lgan gaplarini aytish uchun shu mulohazadan foydalandi.

– Jonim bilan berardim-ku-ya, – dedi u, – lekin kimga berish, qanday qilib berish kerak? Qaysi mujiklarga? Nega sizlarning jamoangizga berish kerag-u, Deminskdagilarga bermaslik lozim? (Deminsk qishlog'idagi mujiklarning yeri oz edi.)

Hech kim indamadi. Faqat sobiq askar:

– Xuddi shunday, – deb qo‘ydi.

– Xo‘sh, qani, menga aytinlar-chi, – dedi Nexlyudov, – agar podsho pomeshchiklarning yerini tortib olib, dehqonlarga bo‘lib berilsin, desa...

– Shunaqa ovoza bormi? – deb so‘radi o‘sha chol.

– Yo‘q, podshodan hech qanday topshiriq yo‘q. Men, shunchaki, o‘zim aftyapman, agar podsho pomeshchiklarning yeri tortib olinib, mujiklarga berilsin, desa, nima qilgan bo‘lardingiz?

– Nima qillardik? Har oilada necha jon bo‘lsa, mujik bo‘lsin, xoh bek, baravar taqsimlardik, – dedi pechkachi qoshini goh kerib, goh chimirib.

– Bo‘imasam-chi. Jon boshiga qarab bo‘linadi-da, – deb tasdiqladi oq paytava o‘ragan, xushfe'l oqsoq chol.

Bu qarorni qanoatlanarli topib, hamma bir ovozdan tasdiqladi.

– Qanaqasiga jon boshiga? – deb so‘radi Nexlyudov. – Bek xizmatkorlarigayam beriladimi?

– Yo‘q, taqsir, – dedi sobiq askar o‘zini xushchaqchak va bardam qilib ko‘rsatishga urinib.

Ammo bama’ni novcha dehqon unga e’tiroz bildirdi. U biroz o‘ylagandan keyin:

– Bo‘linadigan bo‘lsa – hammaga baravar bo‘linsin, – dedi do‘rillab.

– Mumkin emas, – dedi Nexlyudov oldindan tayyorlab qo‘ygan e’tirozini bildirib. – Agar hammaga baravar taqsimlansa, o‘zi haydab, o‘zi ekmaydiganlarning xammasi – xo‘jayinlar, qarollar, oshpazlar, amaldorlar, kotiblar, barcha shaharliklar, o‘z hissalarini olib, boylarga sotishadi. Yana boylarning yeri ko‘payadi. O‘z yerida ishlaganlarning bola-chaqasi ko‘payadi. Yer esa ularшиб bo‘lingan. Boylar yerga muhtojlarni yana o‘ziga qaram qilib oladi.

– Xuddi shunday, – shoshib tasdiqladi askar.

Pechkachi askarning gapini jahl bilan bo‘ldi:

– Yer sotishni taqiqlash kerak, hamma o‘zi haydab, o‘zi eksin, – dedi.

Nexlyudov odamlar o‘zinikini haydayaptimi yoki birovnikini haydayaptimi, bilib bo‘lmaydi, deb e’tiroz bildirdi.

Shunda novcha, bama’ni mujik artel bo‘lib yer haydashni taklif etdi.

– Kimki yer haydasa, eksa – shunga berilsa-yu, kimki haydamasa – berilmasa, – dedi u keskin yo‘g‘on tovush bilan.

Nexlyudovda bunday kommunistik loyiha qarshi dalillar tayyor edi. Nexlyudov artel bo'lib yer haydash uchun hammaning omochi, otlari bir xilda bo'lishi kerakligini, biri-biridan kam bo'lmasligini yoki hamma narsa – otlar ham, so'qalar ham, mollar ham, butun xo'jalik umumiy bo'lishi kerakligini aytib e'tiroz bildirdi, bularni bir joyga to'plab jam qilish uchun esa odamlarning hammasi rozi bo'lishi lozimligini uqdirdi.

– Bizning odamlarning ikki dunyodayam boshini bir yerga qovushtirib bo'lmaydi, – dedi jahldor chol.

Ko'zi kulib turgan oqsoqol chol:

– Qirpichoq bo'lishadi, – dedi, – xotin-xalajlar bir-birining ko'zini o'yib oladi.

– Undan tashqari, yerni sifatiga qarab qanday taqsim qilamiz? – dedi Nexlyudov. – Birovga qora tuproq, boshqa birovga qumloq yer to'g'ri kelib qolishi mumkin.

– Hammaga ulush-ulush qilib baravar yer berish-qo'yish-da, – dedi pechkachi.

Nexlyudov bunga gap bir jamoada emas, umuman turli gubernalarda yer taqsim qilish ustida ketayotganini aytib, e'tiroz bildirdi:

Yer dehqonlarga tekinga beriladigan bo'lsa, nega endi biriga yaxshi yer tegib, boshqasiga yomon yer tegishi kerak? Hammaning ham yaxshi yerdan olgisi keladi.

– Xuddi shunday, – dedi askar.

Boshqalar churq etmadni.

– Bu masala biz o'ylagandek osonmas, – dedi Nexlyudov. – Bu haqda faqat bizlargina emas, ko'p odam bosh qotiradi. Jorj degan bir amerikalik bor, o'sha mana shunday bir narsani o'ylab chiqaribdi. Men ham uning fikriga qo'shilaman.

– Yer seniki bo'lgandan keyin bilganiningni qil. Nima qilmoqchisan? Ixtiyor o'zingda, – dedi jahldor chol.

So'zining bo'linishi Nexlyudovning ko'nglini hijil qildi, lekin so'zining kesilishidan boshqalar ham norozi bo'lganini sezib mamnun bo'ldi.

– Shoshmay turing, Semyon amaki, avval gapirib bo'lsin, – dedi bama'ni chol yo'g'on ovoz bilan.

Bu so'zlar Nexlyudovga dalda berdi. U mujiklarga Genri Jorjning yagona soliq haqidagi loyihasini tushuntira boshladidi.

– Yer hech kimniki emas, Xudoniki, – deb gap boshladi u.
– Rost. Xuddi shunday, – degan bir necha ovoz yangradi.
– Butun yer – umumiy. Yerga hammaning huquqi baravar. Lekin yaxshi yer bor, yomon yer bor. Hammayam yaxshi yer olgisi keladi. Hammani baravar qilish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yaxshi yerga ega bo‘lganlar yeri yo‘qlarga o‘sha yerining bahosini to‘lashi kerak, – deb o‘z so‘ziga o‘zi javob berdi Nexlyudov. – Kim kimga haq to‘lashi kerakligini belgilash qiyin bo‘lgani hamda jamoat ehtiyoji uchun pul to‘plash kerak bo‘lgani uchun shunday qilish kerakki, yer olganlar jamoaning har xil ehtiyoji uchun yerining bahosini to‘lab tursin. Shunda hammaga teng bo‘ladi. Yer olmoqchi bo‘lsang – yaxshi yerga ko‘p haq to‘laysan, yomon yerga oz to‘laysan. Yer olishni istamasang, hech narsa to‘lamaysan, jamoa ehtiyoji uchun sening o‘rningga yer olganlar pul to‘laydi.

– Juda to‘g‘ri, – dedi pechkachi qoshini kerib, – kimning yeri yaxshi bo‘lsa, shu ko‘p pul to‘laydi.

– Jorja deganing xo‘pam miyali ekanmi, – dedi jingalasoch, xushqomat chol.

Novcha chol gap nimaga borib taqalayotganini his qildi, shekilli:

– Ishqilib, baholari qurbimiz yetadigan bo‘lsin-da, – dedi yo‘g‘on tovush bilan.

– Bahor qimmat ham bo‘lmasligi kerak, arzon ham bo‘lmasligi kerak... Agar qimmat bo‘lsa, to‘lasholmaydi, zarar ko‘rishadi. Agar arzon bo‘lsa, hamma bir-birining yerini sotib oladi, yer oldi-sotdi bo‘lib qoladi. Men xuddi ana shunday qilmoqchi edim.

– To‘g‘ri, juda to‘g‘ri. Chakkimas, – deyishdi mujiklar.

– Xo‘p miyali ekan-da, – deb takrorladi jingalasoch, barvasta chol. – Obbo Jorja-ey! Topganini qarang-a.

– Agar men ham yer olmoqchi bo‘lsam-chi? – dedi boshqaruvchi iljayib.

– Agar bo‘sh yer bo‘lsa, oling, ishlang, – dedi Nexlyudov.

– Yerni nima qilasan? Yer bo‘lmasayam, to‘qsan-ku, – dedi ko‘zi kulib turgan chol.

Shu bilan kengash tugadi.

Nexlyudov taklifini yana takrorladi-yu, lekin hozirning o‘zida javob berishlarini talab qilmadi. Avval jamoat bilan maslahatlashib, keyin kelib xabarini berishlarini so‘radi.

Mujiklar jamoat bilan maslahatlashib javob berajaklarini aytishdi-da, hayajonga kelib xayrlashishdi. Yo'lda ancha mahalgacha ularning tobora uzoqlashayotgan baland tovushlari eshitilib turdi. To qorong'i kechgacha qishloq tomondan, soy bo'yidan ularning g'o'ng'ir-g'o'ng'ir ovozlari eshitilib turdi.

* * *

Ertasiga mujiklar ishlashmadi, knyazning takliflarini muhokama qilish bilan ovora bo'lishdi. Jamoat ikki guruhga bo'lindi: bir tomon knyazning taklifini foydali va xavfsiz hisoblar edi, ikkinchi tomon esa bunda hiyla bor deb hisoblar, bu hiyla nimadan iboratligini tushunib yetolmagani uchun ham undan ayniqsa qo'rqrar edi. Ammo shunga qaramay, indiniga taklif etilgan shartlarga hamma rozi bo'ldi, jamoaning qarorini bildirish uchun Nexlyudovning oldiga kelishdi. Ularning bunday rozilik berishlariga bir kampirning aytgan gaplari sabab bo'lgan edi. Kampirning aytishicha, bek endi narigi dunyonи o'ylay boshlagan, shuning uchun ham uning bu ishida hiyla bor deb havfsiramasa ham bo'ladi. Chollar uning fikriga qo'shilishdi. Nexlyudovning Panovo qishlog'idalik paytida katta-katta pul sadaqa qilgani ham kampirning bu gapini tasdiqlardi. Nexlyudov dehqonlarning naqadar og'ir hayot kechirayotganlari, qashshoqlikka tushib qolganini mana shu yerda birinchi bor ochiq-oydin ko'rgani uchun ham xayr-sadaqa bera boshlagan edi. Bu qashshoqlikni ko'rib larzaga kelgan Nexlyudov garchi sadaqa qilishning foydasi yo'qligini bilsa-da, endilikda ayniqsa ko'payib qolgan pullarini ulashmasdan turolmasdi. O'tgan yili Kuzminskoeda sotilgan o'rmon bilan sotilgan asbob-anjomlar ustidan olgan puli yig'ilib qolgan edi.

Knyazning xayr-sadaqa so'raganlarga pul berayotganini eshitib, odamlar, aksari xotin-xalajlar tevarak-atrofdagi qishloqlardan yordam so'ramoqqa gala-gala bo'lib kela boshladilar. Nexlyudov ularni nima qilishini, kimga qancha berish masalasini qanday hal etishni bilmas edi. U qo'lida puli ko'p bo'la turib, so'ragan kambag'al-bechoralarga pul bermaslik mumkin emasligini his qilardi. Ehson so'rab keluvchi tasodify kishilarga beraverishning ma'nosi yo'q edi. Bu ahvoldan qutulishning birdan-bir yo'li – jo'nab ketish edi. Nexlyudov darhol jo'nab ketishga jazm qildi.

Panovodan ketadigan kuni Nexlyudov uyga kirdi-da, qolgan buyumlarni yig'ishtira boshladi. Narsalarni yig'ishtirayotib ammasining qimmatbaho yog'ochdan yasalgan, qubbali, sher kallalariga zarxal halqa o'tqazilgan eski shifonerining pastki g'aladonidan juda ko'p xatlar va ular orasidan bir surat topib oldi. Sofya Ivanovna, Marya Ivanovna, talabalik chog'idagi o'zi va sof, navqiron, go'zal, xushchaqchaq Katyusha birga suratga tushishgan edi. Uydagি narsalar ichidan Nexlyudov faqat xatlarni va shu suratni oldi. Qolgan narsalarning hammasini – uyni va mebellarni boshqaruvchining vositasida bir tegirmonchi o'ndan bir bahosiga sotib olgan edi, bularning hammasini tegirmonchiga qoldirib ketdi.

Endi Nexlyudov Kuzminskoedalik chog'ida yer-mulkdan ayrilayotganiga achinganini eslab, o'shanda bu qadar achinganiga hayron qolardi; hozir u ozodlikka chiqqandek suyunar, yangi yerlarni kashf etgan sayyoh singari yangilikni sezish hissiga berilar edi.

X

Bu daf'a kelishda shahar Nexlyudovga g'alati va boshqacha taassurot qoldirdi. U kechqurun fonarlar yoqilgan paytda vokzaldan uyiga keldi. Hamma xonalarda kuyadori hidi anqirdi. Agrafena Petrovna bilan Korney o'zlarining horiganlarini sezgan, tutaqishgan edilar. Yoyish, quritish va yana berkitib qo'yishdan boshqaga yaramagan narsalarni yig'ishtirish vaqtida urishib ham qolishgan edi. Nexlyudovning xonasi bo'sh edi-yu, lekin yig'ishtirilmagandi. Xonaga kiriladigan joyni sandiqlar to'sib qolgani uchun ham kirish qiyin edi. Xullas, Nexlyudovning kelishi, aftidan, qandaydir eski bir odat bo'yicha qilinayotgan ishlarga xalaqit bergen edi. Bir vaqtlar o'zi ham ishtirok etgan mana shu ishlar qishloqdagi qashshoqlikni ko'rib qaytgan Nexlyudovga shunday bema'ni bo'lib ko'rindiki, u opasi kelguncha mollarni istaganicha yig'ishtirishni Agrafena Petrovnaga qoldirib, ertasigayoq mehmonxonaga ko'chib o'tishga qaror qildi. Opasi kelib, uydagi narsalarni nima qilishni o'zi hal etishi lozim edi.

Nexlyudov uydan ertalab chiqdi, qamoqxonaga yaqin yerdan birinchi duch kelgan, soddagina va iflosgina mehmonxonadan ikki xonani ijaraga oldi-da, uyda ajratib qo'ygan narsalarini shu yerga keltirib qo'yishni buyurib, advokatnikiga qarab ketdi.

Havo sovuq edi. Chaqmoq va yomg'irdan keyin odatda bahorda bo'ladigan sovuq tushdi. Havo shu qadar sovuq, izg'irin shu qadar kuchli ediki, Nexlyudov yengil paltoda sovqotib qoldi va isinish uchun ildam qadam tashlab ketdi.

Qishloqdagi odamlar: ayollar, bolalar, chollar, qashshoqlik va abgorlik (bularni u go'yo birinchi bor ko'rgandek edi), ayniqsa, chillakdek ingichka oyoqlarini uzatib ijirg'angan, cholga o'xshagan go'dak hamon xayolidan ketmasdi. Nexlyudov o'shalarni beixtiyor ravishda shahardagilar bilan taqqoslay boshladi. Nexlyudov qassoblik rastalari, baliqfurushlar va tayyor kiyim do'konlari yonidan o'tib borarkan, go'yo birinchi bor ko'rayotganday, ozoda va biqqi-semiz do'kondorlarning ko'pchiligiga hayron qoldi. Qishloqda bironta ham bunaqa to'q yo semiz odam topilmas edi. Bu odamlar mollarining farqiga yetmagan odamlarni aldash uchun qilgan hiyla-nayranglarini quruq ermak deb emas, balki juda foydali mashg'ulot deb hisoblasalar kerak. Xuddi shular singari to'q, tugmalari orqadan solinadigan korsonday semiz ko'chirlar, xuddi o'shalarga o'xshagan, boshlariga furajka kiygan, kiyimlariga uqa tutilgan darbonlar, peshband taqqan va sochlarni jingalak qilgan, xuddi o'shanaqa oqsoch qizlar va ayniqsa, izvoshlarida yalpayib o'tirib olib, o'tkinchilarni nazar-pisand qilmay, fosiqona kuzatayotgan, sochining orqa tomoni tekis qirilgan izvoshchilar... Nexlyudov beixtiyor mana shu odamlarning hammasi yersiz qolgan va shu yersizlik natijasida ish qidirib shaharga kelib qolgan xuddi o'sha qishloqilar ekanini ko'rib turardi. Shu odamlarning ba'zilari shaharning shart-sharoitlaridan foydalanolganlar va natijada, beklar kabi yashar, o'z ahvollaridan mamnun edilar; boshqalari esa shaharga kelib qishloqdagidan battar sharoitga to'g'ri kelib qolgan va avvalgidan ko'ra ayanchli ahvolga tushgan edilar. Nexlyudov bir yerto'lanning derazasidan ishlab o'tirgan kosiblarni ko'rib qoldi. Bu kosiblar Nexlyudovga ana shunday ayanchli ko'rindi; sovunli bug' burqirab chiqayotgan ochiq deraza yonida yengi shimarilgan, qoqshol qo'llari bilan dazmol bosayotgan rangpar, sochlari paxmoq kir yuvuvchi xotinlar ana shunday ayanchli edi. Egniga peshband va yalang oyog'iga dabdalasi chiqib ketgan poyabzal kiygan, boshidan oyog'igacha bo'yoq tekkan bo'yoqchilar ham ana shunday edi (Nexlyudov ularga duch kelib qolgan edi). Bo'yoqchilar yenglarini

bilakdan yuqori shimarib, oftobda qoraygan, tomirlari o'ynagan zaif qo'llarida bir chelak bo'yoq ko'tarib, zo'r berib so'kinishib borishardi. Qiyofalari horg'in va zardali edi. Aravalarning tepasida silkinib borayotgan, qora yuzlarini chang bosgan kirakash izvoshchilarning qiyofasi ham xuddi shunday edi. Ko'chalarning tuyulishida bolalarini oldilariga solib tilanib turgan, juldur kiyimli, shishgan erkak va ayollarning qiyofasi ham shunaqa edi. Nexlyudov mayxonalar yonidan o'tarkan, ochiq derazalardan ham xuddi shunday basharalar ko'rindisti. Ustiga shisha va choynak-bordoqlar qo'yilgan, oralaridan oq kiyangan xodimlar yugurib-yelib o'tib turgan iflos stolchalar atrofida baqirib-hayqirib terlagen, qip-qizarib ketgan kayfi taroq kishilar o'tirishardi. Bir kishi go'yo allanarsani eslashga urinayotganday qoshini chimirib, labini cho'chchatyrib deraza tagida o'tirardi.

«Nima qilib to'planib o'tirishibdi?» – deb o'ylardi Nexlyudov sovuq shamol haydab kelayotgan changni yutib, yangi bo'yoqning chuchmal hidini hidlab.

Ko'chalarning birida tunuka ortgan kirakash arava Nexlyudovga yetib oldi, g'adir-budur tosh yo'lda u shunday guldurardiki, uning qulog'i bitib, boshiga og'riq turganday bo'ldi. Nexlyudov aravadan o'tib ketmoqchi bo'lib qadamini ildamlatgan ham ediki, sharaq-shuruq shovqin ichida allakim ismini aytib chaqirganini eshitdi. U to'xtadi va ro'parasidagi izvoshda o'tirib, unga qo'l silkitayotgan, mo'ylovlarining uchi buralgan, yuzi yillab turgan zabitni ko'rди. Zobit kulimsiraganda haddan ziyod oppoq tishlari ko'rini ketdi.

– Nexlyudov! Senmisan?

Nexlyudov dastavval suyundi.

– A! Shenbok, – dedi Nexlyudov, lekin shu zahoti sevinchga o'rinn yo'qligini anglatdi.

Bu bir vaqtlar ammalarinikiga tushib o'tgan o'sha Shenbok edi. Nexlyudov uni ko'pdan buyon ko'zdan qochirib yurardi-yu, lekin uning qarzi ko'p bo'lishiga qaramay, polkdan chiqib, kavaleriyada qolgandan keyin ham bir amallab hanuz davlatmand odamlar bilan ulfat ekanini eshitgan edi. Uning mamnun va xushchaqchaq basharasi buni tasdiqlardi.

– Senga duch kelganim yaxshi bo‘ldi-da! Yo‘qsa, shaharda hech kim yo‘q. Ammo-lekin qarib qolibsan, birodar, – dedi u izvoshdan tushib, yelkalarini kerib qo‘yib, – yurishingdan tanib oldim. Qani, xo‘s, birga ovqatlanamizmi? Shahrinzing qayerida durustroq ovqatlanish mumkin?

– Bilmadim, ulgurarmikanman, – deb javob qaytardi Nexlyudov qanday qilib o‘rtog‘ini xafa qilmay xayrashib ketishni o‘ylab. – Bu yerda nima qilib yuribsan? – deb so‘radi u.

– Shunday, ish bilan, og‘ayni. Vasiylik ishi bilan. Men, axir, vasiyman-ku. Samanovning ishlarini boshqaraman. Samanov degan boyni bilarsan. O‘zi telba odam. Ammo ellik to‘rt ming botmon yeri bor, – dedi Shenbok shu botmon-botmon yerlarni o‘zi bunyodga keltirgandek faxrlanib, – ishi juda xarob edi. Yer tamoman dehqonlar qo‘lida ekan. Ular hech narsa to‘lashmaskan, boqimandalari sakson mingdan oshgan ekan. Bir yil ichida ishni tamomila boshqacha qilib yubordim, merosxo‘rlarga yetmish foiz ortiq foyda berdim. Xo‘s? – deb so‘radi g‘urur bilan.

Nexlyudov shu Shenbok bor-yo‘g‘inisovurib qarzga botib qolganidan keyin allakimning yordami bilan butun mol-mulkini sovurayotgan keksa boyga vasiy qilib tayinlangani qulog‘iga chalinganini esladi. Shenbok hozir ham shu vasiylik orqasida kun ko‘rib yurgan bo‘lsa kerak.

Nexlyudov o‘rtog‘ining chertsa, qon tomadigan semiz va baxtiyor yuziga, qop-qora qilib bo‘yalgan mo‘yloviqa qarab, uning qayerda yaxshi ovqat borligi hamda vasiylik ishini yo‘lga qo‘yib yuborgani haqida maqtanib, valdirashlarini tinglarkan: «Qanday qilib buni xafa qilmay xayrashsam ekan?» – deb o‘ylardi.

– Xo‘s, qayerda ovqatlanamiz?

– Vaqtim yo‘q-da, – dedi Nexlyudov soatiga qarab.

– Menga qara. Kechqurun poyga bo‘larkan, borasanmi?

– Yo‘q, bormayman.

– Borgin. O‘zimning otim yo‘q. Lekin Grishaning otlariga pul qo‘ymoqchiman. Esingdami? Yaxshi otlari bor. Borgin, kechki ovqatni ham birga qilamiz.

– Kechki ovqatdayam birga bo‘lolmayman, – dedi Nexlyudov jilmayib.

– Bu nima qilganing? Hozir qayoqqa ketyapsan? O‘tir, eltib qo‘yay.

– Advokatga ketyapman. Huv anovi muyulishda, – dedi Nexlyudov.

– Ha-ya, turmada allanimalar qilib yurganmishtsan? Mahbuslarning himoyachisi bo‘libsanmi? Korchaginlar aytishuvdi-ya, – dedi Shenbok kula-kula, – ular jo‘nab ketishdi. O‘zi nima gap? Ayt-chi.

– Ha, shunday, to‘g‘ri aytishibdi, – dedi Nexlyudov, – ko‘chada aytib bo‘ladimi?

– Rost, rost, qiziq tabiatli odam eding. Xo‘s, poygaga borasanmi?

– Yo‘g‘-e, borolmayman, borishni istamayman ham. Yana mendar xafa bo‘lma tag‘in.

– Xafa bo‘lish nimas! O‘zing qayerda turasan? – deb so‘radi Shenbok. To‘satdan u jiddiy tus oldi, ko‘zi bir nuqtaga tikilib, qoshlari kerildi. U allanarsani esiga tushirmoqchi bo‘ldi, shekilli. Shu mahal uning qiyofasi mayxona derazasidan ko‘ringan, qoshini chimirib, labini cho‘chchaytirib o‘tirgan kishiniki singari bema’ni edi.

– Sovuqni qara-ya! A?

– Ha, ha.

– Sotib olingan narsalar sendami? – deb so‘radi izvoshchidan.

– Xo‘p, xayr bo‘lmasa, ko‘rganimdan juda-juda xursandman, – dedi Shenbok, u Nexlyudovning qo‘lini siqib irg‘ib izvoshga chiqdi-da, yangi, oq zamsha qo‘lqop kiygan katta qo‘lini yiltillab turgan yuziga yaqinlashtirib silkitdi, oppoq tishlarini ko‘rsatib jilmaydi.

Nexlyudov advokatnikiga qarab borarkan: «Nahotki, men ham shunaqa edim? – deb o‘yladi, – xuddi shunaqa bo‘lmasam-da, shunaqa bo‘lishni istardim, butun umrim shunday o‘tib ketadi, deb o‘ylardim».

XI

Advokat Nexlyudovni navbatdan tashqari qabul qildi. Menshovlarning ishini o‘qib chiqqan advokat darhol shu ish to‘g‘risida gap ochdi, ularning hech qanday asossiz ayblanganlardan achchiqlangandi.

– Juda qabih ish, – dedi u. – Sug‘urta pulini olish niyatida uy egasining o‘zi o‘t qo‘ygan bo‘lishi mumkin, lekin masala shundaki,

Menshovlarning gunohi sira isbot qilinmagan. Hech qanday dalil yo‘q. Bu tergovchining jon-jahdi bilan harakat qilgani va prokuror yordamchisining beparvoligidan sodir bo‘lgan. Ish uyezdda emas, shu yerda ko‘rilsa, oqlanib ketishi turgan gap – xizmat haqiyam olmayman. Endi ikkinchi ishga o‘taylik – Fedosya Biryukova nomidan zoti oliyga yoziladigan ariza tayyor, agar Peterburgga borsangiz, arizani ola keting-da, o‘z qo‘lingiz bilan topshirib, iltimos qiling. Bo‘lmasa, adliya vazirligidan izoh so‘rasalar, bular menden ketguncha, egasiga yetguncha deb, yana rad javob yuboradilar, xullas, hech narsa chiqmaydi. Siz arizani oliy martabali kishiga topshirishga harakat qiling.

– Podsho hazratlarigami? – deb so‘radi Nexlyudov. Advokat kulib yubordi.

– Bu eng oliy – oliylarning oliysi. Oliy martaba deganim – arz tinglaydigan komissiyaning kotibi yoki mudiri deganim. Xo‘s, bo‘ldimi endi?

– Yo‘q, menga sektantlar* yozishibdi, – dedi Nexlyudov cho‘ntagidan sektantlarning xatini olib, – agar yozganlari rost bo‘lsa, juda g‘alati ish. Men shu bugunoq ularni ko‘rib, voqeani surishtirishga harakat qilaman.

– Nazarimda, avaxtadagilarning butun iltimosnomalarini tashuvchi vositachi bo‘p qolgansiz, – dedi advokat jilmayib. – Juda ko‘p, kuchingiz yetmas.

– Yo‘q, bu juda g‘alati ish, – dedi Nexlyudov. U voqeani qisqacha gapirib berdi: – Qishloqda odamlar Injil o‘qimoqchi bo‘lib to‘planishgan, boshliqlar kelib haydashgan. Kelasi yakshanba kuni odamlar yana to‘planishgan. Shundan keyin darhol uryadnikni** chaqirib, bayonnomma tuzishgan, odamlarni sudga berishgan. Sud tergovchisi so‘roq qilgan, prokuror yordamchisi aybnoma tuzgan, sud palatasi aybnomani tasdiqlagan va ularni sudga bergen: prokuror yordamchisi qoralovchi bo‘lgan, stolda daliliy ashyo bo‘lib Injil turgan. Shunday qilib, sektantlar surgunga hukm etilgan. Axir, bu juda mudhish ish-ku! Nahotki, shu gaplar rost bo‘lsa?

– Nimasiga hayron qolyapsiz?

* *S e k t a n t* – biror mazhab kishisi.

** *U r y a d n i k* – Chor Rossiyasida: uyezd politsiya mahkamasida eng kichik lavozim.

– Hammasiga. Mayli, uryadnik, ma'lum – nimaiki buyurilsa, shuni bajargan, lekin akt tuzgan prokuror yordamchisining ko'zi qayoqda ekan, axir, u o'qimishli odaim-ku.

– Hamma xato shunda-da, biz prokurorlarni va butun sud arbollarini qandaydir yangi liberal odamlar deb o'ylashga odatlanganmiz. Bir vaqtlar haqiqatan ham shunday edilar, lekin hozir butunlay boshqacha. Endi bular oyning yigirmanchi kunini poylashadigan to'ralar bo'p qolgan. U har oy moyana oladi, ko'proq topishdan bo'lak narsani o'ylamaydi, butun printsipi shundan iborat. Pul degan joyda har qanday odamni ayplashga, sud qilishga, kesishga tayyor.

– Nahotki, boshqa odamlar bilan birga Injil o'qigani uchun surgun qiladigan qonun ham bo'lsa?

– Agar Injilni o'qib, uni buyurilganidan boshqacha, ya'ni cherkov tafsiriga xilof ravishda sharh etganlari isbot etilsa, u qadar uzoq bo'limgan yerlarga surgun qilishgina emas, hatto katorgaga haydash ham mumkin. Pravoslav dinini xalq o'rtaida xo'rlagan kishi bir yuz to'qson oltinchi moddaga muvofiq surgun qilinadi.

– Yo'g'e.

– Sizga yolg'on gapirarmidim. Men hamisha sud arboblariga, sizlarni ko'rganimda to shu mahalgacha meni qamoqqa tiqib qo'ymaganlaringiz uchun shukur qilaman, deyman, – deb gapini davom etdirdi advokat. – Siz, men yoki hammamiz to shu mahalgacha qamalmagan ekanmiz, bu o'shalarning marhamati tufayli. Holbuki, qaysi birimizni bo'lsayam, huquqdan mahrum etib, yaqin bir yerga surgun qilishdan oson ish yo'q.

– Agar hamma ish prokuror yoki qonunni tatbiq etish-etmaslik qo'lidan keladigan shaxslar ixtiyorida bo'lsa, sudning nima keragi bor?

Advokat xoxolab kulib yubordi.

– Qayoqdagi savollarni berasiz-a! Bu bir falsafa-da, taqsir. Mayli, bu haqdayam bahslashish mumkin. Shanba kuni keling. Biznikida olimlar, adabiyotchilar va rassomlar bo'ladi. O'shanda umumiyl masalalar haqida gaplashamiz, – dedi advokat «umumiyl masalalar» so'zini kinoyaomuz dabdaba bilan so'zlab. – Xotinim bilan tanishsiz. Keling.

– Xo‘p, kelishga harakat qilaman, – deb javob berdi Nexlyudov yolg‘on gapi rayotganini, agar ilojini topsa, o‘scha kuni kechqurun unikida yig‘iladigan olimlar, adabiyotchilar va rassomlar o‘rtasida bo‘lmaslikka harakat qilishini his etib.

Nexlyudov, modomiki, sud arboblari qonunni o‘z xohishlaricha tatbiq qiladigan yoki qilmaydigan bo‘lsalar, sudning nima keragi bor, deganda advokatning kulib yuborgani, «falsafa» va «umumiy masalalar» so‘zlarini aytgan paytida tovushidagi ohang Nexlyudovga o‘zi bilan advokatning va ehtimol uning do‘stlarining masalaga tamomila boshqacha ko‘z bilan qarashini ko‘rsatdi. U Shenbokka o‘xshagan burungi oshnalaridan uzoqlashgan bo‘lishiga qaramay, o‘zini advokatdan ham, uning doirasidagi odamlardan ham battar uzoq his etdi.

XII

Turma uzoqda edi, vaqt esa alla-palla bo‘lib qolgan, shuning uchun ham Nexlyudov izvosh olib turmaga ketdi. O‘rta yashar, basharasidan aqli va mehribon odam ekani bilinib turgan izvoshchi ko‘chalarining birida yangi qurilayotgan kattakon uyni Nexlyudovga ko‘rsatdi.

– Qarang, qanday zo‘r imorat solishyapti, – dedi u go‘yo bu imoratning qurilayotganiga qisman o‘zi sababchi bo‘lganday faxrlanib.

Darvoqe, bahaybat va qandaydir g‘ayri oddiy, murakkab uslubda bir imorat qurilayotgan edi. Solinayotgan binoning atrofiga bir-biriga temir bandlar bilan biriktirilgan yo‘g‘on-yo‘g‘on qarag‘ay yog‘ochlardan havoza qo‘yilgan va yupqa taxta devor bilan ko‘chadan pana qilingandi. Havoza taxtalari ustida kiyimlariga ohak sachragan ishchilar chumolidek uymalanishardi: birlari g‘isht terar, boshqalari tosh yo‘nar, yana birovlar og‘ir zambil va chelaklarni yuqoriga ko‘tarib chiqib, bo‘shatib, pastga tushardilar.

Semiz, yaxshi kiyangan janob, me’mor bo‘lsa kerak, havoza oldida turib, yuqorini ko‘rsatib, ehtirom bilan qulq solayotgan vladimirlik pudratchiga allanima derdi. Pudratchi bilan me’mor yonidagi darvozadan bo‘sh aravalar chiqib, yuk ortilganlari kirib turar edi.

«Hammalari, ishlayotganlar ham, ularni ishlatayotganlar ham xuddi shunday bo‘lishi kerak, deb ishonadilar, – deb o‘yladi Nexlyudov uyga qarab, – homilador xotinlari uyda og‘ir ishlarni bajarib yurgan, chirik ko‘ylak kiygan bolalari chillakdek oyoqlarini cho‘zib, ochlikdan o‘lay deb, keksalardek tirjaygan bir paytda bular qandaydir bir keraksiz ahmoq odamga, o‘zlarini talab, xonavayron qilayotgan odamlarning biriga mana shu ahmoqona keraksiz saroyni quradilar».

Nexlyudov ovozini baland chiqarib, ko‘nglidagi gapni aytди:

- Ha, ahmoqona uy.
- Nega ahmoqona deysiz? – deb e’tiroz bildirdi izvoshchi o‘pkalab, – ahmoqona emas, xalqqa ish beryapti, rahmat.
- Axir, keraksiz bir ish-da.
- Qurishayotgan ekan, demak, kerakli, – deb e’tiroz bildirdi izvoshchi, – xalq shu tufayli non yeypatti.

Nexlyudov jim bo‘ldi, ayniqsa, g‘ildiraklarning shaldirashidan gapirish og‘ir edi. Avaxtaga yaqin qolganda izvosh tosh yo‘ldan shossega o‘tdi, gaplashish ancha yengil bo‘lib qoldi. Izvoshchi Nexlyudovga qarab yana gap boshladи.

– Nega xaloyiq zo‘r berib o‘zini shaharga uradi-ya, – dedi u orqasiga o‘girilib, ro‘paradan kelayotgan kalta po‘stinli, arra, bolta ko‘targan, qop orqalab olgan qishloqi ishchilarni Nexlyudovga ko‘rsatib.

- Burungi yillarga qaraganda ko‘pmi? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Nimasini aytasiz! Endi hamma yoqni bosib ketishgan, asti qo‘yavering. Xo‘jayinlar xohlagan paytlarida haydab yuboraveradilar. Hamma yoq odam.
- Nega bunday ekan-a?
- Ko‘payib ketishyapti-da. Hech qayerga sig‘may qoldi.
- Ko‘paysa, nima qipti? Qishloqda qolishsa bo‘lmaydimi?
- Qishloqda nima qilishadi yer bo‘limgandan keyin?

Nexlyudovning yarasiga bir narsa tegib og‘riganday bo‘ldi. Yarang nuqlu har qayerga tegib ketayotgandek tuyuladi, buning sababi shuki, yara bir narsaga tegib ketsa, qattiqroq og‘riydi.

Nexlyudov: «Nahotki, hamma yerda ahvol shu bo‘lsa?» – deb o‘yladi-da, izvoshchidan qishlog‘ida qancha yer borligini,

izvoshchining o'zining yeri qanchaligini, nega shaharga kelib qolganini surishtira boshladi.

— Qishloqda jon boshiga bir botmondan yer to'g'ri keladi, begin. Bizning uch kishilik yerimiz bor, — izvoshchi jon deb hikoya qila boshladi. — Uyda otam, ukam bor, bir ukam askarlikka ketgan. O'zлari ishlaydilar. Aslida-ku, ishlaydigan yeriym yo'q-ku-ya. Hali ukam ham Moskvaga ketmoqchi bo'lib yurib edi.

— Ijaraga yer olsa bo'lmaydimi?

— Shu zamonda qayerdan ijaraga yer olasan? Xo'jayinlar ham qo'llaridagi yerlarini sotib-sovurib ketib qolishdi. Hammasi savdogarlarning qo'liga o'tib ketdi. Ulardan sotib olib bo'psan — o'zлari ishlashadi. Yerlarimizning egasi fransuz, avvalgi xo'jayindan sotib olgan. Ijaraga bermaydi — vassalom.

— Qanaqa fransuz?

— Dyufar-fransuz, balki eshitgandirsiz? Katta teatrda aktrisalarga ulamasoch yasaydi. Ishi yaxshi, xo'pam dunyo yig'ibdi-da. Bekamizning hamma yer-mulkini sotib oldi. Endi bizga shu xo'jayin. Eshak qilib ustimizga minib olgan. O'zi yaxshi odam, shunisigayam shukur. Lekin xotini ruslardan, itning o'zginasi, Xudo ko'rsatmasin. Xaloyiqni talagani-talagan. Balo. Ana, turmagayam keldik. Qayerga olib boray, katta darvoza oldigami? Xoynahoy, kirgizmaslar.

XIII

Nexlyudov bugun Maslovani qanday holatda uchratishini o'ylab va avaxtadagi odamlar to'dasi hamda Maslovada zohir bo'lgan pinhona sir oldida qo'rqib yuragi orqasiga tortib ketgan holda katta darvoza qo'ng'iroq'ini chaldi va ichkaridan chiqqan nazoratchidan Maslovani so'radi. Nazoratchi surishtirib Maslovaning kasalxonadligini aytdi. Nexlyudov kasalxonaga bordi. Kasalxona qorovuli ochiq yuzli chol Nexlyudovni shu zahoti ichkari kiritdi, unga kim kerakligini bilib, bolalar bo'limiga yubordi.

Ust-boshiga karbol kislotasining hidi urib qolgan yosh doktor yo'lakka — Nexlyudov huzuriga chiqib, jiddiy turib, sizga kim kerak, deb so'radi. Bu doktor mahbuslarga keng yo'l berib qo'ygani uchun hamisha turma boshliqlari va hatto bosh doktor bilan g'ijillashgani

g'ijillashgan edi. Nexlyudov ham qonundan tashqari biron narsani so'rab qolmasin deb, shu bilan birga, hech kimni istisno qilmasligini ko'rsatmoq uchun o'zini jahldor qilib ko'rsatgan edi.

– Bu yerda ayollar yo'q – bu bolalar palatasi, – dedi yosh doktor.

– Bilaman, lekin bu yerda turmadan yuborilgan, kasallarga qarovchi ayol bor.

– Ha, ikkita ayol bor. Xo'sh, nima demoqchi edingiz?

– O'shalardan bittasi, Maslova degani mening yaqin odamim bo'ladi, – dedi Nexlyudov, – o'shani ko'rmoqchi edim: men shu xotinning ishi yuzasidan shikoyat arizasi bergani Peterburgga ketayotgandim. Undan tashqari, manavini berib qo'ymoqchi edim. Bu fotosurat, xolos, – dedi Nexlyudov cho'ntagidan xatjild chiqarib.

– Hay, mayli, – dedi doktor yumshab. Oq xalat kiygan kampirga o'girilib, Maslova degan kasal boquvchi mahbus ayolni chaqirib kelishni buyurdi. – Qani, o'tirsinlar, yoki qabulxonaga kirasisizmi?

– Rahmat, – dedi Nexlyudov. U doktorning o'ziga yaxshi muomala qilishga o'tganidan foydalaniib, kasalxonadagilar Maslovadan mammunummi-yo'qmi, deb so'radi.

– Yomonmas, avvalgi yashagan sharoiti nazarda tutilsa, durust ishlaydi, – dedi doktor. – Ana, o'ziyam kep qoldi.

Eshiklarning biridan kasal boquvchi kampir va uning ketidan Maslova chiqib keldi. Maslova yo'l-yo'l ko'ylak, oq peshband kiygan; boshida sochini berkitib turgan durra bor edi. Nexlyudovni ko'rib qip-qizarib ketdi, ikkilanganday to'xtab qoldi, keyin qovog'ini soldi-da, yerga qaraganicha yo'lakka solingen poyondoz ustidan yurib Nexlyudov tomon tez-tez kela boshladi. Nexlyudov yoniga kelgach, unga qo'l bergisi kelmagandi-yu, lekin qo'lini uzatdi va avvalgidan battar qizarib ketdi. Nexlyudov uni tajanglik qilgani uchun uzr so'ragan o'sha kundan buyon ko'rman, bu safar ham uni xuddi o'sha kayfiyatda ko'raman, deb o'ylagandi. Lekin bu safar Katyusha tamomila boshqacha edi, yuzining ifodasida ham allaqanday yangilik bor edi: Katyusha vazmin, tortinchoq, Nexlyudovning nazarida unga noxushlik bilan qaragandek edi. Nexlyudov unga boyta doktorga aytgan gapini – Peterburgga ketayotganini aytди va Panovodan keltirgan surat solingen xatjildni uzatdi.

– Buni Panovodan topib keldim, eski surat ekan, balki ko'nglingiz ochilar. Oling.

Katyusha qora qoshlarini kerib, g‘ilay ko‘zлari bilan buning nima keragi bor, deb so‘rayotganday hayron bo‘lib qaradi-da, indamasdan xatjildni olib qo‘yniga soldi.

- U yerda xolangizni ko‘rdim, – dedi Nexlyudov.
- Rostdan-a? – dedi u beparvogina.
- Sizga bu yer yaxshimi? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Durust, – dedi Katyusha.
- Judayam og‘irmasmi?
- Yo‘q, unchalikmas. Hali ko‘nikkanimcha yo‘q.
- Siz uchun juda xursandman. Har holda o‘sha joydan o‘lsa, o‘ligi ortiq.
 - Qaysi o‘sha joydan? – dedi Maslova qip-qizarib ketib.
 - Avaxtadan, – dedi shoshib Nexlyudov.
 - **Nimas**i tuzuk? – deb so‘radi u.
 - **Bu yerdagi** odamlar durust bo‘lsa kerak, deb o‘ylayman. U yoqdagilarga o‘xshagani yo‘q.
 - U yoqda yaxshi odamlar ko‘p, – dedi Maslova.
 - Menshovlar borasida harakat qildim, ularni ozod qilishsa kerak, degan umiddaman, – dedi Nexlyudov.
 - Xudoyo aytganingiz kelsin, shunday ajoyib kampirki, – dedi Katyusha kampir haqidagi fikrini yana takrorlab; keyin sal jilmayib qo‘ydi.
 - Bugun Peterburgga jo‘nayman. Tez orada ishingiz ko‘riladi, hukmni bekor qilarlar, deb umid qilaman.
 - Bekor qilishsa-qilishmasa, endi baribir, – dedi Maslova.
 - Nega endi?
 - Shunday, – dedi u Nexlyudovning yuziga savol nazari bilan qiya boqib.

Nexlyudov uning so‘ziga va qiya boqishiga razm solib: «Katyusha mening avvalgi so‘zimda turgan-turmaganimni bilishni istayapti», deb o‘yladi.

- Sizga nega baribirligini bilmayman. Ammo sizni oqlashadimiyo‘qmi, men uchun baribir, – dedi Nexlyudov. – Har ikki holdayam bergen so‘zimni bajarishga tayyorman, – dedi qat’iy qilib.

Maslova boshini ko‘tardi, qop-qora g‘ilay ko‘zlarining biri Nexlyudovning yuziga, ikkinchisi allaqayoqqa qarar, yuzi suyunchidan

yorishib ketgandi. Lekin tili ko‘zi aytib turgan narsalarning tamomila aksini aytди.

– Bu gapingiz o‘rinsiz, – dedi Maslova.

– Bilib qo‘ying deyapman-da.

– Bu haqda aytiladigan gap aytilib bo‘ldi, ortiq gapishtining hojati yo‘q, – dedi Maslova tabassumdan o‘zini zo‘rg‘a to‘xtatib.

Palatada qandaydir shovqin ko‘tarildi. Bola yig‘isi eshitildi:

– Meni chaqirishyapti, shekilli, – dedi Maslova atrofga olazarak bo‘lib qarab.

– Xo‘p, xayr bo‘lmasam, – dedi Nexlyudov

Maslova uning uzatib turgan qo‘lini ko‘rmaganlikka solib qo‘l siqishib xayrlashmadi, orqasiga o‘girilib, shodligini yashirishga urinib, yo‘lakdagi poyondoz bo‘ylab tez-tez yurib chiqib ketdi.

Nexlyudov o‘ziga o‘zi: «Uning ko‘nglidan nimalar kechyaptiykin? Nimalarni o‘ylayaptiykin? O‘zini qanday his etyaptiykin? Meni sinab ko‘ryaptimi yoki haqiqatan ham meni afv etolmayaptimi? Butun o‘ylaganlarini, hislarini aytolmayaptimi yoki aytishni istamayaptimi? Ancha yumshab qoldimikin yoki battar achchiqlandimikin?» – deb savol berar va bularga javob topolmasdi. Nexlyudov bir narsaga – Maslovaning o‘zgargani, unda ichki o‘zgarish yuz bergeniga amin edi. Bu o‘zgarish Nexlyudovni Maslova bilangina emas, balki bu o‘zgarishning vujudga kelishiga sababchi bo‘lganning o‘zi bilan birlashtirar edi. Mana shu birlashuv Nexlyudovni o‘zida yo‘q quvontirar va ko‘nglini yumshatardi.

Sakkizta bolalar karavoti qo‘yilgan palataga qaytgach, Maslova hamshiraning buyrug‘i bilan bolalarning o‘rnini tuzata boshladi, ikki bukilib engashib turib choyshab yopayotganda sirg‘anib ketdi va yiqilishiga sal qoldi. Tomog‘i bog‘langan, sog‘ayib kelayotgan bola buni ko‘rib kulib yubordi. Maslova ortiq o‘zini tutib turolmadi-da, karavotning bir chekkasiga o‘tirib shunday xoxolab kulib yubordiki, bir necha bola unga qo‘silib kulishdi. Hamshira esa jahl bilan:

– Muncha hiringsaysan? Haliyam o‘sha avvalgi joyimdamani, deb o‘ylaysanmi? Bor, ovqatlarni keltir, – deb o‘shqirdi.

Maslova jim bo‘ldi, idish-tovoqlarni ko‘tarib buyurilgan joyga qarab ketdi, lekin kulishi taqiqlangan tomog‘i bog‘log‘liq

bolaga ko‘zi to‘qnash kelib yana piqillab kulib yubordi. Shu kuni Maslova kechgacha bir necha marta, yolg‘iz qoldi deguncha xatjilddan suratni yarim beligacha chiqarib tomosha qildi; faqat kechqurunga borib, navbatchilik tugab kasal boquvchi ikkinchi bir ayol bilan birga turadigan hujrasida yolg‘iz qolgandagina Maslova xatjild ichidan suratni olib, rangi o‘ngib, sarg‘ayib ketgan suratdagilarning yuzlarini, kiyimlarini, balkon zinalarini, Nexlyudovning, o‘zining va ammalarining orqasida ko‘rinib turgan butalarga ko‘zlarini tikib uzoq tomosha qildi. Suratga qarab hech to‘ymasdi, ayniqsa, o‘zining peshonasiga tushgan jingalak sochlari, chiroyli yuziga qarab to‘ymasdi. U shu qadar berilib tomosha qilardiki, hatto kasal boquvchi ikkinchi xotinning hujraga kirganini ham payqamay qoldi.

– Bu nima? Anovi kishi berib ketdimi? – deb so‘radi semizgina, xushmuomala xotin suratga engashib qarab. – Rostdanam shu o‘zingmi?

– Kim bo‘lardi? – dedi Maslova jilmayib sheringining yuziga tikilib.

– Manavi kim? O‘shaning o‘zimi? Manavinisi onasimi?

– Ammasi. Meni taniyolmadingmi? – deb so‘radi Maslova.

– Qayoqdan taniy? Ikki dunyodayam taniyolmasdim. Yuzing butunlay boshqacha bu yerda. O‘shandan beri o‘n yil o‘tgandir chog‘ii!

– Yillar emas, butun umr o‘tib ketdi, – dedi-yu, Maslovaning quvnoqligidan asar ham qolmadı. Yuzi tumtayib, qoshlarining o‘rtasida ajin paydo bo‘ldi.

– Anovi joyda umr o‘tkazish osongina bo‘lsa kerak?

– Ha, oson, – deb takrorladi Maslova ko‘zini yumib va boshini chayqab, – katorgadan beshbattar.

– Nega unday?

– Shunday. Kechqurun soat sakkizdan sahargacha – to‘rtgacha. Har kuni ahvol shu.

– Shunaqa ekan, nega tashlab ketishmaydi?

– Tashlab ketgilari keladi-yu, lekin iloji yo‘q-da. Nimasini aytay! – dedi Maslova, keyin irg‘ib o‘rnidan turdi, suratni stol tortmasiga tashladi-da, achchiq ko‘z yoshlарini zo‘rg‘a tiyib, eshikni taraqlatib yopib yo‘lakka chiqib ketdi. Suratni tomosha qilarkan, u o‘zini suratda tasvir etilgan vaqtdagidek his etgan va o‘shanda

u bilan naqadar baxtiyor bo‘lganini, bundan keyin ham baxtiyor bo‘lishi mumkinligini xayol qilgan edi. Sherigining so‘zлari esa uning hozir qanday odamligini, anovi yerda bo‘lganini eslatdi – o‘sha mahaldagi hayotining dahshatini esiga soldi, o‘shanda bu hayotning mudhish ekanini sal-pal his etsa-da, uni e’tirof etishga yuragi betlamasdi. Hozir u o‘sha dahshatli tunlarni, ayniqsa, pul berib uni ajratib olib ketishni va‘da qilgan bir talabani kutgan bayram kechasini yaqqol ko‘z oldiga keltirdi. O‘zining oldi ochiq, sharob to‘kilgan qizil shohi ko‘ylagini kiygan, chigal bo‘lib qolgan sochiga qizil bant bog‘lagan, horib-charchagan Maslova mast holda tungi soat ikkilarda mehmonlarni jo‘natib, raqlar orasidagi tanaffus vaqtida skripkaga jo‘r bo‘lib pianino chaluvchi qotmagina, yuziga issiqlik toshgan ayol yoniga o‘tirib og‘ir hayotidan shikoyat qilganini esladi. Shunda u xotin ham o‘z ahvoldidan nolib, hayotini o‘zgartirmoqchi ekanini aytgan edi. Shu mahal ularning yoniga Klara kelib qoldi, uchalovi bunday turmushga barham berishga ahd qilishgan edi. Ular bugungi tun tugadi, deb xayol qilib, endi tarqalmoqchi bo‘lib turganlarida to‘satdan dahlizda mast-alast mehmonlarning shovqinlari eshitilib qoldi. Skripkachi skripkasini chalib yubordi, jo‘rchi ayol o‘ynoqi bir rus raqs kuyining birinchi bandini pianinoda chala boshladi, terga pishgan, og‘zidan sharob hidi kelib turgan, oq bo‘yinbog‘ taqqan, frak kiygan, hiqichog‘i tutib turgan pakana kishi kelib unga yopishdi va bir qo‘l o‘yin qilgach, frakini yechib tashladi. Ikkinchisi esa soqolli, baqaloq bir odam bo‘lib, buning ham fraki bor edi (ular allaqanday baldan qaytayotgandilar). Bunisi kela solib Klarani ilib ketdi va ular anchagacha chir-chir aylanishdi, raqs tushishdi, baqirib-chaqirishdi, ichishdi... Shu alfovza bir yil, ikki yil, uch yil o‘tib ketdi. Nega o‘zgarmasin! Mana shularning hammasining sababchisi u. Birdan ko‘nglida Nexlyudovga qarshi ilgarigi alamlari qo‘zg‘alib ketdi, uni urishgisi, ta’na qilgisi keldi. U shu bugun Nexlyudovga, sizni yaxshi bilaman, endi bo‘sh kelmayman, bir vaqtlar siz tanimdan bahra olgan bo‘lsangiz-da, endi ruhan mendan istifoda etolmaysiz, bunga yo‘l qo‘ymayman, o‘z oljanobligingizni namoyish qilish uchun meni bir qurolga aylantirolmassiz, deb aytadigan paytni qo‘ldan chiqarganiga afsuslandi.

Nihoyat, uni ta'na qilishning befoydaligidan, xo'rlangan ko'ngliga taskin berish uchun sharob ichgisi kelib qoldi. Agar avaxtada bo'lganida Nexlyudovga bergan va'dasiga xilof ravishda, albatta, ichgan bo'lardi. Bu yerda esa feldsherdan boshqa hech kimdan sharob topib bo'lmasdi. Feldsher shilqimlik qilaverib jonidan to'y-dirgani uchun Katyusha undan qo'rqardi. Erkaklar bilan muomalada bo'lish uning joniga tekkan edi. Yo'lakdag'i kursiga biroz o'tirib, hujrasiga qaytdi va sherigining savoliga javob qaytarmay, o'zining xazon bo'lgan umriga achinib uzoq yig'ladi.

XIV

Peterburgda Nexlyudovning uchta ishi bor edi: Maslovaning senatga berilgan shikoyatnomasi, Fedosya Biryukovaning arz-shikoyat komissiyasidagi ishi va Vera Bogoduxovskayaning topshirig'iga ko'ra, jandarma boshqarmasidagi yoki uchinchi bo'limdagi ishi, ya'ni Shustovani ozod etish va onaning qal'aga qamalgan o'g'li bilan ko'rishuviga ijozat olish ishi; bu haqda Vera Bogoduxovskaya unga xat yozib bergan edi. Mana shu ikki ishni Nexlyudov bir ish deb hisoblardi. To'rtinchi ish – Injilni o'qib, uni sharhlaganlari uchun bola-chaqalaridan ajratib Kavkazga surgun qilinayotgan sektantlarning ishi edi. Nexlyudov fursat topsa, ular uchun emas, o'zi uchun bu ishni aniqlashga, harakat qilishga ahd qilgan edi.

Maslennikov bilan so'nggi marta ko'rishganidan buyon, ayniqsa, qishloqqa borib kelganidan beri, Nexlyudovning yuragida shu vaqtgacha o'zi yashab kelgan muhitga, bir qism odamning rohat-farog'atda yashashi uchun millionlab kishilarning azob tortayotganini ustalik bilan niqoblagan muhitga qarshi nafrat uyg'ondi. Bu muhitdagi odamlar u azoblarni ko'rmas, shuning uchun ham o'zlarining rahmsizliklarini, kechirgan hayotlarining jinoyatdan bo'lak narsa emasligini ko'rolmasdilar. Nexlyudov endi shu muhitdagi odamlar bilan uchrashganda o'ng'aysizlik his etar, o'zini o'zi koyirdi. Holbuki, ilgarigi odatlari, qarindoshlik va do'stlik munosabatlari uni shu muhitga jalb etardi; eng muhimi shuki, hozir butun qalbini band etgan ishni amalga oshirish uchun – Maslovaga va yordam beraman deb va'da qilgan barcha jafokashlarga yordam berish uchun o'zi hurmat qilmagan, hatto ko'pincha g'azabini, nafratini qo'zg'agan shu muhitdagi odamlarga murojaat qilishi kerak edi.

Peterburgga kelib xolasi, sobiq vazirning xotini grafinya Charskayanikiga tushgan Nexlyudov o‘ziga yot bo‘lib qolgan zodagonlar muhitining markaziga tushib qoldi. Bu unga xush yoqmas, ammo boshqa iloj yo‘q edi. Xolasinikiga tushmay mehmonxonaga tushsa, xolasini xafa qilgan bo‘lardi. Vaholanki, xolasining tanish-bilishlari ko‘p bo‘lib, Nexlyudovga foydasi tegib qolishi mumkin edi.

Nexlyudov kelgan hamono uni qahva bilan siylarkan:

– Sen to‘g‘ringda har xil gaplar bor. G‘alati ishlar, – dedi unga grafinya Katerina Ivanovna. – Vous posez pour un Howard! Jinoyatchilarga yordamlasharmishsan. Turmama-turma yurarmishsan, axloqlarini tuzatayotganmisshsan.

– Yo‘g‘-e, xayolimgayam keltirganim yo‘q.

– Nima qipti, yaxshi ish. Lekin bunga bir ishq mojarosi aralashgan bo‘lsa kerak. Qani, gapirib ber-chi.

Nexlyudov Maslovaga bo‘lgan munosabatini qanday bo‘lsa, shunday gapirib berdi.

– Ha-a, esimda, o‘sha kampirlarinikida turgan vaqtingda sho‘rlik Elen allanimalar degandi menga: ular seni o‘sha asrandi qizlariga uylantirib qo‘yishmoqchi bo‘lishgan, shekilli (grafinya Katerina Ivanovna Nexlyudovning ammalarini yomon ko‘rardi)... O‘shami? Elle est encore jolie?**

Yekaterina Ivanovna oltmishta kirgan, baquvvat, hushchaqchaq, serg‘ayrat, sergap xotin edi. Bo‘yi novcha, o‘zi juda semiz, labining ustidagi hati sal-pal bilinib turardi. Nexlyudov uni yaxshi ko‘rar va yoshligidan boshlab xolasining g‘ayratidan, xush-chaqchaqligidan ruhlanar edi.

– Yo‘q, ma tante***, hammasi o‘tib ketdi. Unga yordam bermoq-chiman faqat. Nega deganda, birinchidan, u bekordan-bekorga kesilib ketgan, bunga men aybdorman, taqdirining shunday bo‘lib ketishiga men aybdorman. Men qo‘limdan kelganicha yordam berishga majburman, deb o‘ylayman.

– Lekin eshitishimcha, unga uylanmoqchiyammishsanmi?

– Ha, uylanmoqchi edim-u, lekin u ko‘nmayapti.

* O‘zingni juda Govard qilib ko‘rsatyapsan (*fran.*).

** U haliyam chiroylimi? (*fran.*)

*** Xolajon (*fran.*).

Katerina Ivanovna peshonasini tirishtirib, ko'zini olaytirib, hayrat bilan indamay jiyaniga qaradi. To'satdan chehrasi o'zgardi, yuzida mammunlik alomati ko'rindi.

- E-e, sendan ko'ra aqlli ekan u. E, tentak! Uylanaverardingmi?
- Hech so'zsiz.
- Anovi ishni qilib yurgandan keyinam-a?
- Albatta, hammasiga men aybdorman-ku.
- Yo'q, sen dovdir ekansan-ku, – dedi xolasi o'zini jilmayishdan tiyib. – Uchiga chiqqan dovdir ekansan-ku, lekin men seni shunaqa uchiga chiqqan dovdirliging uchun ham yaxshi ko'raman, – deb takrorlardi u nazarida jiyanining ruhiy ahvolini to'g'ri ifoda etuvchi so'zni topganidan quvonib. – Bu voqeanning to'g'ri kelib qolganini qara, – deb davom etdi u, – Aline-niki ajoyib Magdalinalar uyiga aylangan. Men ham bir borgandim. O'lgudek rasvo ekan ular. Keyin kelib rosa yuvindim. Lekin Aline corps et a'me' shu ishga berilgan. Biz anovi senikini Aline-ga beramiz. Tuzatsa, shu tuzatsin-da.
 - U katorgaga hukm qilingan. Men hukmni bekor qildirish uchun urinib ko'rgani kelganman-da. Sizga tushadigan birinchi ishim shu.
 - Shunaqa degin! Ishi qayerda hozir?
 - Senatda.
 - Senatda? Voy, mening aziz cousin Levushkam senatda-ku. Ha, aytmoqchi, u ahmoqlar departamentida – geroldiyada** ekan-ku. Lekin o'sha yerning o'zida ishlaydiganlardan hech kimni tanimayman. Hammasi qayoqdagi nemislarmi-yey: Ge, Fe, De – tout l'alphabet***; yo bo'lmasa qandaydir Ivanovlar, Semyonovlar, Nikitinlar, yoki Ivanenko, Simonenko, Nikitenkolar, pour varier. Des gens de l'autre monde****. Hay, mayli, erimga aytaman. Erim ularni taniydi. U hammani taniydi. Aytaman unga. O'zing yaxshilab tushuntirib qo'y, men gapirsam, o'lsayam tushunmaydi. Nima gapirsam, baribir, hech narsa tushunmadim, deyaveradi. C'est un parti pris*****. Hamma tushunadi-yu, faqat u tushunmaydi.

* Jon-tani bilan (*fran.*).

** Geroldiya – dvoryanlarga unvon va imtiyoz beradigan muasssasa.

*** Butun alifbo (*fran.*).

**** Rang-baranglik uchun. Boshqa muhit kishilari (*fran.*).

***** Oldindan shu fikrga kelib qo'ygan (*fran.*).

Shu mahal paypoq kiygan yugurdak kumush patnisda xat olib kirdi.

- Aline-dan ekan. Ana endi Kizeveterniyam eshitadigan bo'lding.
- Kizeveter deganingiz kim?
- Kizevetermi? Hali kelgin, kimligini ko'rasan. U shunday gapiradiki, hatto ashaddiy jinoyatkorlar ham tiz cho'kib yig'lab, tavba qilib yuboradilar.

Grafinya Katerina Ivanovna, garchi bu uning xarakteriga to'g'ri kelmasa-da, g'alati ko'rinsa-da, nasroniylikning mohiyati tavbaga ishonishdan iborat, degan nazariyaning o'tkir tarafdoi edi. U o'sha vaqtlarda urf bo'lgan shu maslak targ'ib qilinadigan majlislarga borar, bu mazhabdagilarni uyiga chaqirib turardi. Bu maslakning butun diniy marosimlar, ikonalar va sir-asrорlarni inkor etishiga qaramay, grafinya Katerina Ivanovnaning barcha xonalarida, hatto karavotining tepasida ham ikona bor edi. U cherkov talab qilgan marosimlarning hammasini bajarar va bunda hech qanday qaramaqarshilik ko'rmas edi.

- Sening Magdalinang uning so'zini tinglaganda edi, darrov o'zgarardi, – dedi grafinya. – Kechqurun albatta uyda bo'l. O'z qulog'ing bilan eshitasan. Ajoyib odam.
- Bu meni tariqcha qiziqtirmaydi, ma tante.
- Senga aytyapman-u, juda qiziq deb. Albatta, yetib kel. Qani, gapir, menda yana qanday ishing bor? Videz votre sac*.
- Yana qal'ada bir ish bor.
- Qal'adami? Bo'lmasa, o'sha yerdan baron Krigsmutga xat yozib berishim mumkin. C'est un tres brave homme**. O'zing ham bilasan uni. Otangning o'rtog'i. Il donne dans le spiritisme***. Hay, buning zarari yo'q. O'zi yaxshi odam. U yerda nima ishing bor edi?
- Bir xotinning o'sha yerda qamalib yotgan o'g'li bilan uchrashuviga ijozat so'rash kerak. Bu ish Krigsmutga emas, Chervyanskiyning izmida deyishgandi.

* To'kib sol (*fran.*).

** Juda mo'tabar odam (*fran.*).

*** Spiritizmga qiziqadi (*fran.*).

- Chervyanskiyni yomon ko'raman, lekin Mariettening eriku. Mariettedan iltimos qilish kerak. Iltimosimni yerda qo'y maydi. Elle est tres gentille*.
- Yana bir xotin haqida iltimos qilish kerak. Bir necha oydan beri qamalib yotibdi, lekin nega qamalganini hech kim bilmaydi.
- Yo'g'-e, nimaga qamalganini o'zi bilsa kerak, axir. Ular juda yaxshi bilishadi. U sochi qirqilganlar qilmishiga yarasha jazosini tortsin.
- Qilmishiga yarashami-yo'qmi, buni biz bilmaymiz. Ular esa azob chekib yotishibdi. O'zingiz – nasroniysiz, Injilga ishonasiz-u, shu qadar toshyuraksizki...
- Buning unga daxli yo'q. Injil – o'z yo'liga, lekin yomon yomonligini qo'y maydi. O'zim nigilistlarni**, ayniqsa, sochi qirqilgan nigilist ayollarni ko'rarga ko'zim bo'lmasa-yu, ularni yaxshi ko'raman, deb aytsam, undan yomon.
- Nega jiningiz suymaydi ularni?
- Birinchi mart voqeasidan keyin ham nega deb so'raysanmi?
- Lekin hammasiyam birinchi mart voqeasida ishtirok etmagan-ku.
- Baribir, o'zgalarning ishiga suqlishni kim qo'yibdi ularga. Bu xotinlarning ishi emas.
- Xo'sh, bo'lmasam Mariette-chi, u ishga aralashsa maylimi, sizningcha? – dedi Nexlyudov.
- Mariette? Mariette – Mariette. Bular bo'lsa, Xudo olsin, allaqayoqdag'i Xaltyupkina degani bizga o'rgatmoqchi bo'ladi.
- O'rgatmoqchi emas, shunchaki xalqqa yordam berishmoqchi.
- Kimga yordam berish-bermaslikni ularsiz ham bilishadi.
- Axir, xalq azob chekib yotibdi. Kuni kecha qishloqdan keldim. Ajabo, bizning zeb-ziynat ichida yashashimiz uchun mujiklarning och-nahor, o'lgan-tirilganiga qaramay ishlashi shartmi? – dedi xolasining mehribonligidan iyib, beixtiyor butun o'ylaganlarini to'kib solishni istagan Nexlyudov.
- Men ham ishlab, och-nahor yurishimni istaysanmi?

* Juda yoqimtoy xotin (*fran.*).

** *Nigilist* – XIX asrning 60-yillarda Rossiyada paydo bo'lган, dvoryanlaran' analariga va odatlariiga, krepostnoylik g'oyasiga keskin ravishda salbiy ko'z bilan qaragan, quyi tabaqadan chiqqan intelligent.

– Yo‘q, sizni och yuring demayman, – dedi Nexlyudov beixtiyor jilmayib, – faqat hammamiz ham ishlab, hammamiz yeylek, demoqchiman.

Xolasi yana qoshini chimirib, ko‘zini olaytirib, yer ostidan jiyaniga qaradi.

– Mon cher, vous finirez mal*, – dedi u.

– Nega endi?

Shu mahal xonaga baland bo‘yli, keng yag‘rinli general kirib keldi. Bu grafinya Charskayaning eri, iste’foga chiqqan vazir edi.

– E-e, Dmitriy, salom, – dedi u yangitda soqoli qirilgan yuzini Nexlyudovga tutib, – qachon kelding?

U indamay xotinining peshonasidan o‘pdi.

– Non, il est impayable**, – dedi grafinya Katerina Ivanovna eriga murojaat qilib. – Menga daryoga borib kir chayqa, kartoshka yeb kun ko‘r, deyapti. Qip-qizil tentak bu, lekin baribir iltimosini yerda qo‘yma. Juda dovdir, – dedi so‘zini tuzatib. – Eshitdingmi: Kamenskaya juda kuyib-pishib o‘layotgan mish, yana bir kori hol bo‘lmasaydi deb qo‘rqishayotgan mish, – dedi u eriga, – borib kelsang bo‘lardi.

– Ha, ahvoli juda yomon, – dedi eri.

– Qani, gaplastinglar borib, mening yozadigan xatlarim bor.

Nexlyudov mehmonxona yonidagi xonaga o‘tgan ham ediki, grafinya o‘scha yerdan turib:

– Nima deysan, Mariette-ga xat yozaymi? – deb qichqirdi.

– Marhamat qiling, ma tante.

– Bo‘lmasam en blanc*** qoldirib ketaman, sochi qirqilgan ayol haqidagi iltimosingni bildiraman, u keyin eriga buyurar. Eri aytganini qiladi. Meni qahri qattiq odam deb o‘ylama. Sening protegeeslarining hammasi rasvo odamlar, lekin je ne leur veux pas de mal****. Xudo yor bo‘lsin! Bor, boraqol endi. Kechqurun, albatta, uyda bo‘l. Kizeveterning gapini eshitasan. Keyin ibodat qilamiz. Agar qarshilik qilmasang, sa vous fera beaucoup de bien*****.

* Azizim, oqibating yomon bo‘ladi (*fran.*).

** Yo‘q, u juda qiyomat odam (*fran.*).

*** Joy (*fran.*).

**** Ularga yomonlikni ravvo ko‘rmayman (*fran.*).

***** Bu senga katta foyda keltiradi (*fran.*).

Bilaman-ku, axir, Elen ham, sen ham bu masalada juda orqada qolib ketgansizlar. Xo‘p, xayr bo‘lmasam.

XV

Graf Ivan Mixaylovich iste’foga chiqqan vazir va qat’iy fikrli odam edi.

Graf Ivan Mixaylovich yoshlik chog‘idan boshlab shu narsaga qattiq ishonardiki, qushlarning qurt-qumursqlar bilan oziqlanib, ustlarini pat va tuk qoplashi, osmonda uchishi zarur bo‘lganidek, o‘zining ham pazanda oshpazlar pishirgan qimmat ovqatlarni yeishi, eng qimmatli, yaxshi liboslar kiyishi, eng yuvosh va chopqir otlarni minishi zarur deb hisoblar, shu sababdan bu narsalar hamma vaqt muhayyo turishi kerak, deb o‘ylardi. Bulardan tashqari, graf Ivan Mixaylovich xazinadan qanchalik ko‘p miqdorda pul olsa, ordenlari qancha ko‘p bo‘lsa, olmos nishonlardan tortib yana allanimalargacha olsa, tojdarlar va malika oyimlar bilan tez-tez ko‘rishib gaplashib tursa, shuncha yaxshi bo‘ladi, deb hisoblardi. Graf Ivan Mixaylovich aqidasining asosini tashkil etgan mana shu shartlardan boshqa jamiki narsani ahamiyatsiz va arzimas narsa hisoblardi. Qolgan narsalarning bo‘lgan-bo‘limgani bilan uning ishi yo‘q edi. Graf Ivan Mixaylovich qirq yil mobaynida shu aqidaga amal qilib yashab, ishini yurgizib keldi va qirq yildan keyin vazir martabasiga ko‘tarildi.

Graf Ivan Mixaylovichning vazirlik martabasiga erishuviga sabab bo‘lgan asosiy xususiyatlari shundan iborat ediki, u, birinchidan, aloqa qog‘ozlari va qonunlarning ma’nosini anglay olar, juda silliq bo‘lmasa-da, imlo xatosiga yo‘l qo‘ymay anglashilarli aloqa qog‘ozlari yoza bilardi, ikkinchidan, juda basavlat edi. Lozim bo‘lib qolgan kezlarda o‘zini juda mag‘rur, hatto yaqiniga yo‘lab bo‘lmaydigan darajada ulug‘ qilib ko‘rsatar, joyi kelganda esa sermulozamat, xushomadgo‘y, laganbardor, uchinchidan, na shaxsiy, ma’naviy va na umumiylar qoida yoki printsipga ega emasdi. Shuning uchun ham kezi kelganda hammaning fikriga qo‘shilaverar, lozim bo‘lib qolganda esa hech kimning fikriga qo‘shilmasligi mumkin edi. Shu zaylda u biror ish qilar ekan, o‘zini sipo tutishga, o‘ziga o‘zi qarshi gapirmaslikka harakat qilar, shu bilan birga, shu qilayotgan ishining jo‘ya-nojo‘yaligi bilan, bundan

Rossiya imperiyasiga yoki butun dunyoga zo'r foyda yoinki katta ziyon kelishi bilan sira ishi yo'q edi.

Vazirlik martabasiga mingandan keyin uning izmida bo'lgan odamlargina emas – uning izmidagi odamlar va yaqinlari ko'p edi – hatto barcha begona odamlar ham, uning o'zi ham uni g'oyat aqli bir davlat arbobi deb bilardi. Lekin ma'lum bir vaqt o'tib u hech narsa qilmagandan, hech ish ko'rsatmagandan keyin, yashash uchun kurash qonuniga ko'ra, xuddi o'ziga o'xshab qog'oz yozish va anglashni o'rganib olgan basavlat, printsipsiz to'ralar uni siqib chiqarishgach, iste'fo berishga majbur bo'ldi, shundan keyin uning g'oyat aqli va chuqur o'ylaydigan odam emasligi u yoqda tursin, balki o'ziga bino qo'ygani bilan fikr doirasi tor, mulohazalari bemaza konservativ gazetalarning bosh maqolasi darajasiga zo'rg'a yetadigan, ma'lumotsiz odamligi hammaga ma'lum bo'ldi. Shundan so'ng uni siqishtirib chiqargan boshqa ma'lumotsiz, dimog'dor to'ralardan ortiqcha yeri yo'qligi bilindi, bunga o'zining ham ko'zi yetib qoldi. Lekin shunga qaramay, yil sayin xazinadan mumkin qadar ko'proq pul, rasmiy kiyimlari uchun yangi-yangi ziynatlar olib turish kerak, degan ishonchda edi. Bu e'tiqod shu qadar kuchli ediki, uning bu talablarini rad etishga hech kim botinolmasdi. Shunday qilib u qisman nafaqa tariqasida, qisman yuqori davlat muassasasida a'zoligi uchun va har turli komissiyalarda, qo'mitalarda rais bo'lgani uchun har yili o'n minglab pul olib turar, buning ustiga, yelkasiga va shimiga zarrin uqa taqmoq hamda frakka yangi lentalar va emal-langan yulduzlar taqmoq huquqiga ega edi. Graf buni juda qadrlar, sevardi. Shunday qilib, graf Ivan Mixaylovichning oshna-og'ayni, tanish-bilishi ko'p edi.

Graf Ivan Mixaylovich Nexlyudovning gapiga bir vaqtlar ish boshqaruvchilarning ma'ruzasini tinglagandek qulqoq soldi-da, unga maktub yozib berajagini, maktubning birini shikoyat depar-tamentidagi senator Volfga yozajagini aytdi.

– U to'g'risida har xil gaplar yuradi, lekin dans tous les cas c'est un homme tres comme il faut*, – dedi u. – Menden yaxshilik ko'rgan, qo'lidan kelganicha yordam qiladi.

Ikkinci maktubni Ivan Mixaylovich ariza komissiyasidagi nufuzli bir kishiga yozdi. Nexlyudov gapirib bergen Fedosya

* Har holda ancha durust odam (*fran.*).

Biryukovaning ishi uni juda qiziqtirdi: Nexlyudov bu haqda imperator oyimga xat yozmoqchi bo'lib yurganini aytganida, graf bu ish haqiqatan ham ta'sirli ekanini, o'rni kelsa, o'sha yerda bir gapirib o'tishi mumkinligini gapirdi. Lekin biror va'da bermadi. Ariza o'z yo'li bilan boraversin. Mabodo joyi kelib qolsa, payshanba kuni bo'ladigan petit comit-ga* taklif qilgudek bo'lishsa, aytib o'tarman, deb o'yładi u o'zicha.

Grafdan ikkala maktubni, xolasidan Mariette-ga yozilgan xatni olib, Nexlyudov shu zahoti o'sha dargohlarga qarab ketdi.

U eng avval Mariette-nikiga yo'naldi. O'rtahol zodagon oilasiga mansub bo'lgan Mariette-ni qiz bolalik chog'idan bilardi, keyin uning mansabdor bir kishiga tekkanini ham eshitgan edi. Uning eri haqida Nexlyudovning qulog'iga juda ko'p xunuk gaplar etib kelgandi. Bu odamning toshyrakligini, yuzlab va minglab siyosiy mahbuslarga azob berish uning asosiy vazifasi ekanini eshitgandi. Mazlumlarga yordam berish uchun zolimlarning tarafini olishi, ularning faoliyatini qonuniy deb topganday, ularga iltimos qilishga majbur bo'lishi, jabr qilayotganlarini o'zları sezmaydigan, shunga odatlanib qolgan zolimlarning ba'zi shaxslarga nisbatan zulm qilmasligini so'rab murojaat etishga to'g'ri kelishi Nexlyudov uchun har vaqtdagiday juda og'ir tuyular edi. Shunday paytlarda u boshi g'ovlab, o'zidan norozilikni his etar, so'rasammirosso'ramasammikan, deb ikkilanardi-yu, lekin har gal so'rash kerak, degan qarorga kelardi. O'sha Mariette va uning erining yoniga borganda Nexlyudov o'zini behuzur, o'ng'aysiz his etadi, xijolat tortadi, lekin oqibatda bir kishilik kamerada ezilib yotgan baxtsiz bir ayol ozod etilishi, qarindosh-urug'lari ham, o'zi ham g'amdan ozod bo'lishi mumkin, gap shunda. Bundan tashqari, ko'pdan buyon o'ziniki deb hisoblamay qo'ygan odamlari orasida arzgo'y sifatida ko'rinishida soxtalik his etardi. Chunki bu odamlar hali ham Nexlyudovni o'z odamimiz, deb hisoblashar, bu muhitda u yana avvalgi iziga tushib olganini, bu doirada hukm surgan yengil, g'ayriaxloqiy hayot tarziga beixtiyor berilib ketganini his etardi. Nexlyudov buni xolasi Katerina Ivanovnanikida sinab ko'rgandi. Bugun ertalab xolasi bilan jiddiy narsalar haqida suhbatlashayotganida ham gapni hazilga aylantirib yuborgandi.

* Kichik ziyofat (*fran.*).

Umuman, ko'pdan beri ko'rmay yurgan Peterburg Nexlyudovning tanasini yayratar, lekin axloqan susaytiruvchi ta'sir ko'rsatardi: hamma yoq ozoda, obod, eng muhimi – odamlarning ma'naviy talabi shu qadar bo'shki, hayot juda ham yengil ko'rinardi.

Ko'r kam, ozoda, nazokatli izvoshchi uni suv sepilgan, top-toza toshyo'llar bilan chiroyli, xushmuomala, ozoda mirshablar, chiroyli, ozoda uylar yonidan olib o'tib, Mariettening anhor bo'yidagi uyiga olib bordi.

Ko'cha eshigi oldida izvoshga qo'shilgan bir juft ingliz oti turardi, lunjining yarmini soqol bosgan, livreya* kiygan ingliznamo izvoshchi qo'lidagi qamchi bilan izvosh ustida mag'rur o'tirardi.

Ozoda mundir kiygan darbon dahliz eshigini ochdi. U yerda bundan ham ozoda, zarrin uqali kamzul kiygan, soqoli silliq taralgan maxsus yugurdak bilan yangi, toza mundirli, nayza ushlagan xabarchi askar turardi.

– General qabul qilmaydilar. General xonim ham. Ular hozir bir yoqqa chiqib ketmoqchilar.

Nexlyudov grafinya Katerina Ivanovnaning xatini berdi, kartochkasini olib, kelib-ketuvchilar yoziladigan daftar qo'yilgan stol yoniga bordi-da, kelib uchratolmaganiga ko'p afsuslanganini yozayotgandi, birdan yugurdak zina oldiga bordi, darbon eshik og'ziga kelib: «Keltir!» deb qichqirdi, askar esa qo'lini ikki yoniga qilib, o'zining martabasiga to'g'ri kelmagan yurish bilan zinadan pildirab tushayotgan, past bo'yli, nozikkina xonimni ko'zi bilan kuzatib qotib turdi.

Mariette pat qadalgan katta qora shlyapa, qora ko'ylik, qora yopqich va yangi qora qo'lqop kiygan, yuzi o'rtik bilan berkitilgan edi.

Nexlyudovni ko'rib o'rtikni ko'tardi, ko'zları chaqnab turgan bejirim yuzini ochib, unga savol nazari bilan qaradi.

– E knyaz, Dmitriy Ivanovich! – dedi u, xushchaqchaq va yoqimli ovoz bilan. – Men sizni har qanday...

– O'h-ho'... ismimniyam unutmabsiz-a?

– Bo'lmasam-chi, bir vaqtlar opa-singil sizga oshiq bo'lgandik, – dedi u fransuz tilida, – juda o'zgarib ketibsiz-a. Afsuski, ketayotuvdimda. Hay, mayli, qayta qolay bo'lmasam, – dedi u ikkilanib to'xtab.

* Ko'chir, darbon va shu kabilarning zarrin uqali formasi, kiyimi.

Mariette devorsoatga qaradi.

- Yo‘q, bo‘lmaydi. Kamenskayanikiga ta’ziyaga ketyapman. Bechora g‘amga botgan.
- Kamenskayaga nima bo‘ldi?
- Hali eshitganingiz yo‘qmi?.. O‘g‘li duelda o‘ldi. Pozen bilan otishgan ekan. Bitta-yu bitta o‘g‘il edi. Juda yomon bo‘ldi-da. Ona bechoraga qiyin bo‘ldi.
- Ha, eshituvdim.
- Yaxshisi, men ketaveray, siz ertaga yoki bugun kechqurun keling, – dedi u va yengil qadam tashlab, tashqi eshik yoniga keldi.
- Bugun kechqurun kelolmayman, – deb javob berdi Nexlyudov u bilan birga zinapoyaga chiqarkan. – Men sizga bir ish bilan kelgandim, – dedi u pillapoyaga yaqinlashayotgan bir juft jiyron otdan ko‘zini uzmay.
- Qanday ish?
- Xolam xat yozib berdilar, – dedi Nexlyudov ism-familiyasining bosh-harflari katta qilib yozilgan uzunchoq xatjildni uzatib. – Bunda hammasi yozilgan.
- Bilaman: grafinya Katerina Ivanovna meni ish xususida eriga gapini o‘tkazadi deb o‘ylaydilar. Bu xato. Mening qo‘limdan hech narsa kelmaydi, aralashishni istamayman. Lekin grafinya uchun, siz uchun bu qoidamdan chetga chiqishim tabiiy. O‘zi nima gap? – dedi u qora qo‘lqop kiygan kichkina qo‘llari bilan zo‘r berib cho‘ntagini axtarib.
- Bir qiz qal‘aga qamalgan. Lekin o‘zi kasal, ham begunoh.
- Familiyasi nima?
- Shustova. Lidiya Shustova. Xatda yozilgan.
- Xo‘p, mayli, harakat qilib ko‘raman, – dedi u va kanotlari oftobda yarqiragan yumshoq aravaga lip etib chiqib o‘tirdi-da, soyabonini ochdi. Yugurdak joyiga o‘tirdi va izvosh haydovchiga «Hayda» deb ishora qildi. Izvosh joyidan qo‘zg‘aldi, lekin shu zamonoq xonim soyabonining uchini izvoshchining orqasiga nuqdi va ingliz zotli chiroqli biyalar tortib qo‘yilgan yuganli boshlarini egib to‘xtadi, nozik oyoqlarining birini olib, birini qo‘yib turdi.

- Keling biznikiga, faqat mumkin bo‘lsa, beg‘araz keling, – dedi-da, jilmayib qo‘ydi. U tabassumining ta’sirini yaxshi bilardi.

Endi u go'yo tomoshani tugatib pardani tushirganday, o'rtigini tushirdi. – Qani, ketdik, – u soyaboni bilan yana izvoshchining orqasiga turtdi.

Nexlyudov shlyapasini ko'tarib qo'ydi. Zotdor jiyrон otlar pishqirib taqalari bilan toshyo'lни taraq-turuqlatib yurib ketdilar, foytun notejis yo'lning o'nqir-cho'nqir yerida o'zining yangi shinalari ustida yengilgina silkinib, g'izillab ketdi.

XVI

Mariette bilan jilmayishganini eslab Nexlyudov bosh chayqab qo'ydi.

«Ko'z ochib yumguncha vaqt o'tmay yana shu hayotga sho'n-g'iysan-ketasan», – deb o'yladi u o'zi hurmat qilmagan odamlarga mulozamat qilishga majbur bo'lgani uchun ikkilanib va shubha ichida qolib. Yarim yo'lidan qaytib kelmaslik uchun avval qayoqqa, keyin qayoqqa borish kerakligini o'ylab, Nexlyudov avval senatga qarab yo'l oldi. Uni mahkamaga boshlab kirdilar. Bu hashamatli binoda Nexlyudov bir talay g'oyat nazokatli va ozoda to'ralarni ko'rdi.

To'ralar Maslovaning arizasi kelib tekkani, uni ko'rib chiqib ma'ruza qilmoq uchun o'sha pochchasi xat yozib bergen senator Volfga topshirilganini Nexlyudovga aytishdi.

– Shu hafta senat majlisi bo'ladi, Maslovaning ishi bu majlisga qo'yilish-qo'yilmasligi dargumon. Agar iltimos qilinsa, shu hafta, chorshanba kunidagi majlisga qo'yilsayam, ajabmas, – dedi to'ralardan biri.

Nexlyudov kerakli ma'lumotlarni olish uchun senat mahkamasida kutib o'tirarkan, yana duel haqidagi gaplarni va yosh Kamenskiyning qanday o'ldirilganini tafsiloti bilan eshitdi. Butun Peterburgni qiziqtirgan bu voqeа tafsilotini Nexlyudov birinchi marta shu yerda bildi. Voqeа bunday bo'lgan: bir necha zabit do'konda ustritsa yeb, har vaqtdagidek ko'p ichib o'tirishgan ekan. Ulardan bittasi Kamenskiy xizmat qilayotgan polk haqida noma'qul bir gap aytibdi; Kamenskiy uni yolg'onchi debdi. U Kamenskiyga tarsaki tushiribdi. Ertasiga duelga chiqishibdi, Kamenskiy qornidan o'q yeb, ikki soatdan keyin o'libdi. Qotil bilan sekundantlar

qamoqqa olinibdi, lekin aytishlaricha, ular hozircha gauptvaxtaga solingan bo‘lgani bilan ikki haftadan keyin bo‘shatib yuborilar ekan.

Nexlyudov senat mahkamasidan chiqib, shikoyat komissiyasiga, u yerda nufuzi zo‘r, xazinaga qarashli uyining juda yaxshi qismini egallagan baron Vorobyovnikiga qarab ketdi. Darbon bilan xizmatkor Nexlyudovga qabul kunlaridan tashqari kunlarda baronni ko‘rish mumkin emasligini, hozir u kishi podsho huzurida ekanini, ertaga yana ma’ruzasi borligini jiddiy aytishdi. Nexlyudov xatni qoldirib, senator Volfnikiga yo‘l oldi.

Volf hozirgina nonushta qilib bo‘lgandi, odatga ko‘ra, ovqatni yaxshi hazm qilish uchun sigara chekib, xonada u yoqdan bu yoqqa yurib turib Nexlyudovni qabul qildi. Vladimir Vasilyevich Volf haqiqatan ham un homme tres comme il faut* edi. U o‘zining shu xislatini hammadan yuqori qo‘yar, butun insonlarga shu balandlikdan turib qarardi. Bu xislatini qadrlamay iloji yo‘q edi. Chunki faqat shu xislati tufayli orzu qilib yurgan mansabiga erishgan edi, ya’ni uylanish vositasi bilan o‘n sakkiz ming daromad berib turadigan mulkka ega bo‘ldi va mehnatlari soyasida senatorlik lavozimini egalladi. Volf o‘zini un homme tres comme il faut-gina emas, balki juda halol, to‘g‘ri odam deb bilardi. U halollikni odamlardan yashirinchcha pora olmaslikdan iborat deb bilardi. Hukumatning har qanday talabini qullarcha itoatkorlik bilan bajarib, buning evaziga xazinadan har turli yo‘l xarjlari, ijara puli va hokazolar so‘rab olishni vijdonsizlik deb sanamas edi. Polsha podsholigining viloyatlaridan birida gubernator bo‘lib turgan chog‘ida qilgani kabi, o‘z xalqiga va diniga sodiq bo‘lgani sababli yuzlab begunoh kishilarni xonavayron qilish, ularning surgun etilishiga, qamoqqa olinishiga sabab bo‘lishni vijdonsizlik deb sanamas edi. Buni u olajanoblik, mardlik, vatanparvarlik deb hisoblar edi, u yana o‘ziga maftun bo‘lgan xotini bilan qaynisinglisini shilib olishni ham vijdonsizlik deb sanamas edi. Aksincha, buni o‘z oila hayotini oqilona yo‘lga solib olish deb hisoblardi.

Vladimir Vasilyevichning oilasi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lмаган xotini, qaynisinglisi va beozor, qo‘rkoq, xunuk qizidan iborat edi. Vladimir Vasilyevich qaynisinglisining yer-

* Insofli, durust odam (*fran.*).

mulkini sotib, pulini o‘z nomiga olib qo‘ygan edi, yakka-yolg‘iz, riyozat chekib yashaydigan qizi keyingi paytlarda evangilizmdan, Aline va grafinya Katerina Ivanovnanikida bo‘ladigan yig‘ilishlardan taskin topadigan bo‘lib qolgandi.

Vladimir Vasilyevichning o‘n besh yoshida aftini soqol bosib, o‘sha paytdanoq ichib, fahsh yo‘liga kirib ketgan ko‘ngilchan o‘g‘li yigirma yoshigacha shu alfovza kun kechirdi va hech qanaqa kursni o‘qib tugatmagani, yomon odamlar bilan yurib, qarzdor bo‘lib otasining obro‘sini to‘kkani tufayli uydan haydaldi. Otasi bir safar o‘g‘lining ikki yuz o‘ttiz so‘m qarzini to‘ladi, keyin yana olti yuz so‘m to‘ladi; lekin o‘g‘liga, bu oxirgi to‘lashim, agar tuzalmasang, uydan haydab, oq qilaman, dedi. O‘g‘li esa tuzalish u yoqda tursin, yana ming so‘m qarzdor bo‘ldi-da, otasiga bu uydagi turmush turmush emas, azob-uqubat ekanini shartta aytди. Shundan keyin Vladimir Vasilyevich, menga o‘g‘il emassan, to‘rt tomoning qibla, deb o‘g‘lini haydadi. O‘shandan buyon Vladimir Vasilyevich o‘zini o‘g‘ilsiz qilib ko‘rsatar, uyidagilar unga o‘g‘li haqida gapirishga jur‘at etmasdilar. Xullas, Vladimir Vasilyevich oilaviy hayotimni yaxshi yo‘lga qo‘yib olganman, deb o‘ylardi.

Volf kabinetda u yoqdan bu yoqqa yurib turgan joyida to‘xtadi-da, muloyim va istehzoli tabassum bilan (bu uning ko‘pchilik odamdan ustun ekanini beixtiyor his etishini bildiruvchi xususiyati edi) ko‘rishdi-da, xatni o‘qidi.

— Marhamat qilib o‘tiring, aybga buyurmaysiz. Agar ruxsat etsangiz, men yurib turaman, — dedi u qo‘lini kamzulining cho‘ntagiga tiqib, yengil, yumshoq qadamlar bilan kattakon, kelishgan kabinetning u burchagidan bu burchagiga qarab yurib. — Siz bilan tanishganidan g‘oyat xursandman, graf Ivan Mixaylovichning istagan ishini bajarishga tayyorman, — dedi u og‘zidan xushbo‘y, zangori tutun chiqarib, kuli to‘kilib ketmasligi uchun sigarani ohista og‘zidan yiroqlashtirarkan.

— Men bir narsani, ishning tezroq ko‘rilishini iltimos qilmoqchi edim. Nega deganda, sudlanuvchining Sibirga jo‘nashi lozim bo‘lib qolsa, ertaroq borgani ma’qul, — dedi Nexlyudov.

— Ha, bilaman, birinchi paroxod bilan Nijniydan chiqiladi, — dedi aytildigan gapning hammasini oldindan biladigan Volf iltifot ila jilmayib, — sudlanuvchining familiyasi nima?

– Maslova...

Volf stol yoniga bordi, ishlar solingan kartonning ustidagi qog‘ozga qaradi.

– Ha, Maslova deng. Xo‘p, o‘rtoqlarimdan iltimos qilaman. Ishni chorshanba kuni ko‘ramiz.

– Shunday deb advokatga shoshilinchnomha yuborsam bo‘ladimi?

– E, hali advokatingiz ham bormi? Nima keragi bor edi? Hay, ixtiyorингиз.

– Shikoyat qilish uchun dalillar ozlik qilishi mumkin, – dedi Nexlyudov, – lekin ishdan ayblanuvchining bir anglashilmovchilik natijasida qoralangani ochiq-oydin ko‘rinib turgandir, deb o‘ylayman.

– Ha, to‘g‘ri, shunday bo‘lishi mumkin, lekin senat ishning mohiyatini ko‘rib o‘tirmaydi, – dedi Vladimir Vasilyevich sigara kuliga jiddiy tikilib, – senat qonunning to‘g‘ri tatbiq etilishi va to‘g‘ri izohlanishinigina tekshiradi.

– Menimcha, bu favqulodda hodisa.

– Bilaman, bilaman. Hamma vaqt shunaqa favqulodda deyishadi.

Nimaiki lozim bo‘lsa, bajaramiz. Gap shu. – Kul hamon tushmasdan turardi, lekin darz ketib, xavf tug‘dirgandi. – Peterburgga kam kelasizmi? – deb so‘radi Volf sigarani kuli tushib ketmasin deb avaylab ushlab. Kul axiyri qimirlab ketdi, Volf sigarani ohista kuldonga yaqinlashtirdi, kul to‘kildi. – Kamenskiy voqeasi naqadar dahshatli, – dedi u. – Ajoyib yigit edi. Bittayu bitta o‘g‘il. Ayniqsa, onasining sho‘ri quridi, – dedi u ayni pallada Peterburgda Kamenskiy haqida aytيلayotgan gaplarni deyarli so‘zma-so‘z takrorlab.

Grafinya Katerina Ivanovna haqida, uning yangi diniy tariqatga berilgani haqida yana biroz gap sotdi. Vladimir Vasilyevich buni na qoralar va na uning tarafini olardi, lekin kiborligini nazarda tutib, buni tamomila ortiqcha narsa deb hisoblardi. U qo‘ng‘iroq chaldi.

Nexlyudov xayrslashdi.

– Agar vaqtingiz bo‘lsa, tushlikka keling, – dedi Volf qo‘lini uzata turib, – hech bo‘lmasa, chorshanba kuni. O‘shanda ijobjiy javob beraman.

Kech kirib qolgandi. Shuning uchun ham Nexlyudov uyiga, ya‘ni xolasinikiga ketdi.

XVII

Grafinya Katerina Ivanovnanikida soat yetti yarimda taom tortildi. Ovqat yangi tartibda berildi, Nexlyudov haligacha bunaqa tartibni ko'rmagandi. Xizmatkorlar ovqatni stolga qo'yib, darhol chiqib ketar, ovqatlanuvchilar taomni o'zlariga yarasha suzib olishardi. Erkaklar xotinlarning ortiqoha urinishiga yo'l qo'ymasdilar, erkak jinsi kuchli bo'lgani uchun xotinlarga va o'zlariga ovqat suzib, ichimlik quyish kabi og'ir ishni mardlarcha o'z zimmalariga olgandilar. Ovqatning bir turi yeyilib bo'lgach, grafinya stoldagi elektr qo'ng'iroqning tugmasini bosar, yugurdaklar tovush chiqarmay kirib, idish-tovoqlarni yig'ishtirib, tozasini qo'yar va ikkinchi xil taomni keltirardilar. Ovqatlar, ichimliklar juda ajoyib edi. Kattakon yorug' oshxonada farang oshpaz bilan uning oq kiyim kiygan ikkita yordamchisi ishlardi. Ovqatlanuvchilar olti kishi edi: graf bilan grafinya, ularning qovog'i soliq gvardiya zobiti bo'lmish o'g'li (u tirsagini stolga qo'yib o'tirardi), Nexlyudov, qissaxon – fransuz xonim va grafning qishloqdan kelgan boshqaruvchisi.

Bu yerda ham duel to'g'risida gap ochildi. Bu voqeaga podsho qanday munosabatda bo'lgani haqida muhokama yuritdilar. Podsho onaga juda achinibdi, hammaning ham onaga rahmi kelibdi. Podsho qayg'urgan bo'lsa-da, lekin askariy mundir sharafini himoya qilgan qotilga nisbatan qattiqqo'llik qilishni istamagan ekan, hamma buni eshitgani uchun mundir sharafini himoya qilgan qotilga nisbatan muruvvatli bo'lib qoldi. Faqat yengiltabiat grafinya Katerina Ivanovnagina tap tortmay qotilni qoraladi.

– Mast-alast bo'lishib, aqli-xushli yigitlarni o'ldirib yurishadi, men bo'lsam sira kechirmasdim, – dedi u.

– Mana shu gapingga tushunmayman, – dedi graf.

– Men aytgan gapni ikki dunyoda tushunmasligingni bilaman, – deb gap boshladi grafinya Nexlyudovga qarab, – erimdan boshqa hamma tushunadi gapimga. Onasiga juda achinganimni gapirave-raman, birovni o'ldirib qo'yib mamnun bo'lib yurishini istamayman.

Shunda grafinyaning boyadan beri jim o'tirgan o'g'li qotilning tarafini oldi va zabitning boshqa iloji yo'qligini, aks holda, zabitlar sudi bilan polkdan quvib chiqarilishini qo'rslik bilan gapirib, onasiga hujum qildi. Nexlyudov gapga aralashmay, tinglab o'tirdi, ilgari o'zi ham zabit bo'lganidan, garchi Charskiyning

dalilläriga qo'shilmasa-da, unga qoyil qoldi, lekin shu bilan birga, odam o'ldirgan zobitni turmada ko'rgan, janjal ustida birovni o'ldirib qo'ygani uchun katorgaga hukm etilgan chiroyli mahbus yigitga taqqosladi. Ikkovi ham mastlik bilan odam o'ldirgan. Anovi mujik jahl ustida odam o'ldirgan va bu jinoyati uchun xotinidan, oilasidan, qarindosh-urug'laridan ajratilib, oyoqläriga kishan solinib, sochi qirilib katorgaga jo'natilyapti, bunisi esa shinam uyda – gauptvaxtada mazali ovqat yeb, sharobning yaxshisini ichib, kitob o'qib o'tiribdi, bugun-erta ozod etilib, yana avvalgidek yashayveradi, qaytaga hammaning e'tiborini o'ziga jalb etadi.

Nexlyudov o'z fikrini aytdi. Grafinya Katerina Ivanovna boshda jiyanining fikriga qo'shildi-yu, lekin keyin jim bo'lib qoldi. Nexlyudov shu gaplari bilan o'zini nazokatsizlik qilgan kishidek his etdi, boshqalar ham shuni sezgandilar.

Kechqurun, ovqatdan biroz keyinroq, katta zalga, xuddi ma'ruza o'qiladigandek, naqshinkor suyanchiqli stullar qator qilib terildi, stol yoniga oromkursi, yana voiz uchun bir grafin suv bilan stolcha qo'yildi. Shaharga kelgan Kizeveterning va'zini eshitish uchun odamlar to'plana boshladi.

Ko'cha eshigi oldida qimmatbaho izvoshlar turardi, qimmatbaho narsalar bilan bezalgan zalda shohi, barqut va to'rlarga belangan, ulamasoch taqib, bellarini sirib qo'ygan xonimlar o'tirishardi. Ayollar orasida erkaklar – harbiylar, fuqaro kiyimidagilar va beshtacha oddiy odam: ikki qorovul, baqqol, xizmatkor va izvoshchi bor edi.

Sochlariqa oq oralagan baquvvat Kizeveter ingliz tilida gapirar, pensne taqqan oriqqina yosh qiz tez va yaxshi tarjima qilardi.

U gunohlarimizning g'oyat kattaligi va shu gunohimizga yarasha qattiq jazo tortishimiz muqarrarligi, bu jazoni kutib o'tiraverish yaramasligini gapirardi.

– Aziz opa-singillar, og'a-inilar, o'zimiz, o'z turmushimiz haqida, yurish-turishimiz, marhamatli Xudo taolonning qahrini keltirayotganimiz va Isoni azoblayotganimiz haqida o'ylasak, gunohimiz zo'rligini, halokatga mahkum ekanimizni, najot yo'qligini anglaysiz. Bizni dahshatli halokat, abadiy azob-uqubat kutadi, – derdi u tovushi qaltirab, yig'lamsirab. – Qanday qilsak, qutulamiz?

Birodarlar, bu falokatli yong‘indan qutulish yo‘li bormi? Uyimiz o‘t ichida qolgan, najot yo‘q.

U birpas jim bo‘lib qoldi, yuzidan chinakam ko‘z yoshlar tomib tusha boshladi. Sakkiz yildan buyon o‘ziga yoqib qolgan nutqining shu joyiga yetganda har gal hech bir xatosiz, tomog‘iga allanarsa tiqilib, burni achishganini his etar, ko‘zidan yosh oqar va shu ko‘z yoshlari o‘ziga ko‘proq ta’sir etardi. Xonada piq-piq yig‘lagan tovushlar eshitila boshladi. Grafinya Katerina Ivanovna naqshinkor stol yonida boshini ikki qo‘li bilan ushlab o‘tirar, semiz yelkalarititrardi. Izvoshchi go‘yo aravasining shotisi tegib ketgan bo‘lsada, o‘zini chetga olmagan nemisga hayron bo‘lganday, taka-puka bo‘lib unga qarab turardi. Ko‘pchilik xuddi grafinya Katerina Ivanovna singari vaziyatda o‘tirardi. Volfning xuddi o‘ziga o‘xshagan, yaxshi kiyangan qizi ikki qo‘li bilan yuzini berkitib tiz cho‘kib olgan edi.

Notiq to‘satdan yuzini ochdi va artistlar shodlikni ifoda etgan mahalda paydo bo‘ladigan haqiqiy tabassumga o‘xshash bir jilmayish yuzida paydo bo‘ldi, muloyim va shirali ovoz bilan gapira boshladi:

– Najot bor. Mana, o‘sha yengil va quvonchli najot: biz uchun o‘zini ming bir azobga solgan, Parvardigorning yakkayu-yagona o‘g‘li Isoning biz uchun to‘kkan qoni. U tortgan azob-uqubat, uning qoni bizni xalos etadi. Og‘a-inilar, opa-singillar, – deb murojaat qildi u yana yig‘lamsirab, – inson bolalarining gunohini yuvish uchun yakkayu-yagona o‘g‘lini qurbon qilgan Yaratganga shukur qilmog‘imiz kerak. Uning qutlug‘ qoni...

Bularning hammasi Nexlyudovga shu qadar jirkanch va yaramas ko‘rindiki, u ohista o‘rnidan turdi-da, yuzini bujmaytirib, xijolat tortganidan ihrab yubormaslikka harakat qilib, oyoq uchida yurib chiqib ketdi, to‘g‘ri o‘z xonasiga qarab jo‘nadi.

XVIII

Ertasiga Nexlyudov endigina kiyinib, pastga tushmoqchi bo‘lib turgan ham ediki, xizmatkor moskvalik advokatning kartochkasini olib kirdi. Advokat bu yerga o‘z ishi bilan kelgan, shu bilan birga, agar Maslovaning ishi tez kunda ko‘riladigan bo‘lsa, senatda ish ko‘rilayotganda ishtirok etmoqchi edi. Advokat Nexlyudov

yuborgan shoshilinchnomal borib yetmasdan yo'lga chiqqan ekan. Ishning qachon ko'rili shini va senatorlarning kimligini Nexlyudovdan eshitib, advokat jilmayib qo'ydi.

– Senatorlarning uchala tipi ham bor ekan, – dedi u. – Wolf – peterburglik to'ra, Skovorodnikov – huquqshunos olim, Be esa amaliyotchi huquqshunos, shuning uchun ham hammasidan jonlirog'i shu, – dedi advokat. – Hammasidan ko'ra ko'proq shunisidan umid qilsa bo'ladi. Xo'sh, shikoyatlar komissiyasida ahvol qalay?

– Bugun baron Vorobyyovning oldiga boraman, kecha uchrasholmadim.

– Vorobyyovning nega baron bo'lganini bilasizmi? – dedi advokat Nexlyudov bu ajnabiy unvonning bunday rus familiyasiga qo'shib masxaraomuz ohangda gapirganiga javoban. – Uning buvasi, nazarimda, saroyda kamer-yugurdak bo'lgan. Qandaydir bir xizmati badaliga unga Pavel shu unvонни bergen. Bir xizmati bilan manzur bo'lgan-da. Uni baron qilaman, deganim – degan. Shunday qilib, Vorobyyov baron bo'lib qolgan. Bu bilan u juda faxrlanadi. O'zi uchiga chiqqan muttaham.

– Shuning oldiga ketyapman, – dedi Nexlyudov.

– Juda soz, yuring, birga ketamiz. Men izvoshda olib borib qo'yaman.

Nexlyudov chiqib ketayotib, dahlizda Mariette-dan xat olib kelgan Yugurdakni uchratdi:

«Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout a fait contre mes principes, et j'ai interessee aupres de mon mari pour votre protegee. Il se trouve que cette personne peut etre relachee immediatement. Mon mari a ecrit au commandant. Venez donc beg'araz. Je vous attend. M.»*.

– Ko'ryapsizmi? – dedi Nexlyudov advokatga. – Juda dahshatli ish bu. Yetti oydan beri yakkaxonaga qamab qo'ygan ayollarini begunoh ekan, uni ozod etish uchun bir og'iz so'z kifoya.

– Hamma vaqt ahvol shu. Har holda, murodingizga yetdingiz-ku.

* Sizni xursand qilmoq uchun o'z odatimga xi洛 ravishda himoya qilayotgan odamingiz haqida erim bilan gaplashdim. Ma'lum bo'lishicha, u ayol tezda ozod etilishi mumkin ekan. Erim qutvoliga xat yozdi. Shunday qilib, beg'araz kelng. Kutaman sizni. M. (fran.).

– Shunday-u, lekin bu muvaffaqiyat meni xafa qilyapti. Bundan chiqdi, bu yerda, ish juda rasvo ekan-da? Shuncha vaqtdan beri nega qamab qo'yishgan ekan?

– Keling, yaxshisi, bu haqda bosh qotirmay qo'ya qolaylik. Demak, sizni olib borib qo'yaman, – dedi advokat ular pillapoyaga chiqishganda. Shu chog' advokat kira qilgan ajoyib bir izvosh pillapoyaga yaqinlashdi. – Baron Vorobyovnikiga borasiz-a?

Advokat izvoshchiga qayerga borishni aytdi va chiniqqan otlar birpasda baron yashagan uyg'a olib kelib qo'ydi. Baron uyda ekan. Birinchi xonada egniga vitsmundir kiygan, bo'yni uzun, kekirdagi turtib chiqqan, juda yengil yuruvchi yosh to'ra bilan ikkita ayol bor edi.

Kekirdagi chiqqan yosh to'ra lip etib, navozish bilan ayollar yonidan Nexlyudov tomonga o'tib:

– Familiyangiz? – deb so'radi.

Nexlyudov aytdi.

– Baron siz to'g'ringizda gapirgan edilar. Hozir!

Yosh to'ra yopiq eshikni ochib kirib ketdi va egniga qora solgan, yig'lab ko'zлari qizargan bir xotinni olib chiqdi. Ayol ko'z yosollarini yashirish uchun qoqshol qo'llari bilan o'rtigini yuziga tushirdi.

Yosh to'ra shipillab kabinet eshigi oldiga borib to'xtadi-da, uni ochib:

– Marhamat qilsinlar, – dedi Nexlyudovga.

Nexlyudov kabinetga kirib, o'rta bo'yli, sochlari kalta qirqilgan, syurtuk kiygan kishiga ro'para bo'lib qoldi. Katta yozuv stoli yonida to'g'riga qarab o'tirgan odamning chehrasi ochiq edi. Oppoq mo'ylov-soqol bosgan qip-qizil yuzi Nexlyudovni ko'rishi bilan jilmaydi.

– Sizni ko'rganimdan behad xursandman. Onangiz bilan eski qadrdon, do'st edik. Sizni yosh bolaligingizda, keyin zabitligingizda ko'rganman. Keling, o'tiring. Xo'sh xizmat? – «E, ha», deb qo'yardi u Nexlyudov Fedosya voqeasini hikoya qilarkan, oppoq sochi olingan boshini chayqab. – Gapiravering, gapiravering, hammasiga tushundim: haqiqatan ham kuchli ta'sir qiladigan voqea. Xo'sh, shikoyat arizasi yozib topshirdingizmi?

– Arizani tayyorlab qo‘ydim, – dedi Nexlyudov cho‘ntagidan olayotib. – Lekin bir narsani sizdan iltimos qilmoqchi edim, bu ishga alohida e’tibor bilan qaralsa, deb umid qilaman.

– Yaxshi qilibsiz. Albatta, o‘zim axborot beraman, – dedi baron dilkush chehrasida achinish alomatini o‘xshovsiz ifodalab, – juda ta’sirli. Ayol juda yosh bo‘lsa kerak, eri u bilan dag‘al muomala qilgan bo‘lsa, ko‘ngli sovigan, endi vaqt kelib, yana muhabbat qo‘yishgan... Ha, o‘zim axborot beraman.

– Graf Ivan Mixaylovich malika oyimdan iltimos qilaman, deyayot-gandilar.

Nexlyudov bu so‘zlarni aytib ulgurmasidanoq baronning yuzidagi ifoda o‘zgardi.

– Xullas, arizangizni mahkamaga topshiring, men qo‘limdan kelgan yordamni ayamayman, – dedi u Nexlyudovga.

Shu mahal xonaga oliftachasiga qadam tashlab yosh to‘ra kirdi.

– Boyagi xonim yana ikki og‘iz so‘zim bor, deyapti.

– Mayli, chaqiring. Eh, mon cher, bu yerda ozmuncha ko‘z yoshi ko‘rasanmi kishi, qani endi hammasining dardiga malham bo‘lolsang! Qo‘lingdan kelganini qilasan.

Ayol kirdi.

– Men qizini berib yuborishiga yo‘l qo‘ymasligingizni iltimos qilishni unutibman, bo‘lmasa, hammasiga...

– Xo‘p, bajaraman, dedim-ku.

– Baron, Xudo xayringizni bersin, onani xalos qilgan bo‘lasiz.

Ayol uning qo‘liga yopishib o‘pa boshladи.

– Xo‘p, aytganingizni qilaman.

Ayol chiqib ketgach, Nexlyudov ham xayrlasha boshladи.

– Qo‘ldan kelgan yordamni qilamiz. Adliya vazirligi bilan yozishamiz. Ulardan javob kelgach, nimaiki mumkin bo‘lsa, hammasini qilamiz.

Nexlyudov xonadan chiqib idoraga o‘tdi. Yana, xuddi senatdag‘i kabi, serhasham binoda dabdbabali, ozoda, nazokatli, kiyimidan tortib gaplarigacha jiddiy va po‘rim, muloyim to‘ralarni ko‘rdi.

«Muncha ko‘p bular, naqadar ko‘p, hammalari ham xirsdan to‘q, kiyimlari, qo‘llari toza, hammasining etigi nega muncha yarqiraydi, shularni kim tozalaydi? Qamoqdagilargina emas, hatto

qishloqdagilarga qaraganda ham naqadar yaxshi kun ko‘rishadi», – deb o‘yladi Nexlyudov yana beixtiyor.

XIX

Peterburgdagi mahbuslarning qismatini yengillatish qo‘lidan keladigan kishi – ko‘kragi orden bilan to‘lgan, xizmat ko‘rsatgan, lekin odamlarning aytishiga qaraganda, aqldan ozgan, nemis baronlaridan chiqqan keksa general edi. U oq nishondan boshqa ordenini taqmas edi. Mana shu o‘ziga ayniqsa manzur bo‘lgan nishonni Kavkazda xizmat qilgan paytida olgan edi. O‘sanda sochi olinib, egniga mundir kiygizilgan, miltiq va nayzalar bilan qurollantirilgan rus mujiklari o‘z ozodligi, o‘z uylari, oilalarini himoya qilgan mingdan ortiq odamni uning boshchiligidida qirib tashlagan edi. Keyin u Polshada xizmat qildi. Bu yerda ham u rus dehqonlarini turli jinoyatlar qilishga majbur etgan va shu xizmati uchun yana ordenlar va mundiriga yangi bezaklar olgan edi, keyin yana allaqayerda xizmat qildi va endilikda qartayib qolgan chog‘ida yaxshi uy-joy, ta’midot va izzat-hurmatga erishtirgan mana shu hozirgi mansabni egalladi. U yuqoridan berilgan farmoyishlarni aynan bajarar va shu ish bilan faxrlanardi. Yuqoridan kelgan farmoyishlarga alohida ahamiyat berar, dunyoda boshqa har qanday narsani o‘zgartirsa bo‘ladi-yu, faqat yuqoridan berilgan buyruqni o‘zgartirib bo‘lmaydi, deb hisoblardi. Uning vazifasi erkak va ayol siyosiy jinoyatkorlarni zindon va bir kishilik xonalarda qamoqda tutishdan iborat edi. Bularni u shunday asrashi kerak ediki, o‘n yil davomida bu odamlarning yarmi qisman aqldan ozib, qisman sil bo‘lib o‘lib ketar, qisman o‘zini o‘zi o‘ldirar: ba’zilari o‘zlarini och qo‘yib, ba’zilari shisha bilan tomirlarini kesib, ba’zilari o‘zini osib, yana bir xillari o‘zini o‘tga tashlab o‘lib ketardilar. Keksa general shularning hammasini bilar edi. Shularning hammasi uning ko‘zi oldida yuz berib turardi. Lekin shunga qaramay, yashin, toshqin va hokazolar natijasida ro‘y bergen baxtsizliklardan vijdoni azoblanmagandek, bunday hodisalardan keyin ham vijdon azobiga uchramasdi. Bu hodisalar yuqoridan, imperator nomidan berilgan buyruqlarni amalga oshirish natijasida ro‘y berardi. Lekin bu farmoyishlar hech so‘zsiz amalga oshirilishi kerak edi. Shuning uchun ham bularning oqibati nima bo‘ladi, deb bosh qotirishning foydasi yo‘q

edi. Keksa general bunday narsalar ustida o'ylab o'tirishni o'ziga ep ko'rmasdi, o'z fikricha, juda muhim bo'lgan vazifalarning bajarilishida sustkashlik ko'rsatmaslik uchun bu haqda o'yamas, buni o'zining vatanparvarlik va askarlik burchi deb hisoblar edi.

Keksa general vazifasi yuzasidan haftada bir marta hamma qamoqxonalarini aylanar; mahbuslardan, nima iltimosingiz bor, deb so'rardi. Mahbuslar unga har turli iltimoslar bilan murojaat qilishardi. Mahbuslarning iltimosini xotirjam turib, miq etmay tinglar, lekin hech qachon joyiga yetkazmasdi. Chunki butun iltimoslar qonunga to'g'ri kelmaydigan gaplardan iborat edi.

Nexlyudov keksa general yashaydigan joyga yaqinlashganda minoradagi soatlarning qo'ng'iroqchalarini jingillatib: «Kol slaven bog» kuyini chaldi-da, keyin ikki marta jom urdi. Kurant tovushini tinglarkan, Nexlyudov dekabristlarning xotiralarida o'qiganlarini beixtiyor esladi, ularda har soat takrorlanadigan bu yoqimli kuy abadiy mahbuslarning ko'ngliga qanday ta'sir qilishi yozilgan edi. Nexlyudov keksa generalning darvozasiga yetib kelgan paytda u qorong'i mehmonxonada yoshgina rassom yigit bilan (qo'li ostida ishlaydiganlardan birining ukasi bilan) sadaf qadab naqsh solingen stol yonida o'tirib, qog'oz ustiga qo'yilgan taqsimchani aylantirardi. Rassom nozik, terlab turgan ingichka barmoqlarini keksa generalning qattiq, bo'g'inlari qotib ketgan, ajin bosgan barmoqlari orasiga qo'yan edi. Mana shu birlashgan qo'llar to'ntarilgan taqsimcha bilan birga alifbodagi hamma harflar yozilgan bir varaq qog'oz ustida aylanardi. Taqsimcha generalning, odamlar o'lgandan keyin ularning ruhlari bir-birini qanday qilib tanib oladi, degan savoliga javob berardi.

Kamerdinerlik* vazifasini o'tayotgan denshchiklardan** biri Nexlyudovning kartochkasini ko'tarib kirganda taqsimcha vositasi bilan Ioanna d'Arkning ruhi gapi rayotgan edi. Ioanna d'Arkning ruhi harfma-harf qilib: «Bir-birlarini tanib oladilar», degan so'zlarni aytib bo'lgan edi, buni yozib qo'ydilar. Denshchik kirib kelgan mahalda taqsimcha bir gal «r», keyingi gal «u» harflarida to'xtab, keyin «h» harfiga kelganda u yoqdan bu yoqqa surila boshladи. Taqsimcha shuning uchun ham surilardiki, generalning fikricha «h»

* Kamerdiner – zodagonlarning shaxsiy xizmatkori.

**Denshchik – zabit, generallarning shaxsiy xizmatkori bo'lgan askar.

harfidan keyin «e» harfi kelishi kerak edi, ya’ni uning fikricha, Ioanna d’Ark, ruh yer yuzidagi narsalardan xalos bo‘lganlardan so‘nggina bir-birini taniydi demoqchi va shuning uchun ham keyingi harf «e» harfi bo‘lishi kerak, deb hisoblardi. Rassom esa, «h»dan keyingi harf «n» bo‘ladi, deb o‘ylar, uning nazarida, ruhlar bir-birini shaffof jismlarining *nuridan* tanib oladi deb aytmoqchi, deb hisoblardi. General oqargan quyuq qoshlarini chimirib, qo‘liga tikilib qarar va taqsimcha o‘z holicha harakatga kelyapti, deb o‘ylab, uni «e» harfi tomon surardi. Siyrak sochlarini qulog‘ining orqasiga qilib taragan rangpar yosh rassom so‘niq ko‘k ko‘zlarini mehmonxonaning qorong‘i burchagiga tikib, asabiylarcha lablarini shivirlatib taqsimchani «n» harfiga qarab surardi. General mashg‘ulotiga halal bergenlari uchun yuzini burishtirib qo‘ydi-da, bir daqiqalik sukutdan keyin kartochkani oldi, pensnesini taqdi, yo‘g‘on belining og‘riganidan inqillab, baland qaddini rostlab, uvishib qolgan barmoqlarini ishqalay-ishqalay o‘rnidan turdi.

– Kabinetga taklif qil.

– Janobi oliylari, ijozat bersangiz, o‘zim tugatsam, – dedi rassom o‘rnidan turayotib, – ruhning shu yerdaligini sezib turibman.

– Mayli, tugata qoling, – dedi general jiddiy sur’atda qat’iy qilib, so‘ngra salmoqli qadam tashlab kabinet tomon yurdi. – Xush kelibsiz, – dedi general Nexlyudovga shirin so‘zlarni qo‘pol tovush bilan gapirib. Nexlyudovga yozuv stoli yonidagi oromkursiga o‘tirishni taklif etdi. – Peterburgga kelganingizga ko‘p bo‘ldimi?

Nexlyudov yaqindagina kelganini aytди.

– Onangiz, knyaginya sog‘-salomatmilar?

– Onam vafot etgan.

– Kechirasiz, ko‘p yomon bo‘libdi, esiz-esiz. O‘g‘lim sizni uchratganini aytuvdi.

Generalning o‘g‘li ham xuddi otasi singari mansabda ko‘tarilib kelayotgan edi. U harbiy akademiyani tugatgandan keyin razvedka byurosida xizmat qilar va o‘sha yerda zimmasiga topshirilgan vazifalar bilan faxrlanardi. Uning vazifasi ayg‘oqchilarga rahbarlik qilishdan iborat edi.

– Otangiz bilan birga ishlaganman. O‘rtoq edik, do‘st edik. Xo‘sh, xizmatdamisiz?

- Yo‘q, ishlamayman.
- General ma’qullamagandek boshini egib qo‘ydi.
- Sizdan iltimosim bor, general, – dedi Nexlyudov.
- Mammuniyat bilan. Xo‘sh, nima xizmat?
- Agar iltimosim noo‘rin bo‘lsa, marhamat qilib, meni afv eting.

Lekin aytib o‘tishim juda zarur.

- O‘zi nima gap?

– Qal’ada Gurkevich degan odam qamalib yotibdi. Uning onasi o‘g‘li bilan uchrashuvga yoki hech bo‘limganda, kitob berib turishga ijozat so‘raydi.

Nexlyudovning savoliga general na mammunlik bildirdi va na norozilik. U xuddi o‘ylayotgan kishidek boshini yon tomonga egib, ko‘zini yumib oldi. Lekin aslida u hech narsani o‘ylamas, hatto Nexlyudovning savoliga qiziqmas ham edi, chunki o‘zining qonunga asosan javob qaytarishini bilardi. Hozir general hech narsani o‘ylamay miyasiga dam berardi, xolos.

– Bu mening qo‘limda emas, – dedi u biroz dam olgach, – uchrashuv haqida zoti oliylari tomonidan tasdiqlangan nizom bor, o‘sha yerda nimaiki ruxsat etilsa, o‘shanga ijozat bor. Kitob masalasiga kelsak, o‘zimizning kutubxonamiz bor, ijozat etilgan kitoblarni ularga berib turishadi.

- Lekin unga ilmiy kitoblar kerak: mutolaa qilmoqchi.
- Ishonmang ularga, – general jim bo‘lib qoldi. – Mutolaa qilish emas, shunchaki besaranjomlik.
- Nima qilishsin bo‘lmasa, shunday og‘ir sharoitda bir ish qilib vaqtini o‘tkazishlari kerak-ku, axir, – dedi Nexlyudov.

– Ular hamma vaqt nolishadi, – dedi general, – bilamiz. – General mahbuslarni umuman insonlarning allaqanday eng yomon navi deb bilgandek gapirdi. – Bu yerda ularga shunday yaxshi sharoit tug‘dirilganki, qamoq joylarda bunaqa sharoit kamdan-kam topiladi, – deb gapida davom etdi general.

General o‘zini oqlamoqchi bo‘lganday mahbuslarga tug‘dirilgan qulayliklar haqida gapira boshladi. Go‘yo bu muassasaning asosiy maqsadi mahbuslarga yaxshi istiqomatgoh tayyorlab berishdan iborat emish.

– Ilgari haqiqatan ham ancha og‘ir edi, lekin hozir sharoit birmuncha yaxshi. Ular uch mahal ovqat yeishadi, bittasi albatta go‘shtli:

do‘lma yoxud kotlet bo‘ladi. Yakshanba kunlari yana shirinlik qo‘shiladi. Qani endi hamma rus kishisigayam shunday ovqatlanishni Xudo nasib etsa.

General barcha keksa odamlar singari bitta gapni ushlab olib, mahbuslarning talabchanligi va noshukurligi haqidagi gaplarini zo‘r berib takrorlardi.

– Ularga diniy kitoblar ham, eski jurnallar ham berib turiladi. Kutubxonamizda tegishli kitoblar bor. Lekin juda kam o‘qishadi. Avvaliga qiziqqanday bo‘lishadi-yu, lekin yangi kitoblar yarmiga borib shunday kesilmasdan qolib ketaveradi, eskilari varaqlanmay qolib ketadi. Biz ataylab kitob orasiga qog‘oz solib qo‘yib ham ko‘rdik, – dedi general, uning yuzida tabassumga o‘xshamagan g‘alati ifoda ko‘rindi, – qanday qo‘yilgan bo‘lsa, shunday yotaveradi. Ularga yozish ham man qilinmaydi, – deb davom etdi general. – Ermak qilib yozishib o‘tirishsin, deb tosh taxta bilan tosh qalam ham beriladi. O‘chirib tashlab, yana yozaverishlari mumkin. Yo‘q, yozishmaydi. Ko‘p o‘tmay juda xotirjam bo‘lib qolishadi. Dastlab hayajonlanib yurishadi, lekin bora-bora semirib, juda yuvosh bo‘lib qolishadi, – derdi general aytayotgan gapining naqadar dahshatl ekanini bilmay.

Nexlyudov uning keksalarga xos xirillagan tovushini tinglar, uning qotib qolgan tana a’zolariga, oqargan qoshlari tagidagi so‘niq ko‘zlariga, soqoli olingan, keksalikdan salqib tushgan, qotirma yoqaga tegib turgan lunjlariga, uning oq nishoniga qarab qolgan edi. Bu odam shu oq nishonni toshko‘ngil bo‘lgani, behisob kishilarning yostig‘ini quritgani uchun olgani bilan faxrlanardi. Nexlyudov bu odamga e’tiroz bildirish, uning so‘zlarning mafhumini tushuntirishning befoydaligini bilardi. Ammo shunga qaramay, Nexlyudov o‘zini majbur etib, ikkinchi ish haqida, Shustova degan mahbus ayol haqida so‘radi. U Shustovani ozod qilish to‘g‘risida buyruq chiqarilganini eshitgan edi.

– Shustova deysizmi? Shustova... Hammasining oti esimda emas. Axir, ular shu qadar ko‘pki, – dedi u bunchalik ko‘payishib ketishgani uchun mahbuslardan yozg‘irgandek. U qo‘ng‘iroq chalib, ish boshqaruvchini chaqirishni buyurdi.

Ish boshqaruvchini chaqirib kelishguncha keksa general Nexlyudovga, xizmatga kirish kerak, deb nasihat qildi.

– Vijdonli, olijanob odamlar, – dedi general o‘zini ham shundaylardan deb hisoblab, – podshoga, – jumlanı bezash uchun, – «va vatanga» kerak, – deb qo‘sib qo‘ydi.

– Mana, men qarib qoldim, lekin shunga qaramay, kuchim yetgancha xizmat qilib yotibman.

Aqli ko‘zları javdirab turgan, qotmadan kelgan ish boshqaruvchi keldi-da, Shustova qandaydir g‘alati istehkomda saqlanayotganini, u to‘g‘rida hech qanday qog‘oz olinmaganini aytdi.

– Olgan kunimizning o‘zidayoq bo‘sati yuboramiz. Ularni ushlab turmaymiz, ularni deb ko‘zimiz uchib turgan joyi yo‘q, – dedi general yana jilmayishga urinib. Bu tabassum uning ajin bosgan yuzini qiyshaytirib yubordi.

Nexlyudov shu mudhish cholga nisbatan ko‘nglida uyg‘ongan taassuf aralash nafrat hissini bosishga urinib o‘rnidan turdi. Chol ham o‘rtog‘ining yengiltak va adashgan o‘g‘liga nisbatan qattiq muomalada bo‘lmay, pand-nasihat qilish kerak, deb o‘ylardi.

– Xayr, azizim, mendan koyinmang, azbaroyi yaqin ko‘rganimdan gapiryapman. Bizda qamalib yotgan odamlar bilan aloqa qilmang. Gunohsizlari yo‘q. Eng axloqsiz odamlar shular. Biz bilamiz-ku, axir, bularni, – dedi u shubhaga o‘rin qoldirmaydigan ohangda. U haqiqatan ham bunga shubhalanmas edi. Ahvol xuddi o‘zi aytganidek bo‘lgani uchun emas, yo‘q. Agar u shunday emas deydigan bo‘lsa, o‘zini qarilik chog‘ini munosib ravishda o‘tkazayotgan olijanob qahramon deb emas, vijdonini sotgan va hamon vijdonini sotib kelayotgan olchoq odam deb hisoblashi kerak bo‘lardi. – Yaxshisi, xizmatga kiring, – deb davom etdi u. – Podshohga... hamda vatanga, – deb qo‘sib qo‘ydi u, – vijdonli odamlar kerak. Agarda men ham, boshqalar ham sizga o‘xshab xizmat qilmasa, nima bo‘lardi? Kim xizmatda qolardi? O‘zimiz tartiblarni tanqid qilamiz-u, lekin hukumatga yordam qilishni istamaymiz.

Nexlyudov chuqur tin oldi, engashib ta’zim qildi-da, lutfan uzatilgan kattakon suyakdor qo‘lni siqib, xonadan chiqdi.

General uning qilib yurgan ishlarini ma’qullamagandek, bosh chayqab qo‘ydi, belini ishqay-ishqay, yana rassom kutib o‘tirgan mehmonxonaga qarab ketdi. Rassom Ioanna d’Arkning ruhidan

olgan javobini allaqachon yozib qo'ygan edi. General pensne taqdi-da: «Bir-birlarini shaffof jismlardan taralayotgan nurdan taniydarlar», deb o'qidi.

General javobni ma'qullaganday:

– Ha, – deb qo'ydi ko'zini yumib, – hammasining nuri bir xil bo'lsa, qanday tanib bo'ladi? – deb so'radi u, keyin yana rassom bilan barmoqlarini chalmashadirib stol yoniga o'tirdi.

Nexlyudovning izvoshi darvozadan chiqa boshladi.

– Xosiyati yo'q joy ekan, begin, – dedi izvoshchi Nexlyudovga yuzlanib. – Kutmasdan ketib qolmoqchiyam bo'ldim.

Nexlyudov uning gapini tasdiqlab:

– Ha, juda xosiyatsiz joy, – dedi-da, ko'kragini to'ldirib nafas olib, ko'kda suzib yurgan ko'kish bulutlarga hamda Nevadagi qayiq va paroxodlarning harakatidan yuzaga kelgan jimir-jimir to'lqinlarga ko'z tikib orom oldi.

XX

Ertasiga Maslovaning ishi ko'riliши kerak edi. Shuning uchun Nexlyudov senatga jo'nadi. Nexlyudov senatning qator izvoshlar turgan serhasham binosi yonida advokat bilan uchrashdi. Serhasham, dabdabali zinadan ikkinchi qavatga chiqqach, bu yerni ipidan ignasigacha yaxshi bilgan advokat chap tomondagi eshik tomon yurdi. Eshik ustiga sud nizomi joriy etilgan yil yozib qo'yilgan edi. Fanarin uzun dahlizda paltosini yechib, darbondan senatorlarning hammasi shu yerdaligini, oxirgisi hozirgina kirib ketganini eshitib yechindi, frak va oppoq ko'kragini bezab turgan oq bo'yinbog'da qolib tap tortmay, kulib ikkinchi xonaga kirdi. Bu ikkinchi xonaning o'ng tomonida kattakon shkaf, nariroqda stol turar, chap tomonda aylanma zina bor edi. Shu tobda vitsmundir kiygan, qo'ltig'iga portfel qistirgan olista to'ra zinadan tushib kelayotgan edi. Bu xonada pijak va kulrang pantalon kiygan uzun sochli, salobatli mo'ysafid chol hammaning diqqatini o'ziga jalb qilardi. Ikki xizmatchi uning oldida hurmat saqlab turishardi.

Mo'ysafid chol shkafni ochib kirib ketdi. Shu mahal Fanarin o'rtog'ini, oq bo'yinbog' taqqan, frak kiygan o'zi singari advokatni ko'rib qolib gapga tushib ketdi; Nexlyudov esa xonadagilarni ko'zdan kechira boshladi. Xonada o'n beshtacha odam bor edi,

ulardan ikkitasi ayol kishi edi, biri pensne taqqan yosh juvon, ikkinchisi sochlari oqargan kampir edi. Hozir matbuotdagi tuhmat haqidagi ish ko‘rilishi kerak bo‘lgani uchun odatdagidan ko‘p odam yig‘ilgan – hammasi matbuot xodimlari edi.

Antiqa mundir kiygan, qog‘oz ushlagan ikki beti qip-qizil chiroyli sud ijrochisi Fanarinning yoniga kelib qaysi ish bo‘yicha kelganini surishtirdi, Maslovaning ishi bo‘yicha kelganini bilib, allanimalarni yozib olib nari ketdi. Shu mahal shkaf eshigi ochilib, salobatli chol chiqib keldi. Lekin hozir pijakda emas, zar uqalar tutilgan, ko‘kragiga yaltiroq to‘qachalar taqilgan, uni ko‘proq qushga o‘xshatib ko‘rsatadigan kiyimda edi.

Bu kulgili kostyumdan cholning o‘ziyam xijolat tortdi, shekilli, u odatdagidan ko‘ra tezroq yurib, kiraverishdagi eshikning ro‘parasidagi xonaga kirib ketdi.

– Bu Be, mo‘tabar odam, – dedi Fanarin Nexlyudovga, so‘ngra uni o‘z sherigi bilan tanishtirib, juda qiziq bir ish ko‘rilishini aytdi.

Ko‘p o‘tmay majlis ochiladigan bo‘ldi va Nexlyudov odamlar bilan birga chap tomondagi majlislar zaliga kirdi. Hammalari, Fanarin ham, panjaraning bu yog‘idagi hamma uchun belgilangan joyga o‘tirishdi. Faqat peterburglik advokat oldinga o‘tib, panjara oldidagi stol yoniga o‘tirdi.

Senatning majlislar zali okrug sudining zalidan kichikroq, unchalik serhasham emas, farqi shu ediki, senatorlar o‘tirgan stol ustiga yashil movut emas, zarhal shokilali to‘q qizil duxoba yopilgan edi. Ammo adliya muassasalarida bo‘ladigan oyna, ikona, podshoning portreti bunda ham bor edi. Ijrochi ham xuddi o‘shanaqa dabdaba bilan: «Sud kelyapti», deb e‘lon qildi. Hamma xuddi o‘shanday o‘rnidan turdi, mundir kiygan senatorlar kirib kelishdi, suyanchig‘i baland kursilarga o‘tirishdi, tabiiy bo‘lib ko‘rinish uchun xuddi o‘shanday stolga tirsaklarini qo‘yib olishdi.

Senatorlar to‘rt kishi edi. Raislik qiluvchi Nikitin soch-soqoli qirib olingan cho‘ziq yuzli, ko‘zлari tikandek kishi edi; Volf labini qimitib oppoq qo‘llari bilan papkadagi qog‘ozlarni varaqlardi; senatorlarning uchinchisi, semiz, cho‘tir huquqshunos olim Skovorodnikov va to‘rtinchisi Be – eng keyin kelgan boyagi salobatli chol edi. Senatorlar bilan birga ober-kotib va o‘rta bo‘yli,

qotmadan kelgan, soqoli olingan, bug‘doyrang, qora ko‘zlar ma‘yus yigit – ober-prokuror yordamchisi chiqdi. Nexlyudov uning g‘alati mundir kiyganiga va olti yildan beri ko‘rmaganiga qaramay, uning talabalik chog‘idagi eng yaqin do‘stlaridan biri ekanini tanidi.

– Prokuror yordamchisi Selenin emasmi? – deb so‘radi u advokatdan.

– Ha, nima edi?

– Uni juda yaxshi taniyman, ajoyib odam...

– Ishbilarmon, usta ober-prokuror yordamchisiyam. O‘shandan iltimos qilish kerak edi, – dedi Fanarin.

– U har holda vijdonan ish tutadi, – dedi Nexlyudov Selenin bilan yaqinligini, do‘stlik munosabatlarini, uning yaxshi xislatlarini: ozodaligi, insofili, haqqoniyligini eslab.

Fanarin ish bo‘yicha boshlangan bayonotni tinglarkan:

– Endi iloji yo‘q, – deb shivirladi.

Okrug sudi qarorini o‘z kuchida qoldirgan sud palatasining hukmi ustidan berilgan shikoyatnomasi ko‘rila boshlandi.

Nexlyudov qulq qoldi sola boshladi va ko‘z o‘ngida bo‘lib o‘tayotganlarning ma’nosiga tushunishga urindn. Lekin xuddi okrug sudidagi singari masalani tushunishiga xalaqit berayotgan narsa shu ediki, ishning asosiy mohiyati bu yodda qolib, gap tamoman yot narsalar haqida borar edi. Ish bir aktsionerlik shirkati raisining muttahamligini fosh qilib yozib chiqqan gazeta maqolasidan iborat edi. Bunday qaraganda, aktsionerlik jamiyatining raisi haqiqatan pul qo‘yuvchilarni talayotgani to‘g‘rimi, degan masalani aniqlash va bundan keyin talamaydigan qilib chora ko‘rishdan iborat bo‘lishi kerak edi. Lekin bu haqda bir og‘iz ham so‘z bo‘lmadi. Gap qonun bo‘yicha nashriyot egasi felyetonchining bu maqolasini bosishga haqi bormi-yo‘qligi, bu maqolani bosish bilan qanday jinoyatga yo‘l qo‘ygani to‘g‘risida borardi. Bu maqola diffamatsiyadan iboratmi yoki tuhmatdan iboratmi yoki diffamatsiya bo‘lib ichiga tuhmatni oladimi, yoki tuhmat bo‘lib ichiga diffamatsiyani oladimi, degan masala, yana oddiy kishilarning tushunishi qiyin bo‘lgan turli moddalar va allaqanday umumiy departamentning qarori haqida gapirardilar.

* *Diffamatsiya* – biror shaxsni badnom qiladigan ma‘lumotlarni matbuotda e’lon qilish.

Nexlyudovning tushungan narsasi shu bo'ldiki, ma'ruzachi Wolf kecha unga, senat ishning mohiyatiga aralasholmaydi, deb jiddiy uqdirgan bo'lsa-da, bu ishda palataning hukmini bekor qilish tarafdoi bo'lib gapirdi, Selenin og'ir-vazmin odam bo'lishiga qaramay, kutilmaganda qiziqqonlik bilan Volfning fikriga qo'shilmaganini bildirdi. Har doim og'ir-vazmin bo'lган Seleninning qiziqqonlik bilan Nexlyudovni hayratga solgani bejiz emassi. Selenin aktsionerlik jamiyati raisining pul masalasida juda firibgar odam ekanini bilar, undan tashqari, Volfning kechagina shu muttaham tomonidan berilgan muhtasham ziyofatda bo'lганini tasodifan eshitib qolgan edi. Endilikda esa Wolf juda ehtiyotkorlik bilan bo'lsa-da, lekin bir tomonlama axborot bergenidan Selenin qizishib ketdi va oddiy ishga arzimaydigan asabiylik bilan o'z fikrini bayon etdi. Uning nutqi Volfni tahqirladi, shekilli, u qizarib-bo'zarib, titrab ketdi, hayron bo'lganday imo-ishora qilib, sipogarchilik bilan tahqirlangan kishiday boshqa senatorlar bilan birga maslahatxonaga kirib ketdi.

Senatorlar chiqib ketishi bilan sud ijrochisi Fanarindan:

- Siz qaysi ish bo'yicha kelgansiz? – deb yana so'radi.
- Maslovaning ishi bo'yicha, deb boyta aytdim-ku, – dedi Fanarin.
- Ha, aytuvdingiz. Ish hozir ko'rildi, lekin...
- Yana nima?
- Gap shundaki, bu ish taraflarsiz ko'riliishi lozim bo'lgani uchun janob senatorlar qaror e'lon etilgandan keyin chiqmasliklari ham mumkin. Ammo men xabardor qilaman.
- Iye, bu qanaqa gap?
- O'zim xabardor qilaman, – ijrochi qog'oziga allanimani bitib qo'ydi.

Senatorlar haqiqatan ham tuhmat haqidagi ish bo'yicha qarorni eshittirgandan keyin qolgan ishlarni, shu jumladan, Maslovaning ishini ham maslahatxonadan chiqmay, papirov va choy ustida ko'rib bir yoqli qilmoqchi edilar.

XXI

Senatorlar maslahatxonaga kirib stol yoniga o'tirishlari bilanoq, Wolf hukmni bekor qilish uchun qizg'inlik bilan dalillar keltira boshladi.

Raislik qiluvchi ichi qora odamning bugun ayniqsa kayfi yomon edi. Majlis mahalida ishni tinglab o'tirib bir fikrga kelib qo'ygani uchun hozir Volfning gapiga qulq solmay, xayol surib o'tirardi. U hozir ko'pdan buyon orzu qilib yurgan amaliga uni qo'y may. Vilyanovning belgilanishi munosabati bilan xotira daftariga nimalar deb yozganini eslab o'tirardi. Raislik qiluvchi Nikitin xizmati yuzasidan aloqador bo'lган birinchi ikki darajali to'ralari haqidagi mulohazalari muhim tarixiy bir material bo'ladi, deb chin ko'ngildan ishonardi. Kecha bir bobni yozib qo'yib, unda o'z ta'biricha, Rossiyan hozirgi hukmdorlar sudragan halokatdan xalos qilishiga xalaqit bergenlari uchun birinchi ikki darajali to'ralarning avrastarini ag'darib tashlagan edi. Aslida esa o'sha to'ralar hozir olib turganidan ko'ra ko'proq moyana olishiga xalaqit bergenlari uchun ularni yomonlab yozgan, endilikda u kelajak nasllar bundan tegishli xulosa chiqarib oladi, deb o'ylar edi.

U o'ziga murojaat etgan Volfning so'zlarini tinglamasdanoq:

– Shunday, albatta, – deb javob berdi.

Be esa oldida yotgan qog'ozga gullarning shaklini chizarkan, Volfning gapini xomush qiyofada o'tirib tinglardi. Be ashaddiy liberal edi. U oltmishinchi yillar an'anasi qattiq himoya qilar, mabodo xolisligidan qaytadigan bo'lsa ham faqat liberallik foydasiga qaytardi. Chunonchi, shu safar tuhmatdan shikoyat qilgan aktsionerchi korchalon razil odam edi. Bening shikoyatni oqibatsiz qoldirish tarafdoi bo'lishining sababi yana shu ediki, jurnalistni tuhmatda ayplash – matbuot erkinligini bo'g'ish deb bilardi. Volf dalillarini keltirib bo'lgach, Be gulni chizib bo'lmay, shunday haqqoniyatni tushuntirib o'tirishga to'g'ri kelgani uchun xafa bo'lib, yumshoq, yoqimli tovush bilan shikoyatning asossiz ekanini qisqa, sodda va ishonarli qilib ko'rsatib berdi-da, oppoq sochli boshini egib yana gul chizishga kirishdi.

Volfning ro'parasida o'tirib hamma vaqt yo'g'on barmoqlari bilan soqol-mo'ylovini yig'ishtirib og'ziga tiqayotgan Skvorodnikov Be gapirib bo'lishi bilan soqolini chaynashdan to'xtab, xirillagan yo'g'on tovush bilan aktsionerlik jamiyatining raisi qip-qizil muttaham bo'lishiga qaramay, qonuniy asoslar bo'lganda edi, hukmni bekor qilish tarafdoi bo'lishi mumkinligini, lekin bunday

asos bo‘limgani uchun Ivan Semyonovich (Be)ning fikriga qo‘shilajagini aytdi-da, shu gap bilan Volfga nayza sanchib qo‘yganidan sevindi. Raislik qiluvchi ham Skvorodnikovning fikriga qo‘sildi va ish salbiy qaror bilan tugadi.

Volf xususan insofini yutib tarafkashlik qilgani fosh bo‘lganday kayfi buzilgan edi, lekin o‘zini beparvolikka solib navbatdagi – Maslovaning ishini ochib o‘qiy boshladi. Bu orada senatorlar qo‘ng‘iroq chalib choy chaqirdilar va Kamenskiyning dueli singari butun peterburgliklarni mashg‘ul etgan bir hodisa haqida gaplasha boshladilar.

Bu 995-modda bilan qayd etilgan jinoyat ustida qo‘lga tushib aybi ochilgan departament direktorining ishi edi.

– Naqadar ifloslik, – dedi Be jirkanib.

– Nimasi yomon? Men sizlarga bir nemis yozuvchisining bosilib chiqqan loyihasini aytishim mumkin. U bunday ishlarni gunoh hisoblamasdan, erkaklar o‘rtasidagi nikohga yo‘l ochishni taklif qiladi, – dedi Skvorodnikov barmoqlarining orasiga qistirgan papirosini pishillab qattiq tortarkan. Keyin qah-qah urib kulib yubordi.

– Bo‘limgan gap-e, – dedi Be.

– Men sizga ko‘rsatishim mumkin, – dedi Skvorodnikov o‘sha asarning sarlavhasini, hatto nashr etilgan yili va qayerda bosilganini aytib.

– Mish-mish gaplarga qaraganda, uni Sibirning allaqaysi shahriga gubernator qilib tayinlashayotganmish, – dedi Nikitin.

Skvorodnikov papiros qoldig‘ini taqsimchaga tashladi-da:

– Juda soz; Arxiyeriy uni xoch bilan kutib oladi. O‘zibop arxiyeriyniyam topish kerak edi. Men shunaqasini topib berardim, – dedi Skvorodnikov soqol-mo‘ylovini yig‘ishtirib og‘ziga tiqib, chaynarkan.

Shu mahal kirib kelgan ijrochi Maslovaning ishi ko‘rilayotgan paytida advokat bilan Nexlyudovning ham ishtirot etishni istaganlarini aytdi.

– G‘alati ish, – dedi Volf, – butun bir ishq mojarosi, – so‘ngra u Nexlyudov bilan Maslovaning munosabati haqida bilganlarini gapira boshladi.

Shu to‘g‘rida gaplashib, papirosh chekib, choy ichib bo‘lishgach, senatorlar majlislar zaliga qaytib chiqdilar-da, bиринчи исхана тарбиятнинг курдаги қарорларини е‘лон этиб, Maslovaning ishini ko‘rishga kirishdilar.

Volf o‘zining ingichka tovushi bilan Maslovaning shikoyatnomasini atroficha bayon qildi va yana xolis turmay, sud hukmini bekor qilish tarafdori ekanini bildirib qo‘ydi.

– Qo‘srimcha qiladigan narsangiz bormi? – deb so‘radi raislik qiluvchi Fanarindan.

Fanarin o‘midan turdi, oppoq ko‘ylakli keng ko‘kragini kerib, sudning olti yerda qonunning asl mazmunidan chetga chiqib ketganini juda ta’sirli va aniq ifoda bilan isbot qilib berdi, undan tashqari, qisqagina bo‘lsa-da, ishning mohiyatiga ko‘chib, chiqarilgan hukmnинг adolatsizlikdan boshqa narsaemasligini aytishga jasorat qildi. Fanarinning qisqa, lekin kuchli nutqida baland idrokli huquq donishmandlari bo‘lib, ishning asl mohiyatini undan ko‘ra yaxshi ko‘rib, tushunib turgan janob senatorlarni qistayotgani uchun ulardan uzr so‘radi, bo‘yniga olgan vazifasi uni shunday qilishga majbur etayotganini bildirdi. Fanarinning nutqidan keyin senat sud hukmini shubhasiz bekor qiladi, deb o‘ylash mumkin edi. Nutqini tugatgach, Fanarin g‘olibona jilmayib qo‘ydi. Nexlyudov advokatiga qarab, uning bu tabassumini ko‘rib, ishning natijasi yaxshi bo‘ladi, deb ishongan edi. Lekin senatorlarga qarab, Fanarinning yolg‘iz o‘zi jilmayib, yolg‘iz o‘zi tantana qilayotganini ko‘rdi. Senatorlar va prokuror muovini jilmaymas, tantana etmas, balki zerikkanday: «Sendaqalarni ko‘p ko‘rganmiz, gapiraverasan-da», deyayotganday ko‘rinishardi. Bekorga vaqtни оlayotgan advokatning nutqi tamom bo‘lgandagina ular mammun bo‘lgandek ko‘rindilar. Advokatning gapi tugashi bilan raislik qiluvchi ober-prokuror yordamchisiga murojaat qildi. Selenin hukmni bekor qilish uchun keltirilgan dalillarning hammasini asossiz topib, ishni o‘zgarishsiz qoldirish to‘g‘risida qisqa, lekin aniq fikr bayon etdi. Shundan keyin senatorlar o‘rinlaridan turib maslahatxonaga kirib ketdilar. Maslahatxonada ovozlar ikkiga bo‘lindi. Volf hukmnинг bekor etilishi tarafdori edi; voqeani tushunib yetgan Be sud manzarasini va maslahatchilarning xatoga yo‘l qo‘yanlarini sheriklariga jonli sur’atda tasvirlab berdi va hukmni bekor qilish tarafdori

bo'ldi; hamma vaqt qattiqqo'llik, qat'iy rasmiyatchilik tarafdori bo'lgan Nikitin bunga qarshi chiqdi. Ish Skovorodnikovning ovozi bilan hal bo'lishi kerak edi. Axloq talabiga ko'ra, Nexlyudovning ana shu qizga uylanmoqchi bo'lgani Skovorodnikovning g'ashiga tekkani uchun ham ana shu so'nggi ovoz rad javobi berish tarafdori bo'ldi.

Skovorodnikov moddiyunchi, darvinparast bo'lib, axloq qoidalari yoki diniy masalalarda taassub ko'rsatishni aqlsizlik debgina emas, o'zi uchun shaxsiy haqorat deb bilardi. O'sha fohisha tufayli vujudga kelgan bu dahmaza, uni himoya qilayotgan mashhur advokat bilan Nexlyudovning bu yerda, senatda ishtirok etishi unga juda jirkanch tuyulardi. U soqol-mo'ylovini yig'ishtirib og'ziga tiqar, basharasini bujmaytirarkan, o'zini bu ish haqida hech narsa bilmaganlikka solib, hukmni bekor qilish uchun asoslar yetishmasligi sababli raislik qiluvchining, shikoyat natijasiz qoldirilsin, degan fikriga qo'shilajagini aytdi. Shunday qilib, shikoyat rad etildi.

XXII

– Dahshat! – dedi Nexlyudov portfeliga qog'ozlarini joylayotgan advokat bilan birgalashib qabulxonaga chiqayotib. – Aniq-ravshan ko'rini turgan bir ishdayam rasmiyatchilikka rioya qilib, rad etishadi. Dahshat!

– Ish sudda rasvo bo'lgan, – dedi advokat.

– Selenin ham rad javobi berish tarafdori. Dahshat, qanday dahshat! – deb takrorlardi Nexlyudov. – Endi nima qilish kerak?

– Zoti oliylarining nomiga ariza beramiz. Shu yerdaligingizda o'zingiz topshiring. Men yozib beraman.

Shu mahal mundiriga yulduzlar taqqan past bo'yli Volf qabulxonaga chiqdi-da, Nexlyudovning yoniga bordi.

U tor yelkalarini qisib, ko'zini yumib:

– Nachora, aziz knyaz. Dalillar yetarli bo'lindi, – dedi-da, boradigan joyiga chiqib ketdi.

Volfning ketidan Selenin chiqdi. U senatorlardan eski oshnasi Nexlyudovning shu yerdaligini eshitgandi. U Nexlyudovga yaqin kelib:

– Seni shu yerda uchratarman, deb o'ylamagandim, – dedi jilmayib. Lekin uning faqat lablarigina jilmayar, ko'zi esa xomush edi. – Sening Peterburgdalikingni bilmagandim.

– Men bo'lsam, sening ober-prokuror ekaningni bilmagandim...

– Yordamchisi. – deb to'g'riladi Selenin. – Senatda nima qilib yuribsan? – deb so'radi u oshnasiga g'amgin va xomush boqib. – Peterburgga kelganiningni eshitgandim. Bu yerda nima qilib yuribsan?

– Men bu yerga haqqoniyat toparman, begunohdan-begunoh kesilgan xotinni ozod qilarman, degan umid bilan kelgandim.

– Qanaqa xotinni?

– Ishi hozir ko'rilgan xotinni.

– Ha-a, Maslovaning ishi, – dedi Selenin eslab. – Shikoyat butunlay asossiz.

– Gap shikoyatda emas, begunohdan-begunoh jazo tortayotgan xotin ustida ketyapti.

Selenin xo'rsinib qo'ydi.

– Shunday bo'lishi mumkin, lekin...

– Mumkingina emas, xuddi shunday...

– Sen qayoqdan bilasan?

– Nega deganda, men o'sha sudda maslahatchi edim. Nima xato qilganimni o'zim bilaman.

Selenin o'ylanib qoldi.

– O'sha vaqtning o'zidayoq aytish kerak edi, – dedi u.

– Aytganman.

– Bayonnomaga yozish kerak edi. Agarda shu bayonnomma shikoyat arizasiga tirkalganda edi...

Ishi hamma vaqt boshidan oshib-toshib yotgan Selenin kiborlar orasida kam bo'lardi: Nexlyudovning Katyusha bilan munosabati haqida hech narsa eshitmagani ko'rinib turardi, buni sezgan Nexlyudov o'zining Maslovaga bo'lgan munosabatini gapirmslikka qaror qildi.

– To'g'ri, lekin noto'g'ri hukm chiqarilgani shundoq ham ko'rinib turibdi-ku, – dedi Nexlyudov.

– Senatning bunday deyishga haqi yo'q. Agar senat hukmning adolatli, adolatsizligini o'zi belgilab, shu fikriga asosan sud

hukmini bekor qilaverganda edi, senat tayanch nuqtasini yo'qotib qo'yib, adolat o'rnatish u yoqda tursin, o'zi adolatparvarlikni buzgan bo'lardi, – dedi Selenin hozir ko'rilgan ishni eslab, – bundan tashqari, maslahatchilarning qarori o'z ahamiyatini yo'qotib qo'ygan bo'lardi.

– Menga bitta narsa: o'sha xotinning begunohligi ma'lum, uni begunoh jazo tortishdan halos qilib qolishga bo'lgan so'nggi umid barbod bo'ldi. Qilingan qonunsizlikni oliy mahkama ham tasdiqladi.

– Ishning mohiyatini tekshirib chiqolmagani uchun uni tasdiqladi deb aytib bo'lmaydi, – dedi Selenin ko'zini qisib, u gapni boshqa yoqqa burmoqchi bo'ldi, shekilli, – xolangnikiga tushgandirsan, – deb qo'shib qo'ydi. – Shu yerdaligingni kecha xolangdan eshitdim. Grafinya meni kelgan voizning xutbasini sen bilan birga o'tirib eshitishga taklif qilgandi, – dedi Selenin faqat lablari bilangina jilmayib.

– Ha, men bor edim, lekin ko'nglim ozib chiqib ketdim, – dedi Seleninning gapni boshqa yoqqa burganiga achchiqlangan Nexlyudov jahl bilan.

– Nega endi ko'ngling ozadi? Bir tomonlama, sektantlarcha bo'lsa-da, har holda diniy hisning namoyon bo'lishi-ku, – dedi Selenin.

– Bema'nilikdan boshqa narsa emas, – dedi Nexlyudov.

– Yo'g'-e, cherkov ta'limotlarini shunday chala bilamizki, asosiy aqidalarimizni qandaydir bir yangilik deb hisoblaymiz, qiziq, – dedi Selenin sobiq oshnasiga o'zining yangi tushunchalarini aytib solishga shoshilgandek.

Nexlyudov hayron bo'lib Seleninga ko'zini tikib qoldi. Selenin g'amginlikkina emas, badxohlik ham aks etgan ko'zlarini olib qochmadi.

– Ie, sen cherkov aqidalariga ishonasanmi hali? – deb so'radi Nexlyudov.

Selenin Nexlyudovning ko'ziga tikilib baqrayib turib:

– Albatta, ishonaman, – deb javob berdi.

Nexlyudov xo'rsinib qo'ydi.

– Qiziq, – dedi u.

– Hay, mayli, keyin yana gaplashamiz, – dedi Selenin, – hozir boraman, – dedi u yoniga ehtirom bilan kelib to'xtagan sud

ijrochisiga, – albatta, uchrashishimiz kerak, – deb qo'shib qo'ydi u xo'rsinib. – Lekin seni topib bo'larmikin? Meni hamma vaqt soat yettida, ovqat mahalida topasan. Nadejdinskaya ko'chasi, – Selenin uy raqamini aytdi, – o'shandan buyon ozmuncha vaqt o'tib ketdimi, – deb qo'shib qo'ydi faqat labi bilan jilmayib.

– Vaqt topsam, kelarman, – dedi Nexlyudov bir vaqlar aziz va yaqin kishisi bo'lgan Seleninga mana shu qisqa suhbatdan keyin adovat his etmasa ham uning qandaydir begona, uzoq, notayin bo'lib qolganini payqab.

XXIII

Nexlyudov Seleninni talabalik chog'ida tanir edi, o'shanda u ajoyib o'g'il, sadoqatli do'st, yoshiga munosib ma'lumotli, nazokatli, yaxshi kiyinadigan, chiroyli va shu bilan baravar juda rostgo'y, ham insofli odam edi. U qiyalmasdan, juda yaxshi o'qir, bachkanalikni bilmas, insho uchun oltin medal olardi.

U so'zdagina emas, amalda ham yoshlikda hayotning maqsadi insonlarga xizmat qilishdan iborat deb tushunardi. Odamlarga xizmat qilishni u davlatga xizmat etishdan iborat, deb tasavvur etgani uchun ham kursni tugatishi bilanoq, o'z kuchini ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha ishlarni ko'zdan kechirib chiqdi-da, xususiy mahkamaning ikkinchi bo'limida, qonunlarni tuzish ishiga rahbarlik qilib ko'proq foyda keltiraman, deb o'ylab, shu joyga ishga kirdi. Ammo o'zidan talab qilingan narsalarni aniq va halol bajarishiga qaramay, bu xizmatda odamlarga foyda keltirish to'g'risidagi orzulariga yetolmadi, ongida kerakli va zarur ishni bajaryapman, degan ishonch uyg'onmadi. Bu qanoatlanmaslik juda mayda gap, mansabparast bir boshliq bilan to'qnashganidan keyin yana kuchayib ketdi, u ikkinchi bo'limdan bo'shab, senatga o'tdi. Senatda ko'ngli ancha taskin topdi, lekin hali ham bo'lsa qanoatlanmaslik hissidan qutulolmadi. Orzu qilgan narsalarining ro'yobga chiqmaganini his etardi. Shu yerda, senatda xizmat qilib yurganida qarindosh-urug'lari harakat qilib uni kamer-yunkerlik martabasiga ko'tardilar, shundan keyin u zarhal mundir kiyib, oq matodan peshband tutib, karetada o'zini malaylik lavozimiga ko'targan turli odamlarga tashakkur bildirgani borishga to'g'ri keldi. Shuncha urinsa ham bu lavozimning zarurligiga vaj topolmadi.

Endi u bu ishining ko'ngildagidek emasligini avvalidan ko'ra ko'proq his qila boshladi. Lekin shunga qaramay, avvalo, shu lavozimga ko'tarish bilan unga katta yaxshilik qildik, deb o'ylagan odamlarni xafa qilmaslik uchun bu mansabdan voz kecholmasdi. Ikkinchisi tomondan esa bu mansabga belgilanishi tabiatining eng tuban xususiyatlariga xush kelgan edi. Oynaga qarab o'zini zarhal mundirda ko'rish va shu mansabga belgilangani uchun ba'zi odamlar uni izzat-hurmat qilgani unga juda yoqar edi.

Uylanishda ham xuddi shu ahvol ro'y berdi. Kiborlar fikricha, yaxshi joydan uylangan edi. Selenin unga kuyovga chiqishni istagan qizni va uni shu qizga uylantirish harakatida yurgan kishilarni xafa qilmaslik uchun va chiroyli, yosh, aslzoda qizga uylanish uning izzat-nafsi qondirgani uchungina uylangan edi. Ammo uylanishi ham xizmati va saroydagi amali singari «ko'nglidagidek bo'lib chiqmadi». Bu narsa unga tezda ayon bo'ldi. Birinchi boladan keyinoq xotini ortiq farzand ko'rishni xohlamadi va kiborlarcha muhtasham hayot kechira boshladi. Selenin ham istar-istamas shunday hayot kechirishga majbur edi. Xotin aytarli go'zal emas, eriga sadoqatli edi, erining hayotini zaharlagan, o'zini ham charchatgan, tinkasini quritgan bo'lsa-da, shu tarzda hayot kechirishni davom ettirardi. Seleninning bu hayotni o'zgartirish uchun qilgan urinishlari, shunday hayot kechirish kerak, deb ishongan xotini va uning qarindosh-urug'lari hamda tanish-bilishlarining qarshiligiga uchrab barbod bo'lardi.

Farzandi, tillarang uzun sochli qizchasi Selenin istaganicha tarbiyalanmagani uchun ham unga begonadek edi. Er-xotin odatdagidek, bir-birini tushunmas, hatto bir-birlarini tushunishni istamasdi, uning uydagi xayotini zaharlagan, lekin odob yuzasidan sir tutiladigan, cheklangan so'zsiz kurash boshlandi. Shunday qilib, oila hayoti, xizmati va saroydagi amalidan ham battar bo'lib, «ko'ngildagidek emas» edi.

Uning dinka bo'lgan munosabati ham «ko'ngildagidek emas» edi. Seleninning aqli o'sgach, o'z muhiti va zamonidagi odamlar kabi yoshlikdan miyasiga singdirilgan diniy mavhumotlar to'rini osongina uzib tashladi. Yoshlik, talabalik chog'ida va Nexlyudov bilan do'st bo'lgan paytida u jiddiy va vijdonli odam bo'lgani uchun rasmiy din mavhumotlaridan ozod bo'lganini yashirmas edi. Lekin

vaqt o'tgan va martabasi oshgan sayin, ayniqsa, o'sha paytlarda jamiyatda konservativizm, reaktsiya hukmron bo'lgan paytda bu ma'naviy ozodlik unga xalaqit bera boshladi. Uydag'i vaziyatni hisobga olmagan-da (ayniqsa, otasi o'lim to'shagida yotgan chog'ida va uning o'limidan so'ng diniy marosimlar o'tkazilgan, onasi Selenindan ro'za tutishini talab qilgan edi, jamoat fikri ham qisman shunday qilishini talab etardi), xizmat joyida ham kuni uzlusiz diniy marosimlar, duolar va shukronalar bilan o'tardi. Dinning tark qilib bo'lmaydigan zohiriylar marosimlarida qatnashmagan kuni yo'q edi. Shu ibodatlarda ishtirok etarkan, ikki yo'ldan biriga kirishi kerak edi: yo ishonmagan bir narsasiga o'zini ishongan qilib ko'rsatishi (o'zi tabiatan rostgo'y bo'lgani uchun bunday qilolmasdi), yoki mana shu tashqi shakllarni yolg'on deb bilib, hayotini shunday qurishi kerak ediki, natijada ana shu yolg'on deb sanagan narsasida ishtirok etishga zarurat qolmasligi kerak edi. Bir qaraganda osongina ko'ringan ishni amalga oshirish uchun ko'p mashaqqatni bo'yniga olishi kerak edi: butun yaqinlari bilan doimiy kurash olib borishdan tashqari vaziyatini ham o'zgartirishi, ishni tashlashi va o'z fikricha, odamlarga keltirayotgan va istiqbolda foyda keltiradigan xizmatidan voz kechishi kerak bo'lardi. Shularning hammasini amalga oshirish uchun o'zining haqligiga qattiq ishongan bo'lishi kerak edi. Zamonamizning tarixdan, umuman, dinning kelib chiqishidan va cherkov nasroniy dinining kelib chiqishi hamda inqirozidan ozgina bo'lsa-da xabardor bo'lgan har bir ma'lumotli kishisi sog'lom tushunchaning haqligiga ishonchi komil bo'lganidek, Selenin ham o'zining haqligiga qattiq ishongan edi. Cherkov ta'limotini tan olmagan Selenin o'zining haqli ekanini bilmasligi mumkin emasdi.

Ammo hayotiy sharoitlar tazyiqi ostida ana shu rostgo'y odam kichik bir xatoga yo'l qo'ydi. Bu xato shundan iborat ediki, u noma'qul narsaning noma'qulligini tasdiqlash uchun dastavval ana shu noma'qul narsani o'rganish kerak, degan fikrga keldi. Bu kichik xato edi. Lekin shu kichkina xato gazak olib, katta xatoga sabab bo'ldi.

Dunyoga ko'z ochib pravoslav dinida tarbiya topgan Selenin bu dinning to'g'ri-noto'g'ri emasligi haqida o'ziga savol berib, unga oldindan javob topib qo'ygandi, tevarak-atrofdagilar undan shu dinda bo'lishni talab etar, bu dinga iqror bo'lmasdan turib odamlarga

foyDALI bo'lgan faoliyatini davom ettirolmasdi. Shuning uchun ham bu masalani aniq tushunib olish maqsadida Volter, Shopengauer, Spenser va Kont asarlarini qo'liga olmay, Gegelning falsafiy kitobi hamda Vinet, Xomyakovning diniy asarlarini ko'rib chiqdi. Tabiiyki, ana shu asarlarda u o'ziga kerak bo'lgan narsalarni topdi. Selenin o'zi shu dinda tarbiya topgan, lekin aqli bu dinni ko'pdan buyon qabul qilmay qo'ygandi, lekin uning hayoti shu dinsiz ko'ngilsiz voqealar bilan to'lib-toshardi, e'tirof etgan taqdirda esa ana shu barcha ko'ngilsizliklar bartaraf bo'lib ketar, o'sha diniy ta'llimotni oqlovchi va bir qadar taskin beruvchi narsa topardi. Shuning uchun u inson yakka o'zi aqli bilan haqiqatni anglayolmaydi, inson birgalikdagina haqiqatni ocha oladi, haqiqatni anglashning yagona sharti bashoratdir, u esa cherkovdagina bo'ladi va hokazo degan odatdagi safsatalarni o'zlashtirib oldi; endi esa ana o'shandan beri qalloblik qilayotganini anglamay, xotirjamlik bilan ibodat qilar, duo o'qir, diniy marosimlarda ishtirok etar, ro'za tutar, ikonaga qarab cho'qinar, xizmat qilishda davom etar, xizmat esa unda, foyda keltiryapman, degan ishonchni hosil qilar, ko'ngilsiz oilaviy hayot kechirayotgan Seleninga tasalli berardi. O'zini dindorman deb o'yldi. Ammo o'zining dinga bo'lgan bu ishonchi boshqa narsalardan ham ko'ra ko'ngilga o'tirishmaganini butun borlig'i bilan his etardi.

Shuning uchun ham uning ko'zлari hamma vaqt g'amgin edi. Shuning uchun ham u ana shu qalloblik hali ko'nglidan joy olmagan paytlardan beri taniydigan Nexlyudovni ko'rganda o'zining o'sha vaqtda qanaqa bo'lganini esladi; ayniqsa, o'zining dinga qarashini shoshib-pishib izhor etganda esa mana shularning barchasi «ko'ngildagidek emas»ligini har vaqtdagidan ko'ra chuqurroq his etdi, qattiqroq azob chekdi. Eski qadrdonini ko'rganda dastavval suyunib ketgan Nexlyudov ham keyin o'zini xuddi shunday his etdi.

Shu sababli ularning ikkalovi yana ko'rishishga va'dalashgan bo'lsalar-da, uchrashishni istamadilar va Nexlyudovning Peterburgga shu kelishida ortiq ko'rishmadilar.

XXIV

Nexlyudov senatdan chiqib, advokat bilan birga yo'lkadan yurib ketdi. Advokat izvoshchiga, orqamdan kelaver, dedi-da, o'zi Nexlyudovga boyagi senatorlar gapishtagan, jinoyat ustida qo'lga tushib, qonunga binoan katorgaga hukm bo'lish o'rniga Sibirga gubernator qilib tayinlanayotgan departament direktori haqida hikoya qila boshladi. Advokat voqeani butun ikir-chikiri bilan batafsil so'zlab, qurilib bitmagan haykal uchun (ertalab ular bu haykal yonidan o'tgandilar), to'plangan pullarning yuqori tabaqali kishilar tomonidan o'g'irlanganini alohida bir mammuniyat bilan hikoya qilib bo'ldi-da, allakimning mahbubasi birjada millionlab pul topgani va falonchi xotinini sotganini, pismadonchi xotin sotib olganini gapirdi, avaxtada yotish o'miga davlatning yuqori martabalarida xizmat qilayotgan odamlarning muttahamligi haqida yana bir hikoyani boshladi. Aytib tugatib bo'lmaydigan bu behisob hikoyalar advokatning pul topish uchun tutgan yo'li Peterburgdagi barcha oliy martabadagi to'ralar tutgan yo'lga nisbatan to'g'ri va halol ekanini ko'rsatib berayotgani uchun ham advokatda mammuniyat uyg'otardi. Nexlyudovning yuqori martabadagi to'ralarning jinoyatlari haqidagi so'nggi hikoyani oxirigacha tinglamay xayrashib izvoshga o'tirib uyiga, anhor bo'yiga qarab ketgani advokatni juda hayron qoldirdi.

Nexlyudov juda ma'yus edi. U asosan senatning rad javob berishi begunoh Maslova boshiga tushgan azob-uqubatlarni tasdiqlagani va shu rad javob Nexlyudovning o'z taqdirini Maslovaning taqdiri bilan bog'lash to'g'risidagi niyatini amalgalashirishni qiyinlashtirgani uchun ma'yus edi. Advokatning hukm surgan dahshatlar haqidagi quvonchli hikoyasidan keyin xafaqonligi yana oshdi, undan tashqari, bir vaqtlar dilkash, ochiqko'ngil, olijanob bo'lgan Seleninning noxush, sovuq va xunuk boqishlari esiga kelaverdi.

Nexlyudov uysa qaytib kelgach, darbon nafratlangandek, unga xat uzatdi, darbonning aytishicha, buni allaqanday bir xotin darbonxonada yozib tashlab ketgan edi. Xat Shustovaning onasidan edi. Ayol ushbu xatida qizining muruvvatli haloskori bo'lgan janobga minnatdorlik bildirgani kelganini yozgan, undan tashqari, Basilevskiy oroliga, beshinchiliniyadagi falon uysa kelib-ketishini yalinib-yolvorib so'ragandi. «Bir kelib-ketishingiz Yefremovna uchun juda zarur, – deb yozgan edi u. – Tashakkur bildiraverib

joningizga tegmaymiz, bu haqda so‘z ham bo‘lishi mumkin emas, shunchaki o‘zingizni ko‘rish bilan xursand bo‘lamiz», degan, agar iloji bo‘lsa, ertaga ertalab kelishini so‘ragandi.

Ikkinchi xat Nexlyudovning sobiq o‘rtog‘i, fligel-ad'yutant Bogatirevdan edi. Nexlyudov sektantlar nomidan yozilgan arizani unga berib, o‘z qo‘li bilan podshoga topshirishni iltimos qilgan edi. Bogatirev o‘zining katta-katta harflar bilan dadil yozgan xatida va’dasiga muvofiq arizani podshoning qo‘liga berajagini aytib, miyasiga bir fikr kelganini yozgan: Nexlyudovning o‘zi avval shu ishga aloqador bo‘lgan shaxs bilan uchrashib, undan iltimos qilsa, yaxshi bo‘lmasmikin, degan edi.

Nexlyudov Peterburgda bo‘lgan so‘nggi kunlari taassuroti ostida biron narsa chiqarishidan umidini uzgan edi. Uning Moskvadalik paytida tuzgan rejalar hayotga qadam qo‘yan paytda ostin-ustun bo‘lib ketadigan yoshlik xayollariga o‘xshardi. Lekin shunga qaramay, Nexlyudov Peterburgdaligida niyatidagi ishlarini amalga oshirishga, ertagayoq Bogatirev bilan uchrashib, uning maslahatini bajarishga, sektantlarning ishi bilan aloqador bo‘lgan shaxs oldiga borishga ahd qildi.

Nexlyudov portfelidan sektantlarning arizasini chiqarib, uni qaytadan o‘qiyotgan mahalida grafinya Katerina Ivanovnaning xizmatkori kirib, choy ichish uchun yuqoriga chorladi.

Nexlyudov, hozir boraman, deb aytdi-da, qog‘ozni taxlab portfelga solib xolasining oldiga chiqib ketdi. Yuqoriga chiqib ketaturib Nexlyudov derazadan ko‘chaga qaradi va Mariettening qo‘s sh jiyronini ko‘rib qoldi, birdan ko‘ngli ochilib, kulgisi qistadi. Boshiga shlyapa (lekin bu gal shlyapasi qora emas, qandaydir sho‘xrang tusda edi), guldor ko‘ylak kiygan Mariette qo‘lida do‘lcha ushlagan holda grafinyaning oromkursisi yonida chiroyli ko‘zlarini chaqnatib, bijir-bijir qilib, kulib allanimalarni hikoya qilardi. Nexlyudov xonaga kirib kelgan paytda u allaqanday qiziq va kulgili behayo so‘z aytib yuborgandiki (bu gapning behayoligini Nexlyudov ularning kulayotganidan payqagandi), lablari ustini tuk bosgan, ko‘ngilchan Katerina Ivanovna butun yo‘g‘on gavdasi bilan silkinib, qotib-qotib kuldi, serharakat Mariette bo‘lsa mischievous* bilan

* Sho‘xlik (*fran.*).

tabassum qilib turgan labini sal qiyshaytirib, kulib turgan yuzini bir yonga egib, hamsuhbatiga indamay qarab o'tirardi.

Nexlyudov bir necha so'zdan keyin ularning o'sha paytda Peterburgni mashg'ul qilgan ikkinchi yangilik haqida, Sibirning yangi gubernatori haqida gaplashayotganlarini, Mariette xuddi shu xususda qiziq bir gap qotganini, shuning uchun ham grafinya kulgidan o'zini tiyolmaganini anglatdi.

– Ichagimni uzasan-ku, – dedi grafinya yo'talib.

Nexlyudov salomlashdi va ularning yoniga o'tirdi. Nexlyudov Marietteni yengiltakligi uchun koyimoqchi bo'lib turgan ham ediki, Nexlyudovning jiddiy va norozi ekanini yuzidan ko'rib, unga yoqish uchun (Nexlyudovni ko'rgan kuniyoq unga yoqish orzusi tug'ilgan edi) shu zahoti faqat yuzining ifodasinigina emas, hatto butun ruhiy ahvolini ham o'zgartirdi. Mariette birdan jiddiy, o'z hayotidan norozi, allanarsa izlayotgan, nimagadir intilayotgan kishi qiyofasini oldi. U Nexlyudovning hozirgi kayfiyatini payqab olib (garchi uning qanaqaligini so'z bilan ifoda etolmasada-da), o'zini rostdan ham uning holatiga kirishga majbur etdi.

Mariette undan ishlarining nima bilan tugaganini so'radi. Nexlyudov senatdagi muvaffaqiyatsizlik va Selenin bilan uchrashganini so'zladi.

– Oh, qanday sof ko'ngil odam! Haqiqiy chevalier sans peur et sans reproche*. Sof ko'ngil, – dedi ikkala ayol Seleninning odamlar orasidagi tavsifini tilga olib.

– Xotini qanaqa? – deb so'radi Nexlyudov.

– Xotinimi? Uni yomonlamoqchimasman, lekin gapning ochig'i shuki, u erini tushunmaydi. Nima, nahotki, u ham rad javob berish tarafdori bo'lsa? – deb so'radi Mariette chin yurakdan achinib, – juda yomon bo'libdi, afsus! – deb qo'shib qo'ydi u xo'rsinib.

Nexlyudov qovog'ini soldi, gapni boshqa yoqqa burish uchun qo'rg'onda qamalib yotgan, uning yordami bilan bo'shatilgan Shustova haqida gapira boshladidi. Eriga iltimos qilgani uchun Mariettega tashakkur bildirdi va o'sha ayol hamda uning butun oilasi hech kimning yodiga kelmagani uchun ular shuncha azob chekkani naqadar mudhishligini aytmoqchi edi hamki, lekin u gapini tugatmasdanoq, Mariette o'zining juda g'azablanganini aytdi.

* Ta'na va qo'rquvni bilmagan bahodir (*fran.*).

– Qo‘ying, gapirmang, – dedi u, – erim uni bo‘shatish mumkin, deyishi bilanoq miyamga xuddi shu fikr keldi. Begunoh ekan, nega shu mahalgacha qamoqda olib o‘tirishdi? – dedi u Nexlyudov aytmoqchi bo‘lib turgan gapni aytib. – Naqadar qabih, naqadar yaramas holat!

Grafinya Katerina Ivanovna Mariettenning jiyaniga noz-ishva qilayotganini ko‘rib, zavqlanardi.

– Bilasanmi, – dedi grafinya ular jim bo‘lib qolishgandan keyin, – ertaga kechqurun Alinenikiga borgin, Kizeveter keladi. Sen ham bor, – dedi u Mariettega o‘girilib.

– Il vous a remarqué*, – dedi jiyaniga, – sen aytgan narsalar ning hammasini men unga gapirib beruvdim, – bu yaxshilikning nishonasi, Isoning dargohiga erishadi, deb aytdi. Albatta kel. Mariette, ayt unga, borsin. O‘zing ham bor.

– Men, grafinya, birinchidan, knyazga maslahat berish huquqiga ega emasman, – dedi Mariette Nexlyudovga qarab va shu boqishi bilan grafinyaning so‘zлari va umuman, injilchilikka nisbatan o‘zi bilan Nexlyudov o‘rtasida uyg‘unlik o‘rnatgandek bo‘lib, – ikkinchidan, o‘zingiz bilasiz-ku, yomon ko‘rishimni...

– Sen doim... shunaqa o‘z bilganingning aksini qilasan.

– Qanaqasiga o‘z bilganimni? Men dinga eng oddiy xotinlar singari ishonaman, – dedi u jilmayib. – Uchinchidan, – deb davom etdi u, – ertaga fransuz teatriga boradiganman...

– Oh! Ko‘rdingmi bu... xah, oti nimaydi-ya? – dedi grafinya Katerina Ivanovna.

Mariette mashhur fransuz aktrisasining ismini aytdi.

– Albatta, borib ko‘r – ajoyib narsa.

– Avval qaysini ko‘ray, ma tante, aktrisanimi yo voiznimi? – dedi Nexlyudov jilmayib.

– Qo‘y, meni so‘zimdan adashtirma.

– Menimcha, oldin voizni tinglash, keyin fransuz aktrisasini ko‘rish kerak, bo‘lmasa, va’z eshitishga hafslala qolmaydi, – dedi Nexlyudov.

– Yo‘q, avval fransuz teatridan boshlash kerak, keyin tavba qilish kerak, – dedi Mariette.

* U seni ko‘ribdi (*fran.*).

– Meni kalaka qilavermanglar. Voiz o‘z yo‘liga, teatr o‘z yo‘liga. Najot tilayman deb ko‘zni shishirib yig‘layverish shart emas. Ishonish kerak, shunda ko‘ngling ochiladi.

– Siz, ma tante, va’zxonlikda har qanaqa voizdan o‘tarkansiz.

– Bilasizmi nima? – dedi Mariette o‘ylanib. – Ertaga lojamga keling.

– Ilojini topolmasman deb qo‘rqaman...

Bir odamning kelganidan xabar qilgani kirgan xizmatkor ularning gapini bo‘ldi. Kelgan odam grafinya raislik qilgan xayriya jamiyatining kotibi edi.

– O‘lgudek og‘ir odam-da. Yaxshisi, o‘scha yoqda qabul qila qolay. Keyin qaytib kiraman yoningizga. Unga choy quyib bering, Mariette, – dedi grafinya tez-tez yurib, qilpanglab zalga chiqib ketarkan.

Mariette jimjilog‘i uzuklar bilan bejalgan qo‘lidagi qo‘lqopini chaqqonlik bilan yechdi.

U jimjilog‘ini ko‘tarib, spirt lampasi ustida turgan kumush choynakni ushlarkan:

– Ichasizmi? – deb so‘radi.

Mariettening yuzi jiddiy va g‘amgin tus oldi.

– Fikr-mulohazalarini hurmat qilib yurgan kishilarim meni shu o‘sim yashagan muhitdan farq qilmaydi, deb o‘ylash menga hamma vaqt juda qattiq botadi.

Oxirgi so‘zlarni aytarkan, u yig‘lab yuborayozdi. Agarda mag‘izini chaqib ko‘rilsa, bu so‘zlar ma’nisiz yoki betayin so‘z bo‘lsa-da, Nexlyudovga juda mazmundor, sof va samimiy tuyuldi. Yosh, chiroyli, yaxshi kiyingan juvon shu so‘zlarni aytayotganda, ko‘zlarining chaqnab turishi Nexlyudovni shu qadar jazb qilgan edi.

Nexlyudov indamay unga tikilar va ko‘zini sira uzolmasdi.

– Sizni va ko‘nglingizdan kechayotgan narsalarni tushunmaydi, deb o‘ylamang. Sizning qilib yurgan ishingiz hammaga ayon-ku. C‘est le secret de polichinelle*. Shuningizga qoyilman, shuningiz menga manzur.

– Qoyil qoladigan joyi yo‘q, arzimagan ish qildim-ku.

* Bu hammaga ma’lum bo‘lgan sir (*fran.*).

– Baribir. Sizning hissiyotingizniyam, uniyam tushunaman, – Nexlyudovning yuzida norozilik ifodasini ko'rib: – bo'ldi, bo'ldi. Bu to'g'rida endi gapirmayman, – dedi darhol so'zini bo'lib. Mariette xotinlarga xos sezgirlik bilan Nexlyudovning ko'nglidagi narsani topib gapivardi. – Yana turmalardagi dahshat va azob-uqubatlarni ko'rgandan keyin mazlumlarga yordam beringiz kelib qolgan, albatta, tushunaman buni, – deyardi faqat bir narsani – uni o'ziga jalb qilishni istab, – u bechoralarga juda jabr, odamlar bag'ritosh, beparvo... Bu yo'lda jon fido qilsa arziydi, tushunaman, o'zim ham jonioymi berardim-ku-ya, lekin har kimning taqdiri o'zgacha...

– Ajabo, siz o'z taqdiringizdan norozimisiz?

Bu haqda so'rash mumkin bo'lganiga tang qolgandek:

– Menmi? – deb so'radi Mariette, – mammun bo'lishim kerak – mammunman. Lekin bir qurt bor, uyg'onib bosh ko'taradi...

– Shu qurtning uxlab qolishiga yo'l qo'ymaslik kerak, shu ovozga ishonish kerak, – dedi Nexlyudov uning yolg'oniga uchib.

Keyinchalik shu suhbat esiga tushganda Nexlyudov uyalib ketardi. So'zlarining qanchalik yolg'on, yasama ekaninigina emas, balki unga taqlid qilib gapirgani, qamoqdagi dahshatlarni, qishloq taassurotlarini hikoya qilgan chog'ida astoydil quloq solib eshitayotgandek ko'ringan qiyofasini ham eslardi.

Grafinya qaytib kirgan paytda ular eski do'stardekkina emas, balki olomon ichida faqat bir-birlarini tushunadigan yagona oshnalar singari gaplashib o'tirishardi.

Ular hukumatningadolatsizligi, baxtsizlarning chekkan azob-uquباتи, xalqning kambag'alligi haqida gaplashishardi-yu, ammo bir-birlariga tikilib turgan ko'zлari gap orasida zo'r berib: «Meni seva olasanmi?» deb so'rар va: «Ha» deb javob qaytarardi, shahvoni tuyg'ular esa kutilmagan rang-barang shaklga kirib, bir-biri bilan yaqinlashishga undardi.

Jo'nab ketayotganida Mariette Nexlyudovga har vaqt har qanaqa xizmatiga tayyor ekanini aytib, ertaga kechqurun teatrga, uning yoniga, hech bo'lмаганда bir daqiqaga bo'lsa-da, kelib-ketishini so'radi, u bilan muhim bir narsa ustida gaplashmoqchi bo'lганини bildirdi.

U uzuk taqqan qo'llariga qo'lqopini ohista kiyarkan:

– Ha, sizni endi qachon ko‘raman? – dedi xo‘rsinib. – Kelaman, deb qo‘ya qolsangiz-chi.

Nexlyudov kelishga va‘da berdi.

Shu kuni kechasi Nexlyudov o‘z xonasida yolg‘iz qolgach, shamni o‘chirib o‘ringa kirib yotdi-yu, lekin anchagacha ko‘ziga uyqu kelmadi. Maslovani, senatning qarorini va uning ketidan ketishga ahd qilganini, yer-mulkidan voz kechganini eslarkan, shu savollarga javoban Mariette-ning yuzi, uning xo‘rsingani, «Sizni endi qachon ko‘raman?» degan paytidagi boqishlari, tabassumi ko‘z oldiga keldi, xuddi ko‘z o‘ngida turgandek ravshan ko‘rindi, o‘zi ham jilmaydi. «Sibirga jo‘nab yaxshi ish qilyapmanmi? Boyliklardan o‘zimni mahrum etganim yaxshi bo‘ldimi?» deb so‘radi u o‘zidan.

Derazaning yarim tushirilgan pardasi orqasidan ko‘rinib turgan o‘sha oydin Peterburg kechasida bu savollarning javobi noaniq edi. Miyasi g‘ovlab ketdi. Nexlyudov o‘zida avvalgi kayfiyatni uyg‘otmoqchi bo‘ldi, avvalgicha fikr yuritmoqchi bo‘ldi, lekin bu fikrlar avvalgidek qat’iy, ishonarli emasdi.

«Shularning hammasi uydirma gap bo‘lib chiqsa-yu, shunday yashab ketishga irodam yetmasa-ya: nahotki, shu yaxshi ishimga pushaymon bo‘lsam-a», – dedi u o‘ziga o‘zi va bu savollarga javob berishga ojizlik qilib, shu qadar ko‘ngli g‘ash, dili vayron bo‘ldiki, u ko‘pdan buyon o‘zini shunday his etmagandi. Shu savollarni hal etishga ojizlik qilgan Nexlyudov qimorda ko‘p pul yutqizgan paytlaridagidek og‘ir uyquga ketdi.

XXV

Ertasiga ertalab Nexlyudov uyg‘onishi bilanoq qandaydir bir qabohatga yo‘l qo‘yanini his etdi.

U eslay boshladi: qabih ish ham, yomonlik ham qilmagan edi, biroq Katyushaga uylanish, yerni dehqonlarga berish kabi hozirgi niyatlari haqida yomon o‘ylarga borgan edi, shularning hammasi amalga oshirib bo‘lmaydigan xayollar ekani, shularga bardosh berolmasligi, shularning hammasi sun’iy, tabiiy emasligi, qanday yashagan bo‘lsa, shunday yashash kerakligi haqida o‘ylagan edi.

Yomon bir ish qilmagan edi-yu, lekin yomon ishdan battar narsalar bo‘lib o‘tgan edi: yaramas ishlarga sabab bo‘ladigan

fikrlar aqliga kelgan edi. Yomon ishni takrorlamaslik va pushaymon bo'lish mumkin, ammo yomon fikrlar esa yomon ishlarni tug'diraveradi.

Yomon ish yomon ishga yo'l ochadi, yomon fikrlar esa insonni shu yo'lga sudraydi.

Nexlyudov ertalab kecha kechqurun miyasiga kelgan fikrlarni tasavvurida takrorlab ko'rdi-da, bir daqiqaga bo'lsa-da, shularga ishonganiga hayron qoldi. Amalga oshirmoqchi bo'lgan ishi naqadar yangi va qiyin bo'lmasin, uning uchun birdan-bir hayot yo'li ekanini, avvalgi holatga qaytish naqadar oson va yengil bo'lmasin, o'limga olib borishini yaxshi bilardi. Nexlyudov kechagi holatini uyquga to'yib uyg'ongan kishi holatiga o'xshatdi. Uyquga to'yib uyg'ongan odam o'zini kutib turgan muhim va quvonchli ishni bajarish uchun allaqachon turishi kerakligini bilsa-da, uyqusi kelmayotganiga qaramay, to'shakda rohatlanib yana yotgisi keladi.

Shu kuni Peterburgdagi Vasilyevskiy orolida turadigan Shustovanikiga jo'nadi.

Shustovaning uyi ikkinchi qavatda edi. Qorovulning so'zi bilan Nexlyudov orqa eshikdan kirdi va tik zinadan yurib, issiq ovqat isi kelib turgan oshxonaga chiqdi. Peshband ilgan, ko'zoynak taqqan, yengi shimarilgan o'rta yashar xotin plita tepasida turib bug'i chiqib turgan kastyulni kavlardi.

Ayol kirib kelgan odamga ko'zoynagi tepasidan qarab:

– Sizga kim kerak? – deb so'radi jiddiy.

Nexlyudov javob berishga ulgurmasidanoq ayolning qiyofasi birdan o'zgardi, yuzida ham qo'rquv, ham shodlik belgilari namoyon bo'ldi.

– Voy, knyaz! – deb qichqirib yubordi ayol qo'lini peshbandiga arta-arta. – Nega orqa zinasidan keldingiz? Valine'matimiz! Men qizning onasiman. Sal bo'lmasa, qiz bechorani begunohdan-begunox halok qilayozishdi. Haloskorimizsiz, – dedi ayol Nexlyudovning qo'liga yopishib va uni o'pishga chog'lanib, – kecha uyingizga borgandim. Singlim iltimos qilgandi. Hozir shu yerda. Bu yoqqa, bu yoqqa, mening ketimdan yuring, – dedi Shustovaning onasi Nexlyudovni tor eshikdan qorong'i yo'lakka boshlab borarkan, u yo'l-yo'lakay goh qistirilgan ko'ylagini, goh sochini tuzatardi, –

singlim – Kornilova, balki eshitgandirsiz, – deb shivirladi eshik oldida to'xtab. – Siyosiy ishlarga aralashib yuradi. Juda aqlli xotin.

Shustovaning onasi yo'lakdag'i eshikni olib, Nexlyudovni kichkinagina xonaga boshlab kirdi. Bu yerda, stol yonida turgan divanda yo'l-yo'l chit kofta kiygan, onasini kiga o'xshab ketgan do'mboq, rangsiz yuzini sarg'ish, jingalak sochlari o'rabi olgan o'rtal bo'yli, to'ladan kelgan qiz o'tirardi. Uning ro'parasida yoqasiga iroqi tikilgan ruscha ko'ylak kiygan, kichkina qora mo'ylovli, cho'qqisoqol yigit oromkursida engashib o'tirardi. Ikkalovi shu qadar berilib gaplashardilarki, Nexlyudov kirgandan keyingina o'girilib qaradilar.

– Lida, knyaz Nexlyudov, xuddi o'sha...

Rangpar qiz asabiylik bilan irg'ib turdi, qulog'inining orqasidan chiqib ketgan bir tutam sochini to'g'rila-to'g'rila, qo'rquv aralash katta quralay ko'zlarini knyazga tikdi. – Vera Yefremovna aytgan o'sha xavfli ayol siz ekansiz-da, – dedi Nexlyudov jilmayib qo'lini uzatar ekan.

Lidiya og'zi to'la oppoq tishlarini ko'rsatib bolalarcha muloyim jilmayib:

– Ha, men, – dedi. – Xolam sizni rosayam ko'rmoqchi edilar. Xola! – deya chaqirdi u eshikka qarab boyagiday muloyim tovush bilan.

– Sizning qamalganingizga Vera Yefremovna juda xafa bo'l-gandi, – dedi Nexlyudov.

– Bu yoqqa, yaxshisi, manavi yerga o'tiring, – dedi Lidiya hozirgina yigit turib ketgan yumshoq, siniq oromkursini ko'rsatib. – Amakivachcham bo'ladi – Zaxarov, – dedi u Nexlyudov yigitni ko'zdan kechirayotganini payqab.

Yigit ham xuddi Lidiya singari jilmayib mehmon bilan ko'rishdi va Nexlyudov uning o'rniga o'tirgandan keyin deraza tagida turgan stulni olib kelib, uning yoniga qo'yib o'tirdi. Boshqa eshikdan o'n olti yoshlar chamasidagi malla gimnazist chiqdi va jimgina deraza tagiga o'tirdi.

– Vera Yefremovna xolamning qadrdon do'sti, biroq men uni tanimayman desam ham bo'ladi, – dedi Lidiya.

Shu mahal qo'shni xonadan oq kofta kiygan, charm tasma taqqan, istarasi issiq, ziyrak bir ayol chiqdi.

- Salom, kelganingiz uchun ko‘p rahmat, – deb gap boshladи u divanga, Lidiyaning yoniga o‘tirishi bilanoq, – xo‘sh, Verochkaning ahvoli qalay? Uni ko‘rdingizmi? U o‘zining bu ahvoliga qanday chidash beryapti?
- Sira nolimaydi, – dedi Nexlyudov, – kayfim juda soz, deydi.
- Oh, Verochka, o‘sha o‘zim bilgan Verochka, – dedi xola jilmayib va boshini chayqab. – Ajoyib odam. O‘zi bilan ishi yo‘q, faqat boshqalarni o‘yaydi.
- Ha, o‘zi uchun hech nimani so‘ramadi, faqat jiyaningiz uchun qayg‘urdi. Verochka, qiz bechora begunohdan-begunoh qamaldi, deb kuyib-pishdi.
- Xuddi shunday, – dedi qizning xolasi, – juda rasvo ish! Aslida, qiz sho‘rlik men tufayli azob tortdi.
- Unaqa demang, xola! – dedi Lidiya. – Siz aytmasangiz ham qog‘ozlarni olardim.
- Qo‘ysang-chi, bu narsalarni sendan ko‘ra men yaxshi bilaman-ku, – deb davom etdi xolasi. – Bilasizmi, – deb gapini davom etdirdi u Nexlyudovga yuzlanib, – hamma balo shundan kelib chiqdi, bir odam qog‘ozlarimni saqlab turing, deb iltimos qildi. O‘z uyim bo‘lmagani uchun qog‘ozlarni bularnikiga olib keldim. Shu kecha uylarida tintuv bo‘lib, qog‘ozlarniyam, Lidochkaniyam olib chiqib ketishgan va shu choqqacha ushlab o‘tirishgan. Kimdan olganini aytib berishni talab qilishgan.
- Men aytmadim, – dedi shoshib Lidiya bir tutam sochini, xalaqit bermasa-da, asabiylik bilan tekislarkan.
- Seni aytdi deyayotganim yo‘q-ku, – deb e’tiroz bildirdi xolasi.
- Mitinni qamashgan bo‘lsa, men tufayli qamashgani yo‘q, – dedi Lidiya qip-qizarib, tevarak-atrofga tashvish bilan boqib.
- Lidochka, qo‘y bu gaplarni, – dedi onasi.
- Nega qo‘yarkanman, gapiraman, – dedi Lidiya. Endi u jilmaymasdi, qip-qizarib, sochini tuzatish o‘rniga bir tutamini barmog‘iga o‘ray-o‘ray, hamon alanglab gapirardi.
- Kecha shu to‘g‘rida gap boshlaganingda nima bo‘lding?!
- Hech-da... Qo‘ying, oyijon. Men hech nima deganim yo‘q, churq yetmadim. Meni ikki marta so‘roq qilib, xolam bilan Mitin

haqida so'rashganda men hech nima demadim, savollariga javob bermasligimni aytdim. Anovi Petrov bo'lsa...

– Petrov ayg'oqchi, jandarm, o'lgudek iflos odam, – deb qo'shib qo'ydi xolasi jiyanining gapini Nexlyudovga uqdirib.

– Shunda u, – deb davom etdi Lidiya hayajonlanib va shoshib, – meni avray boshladi. «Menga aytganingiz bilan hech kimga zarar yetmaydi, aksincha... Agar aytib bersangiz, balki biz nohaq azoblayotgan gunohsizlarni qutqarib yuborgan bo'lasiz». Men baribir hech narsa gapirmasligimni aytdim. Shunda u: «Mayli, gapirmasangiz, gapirmay qo'ya qoling, lekin men aytgan narsalarni inkor etmang», dedi. Shundan keyin odamlarning ismini atay boshladi va ular orasida Mitinning nomini aytdi.

– Bo'ldi, gapirma endi, – dedi xolasi.

– Qo'ying, xola xalaqit bermang... – dedi Lidiya. U zo'r berib bir tutam sochini yulqib hamon alanglardi. – Keyin ertasiga eshitsam, devorni tiqillatib Mitinning qamoqqa olinganini bildirishdi. Obbo, tutib beribman-ku, deb o'yladim. Shu fikr meni shunday qiyinay boshladiki, jinni bo'lishimga sal qoldi.

– Sen tufayli qamalmagani ma'lum bo'ldi-ku, – dedi xolasi.

– Men bilmagandim-da, o'zim tutib berdim, deb o'ylayman nuql. Kameraning u boshidan bu boshiga yuraman, o'ylamaslikning iloji yo'q. Tutib berdim, deb o'ylayman nuql. O'rnimga yotib, boshimni burkab olsam, allakim qulog'imga kelib: «Mitinni tutib berding, tutib berding Mitinni», deb shivirlaydi. Miyam ayniyotganini bilaman. Uxlamoqchi bo'laman, uxlayolmayman, o'ylamay desam – o'ylamay turolmayman. Juda dahshatli! – derdi Lidiya borgan sayin hayajoni ortib barmog'iga bir tutam sochini goh o'rab, goh yozib, olazarak bo'larkan.

– Lidochka, o'zingni bos, – deb takrorladi onasi qizining yelkasidan ushlab.

Ammo Lidochka o'zini to'xtatolmasdi.

– Shuning uchun ham dahshatliki... – deb gap boshladi u, lekin gapini oxiriga yetkazolmay piqillab yig'lay boshladi, divandan irg'ib turdi-da, oromkursiga qoqilib, xonadan yugurib chiqib ketdi. Onasi uning ketidan ergashdi.

– Osib o'ldirish kerak ablahlarni! – dedi deraza tagida o'tirgan gimnazist.

- Nima deyapsan o‘zing? – dedi onasi.
- O‘zim... Shunday, – deb javob berdi gimnazist, so‘ngra stolda yotgan papirosni olib yondira boshladi.

XXVI

Qizning xolasi ham papirosini tutatar ekan:

- Bir kishilik kamerada yoshlarga yotish juda og‘ir, – dedi boshini chayqab.

- Hamma uchun ham og‘ir bo‘lsa kerak, – dedi Nexlyudov.
- Yo‘q, hamma uchun emas, – deb javob berdi xolasi. – Eshitishimcha, haqiqiy inqilobchilar uchun bu dam olish, hordiq chiqarish bo‘ladi. Yashirin ish olib boruvchi inqilobchi hamma vaqt tashvishda, muhtojlikda yashaydi, o‘zi va boshqalarning hayoti uchun, ish uchun tashvishlanadi. Mana, nihoyat, uni qamoqqa oladilar, hamma narsa tamom, butun mas’uliyat ustidan tushadi: o‘tir, dam ol endi. Menga aytib bergenlariga qaraganda, ushlab ketishganda hatto sevinishar ham ekan. Yosh, begunohlar uchun esa hamma vaqt, avval, Lidochkaga o‘xhash begunohlarni qamoqqa olishadi – bular uchun birinchi zarba juda og‘ir. Ozodlikdan mahrum etganlari, yomon muomalada bo‘lishlari, ovqatning yomonligi, havoning og‘irligi, umuman, turli qiyinchiliklarning hammasi hech gap emas. Birinchi bor qamalish vaqtidagi ruhiy ta’sirlanish bo‘limganda edi, qiyinchilik uch karra ortiq bo‘lganda ham, ko‘tarib ketsa bo‘ladi.

- Nahotki, siz ham boshingizdan kechirgan bo‘lsangiz?
- Menmi? Ikki marta qamalganman, – dedi ayol g‘amgin va yoqimli jilmayib, – meni birinchi bor begunohdan-begunoh qamashganda, – deb davom etdi u, – yigirma ikki yashar edim, qo‘limda bolam bor edi, buning ustiga, homilador edim. Ozodlikdan mahrum etilganim, bolamdan, erimdan judo qilinganim naqadar og‘ir bo‘lmasin, o‘zimning odamlikdan chiqib bir buyumga aylanganimni his etgan paytdagi mutaassirlik oldida u hech narsa emasdi. Qizim bilan xayrashmoqchi bo‘lsam, menga izvoshga o‘tirishni buyurdilar. Meni qayerga olib borayotganlarini so‘rasam, borganda bilasan, deyishdi. Meni nimada ayblaganlarini so‘rasam, savolim javobsiz qoldi. So‘roqdan keyin meni yechintirib, ustiga raqam yozilgan turma kiyimini kiydirdilar, yerto‘laga olib tushib

eshikni olib itarib yubordilar, ustimdan qulflab chiqib ketdilar. Miltig‘ini ko‘tarib u yoqdan bu yoqqa yurib, ahyon-ahyonda teshikdan mo‘ralab turgan soqchidan bo‘lak hech kim qolmadi, shunda juda og‘ir ahvolga tushdim. Hali-hali esimda, so‘roq paytida jandarma zobiti chekishni taklif qilgani meni o‘sha vaqtida juda hayratlantir-gandi. Bundan chiqdi, u odamlar chekishni naqadar yaxshi ko‘rishi bilarkan, bundan chiqdi, odamlar ozodlikni, nurni naqadar yaxshi ko‘rishi, onalar bolalarini, bolalar onalarini naqadar sevishiniyam yaxshi biladi. Shunday ekan, shafqatsizlik qilib, meni dunyodagi eng qadrli narsalardan ayirib, yovvoyi hayvondek qafasga solganlarini nima desa bo‘ladi? Buni osonlikcha boshdan kechirib bo‘lmaydi. Xudoga, insonlarga, insonning bir-biriga bo‘lgan mehr-muhabbatiga ishongan odam bu holni boshdan kechirgach, bularga ishonmay qo‘yadi. O‘shandan buyon insonlarga ishonmay qo‘ydim, alamzada bo‘lib qoldim, – deb gapini tugatdi u jilmayib qo‘yib.

Lidiya kirib ketgan eshikdan uning onasi qaytib chiqib, Lidochkaning mazasi yo‘qligini, chiqolmasligini aytdi.

– Yosh umri nega xazon bo‘ladi-a? – dedi xolasi. – Shunga beixtiyor sababchi bo‘lganim uchun ham qynalaman.

– Xudo xohlasa, qishloqda o‘ziga kelib qoladi, – dedi onasi, – otasining yoniga yuboramiz.

– Siz bo‘lmasangiz, bekorga nobud bo‘lib ketardi, – dedi xolasi. – Rahmat sizga. Sizni ko‘rmuoqchi bo‘lganimning sababi shuki, Vera Yefremovnaga bir xatni berib qo‘yishni iltimos qilmoqchi edim, – dedi u cho‘ntagidan xat olayotib, – xatjild yopishtirilmagan, o‘qib chiqib yirtib tashlappingiz yoki berib qo‘yishingiz mumkin – nimaniki lozim ko‘rsangiz, shuni qilarsiz, – dedi u. – Xatda sizga isnod keltiradigan hech qanday gap yo‘q.

Nexlyudov xatni oldi, topshirishga va’da berdi-da, xayrlashib ko‘chaga chiqib ketdi.

Nexlyudov xatni o‘qimay xatjildni yopishtirdi-da, tegishli odamga topshirishga ahd qildi.

XXVII

Nexlyudovni Peterburgda ushlab turgan so‘nggi ish sektantlar ishi edi, ularning arizalarini bir polkda xizmat qilgan sobiq o‘rtog‘i fligel-ad‘yutant Bogatirev orqali podshoga bermoqchi edi. Ertalab

Bogatirevnikiga borganda u chiqib ketish oldidan nonushta qilib o'tirgan ekan. Bogatirev o'rtaligida bo'yli, chorpa hildan kelgan, juda baquvvat (taqani qayira olardi), ko'ngilchan, nomusli, to'g'ri va hatto liberal odam edi. Shu xususiyatlari qaramay u saroyga yaqin odam edi, podshoni va uning oilasini yaxshi ko'rар hamda shu kiborlar olamida yashab turib ham negadir bu muhitning faqat yaxshi tomonlarini ko'rар, hech qanday yomonlikda, ifloslikda ishtirok etmasdi. U hech qachon na odamlarni va na ko'rilgan tadbirlarni qoralamas, yo jum o'tirar, yoki aytadigan gapini qattiq kulib turib shang'illab aytardi. U siyosatdon bo'lgani uchun emas, azbaroyi tabiat shunaqa bo'lganidan shunday qilardi.

– Kelganining juda yaxshi bo'ldi. Nonushta qilasanmi? O'tir. Ajoyib bifshteks bo'lgan-da. Men hamma vaqt ishning muhimidan boshlayman, muhimi bilan tugataman. Ha, ha, ha. Kel, sharobdan ich, – deb qichqirardi u qizil sharob solingen grafinni ko'rsatib. – Seni o'ylab turuvdim. Arizani topshiraman. O'z qo'liga beraman – ishonaver; faqat miyamga bir fikr kelib qoldi. Shu masalada avval Toporovga uchrashsang, yaxshi bo'lmasmikin?

Toporovning nomini eshitishi bilan Nexlyudov yuzini burishtirdi.

– Hammasi Toporovning qo'lida. Baribir undan so'ratishadi. Balkim o'shaning o'ziyoq iltimosingni qondirar.

– Agar sen shuni maslahat ko'rsang – boraman.

– Juda soz. Xo'sh, Piter senda qanday taassurot qoldirdi, – deb qichqirdi Bogatirev, – a, qalay?

– Ta'siriga berilib ketayotganimni his qilyapman, – dedi Nexlyudov.

– Ta'siriga berilib ketyapsanmi? – deb takrorladi Bogatirev qah-qahlab kulib. – Xohlamasang, ixtiyorin o'zingda. – U mo'ylovini sochiq bilan artdi. – Xo'sh, borasanmi? A? Agar u to'g'rilayolmasa, menga olib kel, ertagayoq topshiraman, – deb shang'illadi u. Stol yonidan turarkan, qulochini keng yozib, og'zini artgan kabi, beixtiyor cho'qindi-da, qilichini osa boshladi, – endi xayr bo'lmasa, ketishim kerak.

– Birga chiqib ketamiz, – dedi Nexlyudov Bogatirevning kuchli, yalpoq qo'lini mammuniyat bilan siqib, har vaqtdagidek, sog'lom, sof bir kishining yoqimli suhbatidan beixtiyor ta'sirlangan holda u bilan uyining pillapoyasida xayrlashdi.

Sektantlar ishiga mutasaddi bo‘lgan Toporovning oldiga borgani bilan yaxshilik chiqishiga aqli yetmasa-da, Nexlyudov Bogatirevning maslahatiga ko‘ra uning oldiga jo‘nadi.

Toporovning vazifasi ichki qarama-qarshilikdan iborat bo‘lib, faqat befarosat va ma’naviy bo‘sh odamgina buni ko‘rmasligi mumkin edi. Toporov ana shu ikkala salbiy xususiyatga ega edi. Bu vazifaning qarama-qarshiligi shundan iborat ediki, bu vazifa uning ta’biriga ko‘ra, Xudoning o‘zi tomonidan barpo etilgan, do‘zax olovida yonmaydigan va inson kuchi larzaga keltira oladigan cherkovni qo‘llab-quvvatlash va hatto zo‘rlik qilib bo‘lsa ham tashqi vositalar bilan uni himoya qilishdan iborat edi. Toporov o‘z qo‘l ostidagi amaldorlar bilan birga boshqargan muassasa ana shu hech qanday kuch larzaga keltirolmaydigan ilohiy bir muassasani qo‘llab-quvvatlashi va himoya qilishi kerak edi. Toporov bu qarama-qarshilikni ko‘rmas yoinki ko‘rishni istamasdi. Shuning uchun ham qandaydir ksendlar, pastor* yoki sektant jahannam darvozalari ham larzaga keltirolmaydigan cherkovni barbod qilib yubormasin, degan tashvishda edi. Asosiy diniy hissiyotdan, insonlar bir-birlariga teng va birodar bo‘lishi kerak, degan fikrdan mahrum bo‘lgan kishilar singari Toporov ham xalqni o‘zidan ko‘ra tamomila boshqa maxluq deb hisoblar, o‘ziga tamomila kerak bo‘lmagan narsani xalq uchun g‘oyat zarur deb hisoblardi. O‘zi esa hech narsaga ishonmas va shu xislat unga juda qo‘l kelar, ko‘ngliga yoqar edi, lekin xalq ham shu holatga tushmasa edi, deb qo‘rqar va o‘zining aytishicha, xalqni shundan saqlab qolishni o‘zining muqaddas burchi deb hisoblardi.

Bir pazandalik kitobida «Qisqichbaqalar o‘zlarini tiriklayin suvgaga solib pishirishlarini yaxshi ko‘radilar», deyilganidek, u ham pazandalik kitobida aytigelanicha majoziy ma’noda emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri, xalq xurofotni yaxshi ko‘radi, deb o‘ylar va xuddi shunday deb da’vo qilardi.

Tovuq boquvchi tovuqlarga beradigan o‘laksaga qanday qarasa, u ham dinga shunday qarardi; o‘laksa juda qo‘lansa bo‘ladi, lekin tovuqlar uni yaxshi ko‘rib yeyishadi, shuning uchun ham ularni o‘laksa bilan boqish kerak.

O‘zidan-o‘zi ma’lumki, ana shu barcha Iverskiy, Qozon va Smolensk ikonalariga sig‘inish qo‘pol butparastlik, lekin xalq shuni

* *Ksendlar* – polyak ruhoniysi. *Pastor* – protestantlik mazhabidagi ruhoniyi.

yaxshi ko'radi va shunga ishonadi, shuning uchun ham bu xurofotni qo'llab-quvvatlash kerak. Toporov shunday deb o'yldi. Chunki u hamma vaqt Toporovga o'xshagan odamlar, o'zları ma'rifatli bo'lib, bu bilimlarini zarur bo'lgan narsalarga, ya'ni jaholat zulmatidan qutulib chiqayotgan xalqqa yordam berish uchun emas, xalqni shu jaholatda mahkamroq saqlab turish uchun ishlatajigan odamlar bor bo'lgani va hozir ham borligi uchun xalq xurofotni yaxshi ko'rib kelayotganini tushunmas edi.

Nexlyudov Toporovning qabulxonasiga kirib kelganda u kabinetida G'arbiy o'lkadagi zo'rlik bilan pravoslav diniga kiritilgan uniatlar* orasida pravoslav dinini targ'ibot qiluvchi va qo'llab-quvvatlovchi epchil zodagon rohiba – igumenya** bilan suhbatlashib o'tirardi.

Qabulxonada navbatchilik qilib o'tirgan maxsus topshiriqlarni bajaruvchi to'ra Nexlyudovdan nima ish bilan kelganini so'radi va Nexlyudovning sektantlar arizasini podshoga yetkazmoqchi bo'lganini eshitib, arizani ko'rsak bo'ladimi, deb so'radi. Nexlyudov arizani bergandi, to'ra arizani ko'tarib kabinetga kirib ketdi. Qalpoq kiygan rohiba yuzidagi to'rini hilpillatib orqasidan osilib borayotgan qora etagini sudraltirib, asl toshlardan yasalgan tasbeh tutgan, tirnoqlari tozalangan oppoq qo'llarini qovushtirib, kabinetdan chiqdi va eshik tomonga o'tib ketdi. Nexlyudovni kirishga hamon taklif etishmasdi. Toporov arizani o'qib, boshini chayqab o'tirardi. U ochiq-oydin, ustalik bilan yozilgan arizani o'qib noxushlangan, hayron qolgan edi.

«Agar bu ariza podshohi a'zamning qo'llariga tushsa, ko'ngilsiz savollar tug'dirishi va anglashilmovchiliklarga sabab bo'lishi mumkin», – deb o'yladi u arizani o'qib bo'lib. Keyin arizani stolga qo'yib qo'ng'iroqni chaldi va Nexlyudovni chaqirishni buyurdi.

Sektantlarning ishi yodida edi, ularning arizasi qo'liga kelib tekkan edi. Voqeа bunday bo'lgandi: pravoslav dinidan qaytgan nasroniylargacha avval pand-nasihat qilib, keyin sudga berilgan edi. Lekin sud ularni oqlab yubordi. Shundan keyin arxiyeriy bilan gubernator qonunsiz nikohda bo'lganlari uchun er-xotinlar va bola-chaqlarini

* *Uniat* – pravoslav va katolik cherkovlarini birlashtirish tarafdarlari.

** *Igumenya* – ayollar monastirining boshlig'i.

har tomonga surgun qilib yuborishga qaror qilishdi. Xuddi shu er-xotinlar, bir-birimizdan judo qilmang, deb so‘rar edilar. Toporov bu ish birinchi marta qo‘liga kelib tushganini esladi. O‘shanda ham shu ishni to‘xtatib qo‘ysammikan, deb ikkilangan edi. Ammo bu dehqon oilalarini har tomonga surgun qilish haqidagi qarorni tasdiq qilgani bilan hech qanday zarar bo‘lmaydi; sektantlarni turar joylarida qoldirish esa aholining boshqa qismiga yomon ta’sir etishi, ularning ham pravoslav dinidan qaytishiga sabab bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, bu ish arxiyeriyning g‘ayrat bilan ishlayotganini ko‘rsatar edi, shuning uchun ham u ish qay yo‘sinda ketayotgan bo‘lsa, shundayligicha yurgizib yubordi.

Endilikda esa Peterburgda oshna-og‘aynisi ko‘p bo‘lgan Nexlyudovdek himoyachi bu ishni podshoga topshirsa, uning butun dahshati ochilishi yoki chet el gazetalariga tushishi mumkin edi. Shuning uchun ham u darrov kutilmagan qarorga keldi.

– Salom, – dedi u ishi ko‘p odamdek Nexlyudovni tikka turib qarshi olarkan. U darhol ishga o‘tdi. – Bu ishni bilaman. Nomlariga ko‘zim tushishi bilan bu sho‘rliklarni esladim, – dedi u qo‘liga arizani olib, Nexlyudovga ko‘rsatarkan. – Shu ishni esimga solganingiz uchun minnatdorman sizdan. Viloyat hokimlari suiiste’molga yo‘l qo‘yanlar... – Nexlyudov uning bo‘zargan, harakatsiz niqobga o‘xshagan yuziga g‘ijinib, indamay qarab turardi. – Jazo chorasi bekor qilinib, bu kishilarning turar joylariga qaytarilishi haqida buyruq beraman.

– Bundan chiqdi, arizani topshirmsam ham bo‘laveradimi? – so‘radi Nexlyudov.

– Albatta. Men va’da beraman, – dedi Toporov «men» so‘ziga urg‘u berib, go‘yo uning sofligiga, uning va’dasiga shubha bo‘lishi mumkin emasdek. – Keling, yaxshisi, hoziroq yozib bera qolay. Qani, o‘tirsinlar.

U stol yoniga keldi-da, yoza boshladи. Nexlyudov o‘tirmasdan, uning cho‘zinchoq yarg‘oq boshiga, ko‘m-ko‘k yo‘g‘on tomirlari o‘ynab chiqqan, peroni tez-tez yurgizayotgan qo‘liga yuqoridan turib qarar va shu qilayotgan ishini nima uchun qilayotganiga, hamma narsaga beparvolik bilan qaraydigan bu odam nega endi shu topda bu qadar jonkuyar bo‘lib qolganiga hayron edi. Nega shunday?..

– Shundoq, – dedi Toporov xatjildni yopishtirayotib, – mushtariylaringizga e’lon qilishingiz mumkin, – deb qo’shib qo’ydi, jilmaygandek labini burib.

– Bu odamlar nima uchun shuncha azob tortdilar? – deb so‘radi Nexlyudov xatjildni olayotib.

Toporov boshini ko’tardi va Nexlyudovning savolidan mamnun bo‘lgandek jilmayib qo’ydi.

– Bu to‘g’rida sizga hech nima deyolmayman. Faqat shuni aytishim mumkinki, biz himoya qilayotgan xalq manfaati shu qadar muhimki, din masalasida sal ortiqcha ijтиҳод ко‘rsatish bu masalada keyingi vaqtarda yuzaga kelgan beparvolikdan ko‘ra foydaliroq.

– Qanday qilib din nomi bilan yaxshilikning birinchi talabi barbod etiladi – erni xotindan, bolani otadan ajratiladi...

Nexlyudovning so‘zлари yoqib tushganday Toporov hamon boyagidek iltifot bilan jilmayardi. Toporovning nazarida, o‘zi egallagan yuqori mansab nuqtai nazaridan qaraganda, hozir Nexlyudov nima desa ham unga yoqimli kaltabinlik bo‘lib tuyulardi.

– Xususiy bir odam nuqtai nazaridan turib qaraganda shunday bo‘lib ko‘rinishi mumkin, – dedi u, – ammo davlat nuqtai nazarida tamomila boshqacha ko‘rinadi. Xo‘p, xush ko‘rdik endi, – dedi Toporov boshini egib va qo‘lini uzatib.

Nexlyudov uning qo‘lini siqdi va shu qo‘lni qisganiga pushaymon yeb shoshib-pishib chiqib ketdi.

«Xalq manfaati» mish-a! O‘z manfaating, faqat o‘zingning», – deb o‘ylardi u Toporov yonidan chiqarkan.

Adolat o‘rnatuvchi, dinni qo‘llab-quvvatlovchi va xalqni tarbiyalovchi muassasalar faoliyatining qurboni bo‘lgan barcha odamlarning qiyofasini Nexlyudov fikran ko‘z o‘ngidan o‘tkazdi. Bular orasida patentsiz sharob sotgani uchun jazolangan xotindan tortib o‘g‘rilik uchun qamalgan bola ham, daydib yurgani uchun jazolangan sayoq ham, o‘t qo‘ygan yigit ham, talon-tarojlik qilgani uchun qamalgan bankir ham bor edi. Nexlyudov shu tobning o‘zida ma’lumot olish maqsadida qamoqqa olingan sho‘rlik Lidiyani, pravoslav dini qoidalarini buzgani uchun qamalgan sektantlarni, konstitutsiya talab qilgani uchun qamalgan Gurkevichni esladи. Nexlyudovning miyasiga, bu odamlarni adolatni buzganlari

yoki g‘ayriqonuniy ish qilganlari uchun emas, balki to‘ralar va davlatmand odamlarning xalqdan yig‘ib oladigan boylikka egalik qilishlariga xalaqit berganlari uchun qamagan, surgun qilganlar, degan aniq bir fikr keldi.

Patentsiz sharob sotgan ayol ham, shaharda daydib yurgan sayoq ham, varqa yashirgan Lidiya ham, mavhumotni buzgan sektantlar ham, konstitutsiya talab qilgan Gurkevich ham bunga xalaqit bergen. Shuning uchun ham Nexlyudovning nazarida bu to‘ralarning hammasi, xolasining eridan tortib senatorlargacha, Toporovdan tortib vazirlikdagi stollarni band qilgan barcha kichkina, ozoda va boadab janoblargacha, hammasi begunoh odamlarning azob tortganlariga zarracha achinmay, faqat barcha xavfilarini qanday qilib bo‘lsa ham chetlatish bilangina ovora edilar.

Begunoh odamni ayblamaslik uchun o‘n nafar aybdorning gunohidan o‘tish kerak, degan qoidaga rioya qilish u yoqda tursin, aksincha, bir narsaning irigan yerini kesib tashlash uchun sog‘lom joyini kesib olganlari kabi bitta haqiqiy xavfli kishini chetlatish uchun o‘nta begunoh odamga jazo berar, chetlatar edilar.

Bo‘lib turgan voqealarni ana shunday izohlash Nexlyudovning nazarida jo‘n va ochiq-oydin narsaga o‘xshab ko‘rinardi, mana shu ochiq-oydinlik Nexlyudovni ikkilanishga majbur qilardi. Ana shunday murakkab hodisani nihoyat darajada jo‘n izohlash mumkin emas-ku, axir,adolat, yaxshilik, qonun, iymon, Xudo va shunga o‘xhash gaplar faqat tildagina bo‘lib, qo‘pol tama’garlik va shafqatsizlikni xaspo‘splashi mumkin emas-ku, axir.

XXVIII

Nexlyudov shu kuni kechqurunoq jo‘nab ketishi mumkin edi-
yu, lekin Mariette-ga teatrga kirishga va’da bergen edi. Nexlyudov
shu ishni qilmaslik kerakligini bilsa-da, o‘zini o‘zi aldab, berilgan
so‘zning ustidan chiqish kerak, degan bahona bilan teatrga jo‘nadi.

«Qani, o‘z nafsimni tiyolarmikanman? – deb o‘ylardi Nexlyudov. –
Oxirgi bor bir sinab ko‘ray-chi».

Egniga frak kiygan Nexlyudov sahnadan tushmaydigan «Dame aux camelias»ning* ikkinchi pardasiga yetib bordi. Bu spektaklda

* «Gul taqqan xonim» (*fran.*).

yangi kelgan aktrisa sil xotinning qanday o'lishini yangi tarzda o'ynab ko'rsatardi.

Teatr liq to'la edi, Mariettenning lojasini so'radi, shu lojani so'ragani uchun Nexlyudovni izzat qilib darhol ko'rsatdilar.

Yo'lakda yasangan yugurdak turardi, Nexlyudovni ko'rishi bilanoq tanish kabi unga ta'zim qilib eshikni ochdi.

Ro'paradagi lojada o'tirganlar, ularning orqasida turganlar, yaqinroqda orqasini o'girib o'tirganlar, mo'ysafidlar, sochiga oq oralaganlar, tepakallar va butunlay sochsizlar, yog'upa surtganlar va parterda o'tirgan sochi jingalak kishilar – butun tomoshabin – yasangan, to'r uqa tutilgan shohi ko'yakda qilpanglab sun'iy tovush bilan monolog o'qiyotgan oriq aktrisaga tikilgan edi. Eshik ochilganda allakim, tss, dedi, Nexlyudovning yuziga ham sovuq, ham issiq havo kelib urildi.

Lojada Mariette va yelkasiga qizil yopqich tashlagan, sochini baland qilib turmaklagan notanish ayol va ikki erkak bor edi. Ularning biri general, Mariettenning eri, chiroyli, qushburun, qat'iy qiyofadagi, harbiy kiyimining ko'kragi paxta to'ldirib ko'tarib qo'yilgan baland bo'yli kishi edi, ikkinchisi esa malladan kelgan, tarvaqaylagan soqolining o'rtasidan chiqib turgan dahanining soqoli qirib olingan tepakal kishi edi. Yoqasi o'yiq, nafis, nozik yengi kalta ko'yak kiygan Mariette jozibali va latif edi. Uning baquvvat, lo'ppi, ochiq yelkasi bilan gardani orasidagi qora xoli ko'rinish turardi. Nexlyudov kirgan mahalda u yalt etib qaradi va orqasida turgan stulni yelpig'ichi bilan imo qilib ko'rsatib, minnatdorlik bilan salomlashib, Nexlyudovning nazarida, ma'nodor jilmayib qo'ydi. Uning eri, har vaqtdagidek, sekin o'girilib qarab, bosh egib qo'ydi. Uning vajohatidan, xotiniga tikilib qaraganidan chiroyli xotinning farmonbardori ekani ko'rinish turardi.

Monolog tugagach, teatr olqishlardan larzaga keldi. Mariette o'midan turdi va shildiragan shohi yubkasini ushlab, lojaning orqa tomoniga o'tdi va erini Nexlyudov bilan tanishtirdi. Generalning ko'zi kulib turardi. U juda xursandligini aytdi-yu, og'ziga talqon solgandek jim bo'lib qoldi.

– Bugun jo'nab ketishim kerak edi, lekin sizga va'da bergenim uchun qoldim, – dedi Nexlyudov Mariettega yuzlanib.

– Agar meni ko‘rgingiz kelmayotgan bo‘lsa, ajoyib bir aktrisani ko‘rasiz, – dedi Mariette uning so‘zlariga javob qaytarib, – oxirgi ko‘rinishda juda ajoyib o‘ynadi-a? – dedi u eriga murojaat qilib.

Eri bosh egib qo‘ydi.

– Bu menga ta’sir etmaydi, – dedi Nexlyudov, – men haqiqiy bebaxtlarni shunchalik ko‘p ko‘rdimki...

– O‘tiring, o‘tiring, gapirib bering.

Eri tinglab o‘tirar va borgan sayin ko‘zida istehzoli kulgi chaqnardi.

– Shuncha vaqtdan beri qamalib yotgan, kuni kecha chiqib kelgan qizning yoniga bordim; adoyi-tamom bo‘libdi bechora.

– Senga o‘sha xotin haqida gapirib bergandim, – dedi Mariette eriga.

– Uni ozod qilish mumkin bo‘lganidan juda xursand bo‘ldim, – dedi eri xotirjam boshini silkib. Nexlyudovning nazarida general istehzo qilib, miyig‘ida kulayotgandek edi. – Men chiqib chekib kelaman.

Nexlyudov Mariette aytmoqchi bo‘lgan gapini aytadi, deb kutib o‘tirardi. Ammo u hech narsa demas, aytishni xayoliga ham keltirmas, hazillashar, Nexlyudovga qattiq ta’sir etishi kerak deb o‘ylagan pyesa haqida gapirardi.

Nexlyudov Mariettening hech qanday aytadigan gapi yo‘qligini, faqat oqshom kiyimida unga ko‘ringisi, ochiq yelkasi va xolini ko‘rsatgisi kelganini ko‘rib turardi. Ayni zamonda bu unga ham yoqar, ham jirkantirardi.

Mana shu narsalarning ustini berkitib turgan nafis parda Nexlyudovning ko‘z o‘ngida ko‘tarildi, ko‘tarilibgina emas, o‘sha parda orqasidagi narsalarning bari ko‘rindi. Mariettega qararkan, havasi kelar, lekin uning yuzlab, minglab insonlarning ko‘z yoshini oqizib, hayotini poymol qilib, mansabini oshirayotgan er bilan yashab kelayotgan yolg‘onchi xotinligini, shularning hammasiga beparvo qarashini, kecha aytgan gaplarining hammasi yolg‘onligini bilardi. Mariette negadir Nexlyudovga o‘zini sevdirmoqchi bo‘lardi, Nexlyudov ham, hatto uning o‘zi ham nega shunday qilayotganini tushunmasdi. Nexlyudov uchun u ham jozibali, ham jirkanchli edi. U bir necha bor ketishga otlanib, shlyapasini qo‘liga oldi, lekin yana o‘tirib qoldi. Nihoyat, Mariettening eri qalin

mo‘ylovlaridan tamaki hidini anqitib lojaga qaytib, Nexlyudovni tanimagandek dimog‘dorlik bilan qarab qo‘ydi, uning ketidan eshik yopilmasdanoq Nexlyudov yo‘lakka chiqdi va paltosini topib, teatrdan chiqib ketdi.

Nevskiy ko‘chasi bilan uyiga qaytarkan, oldinda ketayotgan baland bo‘yli, xushqomat, olifta ayolga beixtiyor ko‘zi tushdi. Ayol keng asfalt yo‘lkada asta-sekin yurib borardi. Uning yuzidan, butun vujudidan bir so‘zli o‘ktam xotinligi bilinib turardi. Ro‘para kelganlar ham, o‘sha ayolga yetib o‘tib ketayotganlar ham uni boshdan oyoq ko‘zdan kechirishardi. Ayoldan ko‘ra tezroq yurib borayotgan Nexlyudov ham beixtiyor o‘girilib qaradi. Pardoz qilingan bo‘lsa kerak, yuzi chiroyli edi. Ayol ko‘zlarini chaqnatib Nexlyudovga jilmayib qaradi. Shunisi qiziqliki, Nexlyudov shu zahoti Marietteni esladi. Chunki xuddi boyta teatr dagidek, bu xotin uni o‘ziga jazz etar va jirkantirardi. Nexlyudov shoshib-pishib ayoldan o‘zib ketdi-da, Morskaya ko‘chasiga burildi. Daryo bo‘yiga chiqqach, mirshabni tang qoldirib, u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

«Unisi ham teatrda, kirib borgan paytimda xuddi shunday jilmaydi, – deb o‘yladi Nexlyudov, – u tabassumning ham, bu tabassumning ham ma’nisi bir. Farq shundaki, bunisi sodda va to‘g‘ridan-to‘g‘ri: «Kerak bo‘lsam – ol meni, kerak bo‘lmasam – yo‘lingdan qolma», deydi. Unisi bo‘lsa o‘zini go‘yo bu haqda o‘ylamayotgan, qandaydir yuksak, nozik hislar bilan yashayotgandek qilib ko‘rsatadi-yu, asliga kelsang – baribir. Bunisi hech bo‘limganda rostgo‘y, unisi esa yolg‘onchi. Bu ham mayli, bunisi nochorlikdan shu ahvolga tushib qolgan, unisi esa ana shu ajoyib manfur va mudhish hirs bilan o‘ynaydi. Manavi buzuqi xotin – nafratidan ko‘ra tashnaligi zo‘r odamlarga taklif qilinadigan qo‘lansa, loyqa suv; teatr dagisi esa nimagaki tushsa, bildirmay zahar laydigan og‘u. – Nexlyudov dvoryanlar oqsoqolining xotini bilan bo‘lgan munosabatini esladi, uni sharmanda xotiralar qamrab oldi. – Insonning shahvoniy hirsini naqadar jirkanch, – deb o‘yladi u, – bu hirs sof ekan, ma’naviy hayotingning yuqori pog‘onasidan turib qarab, undan jirkanasan, tuban tushgudek bo‘lsang yoki o‘zingni tuta bilsang ham baribir o‘zligingcha qolasan, lekin bu shahvoniy hirs yasama estetik, poetik niqobga o‘ralgan bo‘lib, sendan sajda qilishni talab etsa, u taqdirda, shu hirsni

muqaddas sanab, yaxshidan yomonni farq qilolmay, butunlay uning qa'riga botib ketasan. Shunisi juda mudhish».

Nexlyudov hozir saroylarni, soqchilarini, qal'ani, daryoni, qayiq-larni va birjani qanday aniq ko'rib turgan bo'lsa, bu ham unga shunday aniq edi.

Shu kecha yer yuzida kishiga orom bag'ishlovchi, yupatuvchi qorong'ilik yo'q, manbasiz g'ira-shira, xazin g'ayritabiyy nur yog'ilib turar edi, shu singari Nexlyudovning ko'nglida ham orom beruvchi bexabarlik qorong'isi yo'q edi. Hammasi ochiq-oydin edi. Muhim va yaxshi deb hisoblangan narsalarning hammasi tuban yoki manfur, ana shu hashamat va zeb-ziynatlarga hamma ko'nikib ketgan, eski jinoyatlar jazolanish u yoqda tursin, tantana qiluvchi, inson aqli o'ylab chiqargan go'zallik bilan niqoblangan.

Nexlyudov shularni unutgisi kelar, ko'rmaslikka harakat qilardi-yu, lekin sira ilojini topolmasdi. Nexlyudov Peterburgni yoritib turgan nur manbasini ko'rmasganidek, mana shu narsalarni ravshan qilib ko'rsatayotgan o'sha nur manbasini ko'rmas edi, garchi bu nur xira, g'amgin va g'ayritabiyy bo'lib ko'rinsa-da, u shu nur yorug'ida ko'zga tashlanayotgan narsalarni ko'rmay o'tolmas va ayni zamonda, o'zini ham shod his etar, ham tashvish tortar edi.

XXIX

Moskvaga kelishi bilan Nexlyudov dastlab senatning sud qarorini tasdiqlagani haqida qayg'uli xabarni va Sibirga jo'nashga tayyorgarlik ko'rish kerakligini aytgani avaxta kasalxonasisiga, Maslovaning oldiga jo'nadi.

Advokat tomonidan podsho nomiga yozilgan, hozir imzo chektirish uchun avaxtaga, Maslovaga olib borayotgan arizadan umidi kam edi. Shunisi qiziqliki, endi u muvaffaqiyatni istamasdi ham. U Sibirga jo'nab ketish, surgun qilinganlar va katorgachilar orasida yashash fikriga shu qadar o'rganib qolgandiki, mabodo Maslovani oqlab yuborsalar, Maslova ikkovining hayoti qay tarzda o'tishini tasavvur etib olishi qiyin edi. U Toro degan amerikalik bir yozuvchining gapini esladi. O'sha yozuvchi Amerikada quidorlik hukm surgan paytda, quidorlik himoya qilingan bu davlatda vijdonli odamga munosib bo'lgan birdan-bir joy – turma, degan. Peterburgga

borib ko‘p narsalarni ko‘rib qaytgach, Nexlyudov ham xuddi shu fikrga kelgan edi.

«Ha, hozirgi zamonda Rossiyada vijdonli odamning munosib o‘rni – turma!» – deb o‘ylardi u. U turmaga kirarkan, xuddi shuni bevosita his qilardi.

Kasalxonadagi darbon Nexlyudovni tanidi, darhol Maslovaning endi bu yerda emasligini aytdi.

- Qayerda?
- Qal’ada.
- Nega u yoqqa o‘tqazishdi? – deb so‘radi Nexlyudov.
- Eh-he, bu o‘zi shunaqa xalq, janob oliylari, – dedi darbon istehzoli jilmayib, – feldsher bilan donlashgan ekan, bosh doktor jo‘natib yubordi.

Nexlyudov Maslovani va uning ruhiy holatini hech qachon ko‘ngliga shu qadar yaqin deb bilmagan edi. Bu xabar uni shoshib qo‘ydi. U kutilmaganda yomon xabar olgan odam holiga tushib goldi. Bu unga juda og‘ir botdi. Shu xabarni eshitishi bilan uyalib ketdi. Hammadan ham burun u, Maslovada ruhiy o‘zgarish bo‘lyapti, deb sevinib yurgani uchun o‘zidan o‘zi uyalib ketdi. Maslovaning u keltirgan qurban ni qabul etmaslik haqidagi so‘zлari, ta‘nalari, ko‘z yoshlari – shularning hammasini undan iloji boricha yaxshiroq foydalanib qolmoqchi bo‘lgan satang xotinning nayrangleri ekan, deb o‘yladi Nexlyudov. Nazarida, so‘nggi kelishida Maslovada hozir namoyon bo‘lgan tuzalmaslik nishonalarini ko‘rgandek bo‘ldi. Nexlyudov beixtiyor shlyapasini kiyib, kasalxonadan chiqarkan, miyasidan shu fikr kechdi:

«Endi nima qilish kerak? – deb so‘radi u o‘zidan. – Haliyam u bilan bog‘liqmanmi? Shu qilmishi tufayli ozod bo‘ldim, desam bo‘larmikan?»

O‘ziga shu savolni bergen hamono, o‘zini ozod sanab, tashlab ketish bilan uni jazolamoqchi bo‘lsa-da, aslida, o‘zini jazolagan bo‘lishini eslab qo‘rqib ketdi.

– Yo‘q! Bu voqeа qarorimni o‘zgartirolmaydi, qaytaga yanada mustahkamlashi mumkin. U bilganini qilsin, feldsher bilan donlashgan bo‘lsa, donlashaversin – bu uning ishi... Men esa vijdonim nimaniki talab etsa, shuni qilaman, – dedi u o‘ziga o‘zi. – Vijdonim esa

qilgan gunohlarimni yuvish uchun ozodligimni qurbon qilishni talab qiladi. Shunday ekan, soxta nikoh bilan bo'lsa-da, unga uylanib, uni qayooqqa yuborsalar, ketidan boraman. Shu gapim – gap, – dedi u o'jarlik bilan va kasalxonadan chiqib, shahdam qadam tashlab avaxtaning katta darvozasi tomon yurdi.

Darvoza oldiga borgach, u navbatchiga, Maslovani ko'rmoqchiman, turma mutasaddisiga ma'lum qiling, deb iltimos qildi. Navbatchi Nexlyudovni tanirdi. Shuning uchun ham uni avaxtadagi katta yangilikdan xabardor qildi: kapitan ishdan bo'shab, uning o'miga boshqa, qattiqqo'l odam boshliq bo'lganini aytdi.

– Ishlar jiddiy tus oldi, chatoq, – dedi nazoratchi, – hozir o'zi shu yerda, borib aytishadi.

Haqiqatan ham mutasaddi turmada edi va ko'p o'tmay Nexlyudov huzuriga chiqdi. Yangi mutasaddi harakatlari sust, qovog'i soliq, yonoq suyaklari turtib chiqqan, novcha, oriq kishi edi.

– Ma'lum kunlarda uchrashuv xonasida uchrashishga ruxsat etiladi, – dedi u Nexlyudovga qaramay.

– Lekin men zoti oliy hazratlari nomiga yozilgan arizaga qo'l qo'ydirishim kerak.

– Menda qoldirishingiz mumkin.

– Mahbus bilan uchrashishim kerak. Ilgari hamma vaqt ijozat berishardi.

– Ilgarigi vaqtlar o'tib ketdi, – dedi mutasaddi Nexlyudovga bir qarab qo'yib.

– Gubernator bergen ruxsatnomam bor, – deb turib oldi Nexlyudov hamyonini chiqarayotib.

– Qani, – dedi mutasaddi hamon ko'zini olib qochib, keyin ko'rsatkich barmog'iga oltin uzuk taqilgan uzun, oriq, oppoq panjalari bilan Nexlyudov uzatgan qog'ozni oldi-da, shoshilmay o'qib chiqdi. – Idoraga marhamat, – dedi u keyin.

Bu gal idorada hech kim yo'q edi. Mutasaddi uchrashuv paytida ishtirok etmoqchi bo'ldi, shekilli, stol yoniga o'tirib qog'ozlarni titkilay boshladi. Nexlyudov siyosiy mahbuslardan Bogoduxovskayani ko'rish mumkinmi, deb so'ragandi, mutasaddi kaltagina qilib, mumkinmas, deb javob berdi.

– Siyosiy mahbuslar bilan uchrashuv ruxsat etilmaydi, – dedi-da, yana qog'oz o'qishga kirishib ketdi.

Cho'ntakda Bogoduxovskayaga beriladigan xat turgani uchun Nexlyudov o'zini siri ochilib qolgan gunohkor kishidek his etardi.

Maslova idoraga kirganda mutasaddi boshini ko'tardi va Maslovaga ham, Nexlyudovga ham qaramay:

– Boshlayveringlar! – dedi-da, yana qog'ozlarini ko'rishga kirishdi.

Maslova yana avvalgidek, oq kofta, yubka kiygan, boshiga durra o'ragan edi. Nexlyudovga yaqin kelib, uning achchiqlangan sovuq qiyofasini ko'rib, qip-qizarib ketdi va qo'li bilan koftasining chetini o'ynab, ko'zini yerga qaratdi. Uning xijolat tortishi, Nexlyudovning nazarida, kasalxonadagi darbonning so'zlarini tasdiqlar edi.

Nexlyudov u bilan o'tgan galgidek qo'l siqishib ko'rishmoqchi bo'ldi-yu, lekin qo'li bormadi; uning ko'ziga Maslova shu qadar jirkanch ko'rinish ketgan edi.

Nexlyudov unga qaramay va qo'l uzatmay:

– Sizga yomon xabar keltirdim, – dedi vazminlik bilan, – senatda rad etishdi.

– Shunday bo'lishini bilgandim, – dedi Katyusha nafasi bo'g'ilgan kishidek, g'alati tovush bilan.

Ilgari Nexlyudov, nega bilgandim deyapsan, deb so'ragan bo'lardi; lekin hozir Katyushaga faqat qarab qo'ya qoldi. Maslovaning ko'zlarini qiqqa yoshga to'lgan edi.

Lekin bu Nexlyudovni yumshatish u yoqda tursin, qaytaga beshbattar g'azabini oshirdi.

Mutasaddi o'midan turdi va xonada u yoqdan bu yoqqa yura boshladi.

Nexlyudov hozir Maslovaga nisbatan qanchalik nafrat his etmasin, senatning rad etganiga afsus bildirdi.

– Noumid bo'lmasang, – dedi u, – olivy hazratlariga ariza yozganmiz, umid qilamanki...

– Bunga xafa bo'layotganim yo'q... – dedi u yoshga to'lgan, g'ilay ko'zlarini bilan Nexlyudovga g'amgin boqib.

– Nega xafa bo'lyapsiz bo'lmasa?

– Kasalxonaga borgandirsiz, men to'g'rimda gapishtgandir...

– Nimayam derdim, bu sizning ishingiz, – qovog'ini solib, sovuqqina gapirdi Nexlyudov.

Maslova kasalxonani tilga olishi bilan Nexlyudovning ko'nglidan ko'tarilayozgan tahqirlanish hissi yana yangi kuch bilan bosh ko'tardi. «Oliy tabaqa qizlarining har qanaqasi meningdek oqsuyak odam bilan turmush qurishni baxt deb bilsa-yu, xotin qilib olishni taklif etishimga qaramay, biroz kutmasdan feldsher bilan donlashib yursa», – deb o'yldi u Maslovaga nafrat bilan qarab.

– Manavi arizaga qo'l qo'ying, – dedi u cho'ntagidan katta xatjild chiqarib, stolga qo'yarkan. Maslova durrasining bir uchi bilan ko'z yoshlarini artdi-da, qayerga va nima deb yozishni so'rab stol yoniga o'tirdi.

Nexlyudov qayerga va nima deb yozishni ko'rsatdi. Maslova chap qo'li bilan o'ng qo'lining yengini shimarib stol yoniga o'tirdi; u esa Maslovaning stol ustiga yegilgan, yig'isini zo'rg'a tutib turganidan ahyon-ahyonda silkinib qo'yayotgan yelkasiga indamay qarab turar, ko'nglida ikki his – yomonlik va yaxshilik: tahqirlangan g'urur va ana shu ezilgan xotinga achinish hislari bir-biri bilan kurashardi. Nihoyat, so'nggi his g'olib chiqdi.

Qaysi biri oldin bo'ldi – avval Maslovaga rahmi keldimi yoki avval o'zini, gunohlarini, o'z beadabligini esladimi (hozir Katyushani beadab deb ta'na qilgan edi) – bu esida yo'q edi. Lekin to'satdan, bir lahzada o'zining aybdorligini his qildi va unga rahmi keldi.

Arizaga qo'l qo'yib, siyoh tegib ketgan qo'lini yubkasiga artgach, Maslova o'rnidan turdi va unga qaradi.

– Oqibati nima bo'lsa-da, o'sha qarorim qaror, o'zgarmaydi, – dedi Nexlyudov.

Maslovani kechiraman, degan fikr Nexlyudovda unga nisbatan mehr-shafqat uyg'otar, rahmini keltirar, uni yupatgisi kelardi.

– Gapim gap. Sizni qayerga yuborishsa, men o'sha yerda.

– Bekor qilasiz, – deb shoshib uning gapini bo'ldi Maslova yuzi yorishib ketib.

– Yo'lda kerak bo'ladigan narsalarni esdan chiqarmang.

– Hech baloyim yo'q. Xayr, salomat bo'ling.

Mutasaddi ular yoniga keldi. Nexlyudov ogohlantirishni kutmay Maslova bilan xayrlashdi-da, chiqib ketdi; uni ilgari hech qachon his etmagan xursandlik, osoyishtalik va barcha odamlarga muhabbat hissi qamrab oldi. Maslovaning hech qanday kirdikori unga bo'lgan

muhabbatimni o'zgartirolmaydi, degan fikr Nexlyudovni quvontirar, ko'nglini ko'tarardi. Feldsher bilan qilpanglashsa, qilpanglashaversin – bu uning ishi: Nexlyudov uni o'zi uchun emas, Maslova uchun va Xudo uchun sevadi.

* * *

Maslovaning kasalxonadan haydalishiga sabab bo'lgan va Nexlyudov ishongan ishq-muhabbat mojarosi shundan iborat ediki, Maslova feldsher xotinning buyrug'iga muvofiq, yo'lakning narigi boshidagi dorixonaga kiyiko't olib kelgani borgan edi. Maslova kirganda ko'pdan beri Katyushaga shilqimlik qilaverib jonidan to'ydirgan, yuzini bo'jama bosgan novcha feldsherni yolg'iz uchratib qoldi va undan qutulish uchun shunday qattiq itarib yubordiki, feldsher tisarilib borib javonga urilib ketdi, ikkita shisha yerga tushib sindi.

Shu mahal yo'lakdan o'tib ketayotgan bosh doktor idishning jaranglab singanini eshitdi va qip-qizargan Maslovaning yugurib chiqqanini ko'rib jahl bilan ketidan baqirdi:

– Bunaqa qilpanglayverma, dumingni tugib yuboraman, oyimpushsha. Bu nimasi? – dedi u feldsherga ko'zoynagi tepasidan o'qrabay qarab.

Feldsher irshayib, o'zini oqlay boshladi. Doktor uning gapini oxirigacha eshitmay, boshini shunday ko'tardiki, ko'zoynagi yana ko'ziga to'g'ri kelib qoldi; u palataga o'tib ketdi va shu kuniyoq mutasaddidan, Maslovaning o'rniga boshqa, siporoq yordamchi yuborishni so'radi. Maslova bilan feldsher o'rtasida oshiq-ma'shuqlik shundangjina iborat edi. Kasalxonadan feldsher bilan donlashdi degan bahona bilan haydalishi, Katyushaga ayniqla qattiq botgan edi. Chunki ilgari erkaklar bilan munosabatda bo'lish joniga tekkan bo'lsa, Nexlyudov bilan uchrashganidan keyin bu munosabat undan battar ko'ngliga urdi. Uning o'tmishiga va hozirgi ahvoliga qarab, har qanaqa odam, shu jumladan, yuziga bo'jama toshgan feldsher ham o'zini Katyushani haqorat qilishga haqli deb bilgani va uning ko'nmaganini ko'rib hayron qolgani Maslovaga alam qilar, xo'rligi kelib yig'lardi. Hozir u Nexlyudovning oldiga chiqib, nohaq aybdan o'zini oqlamoqchi edi. Bu gap Nexlyudovning qulog'iga

eshitilishi mumkin edi. Lekin o‘zini oqlay boshlagan hamono uning ishonmayotganini, o‘zini oqlash bilan uning shubhalarini tasdiqlayotganini his qilib, ko‘z yoshlari tomog‘iga tiqildi-da, jim bo‘lib qoldi.

Maslova ikkinchi uchrashuvda Nexlyudovni kechirmasligini, undan nafratlanishini aytgan, hozir ham shu fikrdaman deb o‘ylar, shunga o‘zini o‘zi ishontirishga tirishardi, lekin allaqachon uni sevib qolgan edi. Shunday sevib qolgandiki, Nexlyudov undan nimani iltimos qilsa, beixtiyor bajaradi: u ichishni, chekishni, nozu karashmani tashladi, kasalxonaga xizmatkor bo‘lib kirdi. Nexlyudov shunday bo‘lishini istagani uchun ham Katyusha shunday qilardi. Nexlyudov unga uylanish niyatida ekanini har safar eslatganda har gal qat’iy rad javob berishining sababi shu ediki, Maslova o‘sha bir marta aytgan mag‘rur so‘zlarini takrorlashni istar, eng muhim, unga uylansa, Nexlyudovning bebaxt bo‘lishini bilardi. Maslova uning fidokorona taklifini qabul qilmaslikka qa’tiy qaror qilib qo‘ygan edi, lekin shunga qaramay, Nexlyudov mendan nafratlanadi, menda ro‘y bergen o‘zgarishlarni ko‘rmay, meni hamon o‘sha avvalgi ayol deb biladi, degan o‘y uni qattiq azoblardi. Endilikda Nexlyudovning uni kasalxonada biron yomon ish qilib qo‘ygan deb o‘ylashi mumkinligi, katorgaga hukm qilingani qat’iy ekani to‘g‘risidagi xabardan ko‘ra qattiqroq botar edi.

XXX

Maslovani birinchi jo‘nab ketayotgan guruhi bilan jo‘natishlari mumkin edi. Shuning uchun ham Nexlyudov safarga tayyorlik ko‘ra boshladi. Lekin ishi shu qadar ko‘p ediki, u bo‘sh vaqt qancha ko‘p bo‘lgan bilan, baribir hech qachon bitirib tugatolmasligini sezardi. Ahvol ilgarilari tamoman boshqacha edi. Ilgari nima ish qilsam ekan, deb bosh qotirishga to‘g‘ri kelar va ishda diqqatni o‘ziga jalb qiladigan narsa faqat uning o‘zi – Dmitriy Ivanovich Nexlyudov edi, lekin o‘sha vaqtarda hayotning butun mazmuni Dmitriy Ivanovichga qaratilganiga qaramay, o‘sha ishlarning hammasi yurakni qizdiradigan ishlar edi. Endi bo‘lsa har bir ish Dmitriy Ivanovichga emas, boshqa odamlarga taalluqli edi. Lekin shunga qaramay, hammasi qiziq, jozibador bo‘lib, boshidan oshib-toshib yotardi.

U ham mayli-ya, ilgari Dmitriy Ivanovichning ishi bilan shug'ullanish uning g'ashiga tegar, achchig'ini keltirardi, birovlarning ishi esa ko'nglini ochardi.

Shu kunlarda Nexlyudov shug'ullanib yurgan ishlar uch bo'limdan iborat bo'lib, ularni o'ziga xos sinchkovlik bilan uch portfelga joylagan edi.

Birinchi ish Maslovaga doir bo'lib, unga yordam berish to'g'risidagi qog'ozlar, madad so'rab oliv hazrat nomiga yozilgan ariza va Sibir sayohatiga tayyorgarlik ko'rishga doir qog'ozlardan iborat edi.

Ikkinchisi yer-mulkni tartibga solishga oid ishdan iborat edi. Panovo qishlog'iда yer, dehqonlarning umumiy ehtiyojlari uchun renta to'lab turish sharti bilan dehqonlarga bo'lib berilgan edi. Lekin bu bitimni mustahkamlash uchun shartnomaga bilan vasiyatnomaga tuzib, imzolash kerak edi. Kuzminskoeda esa ish o'sha o'zi tuzgan tartibda edi, ya'ni yer uchun to'langan pulni o'zi olib turishi kerak edi. Lekin haq to'lash muddatini belgilash, bu pullardan qanchasini o'zi uchun olish va qanchasini dehqonlarga qoldirish masalasini aniqlash lozim edi. O'z daromadining yarmini kamaytirgan Nexlyudov Sibirga jo'nar ekan, bu safarida qancha mablag' sarf bo'lishini bilmagani uchun keladigan daromadidan butunlay voz kechishga yurak betlamasdi.

Uchinchi ish kundan-kun unga ko'proq murojaat qila boshlagan mahbuslarga doir edi.

Avvaliga, mahbuslar bilan aloqa boshlagan vaqtida yordam so'rab murojaat qilgan mahbuslarning taqdirini yengillatish uchun darhol harakat qila boshlardi, lekin bora-bora arzgo'ylar shu qadar ko'payib ketdiki, ularning hammasiga yordam berishning iloji yo'qligini his qildi va beixtiyor to'rtinchi ishga, so'nggi kunlarda uni hammadan ortiq mashg'ul etgan ishga ko'chishga majbur bo'ldi.

To'rtinchi ish jinoyat sudi deb atalgan ajib bir muassasa nima, u qayerdan kelib chiqdi, degan savolga javob topishdan iborat edi. Nexlyudovni taajjubda qoldirgan jinoyat qonuning qurboni bo'lган yuzlab, minglab mahbuslar avaxtalarda, Petropavlovskdan tortib Saxalingacha bo'lган qamoqxonalarda azob chekardilar. Bu jinoyat sudining qurboni bo'lган mahbuslar, bilan u qisman tanishgan edi.

Mahbuslar bilan shaxsan munosabatda bo'lishi, advokatdan, avaxta popidan, qamoqxona mutasaddisidan surishtirib bilish va

qamoqdagilarning ro'yxatini ko'rib chiqish natijasida Nexlyudov, jinoyatchi deb atalgan odamlar besh guruhga bo'linar ekan, degan xulosaga keldi.

Birinchi guruh – o't qo'yishda nohaq ayblangan Menshov yoki Maslova va boshqalar kabi sud xatosining qurboni bo'lgan tamomila begunoh kishilardan iborat. Qamoqxona popining kuza-tuviga ko'ra, bu guruhdagi odamlar u qadar ko'p bo'lmay, chamasi, yetti foizni tashkil etar, ammo bu odamlarning ahvoli ayniqsa diqqatni jalb qildi.

Ikkinchi guruhdagi odamlar jahl, rashk, mastlik singari favqulodda vaziyatda qilib qo'ygan jinoyat uchun kesilganlar edi. Ularni kesgan va jazolagan odamlar ham agar shu sharoitga tushib qolsalar, xuddi shunday jinoyat qilgan bo'lardilar. Bu guruh odamlar Nexlyudovning kuzatishiga qaraganda, jinoyatchilarning yarmidan ko'prog'ini tashkil qildi.

Uchinchi guruh – o'z tushunchalariga qaraganda juda oddiy, hatto yaxshi ish qilyapman, deb o'ylagan, lekin qonunni yozgan yot kishilarning nazarida jinoyat hisoblangan ishlarni qilgan odamlardan iborat edi. Bu guruhga yashirin ravishda sharob sotganlar, taqilangan molni chegaradan o'tkazganlar, katta yer-mulkarda va davlatga qarashli o'rmonlardan o't yulgan, o'tin tergan kishilar, o'g'irlilik qiluvchi tog'liklar va cherkov narsalarini o'g'irlagan dinsizlar kirardi.

To'rtinchi guruhdagi odamlar jamiyatning o'rtacha darajasidan axloqiy jihatdan yuqori turgani uchungina jinoyatchi deb sanalgan odamlar edi. Sektantlar, o'z mustaqilligi uchun isyon ko'targan polyaklar, cherkaslar, hokimiyatga qarshilik ko'rsatgani uchun kesilgan sotsialistlar va ish tashlovchilar – siyosiy mahbuslar shu toifadagi kishilar edi. Jamiyatning shu singari eng yaxshi odamlari, Nexlyudovning mushohadasiga qaraganda, juda ko'p edi.

Beshinchi guruhdagilar shunday odamlardan iborat ediki, bularning jamiyat oldidagi gunohidan ko'ra ular oldida jamiyatning gunohi kattaroq edi. Bu – sholcha bilan qo'lga tushgan bola, Nexlyudov avaxtada va undan tashqarida ko'rgan, turmush sharoiti doimo jinoyat deb ataluvchi ish qilishga majbur etgan, o'z holiga tashlangan, doimiy jabr-zulm ostida yashaydigan, yo'ldan ozgan odamlar edi. Nexlyudovning kuzatishlariga qaraganda, bu toifa odamlarga juda ko'p o'g'rilar va qotillar kirardi. Shu vaqt ichida Nexlyudov ularning

bir nechtasi bilan aloqada ham bo‘lgan edi. Bu toifa odamlar bilan yaqindan tanishgan Nexlyudov ularni yangi nazariya – jinoiy tiplar deb atalgan guruhga kiritdi. Yangi nazariya, ularning jamiyatda mavjudligi jinoiy qonun va jazoning zarurligini isbotlaydi, deb topadi. Mana shu buzuq, jinoyatchi, esi past deb sanalgan odamlar, Nexlyudovning fikricha, jamiyat oldida gunohkor bo‘lmay, balki ular oldida jamiyat gunohkor bo‘lgan odamlar toifasidan edi. Lekin farq shundaki, jamiyat shaxsan ular oldida gunohkor emas, balki ilgarigi vaqtida, ularning ota-bobolari oldida gunohkor edi.

Shu odamlar ichida uni ashaddiy o‘g‘ri Oxotin shu jihatdan Nexlyudovni juda hayron qoldirdi. Oxotin bir buzuqining nikohsiz tug‘ilgan o‘g‘li bo‘lib, tunash joyida tarbiya olgan, o‘ttiz yoshigacha axloqda mirshablardan yuqori turgan odam ko‘rmagan va yoshlididan o‘g‘rilar to‘dasiga tushib qolgan odam edi. U juda qiziqchi bo‘lib, shu fazilati bilan odamlarni o‘ziga jalb qilardi. U Nexlyudovdan himoya qilishini iltimos qilarkan, o‘zini ham, sudyalarini ham, turmani ham, barcha qonunlarni ham – jinoiy qonunlardan tortib diniy qonunlargacha, hammasini mazax qilardi. Ikkinchisi, o‘zi boshchilik qilgan to‘da bilan keksa amaldorni o‘ldirib, talagan chiroyli Fyodorov edi. Bunisi dehqonlardan chiqqan edi. Otasining uyini g‘ayriqonuniy yo‘l bilan tortib olib qo‘yanlar. Keyin u askarlikda xizmat qilgan, u yerda zabitning mahbubasini sevib qolib, ko‘p balolarga yo‘liqqan edi. Bu nima qilib bo‘lsa ham kayfu safo surishni istagan, umrida biron marta bo‘lsin, bir narsa uchun o‘z kayfu safosidan voz kechgan odamlarni ko‘rmagan, hayotda kayf-safodan boshqa biron boshqa maqsad bo‘lishini hech qachon eshitmagan jozibali, ehtirosli odam edi. Ikkalasi ham salohiyatli odamlar edi, lekin o‘z holiga tashlab qo‘yilgan o‘simglik qarovsiz qolib rasvo bo‘lgani kabi ular ham qarovsiz qolib rasvo bo‘lgan edi. Nexlyudov o‘zlarining befahmili va go‘yo rahmsizligi bilan kishini jirkantiruvchi bir sayoq bilan bir xotinni ko‘rdi-yu, lekin ularda italyan nazariyotchilari aytgan jinoyatkorlarni ko‘rmadi. Nexlyudov ozodlikda ko‘p ko‘rgan, frak kiygan, epolet taqqan va to‘r uqali liboslar kiygan, shaxsan o‘ziga yoqimsiz kishilarga o‘xshagan kishilarni ko‘rdi.

Xuddi shunaqa odamlar ozodlikda yurgan, hatto shu odamlarni sud qilib turgan bir paytda shu toifadagi turli-tuman odamlarning

nega qamab qo'yilganini tekshirish to'rtinchi ishni tashkil qilar edi. Keyingi vaqtarda Nexlyudovni shu masala band qilgandi.

Avval Nexlyudov bu savoliga kitoblardan javob topish umidida shu masalaga oid butun kitoblarni sotib oldi. U Lombrozo, Garofalo, Ferri, List, Maudsley va Tardning asarlarini sotib oldi va diqqat bilan o'qiy boshladi. Lekin ularni o'qigan sayin ixlosi qayta boshladi. Nexlyudov shu sohada biron ish ko'rsatish, asar yozish, bahslashish, o'qitish uchun emas, balki to'g'ridan-to'g'ri, oddiy hayotiy masalalar bilan fanga murojaat qilgan odamlar holiga tushdi; fan jinoiy qonunga aloqador bo'lgan minglab turli-tuman, juda murakkab savollarga javob berardi-yu, faqat u qidirgan savolga javob bermasdi. Nexlyudov juda oddiy narsani: birovlarining boshqa birovlarini nega va qaysi huquqqa asosan qamaydi, qiyinaydi, surgun qiladi, o'ldiradi, holbuki, ularning o'zлari qamatgan, azoblayotgan, kaltaklayotgan, surgun qilayotgan, o'ldirayotgan odamlardan farqlari yo'q-ku, – deb so'rardi. Unga esa insonda iroda erkinligi bormi-yo'qmi, degan muhokama bilan javob berardilar. Bosh suyagini o'lhash va hokazolar bilan insonni jinoyatchi yo jinoyatchi emasligini bilish mumkinmi? Irsiyat jinoyatda qanday rol o'ynaydi? Tug'ma axloqsizlik bormi? Odob va axloq nima? Aqldan ozish nima? Aynish nima? Mijoz nima? Ob-havo, ovqat, jaholat, taqlid, gipnotizm, ehtiros jinoyatga qanday ta'sir qiladi? Jamiyat nima? Uning vazifalari nimalardan iborat? Va hokazo, va hokazolar.

Bu mulohazalar Nexlyudovga maktabdan qaytayotgan yosh bolaning javobini eslatardi. Nexlyudov boladan so'z bo'g'inlarini qo'shishni o'rgandingmi, deb so'ragan edi: «O'rgandim», – deb javob berdi bola. «Qani, panja degan so'zni hijjalab ko'r-chi», – dedi Nexlyudov. «Qanaqa panja, itnikimi?» – degan edi bola mug'ombirlik bilan. Nexlyudov asosiy bitta savoliga ilmiy kitoblar-dan xuddi shunday savol tariqasidagi javoblarni olardi.

U kitoblarda oqilona, olimona, ajoyib yozilgan narsalar ko'p edi-yu, lekin: birovlar qanday huquqqa asosan boshqalarga azob beradilar, degan asosiy savolga javob topolmasdi. Javob yo'qligi ham mayli-ya, barcha mulohazalar aylanib kelib, zarurligi isbotga muhtoj emas, deb topilgan jazoni izohlash va oqlashga borib taqalardi. Nexlyudov ko'p o'qidi-yu, lekin bo'lib-bo'lib o'qidi.

Dilidagi savoliga javob topmaganini shunday yuzaki o'rganganidan deb bilib, keyinchalik javob topishga umid qildi. Shuning uchun ham u so'nggi vaqtlar xayoliga bir necha marta kelgan javobning to'g'riligiga ishonishga botinolmasdi.

XXXI

Maslova bilan ketadigan guruh beshinchi iyul kuni jo'natiladigan bo'ldi. Nexlyudov shu kuni uning ketidan jo'nab ketishga otlandi. Jo'nab ketishdan bir kun avval ukasini ko'rish uchun opasi bilan pochchasi shaharga kelishdi.

Nexlyudovning opasi Natalya Ivanovna Ragojinskaya undan o'n yashar katta edi. Nexlyudov qisman opasining ta'sirida o'sgan edi. Bolalik chog'ida u Nexlyudovni juda yaxshi ko'rар, keyin, turmushga chiqish oldidan esa ular: yigirma besh yashar opa bilan o'n besh yashar uka tengdoshlardek do'st bo'lib olgan edilar. U vaqtlarda Natalya ukasining marhum o'rtog'i Nikolenka Irtenevni sevib qolgan edi. Ikkalovlari ham Nikolenkoni yaxshi ko'rар, unga va o'zlariga xos bo'lган, barcha odamlarni birlashtiruvchi yaxshi xislatlarini yaxshi ko'rishardi.

O'shandan buyon ikkovi ham buzilib ketdi: Nexlyudov harbiy xizmatda buzildi, opasi esa faqat jismoni jihatdan sevgan odamiga erga tekkandan keyin buzildi. Uning eri bir vaqtlar Dmitriy ikkovi muqaddas va qimmatli deb hisoblagan narsani sevish u yoqda tursin, buning nimaligini hatto tushunmas va Nataleyaning bir vaqtlar ertayu kech axloqiy yuksalish va odamlarga xizmat qilishga intilishini yolg'iz o'zigagina ma'lum bo'lган manmanlikka berilish, odamlar oldida oliftagarchilik qilishdan bo'lak narsa emas, deb hisoblardi.

Ragojinskiy mashhur, davlatmand odam bo'lmasa-da, ishning ko'zini biladigan epchil xizmatchi edi. U liberalizm va konservativm orasida ustalik bilan chap berib yurar, ayni vaqtda shu ikki oqimning qaysi biri uning turmushi uchun yaxshi natija bersa, shundan foydalanardi, shu tarzda ish yuritishi va eng muhimmi, xotinlarga yoqadigan allaqanday xususiyati bilan sud ishida baland lavozimga ko'tarilgan edi. Yoshi anchaga borib qolgan kezda chet elda Nexlyudovlar bilan tanishdi va yoshi o'tib qolgan Natashaga o'zini sevdirib, onaning noroziligiga qaramay unga uylandi, onasi bu nikohni

mesalliance* deb hisoblardi. Nexlyudov o‘z hisini o‘zidan yashirishga harakat qilsa-da, unga qarshi kurashsa-da, baribir pochchasini yomon ko‘rardi. Hislari soxta, kekkaygan pochhasi unga yoqmas edi. Opasining shu nazari past odamni ehtiros bilan, xudbinlik bilan sevgani hamda u tufayli o‘zidagi barcha yaxshi fazilatlardan mahrum bo‘lgani uchun Nexlyudov pochhasini ayniqsa yomon ko‘rardi. Natashaning ana shu yarg‘oq boshi yaltirab turgan, serjun, xudbin odamga tekkani Nexlyudovga alam qilardi. Nexlyudov hatto uning bolalaridan ham jirkanardi. Har gal opasining homiladorligini bilganda u opasi ana shu hammaga yot bo‘lgan odamdan allaqanday yomon narsani yuqtirganday achinardi.

Ragojinskiylar bolalarini qoldirib yolg‘iz kelishgandi, ularning bolalari ikki nafar: bir o‘g‘il, bir qiz edi. Ular eng yaxshi mehmonxonaning eng yaxshi xonasiga tushgan edilar. Natalya Ivanovna shu zahoti onasining eski uyiga ketdi, lekin u yerdan ukasini topmay, Agrafena Petrovnadan uning musofirxonaga ko‘chib ketganini eshitib, o‘sha yoqqa yo‘l oldi. Iflos xizmatkor uni qorong‘i, badbo‘y, kunduz kuni chiroq yoqib qo‘yiladigan yo‘lakda kutib olib, knyazning uyda yo‘qligini aytди.

Natalya Ivanovna xat yozib qoldirish uchun ukasining xonasiga kirish istagini bildirdi. Xizmatkor boshlab kirdi.

Natalya Ivanovna ikki xonali kichkina hujraga kirib, uyni diqqat bilan ko‘zdan kechirdi. Hamma narsa sarishta va batartib, bu unga tanish, lekin uyning jihozlanishidagi kamtarlik uni hayratda qoldirdi. Yozuv stolida u bronzadan yasalgan kuchuk suratlari bosmani ko‘rdi; undan tashqari, portfel va qog‘ozlar, yozuv qurollari va jazo qonun to‘plamlari, ingliz tilida Genri Jorj va fransuz tilida Tard kitobi Natalya Ivanovnaga tanish tartib bilan terib qo‘yilgan edi. Tardning kitobi orasidagi dandondan yasalgan egri pichoq ham tanish edi.

Natalya Ivanovna stol yoniga o‘tirib, shu bugunoq albatta kelib uchrashishini so‘rab ukasiga xat yozdi-da, ko‘rganlariga hayron bo‘lib boshini chayqay-chayqay mehmonxonaga qaytdi.

Natalya Ivanovnani ukasiga doir ikki masala qiziqtirardi: biri, uning Katyushaga uylanishi edi. Bu gap hammaning og‘ziga tushgani

* Tengsiz nikoh (*fran.*).

uchun shahardalik chog‘idayoq buni eshitgan edi, ikkinchisi, yerni dehqonlarga berishi masalasi edi. Bu voqeа ham barchaga ma’lum bo‘lib, ko‘plarga qandaydir siyosiy va xavfli narsa bo‘lib ko‘rinardi. Katyushaga uylanish masalasi bir tomondan Natalya Ivanovnaga yoqardi. Natalya Ivanovna ukasining bunday jasoratidan mamnun edi. Chunki bu o‘sha ajoyib yillarda, erga tegmasdan burun ikkovi ham qanday kayfiyatda ekanini eslatardi. Lekin shu bilan bir qatorda, ukasining shunday yaramas xotinga uylanayotgani haqidagi fikr uni dahshatga solardi. So‘nggi his zo‘rroq edi. Shuning uchun ham, juda og‘irligini bilsa-da, iloji boricha unga ta’sir ko‘rsatishga qaror qildi.

Ikkinci masala, yerni dehqonlarga berilishi Natalya Ivanovnani u qadar qiziqtirmas edi; lekin bu masala erini juda g‘azablantirar va u xotinidan ukasiga ta’sir etishni talab qilardi. Ignatiy Nikiforovich bu ishni uchiga chiqqan yengiltaklik va mutakabbirlik deb hisoblar, bu ish boshqalardan farq qilib ajralib turish, maqtanish va o‘zi to‘g‘risida gap-so‘z chiqarish uchun qilingan ish, buni boshqacha izohlash mumkin emas, derdi.

– O‘zlariga o‘zları pul to‘lash sharti bilan dehqonlarga yer berishning nima ma’nisi bor? – derdi u. – Agar juda yaxshilik qilmoqchi ekan, dehqonlar banki orqali sotish mumkin edi. Bu ma’qul ish. Umuman, uning bu ishi – g‘ayritabiyy hodisa bo‘ladi, – derdi Ignatiy Nikiforovich vasiylik haqida o‘ylarkan. U xotinidan ukasi bilan bu g‘alati niyati haqida gaplashishni talab qilardi.

XXXII

Uyga qaytib kelib, stolda opasi qoldirgan xatni ko‘rishi bilanoq, Nexlyudov uning oldiga jo‘nadi. Kech kirgan edi. Ignatiy Nikiforovich boshqa xonada dam olayotgani uchun Natalya Ivanovna ukasini yolg‘iz kutib oldi. U ko‘ksiga qizil bant taqilgan beli tor qora shohi ko‘ylak kiygan, qora sochlarni urfga moslab baland qilib turmaklagan edi. Aftidan, tengdosh erining ko‘ngli uchun o‘zini yosh qilib ko‘rsatishga tirishardi. Natalya Ivanovna ukasini ko‘rib, divandan irg‘ib turdi va shohi yubkasini shildiratib tez-tez yurib borib, uni qarshi oldi. Opa-uka o‘pishib ko‘rishdilar va jilmayib bir-birlariga qaradilar. Bir-birlariga so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydigan haqiqatga

to‘la sirli, ma’nodor nazar tashladilar, so‘ng mana shu haqiqatdan uzoqroq bo‘lgan so‘zlar bilan o‘rtoqlashdilar. Ular onalarining vafotidan beri ko‘rishmagan edilar.

– To‘lishib, yosharib ketibsan, – dedi Nexlyudov.

Mannunlikdan Natalya Ivanovnaning lablari jiyirilib ketdi.

– Sen ozib ketibsan.

– Ignatiy Nikiforovich yaxshilarmi? – deb so‘radi Nexlyudov.

– Dam olyapti. Kechasi uxlamagandi.

Juda ko‘p gapishtir kerak edi-yu, lekin so‘zlar hech narsani ifoda etmas, boqishlari esa aytildigan gaplar aytilmay qolganini gapirardi.

– Senikiga borgandim.

– Ha, bildim. Uydan ketib qolganman. Yolg‘izlik jonimga tegdi, zerikaman. Menga hech narsa kerakmas, shularning hammasini, asbob-anjomlarni – butun buyumlarni ola qol.

– Ha, Agrafena Petrovna aytidi menga. Borgandim. Sendan juda minnatdorman. Lekin...

Shu mahal mehmonxona xizmatkori kumush choy idishlarni olib keldi.

Xizmatkor idishlarni joy-joyiga qo‘yib bo‘lgunicha ular jim o‘tirdilar. Natalya Ivanovna stolcha qarhisidagi oromkursiga o‘tdi va choy damladi. Nexlyudov churq etmasdi.

Natasha unga qarab:

– Shunday, Dmitriy, men hammasidan xabardorman, – dedi keskin.

– Yaxshi, xabardor bo‘lganidan xursandman.

– O‘sha hayotdan keyin uni tuzataman deb umid qilasanmi? – deb so‘radi Natalya Ivanovna.

Nexlyudov kichkina stulda suyanmasdan to‘g‘ri o‘tirar, gapni yaxshi tushunib olib, yaxshi javob qaytarish uchun diqqat bilan tinglardi. Maslova bilan so‘nggi uchrashuv vaqtida hosil bo‘lgan kayfiyati hamon ko‘nglini quvonchga to‘ldirar, barcha odamlarga xayrixohlik uyg‘otardi.

– Men uni emas, o‘zimni tuzatmoqchiman, – deb javob berdi u.

Natalya Ivanovna xo‘rsinib qo‘ydi.

– Uylanishdan boshqa choralar ham bor.

– Eng yaxshisi shu, deb o‘ylayman; undan tashqari, bu meni foydali bo‘lishim mumkin bo‘lgan muhitga olib kiradi.

- Nazarimda, – dedi Natalya Ivanovna, – baxtli bo‘lomasang kerak.
- Gap mening baxtiyor bo‘lishimdamas.
- Gaping to‘g‘ri-ya, lekin u, agar unda qalb bo‘lsa, baxtli bo‘lomaydi, hatto buni istamaydiyam.
- U haliyam xohlamayapti.
- Tushunaman, lekin turmush...
- Nima turmush?
- Boshqa narsani talab qiladi.

Nexlyudov opasining ko‘z va og‘iz atrofini mayda ajin bosgan bo‘lsa-da, hamon chiroyli yuziga qarab:

- Turmush bizdan bajarilishi kerak bo‘lgan ishni bajarishdan boshqasini talab qilmaydi, – dedi.
- Tushunmayman, – dedi Natalya xo‘rsinib.

Nexlyudov Natashaning erga tegmasidan oldingi vaqtini eslab va behisob bolalik xotiralaridan buniyodga kelgan nozik his ila opasiga boqarkan:

«Bechora opam! Shu qadar ham o‘zgaradimi-a?» – deb o‘yladi.

Shu mahal xonaga har vaqtdagidek ko‘kragini kerib, boshini g‘oz ko‘tarib, yumshoq va yengil odimlar bilan yurib, jilmayib, ko‘zoynagi, yarg‘oq boshi va qora soqolini yaltiratib Ignatiy Nikiforovich kirib keldi.

- Salom, salomatmisiz? – dedi u so‘zlarga ataylab g‘ayritabiyy urg‘u berib.

(To‘ydan keyingi kunlarda bir-birlarini «sen»sirashga qancha harakat qilishmasin, baribir «siz»sirashardilar).

Ular bir-birlarining qo‘llarini qisib ko‘rishishdi, so‘ng Ignatiy Nikiforovich oromkursiga asta o‘tirdi.

- Gaplaringizga xalaqit bermaymanmi?
- Yo‘q, men qilayotgan ishlarim va gaplarimni hech kimdan yashirmayman.

Shu basharani, mana shu sertuk qo‘llarni ko‘rishi, homiylik qiluvchi, mag‘rur kishining tovush ohangini eshitishi bilan Nexlyudovning kayfiyati buzildi.

- Ha, uning niyati haqida gaplashib o‘tiruvdik, – dedi Natalya Ivanovna. – Sengayam quyaymi? – dedi u choynakni qo‘liga olib.
- Mayli, marhamat, xo‘sh, qanaqa niyat ekan?

– Huzurida o‘zimni gunohkor sanagan xotin bilan birga, o‘shalar-ning guruhi bilan Sibirga ketish, – dedi Nexlyudov.

– Eshitishimcha, faqat birga jo‘nashgina emas, boshqa niyatingiz ham bor ekan.

– Ha, agar u rozilik bersa, uylanmoqchiman.

– Shunaqa deng! Agar mumkin bo‘lsa, boisini menga uqdirsangiz. Tushunmay turibman.

– Sababi shuki, o‘sha xotin... uning yengiltaklik yo‘lidagi birinchi qadami... – Nexlyudov kerakli so‘z topolmaganiga o‘zidan juda achchiqlandi. – Sababi shuki, aybdor men-u, u jazo tortyapti.

– Jazolangan bo‘lsa, demak, u ham begunox bo‘lmasa kerak.

– U tamoman begunoh.

Nexlyudov behudaga hayajonlanib hammasini gapirib berdi.

– Ha, bu raislik qiluvchining xatosi hamda maslahatchilarining o‘ylamay bergen javoblari. Lekin bu masalani hal qilish uchun senat bor.

– Senat rad qildi.

Haqiqat sud majlisida so‘zlangan nutqlarning natijasi, degan ma’lum fikrga tarafdar bo‘lgan Ignatiy Nikiforovich:

– Rad qilgan bo‘lsa, demak, hukmni bekor qilishga yetarli dalillar bo‘lмаган, – dedi. – Senat ishni mohiyatiga qarab ko‘rolmaydi. Agar sud haqiqatan ham xatoga yo‘l qo‘ygan bo‘lsa, oliv hazratlari nomiga ariza berish kerak.

– Berilgan, lekin foyda chiqmasa kerak. Vazirlikdan so‘ratishadi, vazirlik senatdan so‘raydi, senat o‘z qarorini takrorlaydi va odat-dagidek, begunoh odam jazo tortib ketaveradi.

– Avvalo, vazirlik senatdan so‘rab o‘tirmaydi, – dedi Ignatiy Nikiforovich takabburona iltifot bilan jilmayib, – suddan ishning asl nusxasini chaqirtirib oladi va ular xato topsa, shunga yarasha xulosa chiqaradi, ikkinchidan esa begunohlar hech qachon jazolamaydi yoinki juda kamdan-kam jazolanadi. Gunohkorlar jazolanadi, – shoshmasdan, mag‘rurona jilmayib gapirdi Ignatiy Nikiforovich.

– Men uning aksinchaligiga ishonch hosil qildim, – dedi Nexlyudov pochchasini xush ko‘rmay, – men sud kesib yuborgan odamlarning yarmidan ko‘pi begunohligiga ishonch hosil qildim.

– U nima deganingiz?

– Ha, tom ma'noda ular begunoh. Bu ayol zaharlashda qanchalik begunoh bo'lsa, qotillikda ayblangan dehkoning ham zarracha aybi yo'q ekan, menga ma'lum bo'ldi, o't qo'yishda ayblangan onaboladayam ayb yo'q, bechoralarning jazo tortib ketishiga sal qoldi. O'tni xo'jayinning o'zi qo'ygan ekan.

– Ha, sud xatolari doim bo'lib kelgan, bundan keyin ham bo'lib turadi. Insonlar muassasasi bekami-ko'st bo'lolmaydi.

– Ma'lum bir sharoitda tarbiyalanib, qilgan ishlarini jinoyat deb bilmagan ko'pchilik begunohlar-chi...

Ignatiy Nikiforovich hamon boyagidek xotirjamlik bilan gerdayib, Nexlyudovni g'ijintiradigan nafratomuz tabassum bilan gapira boshladi.

– Kechirasiz, bu gapingizga qo'shilmayman: o'g'rilikning yaxshimasligini, o'g'irlilik qilish yaramasligini, o'g'irlilik – axloqsizlikligini har qanday o'g'riyam biladi.

– Yo'q, bilmaydi – unga: o'g'irlama, deyishadi. Lekin u fabrika egalari haqini ushlab qolib mehnatini o'g'irlayotganini, hukumat soliq solib, butun to'ralari bilan tinmay uni talayotganini ko'radi.

Ignatiy Nikiforovich qaynisining so'zlarini eshitib xotirjamlik bilan:

– Bu anarxizm, – deb xulosa chiqardi.

– Buning nimaligini bilmayman, faqat turmushda bor narsani aytyapman, – deb davom etdi Nexlyudov, – hukumat uni har tomonlama talayotganini biladi; bizday yer egalari umum mulki bo'lishi kerak bo'lgan yerni tortib olib, uni allaqachon talaganimizni biladi, keyin pechkasiga o't yoqish uchun shu o'g'irlangan yerdan cho'p-xas tersa, biz uni turmaga qamaymiz va uni o'g'riliqiga ishontirmoqchi bo'lamiz. Axir, u o'zi emas, uning yerini o'g'riganlar o'g'ri ekanini va har qanday restitution* olish oilasi oldidagi burchi ekanini biladi-ku...

– Tushunmadim, tushungan taqdirimdayam qo'shilolmayman. Yer biror kishining mulki bo'lmay qololmaydi. Agar siz yerni taqsim qilib bersangiz, – deb gap boshladi Nexlyudovni sotsialist deb ishongan Ignatiy Nikiforovich. Ignatiy Nikiforovich sotsializm nazariyasi butun yerni baravar taqsimlashdan iborat, deb hisoblar,

* Tovon, badal (*ing.*).

bunday taqsimotni ma'nisiz deb bilar va buni osongina isbot qila olaman, deb ishonardi. – Agar bugun siz yerni baravar taqsimlasangiz, ertagayooq yer yana mehnatsevar va qobiliyatli odamlar qo'liga o'tib ketadi.

– Hech kim yerni baravar taqsimlamoqchimas. Yer hech qachon birovning mulki bo'lolmaydi, yerni sotish, sotib olish yoki qarzga berib turish mumkin emas.

– Xususiy mulkchilik inson uchun tug'ma xususiyat. Xususiy egalik huquqi bo'lmasa, yerni ishlashga hech qanday qiziqish bo'lmaydi. Xususiy mulkchilik huquqini bekor qilaylik-chi, yovvoyi holga qaytamiz, – qat'iyat bilan gapirdi Ignatiy Nikiforovich yerga nisbatan xususiy egalikka o'ch bo'lish uning zarurligini ko'rsatadi degan da'voni takrorlab.

– Aksincha, zamindorlar hozirgidek, yerdan foydalanish o'zlarining qo'llaridan kelmasa-da, o'zi ishlaydiganlarni yerga yaqin yo'latmaydigan zamon o'tib ketsa, yer bekor yotmaydi.

– Quloq soling, Dmitriy Ivanovich, axir, bu telbalikdan boshqa narsamas-ku! Bizning zamonimizda yer egaligini yo'q qilib bo'larkanmi? Bilaman, bu sizning azalgi dad-angiz*. Yuzingizga to'g'risini aytishga ijozat bering... – Bu masala unga qattiq ta'sir etgan bo'lsa kerak, Ignatiy Nikiforovichning rangi quv o'chdi va ovozi titrab ketdi. – Buni amalga oshirishdan burun shu masalani avval yaxshilab o'ylab chiqsangiz, deb maslahat beraman.

– Mening shaxsiy ishlarim haqida gapiryapsizmi?

– Ha. Biz hammamiz, ma'lum bir ijtimoiy ahvoldagi kishilar shu ahvoldan kelib chiqadigan vazifani bajarishimiz, o'zimiz tug'ilgan, ota-bobolarimizdan meros bo'lib qolgan turmush tartiblarini qo'llab-quvvatlashimiz va avlodimizga qoldirishimiz kerak, deb hisoblayman.

– Men o'z vazifamni boshqacha...

– Shoshmang, – deb davom etdi Ignatiy Nikiforovich gapini kesishga yo'l qo'y may, – men o'zim uchun yoki bolalarim uchun gapirayotganim yo'q. Bolalarim mol-mulk jihatidan ta'minlangan, tirikchiligidiz o'tadigan, bolalarimgayam yetadigan darajada topib-tutib turibman. Shuning uchun ham sizning, agar ruxsat

* Eng sevgan narsangiz (*fran.*).

etsangiz, yaxshi o'ylab ko'rilmagan xatti-harakatlariningizga men shaxsiy manfaatimni ko'zlaganim uchun emas, balki fikringizga qo'shilolmayotganim uchun qarshi chiqyapman. Sizga ko'proq o'ylashni, ko'proq mutolaa qilishni maslahat berardim...

– Ishimni qanday hal qilishni, nima o'qib, nima o'qimaslikni o'zimga qo'yib bering, – dedi Nexlyudov rangi quv o'chib. U qo'llari titrab o'zini tutolmay qolayotganini his qilib, jim bo'lib qoldi va choy icha boshladi.

XXXIII

Nexlyudov o'zini biroz bosib olgach:

– Xo'sh, bolalar qalay? – deb so'radi opasidan.

Opasi bolalar buvisi (erining onasi) bilan qolganini aytdi va eri bilan ukasi o'rtasidagi bahslashuv tugaganidan xursand bo'lib, bolalari qora arab va fransuz qiz deb atalgan qo'g'irchoq bilan safar-safar o'ynashlari haqida gapira boshladi. Nexlyudov ham yoshlida xuddi shu o'yinni o'ynar edi.

– Nahotki, haliyam unutmagan bo'lsang? – deb so'radi Nexlyudov jilmayib.

– Xuddi o'shanaqa o'ynashadi-ya.

Ko'ngilsiz suhbat tugadi. Natashaning ko'ngli joyiga tushdiyu, lekin faqat ukasigagina tushunarli bo'lган narsalarni eri oldida gapirishni istamadi va umumiy gap boshlash uchun bu yergacha yetib kelgan Peterburg yangiligi – duelda halok bo'lган bittayu-bitta o'g'lidan judo bo'lib qolgan Kamenskayaning qayg'usi haqida gapira boshladi.

Ignatiy Nikiforovich duelda o'ldirish umumiy jinoyat sanalmaydigan tartibni ma'qullamasligini aytdi.

Uning bu gapiga Nexlyudov e'tiroz bildirdi va shu mavzuda yana tortisha ketdilar. Har ikkala suhbatdosh fikrlarini aytib tugatolmadi, bir-birlariga teskari bo'lган fikrlarida qoldilar.

Ignatiy Nikiforovich Nexlyudov uning butun faoliyatidan nafratlanib, uni qoralayotganini bilar, shuning uchun ham u Nexlyudovning fikrlari noto'g'ri ekanini ko'rsatishni istardi. Nexlyudovning pochchasi uning yer masalasidagi ishlariga aralashayotganiga achchiqlanganini hisobga olmaganda (u ko'nglida pochchasi ham, opasi ham, ularning bolalari ham uning merosxo'rlari sifatida

shunday qilishga haqli ekanlarini sezardi), Nexlyudov telbalik va jinoyat deb hisoblagan narsani ana shu kaltabin kishining ishonch bilan, to'g'ri va qonuniy ish deb tanigani uchun ich-ichidan g'azablanardi. Bu xudpisandlik Nexlyudovni g'ijintirardi.

- Sud nima qilgan bo'lardi? – deb so'radi Nexlyudov.
- Duelchilardan birini oddiy qotil sifatida katorga ishiga hukm etishi mumkin.

Nexlyudovning qo'llari yana muzlab ketdi, u yana kuyib-pishib gapira boshladi:

- Xo'sh, keyin nima bo'lardi? – deb so'radi u.
 - Adolatli ish bo'lardi.
 - Go'yo sud faoliyati adolatparvarlikdan iboratdek gapirasiz-a, – dedi Nexlyudov.
 - Bo'lmasa nima?
 - Tabaqa manfaatini ko'zlash. Menimcha, sud bizning tabaqaga foydali bo'lgan tartibni himoya qiluvchi ma'muriy qurol.
 - Bu tamoman yangi nazariya, – dedi Ignatiy Nikiforovich xotirjam jilmayib, – odatda sudning vazifasi boshqa narsadan iborat, deb hisoblanadi.
 - Nazariy tomondan shunday, lekin amaliy jihatdan men o'z ko'zim bilan ko'rganman. Sud jamiyatni hozirgi ahvolda saqlash maqsadini ko'zlaydi. Shuning uchun ham sud jamiyat saviyasidan yuqori turgan va jamiyatni ko'tarishga uringan siyosiy jinoyatkor deb ataluvchilarni va jamiyat saviyasidan past bo'lib jinoiy shaxs deb ataluvchilarniyam ta'qib etadi, qatl qildiradi.
 - Bu gapingizga, birinchidan, siyosiy jinoyatkor deb atalganlar saviyasi o'rtachadan yuqori turgani uchun qatl etiladilar, degan gapingizga qo'shilolmayman. Bularning ko'pchiligi, o'sha siz saviyasi o'rtachadan past deb hisoblagan jinoiy shaxslar kabi, jamiyatning chiqitlaridir, faqat boshqacharoq tusdag'i chiqitlar.
 - Men o'zlarini sud qilgan odamlardan ancha yuqori turgan odamlarni bilaman, sektantlarning hammasi – axloqli, irodali kishilar...
- Lekin so'zlarining kesilib turishiga odatlanmagan Ignatiy Nikiforovich Nexlyudovning gapiga quloq solmay, Nexlyudov bilan baravar gapirar va shu qilig'i bilan Nexlyudovning battar jig'iga tegardi.

- Sudning maqsadi mavjud tartibni qo'llab-quvvatlashdan iborat, degan gapingizga qo'shilolmayman. Sudning o'z maqsadi bor: yo tuzatish...
- Avaxtada tuzatish, deng, – deb luqma tashladi Nexlyudov.
- ...Yoki, – deb gapida davom etdi Ignatiy Nikiforovich, – jamiyatning yashashiga xalaqit beruvchi buzuqi va hayvonsifat odamlarni chetlatish.
- Hamma gap shunda-da, na unisini, na bunisini qiladi sud. Jamiyatning bunga qurbi yetmaydi.
- U nima deganingiz? Tushunmadim, – deb so'radi Ignatiy Nikiforovich zo'rma-zo'raki iljayib.
- Men, faqat ikki xil oqilona jazo bor, demoqchiman. U ham bo'lsa, qadimdan qo'llanilib kelgan jismoniy jazo va o'lim jazosi. Lekin bular odamlarning fe'li yumshab borgani tufayli borgan sayin iste'moldan chiqib boryapti, – dedi Nexlyudov.
- Buni sizdan eshitishim men uchun ham yangilik, ham qiziq.
- Shunday, bir qilg'ilig'i uchun ikkinchi bor uni takrorlamasin deb joniga azob berish va jamiyat uchun xavfli, zararli shaxsning boshini olish oqilona ish. Shu ikkala jazoning ham oqilona mazmuni bor. Lekin bekorchilikdan va yomonlardan o'rnak olib buzilgan odamni hamma narsa bilan ta'min etilgan, bekorchilikka mahkum etgan sharoitga, uchiga chiqqan buzuq odamlar orasiga qamashdan nima ma'ni chiqadi? Yoki negadir hukumat hisobiga – har bir kishi uchun besh yuz so'm sarflanadi – Tula gubernasidan Irkutskiy gubernasiga ko'chiriladi yoki Kurskaya...
- Lekin odamlar hukumat hisobiga bunday safar qilishni istamaydilar-ku. Agar shu safarlar va turmalar bo'limganda siz bilan biz hozirgidek shu yerda o'tirolmasdik.
- Bu turmalar bizni xavf-xatardan saqlayolmaydi. Chunki bu odamlar turmada umrbod o'tirmaydilar, ularni bo'shatib yuboradilar-ku. Aksincha, bu muassasalar shu odamlarni haddan tashqari buzadi, yo'ldan ozdiradi, ya'ni xavfni battar kuchaytiradi.
- Siz penitentsiar^{*} tizimi takomillashtirilishi kerak, demoqchisiz-da.
- Uni takomillashtirib bo'lmaydi. Takomillashtirilgan turmalarga xalq maorifiga sarf qilinayotgan mablag'dan ortgan miqdorda

* Turmaga qamashni tartibga solish.

mablag‘ sarf qilingan bo‘lardi, yana xuddi shu xalqning boshiga yangi og‘irlik bo‘lib tushardi.

— Lekin penitentsiar tizimining kamchiliklari sud faoliyatini kamsitolmaydi, — dedi Ignatiy Nikiforovich yana qaynisining gapiga qulq solmay.

— Bu kamchiliklarni tuzatib bo‘lmaydi, — dedi Nexlyudov ovozini balandlatib.

— Xo‘sh, nima deysiz bo‘lmasa? O‘ldirish kerakmi? Yoki bir davlat arbobi taklif etganidek ko‘zni o‘yib olish kerakmi? — dedi Ignatiy Nikiforovich g‘olibona jilmayib.

— Ha, bu shafqatsizlik-ku, lekin maqsadga muvofiqroq. Hozir qilinayotgan ishlar shafqatsizlik va maqsadsiz, kamiga yana shu qadar ahmoqonaki, esli-hushli odamlarning jinoiy sud kabi bo‘lmaq‘ur va beshafqat ishda ishtirok etganiga tushunolmaysan kishi.

— Ha, men ham qatnashaman bunda, — dedi Ignatiy Nikiforovich rangi o‘chib.

— Bu sizning ishingiz. Lekin men buni tushunolmayman.

— Fikrimcha, siz hali ko‘p narsalarni tushunmaysiz, — dedi Ignatiy Nikiforovich qaltiroq ovoz bilan.

— Men sudda har qanday sof ko‘ngil odamning qalbida rahm-shafqat uyg‘otadigan bechora bir bolani prokuror yordamchisi zo‘r berib qoralayotganini ko‘rdim; boshqa bir prokuror sektantni so‘roq qilib, Injil o‘qishniyam jinoyat deb asoslamoqchi bo‘lganini bilaman; ha, sudlarning butun faoliyati ana shunday bema’ni ish va shafqatsizlikdan iborat.

— Agar shunday fikr yuritadigan bo‘lsam, xizmatdan ham voz kechardim, — dedi-da, Ignatiy Nikiforovich o‘rnidan turdi.

Nexlyudov pochchasining ko‘zoynaklari ostida bir narsa yarqirab ketganini ko‘rdi. «Nahotki, ko‘z yoshlari bo‘lsa?» — deb o‘yladi Nexlyudov. Haqiqatan ham bu xo‘rlik yoshlari edi. Ignatiy Nikiforovich deraza yoniga borib ro‘molchasini oldi, yo‘talib olib ko‘zoynaklarini arta boshladи, keyin ko‘zoynagini olib, ko‘zini ham artdi. Divanga qaytib kelgach, Ignatiy Nikiforovich sigara cheka boshladи, ortiq hech narsa demadi. Nexlyudov ertaga jo‘nab ketadigan va ularni ortiq ko‘rmaydigan bo‘lgani uchun pochchasi bilan opasini shu darajada xafa qilganiga achindi, uyaldi. U xijolat ichida ular bilan xayrlashdi-da, uyiga jo‘nab ketdi.

«Gaplarim to‘g‘ri bo‘lsa kerak – u menga e’tiroz bildirmadi-ku. Lekin bunday gapirmaslik kerak edi. Jahlimni bosib ololmay, uni shu qadar tahqirlab, bechora Natasha shunchalik xafa qildimmi, demak, menda hali o‘zgarish oz ekan», – deb o‘ylardi u.

XXXIV

Maslova birga ketadigan guruh vokzaldan soat uchda jo‘nar edi. Shu sababli mahbuslarning avaxtadan chiqqanini ko‘rish va u bilan temiryo‘l vokzaligacha birga borish uchun Nexlyudov soat o‘n ikkidan oldin avaxtaga yetib bormoqchi edi.

Buyumlari va qog‘ozlarini joylashtirayotib Nexlyudov kundalik daftarini ko‘rib, ba‘zi joylarini va so‘nggi vaqtarda yozilgan satrlarni o‘qidi. So‘nggi bor Peterburgga jo‘nash oldidan shunday deb yozilgan edi: «Katyusha mening jafo chekishimni istamaydi, faqat o‘zi jafo ko‘rmoqchi. U g‘olib chiqdi, men ham g‘olibman. Unda yuz berayotgan ichki o‘zgarishlar meni quvontiradi, lekin bunga ishonishga yuragim dov bermaydi. Ishonishga qo‘rqaman, lekin nazarimda, tirilib kelayotganga o‘xshaydi». Shundan keyin quyidagi so‘zlar yozilgan edi: «Juda og‘ir va juda quvonchli kayfiyatni boshimdan kechirdim. U kasalxonada o‘zini yomon tutganini eshiddim. To‘satdan menga juda og‘ir botdi. Shu qadar og‘ir botadi, deb o‘ylamagandim. U bilan nafratlanib va g‘azablanib gaplashdim-u, keyin o‘zimning necha bor gunoh qilganimni, hatto hozir ham undan meni nafratlantirgan gunohlarni xayolan bo‘lsa-da, boshimdan kechirib kelayotganimni esladim. Shundan keyin birdan o‘zimdan o‘zim nafratlanib ketdim, u esa ayanchli bo‘lib ko‘rindi, shundan so‘ng ko‘nglim ochildi. O‘z ko‘zimizdagи xodani vaqtida ko‘rolganimizda ko‘nglimiz naqadar yumshoq bo‘lardi-da». Bugun esa quyidagilar yozilgan edi: «Natashaning oldiga borgan edim. Azbaroyi o‘zimga bino qo‘yganimdan shafqatsizlik qildim, achchiqlandim, noxushlandim. Xo‘sh, nimayam qilardim? Ertadan boshlab hayotim tamomila yangi izga tushadi. Alvido, eski hayot! Taassurotlar juda ko‘p, lekin ularni hamon bir nuqtaga to‘playolganimcha yo‘q».

Ertasiga ertalab uyg‘onishi bilanoq, Nexlyudov kecha pochchasi bilan tortishib qolganidan o‘kinganini his etdi.

«Shu holda ketish yaxshi emas, – deb o‘yladi u, – ularnikiga borib ko‘ngillarini ko‘tarish kerak».

Ammo soatga qarab endi vaqt yo'qligini, mahbuslarning chiqadigan vaqtiga yetib borish uchun shoshilishi kerakligini anglatdi. Apil-tapil yig'ishtirinib bo'lgach, Nexlyudov darbon bilan Tarasni (o'zi bilan to'g'ri vokzalga borayotgan Fedosyaning erini) buyumlar bilan jo'natib yuborib, duch kelgan bиринчи izvoshga o'tirib, avaxtaga qarab ketdi. Mahbuslar poyezdi Nexlyudov tushadigan pochta poyezdidan ikki soat oldin ketardi, shuning uchun ham u ortiq qaytib kelmaslik uchun mehmonxona bilan hisob-kitob qildi.

* * *

Iyulning jazirama issiq kunlari edi. Dim kechadan keyin ko'cha va uylarning sovishga ulgurmagan toshlari, tunuka tomlar issiq taftlarini qaynoq havoga qaytarar edi. Shamol esmas, ammo yel ko'tarilganda esa chang-to'zon va moyli bo'yoqning qo'lansa hidini, issiq havoni olib kelardi. Ko'chada odam kam edi, yo'lovchilar o'zlarini uylarning soyasiga olishga harakat qilardilar. Faqat oftobda qorayib ketgan chipta kavush kiygan toshchi dehqonlar qaynoq qumga yotqizilayotgan toshlarni to'qmoq bilan to'qillatib, ko'chaning o'rtasida o'tirar va yuvilmagan oq kitel kiygan, to'pponchasing qizg'ish tasmasi osilgan, qovog'i soliq mirshablar ko'chaning o'rtasida depsinib xomush turishardi. Bularidan tashqari, bir tomoni oftobdan to'silgan, oq yopqichi orasidan quloqlari chiqib turgan ot qo'shilgan ko'nkalar jingillab, goh ko'chaning yuqorisiga, goh pastiga o'tib ketardi.

Nexlyudov avaxtaga yaqinlashgan paytda mahbuslar guruhi hali chiqmagan, avaxtada ertalab soat to'rtdan beri mahbuslarni topshirish va qabul qilish ishi qizg'in davom etmoqda edi. Jo'nab ketadigan to'dada olti yuz yigirma uch erkak va oltmishto'rt ayol bo'lib, ularning hammasini jinoyat moddalari bo'yicha tuzilgan ro'yxatlarga qarab tekshirib chiqish, bemorlarni va zaiflarni ajratib olib konvoylarga topshirish kerak edi. Yangi mutasaddi uning ikki yordamchisi, doktor, feldsher, konvoy zobiti va mirza hovlida devor ko'lankasiga qo'yilgan, usti qog'oz va yozuv asboblari bilan to'lgan stol yonida o'tirishar va mahbuslarning nomini aytib chaqirishar, keyin yonlariga birin-ketin kelib turgan mahbuslarni ko'zdan kechirar, so'roq qilishar va yozib olishardi.

Oftob stolning yarmigacha kelib qolgandi. Shamol yo'qligidan va tiqilishib turgan mahbuslarning nafasidan havo isib, dim bo'lib ketgan.

Baland bo'yli, semiz, yelkasi ko'tarilgan, kaltaqo'l, og'zining atrofini soqol-mo'ylov qoplagan, ketini uzmay papiros chekayotgan konvoy boshlig'i:

– Voy-bo'y, hali-beri tamom bo'lmaydi shekilli! – dedi papirosini qattiq tortib. – Toza charchatishdi-ku. Shuncha odamni qayerdan to'plab oldilaring-a? Hali yana ko'pmi?

Mirza surishtirib bildi.

– Erkaklar va ayollar bo'lib yana yigirma to'rt kishi bor.

– Ha, nega qaqqayib turibsanlar, qimirlasanglar-chi!.. – deb qich-qirdi konvoy bir-birlariga siqilishib turgan, hali tekshirilmagan mahbuslarga.

Mahbuslar saf tortib, navbatlarini kutib oftobda turganlariga uch soatdan oshib ketgan edi.

Bu ishlar avaxta ichkarisida borardi, tashqarida esa darvoza tagida, odatdagidek, miltiq ushlagan soqchi hamda mahbuslarning yuki va zaiflar uchun yigirmatacha arava turardi. Burchakda esa jo'nab ketayotganlarni ko'rib qolish, agar iloji bo'lsa, gaplashish yoki ularga biron narsa berish maqsadida mahbuslarning qarindoshurug'lari va do'stlari kutib turishardi. Nexlyudov shu to'daga kelib qo'shildi.

Bu yerda u bir soatcha turdi. Eng oxirida darvoza ortida kishanlarning jangillashi, oyoq tovushlari, amirona ovozlar, katta bir olomonning yo'talgani va g'o'ng'ir-g'o'ng'ir gaplashgani eshitildi. Shu zaylda besh daqiqacha vaqt o'tdi. Bu vaqt ichida nazoratchilar eshikka kirib-chiqib turdilar. Nihoyat, buyruq tovushi eshitildi.

Darvoza taraqlab ochildi, kishanlarning jarangi aniqroq eshitila boshladi, oq kitel kiygan, miltiq osgan konvoy askarlar chiqdilar, darvoza oldida keng doira yasab tizildilar, bunga ular odatlanib qolgandilar. Ular joy-joylariga turib olgandan keyin yana yangi buyruq eshitildi, sochining yarmi qirilgan boshlariga chalpaksimon qalpoq kiygan, qop orqalagan mahbuslar, kishanlangan oyoqlarini sudrab, bo'sh qo'llarini silkitib, ikkinchi qo'llari bilan qopni ushlab, juft-juft bo'lib chiqqa boshlashdi. Dastlab hammasi bir xil kulrang

shim, orqasiga tuz shakli tushirilgan xalat kiygan katorgachi erkaklar o'tdi. Hamma – yoshlar, keksalar, oriqlar, semizlar, rangsizlar, yuzi qizillar, qoralar, mo'ylovdorlar, sersoqollar, soqolsizlar, ruslar, tatarlar, yahudiylar kishanlarini jangillatib, go'yo uzoqqa ketishga otlangan kishilardek qo'llarini silkita-silkita chiqib keldilar-u, lekin o'n qadam yurmasdan to'xtab qoldilar va itoatkorlik bilan to'rtta-to'rtta bo'lib saf tortdilar. Bularning ketidan, darvozadan sochi xuddi shunday qirilgan, oyog'i kishansiz, lekin qo'llari bir-birlarinikiga qo'shib kishanlangan, xuddi boyagilar kabi kiyingan odamlar chiqdi. Bular surgun qilinganlar edi. Bular ham oldingilar singari dadil chiqib kelishdi, keyin to'xtab, xuddi boyagilar kabi to'rtta-to'rtta bo'lib saf tortishdi. Keyin siyosiy mahbuslar, so'ngra ayollar tartib bilan chiqdi, avval kulrang avaxta kamzuli kiygan, durra o'ragan katorgachi ayollar, keyin surgun qilingan ayollar va o'z ixtiyorlari bilan yerlari ortidan ketayotgan, o'zlarining shahar va qishloq kiyimidagi ayollar saf tortishdi. Ayollarning ba'zilari chaqaloqlarini kulrang kamzullarining etagiga solib ko'tarib olgan edi.

Ayollarning yonida bolalar: o'g'il bolalar va qizaloqlar borishardi. Bu bolalar uyurdagi qulundek mahbus ayollarning oyog'i ostida o'ralishardi. Erkaklar ahyon-ahyonda yo'talishib, ahyon-ahyonda bir-birlariga gap otishib, jimgina saf tortishardi. Ayollarning gapdan jag'i tinmasdi. Nexlyudov darvozadan chiqib kelayotgan Maslovani ko'rgandek bo'ldi; lekin keyin u boshqalar ichida ko'zdan g'oyib bo'ldi-yu, Nexlyudov insoniy xislatlardan, ayniqsa, ayollik nazokatidan mahrum bo'lgan, bola ko'targan va qop orqalagan, erkaklar ortida saf tortayotgan bir guruhi kulrang olomonni ko'rди, xolos.

Mahbuslar turma ichida sanalgan bo'lsalar-da, konvoylar avvalgi hisobga solishtirib ko'rish uchun yana sanay boshladilar. Ba'zi mahbuslar bir joyda turmay, u yoqdan bu yoqqa o'tib turar, hisobni chalkashtirardi, shu sababdan, bu qayta sanash juda uzoq davom etdi. Konvoylar alamlarini yutib itoat qilayotgan mahbuslarni so'kar, itarar va qayta-qayta sanar edilar. Hammanni sanab bo'lganlaridan keyin konvoy zobiti allanima deb buyruq berdi, olomon chayqalib ketdi. Zaif erkaklar, ayollar va bolalar bir-birlaridan o'zib arava tomon yugurishdi, avval qoplarini aravaga joylab, keyin o'zlarini ham chiqa

boshlashdi. Chaqaloqlari chirillab yig'layotgan ayollar, joy talashib-tortishayotgan xushchaqchaq bolalar va g'amgin, xomush erkak mahbuslar aravaga chiqib o'tira boshladilar.

Bir necha mahbus boshidan qalpog'ini olib, konvoy zobiti oldiga bordi-da, allanimani iltimos qila boshladi: Nexlyudov keyinchalik bilsa, ular aravaga chiqishga ijozat so'ragan ekanlar. Nexlyudov konvoy zubitining iltimos qiluvchiga qaramay, indamay papirosini qattiq tortib, keyin to'satdan kalta qo'lini ko'tarib urmoqchi bo'lganini, mahbus esa kaltak yeishdan qo'rqib qirilgan boshini yelkasi ichiga tortib, ochib ketganini ko'rdi.

– Seni shunday ellikboshi qilib qo'yayki, bir umr esingdan chiqmaydigan bo'lsin! Piyodayam ketaverasan! – deb o'shqirdi zobit.

Zobit faqat uzun oyoqlariga kishan solingen, gandiraklab zo'rg'a turgan cholgagina aravaga chiqishga ijozat berdi. Nexlyudov o'sha cholning aravaga qarab borayotib, chalpaksimon qalpog'ini yechib cho'qunganini, keyin kishanlangan madorsiz oyoqlarini ko'tarib, aravaga chiqolmay anchagacha qiynganganini, aravada o'tirgan bir ayol uning qo'lidan tortib chiqarib qo'yganini ko'rdi.

Aravalor qoplar bilan to'lgach va shu qop ustiga o'tirishta ijozati borlar joylashib olgach, konvoy zobiti furajkasini yechdi, ro'molchasi bilan peshonasini, yarg'oq boshini va qip-qizil, yo'g'on bo'ynini artdi-da, cho'qinib oldi.

– To'da, qadam bos! – deb buyruq berdi u.

Askarlar miltiqlarini shiqirlatib qo'yishdi, mahbuslar qalpoqlarini olib, ba'zilari chap qo'llari bilan cho'qina boshlashdi, kuzatuvchilar allanima deb qichqirishdi, mahbuslar allanima deb baqirib javob qaytarishdi, ayollar orasida faryod ko'tarildi, oq kitel kiygan askarlar qurshovidagi mahbuslar kishanli oyoqlari bilan chang ko'tarib yo'lga tushdi. Oldinda askarlar borar, ularning orqasidan katorgachilar kishanlarini jangillatib, to'rtta-to'rtta bo'lib borishar, katorgachilar ketidan surgun qilinganlar, keyin ikkitasining qo'liga bitta kishan solingen siyosiy mahbuslar, undan so'ng ayollar borishardi. Eng oxirida qoplar ortilgan va zaiflar o'tirgan aravalor yo'lga tushdi. Ro'moliga o'ralib olgan bir ayol arava ustida o'tirib faryod ko'tarib yig'lardi.

XXXV

Saf shu qadar uzun ediki, oldingi qatordagilar ko'zdan g'oyib bo'lganda qoplar ortilgan va bedarmon odamlar o'tirgan aravalar joyidan siljidi. Aravalar joyidan qo'zg'algach, Nexlyudov o'zini kutib turgan izvoshga borib o'tirdi. Erkaklar orasida tanish mahbuslar ko'rinnasmikan, degan umid bilan izvoshchiga to'dadan o'zib ketishni buyurdi. Bundan tashqari, u ayollar orasidan Maslovani topib, o'zi yuborgan narsalarini olgan-olmaganini so'ramoqchi edi. Kun juda isib ketgan, shamol yo'q edi, minglab oyoqlar ostidan ko'tarilgan chang ko'chaning o'rtasidan ketayotgan mahbuslar tepasida turardi. Mahbuslar tez-tez yurib borishardi, Nexlyudov o'tirgan izvoshning otlari mayda qadam tashlab yo'rtib borgani uchun mahbuslardan darrov o'zib ketolmasdi. Bir xil poyabzal kiygan, oyoqlarini tashlab, o'zlariga dalda bermoqchidek, qo'llarini qadam tashlashlariga monand silkitib borayotgan dahshatli qiyofadagi notanish odamlar saf-saf bo'lib o'tib borishardi. Ular shu qadar ko'p, shu qadar bir xil, shunday g'alati bir ahvolga solib qo'yilgandiki, Nexlyudovning nazarida bular odam emas, allaqanday dahshatli maxluqlarga o'xshab tuyulardi. Katorgachilar orasida bir mahbusni, qotil Fyodorovni va surgun qilinganlar orasida qiziqchi Oxotin bilan yana bir o'ziga murojaat qilgan sayoqni tanigach, undagi bu taassurot tarqalib ketdi. Mahbuslarning deyarli hammasi ulardan o'zib ketayotgan izvoshchi va unda o'tirib, o'zlarini sinchiklab ko'zdan ko'chirayotgan bekka o'girilib, o'grayib qarashardi. Fyodorov, Nexlyudovni taniganini bildirib boshini irg'ab qo'ydi, Oxotin ko'zini qisib qo'ydi. Lekin unisi ham, bunisi ham taqiq etilgani uchun u bilan salomlashmadilar. Ayollarga yetib olgach, Nexlyudov Maslovani ko'rди. U ayollarning ikkinchi qatorida edi. Safning chetida qip-qizarib ketgan, kaltaoyoq, qorako'z, xalatini belbog'iga qistirgan xunuk xotin borardi. Bu Xoroshavka edi. Xoroshavkaning yonida oyog'ini zo'rg'a sudrab bosayotgan homilador xotin bor edi, uning naryog'idagisi Maslova edi. Maslova qopini orqalab, to'g'riga qarab borardi. U bilan bir qatordagi to'rtinchchi xotin Fedosya edi, dadil qadam tashlab ketayotgan bu chiroyli juvon kalta xalat kiyib, durrasini bo'ynidan bog'lab olgan edi. Nexlyudov izvoshdan tushdi, Maslovadan buyumlarni olgan-olmaganini va o'zini qanday xis qilayotganini so'ramoqchi bo'lib, qadam tashlab ketayotgan

xotinlarga yaqinlashdi, lekin guruhning shu tomonida keta-yotgan konvoy unter-zobiti uni ko'rib qoldi-da, yugurib oldiga keldi.

– To'daga yaqinlashish mumkinmas, taqsir, man qilinadi, – deb qichqirdi u yaqinlasharkan.

Yaqin kelib Nexlyudovni tanigach (avaxtada Nexlyudovni hamma tanirdi), unter-zobit harbiychasiga salom berdi va Nexlyudov oldida to'xtab:

– Hozir mumkinmas, vokzalga borganda gaplashsangiz bo'ladi, bu yerda ruxsat etilmaydi, – dedi. – Hoy, orqada qolmalaring, qimirla, deyman! – deb qichqirdi u mahbuslarga. Issiqqa qaramay, o'zini dadil tutib, yangi etiklarini ko'z-ko'z qilib, o'z joyiga borib oldi.

Nexlyudov yo'lkaza qaytdi va izvoshchiga izma-iz boraverishni buyurib, o'zi mahbuslar bilan ketaverdi. Mahbuslar to'dasi qayerdan o'tmasin, hamma yerda odamlarda achinish bilan dahshat aralash bir his uyg'otardi. O'tkinchilar izvoshlardan boshlarini chiqarib, mahbuslar to ko'zdan g'oyib bo'lguncha qarab qolardilar. Piyoda ketayotganlar to'xtashar va bu dahshatli manzarani hayron bo'lib, vahima ichida kuzatishardi. Ba'zilar yaqin kelib sadaqa berishardi. Sadaqani konvoylar yig'ib olardi. Ba'zilari esa, sehrlangandek, to'da ketidan ancha joygacha borar, lekin keyin to'xtab, boshlarini chayqashar va ko'zlar bilan kuzatib qolishardi. Odamlar bir-birlarini chaqirishib, yo'lak va darvozalardan chiqib kelar, ba'zilar derazalaridan bellarigacha osilib bu dahshatli manzarani qimir etmay, so'zsiz tomosha qilardilar. Chorrahalarining birida mahbuslar to'dasi serhasham bir aravaning o'tib ketishiga xalaqit berdi. Yuzi yiltiragan, orqasiga qator tugma taqqan, bo'ksasi katta izvoshchi peshtaxta ustida o'tirardi. Aravaning orqa tomonidagi o'rindiqda er-xotin o'tirishardi: oriq, rangsiz xotin boshiga oq shlyapa kiygan, rangli soyabon ushlagan, eri tsilindr va rangi ochiq bashhang palto kiygan edi. Oldinda, ularning ro'parasida bolalari o'tirardi: yasatilgan, guldek yashnab turgan qizchaning sap-sariq sochlari orqasiga yozib tashlangan, buning ham qo'lida rangli soyabon bor edi, yonida uzun lenta bilan bezalgan matroscha qalpoq kiygan, oriq, bo'yni uzun sakkiz yashar bola o'tirar edi. Ularning otalari achchiqlanib, yo'llarini to'sib qo'ygan

to‘dani vaqtida aylanib o‘tib ketmagan izvoshchini koyirdi, onalari esa jirkanib ko‘zini qisib, basharasini bujmaytirar, shohi soyabonini tushirib, oftobdan va changdan yuzini to‘sib olgan edi. Bo‘ksasi semiz izvoshchi esa shu ko‘chadan yurishni o‘zi buyurgan xo‘jayining nohaq koyishlarini tinglarkan, qovog‘i borgan sayin osilar, bo‘yni va yuganlarining tagini oq ko‘pik bosgan, yurishga shaylanib turgan to‘riq otlarni zo‘rg‘a ushlab turardi.

Mirshab serhasham aravaning egasiga lagabardorlik qilib mahbuslarni to‘xtatib, uni o‘tkazib yubormoqchi bo‘ldi-yu, lekin bu safda, hatto mana shunday davlatmand janobning hurmati uchun ham buzib bo‘lmaydigan ma‘yus bir dabdaba bor edi. Mirshab bu davlatmand odamning hurmati yuzasidan qo‘lini chakkasiga qo‘yib, har ehtimolga qarshi aravadagilarni mahbuslardan himoya qilishga tayyordek, mahbuslarga o‘qrayib qarab qo‘yardi. Shunday qilib, arava mahbuslarning hammasi o‘tib bo‘lguncha kutib turishga majbur edi. Nihoyat, qoplar ortgan, ustiga xotinlar o‘tirgan arava taraqlab o‘tib ketganidan keyingina o‘rnidan jildi. Xotinlar orasida o‘tirgan, yig‘isi ancha tinib qolgan asabiy xotin hashamatli aravani ko‘rib yana chinqirib va ho‘ngrab yig‘lay boshladи. Shundagina izvoshchi jilovni asta siltab qo‘ydi, to‘riq otlar tosh yo‘lda taqalarini taraqlatib, rezina shinalar ustida yumshoqqina silkinib borayotgan aravani yeldirib ketdi; eru xotin, qizaloq va uzun bo‘yinli, yelkasi chiqiq bola ko‘ngil yozish uchun boqqa ketayotgan edilar.

Na ota, na ona qizlari va o‘g‘illariga bu ko‘rgan manzaraning nimaligini tushuntirdilar. Bolalar bu ko‘rgan manzaraning mazmunini o‘zлari tushunib olishga majbur edilar.

Qizaloq otasi bilan onasining yuzidagi ifodaga qarab, masalani o‘zicha hal qildi: bu odamlar uning ota-onasi va tanish-bilishlaridan tamomila boshqacha, yomon odamlar ekan, shu sababli ularni shu ahvolga solishlari to‘g‘ri. Shuning uchun ham qiz qo‘rqib turdi, bu odamlar ko‘zdan g‘oyib bo‘lganiga sevindi.

Ammo mahbuslar safidan ko‘z uzmay tikilib kuzatgan bo‘yni uzun, qiltiriq bola masalani o‘zicha hal qildi. Bola bu odamlarning ham xuddi o‘zi va boshqa odamlar kabi ekanini va kimdir shu odamlarga loyiq bo‘lмаган bir yovuzlikni ravo ko‘rganini aniq bildi; bu fikrni, aftidan, uning ko‘ngliga Xudoning o‘zi solgan edi.

Bolaning ularga rahmi keldi, mana shu kishanlangan va sochining yarmi qirilgan odamlar hamda ularni kishanlab, sochlarini qirgan odamlar oldida dahshatga tushdi. Shuning uchun ham bolaning lablari borgan sayin dir-dir titrar va u bunday paytlarda yig'lashni uyat hisoblagani uchun yig'lab yuborishdan o'zini arang tutib turardi.

XXXVI

Nexlyudov mahbuslar bilan baravar tez-tez yurib borar, ammo kiyimi va paltosining yengilligiga qaramay, juda isib ketgandi. Ko'chani to'ldirgan chang-to'zondan va havoning dimligidan nafasi bo'g'ilardi. Nexlyudov chorak chaqirimcha yo'l yurgach, izvoshga o'tirib oldinga o'tib oldi, lekin ko'chaning o'rtasida ketayotgan izvoshda battar isib ketdi. U kecha pochchasi bilan bo'lgan suhbatи haqida o'ylab ko'rmoqchi bo'ldi, ammo bu fikrlar ertalabkidek uni hayajonlantirmasdi. Uning o'mini mahbuslarning avaxtadan chiqishi va ularning safari to'g'risidagi taassurot qoplab olgandi. Hammadan yomoni shuki, havo juda issiq edi. Devor tagida, daraxtlar soyasida ikki real maktabi o'quvchisi oldilarida cho'nqayib o'tirgan muzqaymoqchi yonida furajkalarini yechib turishardi. Bolalarning biri suyak qoshiqni yalab huzur qilardi, ikkinchi esa allaqanday sariq narsa bilan to'ldirilayotgan stakanni kutib turardi.

Nexlyudov tomog'i qaqrab ketganini his qilib:

— Qayerda tomoq ho'llab olsa bo'ladi? — deb so'radi izvoshchisidan.

— Anovi yerda yaxshigina qovoqxona bor, — dedi izvoshchi va muyulishdan o'tib Nexlyudovni katta lavha osilgan darvozaga olib keldi.

Peshtaxta ortida turgan ko'yakchan semiz gumashta va xo'randa bo'limgani uchun stol atrofida o'tirgan, bir vaqtlar oppoq kiyungan xizmatkorlar notanish mehmonni qiziqsinib ko'zdan kechirdilar va xizmatlarini taklif etdilar. Nexlyudov gazsuv so'radi va darvozadan nariroqdagi kir dasturxon yozilgan kichik stol yoniga borib o'tirdi.

Choy idishlar va oq shisha qo'yilgan stol atrofida ikki kishi peshonalarining terini artib, xotirjamgina o'tirib, allanarsani hisoblashardi. Ularning biri qorachadan kelgan, boshi yarg'oq odam edi.

Buning sochi boshining orqa tomonida xuddi Ignatiy Nikiforovichniki singari qorayib turardi. Bu taassurot pochchasi bilan qilgan suhbatini hamda jo'nab ketmasdan burun pochchasi va opasi bilan uchrashmoqchi bo'lganini eslatdi. «Poezd jo'nab ketguncha ulgurolmasam kerak, – deb o'yladi u, – yaxshisi, xat yozib yuboramani». Shunday qilib, u qog'oz, xatjild va marka so'rab oldi-da, muzdekkina, vijillab turgan suvni ho'plab-ho'plab icharkan, nima deb yozishni o'ylay boshladи. Lekin fikrlari tarqalib, nima deb yozishini bilolmay garang bo'lardi.

«Azizam Natasha, Ignatiy Nikiforovich bilan bo'lgan kechagi suhbatning og'ir taassurotlari ila jo'nab ketolmayman...» – deb boshladи u. «U yog'iga nima yozaman? Kecha aytgan gaplarim uchun uzr so'raymanmi? Lekin ko'nglimdagini aytdim-ku. So'zlaridan qaytdi, deb o'ylashi mumkin. Undan tashqari, mening ishlarimga aralashganini aytmaysizmi... Yo'q, yozolmayman». Ana shu begona, xudpisand va o'zini zarracha tushunmaydigan odamga nisbatan ko'nglida yana nafrat hissi ko'tarildi. Yozib tugatmagan xatni cho'ntagiga solib, pul to'ladi-da, ko'chaga chiqib mahbuslarga yetib olish uchun jo'nab ketdi.

Kun boyagidan ham isib ketgandi. Devor va toshlarning qaynoq nafasi kelib turar, issiq toshko'cha oyoqni kuydirardi. Nexlyudov izvoshning loklangan qora qanotiga qo'l tekkizganda qo'li kuyayozdi.

Ot chang va o'ydim-chuqur tosh yo'l ustida taqasini bir maromda taraqlatib mayda qadam tashlab yo'rtib borardi, izvoshchi mudrab ketardi; Nexlyudov hech narsani o'ylamay to'g'risiga qarab beparvo o'tirardi. Pastlikka tushaverishdagi katta uyning darvozasi ro'parasida bir to'da olomon va miltiqli konvoy turardi. Nexlyudov izvoshni to'xtatdi.

- Nima gap? – deb so'radi u qorovuldan.
- Mahbusga bir nima bo'lganga o'xshaydi.

Nexlyudov izvoshdan tushdi-da, olomon oldiga bordi. Yo'lka bo'yidagi qiyalama past-balanch tosh yo'l ustida qo'ng'irsoqol, qizil yuz, puchuq, egniga kulrang xalat va xuddi shunday shim kiygan o'rta yashar mahbus oyog'i osmondan bo'lib yotardi. U sepkil toshgan qo'lining kaftini yerga qilib, chalqancha tushib yotar, o'qtin-

o‘qtin baland va keng ko‘kragini bir me’yorda ko‘tarib tin olar, qon to‘lgan, to‘xtab qolgan ko‘zlarini ko‘kka tikkancha xirilliard. Uning tepasida qovog‘i soliq mirshab, ko‘tarmachi, xat tashuvchi, gumashta, soyabonli keksa ayol va bo‘savat ko‘targan, sochi qirib olingan bola turardi.

Nexlyudov ularning oldiga kelganda gumashta unga qarab:

– Qal’ada o‘tiraverib toza mazalari qochibdi, tag‘in bularni kunning tig‘ida yo‘lga olib chiqishadi, – dedi kimnidir qoralab.

– O‘lib qoladi sho‘rlik, – dedi soyabonli ayol yig‘lamsiragan ovoz bilan.

– Ko‘ylagining oldini ochish kerak, – dedi xat tashuvchi.

Mirshab qalt-qalt qilib turgan yo‘g‘on barmoqlari bilan mahbusning tomirlari o‘ynab chiqqan qizil bo‘ynidagi bog‘ichlarni yecha boshladi. U hayajonlangan, xijolat chekkan ko‘rinardi-yu, lekin bunga qaramay, olomonga do‘q qilib qo‘yishni lozim topdi.

– Nega to‘plandilaring? O‘zi shundog‘am issiq. Shamolni to‘sib qo‘ydilaring.

– Doktor tekshiruvdan o‘tkazishi kerak edi. Madori yo‘qlarni qoldirish lozim edi. O‘lay deb yuribdi-yu, yo‘lga haydab chiqishibdi, – dedi gumashta o‘zining tartib bilganini ko‘rsatmoqchi bo‘lib.

Mirshab ko‘ylak tasmasini yechib, qaddini rostladi-da, o‘girilib qaradi.

– Tarqal, deyapman. Senlarga nima bor, nima bor bu yerda? – dedi u madad kutgandek Nexlyudovga qarab. Ammo uning boqishlarida husn-tavajjuh ko‘rmay konvoyga o‘girildi.

Lekin konvoy bir chekkada mayishib ketgan poshnasini ko‘zdan kechirar, mirshabning mushkul ahvolga tushib qolgani bilan ishi yo‘q edi.

– Mutasaddilar g‘amxo‘rlik qilishmaydi. Odamlarni ochdan o‘ldirish tartibga to‘g‘ri keladimi, axir?

– Axir, mahbus ham odam, – deyishdi to‘planganlar.

– Boshini balandroq qilib, suv beringlar, – dedi Nexlyudov.

– Suvga ketishdi, – deb javob berdi mirshab va mahbusning qo‘ltig‘idan ushlab zo‘rg‘a boshini balandga oldi.

– Nima qilib to‘planib turibsanlar? – degan keskin, amirona ovoz eshitildi to‘satdan. Yilt-yilt qilib turgan ozoda kitel va yarqiragan

baland poshna etik kiygan daha nazoratchisi mahbus atrofida to‘plangan bir to‘da odam yoniga shahdam qadamlar bilan yurib keldi. – Tarqal! Pishirib qo‘yibdimi bu yerda?! – deb qichqirdi u olomonning nega to‘planganini bilmasdanoq.

Yaqinroq kelib, jon berayotgan mahbusni ko‘rgandan keyin, go‘yo shunday bo‘lishini kutgandek, ma’qullab bosh irg‘ab qo‘ydi-da:
– Nima gap? – deya mirshabga yuzlandi.

Mirshab etap* o‘tib ketayotganida bir mahbus yiqilib qolganini, konvoy bu mahbusni shu yerda qoldirishni buyurganini aytди.

– Nima qilib turibsizlar bo‘lmasa? Mirshabxonaga olib borish kerak. Izvosh top.

– Qorovul ketdi, – dedi mirshab.

Gumashta kunning issiqligi haqida allanimalar deb gapira boshlagandi, daha nazoratchisi:

– Sening nima ishing bor? A? Bor, yo‘lingdan qolma, – deb shunday o‘qrayib qarab qo‘ydiki, uning dami ichiga tushib ketdi.

– Suv ichirish kerak, – dedi Nexlyudov.

Daha nazoratchisi Nexlyudovga ham o‘qrayib qaradi-yu, lekin hech narsa demadi. Qorovul bir do‘lcha suv olib kelganda, u mahbusga suv ichirishni mirshabga buyurdi. Mirshab mahbusning shilq etib tushgan boshini ko‘tarib og‘ziga suv quymoqchi bo‘ldi, lekin mahbus ichmadi, suv soqolidan oqib tushib, kamzulining ko‘kragini va chang bosgan ko‘ylagini ho‘l qildi.

– Boshiga quy! – deb buyurdi daha nazoratchisi.

Mirshab chalpaksimon qalpoqni yechib, suvni jingalak qo‘ng‘ir sochli mahbusning yarg‘oq boshiga quydi.

Mahbus qo‘rqqandek ko‘zlarini katta ochib yubordi, lekin ahvoli o‘zgarmadi. Suv uning yuzidan loy bo‘lib oqib tushardi-yu, ammo og‘zidan hamon bir me‘yorda xirillagan ovoz eshitilar, a’zoi badani titrardi.

– Manavi nima? Ol shuni, – dedi daha nazoratchisi Nexlyudovning izvoshini ko‘rsatib mirshabga. – Hoy! Senga aytyapman!

Izvoshchi boshini ko‘tarmay:

– Bandman, – deb javob berdi xo‘mrayib.

– Mening izvoshim, – dedi Nexlyudov, – mayli, olaveringlar. Haqini o‘zim to‘layman, – deb qo‘shib qo‘ydi u izvoshchiga o‘girilib.

* Konvoy bilan olib boriladigan mahbuslar guruhi, to‘dasi.

– Ha, nega anqayib turibsanlar? – deb qichqirdi daha nazoratchisi. – Qimirla!

Mirshab, qorovullar va konvoylar jon berayotgan mahbusni ko'tarib izvoshga o'tqizdilar. Lekin mahbus o'tiroldas, boshi orqaga egilib, gavdasi o'rindiqdan sirg'alib tushardi.

– Yotqizib qo'y! – deb buyurdi daha nazoratchisi.

– Zarari yo'q, janob oliylari, shunday olib ketaman, – dedi mirshab jon berayotganning yoniga joylashib o'tirib olib, kuchli o'ng qo'li bilan uning belidan quchoqlab.

Konvoy mahbusning paytava o'ramay yog'och kavush kiygan oyog'ini ko'tarib, izvoshchi o'tiradigan joy tagiga tiqib qo'ydi.

Daha nazoratchisi o'girilib qaradi va mahbusning yerda yotgan chalpaksimon qalpog'ini olib orqaga osilib tushayotgan ho'l boshiga kiygizib qo'ydi.

– Jo'na! – deb buyurdi u.

Izvoshchi jahl bilan o'girilib qaradi, boshini chayqab qo'ydi va konvoy hamrohligida mirshabxonaga qayta boshladi. Mahbus yonida o'tirgan mirshab boshi shilq etib tushgan, pastga sirg'alib tushayotgan tanani ushlab qolishga urinardi. Konvoy yonma-yon yurib borar, oyog'ini to'g'rilab qo'yardi. Nexlyudov ularning ketidan ergashdi.

XXXVII

Mahbus o'tqazilgan izvosh o't o'chiruvchi soqchi yonidan o'tib, mirshabxona hovlisiga kirdi va bir eshik oldida to'xtadi.

Hovlida o't o'chiruvchilar yenglarini shimarib, shang'llab gaplashib, kula-kula allaqanday aravani yuvishardi.

Izvosh kelib to'xtashi bilanoq, bir necha mirshab uni qurshab oldi-da, mahbusning jonsiz tanasini qo'ltig'i va oyog'idan ko'tarib g'ijirlab turgan izvoshdan tushirdi.

Mahbusni olib kelgan mirshab izvoshdan tushgach, uvishib qolgan qo'llarini silkidi, furajkasini yechib cho'qindi. O'likni esa eshikdan olib kiritib, yuqoriga olib chiqib ketdilar. Nexlyudov ularning ketidan qolmadi. O'likni olib kirgan kattakon iflos xonada to'rtta karavot turardi. Ikkita karavotda xalat kiygan ikkita bemor o'tirardi. Biri bo'yni boylangan, og'zi qiyshiq kishi bo'lib,

ikkinchisi sil edi. Ikkita karavot bo'sh edi. Shularning biriga mahbusni yotqizishdi. Ko'zi chaqnagan, qoshi tinimsiz uchib turgan, ich ko'yakda o'tirgan, oyog'iga paypoq kiygan kishi keltirilgan mahbus yoniga asta yurib keldi, avval unga, keyin Nexlyudovga qarab qo'ydi-da, qah-qahlab kulib yubordi. Bu mirshabxonasi qabulxonasida saqlanayotgan jinni edi.

– Meni qo'rqtishmoqchi, – dedi u, – yo'q, ovora bo'lasanlar.

Mirshablar o'likni olib kirgandan keyin daha nazoratchisi bilan feldsher kirdi.

Feldsher o'lik oldiga borib, mahbusning sepkil toshgan sarg'imtir, hali yumshoq bo'lsa-da, o'lim rangi yugurgan qo'lini oldi, biroz ushlab turdi-da, qo'yib yubordi. Uning qo'li qormiga shaloplab tushdi.

– Tamom, – dedi feldsher bosh chayqab. Lekin qoida yuzasidan bo'lsa kerak, o'likning ho'l bo'lgan dag'al ko'ylagini ko'tardi. O'zining jingalak sochlarni qaytarib qulog'ini ochib, mahbusning sarg'imtir harakatsiz baland ko'kragiga qulqoq tutdi. Hamma jim edi. Feldsher qaddini rostladi, boshini yana sarak-sarak qildi, ochiq qotib qolgan ko'k ko'z ustidagi qovoqlarning avval birini, keyin ikkinchisini barmoqlari bilan ushlab ko'rdi.

– Qo'rqtolmaysizlar, qo'rqtib bo'psizlar, – derdi telba zo'r berib feldsherga qarab tupurib.

– Xo'sh, nima? – deb so'radi daha nazoratchisi.

– Nima bo'lardi? – dedi feldsher. – O'likxonaga olib borib tashlash kerak.

– Yaxshilab qarang, chindan o'lganmi? – deb so'radi tag'in daha nazoratchisi.

– Shuniyam bilmaymizmi, – dedi feldsher negadir o'likning ochiq ko'kragini yopib, – mayli, Matvey Ivanovichga odam yuboray, kelib ko'rsin. Petrov, borib kel, – dedi feldsher va o'likdan nari ketdi.

– O'likxonaga olib bor, – dedi daha nazoratchisi, – keyin idoraga borib qo'l qo'yasan, – deb qo'shib qo'ydi konvoyga yuzlanib. Konvoy o'lik mahbus yonidan bir qadam nari ketmasdi.

– Xo'p bo'ladi, – deb javob berdi konvoy.

Mirshablar o'likni ko'tarib yana zinadan pastga tushib ketdilar. Nexlyudov ham ular ketidan bormoqchi bo'lib turgandiki, telba uni tutib qoldi.

– Siz ular bilan til biriktirmagansiz-ku, bir donagina papiros bering, – dedi u.

Nexlyudov papiros qutisini oldi-da, papiros berdi. Telba qoshlarini uchirib, tez-tez gapirib, sehr bilan o'zini qanday qiy Nayotganlarini hikoya qila boshladi.

– Hammalari menga qarshi, mediumlari* orqali meni qiy nashadi, azob berishadi...

Nexlyudov:

– Kechirasiz meni, – dedi-da, o'likni qayerga olib borishlarini bilish uchun telbaning gapini oxirigacha tinglamay, hovliga chiqib ketdi.

Mirshablar o'likni ko'tarib hovlining narigi boshiga o'tib, yerto'laga tushib keta boshladilar. Nexlyudov ular oldiga bormoqchi bo'lib turganda, daha nazoratchisi uni to'xtatdi.

– Sizga nima kerak?

– Hech karsa, – dedi Nexlyudov.

– Unday bo'lsa, yo'lingizda ketavering.

Nexlyudov itoat qildi va izvoshiga qarab ketdi. Izvoshchi mudrardi. Nexlyudov uni uyg'otdi-da, yana vokzalga qarab jo'nadi.

Yuz qadam ham yurmaslaridan, miltiqli konvoy bilan kelayotgan shaldiriq arava uchrab qoldi. Bunga ham, aftidan, o'lgan mahbus yotqizilgan bo'lsa kerak. U aravada chalqancha yotardi, sochi qirilgan, qorasоqol mahbusning boshiga kiygizib qo'yilgan chalpaksimon qalpog'i yuzidan burnigacha surilib tushgan edi. Arava har chayqalib ketganda mahbusning boshi silkinar va taxtaga urilardi. Ko'n etik kiygan aravakash otning yonida yurib haydab borardi. Uning ketidan mirshab kelardi. Nexlyudov izvoshchisining yelkasidan ushladi.

– Nima qilishyapti? – so'radi izvoshchi otni to'xtatib.

Nexlyudov izvoshdan tushdi va shaldiriq arava ketidan ergashdi, yana o't o'chiruvchi soqching yonidan o'tib, mirshabxona hovlisiga kirdi. Hovlidagi o't o'chiruvchilar aravani yuvib bo'lgan edilar, uning o'rnida endi furajkasi ko'k gardishli novcha, oriq brandmayor qo'lini cho'ntagiga tiqib turar, o't o'chiruvchi aylantirib yurgan bo'yni yag'ir bo'z otga qarab turardi. Otning old oyog'i oqsar, brandmayor esa yonida turgan mol doktoriga jahl bilan bir nima deb gap ukdirardi.

* Medium – ruhlar va odamlar o'rtasidagi vositachi.

Daha nazoratchisi ham shu yerda edi. Ikkinchis o'likni ko'rib darrov oldiga bordi.

– Qayerda yiqildi? – deb so'radi u boshini chayqay-chayqay.

– Staraya Gorbatovskaya ko'chasida.

– Mahbusmi? – deb so'radi brandmayor.

– Ha.

– Bugun ikkinchisi, – deb qo'ydi daha nazoratchisi.

– Tartibni qarang-u, buning ustiga, kun ham qiziyapti, – dedi brandmayor va oqsoq saman otni yetaklab chiqib ketayotgan o't o'chiruvchiga qichqirdi. – Burchakdag'i yakka oxurga bog'la! Otni ishdan chiqarish qanaqa bo'lishini ko'rsatib qo'yaman sen itvachchaga. Bunaqa otlar sendaqa muttahamdan qimmatroq turadi.

O'likni, boyagi birinchisi kabi, mirshablar aravadan ko'tarib tushirdilar va qabulxonaga olib kirdilar. Nexlyudov xuddi sehrlangandek, ularning ketidan ergashdi.

– Sizga nima kerak? – deb so'radi undan mirshablardan biri.

Nexlyudov javob qaytarmay, o'likning ketidan boraverdi.

Telba karavotida o'tirib Nexlyudov bergen papirosni so'rib-so'rib tortardi.

– Ha, qaytib keldingizmi? – dedi u va qah-qahlab kulib yubordi. O'likni ko'rib yuzini burishtirdi. – Yana, – dedi u. – Jonimga tegdinglar, yosh bolamasman-ku, axir, – savol nazari bilan jilmayib Nexlyudovga murojaat qildi u.

O'likning oldini endi hech kim to'sib turmas, yuzini ilgari qalpog'i berkitib turgan bo'lsa, hozir ochiq, hammasi ko'rinib turardi. Nexlyudov unga tikildi. Boyagi mahbus xunuk bo'lsa, bunisi haddan ziyod chiroyli, yuzi ham bejirim, qad-qomati ham kelishgan edi. Bu kuch-quvvatga to'lib yetilgan odam edi. Sochining yarmi qirilib rasvosini chiqargan bo'lishlariga qaramay, endilikda so'ngan qora ko'zlartepasisidagi ensizroq do'ng peshonasi, nozik qora mo'ylovi ustidagi kichkinagina qush burni kabi juda chiroyli edi. Endi ko'kara boshlagan lablari jilmayib turardi; kaltagina soqoli yuzining pastki qismini o'rab olgan, boshining sochi qirilgan tomonida kichkinagina, chiroyli qulog'i ko'rinardi. Yuzining ifodasi xotirjam, jiddiy va muloyim edi. Yuziga qarab bu odamga bo'lган zo'r iste'dod zoe ketgani bilinib turar, shu bilan birga, qo'lining

nozik suyaklari, kishanlangan oyoqlari, mushaklari baquvvat a'zoyi-badanining mutanosibligiga qarab, buning naqadar go'zal, kuchli, chaqqon inson zoti ekani oshkor ko'rinish turardi. Bir jonivor sifatida u boy a ishdan chiqib qolgani uchun brandmayor qattiq achchiqlangan bo'z otga qaraganda bekami-ko'st edi. Ammo uning tinkasini quritdilar. Endilikda bironta odam insonga emas, bekordan bekor nobud bo'lgan bir ish hayvoniga achingandek ham achinmas edi. U o'lib qolishi bilan barcha odamlarda, o'ligi sasib qolmasdan daf qilish zarur, degan tashvish tug'ildi.

Qabulxonaga doktor bilan feldsher va daha politsiya boshlig'i kirdi. Doktor oq chesucha pijak va mushakdor sonlarini tarang qilib turgan, xuddi pijak singari tor pantalon kiygan miqtin kishi edi. Daha politsiya boshlig'i esa koptokdek yumaloq qizil yuzli, pakanagina, xo'ppasemiz edi. U lunjini to'ldirib havo olib, keyin asta-sekin puflab chiqarishga odatlangan, shu sababdan yuzi yanada dumaloq ko'rinaridi. Doktor o'lik yotgan karavotga o'tirdi, feldsher singari o'likning qo'lini ushlab ko'rди, yuragini tingladи-da, pantalonini torta-torta o'rnidan turdi.

– Allaqachon joni uzilibdi, – dedi u.

Daha politsiya boshlig'i lunjini to'ldirib havo oldi va asta-sekin chiqara boshladi.

– Qaysi qal'adan? – deb so'radi u konvoydan.

Konvoy aytdi va o'likning oyog'ida kishanlari borligini eslatdi.

– Olib tashlataman; Xudoga shukur, temirchilarimiz bor, – dedi daha politsiya boshlig'i lunjini to'ldirib. Havoni asta chiqarib eshik tomon yurdi.

– Nega bunday bo'ldi? – deb so'radi Nexlyudov doktordan.

Doktor unga ko'zoynak orqali qaradi.

– Nega bunday bo'ldi, deysizmi? Nega oftob urgan, deysizmi? Qishi bilan kun ko'rmay harakatsiz o'tirib, birdan oftobga, yana shu bugungidek issiq kunda ko'chaga chiqishgan. Buning ustiga, to'da-to'da bo'lib, tiqilishib borishgan, ko'kragiga shamol tegmagan. Oftob urgan-qo'ygan.

– Nega chiqarishadi bo'lmasa?

– Buni o'shalarning o'zidan so'raysiz. O'zingiz kim bo'lasiz?

– Shunchaki, begona.

– Shunaqa deng!.. Kechirasiz, vaqtim ziq, – dedi doktor va jahl bilan pantalonini pastga tortib bemorlar karavoti tomon ketdi.

– Xo'sh, ishlaring qalay? – deb so'radi u bo'yni bog'langan, og'zi qiyshiq, rangpar kishidan.

Telba o'z karavotida o'tirar, papirosini chekib bo'lib, zo'r berib doktor tomonga tupurardi. Nexlyudov pastga – hovliga tushidda, o't o'chiruvchilarning otlari, tovuqlar va mis shlem kiygan soqchi oldidan o'tib, darvozadan ko'chaga chiqди, yana uxlab qolgan izvoshchini uyg'otib izvoshga o'tirib, vokzalga jo'nadi.

XXXVIII

Nexlyudov vokzalga yetib kelganda mahbuslar derazasi panjarali vagonlarga joylashib olgan edilar. Platformada kuzatuvchilardan bir necha kishi turardi. Ularni vagonlarga yaqin yo'latishmasdi. Ayniqsa, bugun konvoylar sertashvish edilar. Avaxtadan vokzalga borguncha, Nexlyudov boyta ko'rganlaridan tashqari, yana uch kishi oftob urib o'lган edi: ularning biri avvalgi ikki mahbus singari yaqinroqdagi mirshabxonaga eltilib topshirilgan edi, qolgan ikkitasi esa shu yerga yetganda, vokzalda o'ldi*. Konvoylar nazoratlari ostida kelayotgan, yashashi mumkin bo'lган kishilarning o'lганiga tashvishlanayotganlari yo'q edi. Bu ularga ta'sir etmasdi. Ularni tashvishlantirgan narsa shunday hodisa yuz berganda qonun talab qilgan qoidalarni o'rniga qo'yish: o'liklarni, qog'ozlari va buyumlarini tegishli joyga topshirish, ularni Nijniyga olib boriladiganlar ro'yxatidan chiqarish edi. Shunday jaziramada bu ish ularga juda malol kelardi.

Konvoylar xuddi shu ish bilan band edilar. Shu sababli ishlari bitmaguncha Nexlyudovni ham, boshqa kuzatuvchilarni ham vagonga yaqin yo'latmadilar. Lekin oxiri Nexlyudovga ijozat berdilar, chunki u konvoy unter-zobitiga pul bergen edi. Unter-zobit Nexlyudovni o'tkazib yubordi-yu, lekin boshliq ko'rib qolmasdan burun tezroq gaplashib qaytib chiqishni iltimos qildi. Vagonlarning hammasi o'n sakkizta bo'lib, boshliqlarning vagonidan boshqasi mahbuslar bilan liq to'lган edi. Vagonlarning derazasi tagidan o'tib borarkan, Nexlyudov ichkaridagi gaplarga quloq solardi. Hamma

* 80-yillarning boshlarida Butir qal'asidan Nijegorod temiryo'li vokzaliga borguncha, bir kun ichida besh mahbusni oftob urib o'lган. (*Muallif izohi*).

vagonlarda kishanlarning jangir-junguri, shov-shuv, bema’ni so‘kini nishlar va g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir gaplashgan tovushlar eshitilardi-yu, lekin hech qayerda yo‘lda yiqilib qolgan o‘rtoqlari haqida gapirmas edilar. Nexlyudov shular to‘g‘risida gaplashishadi deb kutgan edi. Gaplar asosan qoplar, ichiladigan suv va joy tanlash to‘g‘risida borardi. Vagonlardan birining derazasidan qaragan Nexlyudov o‘rtadagi yo‘lakda konvoylar mahbuslarning qo‘l kishanini yechayotganini ko‘rdi. Mahbuslar qo‘llarini uzatishar, konvoylarning biri kalit bilan qo‘l kishanlarining qulfini ochar va yechib olar edi. Ikkinchisi kishanlarni yig‘ib olardi. Erkaklar tushgan vagonlardan o‘tgach, Nexlyudov xotinlar vagoniga yaqinlashdi. Ikkinci vagonda ayol kishining «Vo-o-y! Xudo-yimey, vo-o-y!» deb yig‘lagani eshitildi.

Nexlyudov vagon yonidan o‘tib ketdi-da, konvoy ko‘rsatgan uchinchi vagon derazasi tagiga bordi. Nexlyudov boshini derazaga yaqinlashtirishi bilanoq, u yerdan issiq, qo‘lansa ter hidi ufurdi va ayollarning chuvillagan tovushlari eshitildi. Taxta so‘rilarning hammasida terlab-pishib, qizarib ketgan, xalat hamda kofta kiygan ayollar o‘tirar, shang‘illashib gaplashishardi. Nexlyudov panjaraga yuzini yaqinlashtirishi bilan ularning diqqatini o‘ziga jalb etdi. Yaqinroqda o‘tirganlar jim bo‘lib qoldilar va surilib unga yaqinroqqa keldilar. Kofta kiygan boshyalang Maslova ro‘paradagi deraza tagida o‘tirardi. Undan beriroqda oq-sariqdan kelgan Fedosya jilmayib o‘tirardi. U Nexlyudovni tanib Maslovani turtib qo‘ydi-da, qo‘li bilan deraza tomon imo qilib ko‘rsatdi. Maslova sapchib o‘rnidan turdi, qora sochli boshiga durrasini tashladi-da, ter bosgan yuzi qip-qizarib, tabassum bilan deraza oldiga keldi va panjarani ushladi.

- Kun juda isib ketdi-da, – dedi Maslova xursand bo‘lib, jilmayib.
- Narsalarni oldingizmi?
- Oldim, rahmat.
- Boshqa yana nima kerak? – deb so‘radi Nexlyudov qizigan vagondan xuddi tandirdek issiq chiqayotganini sezib.
 - Hech narsa kerakmas, rahmat.
 - Suv bo‘lsa ichardik, – dedi Fedosya.
 - Qani endi suv bo‘lsa, – deb takrorladi Maslova.
 - Suvlaring yo‘qmi?
 - Qo‘yishgandi-yu, lekin ichib bo‘ldik.

– Hozir, – dedi Nexlyudov, – konvoydan iltimos qilib ko'raman. Endi Nijniygacha ko'rishmaymiz.

Maslova o'zini bilmaslikka solib:

– Siz ham ketyapsizmi? – dedi Nexlyudovga kulib boqib.

– Keyingi poezd bilan ketaman.

Maslova hech nima demadi, faqat bir lahzadan keyin chuqr xo'rsindi.

Keksa, dag'al mahbus ayol:

– O'n ikkita mahbus sillasi qurib yiqilib o'libdi, deyishyapti, rostmi, bek? – deb so'radi erkakcha yo'g'on tovush bilan.

Bu Korablyova edi.

– O'n ikkitaligini eshitganim yo'q. Ikkitasini ko'rdim, – dedi Nexlyudov.

– O'n ikkita, deyishyapti. Uvoli tutmasmikan-a shuncha jonning? Eh, iblislar!

– Xotinlardan hech kim kasal bo'lib qolmadimi? – deb so'radi Nexlyudov.

– Xotinlarning joni qattiqroq, – dedi kulib pakanagina mahbus ayol, – faqat bittasining shu mahalda to'lg'og'i tutib qoldi. Ana, dodlayapti, – dedi u hamon ingragan ovoz eshitilayotgan qo'shni vagonni ko'rsatib.

– Hech narsa kerakmasmi, deyapsiz, – dedi Maslova labini tabassumdan zo'rg'a tiyib, – o'sha xotinni qoldirishning iloji yo'qmikan, juda qiynalib ketdi. Boshliqlarga gapirib ko'rsangiz edi.

– Xo'p, aytaman.

– Yana bir iltimos, anovi eri Taras bilan ko'risholasmikan, – deb qo'shib qo'ydi u ko'zi bilan jilmayib turgan Fedosyaga imo qilib, – Taras siz bilan ketyapti-ku.

Konvoy unter-zobitining:

– Taqsir, gaplashish mumkinmas, – degan ovozi eshitildi. Bu Nexlyudovni o'tkazib yuborgan unter-zobit emas edi.

Nexlyudov o'zini chetga oldi va tug'ayotgan xotin bilan Taras borasida iltimos qilib ko'rish uchun konvoy boshlig'ini qidirib ketdi, lekin anchagacha izlab topolmadi, konvoylardan ham tuzukroq javob ololmadi. Ular juda ovora bo'lib qolgandilar: ba'zilari qandaydir mahbusni allaqayoqqa olib borar, boshqalari o'zlariga

oziq-ovqat sotib olish va yuklarini vagonlarga joylashtirish bilan mashg'ul edilar. Yana birovlar konvoy zobiti bilan birga ketadigan xonimning xizmatini o'tash bilan band edilar, shuning uchun Nexlyudovning savoliga istar-istamas javob qaytarardilar.

Nexlyudov konvoy zobitini ikkinchi qo'ng'iroqdan keyingina uchratdi. Zobit og'zini yopib turgan mo'ylovini kalta qo'li bilan burarkan, yelkasini ko'tarib, nimagadir o'nboshini urishardi.

- Nima demoqchisiz? – deb so'radi u Nexlyudovdan.
- Vagonlaringizdan birida bir xotin tug'yapti, o'ylovdimki...
- Tug'sa tug'aversin. Tuqqanidan keyin ko'rarmiz, – dedi konvoy zobiti kalta qo'llarini silkita-silkita o'z vagoniga o'tib ketayotib.

Shu mahal hushtak ushlagan konduktor o'tib ketdi; so'nggi qo'ng'iroq, hushtak ovozi eshitildi, platformada kuzatuvchilar orasidan va xotinlar vagonidan yig'i-sig'i eshitildi. Nexlyudov platformada Taras bilan yonma-yon turar va panjarali derazasidan sochi qirilgan erkaklar boshi ko'rinyotgan vagonlarning birin-ketin o'tishini kuzatardi. Keyin ayollar vagoni yaqinlashdi, uning derazasidan boshyalang va durra tang'igan xotinlarning boshi ko'rinishi turardi; undan keyingi ikkinchi vagondan bir ayolning faryodi eshitilardi, so'ng Maslova o'tirgan uchinchi vagon yetib keldi. Maslova boshqalar qatori deraza yonida turar, Nexlyudovga qarab ma'yus jilmayardi.

XXXIX

Nexlyudov tushadigan yo'lovchi poezdining jo'nashiga ikki soat vaqt qolgan edi. Nexlyudov avvaliga shu vaqtidan foydalanib opasining oldiga borib kelmoqchi bo'lди. Lekin endi, ertalabki taassurotlardan keyin u shu qadar hayajonlangan, charchagandiki, birinchi klass zalidagi divanga o'tirib, kutilmaganda uni uyqu bosdi, narigi yoniga o'girilib, kaftini chakkasiga tiraganicha uxlab qoldi.

Frak kiygan, nishon taqqan, qo'lida sochiq ushlagan xizmatkor uni uyg'otdi.

– Taqsir, taqsir, Nexlyudov, knyaz siz bo'lasizmi? Xonimoyim sizni qidirib yuribdilar.

Nexlyudov ko'zlarini ishqalay-ishqalay irg'ib o'rnidan turdi, qayerdaligini, ertalab nima hodisalar bo'lganini esladi.

Uning xotirasida qolgan narsa: mahbuslarning saf tortib borishi, o'liklar, panjaralı vagonlar, u yerga qamalgan – biri doktorning yordamisiz tug'olmay qiynalayotgan, ikkinchisi panjara orasidan ma'yus boqayotgan xotin edi. Haqiqatda esa ko'z oldida tamomila boshqa narsalar: shishalar, vazalar, shamdomlar va idish-tovoqlar bilan to'lgan stollar, ular atrofida parvona bo'lib yurgan epchil yugurdaklar namoyon edi. Zal ichkarisida, mevalar to'ldirilgan vaza bilan shishalar terilgan shkaf oldidagi bufetchi va bufetga kelgan yo'lovchilarning orqalari ko'rindi.

Nexlyudov yotgan joyidan turib o'tirar va asta-sekin o'ziga kelarkan, xonadagilarning hammasi eshik oldida bo'layotgan allarnarsaga qiziqib qarayotganlarini payqadi. U ham o'sha yoqqa qarab, bir necha odam boshiga harir ro'mol taqqan ayolni oromkursisi bilan birga ko'tarib kirib kelayotganini ko'rdi. Oldingi xizmatkor Nexlyudovga tanish ko'rindi. Orqa tomondagisi ham furajkasiga uqa tutilgan tanish darbon edi. Oromkursi ketidan charm g'ilofga solingan qandaydir yumaloq narsa va soyabon ko'targan, peshband taqqan, jingalaksoch olifa oqsoch qiz kelardi. Undan keyinroqda esa qotib qolgan bo'ynining terisi xalta-xalta bo'lib osilgan, boshiga yo'l furajkasi kiygan knyaz Korchagin ko'kragini kerib kelmoqda edi. Undan keyinroqda – Missi, amakivachchasi Misha va Nexlyudovga tanish bo'lgan bo'yni uzun, kekirdagi chiqqan, hamma vaqt kayfi chog', xushchaqchaq diplomat Osten kelardi. U jilmayib kelayotgan Missiga zo'r berib allanimani hazil-mutoyiba bilan uqdirardi. Ularning ortida jahl bilan papirosini tortib doktor kirib kelmoqda edi.

Korchaginlar shahar yaqinidagi yer-mulklaridan knyaginyaning opasinikiga, Nijegorod yo'li bo'yidagi yer-mulkiga ko'chib ketishayotgan edi.

Oromkursi ko'targanlar, oqsoch va doktor ayollar xonasiga o'tib ketdi, ular xonadagilarda qiziqish hamda hurmat uyg'otgan edi. Keksa knyaz esa stol yoniga o'tirib, darhol yugurdakni chaqirdi va allanima buyura boshladи. Missi bilan Osten ham yemakxonada to'xtashdi va endi o'tirmoqchi bo'lib turishgandi, eshik oldida tanish ayolni ko'rib, uning oldiga borishdi. Bu tanish ayol Natalya Ivanovna edi. Natalya Ivanovna Agrafena Petrovna bilan boshlashib, tevarak-atrofga alanglay-alanglay yemakxonaga kirib

keldi. U Missini ham, ukasini ham bir vaqtning o‘zida ko‘rib qoldi. Natalya Ivanovna avval Missining yoniga bordi, Nexlyudovga bosh irg‘ab qo‘ya qoldi, lekin Missi bilan o‘pishib olgach, darhol ukasiga yuzlandi.

– Axir topdim-a, – dedi.

Nexlyudov o‘rnidan turib, Missi, Misha va Osten bilan salom-lashdi-da, to‘xtab gaplasha boshladi. Missi qishloqdag‘i uylariga o‘t tushib, xolalarinikiga ko‘chib ketishga majbur bo‘lganlarini gapirib berdi. Osten shu bahonada o‘t tushish haqida bir latifa ayta boshladi.

Nexlyudov Ostening gapiga quloq solmay opasiga murojaat qilib:

– Kelganingga juda xursandman, – dedi.

– Kelganimga ancha bo‘ldi, – dedi Natalya Ivanovna, – Agrafena Petrovna ikkovimiz birga keldik. – U Agrafena Petrovnaga imo qildi. Shlyapa va yengil palto kiygan Agrafena Petrovna xalaqit berishni istamay uzoqdan turib tortinchoqlik bilan Nexlyudovga muloyimgina ta’zim qildi. – Seni qidirmagan joyimiz qolmadi.

– Men bu yerda uxlab qolibman. Kelganingga juda xursandman, – deb takrorladi Nexlyudov. – Senga xat yoza boshlagandim.

– Yo‘g‘-e, – dedi Natalya Ivanovna cho‘chib, – nima deb?

Missi opa-uka orasida o‘zaro suhbat boshlanganini sezib, yigitlari bilan bir chekkaga chiqdi. Nexlyudov opasi bilan deraza yonidagi duxoba divanchaga, allakimning yuki, katta junro‘mol va karton qutisi oldiga o‘tirdi.

– Kecha sizlarnikidan ketganimdan keyin qaytib borib uzr so‘ramoqchi bo‘ldim-u, lekin bunga u qanday qarashini bilmadim, – dedi Nexlyudov, – ering bilan qo‘pol muomalada bo‘ldim, shuning uchun azob chekdim.

– Men bilgandim, ataylab qilmaganingga ishonchim komil edi, – dedi opasi, – o‘zing bilasan-ku...

Natalya Ivanovna ko‘ziga yosh oldi-da, ukasining qo‘lini ushladi. Gapi mujmal bo‘lsa-da, Nexlyudov uni to‘la tushundi va ta’sirlanib ketdi. Uning so‘zlari: men butun qalbimni egallagan muxabbatdan, ya’ni erimga bo‘lgan muhabbatdan qat’iy nazar, sen ukamga bo‘lgan muhabbatimni muhim deb bilaman va qadrlayman, sen bilan arazlashish menga og‘ir azob beradi, degan ma’noni bildirar edi.

– Rahmat, rahmat senga... Eh, bugun nimalarni ko‘rmadim, – dedi Nexlyudov to‘satdan ikkinchi o‘lgan mahbusni eslab, – ikki mahbus o‘ldirildi.

– Qanday qilib o‘ldirildi?

– Shunday, o‘ldirdilar. Shu issiqda yo‘lga olib chiqqanlar. Ikki mahbusni oftob urib o‘lgan.

– Yo‘g‘-e? Qanday qilib? Shu bugun-a? Hozir-a?

– Xa, hozir. O‘liklarini o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim.

– Nega o‘ldirishdi? Kim o‘ldirdi? – so‘radi Natalya Ivanovna.

– Ularni zo‘rlab yo‘lga olib chiqqanlar o‘ldirishdi, – dedi g‘ijinib Nexlyudov opasining bu masalaga ham erining ko‘zi bilan qarayotganini his etib.

– Oh, Parvardigori olam! – dedi yaqin kelgan Agrafena Petrovna.

Nexlyudov stol yonida ko‘kragiga qog‘ozsochiqcha bog‘lab, kryushon ichib o‘tirgan, shu topda unga o‘girilib qaragan keksa knyazga:

– Ha, shu baxtiqoralarining boshiga kelgan falokatlardan bexabar-miz, ammo buni bilib qo‘yish kerak, – deb qo‘shib qo‘ydi.

– Nexlyudov! – deb qichqirdi knyaz. – Muzdakkina kryushon ichib olasizmi? Yo‘lga juda yaxshi-da!

Nexlyudov uning taklifini rad qildi, yuzini o‘girdi.

– Xo‘sh, endi nima qilasan? – deb gapini davom etdirdi Natalya Ivanovna.

– Qo‘limdan nima kelishini o‘zim bilmayman-u, lekin bir nima qilishim kerakligini his etib turibman. Nimagaki qodir bo‘lsam, hammasini qilaman.

– Ha, ha, tushunaman. Manavilarni-chi, – dedi opasi jilmayib, ko‘zi bilan Korchaginga imo qilib, – nahotki, u bilan aloqangni uzgan bo‘lsang?

– Tamoman, o‘ylaymanki, ikkala tomon ham taassuf qilmaydi.

– Afsus, afsus. Men qizni yaxshi ko‘raman. Hay, mayli, aytganining-dek bo‘lsin. Lekin sen anovi bilan nega o‘zingni bog‘lamoqchisan? – deb qo‘shib qo‘ydi u qo‘rqibgina. – Nega ketyapsan?

– Shunday qilishim kerak, shuning uchun ham ketyapman, – dedi Nexlyudov gapni tamom qilishni istagandek quruqqina.

Ammo opasiga bunday sovuq muomala qilganiga o'zi uyalib ketdi. «Butun niyatimni unga aytsam nima bo'ladi? – deb o'yaldi u. – Mayli, Agrafena Petrovna ham eshitsa eshita qolsin», – dedi u o'ziga o'zi keksa oqsochga qararkan. Agrafena Petrovnaning shu yerda turishi o'zining qanday qarorga kelganini opasiga aytishga da'vat etardi.

– Katyushaga uylanmoqchi bo'lganimni aytyapsanmi? Men-ku uylanmoqchi edim-a, ammo Katyusha qat'yan rad qilyapti, – dedi Nexlyudov; uning ovozi titrab ketdi, u qachonki shu to'g'risida gapirsa, hamisha ovozi titrab ketardi, – u mening qurban bo'lishimni istamaydi-yu, o'zining shu ahvolda bo'lishiga qaramay, ko'p narsadan voz kechayotir. Uning bir daqiqa jafo chekishiga ham ko'nmayman. Mana, endi ketidan ketyapman, qayerga borsa, o'sha yerga boraman, qo'limdan kelganicha qismatini yengillatishga harakat qilaman.

Natalya Ivanovna hech narsa demadi. Agrafena Petrovna Natalya Ivanovnaga savol nazari bilan qarar va boshini chayqardi. Shu mahal ayollar xonasidan boyagi kirib ketganlar chiqib qolishdi. Boyagi chiroyli yugurdak Filipp bilan darbon knyaginyani ko'tarib chiqib kelishardi. Knyaginya ularni to'xtatdi, Nexlyudovni imlab chaqirdi, qo'sha-qo'sha uzuklar taqilgan oppoq qo'lini unga uzatdi. U qo'limni qattiq qisar deb o'ylab, yuragi orqasiga tortib ketgan edi.

– Epouvantable!* – dedi knyaginya kunning isib ketganiga ishora qilib, – men bunga chidolmayman. Se climat me tue**. – Rus iqlimining keskinligi haqida gapirib, Nexlyudovni o'zlarinikiga kelishni taklif etdi-da, knyaginya xizmatkorlariga imo qildi, – albatta, keling, – deb qo'shib qo'ydi u yo'l-yo'lakay cho'zinchoq yuzini Nexlyudovga o'girib.

Nexlyudov platformaga chiqdi. Knyaginyani ko'targan odamlar o'ngga, birinchi klass tomonga yurdi. Nexlyudov yukini ko'targan artelchi va o'z qopini orqalagan Taras bilan chapga burildi.

– Manavi mening yo'ldoshim, – dedi Nexlyudov opasiga Tarasni ko'rsatib. U Tarasning boshiga tushgan voqeani oldin gapirib bergandi.

* Dahshat! (*fran.*)

** Bu havo meni o'ldiradi (*fran.*).

Nexlyudovning uchinchi klass vagoni ro‘parasida to‘xtaganini, yuk ko‘targan artelchi bilan Tarasning o‘sha yoqqa kirib ketganini ko‘rgan Natalya Ivanovna:

– Nahotki, uchinchi klassdan joy olsang? – deb so‘radi.

– Shu yer qulayroq, Taras ikkovimiz birga ketamiz, – dedi Nexlyudov. – Ha, aytmoqchi, – deb qo‘sib qo‘ydi u, – Kuzminskoye-dagi yerni hanuzgacha dehqonlarga berganim yo‘q, mabodo o‘lib ketsam, bolalaringga meros bo‘lib qoladi.

– Dmitriy, unday dema, – dedi Natalya Ivanovna.

– Agar berib yuborgan taqdirimda ham, shuni aytishim mumkinki, butun qolgan narsam bolalarigniki bo‘ladi. Negaki uylanishim dargumon, mabodo uylangudek bo‘lsam ham bolam bo‘lmaydi... har nechuk...

– Dmitriy, qo‘y, bunaqa gaplarni gapirma, – dedi Natalya Ivanovna. Ammo Nexlyudov uning bu so‘zlarni mammuniyat bilan tinglayot-ganini ko‘rib turardi.

Oldinda, birinchi klass vagoni oldida to‘plangan bir guruh odam knyaginya Korchagina olib kirilgan vagonga qarab turishardi. Qolgan odamlar joy-joyini egallagan edi. Kechikib qolgan yo‘lovchilar platforma taxtalarini taraqlatib yugurib o‘tar, konduktorlar eshiklarni taraq-turuq yopib, jo‘naydiganlarni vagonga chiqishga, kuzatuvchilarni chiqib ketishga da’vat qildi.

Nexlyudov oftobda turib isib ketgan sassiq vagonga kirdi-yu, darhol tormozga qaytib chiqdi.

So‘nggi urfdagi shlyapa kiygan, yelkasiga yopqich tashlagan Natalya Ivanovna vagon ro‘parasida Agrafena Petrovna yonida turar va nima to‘g‘rida gapirishni bilolmay garang edi. Hozir hatto... «Ecrivez»* deb ham bo‘lmaydi. Chunki jo‘nab ketuvchilar aytadigan odatdagi bu so‘zni opa-uka allaqachonlardan buyon mazax qilib yurishardi. Mol-dunyo va merosxo‘rlik haqidagi boyagi qisqagina suhbat opa-uka o‘rtasida hosil bo‘la boshlagan mehribonlik, birodarlik munosabatlarini darhol barbod qilib yuborgan edi. Ular endi o‘zlarini begonadek his etardilar. Shuning uchun ham poezd o‘rnidan qo‘zg‘alganda Natalya Ivanovna hatto quvondi ham, chunki endi xomush bo‘lib bosh liqillatib, muloyim tovush bilan: «Xayr, xayr endi, Dmitriy!» deb turish mumkin edi. Vagon sal nari ketishi

* Xat yozib turing (*fran.*).

bilan esa u ukasi ikkovi o'rtasidagi suhbatni eriga qanday qilib aytish haqida o'ylay boshladi-yu, qiyofasi jiddiy va tashvishli tus oldi.

Nexlyudov ham, opasiga faqat yaxshilikni ravo ko'rgani va undan hech narsani yashirmaganiga qaramay, hozir uning oldida o'zini qandaydir o'ng'aysiz his etar, uning oldidan tezroq jo'nab ketishni istar edi. Endi opasining bir vaqtlar o'ziga juda yaqin bo'lgan Natasha emasligini, o'ziga tamomila yot va noxush bo'lgan serjun arning quli ekanini his etardi. Nexlyudov buni, uning erini qiziqtiradigan masala haqida – yerni dehqonlarga berish, meros haqida gap ochganida opasining yuzi jonlanib ketganidan ochiq-ravshan ko'rib olgan edi. Bu unga og'ir botdi.

XL

Kuni bilan oftobda qizigan, liq to'lган uchinchi klassning katta vagoni shu qadar dim ediki, Nexlyudov vagonga kirmay, tormozda turaverdi. Lekin bu yer ham dim edi. Vagonlar uylar yonidan o'tib, shabada esa boshlagandagina Nexlyudov o'pkasini to'ldirib nafas oldi. «Ha, o'ldirishdi», – dedi opasiga aytgan so'zlarni takrorlab. Shu bugungi taassurotlar ichida uning tasavvurida yorqin gavdalangan narsa ikkinchi o'lik mahbusning kelishgan peshonasi, sochi qirilgan, ko'kish boshining pastidagi kichkinagini qulog'i, xushro'y yuzi bo'ldi. Butun dahshat shundaki, uni o'ldirishdi, lekin kim o'ldirganini hech kim bilmaydi. O'ldirishgani aniq. Ularni ham barcha mahbuslar qatori Maslennikovning buyrug'iga asosan olib ketishgan. Maslennikov odatdagicha buyruq berib, tepasiga bosma sarlavha yozilgan qog'ozga xunukkina qilib ahmoqona imzosini chekib yuborgan, lekin hech qachon bu ishda o'zini aybdor deb hisoblamaydi, albatta. Mahbuslarni ko'rikdan o'tkazgan avaxta doktori ham o'zini hech aybli deb sanamaydi. U o'z vazifasini o'rniga qo'yib bajardi, madori yo'qlarni olib qoldi, kunning bunday issiq bo'lishini, mahbuslarni, bu qadar ko'p odamni kech olib ketishlari uning xayoliga kelmagan, albatta. Turma mutasaddi-chi? Mutasaddi falon kuni shuncha katorgachi, shuncha surgun qilinuvchi, erkak, xotin jo'natilsin, degan buyruqni ado etgan, xolos. Falon yerda shuncha mahbusni qabul qilib olib, hisobga to'g'ri qilib topshirishdan

iborat bo'lgan vazifasini ado etuvchi konvoy ham aybdor bo'lmaydi. Etapni u odatdagicha, qoidaga muvofiq haydab kelgan va boyaga Nexlyudov ko'rghan ikkita shunday kuchli odamning issiqqa chidolmay o'lib qolishini xayoliga ham keltirmagan, albatta. Hech kim aybdor emas-u, odamlar o'ldirilgan. Ular xuddi aybsiz odamlar tomonidan o'ldirilgan.

«Bularning hammasi shuning uchun ro'y berdiki, – deb o'yladi Nexlyudov, – mana shu odamlarning hammasi – gubernatorlar, nazoratchilar, daha mirshablari, mirshablar: «Shunday hollar borki, bu vaqtida inson bilan insoniy muomalada bo'lish shart emas, degan qoida bor», deb o'ylaydilar. Shu odamlarning hammasi – Maslennikov ham, nazoratchi ham, konvoy ham – agar ular gubernator, nazoratchi yoki zabit bo'limganlarida edi, odamlarni shunday issiqda, shunchalik tigilinchda olib ketish qalay bo'larkin, deb yigirma martadan o'ylagan bo'lishardi, yo'lda yigirma martalab to'xtagan bo'lishardi, biron kishining holdan toyganini, hansirab qolganini ko'rsalar, uni to'dadan ayirib, soyaga olib chiqishardi, suv berishardi, dam oldirishardi, biror baxtsizlik ro'y bersa, achinishardi. Ular bunday qilishmadi, hatto boshqalarning shunday qilishiga xalaqit berishdi, chunki ular odamlarni va ular oldidagi o'z burchlarini emas, o'z xizmatlari va uning talablarini ustun ko'rishadi. Insoniy munosabatlar talabidan bu talablarni yuqori qo'yishadi. Hamma gap shunda. Agarda, hech bo'lmasa, bir soatga yoinki ayrim hollarda insonparvarlik hissidan ko'ra muhimroq his bor, deb hisoblansa, bunday taqdirda kishi o'zini aybdor hisoblamay turib insonlarga yovuzlik qilish aslo mumkin emas».

Nexlyudov shu qadar xayolga botgandiki, hatto havoning o'zgarganini ham sezmadи: quyosh oldindagi pastak parcha bulut ortiga yashirinib, kunbotish tomondagi ufqdan och kulrang bulut yopirilib kelmoqda, o'sha yoqda, uzoqda dalalar, o'rmonlar tepasida yomg'ir quymoqda edi. Bulutdan yomg'ir isi kelib turardi. Ahyon-ahyonda bulutni chaqmoq yorib o'tar, vagonlarning taraqturuqi momoqaldiroqning guldurashi bilan aralashib ketardi. Bulut borgan sayin yaqinlashib kelardi, shamol surib kelayotgan yomg'ir tomchilari tormoz maydonchasiga va Nexlyudovning paltosiga tusha boshladи. Nexlyudov narigi tomonga o'tib oldi-da, ko'pdan

buyon yomg‘ir tilab yotgan tuproq bilan bug‘doy isi kelib turgan salqin havodan nafas olib, g‘ir-g‘ir o‘tib turgan bog‘lar, o‘rmonlar, sarg‘aya boshlagan bug‘doyzorlar, hamon yashil tusdag‘i suli maydonlari va yashnab yotgan kartoshka barglarini, qorayib ko‘ringan jo‘yaklarni tomosha qila boshladi. Hamma narsaga lok berilgandek ochilib, yashil narsalar yam-yashil, sariqlari sap-sariq, qoralari qop-qora tus oldi.

– Quy, quyaver! – dedi Nexlyudov dalalar, bog‘lar va polizlarning hayotbaxsh yomg‘ir ostida jonlanayotganidan sevinib.

Sel uzoq davom etmadi. Bulutlar qisman yomg‘irga aylanib, qisman suzib o‘tib ketdi. Endi ho‘l yerga tik yog‘ayotgan yomg‘irning so‘nggi, mayda tomchilari tushmoqda edi. Quyosh yana mo‘raladi, hammayoq yaraqlab ketdi, kunchiqar tomondag‘i ufq tepasida u qadar baland bo‘lmasa-da, gunafsha rangi ravshanroq yongan, faqat bir tomoni uzilib qolgan kamalak paydo bo‘ldi.

Tabiatdag‘i bu o‘zgarishlar tugab, poezd ikki tomoni qiyalik chuqurga tushib borarkan: «Nima haqida o‘ylayotuvdim-a? – deb so‘radi Nexlyudov o‘zidan. – Ha, men ana shu odamlarning hammasi: aksariyat yuvosh, mehribon bo‘lgan bu odamlar xizmatda bo‘lgani uchun ham shunday serjahl bo‘lib ketishgan, deb o‘ylayotgandim».

Nexlyudov Maslennikovga avaxtadagi ahvolni gapirib berganda, uning sovuqqonlik bilan tinglaganini, nazoratchining bag‘ritoshligini, aravaga o‘tirishga ruxsat bermagan va poezdda bir xotinning ne azoblar bilan tug‘ayotganiga parvo qilmagan konvoy zabitining shafqatsizligini esladi. «Shu odamlarning hammasi faqat xizmat qilib turganlari uchungina rahm-shafqat degan oddiy hisdan mahrum bo‘lganlar. Ular xizmatda bo‘lganlari uchun ham manavi tosh yotqizilgan yer yomg‘irni singdirmagani kabi odamgarchilik hissini singdirolmaydilar, – deb o‘ylardi Nexlyudov turli rangdagi toshlar yotqizilgan qiya yo‘lga qararkan. Qiya yo‘l yoqqan yomg‘irni singdirmagani uchun suv ariq-ariq bo‘lib oqib tushib ketmoqda edi. – O‘yib yasalgan yo‘llarga tosh yotqizish zarurdir-ku-ya, lekin balandlikdagi yerlar singari o‘t, bug‘doy, buta va daraxtlar o‘sib-unishi mumkin bo‘lgan yerning bekor yotishini ko‘rish juda achinarli. Odamlar ham xuddi shunday, – deb o‘ylardi Nexlyudov,

shu gubernatorlar, nazoratchilar, mirshablar, balki kerakdir, lekin asosiy insoniy xislatlardan, bir-biriga muhabbat va rahm-shafqat hissidan mahrum bo'lgan odamlarni ko'rish dahshatli.

Hamma gap shundaki, – deb o'yaldi Nexlyudov, – shu odamlarning hammasi qonundan tashqari narsalarni qonuniy deb biladi va Xudoning o'zi insonlar ko'ngliga solgan abadiy, o'zgarmas, zaruriy qonunlarni qonun deb tan olmaydilar. Shuning uchun ham bu odamlarga ishim tushganda qiynalaman. Men ulardan qo'rqaman. Haqiqatan ham bular xavfli odamlar. Qaroqchilardan ham. Qaroqchi har holda shafqat qilishi mumkin, bular esa shafqat qilmaydi: manavi toshlardan giyoh unmagani kabi ulardan ham yaxshilik chiqmaydi. Ularning shu xususiyati ayniqsa dahshatli. Pugachyovlar, Razinlarni dahshatli deyishadi. Bular ulardan ko'ra ming karra qo'rqinchli, – deb o'ylashda davom etdi u. – Agarda zamonamiz kishilari, nasroniyalar, muruvvatli, oddiy ko'ngilchan odamlar eng dahshatli yovuzlik qilganda, o'zlarini gunohkor deb his etmasliklari uchun nima qilish kerak, degan psixologik masala berilsa, uning javobi faqat bitta bo'lishi mumkin: hozir ahvol qanday bo'lsa, shundayligicha qolishi kerak, shu odamlar gubernator, nazoratchi, zabit, politsiyachi bo'lishi, ya'ni birinchidan, odamlarga og'a-inilik munosabatida bo'lmay, ularni oddiy buyum deb bilishga monelik qilmaydigan, davlat xizmati deb atalgan ish borligiga ishonishlari kerak, ikkinchidan esa shu odamlar ana shu davlat xizmatiga shunday bog'lanib qolgan bo'lishlari kerakki, odamlarga nisbatan qilgan ishlarining oqibatiga hech kim javobgar bo'lmasin. Shu shart-sharoit bo'limganda, bizning zamonda men bugun o'z ko'zim bilan ko'rgan dahshatli hodisalar ro'y bermasdi. Hamma gap shundaki, odamlar o'rni kelganda insonga mehrsizlik bilan muomala qilish mumkin, deb o'ylaydilar, vaholanki, bunday hollar yo'q. Buyumni ayamaslik mumkin: ayamay daraxt kesish, ko'ngilsizlik bilan g'isht quyish, temir qizdirish mumkin; asalarilarga ehtiyyotkorliksiz munosabat qilish mumkin bo'limgani kabi, odamlarga ham mehrsiz munosabatda bo'lish mumkin emas. Asalarilarning xususiyati shunday. Agar asalariga ehtiyyot bo'lmay qarasang, ularga ham, o'zingga ham ziyon yetkazasan. Odamlar ham xuddi shunday. Bundan boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Chunki odamlarning bir-birini sevishi insoniyat dunyosining

asosiy qonunidir. Inson o‘zini ishlashga majbur eta oladi, ammo o‘zini sevishga majbur qilolmaydi, bu to‘g‘ri. Lekin bunday odamlar bilan, ayniqsa, agar ulardan bir narsa talab qiladigan bo‘lsang, mehrsiz munosabatda bo‘lish mumkin, degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Odamlarga muhabbatning bo‘lmasa, jim yuraver, – deb o‘ylardi Nexlyudov o‘zicha, – o‘z ishing bilan, buyumlar bilan, istagan narsang bilan shug‘ullangin-u, faqat odamlar bilan emas. Ishtaha boridagina ovqatlanish ziyonsiz va foydali bo‘lgani kabi, sevgan paytingdagina odamlar bilan munosabatda bo‘lish foydali va ziyonsizdir. Odamlarga ham kecha pochchangga qilgan muomalangdek sovuq munosabatda bo‘larkansan, boshqa odamlarga nisbatan shu bugun ko‘rganimdek shafqatsiz va vahshiyona munosabatning poyoni bo‘lmaydi, o‘zim uchun ham azob-uqubat benihoya bo‘ladi, buni o‘z umrimda sinab ko‘rganman. Ha, ha, shunday, – deb o‘ylardi Nexlyudov. – Bu yaxshi, durust!» – deb takrorlardi u jazirama issiqdan keyin salqin tushganidan rohatlanib, ko‘pdan buyon o‘zini mashg‘ul etgan masalani juda ravshan tushunib olganidan xursand bo‘lib.

XLI

Nexlyudov joylashgan vagon yarmigacha odam bilan to‘lgan edi. Bu yerda xizmatkorlar, hunarmandlar, fabrika ishchilari, qassoblar, yahudiylar, gumashtalar, ayollar, ishchilarning xotinlari, bir askar va ikki xonim (biri yosh, ikkinchisi qariroq bo‘lib, yalang‘och qo‘liga bilaguzuklar taqqan edi) hamda qora furajkasiga kokarda taqqan jiddiy qiyofadagi janob bor edi. Joylashib ancha xotirjam bo‘lib olgan shu odamlarning hammasi, biri pista chaqib, boshqa biri papirosh chekib, yana boshqalari bir-biri bilan suhbatlashib, jimgina o‘tirardilar.

Taras kiraverishda o‘ng qo‘l tomonda Nexlyudovga joy olib, ro‘parasidagi sermushak, kamzulining oldi ochiq kishi bilan jonlanib gaplashib o‘tirardi. Nexlyudov keyinchalik bilsa, bu o‘z uyiga ketayotgan bog‘bon ekan. Nexlyudov Tarasnning oldiga yetmasdan beriroqda qishloq kiyimidagi yoshgina juvon bilan gaplashib o‘tirgan chol oldida to‘xtadi, basavlat, oppoq soqolli chol ip gazlamadan tikilgan kamzul kiygan edi. Juvonning yonida yangi

sarafan kiygan, oqish sochlari o'rib qo'yilgan yetti yashar qizaloq oyog'ini osiltirib pista chaqib o'tirardi. Chol boshini ko'tarib Nexlyudovga qaradi, yolg'iz o'zi o'tirgan o'rindiqdan kamzulining barini yig'ishtirib oldi-da, muloyimgina:

– Marhamat, o'tiring, – dedi.

Nexlyudov tashakkur bildirib, ko'rsatilgan joyga o'tirdi. Nexlyudov o'tirishi bilan juvon hikoyasini to'xtagan yeridan boshlab davom etdirdi. Juvon shahardan – eri oldidan kelayotganini, borganda eri qanday kutib olganini hikoya qilardi.

– Maslenitsada bo'lgandim, Xudo nasib etib, mana, endi yana keldim, – derdi u. – Endi Xudo xohlasa, Rojdestvoda tag'in kelaman.

– Yaxshi qilibsiz, – dedi chol Nexlyudovga o'girilib qarab, – xabar olib turish kerak, bo'lmasa, yosh odam, shaharda yomon yurib ketishi mumkin.

– Yo'q, buva, meniki unaqa odamlardanmas. Ahmoqlik qilmaydi, qizdekkina odam. Topgan pulini bir tiyinigacha uyga yuboradi. Qizini ko'rib shunday sevindiki, asti qo'yaverasiz, – dedi juvon jilmayib.

Pista chaqib, onasining hikoyasini tinglab o'tirgan qizaloq onasining so'zini tasdiqlaganday aqli ko'zlar bilan cholning yuziga va Nexlyudovga sekingina qarab qo'ydi.

– Aqli-hushli bo'lsa, durust, – dedi chol. – Anovinaqa bilan ishi yo'qmi? – deb qo'shib qo'ydi u ko'zi bilan yo'lakning narigi boshida o'tirgan, astidan, fabrika ishchilaridan bo'lgan er-xotinga ishora qilib.

Eri boshini ko'tarib, shishani og'ziga qo'yib sharob ichardi, shisha olingan qopni ushlab o'tirgan xotini esa eriga tikilib turardi.

– Yo'q, meniki ichmaydiyam, chekmaydiyam, – dedi cholning hamsuhbati bo'lgan juvon o'z erini yana bir bor maqtashga bahona topilganidan sevinib. – Bunaqa odamlar dunyoda kam topiladi, buva. Shunaqa odam, – dedi juvon Nexlyudovga o'girilib.

– Aqli bo'lsa bas, – deb takrorladi sharob ichayotgan ishchiga qarab o'tirgan chol.

Ishchi shishadan ichib bo'lib xotiniga uzatdi. Xotini shishani oldi va boshini chayqab, kula-kula og'ziga tutdi. Nexlyudov bilan cholning o'zlariga qarab turganiga ko'zi tushgan ishchi:

– Ha, bek? Ichayotganimizga ko'zingiz tushdimi? – dedi ularga murojaat qilib. – Ishlayotganimizni hech kim ko'rmaydi, ichayotganimizni hamma ko'radi. Ishlab topganman – o'zim ham ichaman, xotinimga ham ichiraman. Gap tamom, vassalom.

– Ha, ha, – dedi Nexlyudov nima deb javob berishni bilmay.

– To'g'rimi, bek? Ayolim zabardast xotin! Ayolimdan xursandman, nimaga deganizingizda, ko'ngilchan xotin. To'g'rimi gapim, Mavra?

– Ma, ol. Men bo'ldim, – dedi xotini shishani uzatib. – Muncha valdiraysan, – deb qo'shib qo'ydi u.

– Mana shunaqa, – deb davom etdi ishchi, – yaxshilikka yaxshi-yu, ba'zan moylanmagan aravaga o'xhab g'ijirlab ham qo'yadi. Mavra, to'g'rimi gapim?

Mavra kulib, mastona harakat bilan qo'l siltab qo'ydi.

– Boshladi endi...

– Mana shunaqa, ma'lum bir vaqtgacha yaxshi bo'lib turadi, ammo dumini bosib olsang, boshingga shunday kunni soladiki, qochgani joy topolmaysan... Gapning ochig'i shu. Meni kechirasiz, begim. Ozgina otvoldim, boshqa nimayam qilay... – dedi ishchi yotishga hozirlanib, so'ngra boshini jilmayib o'tirgan xotinining tizzasiga qo'ydi.

Nexlyudov chol bilan gaplashib o'tirdi. Chol unga o'zining pechkachi ekanini, ellik uch yildan buyon ishlashini, shu yoshga yetguncha qurgan pechkasining son-sanog'iga yetolmasligini, endi dam olish niyatida ekanini, biroq bunga fursat topolmayotganini so'zlab ketdi. U shaharga borib, bolalarini ishga joylab qo'yibdi, endi qishlog'iga, uyidagilarning hol-ahvolidan xabar olgani ketayotgan ekan. Cholning hikoyasini tinglab bo'lgach, Nexlyudov o'midan turdi-da, Taras olib qo'ygan joyga ketdi.

Tarasning ro'parasida o'tirgan bog'bon boshini ko'tarib Nexlyudovga qaradi-da:

– Keling, o'tiring, bek. Qopni bu yoqqa olib qo'yamiz, – dedi muloyimgina.

Taras jilmayib jarangdor ovoz bilan:

– Ko'ngil keng bo'lsa, hammamiz ham sig'amiz, – dedi-da, kuchli qo'llari bilan ikki pudlik qopni qushdek yengil ko'tarib, deraza tagiga olib qo'ydi. – Joy ko'p, bo'lmasa, tik tursayam bo'ladi,

so‘rining tagida yotsayam bo‘laveradi. Bemalol. Joy talashishni kim qo‘yibdi! – dedi yuzi yorishib ketgan Taras ko‘ngilchanlik va muloyimlik bilan.

U o‘zi haqida gapirib, agar ichib olmasam, so‘z topolmayman, sharob ichib olgandan keyin shirin so‘zlar qaynab chiqaveradi va har qanaqa gapni do‘ndiraman, dedi. Haqiqatan ham Taras ichmagan paytida ko‘pincha miq etmay o‘tirardi; ichib olganida esa (bunday hodisa uning hayotida kamdan-kam ro‘y berardi), u gapdon bo‘lib qolardi. Shunday kezlarda uning mahmadonaligi tutib, shirinso‘z, rostgo‘y bo‘lib qolar, muloyim bo‘lib ketardi. Bu muloyimlik uning ko‘k ko‘zlarida, lablaridan arimagan latif tabasumida barq urib turardi.

Taras bugun xuddi shunday kayfiyatda edi. Nexlyudovning yaqinlashib kelishi uning hikoyasini bir daqiqaga bo‘ldi. Ammo Taras qopni joylashtirib qo‘ygach, yana avvalgidek o‘tirib oldida, kuchli qo‘llarini tizzasiga qo‘yib, bog‘bonning ko‘ziga ko‘zini tikib, so‘zini kelgan joyidan davom etdirdi. U yangi tanishiga xotini voqeasini, uni nega Sibirga surgun qilayotganlarini, nega o‘zi xotini ketidan Sibirga ketayotganini butun tafsilotlari bilan hikoya qila ketdi.

Nexlyudov bu tafsilotlarni sira eshitmagandi, shuning uchun qiziqib tinglay boshladi. Nexlyudov kelganda Taras zaharlash voqeasi sodir bo‘lgandan keyin oila a’zolari buni Fedosya qilganini bilib olishganini hikoya qilayotgan edi.

– Qayg‘u-hasratimni aytib beryapman, – dedi Taras Nexlyudovga do‘stoni samimi gapirib. – Ko‘ngilchan, yaxshi odamga duch kelib qoldim, gapdan gap chiqib, so‘zlab beryapman.

– Ha, ha, – dedi Nexlyudov.

– Mana shunday qilib, ish ochildi, og‘ayni. Oyim, o‘sha kulchani oldi-da: «Uryadnikka boraman», deb turib oldi. Otam ko‘pni ko‘rgan odam. «Qo‘ya tur, kampir, kelin hali juda yosh, nima qilganini o‘ziyam bilmaydi, rahm qilish kerak. Qo‘y, esi kirib qolar», dedi. Qani endi oyim quloq solsa. «Biz buni uyda olib o‘tirsak, hammamizning boshimizga yetadi», dedi-da, to‘g‘ri uryadnikning oldiga bordi. Qarabsanki, uryadnik yetib kelibdi... Guvohlar chaqirildi.

– Sen-chi, senga nima bo‘ldi? – deb so‘radi bog‘bon.

– Men bo'lsam, og'ayni, qornimning og'rig'iga chidayolmay dodlab yotibman. Otam aravani qo'shdi, Fedosyani o'tqazdi-da, tergovchinikiga qarab ketdi. Fedosya bo'lsa, og'ayni, boshida hammasini bo'yniga olgan, tergovchiga ipidan-ignasigacha gapirib bergen-qo'ygan. Margimushni qayerdan olgani bormi, qanday qilib nonga solib pishirgani bormi, hammasini aytib bergen. «Nega shunday qilding?» desa, «Undan ko'nglim sovidi. U bilan turgandan ko'ra Sibirga surgun bo'lganim yaxshi», debdi. Men bilan turishni xohlamayman degani bu, – derdi Taras jilmayib. – Shunday qilib, hammasini bo'yniga olgan-qo'ygan. Albatta, uni qamashgan. Otam yolg'iz qaytdi. Bu yoqda o'rim payti yetib keldi, ayollardan – bitta onamning o'zi, uyam ishga yaramaydi. Endi nima qilamiz, kafilga chiqarib bo'larmikan, deb xo'p o'yladik. Otam boshliqlardan birining oldiga bordi, hech nima chiqmadi, boshqasining oldiga bordi. Shunaqa boshliqlardan beshtachasining oldiga bordi. Bor-e, deb qo'lini yuvib qo'litiqqa urmoqchi bo'lib turganida to'ralarning bittasiga duch kelib qolgan. Firibgarlikning uchiga chiqqan to'ra ekan. «Besh so'm bersang, ishingni to'g'rila beraman», degan. Xullas, uch so'mga kelishishgan. Shunday qilib degin, og'ayni, Fedosyaning seplarini, matolarini garovga qo'yib, pul olib berdim. Shu qog'ozni yozib berishi bilanoq, – dedi Taras go'yo hozir muhim bir gap aytadigandek cho'zib, – mushkulimiz oson bo'ldi-qo'ydi. O'zim ancha tuzalib qolgandim, xotinimni olib kelgani o'zim shaharga tushdim. Shunday qilib degin, og'ayni, shaharga yetib bordim. Otni karvonsaroyga qo'ydim, qog'ozni olib avaxtaga bordim. «Ha, nima deysan?» Shunday-shunday, ayolim shu yerda qamalib yotibdi, dedim. «Qog'ozing bormi?» deydi. Darrov qog'ozni uzatdim. Qaradi-da: «Shoshmay tur», – dedi. Taxta so'riga o'tirib kuta boshladim. Kun qiyomdan oshib qoldi. Boshliq chiqib keldi: «Vargushov senmisan?» – deb so'radi. «Ha men». «Bor, olib ketaver», – dedi. Darhol darvoza ochildi. Fedosyani o'z kiyimida olib chiqishdi. «Yur endi, ketamiz». «Piyoda kelganmisan?» «Yo'q, otim bor». Karvonsaroyga keldik, ijara haqi to'ladi, otni qo'shdim, qolgan pichanlarni aravaga bosdim. Fedosya o'tirib, ro'moliga o'ralib oldi. Yo'lga tushdik. U indamaydi, men ham churq etmayman. Uyga yaqinlashib qolganimizda u: «Onamiz salomatmilar?» deb so'rab qoldi. «Ha, salomatlar», dedim

men. «Otamiz-chi, sog'milar?» «Sog'». «Kechir meni, Taras, nodonlik o'tdi mendan. Nima qilganimni o'zim ham bilmayman», deydi. Men bo'lsam: «Ko'p gap eshakka yuk – allaqachon kechirganman», dedim. Ortiq gapplashmadik. Uyga kelishimiz bilan onamning oyog'iga yiqildi. Onam: «Xudo kechirsin», dedi. Otam omonlashidda: «O'tgan ishga salavot. Yaxshi tursalaring bo'ldi. Vaqt ziq, ekinni yig'ib-terib olish kerak. Go'ng solib yaxshi ishlangani uchun Xudodan bo'lib javdar hosili shunday mo'l bo'ldiki, o'roq ham o'tmaydi, bir-biriga chalkashib ko'rpa bo'lib to'shalib qolibdi. O'rib olish kerak. Ertaga Taraska ikkoving o'rimga chiqinglar», dedi. Shunday g'ayrat bilan ishga tushib ketdiki, asti qo'yaver. Uning ishini ko'rsang, hayron qolasan. O'sha mahallar ijara ga olgan uch botmon yerimiz bor edi. Xudo berib, javdar ham, pichan ham shunday yetishib berdiki, asti qo'yaverasan. Men o'raman, u bog'laydi, ba'zida ikkovimiz baravar o'ramiz. Men ishga chechanman, hech qanaqa ish pisand emas, u ham chaqqon, ishning ko'zini biladi. Epchil, ayni kuchga to'lган payti. Ishgayam shunday o'ch bo'lib qolibdiki, ba'zida o'zim arang to'xtataman. Uyga qaytib kelganimizda qo'llarimiz shishib ketgan bo'ladi, zirqiraydi, lekin u bo'lsa dam olmasdan, ovqatlanmasdanoq omborga yuguradi, ertalabga bog' tayyorlaydi. Unga nima bo'ldi!

– Sengayam mehr-muhabbati oshdimi? – deb so'radi bog'bon.

– Nimasini aytasan, shunday apoq-chapoq bo'lib ketdiki, qo'yaverasan, bir jon, bir tan bo'lib qoldik. Og'zimdan chiqmasdan burun gapimni tushuna qoladi. Oyimni aytmaysanmi, jahlidan tushmagan bo'lsa ham: «Fedosyamiz o'zgarib qopti-ya, avvalgi Fedosyaga sira o'xshamaydi», deydi. Bir kuni bug'doy olib kelgani aravaning oldida ikkovimiz yonma-yon o'tirib ketayotib: «Fedosya, o'shanda nega shunday qilding?» deb so'radim. «Sen bilan birga turolmayman, degan fikrga keluvdim. U bilan birga turgandan ko'ra o'lginim yaxshi, deb o'ylagandim». «Endi-chi?» deb so'radim. «Endi sensiz turolmayman», deydi. – Taras jim bo'lib qoldi va jilmayib, hayratlanganday bosh chayqadi. – Daladan hosilni o'rib-yig'ib oldik. Men kanop tolani ivitgani oborib uyga qaytib kelsam, – Taras biroz jim turdi-da, keyin davom etdi, – sudga chaqiruv qog'ozi kelibdi. Biz bo'lsak nimaga sud qilishlarini unutib ham yuboribmiz.

– Bu shaytonning vasvasasi, – dedi bog‘bon chol, – odamning o‘ziga qolsa, birovning joniga qasd qiladimi? Biz tomonda ham bir odam... – bog‘bon hikoyasini gapirib bermoqchi bo‘lib turgan ham ediki, poezd to‘xtay boshladi.

– Stantsiyaga kelib qolibmiz, shekilli, – dedi u, – borib suv ichib kelish kerak.

Suhbat to‘xadi. Nexlyudov bog‘bon ketidan ergashib vagondan chiqdi, platformaning nam tortgan taxtalariga tushdi.

XLII

Nexlyudov vagondan chiqmasidanoq stansiya hovlisida har qaysisiga to‘rttadan, uchtadan ot qo‘shilgan hashamatli faytonlarga ko‘zi tushdi. Boqilgan semiz otlar qo‘ng‘iroqlarini shing‘irlatib turar edi; yomg‘irda ho‘l bo‘lib qoraygan platformaga tushganda esa birinchi klass vagoni oldida bir to‘da odam turganini ko‘rdi. Shlyapasiga qimmatbaho patlar taqqan, suv o‘tkazmaydigan palto kiygan, barvasta semiz xotin va velosipedchilar kostyumidagi, oyog‘i ingichka, novcha yigit odamlar orasida ajralib turardi. Yigit bo‘yniga qimmatbaho qayish boylangan itni yetaklab olgan edi. Ularning orqasida plashch, soyabon ko‘targan yugurdaklar va izvoshchi turardi. Bularning hammasi kutgani chiqqan kishilar edi. Shu bir to‘da odamning hammasi, semiz xonimdan tortib, uzun kamzulining barini ushlab turgan izvoshchigacha – hammasi to‘q va xudpisand odamlar ekani ko‘zga tashlanib turardi. Shu bir guruh odam atrofida qiziqsinuvchi va boylar oldida xushomadgo‘ylik qiluvchi kishilar: qizil furajkali stansiya boshlig‘i, jandarm, yozda poezd kelganda har vaqt hozirunozir bo‘lib turadigan, marjon taqqan, rus kiyimidagi oriq qiz, telegrafist, erkak va ayol yo‘lovchilar to‘plandi.

Nexlyudov it yetaklagan yigitni tanidi. Bu gimnazist, yosh Korchagin edi. Semiz ayol esa Korchaginlar ko‘chib kelayotgan yermulkning egasi, knyaginyaning singlisi edi. Etik kiygan, uqalari yaltirab turgan ober-konduktor vagon eshigini ochib, ta’zim bilan uning tutqichidan ushlab turdi. Shu mahal Philipp bilan oq peshband taqqan artelchi buklama oromkursida cho‘zinchoq yuzli knyaginyani ehtiyyot bilan olib tushdilar; opa-singillar ko‘rishishdi, knyaginya karetada ketadimi yo aravadami, deb fransuzchalab gaplashishdi

va bu guruh stansiya eshigi tomon yurdi, eng keyinda soyabon va karton quti ko'targan sochi jingalak oqsoch borar edi.

Nexlyudov yana uchrashib xayrashib o'tiramanmi, deb stansiya eshigiga yetmasidan, ularning o'tib ketishini kutib to'xtadi. Knyagini va uning o'g'li, Missi, doktor va oqsoch oldinga o'tib ketishdi, keksa knyaz esa qaynisinglisi bilan orqaroqda qoldi. Nexlyudov uzoqroqda turgan bo'lsa-da, fransuzcha suhbatlarining ba'zi jumllalari qulog'iga chalinardi. Knyaz aytgan bir gap (aksari shunday bo'ladi) negadir butun ohangi va ifodasi bilan Nexlyudovning xotirida qoldi.

Knyaz o'ziga ishongan holda shang'illab allakim haqida:

– Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde*, – dedi-da, ehtirom bilan ergashib kelayotgan konduktor va yuk tashuvchilarning oldiga tushib, qaynisinglisi bilan birga stansiya eshididan chiqdi.

Xuddi shu mahal qayerdandir, stansiyaning orqa tomonidan chipta kavush va kalta po'stin kiygan, qop orqalagan bir to'da ishchi chiqib keldi. Ishchilar shipillab yurib kelib, dadillik bilan birinchi vagon yoniga bordilar va endi kirmoqchi bo'lib turgan ham edilarki, shu zahoti konduktor ularni haydab yubordi. Ishchilar to'xtab turmasdan, shoshib, bir-birlarining oyoqlarini bosib qo'shni vagon tomon o'tib ketdilar va qoplarini vagon burchaklari va eshigiga qo'yib ichkari kira boshlagan ham edilarki, stansiya eshigi yonida turgan ikkinchi konduktor ularni ko'rib baqirib berdi. Vagonga kirgan ishchilar shu zahoti shoshib-pishib qaytib chiqishdi va boyagidek shipillab, dadil yurib nariga, Nexlyudov tushgan vagonga qarab ketishdi. Konduktor ularni yana to'xtatdi. Ular yana nari ketmoqchi bo'lib turganlarida Nexlyudov vagonda joy bor, kiravering, dedi. Ular Nexlyudovning gapiga kirishdi, Nexlyudov ularning ketidan vagonga chiqdi. Ishchilar joylasha boshladilar, lekin kokardali janob bilan ikkala xonim ishchilarning bu vagonga joylashishga jur'at qilishini shaxsiy haqorat deb bilib, ularni haydadilar. Ishchilar yigirma chog'li edilar – hammalari, chollar ham, yoshlar ham horg'in, qotma yuzlari oftobda qoraygan edi, ular yana qoplar bilan o'rindiqlarga, devor va eshiklarga turtilib vagonning narigi boshiga ketishdi, o'zlarini gunohkor his etgan bu odamlar dunyoning

* U buyuk, kiborlar olamiga mansub odam, ha, shunday (*fran.*).

u boshigacha borishga, falon yerga bor, desalar, o'sha yerga, hatto mix ustiga o'tirishga ham tayyordek edilar.

– Qayoqqa tiqilyapsanlar, ablahlar! Shu yerga joylashaverlaring, – deb qichqirdi ro'paralaridan chiqqan konduktor.

Ikki ayolning biri, yoshgini fransuzchani yaxshi gapisishi bilan Nexlyudovning diqqatini jalg qilaman degan maqsadda:

– Voila encore des nouvelles!* – dedi.

Bilaguzukli ayol esa zo'r berib havoni iskar, basharasini bujmaytirar va sassiq qishloqilar bilan o'tirishning naqadar ko'ngilsizligi haqida allanimalar deb vaysardi.

Ishchilar esa katta xavf-xatardan qutulgan odamlar kabi sevina-sevina, tinchlanib joylasha boshladilar, kiftlarini qimirlatib og'ir qoplarni yelkalaridan tushirib so'ri tagiga tiqa boshladilar.

Taras bilan gaplashib o'tirgan bog'bon o'z o'mida o'tirmagan edi, endi turib o'z joyiga ketdi, Tarasning yonida va ro'parasida uchta joy bor edi. Ishchilardan uchtasi shu joyga o'tirdi, lekin Nexlyudov ular yoniga kelganda, uning egnidagi bashang kiyimi ularni shoshirib qo'ydi. Ishchilar ketishga shaylanib o'rinalidan turdilar, lekin Nexlyudov ulardan bemalol o'tirishni iltimos qilib, o'zi taxta so'rining yo'l tomondagi yondoriga o'tirdi.

Ikki ishchining biri, ellik yoshlari chamasidagi kishi hayron bo'lib, hatto qo'rquv aralash yosh ishchi bilan ko'z urishtirib oldi. Ular Nexlyudovning beklar singari so'kinib, ularni haydar yubormay, joy bergeniga taajjublangan, shoshib qolgan edilar. Ular hatto buning oqibati biz uchun xunuk bo'lsamikan, deb cho'chidilar ham. Biroq bunda hech qanday nayrang yo'qligini, Nexlyudovning Taras bilan bemalol gaplashayotganini ko'rib ancha tinchlandilar, yoshroq ishchini qop ustiga o'tirg'izib qo'yib, Nexlyudovdan joyiga o'tirishni talab qila boshladilar. Nexlyudovning ro'parasidagi qariroq ishchi bekka tegib ketmasin deb chipta kavush kiygan oyog'ini tagiga tortib, qisilib o'tirdi, lekin bora-bora Nexlyudov bilan shunchalik do'stona suhbatlasha boshladiki, hikoyasining ba'zi joylariga Nexlyudovning e'tiborini jalg qilmoqchi bo'lib, kaftining orqasi bilan uning tizzasiga urib-urib qo'yardi. U hol-ahvoldidan, torf botqoqlarida ikki yarim oy ishlab, kishi boshiga o'n so'mdan pul

* Shu yetmay turuvdi! (fran.)

bilan qaytayotganlari haqida gapirardi, chunki ish haqining bir qismini oldindan, yollangan paytlarida olib qo'yan ekanlar. Uning gapiga qaraganda, o'rtada ikki soatlik tanaffus bilan tong otgandan kun botguncha tizzalaridan suvga botib ishlashar ekan.

– O'rganmagan odamga qiyin, albatta, – derdi u, – chidasang, ko'nikib ketasan. Boquvi yaxshi bo'lsa bas. Boshda ovqatning mazasi yo'q edi. Hammaning achchig'i keldi, shundan keyin ovqatgayam son tegib qoldi, ishlash ham oson bo'ldi.

Keyin u yigirma sakkiz yil badalida hamma vaqt ish axtarib qishloqdan ketganini, topgan pulini uyg'a, avval otasiga, keyin akasiga, endilikda oilani boshqarayotgan jiyaniga yuborib kelayotganini, o'zi esa yilda topgan ellik-oltmis so'm pulidan ikki-uch so'minigina o'zini siylash uchun tamaki va gugurtga olib qolganini so'zlab berdi.

– Judayam begunoh emasman, kezi kelganda sharob ichgan paytlar ham bo'lib turadi, – deb qo'shib qo'ydi aybdordek jilmayib.

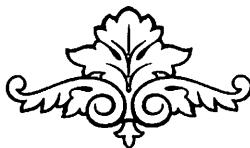
U uyda erkaklar o'rniga xotinlari ro'zg'or tebratayotganini, bugun jo'nab ketishlari oldidan pudratchi yarim chelak sharob bilan siylaganini, oralarida bittalari o'lib qolganini, bittasi betob bo'lib qaytayotganini gapirib berdi. O'sha kasal ham shu vagonda, burchakda o'tirardi. Bu lablari ko'karib ketgan, rangi za'faron bola edi. Uni bezgak jonidan to'ydirib yuborgan bo'lsa kerak. Nexlyudov bola oldiga bordi, lekin u Nexlyudovga shunday jiddiy va mungli qaradiki, Nexlyudov unga savollar berib bezovta qilmadi, kattalariga xinin – bezgakdori sotib olishni maslahat qilib, dorining nomini qog'ozga yozib berdi. U pul ham bermoqchi edi-yu, lekin keksa ishchi e'tiroz bildirdi: o'z pulidan berishini aytdi.

– Olamni shuncha kezib, bunaqa bekni ko'rmadim. Bo'yningga tushirib qolish u yoqda tursin, o'z joyini bo'shatib berdi-ya! Bundan chiqdi, beklarning ham har xili bo'larkan-da, – degan xulosaga keldi u Taras bilan gaplasharkan.

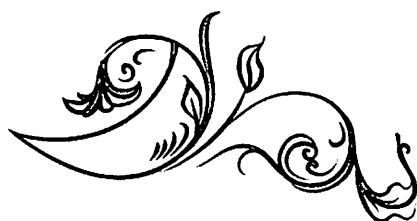
Nexlyudov ana shu kishilarning paydor, mushakdor tanasiga, qo'pol, xonaki kiyimlariga, oftobda qoraygan, muloyim va horg'in chehralariga qararkan: «Ha, butunlay boshqa, yangi bir dunyo», – deb o'ylardi. U o'zini butunlay boshqa odamlar orasida, hayotning jiddiy talablari, quvonchlari va azob-uqubatlari bilan to'lgan

haqiqiy mehnat ahli orasida his etib: «Mana shularni le vrai grand monde* desa bo‘ladi», – deb o‘yladi Nexlyudov knyaz Korchagin aytgan so‘zlarni va istak-orzulari bema’ni, puch narsalardan iborat bo‘lgan dabdabali Korchaginlar muhitini eslab.

Illo, Nexlyudov yangi, noma'lum va ajoyib dunyoni kashf etgan sayyoh kabi quvonardi.

* Kiborlar olamiga mansub (*fran.*).

I

Maslova birga ketayotgan mahbuslar guruhi besh ming chaqirimcha yo'l bosdi. Permgacha Maslova poezdda ham, paroxodda ham jinoiy mahbuslar bilan birga bordi, faqat shu shaharga yetgandagina Nexlyudov, xuddi shu guruh bilan kelayotgan Bogoduxovskayaning maslahatiga ko'ra, Maslovani siyosiy mahbuslar to'dasiga kiritishga tuyassar bo'ldi.

Permgacha bo'lган yo'l Maslova uchun ham jisman, ham ruhan og'ir bo'ldi. U tiqilinch, iflos vagonda qiynalgan, uni jirkanch hasharotlar chaqib bezor qilgan bo'lsa, xuddi shunday jirkanch, har etapda o'zgarib turgani bilan hamma yerda xuddi shu hasharotlar singari yopishib tinchlik bermaydigan erkaklar joniga tekkan edi. Mahbus ayollar va mahbuslar, nazoratchilar va konvoylar orasida fahsh shu qadar avjiga chiqqandiki, o'zining xotinlik iffatidan foydalanishni istamagan har qanday ayol, ayniqsa, juvon hamma vaqt sergak bo'lib turishga majbur edi. Doim olazarak bo'lib, o'z iffati uchun kurashish oson emasdi. Maslova ko'hlikkina bo'lgani va o'tmishi hammaga ma'lum bo'lgani uchun bu baloga ko'proq giriftor bo'lib turardi. Shilqimlik qilgan erkaklarga keskin qarshilik ko'rsatishi ularga haqorat bo'lib tuyular va Maslovaga qarshi g'azab uyg'otardi. Bu xususda Fedosya va Taras bilan yaqinligi Maslovaning ahvolini ancha yengillashtirardi. Ana shunday tajovuzlarga duchor bo'lib turgan xotinini muhofaza qilish maqsadida Taras o'z ixtiyori bilan qamoqqa kirib olgan, Nijniydan bu yog'iga mahbuslar bilan birga kelar edi.

Siyosiy mahbuslar bo'limiga ko'chirilishi Maslova uchun har jihatdan yaxshi bo'lган edi. Siyosiy mahbuslar yaxshi joylashtirilgan bo'lib, ularni tuzukroq boqishar, ular haqoratlarga kamroq duchor bo'lar edi. Bundan qat'iy nazar, Maslovaning siyosiy mahbuslar orasiga ko'chirilishi uning uchun shu jihatdan

yaxshi bo‘ldiki, u erkaklarning shilqimligidan qutuldi, endilikda o‘z o‘tmishini butunlay unutib yuborish istagida yongan Maslovaga o‘tmishini har daqiqada eslatib turadiganlar yo‘q edi. Siyosiy mahbuslar bo‘limiga ko‘chirilishning eng muhim tomoni shu ediki, Maslova o‘ziga yaxshi ta’sir ko‘rsatadigan ba’zi odamlar bilan tanishdi.

Maslovaga etap mahalida siyosiy mahbuslar bilan bir joyda turishga ijozat berilgan edi. Ammo sog‘lom ayol bo‘lgani uchun yo‘lda jinoiy mahbuslar bilan piyoda borishi kerak edi. Tomskdan bu yog‘iga Maslova shu zaylda kelardi. U siyosiy mahbuslardan ikkitasi bilan: bir vaqtlar Bogoduxovskaya ila uchrashgan paytida Nexlyudovni hayratga solgan o‘sha qo‘yko‘z, xushro‘y qiz Marya Pavlovna Shchetinina va Yakutsk viloyatiga surgun qilingan Simonson degan kishi bilan birga edi. O‘sha uchrashuv paytida Nexlyudov ko‘zi ich-ichiga tushib ketgan, qora, paxmoq Simonsonni ko‘rgan edi. Marya Pavlovna aravadagi o‘rnini homilador jinoiy mahbus ayolga bergani uchun piyoda kelardi; Simonson esa sinfiy imtiyozdan foydalanishni nohaq hisoblagani uchun piyoda yurar edi. Bularning uchalovi jinoiy mahbuslar bilan birga erta saharlab yo‘lga chiqishardi, aravada boradigan siyosiy mahbuslar kechroq chiqishardi. Katta bir shaharga yetmasdan burun, so‘nggi etapda, mahbuslar to‘dasini yangi konvoy zobiti qabul qilib olgandan keyin ham ahvol shunday edi.

Sentyabr tongi, havo bulutli. Sovuq shamol esib, goh qor, goh yomg‘ir yog‘adi. To‘rt yuz erkak va ellik chog‘li xotindan iborat mahbuslar turkumi allaqachon etap hovlisiga chiqqan, ba’zilari oqsoqollarga ikki kecha-kunduz yetadigan oziq-ovqat pulini ulashayotgan konvoy boshlig‘i oldida uymalashar, ba’zilari hovliga kiritilgan savdogar xotinlardan ozuqa sotib olish bilan ovora edilar. Pul sanayotgan, oziq-ovqat sotib olayotgan mahbuslarning g‘ovurg‘uvuri, savdogar xotinlarning chinqiriq tovushi eshitilardi.

Etik va kalta po‘stin kiyib, ro‘mol o‘rab olgan Katyusha bilan Marya Pavlovna etap binosidan hovliga chiqishdi-da, shamoldan berkinib, shimol tomondagi devor tagida o‘tirgan savdogar ayollar tomon yurishdi. Savdogar ayollar ro‘parama-ro‘para o‘tirib, issiqliqina, mazali pirog, baliq, ugra, bo‘tqa, jigar, mol go‘shti, tuxum, sutlarini taklif qilishardi; ularning birida hatto qovurilgan to‘ng‘izcha ham bor edi.

Guttapercha kamzul, jun paypoq ustidan kalish kiyib, uni kanop bilan bog'lab olgan Simonson (u etyemas bo'lgani uchun o'ldirilgan hayvonlarning terisidan oyoq kiyimi kiymasdi) to'daning chiqishini kutib hovlida turardi. U zinapoyada turib miyasiga kelgan yangi fikrni yon daftarchasiga yozardi. Bu fikr quyidagilardan iborat edi:

«Agar, – deb yozardi u, – bakteriya inson tirkog'ini kuzatsa va tekshirsa edi, uni jonsiz modda deb topgan bo'lardi. Biz ham yer qobig'ini kuzatib, yer kurrasini jonsiz deb topganmiz, bu to'g'ri emas».

Maslova sotib olingan tuxum, bir shoda teshikkulcha, baliq va yumshoq bug'doy nonini qopga solar, Marya Pavlovna esa savdogarlar bilan hisob-kitob qilarkan, mahbuslar orasida harakat boshlandi. Hamma jim bo'lib, saf torta boshlashdi. Zobit chiqdi va jo'nab ketish oldidan so'nggi buyruqni berdi.

Hamma ish odatdagidek borardi: mahbuslarni sanab o'tqazdilar, kishanlarning butligini tekshirdilar, qo'l kishanida boradiganlarni juft-juft qildilar. Shu tobda to'satdan zabitning amirona g'azab bilan baqirgani, shapaloq tovushi va bola yig'isi eshitildi. Bir zum jimlik cho'kdi, keyin olomon orasida g'ovur-g'uvur ko'tarildi. Maslova bilan Marya Pavlovna shovqin ko'tarilgan tomonga qarab yuradilar.

II

Shovqin ko'tarilgan joyga borib, Marya Pavlovna bilan Katyusha quyidagilarni ko'rishdi: uzun sariq mo'ylovli, miqtidan kelgan zabit qovog'ini solib chap qo'li bilan o'ng qo'lining kaftini artar (u mahbusning yuziga shapaloq tushirgandi), og'ziga kelganini qaytarmay boloxonador qilib so'kardi. Uning oldida yorilib qon chiqib ketgan yuzini bir qo'li bilan artib, ikkinchi qo'li bilan ro'molga o'ralgan, chinqirib yig'layotgan qizchasini ko'targan, kalta xalat va undan ham kalta shim kiygan, sochining yarmi ustarada qirilgan oriq mahbus turardi.

– Hali senga (bexayo so'kish) gap qaytarishni o'rgatib qo'yaman (yana haqorat); xotinlarga ber, – deb qichqirardi zabit. – Tut qo'lingni.

Zobit surgunga ketayotgan, Tomskda terlamadan o'lgan xotinidan qolgan qizalog'ini ko'tarib kelayotgan maxbusga qo'l kishani solinishini talab qilardi. Mahbusning, qo'l kishani bilan bolani ko'tarib yurib bo'lmaydi, degan gapi kayfi buzilib turgan zubitning achchig'ini chiqarib yuborgan, u bir gapning o'zida itoat etmagan mahbusni urgan*.

Shapaloq yegan mahbusning ro'parasida konvoy askari bilan bir qo'liga kishan solingen qorasоqol mahbus turardi, u goh zubitga, goh qizalog'ini ko'targan, shapaloq yegan mahbusga qovog'ini solib yer ostidan qarab-qarab qo'yardi. Zobit konvoyga qizaloqni tortib olish to'g'risidagi buyrug'ini takrorladi. Mahbuslar orasidagi g'ovur-g'uvur borgan sayin kuchaya bordi.

So'nggi qatorlarning biridan:

- Tomskdan bu yog'iga kishansiz kelayotuvdi, – degan xirillagan ovoz eshitildi.
- Kuchukmas, odam bolasi-ku.
- Qizini nima qiladi endi?
- Bu qonundan emas, – dedi yana allakim.

Zobit ilon chaqib olganday:

- Kim bu? – deb qichqirdi-da, olomon orasiga otildi. – Qonunni ko'rsatib qo'yaman senga. Kim u gapirgan? Senmi? Senmisan?
- Hamma gapiryapti. Nimaga deganda... – dedi yapaloq yuzli, past bo'yli mahbus.

Mahbus gapini tugatishga ulgurmadi. Zobit ikki qo'llab yuziga tushira boshladi.

– Senlar isyon ko'taradigan bo'ldilaringmi hali! Isyon ko'tarishni ko'rsatib qo'yaman. Itdek otib tashlayman. Boshliqlar faqat rahmat deyishadi menga. Ol qizni!

Olomon jim bo'lib qoldi. Chirqirab yig'layotgan qizni konvoylardan biri otasining qo'lidan yulqilab oldi, boshqa biri itoatkorlik bilan qo'lini tutib turgan mahbusning bilagiga kishan sola boshladi.

Zobit qilich qinining qayishini to'g'rilaq qo'yib:

- Xotinlarga eltib ber! – deb baqirdi konvoyga.

* D.A. Linevning: "Etap bo'ylab" degan kitobida tasvirlangan fakt. (*Muallif izohi*.)

Yuziga qon tekkan qizaloq qo'Ichalarini ro'moldan chiqarishga urinib chirqirab yig'lardi. Olomon orasidan Marya Pavlovna chiqdi-da, konvoy oldiga keldi.

- Janob zabit, ijozat bering, qizchani men ko'tarib boray.
- Qizaloqni ko'targan konvoy askar to'xtadi.
- Kimsan o'zing? – deb so'radi zabit.
- Siyosiy mahbus.

Marya Pavlovnaning bo'ta ko'zli chirolyi yuzi zabitga ta'sir qildi chog'i (u mahbuslarni qabul qilish paytida Marya Pavlovnani ko'rgan edi), allanimani o'ylab ko'rayotgandek indamay qarab qoldi.

– Menga baribir, ko'tarib yurgingiz kelsa, ola qoling. Ularga rahm qilish oson, lekin qochib ketsa, kim javob beradi?

– Qo'lidagi qizi bilan qanday qilib qochib ketadi? – dedi Marya Pavlovna.

– Siz bilan gaplashib o'tirishga vaqtim yo'q. Xohlasangiz, ola qoling.

– Beraymi, ruxsat etasizmi? – deb so'radi konvoy.

– Ber.

– Kela qol menga, – dedi Marya Pavlovna qizchani o'ziga jalb etishga tirishib.

Ammo konvoy qo'lida turib otasiga intilayotgan qizaloq hamon chirqirab yig'lar, Marya Pavlovnaga borishni istamas edi.

– Shoshmang, Marya Pavlovna, qizcha menga keladi, – dedi Maslova qopidan teshikkulcha olib.

Qizaloq Maslovani tanir edi. Shuning uchun ham uning yuzini va teshikkulchani ko'rib, unga bora qoldi.

Hamma yoqqa jimlik cho'kdi. Darvozani ochdilar, mahbuslar tashqariga chiqib saf tortdi; konvoylar mahbuslarni yana sanab chiqdi; qoplar boylandi, joylashtirildi, zaiflar aravalarga o'tqazildi. Qizaloqni ko'tarib olgan Maslova xotinlar qatoriga, Fedosyaning yoniga borib turdi. Boyadan beri bu voqeani kuzatib turgan Simonson buyruqlarni berib bo'lib, endi soyabon aravaga o'tirayotgan zabit yoniga keskin qadamlar bilan yurib bordi.

– Nojo'ya ish qildingiz, janob zabit, – dedi Simonson.

– Boring joyingizga, ishingiz bo'lmasin.

– Men sizga shuni aytib qo‘ymoqchi edim, aytdim, nojo‘ya ish qildingiz, – dedi Simonson quyuq qoshlari tagidan zabitning yuziga tikilib qarab.

Zobit Simonsonga parvo qilmay:

– Tayyormisiz? Turkum, qadam bos! – deb qichqirdi va izvoshchi askarning yelkasiga osilib aravaga chiqdi.

Mahbuslar to‘dasi cho‘zilib yo‘lga tushdi, ikki tomonida zovur kavlangan, qalin o‘rmon o‘rtasidan o‘tgan, pilchillab ketgan yo‘ldan yurib ketdi.

III

So‘nggi olti yil ichida shaharda aysh-ishrat, buzuqlik ichida yengil hayot kechirgan, avaxtada ikki oy jinoiy mahbuslar orasida yashagan Katyushaga siyosiy mahbuslar orasidagi hozirgi hayoti (ularning juda og‘ir sharoitda bo‘lishlariga qaramay) juda yaxshi ko‘rinardi. Yaxshi ovqatlanib, kuniga yigirma-o‘ttiz chaqirim piyoda yurish, ikki kun yurib bir kun dam olish uning kuchiga kuch qo‘shti; yangi sheriklari bilan suhbatlashish Maslovaga hayotning shunday yaxshi tomonlarini ochib berdiki, ilgari bu to‘g‘rida uning hech qanday tushunchasi yo‘q edi. Uning tili bilan aytganda, hozir o‘zi birga ketayotgan ajoyib odamlarni tanish u yoqda tursin, yorug‘ dunyoda bunday odamlar ham borligini xayoliga keltirmasdi.

– Kesib yuborishdi, deb yig‘lab yuribman-a, – derdi u. – O‘la-o‘lgunimcha Xudoga shukur qilishim kerak. Ikki dunyoda bilmaydigan narsalarimni bilib oldim.

Maslova bu odamlarni yetaklovchi maqsadga osongina tushunib oldi, xalq ichidan chiqqan odam bo‘lgani uchun ularga xayrixoh edi. Katyusha bu odamlarning xalq uchun xo‘jayinlarga qarshi borayotganlarini tushundi; bu odamlarning o‘zları xo‘jalardan chiqib, xalq uchun butun kayf-safodan voz kechib, ozodliklari va hayotlarini xalq yo‘lida qurban bergenlari ularni qadrlashga, ularga qoyil qolishga majbur qilardi.

Katyusha barcha yangi o‘rtoqlariga qoyil qolgan edi; lekin hammadan ko‘ra Marya Pavlovnaga qoyil edi. Yo‘q, Katyusha Marya Pavlovnaga qoyil qolish bilangina kifoyalanmay, uni bosh-qacha bir zo‘r hurmat bilan, jon-tani bilan sevgan edi. Badavlat

general oilasidan chiqqan, uch tilda gaplashadigan shu go'zal qizning o'zini oddiy bir ishchi ayol kabi tutishi, davlatmand akasi yuborib turgan narsalarning hammasini boshqalarga berishi, ust-boshiga parvo qilmay, oddiygina emas, hatto qashshoqlarcha kiyinishi Katyushani hayratda qoldirgan edi. Mana shu xislati – tannozlikni bilmasligi – Maslovani juda hayron qoldirardi, maftun etardi. Maslova Marya Pavlovnaning o'zi chiroyli ekanini bilishini, buning o'ziga hatto xush yoqishini payqagan edi, lekin Marya Pavlovna husnining erkaklarga ta'sir etishidan sevinish u yoqda tursin, hatto sevish-sevilish degan narsadan nafratlanar, hurkar edi. Uning bu xususiyatini bilgan erkak o'rtoqlari ko'ngillarida unga intilish his etsalar-da, buni ma'lum qilishga jur'at etmas va u bilan erkak o'rtoqlaridek muomala qilishga urinardilar. Ammo notanish erkaklar ko'pincha unga shilqimlik qilardilar. Bunday kezlarda uni jismoniy kuchi qutqazib qolardi, u o'z kuchi bilan maqtanardi. «Bir kuni, – deb kula-kula hikoya qilib bergandi u, – ko'chada allaqanday bir janob menga yelimdek yopishib olsa bo'ladimi. Jahlim chiqib, uni ushlab shunday silkitdimki, yuragi taka-puka bo'lib qochib qoldi».

O'zining aytishiga qaraganda, Marya Pavlovna bolalik chog'idanoq boylar hayotidan nafratlangan, oddiy odamlarning turmushini yaxshi ko'rgani uchun inqilobchi bo'lgan. Bolaligida mehmonxonada o'tirmay xizmatkorlar xonasida, oshxonada, otxonada o'ralishib yurgani uchun ko'p gap eshitgan ekan.

– Oshpaz xotinlar, izvoshchilar orasida ko'nglim ochilardi, o'z odamlarimiz, bek va xonimlar ichida zerikardim, – deb hikoya qilardi u. – Keyin oqni qoradan ajratadigan bo'lganimda hayotimiz juda yaramas ekanini tushundim. Onam yo'q edi, otamni yomon ko'rardim. Shunday qilib, o'n to'qqiz yoshimda bir dugonam bilan uydan boshimni olib chiqib ketdim va fabrikaga ishchi bo'lib kirdim.

Fabrikadan keyin u qishloqda yashagan, keyin shaharga ko'chib o'tgan va yashirin bosmaxona joylashgan uyda qamoqqa olinib, katorgaga hukm etilgan. Bu haqda Marya Pavlovna hech qachon o'zi gapirib bergen emasdi, lekin Katyusha buni boshqalardan eshitgandi: uyni tintuv paytida, qorong'ida inqilob-

chilardan biri o‘q uzgan, Marya Pavlovna o‘qni men uzdim, deb bo‘yniga olgani uchun katorgaga hukm etilgan.

Katyusha uni taniganidan buyon qayerda bo‘lmasin, har qanaqa sharoitda ham biron marta bo‘lsin, o‘zini o‘ylaganini ko‘rmagan edi. Qachon qaramasin, Marya Pavlovna birovlarning g‘amida bo‘ladi, ozmi-ko‘pmi yordam berish tashvishida yuradi. Marya Pavlovnaning hozirgi o‘rtoqlaridan biri, Novodvorov u to‘g‘rida hazillashib, xayrli ish qilishni o‘ziga hunar qilib olgan, derdi. Haqiqatan ham shunday edi. Ovchining dardi ilvasin bo‘lganidek, uning istagi bir bahona bilan birovlargacha xizmat qilishdan iborat edi. Mana shu ish unga odat bo‘lib qolgan, hayotining mazmunini tashkil etgan edi. Marya Pavlovnaga bu ishlar shunday odat bo‘lib qolgandiki, uni taniganlarning hammasi buni ortiq qadrlamas, balki talab etardilar.

Maslova ular to‘dasiga ko‘chirilganda Marya Pavlovna undan jirkangan, nafratlangan edi. Katyusha buni sezdi, lekin keyin u Marya Pavlovnaning o‘z nafratini yengib, unga nisbatan mehribon va g‘amxo‘r bo‘lganini ham sezdi. Shu ajoyib odamning mehribonligi va g‘amxo‘rligi Maslovaga shu qadar qattiq ta’sir qildiki, Katyusha Marya Pavlovnaning qarashlarini beixtiyor o‘zlashtirib, beixtiyor unga taqlid qila boshladи, butun qalbi bilan unga berildi. Katyushaning shu sadoqatli muhabbatni Marya Pavlovnaga ta’sir qildi, u ham Katyushani yaxshi ko‘rib qoldi.

Bu ikki ayolni yanada yaqinlashtirgan jihat ularning ikkovining ham jinsiy muhabbatga bo‘lgan nafrati edi. Ularning biri shu muhabbatning butun dahshatlarini boshidan kechirgani uchun ham undan nafratlanardi, ikkinchisi esa uni boshidan kechirmagani holda, unga qandaydir tushunib bo‘lmas, shu bilan birga, dahshatli va insonlik sharafiga isnod keltiradigan narsa deb qaragani uchun nafratlanardi.

IV

Marya Pavlovna Maslovani o‘z ta’siri ostiga olgan odamlardan biri edi. Maslova Marya Pavlovnani jonidan ortiq sevgani uchun uning ta’siriga berilgandi. Unga ta’sir ko‘rsatgan ikkinchi kishi Simonson edi. Simonson Maslovani yaxshi ko‘rgani uchun ham Katyusha uning ta’siri ostiga tushib qoldi.

Hamma odamlar qisman o‘z aqli bilan, qisman birovning aqli bilan yashaydi, ish tutadi. Odamlarning bir-biridan asosiy farqi ham ularning o‘z aqli yoki birovning aqli bilan yashashiga bog‘liq. Ba’zi odamlar o‘z fikrlarini zehniy mashq uchun qurol deb biladilar, aql-idroklar harakatlantiruvchi qayishi olingan mashina g‘ildiraklariga o‘xshab qoladi, qiladigan ishlarida birovlarning fikriga – urf-odatga, rivoyatlarga, qonunga bo‘ysunadilar; boshqalar esa o‘z aql-idroklarini o‘zlarining butun faoliyatlarini vujudga keltiruvchi asosiy kuch deb hisoblab, deyarli har doim aql-idroklarining talabiga qulq soladilar va shunga itoat qiladilar. Faqat ahyon-ahyondagina, o’shandayam tanqidiy mulohazadan keyin, boshqalarning qaroriga bo‘ysunadilar. Simonson ana shunday odam edi. U hamma narsani aql-idrok yo‘li bilan yechar, qaror qilgan narsani amalga oshirmay qo‘ymasdi.

Gimnazistik chog‘idayoq sobiq intendant* to‘ra bo‘lgan otasining topgan davlati halol yo‘l bilan topilmaganini anglagan va otasiga butun davlatini xalqqa berish kerakligini aytgan. Otasi uning gapiga kirish u yoqda tursin, urishib bergandan keyin Simonson uyidan bosh olib chiqib ketgan va otasining mablag‘idan foydalanmay qo‘yan. Butun falokat xalqning jaholatda qolganidan bo‘lyapti, deb o‘ylagan. Simonson universitetni bitirgach, narodniklar bilan topishib, qishloqda o‘qituvchilik qila boshlagan va o‘quvchilari bilan dehqonlarga o‘zi adolatdan deb bilgan narsalarini targ‘ib qila boshlagan, yolg‘on hisoblaganlarini inkor etgan.

Uni qamoqqa olib, sud qilganlar.

Sud paytida u, meni sud qilishga sudyalarining haqlari yo‘q, degan qarorga kelgan va bu fikrini aytgan. Uni Arxangelsk gubernasiga surgun qilganlar. U yerda Simonson o‘ziga butun faoliyatining mazmunini tashkil etgan diniy nazariya tuzadi. Bu diniy nazariya dunyoda hamma narsa jonlidir, jonsiz narsa yo‘q, biz jonsiz deb hisoblagan narsalarning hammasi buyuk jonli jismning bir qismigina bo‘lib, biz uni qamrab ololmaymiz, degan fikrdan iborat edi. Inson shu katta jismning bir qismi bo‘lgani uchun ham uning vazifasi shu organizmning va uning barcha jonli jismlarining yashashi uchun yordam berishdan iborat. Shuning

* *Intendant* – harbiy qismlarda xo‘jalik ishlarini boshqaruvchi xodim.

uchun ham u jamiki tirik jonni qirishni jinoyat deb hisoblar: urushga, qatl etish va faqat odamnigina emas, hatto hayvonlarni ham o'ldirishga qarshi edi. Nikoh to'g'risida ham uning o'z nazariyasi bor edi, bu nazariyaga ko'ra, odamlarning ko'payishi insonning eng keyingi vazifasi, asosiy vazifasi esa hozir mavjud bo'lган tirik jonlarga xizmat qilishdan iborat edi. Qonda fagotsitlarning* mavjud bo'lishi shu fikrni tasdiqlaydi, deb o'yldi. Uning fikricha, bo'ydoqlarning ham vazifasi fagotsitlarning vazifasiga o'xshardi, ularning vazifasi organizmning zaif, kasal qismlariga yordam berishdan iborat edi. Simonson yigitlik chog'ida fahshga berilgan bo'lsa-da, shu qarorga kelganidan buyon o'z bilganicha hayot kechira boshladi. U o'zini ham Marya Pavlovna kabi dunyoviy fagotsit deb hisoblardi.

Uning Katyushaga bo'lган muhabbatи bu nazariyaga xalaqit bermas edi. Ruhiy ishq zaiflarga yordam berish ishiga xalaqit bermaydi, aksincha, kishini ruhlantiradi, deb o'ylagan Simonson Katyushani sof muhabbat bilan sevar edi.

Biroq axloqiy masalalarni o'z bilganicha hal qilganiday, amaliy masalalarning ham ko'p qismini o'z bilganicha hal qilardi. Har qanday amaliy ish uchun unda nazariya tayyor edi: necha soat ishlash kerak, qancha dam olish lozim, qanday ovqatlanish, pechni qanday yoqish, uyni qanday yoritish kabi masalalarning ham alohida qoidalari bor edi.

Shu bilan birga, Simonson odamlar orasida juda tortinchoq va kamtar edi. Ammo bir qarorga keldimi, hech qanday kuch uni qaytarolmasdi.

Maslovaga muhabbat qo'ygani uchun bu odamning unga nisbatan ta'siri zo'r edi. Maslova ayollarga xos tuyg'u bilan tez orada buni payqab oldi va mana shunday ajoyib odamda muhabbat uyg'otolgani uchun ko'ngli ko'tarilib ketdi. Nexlyudov oljanoblik qilib va o'tgan ishlar tufayli unga uylanmoqchi edi; ammo Simonson esa uni hozir qanday bo'lsa, shundayligicha sevar, ko'ngliga yoqqani uchun sevardi. Bundan tashqari, Katyusha Simonson uni boshqa xotinlardan farq qiladigan ajoyib, yuksak axloqiy fazilatlar egasi deb hisoblayotganini his qilardi. Katyusha Simonsonning unga

* *Fagotsit* – yot narsalar va bakteriyalarni yutib, hazm qilib yuboradigan hujayra.

qanday xislatlarni nisbat berayotganini yaxshi bilmas, uni noumid qilmaslik uchun o‘zi tasavvur eta oladigan eng yaxshi xislatlarni orttirishga tirishardi. Bu hol uni imkonli boricha yaxshi bo‘lishga savq etardi.

Bu voqealarda boshlangan edi. O‘shanda siyosiy mahbuslar bilan uchrashuv vaqtida Katyusha qovog‘i soliq bu kishining quyuq qoshlari ostidagi moviy ko‘zlarini unga tikib turganini payqadi. Katyusha o‘shandayoq bu odamning boshqachaligini, unga boshqacha qarayotganini sezdi. Bundan tashqari, Katyusha sochlari hurpayib, qoshlari chimirilib turgani uchun vajohati qahrli tus olgan bu kishining ko‘kish ko‘zlarini bolalarcha muloyim va sof ekanini ko‘rgan edi. Keyin Tomskda uni siyosiy mahbuslar guruhiiga ko‘chirganlarida Katyusha bu odamni yana uchratdi. Ikkovi bir-biriga bir og‘iz ham gapirmagan bo‘lsa-da, ko‘zlarini bir-birlarini eslarida saqlaganlari va bir-birlariga zarur ekanlarini gapirib turar edi. Keyinchalik ham ular orasida jiddiyroq gap bo‘lmadi, lekin shunga qaramay, Simonson uning oldida gapirarkan, uning so‘zlarini Maslovaga qaratilganini, iloji boricha tushunarli qilib, uning uchun gapirayotganini his qilardi. O‘rtalaridagi yaqinlik Simonsonning jinoiy mahbuslar bilan piyoda yo‘lga tushganidan boshlandi.

V

Nijniydan Permgacha Nexlyudov Katyushani faqat ikki marta: bir safar Nijniyda mahbuslar simto‘r tortilgan barjaga o‘tirmaslaridan oldin, ikkinchi safar turma idorasida ko‘rishga muvaffaq bo‘ldi. Shu ikki uchrashuvda Katyusha sir boy bermay tumtayib turardi. Nexlyudovning, ahvolingiz qalay, biron narsa kerakmasmi, degan savollariga to‘g‘ri javob bermay, tortinib, uning nazarida ilgarigi adovat bilan o‘pkalab javob qaytargandek bo‘lardi. Shu kunlarda erkaklarning shilqimligi Katyushaning ta’bini xira qilgan, bu hol Nexlyudovni qiynar edi. Daryodan o‘tish paytida ana shu buzuq og‘ir sharoit ta’siri ostida Katyusha yana avvalgi ahvoliga, umidsizlikka tushib qolmasa edi, deb qo‘rqardi. Bunday paytlarda Katyusha Nexlyudovdan achchiqlanar, ko‘p chekar, g‘amni unutish uchun sharob icha boshlardi. Lekin Nexlyudov unga hech qanday yordam berolmasdi. Chunki yo‘lga chiqqandan keyingi dastlabki kunlar Maslova bilan ko‘rishishning ilojini topolmagandi.

Maslovaning siyosiy mahbuslar orasiga ko'chirilganidan keyin esa shubhalarining noo'rinligini anglagan, shu bilan birga, har uchrashuvida unda ruhiy o'zgarishlar bo'layotganini ko'rgan edi. Nexlyudov Katyushada shunday o'zgarishlar yuz berishini ko'pdan buyon chin ko'ngildan tilar edi. Tomskdag'i birinchi uchrashuvda Katyusha yana yo'lga chiqish oldidagi kabi kayfiyatda edi. U Nexlyudovni ko'rib qovog'ini solib ham olmadi, xijolat tortmadi ham, aksincha, soddadillik bilan quvonib qarshi oldi, qilgan yaxshiliklari uchun, ayniqsa, mana shu hozirgi tanishlari orasiga ko'chirgani uchun minnatdorlik bildirdi.

Ikki oy etapda yurganida unda yuz bergen o'zgarish tashqi qiyofasida ham aks etgan edi. Maslova ozib, qorayib ketgan, qarigandek ko'rinardi; chakkalarida, og'zi atrofida ajinlar paydo bo'lgan edi. Endi u sochini avvalgidek peshonasiga tushirib qo'ymas, boshiga ro'mol tang'ib yurardi. Endilikda uning kiyimboshida ham, soching oroyishida ham, muomalasida ham avvalgidek satanglik yo'q edi. Maslovadagi mana shu yuz bergen va yuz berayotgan o'zgarishlar Nexlyudovda ayniqsa quvонchli his uyg'otardi.

Endi u Maslovaga nisbatan ilgari hech qachon sezmagan tuyg'ular his etardi. Bu tuyg'u na uning ilk shoirona muhabbatiga, na keyingi hissiy ishqiga va na suddan so'ng unga uylanishga ahd qilgan paytida o'talgan burch va xudpisandlik hislariga sira o'xshamas edi. Bu his – u birinchi marta turmada Katyusha bilan uchrashganida, keyin kasalxonadagi feldsher voqeasidan so'ng (uning nohaqligi keyin aniqlandi), jirkanish hissini yengib, gunohini kechirganidan keyin paydo bo'lgan oddiy rahm-shafqat hissi edi; bu xuddi o'sha hisning o'zginasi edi, biroq shu farq bilanki, ilgari bu his vaqtincha bo'lsa, endi doimiy bo'lib qolgandi. Nexlyudov endi nimani o'ylamasin, nima qilmasin, faqat Katyushagagina emas, balki barcha insonlarga rahm-shafqat hissi bilan to'lib-toshgan edi. Bu his Nexlyudov qalbida ilgari yuzaga chiqish uchun yo'l topmagan, endilikda barcha duch kelgan kishilarga atalgan muhabbat bulog'ini ochib bergandek edi.

Safar davomida Nexlyudov shunday bir hayajonli holatda ediki, u hamma odamlarga, aravakashdan tortib konvoy askarigacha, ishi tushib turgan turma boshlig'idan tortib gubernatorgacha g'amxo'r va mehribon bo'lib qoldi.

Bu orada Nexlyudov Maslovaning siyosiy mahbuslar to‘piga o‘tkazilgani tufayli, ko‘pgina siyosiy mahbuslar bilan tanishdi. Boshda siyosiy mahbuslar Yekaterinburgda bitta katta kamerada juda erkin holda saqlangan paytda, keyin yo‘lda Maslova besh erkak va to‘rt xotin orasiga qo‘shib qo‘yilgan paytida tanishgan edi. Nexlyudovning surgun etilgan siyosiy mahbuslar bilan bunday yaqinlashuvi uning mahbuslarga nisbatan bo‘lgan fikrini tamomila o‘zgartirdi.

Rossiyada inqilobiy harakat boshlangan paytdan beri, ayniqsa, 1-mart voqeasidan keyin Nexlyudov inqilobchilarni yomon ko‘rib qolgan, ulardan ixlosi qaytgan edi. Nexlyudovni ulardan nafratlantiradigan narsa, avvalo, inqilobchilarning qattiqqo‘lligi, hukumatga qarshi kurash usullarining yashirinligi, asosan, ularning shafqatsizlarcha qotillik qilishlari edi. Bulardan tashqari, Nexlyudov inqilobchilarning hammasiga xos bo‘lgan xudpisandlik xususiyatlari uchun ham ularni yomon ko‘rardi. Ammo ularni yaqindan tanigandan keyin, hukumat tomonidan ko‘pincha begunohdan-begunoh jazolanganlarini bilgandan keyin esa Nexlyudov ularning hozirgidan boshqacha bo‘lishlari mumkin emasligini anglatdi.

Jinoiy javobgar deb ataluvchilarga beriladigan azob-uqubatlar naqadar mudhish va bema’ni bo‘lmasin, sudgacha va suddan keyin ham ularga nisbatan, har holda, qonunga yaqinroq muomalada bo‘linardi; ammo siyosiy mahbuslarga kelganda esa bu ham yo‘q edi. Buni Nexlyudov Shustova va yana anchagina yangi tanishlarining ishidan qiyos olib o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi. To‘rga tushgan baliqlarga qanday munosabatda bo‘lsalar, bu odamlarga nisbatan ham shunday muomalada bo‘lardilar: to‘r qirg‘oqqa tortib chiqarib, yaroqlilari, yiriklari terib olinadi, maydalariga parvo qilinmaydi, ular qirg‘oqda qolib, o‘lib ketaveradi. Shu zayil, aybdor bo‘lish u yoqda tursin, hukumatga zararli bo‘lolmaydiganlardan yuzlab kishilarni tutib keltirishar va ularni yillab turmalarda saqlar edilar. Bu yerda esa ular silga chalinar, aqdan ozar yoki o‘zlarini o‘zlar o‘ldirardilar; ularni bo‘shatib yuborishga sabab topilmagani uchungina chiqarishmas, qo‘llari ostida, turmada bo‘lsalar, tergov paytida biron masalani hal qilishda foydalari tegib qolishlari mumkin edi. Mana shularning, hatto hukumat nuqtai nazaridan qaraganda ham, ko‘pincha begunoh sanalgan bu odamlarning

taqdiri jandarm, politsiya zobiti, ayg'oqchi, prokuror, tergovchi, gubernator yoki vazirning istagiga, kayfiyatiga bog'liq edi. Shunaqangi to'ra zerikib qolsa yoki o'zini ko'rsatishni istasa, odamlarni qamoqqa ola boshlaydi, o'zining yoki boshliqlarining kayfiyatiga qarab qamoqda olib turadi yoki bo'shatib yuboradi. Eng yuqori martabadagi boshliq ham o'zini ko'rsatmoqchi bo'lsa, vazir bilan qanday aloqada bo'lishiga qarab – bu odamlarni yo dunyoning narigi boshiga surgun qilib yuboradi, yo bir kishilik kamerada qamoqda tutadi yoki o'limga hukm qiladi, yoxud biron oyimchaning iltimosiga ko'ra bo'shatib yuboradi.

Siyosiy mahbuslar bilan xuddi urushdagi kabi muomalada bo'ladilar, ular ham tabiiy, o'zlariga qarshi iste'mol qilingan vositalarni qo'llardilar. Afkor omma harbiylarning qilgan ishlarini jinoyatligini yashiribgina qolmay, shu ishlarni qahramonlik deb ko'rsatgandek, siyosiy mahbuslar ham o'z to'garaklaridagi kishilarning fikri bilan yashardilar. Natijada ular ozodlikdan, hayotdan va inson uchun eng qimmatli narsalardan mahrum bo'lish xavfi ostida qilgan mudhish ishlarini yomon deb hisoblamas, aksincha, shavkatli ish deb bilardilar. Birovga yomonlik qilish u yoqda tursin, hatto jonivorlarning azob chekishini ko'rishga toqati bo'limgan mo'min-qobil odamlarning odam o'ldirishga xotirjamgina tayyorgarlik ko'rishlari, ba'zi vaqtarda qotillikni o'z-o'zini himoya qilish vositasi va umumning baxt-saodati kabi oliv maqsadga erishish yo'lidagi qonuniy vaadolatli qurol deb hisoblashlari kabi g'alati holning maydonga kelishini Nexlyudov shu bilan izohlardi. Hukumatning ularga zo'r e'tibor berishi, ularni og'ir jazoga tortishi siyosiy mahbuslarda o'z ishlariga, buning natijasida o'zlariga nisbatan yuksak fikr tug'dirardi. O'z boshlaridan kechirayotgan azob-uqubatlarni yengish uchun o'zlar haqida mana shunday yuksak fikrda bo'lishlari kerak edi.

Ular bilan yaqindan tanishgach, Nexlyudov, ba'zi odamlar o'ylagandek, ular yoppasiga jinoyatchi emas, boshqalarning o'yланicha yoppasiga qahramon ham emas, balki oddiy odamlar ekaniga ishonch hosil qildi. Hamma joydagidek, ular orasida yaxshi odamlar ham, yomon odamlar ham, o'rtacha odamlar ham bor edi. Ular orasida mavjud yovuzlik bilan kurashishni o'zlarining burchlari deb bilib inqilobchi bo'lganlar bor edi;

lekin oralarida xudbinlarcha shuhratparastlik bilan bu yo'lni tanlaganlar ham yo'q emasdi; ko'pchilikni esa serg'ayrat yoshlarga xos hislar – xavf-xatar, tahlika va hayot bilan o'ynashish nash'asi inqilobga jalb etgan edi, urush paytida Nexlyudov shunday hollarni ko'rgan edi. Inqilobchilarning oddiy odamlardan farqlari, ustunligi shunda ediki, ular orasida axloqiy talab oddiy odamlar orasidagidan ko'ra yuqoriqoq edi. Ular orasida o'zini tiya bilish, qanoatli, rostgo'y, beg'araz bo'lish hamda umumiylis uchun hamma narsasini, hatto jonini fido qilish shart edi. Shuning uchun ham bu odamlar orasidagi o'rtadan yuqori saviyadagi kishilar undan ancha yuqori bo'lib, yuksak axloq egalari edilar; o'rtadan past saviyadagilar esa undan bir qadar past, yolg'onchi, mug'ombir, shu bilan birga, xudpisand va mutakabbir odamlar edi. Shu tariqa, Nexlyudov yangi do'stlarining ba'zilarini hurmat qilish bilangina kifoyalanmay, ularni chin ko'ngildan yaxshi ko'rib qolgan, boshqalariga esa beparvo edi.

VI

Katyusha qo'shib qo'yilgan guruh bilan birga ketayotgan, katorgaga surgun qilingan sil yigitni – Krilsovni Nexlyudov ayniqsa yaxshi ko'rib qolgan edi. Nexlyudov u bilan Yekaterinburgda tanishgan, keyin yo'lida bir necha bor uchrashib suhbatlashgan edi. Yoz kunlaridan birida qo'nib dam olish paytida Nexlyudov kechgacha u bilan birga bo'ldi. Shunda gapdan gap chiqib, Krilsov qanday qilib inqilobchi bo'lganini so'zlab berdi. Uning turmagacha bo'lgan hayoti juda qisqa edi. Uning otasi janubiy gubernalardan birida eri bo'lgan badavlat zamindor ekan, u yosh bolalik chog'idayoq otasi o'lib ketgan. U yolg'iz o'g'il bo'lib, onasi qo'lida tarbiya topgan. U gimnaziyada ham, universitetda ham yaxshi o'qigan, matematika fakultetining birinchi fan nomzodi bo'lib tugatgan. Unga universitet huzurida qolib, chet elga borishni taklif etishgan. Lekin u paysalga solgan. Uning sevgan qizi bo'lgan, o'sha qizga uylanib, zemstvoda ishslashni niyat qilgan. Ko'p narsani istagan-u, lekin hech qaysi biriga yuragi chopmagan. Shu orada universitetda birga o'qigan o'rtoqlari umum ishi uchun undan pul so'rashgan. Krilsov shu umum ishining u vaqtarda o'zi zarracha qiziqmagan inqilobiy ish ekanini bilgan va o'rtoqlik hissiga berilib hamda qo'rqiapti,

deb o'ylashmasin tag'in, degan xayol bilan pul bergen. Pul olganlar qo'lga tushishgan, yonlaridan pulni Krilsov berganini ko'rsatuvchi xat chiqqan; uni qamoqqa olishgan, avval politsiya qismida tutib, keyin turmaga solishgan.

— Meni qamashgan turmaga, — deb hikoya qilardi Krilsov Nexlyudovga (ko'kragi ichiga botib ketgan Krilsov baland so'rida tizzasiga tirsagini qo'yib o'tirar, chaqnab turgan aqli, muloyim, chiroyli javdiragan ko'zлari bilan Nexlyudovga qarardi), — shu turmada mahbuslarni uncha qattiq tutishmasdi: devor dukillatib gaplashardik, yo'lakda aylanib yurardik, suhbatlashardik, oziq-ovqatlarimizni baham ko'rardik, hatto kechqurunlari jo'r bo'lib qo'shiq aytardik. Ovozim yaxshi edi. Shunday. Oyimni demasam — oyim juda kuyib ketdi — turmada turish menga qaytaga yaxshi va juda maroqli edi. O'sha yerda men Petrov degan mashhur odam (u keyin qal'ada o'zini oyna bilan kesib o'ldirgan) va yana boshqa inqilobchilar bilan tanishdim. Lekin inqilobchi emasdum. Ulardan tashqari, kameramdag'i yana ikki odam bilan tanishdim. Ular bir ish uchun, polyak xitobnomalari tarqatgani uchun qamalgan va temiryo'lga olib borilayotgan paytalarida konvoy qo'lidan qochishga uringanlari uchun kesilgan edilar. Ularning biri polyak Lozinskiy edi, ikkinchisi — yahudiy Rozovskiy. Shunday. Rozovskiy juda yosh edi. U, yoshim o'n yettida, derdi-yu, lekin ko'rgan odam o'n beshdan ortiq demasdi. Oriqqina, ushoqqina, qora ko'zлari yonib turar, serg'ayrat va barcha yahudiylar singari musiqaga qobiliyatli edi. Rasta bo'lsa ham juda yaxshi ashula aytardi. Ha. Mening ko'z oldimda ikkovini sudga olib bordilar. Ikkovini ertalab olib ketishdi. Kechqurun qaytib kelishdi va ikkovini o'limga hukm etishganini aytishdi.

Hech kim buni kutmagan edi. Ularning gunohi arzimas edi — konvoydan qochishga urinishgan, hech kimni yarador ham qilishmagan. Rozovskiy kabi bir go'dakni qatl qilish mumkinligiga ishonish qiyin edi. Hammamiz — turmadagilarning hammasi, qo'rqtish uchun shunday qilinyapti, hukm bekor qilinadi, deb o'yladik. Avvaliga hayajonlandik, keyin tinchib hayotimiz bir maromda davom etdi. Bir kuni kechqurun kameram eshigi yoniga qorovul keldi-da, shipshitib duradgorlar kelganini, dor qurayotganlarini aytdi. Avvaliga tushunmadim: nima deyapsan? Qanaqa dor? Ammo qorovul chol shunday hayajonlangandiki, basharasiga qarab, bu

dor o'sha ikki o'rtog'imiz uchun qurilayotganini tushundim. Devorni dukillatib o'rtoqlarimiz bilan gaplashmoqchi bo'ldim-u, lekin o'shalar eshitib qolishmasa edi, deb cho'chidim. O'rtoqlarimiz ham jim edi. Hamma xabardor bo'lsa kerak, yo'laklar va kameralar butun oqshom suv quygandek jimjit edi. Hech qaysimiz devor dukillatmasdik, qo'shiq aytmasdik. Soat o'narda qorovul yana oldimga keldi va Moskvadan jallod oldirib kelishganini aytdi. Shunday dedi-yu, nari ketdi. Men uni chaqira boshladim. To'satdan Rozovskiy kamerasidan turib menga: «Nima gap? Nega chaqiryapsiz?» deb qichqirdi. Men, qorovul menga tamaki olib kelgan edi, degan mazmunda gap aytdim. Lekin u go'yo tushunib turgandek, mendan nega qo'shiq aytmaganimizni, nega devor dukillatib gaplashmaganimizni so'ray boshladi. Unga nima deb javob qilganimni bilmayman, u bilan ortiq gaplashmaslik uchun nari ketdim. Shunday. Mudhish kecha bo'ldi. Tuni bilan qulog'imni ding qilib o'tirdim. To'satdan, azonga yaqin yo'lak eshigi ochilib, bir talay odam kelayotganini eshitdim. Sakrab turib, darcha yoniga bordim. Yo'lakda lampa yonib turardi. Birinchi bo'lib mutasaddi o'tib ketdi. Semizgina, aftidan, o'ziga bino qo'ygan, qat'iy kishi edi. Rangida rang qolmabdi: bo'zdek oqarib, vahima bosib, munkayib qolibdi. Uning ketidan qovog'i soliq, qiyofasi shiddatli noibi o'tdi, undan keyinda qorovul. Mening eshigim yonidan o'tib, qo'shni kamera oldida to'xtashdi. Noibning g'alati tovush bilan: «Lozinskiy, turing, toza kiyim kiying», degani qulog'imga kirdi. Shunday. Keyin eshikning g'ijillab ochilganini va ularning ichkari kirishganini eshitdim. So'ogra Lozinskiyning oyoq tovushlari eshitildi: u yo'lakning narigi tomoniga o'tdi. Men faqat mutasaddini ko'rardim. Rangi o'chib, tugmalarini goh qadab, goh yechib, yelkasini qisib qo'yardi. Shunday. To'satdan bir narsadan cho'chiganday tisarildi. Lozinskiy uning oldidan o'tib, mening eshigim oldiga keldi. Chiroyli yigit edi. Bejirim polyak tipi bo'ladi-ku: keng, to'g'ri peshona, ipakdek mayin, malla, jingalaksoch, go'zal, moviyko'z yigit. Shunaqangi sog'lom, xushro'y, guldek ochilgan yigit. U mening darcham oldida to'xtagani uchun butun yuzi yaqqol ko'rindiki. Rangi dokadek oqargan, yuzi so'lg'in edi. «Krilsov, papiroosing bormi?» Men endi uzatmoqchi bo'lib turgandim, lekin noib, kechikib qolishdan qo'rqqandek, apil-tapil portsigarini chiqardi va unga

uzatdi. Lozinskiy bitta papiros oldi, noib gugurt chaqib tutdi. U cheka boshladi va xayolga tolgandek ko'rindi. Keyin go'yo bir narsani eslagandek gapira boshladi: «Bu – ham beshafqatlik, hamadolatsizlik. Men hech qanaqa jinoyat qilganim yo'q». Men... Men ko'z uzolmay tikilib turardim, oppoq bo'yni qaltirab ketgandek bo'lди, u jimib qoldi. Shunday. Shu mahal yo'lakda Rozovskiyning yahudiylarga xos ingichka ovoz bilan allanima deb qichqirayotgani eshitildi. Lozinskiy papiros qoldig'ini tashladi va eshik yonidan ketdi. Darcha oldida Rozovskiy paydo bo'lди. Uning qora ko'zlarinam, bolalarnikiga o'xshash yuzi qizargan va terlagandi. U ham egniga ozoda kiyim kiygan, ishton shu qadar keng ediki, hadeb ikki qo'llab ko'tarib qo'yar va dir-dir qaltirardi. Rozovskiy ayanchli yuzini mening darchamga yaqinlashtirdi-da: «Anatoliy Petrovich, do'xtir menga kiyiko't qaynatib ichishni buyurgani rost-a? Kasalmandman, yana kiyiko't ichishim kerak», dedi. Hech kim javob bermadi. Rozovskiy goh menga, goh mutasaddiga savol nazari bilan qaradi. Shu gapi bilan nima demoqchi bo'lди, haligacha tushunmayman. Shunday. To'satdan noib jiddiy tus oldi, g'alati qilib chiyillab: «Bu nima maynavozchilik? Yur», deb qichqirdi. Rozovskiy o'zini nima kutayotganini tushunolmadi, shekilli, bir narsadan quruq qolgandek, yo'lak bo'ylab yugurib ketdi. Lekin keyin tixirlik qilib turib oldi – uning chinqiroq ovozini va yig'laganini eshitdim. G'ovur-g'uvur, oyoq tovushlari eshitildi. Rozovskiy chirqirar va yig'lardi. Keyin ovozlar uzoqlashdi, yo'lak eshigi jaranglab ketdi, keyin jimlik cho'kdi... Shunday. Shunday qilib, osib yuborishdi. Ikkovini arqon bilan bo'g'ib o'ldirishdi. Boshqa qorovul Lozinskiyning qarshilik ko'rsatmaganini, ammo Rozovskiy anchagacha oyog'ini tirab turib olganini, zo'r lab dor tagiga sudrab chiqib, bo'yniga sirtmoqni zo'r lab solganlarini so'zlab berdi. Shunday. Qorovul tentaknamo yigit edi. «Begin, menga buni dahshatlid deyishgandi. Qo'rqadigan joyi yo'q ekan. Osishgandan keyin ikkoviyam yelkasini manavinday qilib ikki marta qimirlatib qo'yishdi, – yelkalarining talvasali harakatini ko'rsatdi, – keyin jallod, sirtmoq yaxshi tortilsin, dedi, shekilli, oyoqlaridan tortdi, shu bilan tamom: ortiq qimirlashmadı», dedi.

«Qo'rqadigan joyi yo'q ekan», dedi Krilsov qorovulning so'zini takrorlab. U jilmaymoqchi bo'lgandi, lekin jilmayish o'miga ho'ngrab yig'lab yubordi,

Shundan keyin Krilsov og‘ir nafas olib, bo‘g‘ziga kelib tiqilgan yig‘ini yuta-yuta anchagacha jim qoldi.

– O‘sandan keyin inqilobchi bo‘lib ketdim. Shunday, – dedi u o‘zini tutib olib, so‘ngra sarguzashtini qisqagina hikoya qilib tugatdi.

Krilsov xalq ozodlik partiyasiga kirgan, hatto hukumatni o‘z ixtiyori bilan hokimiyatdan voz kechib, uni xalq qo‘liga topshirishga majbur etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan qo‘poruvchilik guruhining boshlig‘i bo‘lgan. Shu maqsad bilan u goh Peterburgga, goh chet elga, goh Kievga, goh Odessaga borgan va hamma yerda muvaffaqiyat qozongan. Qattiq ishongan bir odami uni qo‘lga tushirib bergen. Krilsovni qamoqqa olgan, sud qilganlar, ikki yil qamoqda tutib turgan, o‘limga hukm qilganlar va bu hukmni muddatsiz katorgaga almashtirganlar.

Turmada u silga chalinib qolgan. Endi, hozirgi sharoitda bir necha oydan ortiq yashamasligi ko‘rinib turardi. Buni uning o‘zi ham bilardi, lekin qilgan ishiga o‘kinmas, agar yana bir marta dunyoga kelsa, o‘z umrini shu ishga – o‘sha dahshatli tartibni buzishga sarf qilajagini aytardi.

Shu odamning boshidan kechirganlari va u bilan yaqinlashish Nexlyudovga ilgari tushunmagan narsalarni anglatib berdi.

VII

Etapdan chiqayotganda konvoy zobiti bilan mahbuslar o‘rtasida bola tufayli janjal chiqqan kuni karvonsaroyda tunagan Nexlyudov kech uyg‘ondi va guberniya markaziga yubormoqchi bo‘lgan xatlarini yozib uzoq o‘tirib qolgani uchun karvonsaroydan odatdagidan ko‘ra kechroq chiqdi. Bu gal u har vaqttagidek mahbuslarga yo‘lda yetib olmadi, balki mahbuslar to‘xtab o‘tadigan bekatga qosh qoraygan paytda yetib bordi. Haddan tashqari yo‘g‘on, oppoq bo‘yinli, semiz-baqaloq beva xotinning karvonsaroyida kiyimlarini quritib olib, qator-qator ikonalar, suratlar bilan bezalgan ozoda mehmonxonada choy ichib olgach, Nexlyudov Maslova bilan uchrashish uchun zabitdan ijozat olish maqsadida etap joylashgan hovliga qarab ketdi.

O‘tgan bekatlarning hammasida konvoy zabitlari o‘zgarib tursalar hamki, hech qaysi biri Nexlyudovni etap joylashgan

binoga kiritmagan edilar. Shunday qilib, u Katyushani bir haftadan ortiq ko`rmagan edi. Turma boshliqlaridan bir kattakoni shu yo`ldan o`tib ketishi kerak, degan xabarni eshitib konvoy zabitlari juda qattiq turib olgandilar. Endilikda o`sha boshliq mahbuslar to`xtab o`tadigan bekatlarga qayrilib ham qaramay o`tib ketgan edi. Shuning uchun ham Nexlyudov, ertalab mahbuslar to`dasini qabul qilib olgan konvoy zobiti avvalgi zabitlar kabi mahbuslar bilan uchrashishga ijozat berar, deb o`ylardi.

Karvonsaroy bekasi qishloqning narigi boshidagi bekatga borish uchun o`z aravasini bermoqchi bo`lgan edi, lekin Nexlyudov piyoda borishni afzal ko`rdi. Yangi moylangan etigidan qora moy hidi kelib turgan xizmatkor, yag`rindor yigit Nexlyudovni kuzatib qo`yadigan bo`ldi. Osmondan tuman tushib turar, oqshom shu qadar qorong`i ediki, derazalardan yorug` tushmay turgan yerda yigit ikki-uch qadam nari ketsa, Nexlyudov uni ko`rmay qolar, faqat etigi bilan shilp-shilp loy kechayotganini eshitardi, xolos.

Maydondagi cherkov va derazalaridan yorug` tushib turgan qator-qator uylar yonidan, uzun ko`chadan o`tib, Nexlyudov kuzatuvchi yigit ketidan qishloqning bir chekkasiga, zim-ziyo qorong`ilikka kirdi. Lekin ko`p o`tmay bu qorong`ilikda ham bekat oldida yonayotgan fonarlarning nurlari tuman ichida g`ira-shira ko`rina boshladi, borgan sayin yorug`lashib bordi; to`sinq yog`ochlari, soqching qorayib turgan gavdasi, yo`l-yo`l ustun va budka ko`rina boshladi. Soqchi yaqinlashib keluvchilarni odatdagidek: «Kim u?» – deb qarshi oldi va begona ekanlarini bilib, shu qadar qattiq turib oldiki, ularning to`sinq oldida turishlariga ham ruxsat bergisi kelmadi. Lekin Nexlyudovning kuzatuvchisi soqching qattiq turishiga parvo qilmadi.

– Voy-buy, jahlingni qara-yu sening! – dedi yigit unga. – Kattakoningni chaqir, poylab turamiz.

Soqchi javob qaytarmay, eshikka qarab allanima deb qichqirdi va to`xtab, yag`rindor yigitning fonar yorug`ida Nexlyudovning etigiga yopishib qolgan loyni cho`p bilan tozalayotganini kuzata boshladi. To`sinqing narigi tomonida erkak-ayollarning g`ovur-g`uvuri eshitilardi. Uch daqiqalardan keyin zanjir shiqirlab, eshik ochildi, shinelini yelkasiga tashlagan katta konvoy qorong`i-

likdan fonar yorug‘iga chiqdi va nima gap, deb so‘radi. Nexlyudov shaxsiy ish yuzasidan qabul qilishlarini so‘rab yozgan xati bilan kartochkasini uzatib, zubitga berishni iltimos qildi. Katta konvoy soqchidan ko‘ra ochiqroq, lekin har narsaga qiziqaveradigan odam bo‘lib chiqdi. U o‘lja tushirish payiga tushdi, shekilli, Nexlyudovning nima sababdan zubit bilan uchrashmoqchi bo‘lganini, o‘zi kimligini bilishni istardi. Nexlyudov alohida bir ishi borligini, agar xat unga yetkazilsa, quruq qo‘ymasligini aytdi. Katta konvoy xatni oldi, bosh irg‘ab, kirib ketdi. U ketgandan keyin bir qancha vaqt o‘tgach, zanjir shiqirlab, eshikdan savat, chelak, xurmacha va qop ko‘targan xotin-xalajlar chiqsa boshladidi. Ular o‘zlariga xos sibircha shevada qattiq-qattiq gaplashib, ostonadan hatlab o‘ta boshlashdi. Hammalari qishloqchasiga emas, shaharchasiga kiyangan, egnilarida palto, kalta po‘stin bor edi: yubkalari lippalariga qistirilgan, boshlarida ro‘mol. Ular fonar yorug‘ida Nexlyudovni va uning kuzatuvchisini qiziqib ko‘zdan kechira boshladilar. Yag‘rindor yigitni uchratib qolganiga sevinib ketdi, shekilli, bir juvon shu zahoti uni sibirchasiga erkalab so‘kdi.

– Ha, shayton, bu yerda nima balolar qilib yuribsan? – dedi u yigitga.

– Manavi odamni kuzatib kelgandim, – deb javob berdi yigit. – O‘zing nima olib kelganding?

– Sut-qatiq, ertalab yana opkel, deyishdi.

– Yotib qol, deyishmadimi? – deb so‘radi yigit.

– Gaping boshingda qolsin, mahmadona! – deb qichqirdi juvon kulib. – Yur, qishloqqa birga qaytaylik, kuzatib qo‘y bizni.

Yigit allanima degandi, xotinlargina emas, soqchi ham kulib yubordi. Keyin u Nexlyudovga murojaat qilib:

– Nima deysiz, yolg‘iz topib borolasizmi? Adashib qolmay-sizmi? – deb so‘radi.

– Topaman, topaman.

– Cherkovdan o‘tganingizdan keyin, boloxonali uyning narigi tomonida, o‘ng qo‘ldagi ikkinchi hovli. Manavi so‘yilni olib qo‘ying, – dedi u Nexlyudovga, so‘ngra boya ushlab kelgan, odam bo‘yidan uzun tayoqni berdi-da, etigini shaloplata-shalopla qorong‘ilikda xotinlar bilan g‘oyib bo‘ldi.

Eshik shiqirlab ochilib, Nexlyudovni zubit huzuriga taklif qilish uchun katta konvoy chiqqanda, tuman orasidan boyagi yigitning va chuvillashgan xotinlarning ovozi eshitilib turardi.

VIII

Mahbuslar to'xtab o'tadigan kichik bekat Sibirdagi barcha bekat va bekatchalar singari yo'l yoqasiga joylashgan edi, atrofiga uchi nayzali yog'ochlar qoqib to'silgan hovlida uchta bir qavatli uy bor edi. Bittasiga, derazalariga panjara tutilgan eng katta uyga – mahbuslar, ikkinchisiga – konvoy jamoasi, uchinchisiga – zubit va idora joylashgan edi. Uylarning uchalovi ham har vaqtdagidek, bu yorug' xonalarda rohat qilasiz, deb va'da etgandek, riyokorona nur sochib turardi. Uylarning pillapoyasi yonida fonar yonar, devor yonida ham beshtacha fonar hovlini yoritib turardi. Unter-zubit Nexlyudovni taxta ustidan olib o'tib, kichkina uylardan birining zinapoyasiga boshlab bordi. U uch pog'ona yuqori chiqqach, Nexlyudovni oldinga o'tqazib, lampochka yoritib turgan, toshko'mir hidi anqigan dahlizga kiritdi. Mato ko'yak, qora shim kiygan, bo'yinbog' taqqan askar pech yonida engashib bir moy etikning qo'nji bilan o'ziqaynarning cho'g'ini oldirardi. Sariq qo'njli etikning ikkinchi poyi oyog'ida edi. Askar Nexlyudovni ko'rishi bilanoq, o'ziqaynarni shu holicha qoldirib, Nexlyudovning charm kamzulini yechib oldi va ichkariga kirib ketdi.

- Keldi, janobi oliylari.
- Chaqir bo'lmasam, – degan jahldor ovoz eshitildi.
- Ichkariga marhamat, – dedi askar va yana o'ziqaynarga unnay ketdi.

Osma lampa yoritib turgan ikkinchi xonada, ovqat qoldiqlari va ikkita shisha turgan stol yonida avstriyacha kamzul kiygan uzun sariq mo'ylovli, yuzi qip-qizil zubit o'tirardi, kamzuli keng ko'kragiga, yelkalariga yopishib turardi. Issiq uyda tamaki hididan tashqari, yana allaqanday yomon atirning o'tkir hidi anqirdi. Nexlyudovni ko'rib, zubit o'rnidan sal turib qo'ydi, shubha bilan masxaraomuz qaradi.

- Xizmat? – dedi u va javobni kutmasdan eshik tomonga qich-qirdi: – Bernov! O'ziqaynar bo'ladiganmi o'zi?
- Hozir.

- Hozir ko‘rsatib qo‘yaman senga, o‘la-o‘lguncha esingdan chiqarmaysan! – deb qichqirdi zabit ko‘zlarini chaqchaytirib.
- Olib boryapman! – deb qichqirdi askar va o‘ziqaynarni ko‘tarib kirdi.

Askar o‘ziqaynarni joylashtirib bo‘lguncha, Nexlyudov kutib turdi (zabit qayeriga tushirsam ekan, deb mo‘ljallaganday kichkina, yovuz ko‘zları bilan askarni kuzatib qoldi). O‘ziqaynar yerga qo‘yilgandan keyin zabit choy damladi. Keyin javondan konyak solingan to‘rt qirrali grafin bilan «Albert» degan biskvit oldi. Shularning hammasini dasturxonga qo‘ygach, Nexlyudovga murojaat qildi:

- Xo‘s, xizmat?
- Bir mahbus xotin bilan uchrashuvga ijozat berishingizni so‘rayman, – dedi Nexlyudov o‘tirmasdan.
- Siyosiymi? Qonun man qiladi, – dedi zabit.
- U xotin siyosiy mahbusmas, – dedi Nexlyudov.
- Marhamat qilib o‘tirsinlar, – dedi zabit.
Nexlyudov o‘tirdi.
- U xotin siyosiy mahbusmas, – deb takrorladi gapini Nexlyudov, – lekin mening iltimosimga ko‘ra, oliv darajali boshliqlar siyosiylar bilan birga yurishga ijozat berishgan...
- Ha, bilaman, – deb uning so‘zini bo‘ldi zabit. – Kichkinagina, qorachadan kelgan-a? Hay, mayli, uchrashsangiz bo‘ladi. Chekadilarmi?

Zabit papiros qutisini Nexlyudovning oldiga surdi, ikki baravar qilib choy quydi-da, bittasini Nexlyudovning oldiga surdi.

- Marhamat, – dedi u.
- Rahmat, uchrashishga borsam degandim...
- Tun uzun. Ulgurasiz. Chaqirtirib beraman.
- Chaqirtmasdan meni ular oldiga kiritish mumkinmasmi? – so‘radi Nexlyudov.
- Siyosiylar yonigami? Yo‘q, qonunga to‘g‘ri kelmaydi.
- Mening bir necha bor kirishimga ruxsat berishgan. Agarda biron narsa beradi, deb o‘ylaydigan bo‘lsangiz, bu juvon orqali ham berib kiritishim mumkin-ku.
- Yo‘g‘-e, ust-boshi tintiladi, – dedi zabit yoqimsiz kulib.
- Unday bo‘lsa, meni tintib qo‘ya qolinglar.

– Keling, bir gap bo‘lar, – dedi zobit og‘zi ochilgan grafinni Nexlyudovning stakaniga yaqinlashtirib. – Ruxsat etasizmi? Hay, o‘zingiz bilasiz. Bu Sibirdek xilvat joyda yashab, ilmli odamni uchratib qolsang, o‘zingda yo‘q quvonib ketasan. Bizning xizmatimiz, o‘zingizdan qolar gap yo‘q, juda yurak qizdiradigan ish. Boshqa narsaga o‘rgangan kishiga judayam og‘ir. Bizdaqalarni, konvoy zobiti bu, juda dag‘al odam, johil, deb o‘ylaydilar, bu odam balki boshqa bir narsa uchun dunyoga kelgandir, deb xayollarigayam keltirmaydilar.

Zobitning qip-qizil yuzi, uzugi, atir hidi, ayniqsa, yoqimsiz kulgisi Nexlyudovga juda jirkanch tuyuldi. Lekin bugun ham u jiddiy va iltifotli kayfiyatda edi, safarda yurgan vaqtida doim shunday edi. Bunday paytlarda u o‘zini bosib olib, hech qanday odam bilan yengiltaklik va nafrat bilan gaplashmasdi, har qanday odam bilan ochiqchasiga gaplashishi kerak, deb hisoblardi. Zobitning gaplarini eshitgach, u o‘z qo‘l ostidagi kishilarni jazolashda ishtirot etayotganidan o‘ng‘aysizlanyapti, deb o‘ylagan Nexlyudov:

– Menimcha, shu xizmatdayam odamlarning kulfatlarini yengillatib tasallli topishingiz mumkin, – dedi jiddiy.

– Qanaqa kulfat? Bular o‘zi shunaqa xalq.

– Qanaqa xalq? – dedi Nexlyudov. – Hammaga o‘xshagan odamlar. Ular orasida begunohlariyam bor.

– Rost, har xil odamlar bor. Rahming keladi, albatta. Boshqalar zarracha narsaga yo‘l qo‘ymaydi, men bo‘lsam iloji boricha ahvollarini yengillatishga urinaman. Kel, ular jafo ko‘rgandan ko‘ra o‘zim ko‘rib qo‘ya qolay, deyman. Boshqalar sal bir nima bo‘lsa, darrov qonunga qarab ish qilishadi yo bo‘lmasa, otishga tushadi, mening esa rahmim keladi. Choydan quyaymi? Ichsinlar, – dedi u yana choy quyayotib. – Shu ko‘rmoqchi bo‘lganingiz ayol kim o‘zi? – deb so‘radi u.

– Islovatxonaga tushib qolgan bir bebaxt xotin. O‘sha yerda uni odam zaharlashda noto‘g‘ri ayplashdi, o‘zi juda topilmaydigan xotin, – dedi Nexlyudov.

Zobit boshini chayqab qo‘ydi.

– Ha, shunaqalar bor. Men sizga aytsam, Qozonda bittasi bo‘lardi – ismi Emma edi. O‘zi vengriyalik juvon, ko‘zlar eron qizlarinikiga o‘xshardi, – deb davom etdi u. Emmani xotirlarkan,

og‘zining tanobi qochdi. – Latofat deganingiz shunday zo‘r ediki, naq grafinya derdingiz...

Nexlyudov zabitning gapini bo‘ldi va boyagi mavzuga qaytdi.

– Shunday odamlar qo‘l ostingizda ekan, ahvolini yengillatsangiz bo‘ladi. Shunday qilsangiz, o‘zingizni ancha baxtiyor his qilishingizga aminman, – dedi Nexlyudov ajnabiylar yoki bolalar bilan gaplashayotganday dona-dona qilib gaplashishga urinib.

Zabit hozir ham ko‘z o‘ngida turgan, butun xayolini band etgan o‘sha shahloko‘z venger juvon haqidagi hikoyasini davom etdirish niyatida bo‘lsa kerak, gapi qachon tamom bo‘larkin, deb ko‘zlarini chaqnatib Nexlyudovga qarab turardi.

– Durust, bu gapingiz to‘g‘ri deb faraz etaylik, – dedi zabit. – Ularga juda rahmim keladi. Men sizga haligi Emma haqida gapirib bermoqchi edim. Nima qilardi deng...

– Bu meni qiziqtirmaydi, – dedi Nexlyudov, – sizga rostini aytsam, ilgari o‘zim ham tamomila boshqacha bo‘lgan bo‘lsam-da, endilikda xotinlarga nisbatan bunday munosabatdan nafratlanaman.

Zabit Nexlyudovga qo‘rquv aralash qaradi.

– Choydan yana ichmaydilarmi? – deb so‘radi u.

– Yo‘q, rahmat.

– Bernov! – deb qichqirdi zabit. – Bu kishini Bakulovning oldiga oborib qo‘y, siyosiy mahbuslar oldiga, alohida kameraga o‘tkazib yuborsin; yo‘qlamagacha o‘sha yerda qolishlari mumkin.

IX

Nexlyudov darakchi bilan birga fonarlar xira yoritib turgan qorong‘i hovliga qaytib chiqdi. Ro‘paralaridan chiqib qolgan konvoy:

– Qayoqqa? – deb so‘radi Nexlyudovni kuzatib qo‘yayotgan konvoydan.

– Beshinchchi alohida kameraga.

– Bu yerdan o‘tolmaysan, berk, narigi eshikdan yurish kerak.

– Nega yopiq?

– Katta konvoy bekitib ketgan, o‘zi qishloqqa ketib qolibdi.

– Bu yoqqa yuring bo‘lmasa.

Askar Nexlyudovni boshqa tomonga boshlab ketdi va taxta ustidan o‘tib boshqa eshikka yaqinlashdi. G‘uj bo‘lib uchishga

tayyorlanayotgan asalarilar uyasidagi kabi g'ovur-g'uvur ovozlar va g'imirlashlar tashqaridan eshitilardi. Lekin Nexlyudov yaqin borib, eshik ochilganda esa bu g'ovur-g'uvur kuchayib baqirib-chaqirayotgan, so'kinayotgan, kulayotgan ovozlarga aylandi. Kishanlarning jangir-junguri eshitildi, shiptir va qora moyning tanish qo'lansa hidim dimoqqa urildi.

Shu ikkala taassurot – kishanlar jarangi bilan g'ovur-g'uvur ovozlar va bu qo'lansa hid Nexlyudovga hamma vaqt ma'naviy azob berar, oxirisidan ko'ngli ozardi. Shu ikkala taassurot aralashib ketib, bir-birini kuchaytirardi.

Hozir u mahbusxonaning kattakon sassiq yog'och paqir turgan dahliziga kirarkan, daf'atan shu paqir chekkasida o'tirgan ayolga ko'zi tushdi. Ayolning ro'parasida sochi qirilgan boshidagi chalpaksimon qalpog'ini chakkasiga surgan bir kishi turardi. Ular allanima to'g'risida gaplashishardi. Mahbus Nexlyudovga ko'zi tushgan hamonoq, ko'zini qisib qo'ydi-da:

– Podshoyam suvni tutib turolmaydi, – dedi.

Ayol esa etagini tushirib, ko'zini yerga tikdi.

Dahlizdan kameralarning eshigi ochiladigan uzun yo'lakka kirilardi. Birinchi kamera oilalilarniki, keyingi kattakon kamera bo'ydoqlarniki edi. Yo'lakning boshida siyosiy mahbuslar uchun ajratilgan ikkita kichkina kamera bor edi. Bir yuz ellik kishiga mo'ljallangan etap binosiga to'rt yuz ellik mahbus joylashtirilgani uchun shu qadar tiqilib ketgandiki, mahbuslar kameralarga sig'may, yo'lakni ham band qilgandilar. Ba'zilari yerda o'tirar yo yotar, boshqalari bo'sh yoki qaynoq suv to'l-dirilgan choynak ko'tarib u yoqqa-bu yoqqa o'tib turishardi. Bular orasida Taras ham bor edi. U Nexlyudovga yetib olib, muloyim-gina ko'rishdi. Tarasning burni va ko'zining tagi mo'mataloq bo'lib ketgan, bu jarohatlar uning yoqimli yuzini xunuk qilib yuborgan edi.

– Senga nima bo'ldi? – deb so'radi Nexlyudov.

– Shunaqa bo'p qoldi, – dedi Taras jilmayib.

– Nuqlu mushtlashishgani mushtlashishgan, – dedi konvoy nafrat bilan.

– Xotin tufayli, – deb qo'shib qo'ydi ular ketidan kelayotgan mahbus, – ko'r Fedka bilan solishib qoldi.

– Fedosya qalay? – deb so‘radi Nexlyudov.

Taras:

– Yomonmas, tuzuk, unga choy olib ketyapman, – dedi-da, oilalilar kamerasiga kirib ketdi.

Nexlyudov eshikdan boshini tiqib qaradi. Kamera erkak va ayollar bilan to‘la, so‘rilar ham, so‘rilarning tagi ham band edi. Yoyib qo‘yilgan kiyimlarning bug‘i kamerani to‘ldirib yuborgan, ayollarning qiy-chuvi eshitilardi. Keyingisi bo‘ydoqlar kamerasining eshigi edi. Bunisi avvalgisidan battar tiqilinch, hatto eshikda va yo‘lakda odam tirband, allanarsani bo‘lishayotgan yoki hal qilayotgan, kiyimi ho‘l mahbuslar g‘ovur-g‘uvur qilib turishardi. Konvoy Nexlyudovga bu yerda oqsoqol qartadan yasalgan pattalar bilan qimor o‘ynab, oldindan boy berib qo‘yilgan yoki olingen oziq-ovqat pullarini maydonchiga* berayotganini aytди. Yaqinroqda turganlar unter-zobit bilan bekni ko‘rib, jim bo‘lib xo‘mrayib kuzatib qolishdi. Taqsim qilayotganlar orasida Nexlyudov egarqosh, xomsemiz, oppoq, zaif bir yigitni doim yonida olib yuradigan katorgachi Fedorovni, Tayga bo‘ylab qochib ketayotib, o‘rtog‘ini o‘ldirib, go‘shtini yegani bilan mashhur bo‘lgan burunsiz, cho‘tir, badbashara sayoqni ko‘rdi. Bir yelkasiga nam xalat yopgan sayoq yo‘lakda turar va Nexlyudovga yo‘l bermasdan masxaraomuz baqrayib qarardi. Nexlyudov uni aylanib o‘tdi.

Bu manzara Nexlyudovga qanchalik tanish bo‘lsa-da, shu uch oy mobaynida mana shu to‘rt yuz jinoiy mahbuslarni turli holatda: issiqda, kishan sudragan oyoqlari bilan ko‘tarayotgan chang-to‘zon ichida ketayotganlarini, yo‘lda dam olish paytlarida va issiq kunlarda etap hovlisida ochiqdan-ochiq fahsh bilan shug‘ullanayotanlarini necha bor ko‘rgan bo‘lsa-da, har safar ular orasiga kirganida, hammasi o‘ziga diqqat bilan tikilayotganini sezganida, ular oldida o‘zini gunohkor his etib qattiq mulzam bo‘lardi. Nexlyudov uchun eng og og‘iri shu ediki, mulzam bo‘lish va gunohkorligini his etish bilan birga, ulardan jirkanar, dahshatga tushardi. Nexlyudov shu ko‘ylarga solingen odamlarning boshqacha bo‘lishlari mumkin emasligini bilardi-yu, lekin shunday bo‘lsa hamki, ko‘nglidagi nafratni yengolmasdi.

* *Maydonchi* – bu yerda: turmada qimorga bosh bo‘luvchi, yashirinchcha sharob sotuvchi mahbus.

Nexlyudov siyosiy mahbuslar eshigiga yaqinlashganda:

– Bu tekintomoqlarniki maza, – degan gapni eshitdi, – ularga nima, qorni og'riydimi, – dedi allakim xirqiroq ovoz bilan, keyin so'kinib qo'ydi.

Masxaraomuz, zaharxanda kulgi eshitildi.

X

Nexlyudovni boshlab kelgan unter-zobit bo'ydoqlar kamerasidan o'tgandan keyin yo'qlamadan oldin kelishini aytib qaytib ketdi. Unter-zobit sal nari ketishi bilan ust-boshidan achchiq ter hidi kelib turgan yalangoyoq mahbus kishanini ushlagan holda shipillab yurib Nexlyudov oldiga keldi-da, sirli qilib shivirladi:

– Yordam bering, begim. Bechora bolani avrab, boshini aylan-tirib qo'yishdi. Sho'rlikni qimorga boy berib, pulini ichib sop qilishdi. Bugun yo'qlama paytida o'zini Karmanov deb ko'rsatdi. Himoya qiling, biz aytsak – o'ldirishadi, – mahbus shunday dedi-yu, xavotirlanib tevarak-atrofga alanglab qo'ydi-da, Nexlyudovdan nariroqqa ketdi.

Gap shunday edi: Karmanov degan katorgachi afti o'ziga o'xshagan, surgunga ketayotgan yigitni yo'ldan urib, o'zining o'rniga uni katorgaga yubormoqchi, o'zi yigit o'rniga surgunga ketmoqchi edi.

Nexlyudov bu gapdan xabardor edi. Chunki xuddi shu mahbus bir hafta burun shu haqda gapirgan edi. Nexlyudov, tushundim, qo'limdan kelganicha harakat qilaman, deganday bosh irg'ab qo'ydi va hech qayoqqa o'girilib qaramay yo'lida ketaverdi.

Nexlyudov bu mahbusni Yekaterinburgda ko'rgandi. O'shanda bu kishi Nexlyudovdan, xotinimning ham ketimdan borishiga ijozat olib bering, deb iltimos qilgandi. O'sha odamning hozirgi ishi Nexlyudovni juda hayron qoldirdi. Bu odam o'ttizga borib qolgan, o'rta bo'yli, oddiy dehqon qiyofasidagi kishi edi, u talonchilik va odam o'ldirishga qasd qilgani uchun katorgaga hukm qilingan edi. Uning nomi Makar Devkin bo'lib, jinoyati juda g'alati edi. O'z voqeasini Nexlyudovga hikoya qilib bergen bu odamning gapiga ko'ra, bu jinoyat o'zining, Makarning ishi bo'lmay, shaytonning ishi ekan. Uning aytishiga qaraganda, Makarning otasinikiga tushgan bir yo'lovchi qirq chaqirim naridagi qishloqqa

borish uchun ikki so'mga aravasini kira qilibdi. Otasi Makarga yo'lovchini olib borib qo'yishni buyuribdi. Makar otni qo'shibdi, kiyinibdi va yo'lovchi bilan o'tirib choy ichibdi. Choy ustida yo'lovchi Moskvada yiqqan besh yuz so'm puli borligini, uylangani kelayotganini aytibdi. Buni eshitib Makar hovliga chiqibdi-da, chanaga xashak orasiga bolta tiqib qo'yibdi.

— Boltani nega olganimni o'zim ham bilmayman, — deb gapirib bergandi u. — «Boltani ol, boltani», deydi, oldim. O'tirdik, jo'nab ketdik. Tappa-tuzuk gaplashib ketdik. Boltani unutib ham qo'yibman. Qishloqqa yaqinlashdik, olti chaqirimcha qoldi. Yo'l tepalikka qarab chiqib ketdi. Chanadan tushib, orqasidan ketyapman, u bo'lsa: «Nima deb o'ylaysan o'zing? Tepaga chiqsang, katta ko'cha, odam ko'p, u yog'i qishloq. Pulni olib ketadi-qoladi; bajaradigan bo'lsang, ayni vaqt», deydi. Chanaga engashib, xashakni to'g'rilagan bo'ldim, qanday qilib bolta qo'limga tushganini o'zim ham bilmay qolibman. Haligi odam o'girilib qaradi. «Nima qilyapsan?» dedi. Boltani ko'tarib bir solib qolmoqchi bo'ldim, u epchil odam ekan, chanadan irg'ib tushib qo'limdan ushlab oldi. «Nima qilyapsan, la'nati?» dedi-yu, qorga bosib oldi. Men qarshilik ko'rsatmadim, taslim bo'la qoldim. Qo'limni bog'lab, chanaga tashladi. To'g'ri stanovoya olib bordi. Meni qal'aga qamashdi. Sud qilishdi. Jamoat yaxshi odam edi, yomonligini ko'rmagandik, deb guvohlik berdi. Xo'jayinlarim ham ma'qul odam edi, deyishdi. Faqat advokatni yollashga chaqam bo'lindi, — degandi Makar, — shuning uchun ham to'rt yilga hukm qilishdi.

Endi ana shu odam bir hamqishlog'ini qutqazib qolaman deb, shu bir og'iz so'zi bilan boshini o'lim xavfi ostida qoldirib, mahbuslik sirini Nexlyudovga aytdi. Agar uning shu ishidan xabardor bo'lib qolishsa, uni, albatta, bo'g'ib o'ldirardilar.

XI

Eshigi yo'lakning to'silgan qismiga qarab ochiladigan ikkita kichkina kameraga siyosiy mahbuslar joylashgan edilar. Nexlyudov yo'lakning to'silgan qismiga o'tgach, birinchi duch kelgan odam Simonson bo'ldi. U o't qalangan pechka oldida egnida kurtka, qo'lida palyon ushlagan holda tiz cho'kib o'tirardi.

Simonson Nexlyudovni ko'rib tiz cho'kib o'tirgan yerida o'siq qoshlari ostidagi ko'zlarini ko'tarib yuqoriga qaradi-da, qo'lini uzatdi.

U Nexlyudovning ko'ziga tik qarab, tagdor qilib:

– Kelganingizdan xursandman, sizni ko'rishim kerak edi, – deb qo'ydi.

– Xo'sh, xizmat? – so'radi Nexlyudov.

– Keyinroq. Hozir bandman.

Simonson shunday dedi-yu, yana pechka yoqishga kirishdi. U pechkaga issiqlik energiyasini tejash to'g'risidagi o'z nazariyasiga amal qilib, o't qalar edi.

Nexlyudov birinchi eshikka kirib ketmoqchi bo'lib turgan ham ediki, ikkinchi eshikdan Maslova chiqib qoldi, u bir to'da qo'qimni pechka tomonga qarab supurib kelayotgan edi. Maslova egniga oq kofta, oyog'iga paypoq kiygan, yubkasining lippasi qistirilgan edi. U boshiga chang qo'nmasligi uchun oq durrasini peshonasigacha tushirib tang'ib olgandi. Nexlyudovni ko'rib qaddini rostladi, qip-qizarib, jonlanib ketdi, supurgini yerga qo'yib qo'lini yubkasiga artdi-da, uning ro'parasiga kelib to'xtadi.

– Kamerani supurib-sidiryapsizmi? – dedi Nexlyudov qo'lini uzatib.

– Ha, eski hunarim, – dedi Maslova jilmayib. – Shunday ifloski, oyoq bosib bo'lmaydi. Rosa qatronladik. Ha, ro'mol quiridimi? – dedi u Simonsonga o'girilib.

– Quriy deb qoldi, – dedi Simonson unga qandaydir boshqacha qarab. Uning bu boqishi Nexlyudovni hayron qoldirdi.

– Unday bo'lsa, kelib olib ketaman, quritgani po'stin olib kelaman. – Maslova narigi eshikka qarab keta turib Nexlyudovga berigi eshikni ko'rsatdi. – Biznikilar shu yerda, – deb qo'ydi.

Nexlyudov eshikni ochib, so'rida turgan kichkinagina tunuka lampa xira yoritib turgan torgina kameraga kirdi. Kamera sovuq, chang, zax va tamaki hidi kelardi. Tunuka lampa yaqinroqdagilarni yaxshi yoritar, lekin so'rilar qorong'ilik ichida, devorda ko'lankalar o'ynab turardi.

Kichkinagina kamerada oziq-ovqat bilan ta'minlash ishini boshqaruvchi, hozir qaynoq suv bilan ovqat keltirgani ketgan ikki erkakdan boshqa hamma hozir edi. Bu yerda Nexlyudovning eski

tanishi, avvalgidan battar ozib, sarg‘ayib ketgan, katta ko‘zлari jovdiragan, peshonasidagi qon tomirlari o‘ynab chiqqan, egniga kulrang kofta kiygan, sochi kalta Vera Yefremovna bor edi. Vera Yefremovna oldiga yozib qo‘yilgan gazetadagi tamakilarni epchil harakatlar bilan papiros gilzasiga tiqardi.

Nexlyudovga juda yoqib qolgan siyosiy mahbus xotinlarning biri – Emiliya Rantseva ham shu yerda edi. U ro‘zg‘or ishlarini boshqarar, eng og‘ir sharoitlarda ham bu ishga fayz kiritardi. U lampa yonida yengini shimarib, oftobda qoraygan chiroyli qo‘llari bilan do‘lchalarini epchillik bilan artib, so‘riga yozilgan sochiq ustiga terardi. Rantseva xunukkina bo‘lsa-da, aqli, mo‘min-qobil juvon edi. Lekin jilmaygan paytida ochilib ketar, xushchaqchaq, tetik, istarasi issiq bo‘lib qolardi. Hozir Nexlyudovni u xuddi shunday tabassum bilan kutib oldi.

– Biz bo‘lsak, Rossiyaga butunlay ketib qoldingiz, deb o‘tirib-miz, – dedi u.

Marya Pavlovna narigi burchakda, soyada mallasoch qizaloq oldida ivirsib yurar, qizaloq esa shirin tili bilan allanimalar deb bidillardi.

– Kelganingiz juda yaxshi bo‘ldi-da. Katyani ko‘rdingizmi? – deb so‘radi u Nexlyudovdan. – Bizning mehmonimizni ko‘ring. – Marya Pavlovna qizaloqni ko‘rsatdi.

Anatoliy Krilsov ham shu yerda edi. Ozib ketgan, rangida rang qolmagan Krilsov piyma kiygan oyog‘ini yig‘ib, so‘rining narigi boshida qo‘lini kalta po‘stining yengiga tiqib, bukchayib titrab o‘tirar, ko‘zлari javdirab Nexlyudovga qarab turar edi. Nexlyudov uning oldiga bormoqchi bo‘lgan edi, shu payt eshikning o‘ng tomonida, qopni kavlashtirib o‘tirgan ko‘zoynakli, guttapercha kamzul kiygan jingalaksoch malla kishiga ko‘zi tushdi. U jilmayib turgan istarasi issiq Grabets degan qiz bilan gaplashardi. Bu odam mashhur inqilobchi Novodvorov edi. Nexlyudov u bilan ko‘rishishga shoshildi. Shu to‘pdagi siyosiy mahbuslar ichida eng yomon ko‘rgani shu odam bo‘lgani uchun ham shunday qildi. Novodvorov ko‘zoynak orqali moviy ko‘zlarini chaqnatib Nexlyudovga qaradi-da, qovog‘ini solib, cho‘zinchoq qo‘lini uzatdi.

– Huzurlanib sayohat qilyapsizmi? – dedi u kesatganday qilib.

Nexlyudov uning achitib gapirayotganini sezmaganga olib:

– Ha, qiziq narsalar ko‘p, – deb javob berdi go‘yo uning gapini samimiy gap deb tushungandek. Keyin Krilsovning oldiga bordi.

Nexlyudov o‘zini beparvo qilib ko‘rsatgan bo‘lsa-da, aslida, Novodvorovni ko‘rganda jini qo‘zirdi. Novodvorovning bu so‘zlar, Nexlyudovning ko‘nglini og‘ritish va uni xafa qilish uchun qilgan harakati Nexlyudovning kayfini buzdi, uning ko‘ngli qorong‘lashib, ta’bi xira bo‘ldi.

– Xo‘s, sog‘liqlar qalay? – dedi u Krilsovning sovuq va titroq qo‘llarini qisib.

– Yomonmas, faqat ivib ketdim, sira isimayapman, – dedi Krilsov shoshib qo‘lini kalta po‘stining yengiga tiqib. – Bu yer juda sovuq. Qarang, derazalar sinib yotibdi. – Krilsov temir panjara orqasidagi oynaning ikki joydan singanini ko‘rsatdi. – Kamnamosiz, ko‘rinmaysiz?

– Kirishga ruxsat berishmayapti, juda qattiqqo‘l boshliqlar ekan. Bugungisi tag‘inam iltifotliroq chiqib qoldi.

– Iltifotlimish! – dedi Krilsov – Bugun ertalab nima qilganini Mashadan so‘rang.

Marya Pavlovna o‘tirgan o‘rnidan turmasdan ertalab etapdan jo‘nash paytida bo‘lib o‘tgan qizaloq voqeasini so‘zlab berdi.

Vera Yefremovna qat‘iy ohangda:

– Menimcha, jamoa bo‘lib qat‘iy norozilik bildirish kerak, – dedi-yu, keyin goh uning, goh buning yuziga qat‘iyatsizlik va qo‘rquv aralash qarab, – Vladimir norozilik bildirdi, lekin bu kamlik qiladi, – dedi.

– Qanaqa norozilik? – dedi achchiqlanib aftini burishtirib Krilsov. Vera Yefremovnaning ovozidagi sun‘iylik va asabiylik uni ko‘pdan buyon g‘ijintirgan bo‘lsa kerak. – Katyushani qidiryapsizmi? – so‘radi u Nexlyudovga o‘girilib. – Ishdan boshi chiqmaydi, uy ichini qatronlagani-qatronlagan. Mana bizning erkaklarning kameramizni tozalab chiqdi; endi xotinlarnikini tozalayapti. Lekin burgani hech yo‘qotolmaydi, yeb tashladi. Masha u yerda nima qilyapti? – deb so‘radi u boshi bilan Marya Pavlovna o‘tirgan burchakka ishora qilib.

– Asragan qizini tarab-tozalayapti, – dedi Rantseva.

– Bitini bizga yuqtirmsasmikan? – dedi Krilsov.

– Yo‘q, yo‘q, juda ehtiyot qilyapman. Qizalog‘imiz ozodagina bo‘lib qoldi, – dedi Marya Pavlovna. – Olib turing uni, – dedi Rantsevaga o‘girilib, – men borib Katyushaga qarashaman. Shunaqasi jun ro‘molniyam ola kelaman.

Rantseva qizaloqni qo‘liga oldi va onalik mehri bilan uning do‘mboq qo‘lchalarini bag‘riga bosib, tizzasiga o‘tqazdi-da, bir bo‘lak qand berdi.

Marya Pavlovna chiqib ketdi; u ketishi bilan qaynoq suv va oziq-ovqat ko‘targan ikki kishi xonaga kirdi.

XII

Kirganlarning biri qo‘nji uzun etik, kalta po‘stin kiygan qotma, o‘rtabo‘y yigit edi. U yengil qadam tashlab tez-tez yurib kelardi, qo‘ltig‘ida ro‘molga o‘ralgan non, ikki qo‘lida bug‘i chiqib turgan, qaynoq suv solingan ikkita katta choynak bor edi.

U nonni Maslovaga uzatib, choynakni do‘lchalar orasiga qo‘yarkan:

– Ana, knyazimiz ham kelibdilar, – dedi.

– Ajoyib narsalar sotib oldik. – U kalta po‘stini yechib odamlar boshi tepasidan so‘ri burchagiga irg‘itdi. – Markel sut bilan tuxum sotib oldi; bugun ziyofat bo‘ladi deyavering. Krillovna haliyam nafosat va tozalik uchun kurashyaptimi, – dedi Rantsevaga jilmayib qarab. – Qani, endi choy damla, – dedi yana unga.

Bu odamning tashqi qiyofasidan, uning harakatlaridan, ovozidan, boqishlaridan xushchaqchaqlik va g‘ayrat barq urib turardi. Kirganlarning ikkinchisi ham o‘rtabo‘y, oriq, bo‘zraygan qotma yuzining yonoqlari turtib chiqqan, bir-biridan uzoq joylashgan ko‘kish ko‘zları chirolyi, labi yupqa kishi edi, u aksincha, qovog‘i soliq, ma'yus edi. Uning egnida eski paxtali kamzul, oyog‘ida kalish bilan etik bor edi. U ikkita xurmacha bilan ikkita savat ko‘tarib kirib, ularni Rantsevaning oldiga qo‘ydi-da, Nexlyudovga bo‘ynini egib salom berdi, ta‘zim qilarkan, ko‘zini uzmay unga qarardi. Keyin terlagan qo‘lini istar-istamas uzatdi-da, savatdagi narsalarni asta-sekin olib tera boshladi.

Bu ikkala siyosiy mahbus xalq ichidan chiqqan edi: birinchisi dehqon Nabatov, ikkinchisi fabrika ishchisi Markel Kondratyev edi. Markel inqilobiy harakatga o‘ttiz besh yoshga borgan paytida

aralashgan edi; Nabatov esa o'n sakkiz yoshidan kirishib ketgan edi. Qobiliyatli bo'lgani uchun qishloq maktabidan gimnaziyaga o'tgan Nabatov dars berib yurib o'zini o'zi ta'minlab o'qigan, kursni oltin medal bilan tugatgan, lekin universitetga kirmagan, chunki VII sinfdaligidayoq unutilgan og'a-inilarining ko'zini ochish uchun o'zi chiqqan xalq ichiga qaytishga qaror qilgan. U aytganini qilgan: avval katta bir qishloqda mirza bo'lib ishlagan, lekin dehqonlarga kitob o'qib bergani va ular orasida matlubot hamda iste'mol shirkatlari tuzgani uchun ko'p o'tmay qamoqqa olingan. Birinchi safar uni turmada sakkiz oy tutib turganlar, keyin bo'shatib yuborib maxfiy nazorat ostida saqlaganlar. Ozod etilganidan so'ng u darhol boshqa gubernaga, boshqa qishloqqa jo'nab ketgan va o'qituvchi bo'lib joylashib olib, yana o'sha ishini davom etdirgan. Uni yana qamaganlar, bu gal bir yilu ikki oy ushlab turganlar. Turmada siyosiy maslagiga e'tiqodi yanada kuchaygan.

Ikkinchi marta qamalganidan keyin uni Perm gubernasiga surgun qilganlar. Nabatov u yerdan qochgan. Uni yana qamoqqa olganlar va yetti oy qamoqda saqlab Arxangelsk gubernasiga surgun etganlar. U yerda yangi podshoga qasamyod qilishdan bosh tortgani uchun Yakutsk viloyatiga surgunga yuborganlar; shunday qilib, u esini taniganidan keyingi umrining yarmini turma va surgunlarda o'tkazgan. Shu sarguzashtlar uni alamzada qilib qo'yman, shu bilan birga, uning g'ayratini bo'g'magan, qaytaga kuchiga kuch qo'shgan. Bu tosh yutsa hazm qiladigan, hamma vaqt birday g'ayratli, hushchaqchaq, tetik, serharakat odam edi. U hech qachon hech bir ishidan pushaymon emas, hech nimani oldindan chamalab qo'ymas, aql-idrokini ishga solib, epchillik, ustalik bilan shu bugungi ishni bitirar edi. Nabatov ozodlikda ekan, o'z oldiga qo'ygan maqsad yo'lida, ya'ni: ishchilarni, asosan, dehqon xalqini birlashtirish, ko'zini ochish yo'lida ish olib borardi; qamoqdaligida ham u avvalgidek g'ayrat va ishbilarmonlik bilan, faqat o'ziga emas, balki o'z doirasidagilarning ham hayotini yengillatish uchun tashqi dunyo bilan aloqa bog'lashga kirishardi. U avvalo, jamoatchi edi. O'zi uchun hech narsa kerak emasday ko'rinaridi, arzimagan narsa bilan qanoatlanardi. Lekin o'rtoqlari uchun, jamoa uchun ko'p narsani talab etar, har qanaqa ishni – xoh jismoniy, xoh aqliy ish bo'lsin – tinim bilmay, mijja qoqmay, och-nahor bajarishga

tayyor edi. Dehqon bo‘lganidan u mehnatsevar, zehni o‘tkir, ishda epchil, o‘zini tiya biladigan, odobli, boshqalarning his-tuyg‘ulari emas, fikrlarini ham hurmatlar edi. Uning dehqon oilasidan chiqqan, xurofotga mukkasidan ketgan keksa onasi tirik edi. Nabatov unga yordamlashib, ozodlik chog‘ida borib holidan xabar olib turardi. Uyida bo‘lgan chog‘ida onasining qanday hayot kechirayotganini surishtirar, unga yordamlashar, ilgarigi o‘rtoqlari, dehqon bolalari bilan aloqasini uzmas edi; ular bilan birgalashib tamakini qog‘ozga o‘rab chekar, musht ketdi o‘ynashar, ularga aldanganlarini, shu aldov sirtmog‘idan qanday qutulish kerakligini uqdirardi. Inqilob xalqqa nimalar berishi haqida o‘ylar va gapiarkan, hamma vaqt o‘zi mansub bo‘lgan xalqni o‘sha avvalgi sharoitda yashaydi, lekin yer-suvli bo‘lib, xo‘jayinlarsiz, to‘ralarsiz kun kechiradi, deb tasavvur etardi. Uning fikricha, inqilob xalq hayotining asosiy shaklini o‘zgartirishi kerak emasdi. Shu masalada uning fikri Novodvorov va uning muxlisi Markel Kondratyevning fikriga to‘g‘ri kelmasdi. Uning o‘ylashicha, inqilob imoratni tamomila ag‘darishi kerak emas, balki shu ajoyib, puxta, katta sevimli eski binoning ichkarisidagi xonalarni boshqacha taqsimlash kerak edi.

Dingga ham u dehqonlar kabi munosabatda bo‘lar: metafizik masalalarni, dunyoning kelib chiqishini, oxiratni hech qachon o‘ylamasdi. U ham Arago^{*} singari Xudoni to shu damgacha zarurati bo‘lmagan gipoteza deb bilardi. Dunyoning qanday kelib chiqqani, Muso alayhissalom aytganichami yoki Darwin aytganichami ekani bilan zarracha ishi yo‘q edi. O‘rtoqlariga juda muhim bo‘lib ko‘ringan darvinizm uning uchun dunyoning olti kunida yaratilgani haqidagi e’tiqod kabi fikr o‘yinidan iborat edi.

Nabatovning oldida har vaqt dunyoda qanday qilib yaxshi yashash kerak, degan masala turgani uchun ham uni dunyoning qanday barpo bo‘lgani qiziqtirmasdi. U kelajak hayot haqida sira o‘ylamas, ota-bobosidan qolgan barcha dehqonlarga xos e’tiqodga ishonar, hayvonot va o‘simlik dunyosi hech qachon bitmaydi, doimo bir shakldan ikkinchi shaklga o‘tib turadi – go‘ng g‘allaga, g‘alla tovuqqa, itbaliq qurbaqaga, qurt kapalakka, yong‘oq

* Fransua Arago (1786–1853) – fransuz fizigi va astronomi, davlat arbobi.

emanga aylanadi, shu kabi inson ham yo'q bo'lib ketmaydi, faqat o'zgaradi, deb o'ylar, shunga ishonardi. Shu sababli o'limni dadil, hatto xushchaqchaqlik bilan kutib olishga tayyor, kishini o'limga olib boradigan azob-uqubatlarga chidash berar, lekin bu haqda gapirishni yomon ko'rар, gapira bilmas edi. U ishlashni yaxshi ko'rardи, hamma vaqt ish bilan band edi, o'rtoqlarini ham xuddi shunday omilkor bo'lishiga tashviq qilardi.

Xalq ichidan chiqqan boshqa siyosiy mahbus Markel Kondratyev tamomila boshqacha odam edi. U o'n besh yoshidan ishga kirib ketgan, alamini unutish uchun papiros chekkan, icha boshlagan. Birinchi marta bolalik chog'ida Rojdestvo bayramida fabrika egasining xotini qilgan archa bayramiga olib borganlarida bir narsa unga alam qilgan edi. U yerda unga va o'rtoqlariga bir tiyinlik surnay, olma, zarga o'ralgan yong'oq bilan anjir qoqi hadya qilib, fabrika egasining bolalariga o'yinchoq sovg'a qilgan edilar. O'shanda bu o'yinchoq unga sehrli sovg'aga o'xshab tuyulgan, keyin bilsa, ellik so'mdan ortiq turadigan mato ekan. Fabrikaga mashhur bir inqilobchi juvon ishga kirganda u yigirmaga to'lgan edi. Bu inqilobchi juvon Kondratyevning juda qobiliyatli ekanini ko'rib, unga kitob va risolalar bera boshladi, uning hozirgi ahvolini, nega shu ahvolga tushib qolganini, uni tuzatish choralarini tushuntirdi. Hozirgi og'ir ahvoldan o'zini va boshqalarni ozod qilish mumkinligiga ko'zi yetgandan keyin bu ahvol unga adolatsiz va avvalgidan ko'ra yomonroq va dahshatliroq bo'lib ko'rina boshladi. Shunday qilib, u ozodlikka erishishnigina emas, balki mana shu dahshatli adolatsizlikni vujudga keltirganlar va ularni qo'llab-quvvatlaganlarni ham jazolashni istadi. Unga aytishlaricha, shu kuchni unga ilm berar edi. Shunday qilib, Kondratyev jon-jahdi bilan ilm olishga kirishdi. Sotsialistik yuksaklikning qay tariqa ilm yordami bilan amalga oshirilishi mumkinligini u tushunmas edi. Lekin u ilm hozirgi yashayotgan sharoitining adolatsizligini unga ochib ko'rsatgani kabi, bu adolatsizlikni ham ilm tuzatishiga ishonardi. Undan tashqari, nazarida ilm uni boshqalardan ko'ra yuqori qilib ko'rsatardi. Shuning uchun ham ichkilikni va chekishni tashladи, endilikda uni omborchи qilib qo'yganlardan keyin avvalgidan ko'ra bo'sh fursati ko'paygach, uni o'qishga sarf qila boshladi.

Inqilobchi juvon Kondratyevni o‘qitar, uning har qanday bilimni tashnalik bilan o‘zlashtirishiga, qobiliyatiga hayron qolardi. Ikki yil ichida algebrani, geometriyani, tarixni o‘rgandi, (tarix fanini ayniqsa yaxshi ko‘rardi), badiiy va tanqidiy adabiyotni, muhimi, sotsialistik adabiyotni batamom o‘qib chiqdi.

Inqilobchi juvonni qamoqqa oldilar. Uyidan taqiqlangan kitoblar chiqqani uchun Kondratyevni ham qamadilar, keyin Vologodskaya gubernasiga surgun qildilar. Kondratyev Novodvorov bilan o‘sanya tanishdi, yana ko‘pgina inqilobiylar o‘qidi, hammasini yodida saqlab qoldi va sotsialistik nuqtai nazarda yana ham qattiq turib oldi. Surgundan qaytgach, ishchilarning katta ish tashlashiga rahbarlik qildi. Bu ish tashlash fabrikaning yemirilishi va direktorning o‘ldirilishi bilan tugadi. Uni qamoqqa oldilar, huquqdan mahrum etib, surgunga hukm qildilar.

Hozirgi hukm surgan iqtisodiy tuzumga qanday qarshi bo‘lsa, dinga ham shunday qarshi edi. O‘zi iqror bo‘lgan dinning bema’niligini tushungach, boshda qo‘rqa-pisa, o‘zini zo‘rlab undan qutuldi, keyin bundan o‘zi xursand bo‘ldi. U ilgari o‘zini va otabobolarini aldab kelgan poplar va diniy aqidalarni mazah qilgani qilgan edi.

U dunyo lazzatlaridan kechgan, ozgina narsa bilan qanoatlanardi. Yoshligidan mehnatga o‘rgangan, kuchli bo‘lgan bu odam har qanday jismoniy ishni chaqqonlik bilan osongina bajara olar, ishlab charchamasdi. Lekin turma va etaplarda o‘qishni davom ettirish uchun bo‘sh fursatni hammadan ko‘ra ko‘proq qadrlardi. Hozir u Marksning birinchi tomini o‘qir, bu kitobni katta qimmatbaho buyum kabi qopchig‘ida ehtiyyotlik bilan saqlab kelardi. Novodvorovdan bo‘lak o‘rtoqlarining hammasiga vazmin va sipogarchilik bilan muomala qilardi. Novodvorovga u juda sodiq edi, har qanday masalada uning fikrini inkor etib bo‘lmas bir haqiqat deb bilardi.

Kondratyev xotinlarga hamma zarur ishlarga xalal beruvchi g‘ov deb qarar va ulardan jirkanardi. Lekin Maslovaga achinar, unga yumshoq muomala qilar, uni pastki tabaqanining yuqori tabaqa tomonidan ekspluatatsiya qilinishining timsoli deb bilardi. Shu sababli Nexlyudovni yomon ko‘rar, u bilan kam gaplashardi. Nexlyudov bilan qo‘l qisib ko‘rishmas edi.

XIII

Pechka bozilladi, choy damlandi, stakan va do'lchalarga quyuldi, sut solib oqlandi, teshikkulchalar, yumshoq bug'doy nonlar, pishgan tuxumlar, yog' va buzoq kalla-poychasi o'rtaga qo'yildi. Hamma so'ri ustiga solingan dasturxon oldiga keldi, yeb-ichib, gaplashib o'tirishdi. Rantseva yashikda o'tirib choy quyardi. Ho'l kalta po'stinini yechib, qurigan jun ro'molga o'ralib, Nexlyudov bilan gaplashib, o'z o'rnila yotgan Krilsovdan boshqa hamma Rantsevaning atrofini qurshab olgan edi.

Yo'lida sovqotib, shalabbo bo'lgan, bu yerda ivirsigan iflos xonaga kelib tushgan odamlar zahmat chekib kamerani tozalaganlaridan keyin, ovqat yeb, issiq choy ichib olgach, kayflari chog' bo'lib ketdi.

Devorning narigi tomonidan jinoiy mahbuslarning dupur-dupuri, baqirib-chaqirgani, so'kinishlari ularning qanday muhitdaliklarini eslatar, ular o'zlarini rohatda his etardilar. Bu odamlar dengiz o'rtasidagi orolda turgandek, o'zlarini o'sha qurshab olgan azob-uqubat va xo'rlik dengizining to'lqinlaridan vaqtincha xalos deb bilar, shu sababli kayflari chog', ruhlari ko'tarinki edi. Har to'g'rida gaplashishardi-yu, faqat o'zlarining hozirgi ahvollari va nimalar kutayotganini tillariga olishmasdi. Undan tashqari, mana shu odamlar singari, zo'rlik bilan bir joyga to'plangan yosh erkak va ayollar orasida muhabbat paydo bo'lgani kabi, ular orasida ham ikki tomonlama yoki bir tomonlama ishq-muhabbat paydo bo'lgan edi. Ularning deyarli hammalari oshiq edilar. Novodvorov xush-ro'ygina, kulib turuvchi Grabetsga oshiq edi. Grabets inqilob haqida kam o'ylaydigan, inqilob masalasiga tamomila befarq qaraydigan yosh toliba qiz edi. Ammo zamona ta'siriga berilib, nima bilandir qoralanib surgun bo'lgan edi. Ozodlikdagi kabi bu yerda ham butun orzusi erkaklarga yoqishdan iborat edi. So'roq vaqtida ham, turmada ham, surgunda ham shu kayfiyatda edi. Endi, safarda Novodvorov unga oshiq bo'lgani uchun ko'ngli joyiga tushgan, o'zi ham uni sevib qolgandi. Sevgiga tez beriladigan, lekin o'ziga muhabbat uyg'otmaydigan, ammo shunga qaramay, meni ham birov sevib qolar, deb umidvor bo'lgan Vera Yefremovna goh Nabatovga, goh Novodvorovga oshiq bo'lardi. Krilsovning Marya Pavlovnaga bo'lgan munosabatida ham muhabbatga o'xshash bir narsa sezilib

turardi. Barcha erkaklar xotinlarni qanday sevsasi, Krilsov ham uni shunday sevardi. Lekin Marya Pavlovnaning muhabbatga bo'lgan munosabatini bilgani uchun o'z hissini shuncha mahaldan buyon mehribonlik bilan parvarishlab kelayotgan kishiga nisbatan bo'lgan minnatdorlik va do'stlik niqobi ostiga yashirardi. Nabatov bilan Rantseva o'rtasidagi ishqiy munosabati juda murakkab edi. Marya Pavlovna iffatli, pokiza qiz bo'lgandek Rantseva ham erining iffatli, vafodor xotini edi.

U o'n olti yoshida, gimnaziyadalik chog'idayoq Peterburg universitetining talabasi Rantsevni sevib qoldi va o'n to'qqiz yoshida unga turmushga chiqdi. U paytlarda Rantsev hali talaba edi. To'rtinchik kursdalik chog'ida eri universitetda ro'y bergan bir mojaroda aralashgani uchun Peterburgdan surgun qilindi va inqilobchi bo'lib ketdi. Rantseva esa o'qib turgan tibbiyot kursini tashlab, uning ketidan jo'nadi va o'zi ham inqilobchi bo'ldi. Agar Rantseva erini dunyodagi odamlar ichida eng yaxshisi, deb o'ylamaganda uni sevmagan, sevmagandan keyin unga erga ham chiqmagan bo'lardi. Lekin umri bino bo'lib bir marta sevib, o'z fikricha, dunyodagi eng yaxshi, eng aqli odamga erga tekkandan keyin u, tabiiy, hayotni va hayotning maqsadini dunyodagi eng yaxshi, eng aqli odam tushunganday tushunardi. Rantsev ilgari yashashdan maqsad o'qish deb tushunardi. Rantseva ham u paytlar xuddi shunday deb o'ylar edi. Keyin u inqilobchi bo'ldi.

Rantseva ham inqilobchi bo'ldi. Rantseva mavjud tartib yaramasligini, har qanday insonning vazifasi shu tartibga qarshi kurashishdan, shaxsnинг erkin rivojlanishiga imkon beradigan siyosiy va iqtisodiy tuzum barpo qilishga urinishdan iboratligi va hokazolarni juda ustalik bilan isbot qila olardi. Bu – o'z fikrim – o'z xayolim, deb o'ylardi, vaholanki, faqat eri o'ylagan narsani haqqoniy deb o'ylar, faqat bir narsani, eri bilan bir jon, bir tan bo'lib yashashni istardi. Faqat shugina unga ruhiy qanoat baxsh etardi.

Eridan va bolasidan ayrilish unga juda og'ir edi. Bolasini o'zining (Rantsevaning) onasi olib ketgan edi. Lekin eri uchun, haqqoniy ish uchun shu judolikka bardosh berardi. Shu ishni deb eri jon kuydirgani uchun uni haqqoniy deb bilardi. Rantsevaning hamma

vaqt fikri-zikri erida edi, avvallari hech kimni sevmagani kabi hozir ham eridan boshqa hech kimni sevolmasdi. Lekin Nabatovning sadoqatli, pok muhabbatini uni hayajonlantirardi. Erining o'rtog'i, axloqli va irodali kishi bo'lgan Nabatov unga o'z singlisidek qarar, lekin Rantsevaga bo'lgan munosabatida ikkovini qo'rquvgaga soladigan, shu bilan birga, hozirgi og'ir hayotlarini bezaydigan boshqacha zo'r his borligi bilinib turardi.

Shunday qilib, ular ichida faqat Marya Pavlovna bilan Kondratyevgina oshiq-ma'shuqlikdan xalos edi.

XIV

Odatdagidek, hamma choy ichib, ovqat yeb bo'lgandan keyin Katyusha bilan alohida gaplashish niyatida bo'lgan Nexlyudov Krilsov yonida u bilan suhbatlashib o'tirardi. Gapdan gap chiqib u Krilsovga Makar kelib aytgan gapni va uning qilgan jinoyatini gapirib berdi. Krilsov yonib turgan ko'zlarini Nexlyudovning yuziga tikib diqqat bilan tinglardi.

– Shunday, – dedi u to'satdan. – Ko'pincha shunday fikr miyamga keladi. Mana, ular bilan yonma-yon ketyapmiz, mana shu «ular» kimlar? Axir, biz shular uchun o'zimizni fido qilyapmiz-ku. Lekin ularni yaqindan bilish u yoqda tursin, tanishniyam xohlamaymiz. Ular esa bizni yomon ko'rishadi, o'zlariga dushman sanashadi. Mana shunisi dahshatli.

– Hech dahshatli joyi yo'q, – dedi gapga qulqoq solayotgan Novodvorov. – Omma har doim hukmronlarni yaxshi ko'radi, – dedi u shaqillab. – Hukumat hukmronlik qiladi – omma uni yaxshi ko'radi, bizni esa yomon ko'radi; ertaga hokimiyat tepasiga biz chiqsak, bizni yaxshi ko'radi...

Shu mahal devor ortida baqirib so'kkан tovushlar, odamlarning devorga kelib urilayotgani, kishanlarning jarangi, chinqirgan va qichqirgan ovozlar eshitildi. Allakimni do'pposlashar, allakim: «Dod!» deb qichqirardi.

– Ana, o'sha yirtqichlar! Shular bilan bizning o'rtamizda yana qanday munosabat bo'lishi mumkin? – xotirjam gapirdi Novodvorov.

– Sen yirtqichlar deysan. Mana, hozir Nexlyudov shunday voqeani gapirib berdiki, – dedi Krilsov achchiqlanib. U hamqish-

log‘ini qutqazaman deb hayotini xatarga solayotgan Makar haqida gapirib berdi. – Bu yirtqichlik emas, bu – jasorat.

– Ko‘ngilchanlik! – dedi Novodvorov istehzo bilan. – Bu odamlarning tuyg‘ularini va nima uchun shu ishni qilayotganlarini tushunishingiz qiyin. Sen bu ishni olijanoblik deb bilasan, balki o’sha katorgachini ko‘rolmagani uchun shunday qilgandir.

– Nega boshqa odamlarning yaxshiligini ko‘rging kelmaydi, – dedi Marya Pavlovna to‘satdan qizishib (u hamma bilan «sensirab» gaplashardi).

– Yo‘q narsani ko‘rib bo‘lmaydi.

– Axir, bir odam dahshatli o‘lim xavfi ostida shu ishni qilib turibdi-ku, nega yo‘q ekan.

– Agar biz, – dedi Novodvorov, – o‘z ishimizni amalga oshirmoqchi ekanmiz, buning uchun, avvalo, (lampa yonida kitob o‘qib o‘tirgan Kondratyev kitobini bir chekkaga yig‘ishtirib, ustozining so‘zini diqqat bilan tinglay boshladi) xayolparastlikni yig‘ishtirib qo‘yib, har narsani qanday bo‘lsa, shunday ko‘ra bilishimiz kerak. Xalq ommasi uchun har qanday ishni bajarishimiz lozim-u, lekin ulardan hech narsa kutmasligimiz kerak; omma bizning faoliyatimizning ob’ektidir, lekin hozirgidek sustkash ekan, bizga ko‘maklasholmaydi, – deb gap boshladi u ma’ruza o‘qigandek. – Biz ularni o‘stirish uchun ish olib borayotirmiz. Shuning uchun ham toki o‘sish jarayoni yuz bermaguncha ulardan yordam kutish – xayolparastlik.

– Qanaqa o‘sish jarayoni, – deb gap boshladi Krilsov qip-qizarib.

– Jabr-zulm va istibdodga qarshimiz, deymiz. Axir, shuning o‘zi istibdod emasmi?

– Yo‘q, istibdodmas, – deb javob berdi Novodvorov xotir-jam. – Men xalq borishi kerak bo‘lgan yo‘lni bilaman, deyapman faqat. Shu yo‘lni ko‘rsatolaman ham.

– Sen ko‘rsatgan yo‘l haqqoniy yo‘l ekanini qayoqdan bilasan? Axir, inkvizitsiya va katta inqiloblardagi xunrezlik xuddi shu istibdoddan kelib chiqqan emasmi? Ular ham fan bo‘yicha bitta haqqoniy yo‘l bor deb bilishgan.

– Ularning adashgani meniyam adashayotganimni isbot qilmaydi. Undan tashqari, mafkurachilarning xomxayollari bilan ijobjiy iqtisodiy fan xulosalari orasida katta farq bor.

Novodvorovning ovozi butun kamerani to‘ldirgan edi. U yolg‘iz o‘zi gapijar, boshqalar jim o‘tirishardi.

– Doim bahslashishgani bahslashgan, – dedi Marya Pavlovna u bir daqiqaga jim bo‘lib qolganda.

– O‘zingiz shu to‘g‘rida nima deb o‘ylaysiz? – deb so‘radi Nexlyudov Marya Pavlovnadan.

– Anatoliy haq gapiryapti, deb o‘ylayman. Xalqqa o‘z qarashlarimizni majburan qabul qildirishimiz yaramaydi.

– Siz-chi, siz nima deysiz, Katyusha? – deb so‘radi Nexlyudov jilmayib va biron o‘rinsiz gap aytadi, deb hijolatpazlik bilan javobini kutib turdi.

– Mening o‘ylashimcha, oddiy xalq qattiq ranjitelgan, – dedi qip-qizarib, – juda qattiq ranjitelgan.

– To‘g‘ri, Mixaylovna, to‘g‘ri, – deb qichqirdi Nabatov, – xalq juda ranjigan. Unga ozor berdirmaslik kerak. Bizning ishimiz shundan iborat.

Novodvorov:

– Inqilobning vazifasi haqida ajib tasavvur, – dedi-da, jahl bilan indamay papirosh cheka boshladi.

– U bilan gaplashib bo‘lmaydi, – dedi Krilsov shivirlab, so‘ngra jim bo‘ldi.

– Gaplashmaganingiz yaxshi, – dedi Nexlyudov.

XV

Novodvorovni inqilobchilarining hammasi hurmat qilganiga, juda o‘qimishli va aqli deb hisoblashiga qaramay, Nexlyudov uni ma’naviy jihatdan o‘rtta darajadan past inqilobchilardan hisoblab, o‘zidan ancha past ko‘rardi. Bu odamning aqliy kuchi – surati katta edi; lekin o‘zi haqidagi fikri – mahraji haddan tashqari katta bo‘lib, aqliy kuchidan allaqachon o‘zib ketgan edi.

Bu odamning ma’naviy hayoti Simonsonnikiga qaraganda tamomila boshqacha edi. Simonson erkak taxlit, ya’ni qilgan ishi fikrining faoliyatidan kelib chiqar va shu bilan belgilanardi. Novodvorovning fikriy faoliyati qisman hisning ta’sirida yuzaga chiqqan maqsadga erishish, qisman hissiyotga berilib qilgan ishlarini oqlashga qaratilgan xotinsifat odam edi.

Novodvorovning inqilobiy faoliyati (garchi uni o'zi ishonchli dalillar keltirib ustalik bilan tushuntirsa-da) Nexlyudovning nazarida faqat xudpisandlik, odamlardan o'zini yuqori ko'rsatish istagiga asoslangandek ko'rindi. Dastlab birovlarining fikrini o'zlashtirib olib, uni aniq bayon eta olish qobiliyatiga ega bo'lgani uchun o'qib yurgan chog'larida bu qobiliyat yuksak qadrlangan o'qituvchilar va o'quvchilar orasida (gimnaziya, universitet va magistraturada) peshqadam o'quvchi bo'ldi, bundan u mammun edi. Lekin o'qish tugab, diplom olgach, uning birinchiligi ham tugadi. Novodvorovni yomon ko'rib qolgan Krilsovning gapiga qaraganda, u yangi sharoitda birinchilikni olish uchun maslagini tamomila o'zgartirgan, tadrijiy-liberal bo'lgan bu odam qizil, ya'ni «Narodnaya volya» tashkilotining a'zosi bo'lgan. Kishida shubha va taraddud qo'zg'atadigan axloqiy hamda estetik xususiyatlar tabiatida bo'lmagan tufayli u tez orada inqilobchilar partiyasining rahbari bo'lib olib izzat-nafsi qondirdi. Bir yo'lni tanlab olganidan so'ng u ortiq shubhalanmas va taraddudlanmasdi. Shu sababli o'zicha, men hech qachon xato qilmaganman, deb o'ylardi. Hamma narsa unga juda oddiy, ravshan, aniqdek tuyulardi. Dunyoqarashining torligi va bir tomonlamaligi tufayli hamma narsa unga haqiqatan ham oddiy va ochiq-oydin ko'rinar, uning aytishicha, mantiqiy bo'lsa bas edi. O'ziga ishonchi shu qadar zo'r ediki, odamlarni o'zidan yo uzoqlashtirar, yoki bo'ysundirardi. Uning haddan tashqari xudpisandligi aql va zakovatining teranligidan deb hisoblagan yoshlar orasida ish olib borgani uchun ko'pchilik unga itoat qilar, natijada, inqilobchilar doirasida obro'si zo'r edi. Uning faoliyati qo'zg'olonga tayyoragarlik ko'rish, shu orqali hukumatni qo'lga olib, vakillar majlisini chaqirishdan iborat edi. Majlisga u tuzgan dastur taqdim etilishi kerak edi. Novodvorov bu dastur hamma masalani qamrab olgan, deb ishonar, uni bajarmaslik mumkin emas, deb hisoblardi.

O'rtoqlari uni jasorati va qat'iyligi uchun hurmat qilar, lekin xushlamasdilar. O'zi esa hech kimni yaxshi ko'rmas, hamma atoqli kishilarga raqib deb qarar, qari erkak maymunlar yosh maymunlarga qanday munosabatda bo'lsa, ularga ham, iloji bo'lsa, shunday muomala qilishni istar edi. U qobiliyatini namoyon qilishiga xalaqit beradigan boshqa odamlarni aql-idrok va zakovatdan mahrum

qilishga tayyor edi. Novodvorov o'ziga qoyil qolgan odamlargagina yaxshi muomalada bo'lardi. Endi yo'lida u gapiga yurgan ishchi Kondratyev va Vera Yefremovna bilan xushro'y Grabetsga shunday muomalada edi. Bularning har ikkovi ham uni yoqtirib qolgan edi. U asosan xotinlar ozodligi tarafdori bo'lsa-da, ko'nglida hamma xotinlarni ahmoq va hech narsaga arzimaydigan odamlar deb hisoblardi. Hamisha u oshiq bo'lgan xotinlar bundan istisno edi. Endi Grabetsga oshiq bo'lib qolgan edi. Oshiq bo'lib qolgan chog'larda, ularning ajoyib fazilatlarini faqat mengina his eta olaman, deb o'yldi.

Jinslar o'rtasidagi munosabat masalasi ham, barcha masalalar singari, unga juda oddiy va ochiq-oydinga o'xshab ko'rinar, erkin muhabbatni tan olishi bilan bu masala hal bo'ladi-qo'yadi, deb hisoblardi.

Uning nikohlab olgan xotinidan boshqa yana bir xotini bor edi. Oralarida haqiqiy muhabbat yo'qligiga qanoat hosil qilgach, u haqiqiy xotini bilan ajrashib ketgandi. Endilikda esa Grabets bilan yangi erkin nikohda bo'lish niyatida edi.

Nexlyudov, uning ta'biricha, Maslova oldida «qiyshanglagani» uchun, ayniqsa, mavjud tuzumning kamchiliklari haqida va uni tuzatish yo'llari haqida Novodvorov singari emas, balki qandaydir o'zicha, knyazchasiga, ya'ni ahmoqchasiga o'ylashga botingani uchun uni yomon ko'rardi. Nexlyudov Novodvorovning o'ziga qanday munosabatda ekanidan xabardor edi. Lekin butun sayohat davomida yaxshi kayfiyatda bo'lishiga qaramay, bu odamga nisbatan ko'nglida tug'ilgan nafrat hissini yengolmas, Novodvorov qanday muomala qilsa, unga ham xuddi shunday munosabatda bo'lardi.

XVI

Qo'shni kamerada boshliqlarning ovozi eshitildi. Hamma jim bo'lib qoldi, keyin bosh konvoy bilan ikki konvoy kirdi. Yo'qlama boshlangandi. Bosh konvoy hammani barmog'i bilan nuqib sanab chiqdi. Navbat Nexlyudovga yetganda betakalluf xushmuomalalik bilan:

– Yo'qlamadan keyin endi qolib bo'lmaydi, knyaz. Ketish kerak, – dedi.

Nexlyudov uning nima demoqchi bo'lganini payqab yoniga bordi-da, tayyorlab qo'ygan uch so'mini qistirdi.

– E-e, sizlarga bir nima deb bo'ladimi! Mayli, o'tira turing.

Bosh konvoy chiqib ketay deb turganda, yana bitta unter-zobit kirdi. Uning ketidan ko'zi g'urra bo'lgan, soqoli yakkam-dukkam, oriq novcha mahbus kirib keldi.

– Qizimga kelgandim, – dedi mahbus.

To'satdan yosh go'dakning:

– Ana, dadam keldi, – degan qo'ng'iroqdek ovozi eshitildi va Rantsevaning orqasidan qizning malla sochli boshi ko'tarildi. Rantseva, Marya Pavlovna va Katyusha Rantsevaning yubkasidan qizaloqqa yangi ko'ylak tikishardi.

– Keldim, qizim, keldim, – dedi Buzovkin muloyim.

Marya Pavlovna Buzovkining dabdalasi chiqqan yuziga achinib qarab:

– Qizaloqning shu yerda turgani yaxshi, – dedi. – Bizga tashlab keta qoling.

– Opamlar menga ko'ylak tikishyapti, – dedi qizaloq Rantsevaning qo'lidagi ishni otasiga ko'rsatib. – Chiroyli, qip-qizil, – deb bidilladi u.

– Biz bilan yotib qolmaysanmi? – dedi Rantseva qizaloqni erkalab.

– Qolaman. Dadam ham qolsin.

Rantsevaning yuzi tabassumdan yorishib ketdi.

– Dadang qolmaydi, – dedi u. – Biz bilan qola qolsin, – dedi qizning otasiga murojaat qilib.

Bosh konvoy eshik yonida to'xtab:

– Mayli, qoldiring, – dedi va unter-zobit bilan birga chiqib ketdi.

Konvoylar chiqib ketishi bilan Nabatov Buzovkining oldiga bordi-da, yelkasidan ushlab:

– Karmanov almashinib ketayotganmish, rostmi, og'ayni? – deb so'radi.

Buzovkining sodda, yoqimli yuzi to'satdan g'amgin tus oldi, ko'zini parda qoplaganday bo'ldi.

– Eshitganimiz yo'q. Unaqa emasdир-e, – dedi u. Ko'zi boyagidek pardali edi. – Ha-ya, Aksyutka, endi xonimlar bilan yota qol, – dedi da, chiqib ketishga shoshildi.

– Hammasini biladi, almashingani rost, – dedi Nabatov. – Endi nima qilasiz?

– Shaharda boshliqlarga aytaman. Ikkoviniyam ko‘rsam taniyman, – dedi Nexlyudov.

Yana tortishuv boshlanib ketadi deb qo‘rqishdi, shekilli, hamma miq etmay o‘tirardi.

Boyadan beri so‘rining bir burchagida qo‘lini boshi ostiga qo‘yib jim yotgan Simonson sapchib o‘rnidan turdi-da, ehtiyyotkorlik bilan o‘tirganlarni aylanib o‘tib, Nexlyudovning yoniga keldi.

– Endi gaplashsak bo‘ladimi?

– Albatta, – dedi Nexlyudov uning ketidan borish uchun o‘rnidan turib.

Nexlyudovning o‘rnidan turganini ko‘rgan Katyusha uning ko‘ziga qarab qip-qizarib ketdi, hayron bo‘lganday bosh chayqab qo‘ydi.

Simonson Nexlyudov bilan boshlashib yo‘lakka chiqqach:

– Gap shunday, – dedi so‘z boshlab. Jinoiy mahbuslar orasidagi g‘ovur-g‘uvur va shov-shuvsalar yo‘lakda, ayniqsa, yaqqol eshitilardi. Nexlyudov yuzini burishtirdi, lekin Simonson bunga parvo qilmadi. – Sizning Katerina Mixaylovnaga bo‘lgan munosabatingizni bilganim uchun, – deb gap boshladi u mehribon ko‘zlar bilan Nexlyudovga to‘g‘ri tikilib qarab, – o‘zimning unga, – deb gapini davom etdirdi u. Lekin eshikning yonginasida allanarsani talashib qichqirayotgan ikki ovoz uni to‘xtashga majbur etdi.

– Menikimas, deyapman-ku, ahmoq! – deb qichqirardi bir ovoz.

– Bu kuningdan ko‘ra o‘lganining yaxshi, – derdi ikkinchisi xirillab.

Shu mahal Marya Pavlovna yo‘lakka chiqdi.

– Bu yerda gaplashib bo‘larkanmi, – dedi u, – bu yoqqa kiringlar, Verochkadan boshqa odam yo‘q. – Shuni aytib u kichkinagini eshikli qo‘shti xonaga kirdi. Bu aslida bir kishilik kamera bo‘lib, endi siyosiy mahbus ayollarga berilgandi. So‘rida boshini burkab Vera Yefremovna yotardi.

– Boshi og‘riyapti, endi uylab qoldi, gapingizni eshitmaydi, men bo‘lsam chiqib ketaman, – dedi Marya Pavlovna.

– Yo‘q, yo‘q, qolaver, – dedi Simonson, – mening hech kimdan, ayniqsa, sendan yashiradigan sirim yo‘q.

– Yaxshi, – dedi Marya Pavlovna va gavdasini bolalardek u yoqdan bu yoqqa tashlab, so‘riga joylashib o‘tirib oldi, chiroli bo‘ta ko‘zlarini allaqayoqqa tikib tinglashga tayyorlandi.

– Gap shunday, – deb takrorladi Simonson, – Katerina Mixaylovnaga bo‘lgan munosabatingizni bilganim uchun o‘zimning unga bo‘lgan munosabatimni sizga bildirishga majburman, deb hisoblayman.

Simonsonning soddadilligi va rostgo‘yligidan zavqlangan Nexlyudov:

– Xo‘sh, qanday munosabat ekan? – deb so‘radi.

– Katerina Mixaylovnaga uylanmoqchi edim...

– Qiziq! – dedi Marya Pavlovna Simonsonga tikilib.

– ...Katyushadan shuni, ya’ni menga xotin bo‘lishga rozilik berishini so‘ramoqchi edim, – deb davom etdi Simonson.

– Men nima qila olardim? Ixtiyor o‘zida, – dedi Nexlyudov.

– Shunday-ku-ya, lekin bu masalani sизsiz hal qilolmaydi u.

– Nega?

– Nega deganda, o‘rtalariningizdagи munosabat masalasi qat’iy hal etilmaskan, u hech narsa deyolmaydi.

– Men tomondan masala qat’iy hal qilingan. Men bo‘ynimdagи qarzimni uzishim kerak, bundan tashqari, uning ahvolini yengilatishim kerak, lekin hech qachon unga malol keltirishni istamayman.

– Shunday-ku-ya, lekin u sizning fidokorligingizni istamaydi-da.

– Hech qanday fidokorlik qilayotganim yo‘q.

– Men bilaman, uning bu qarori qat’iy.

– Bo‘lmasam, men bilan gaplashishning nima hojati bor? – dedi Nexlyudov.

– Siz ham shuni ma’qul deb topganingizni Katyusha bilishi kerak.

– Qilishim kerak bo‘lgan ishni qanday qilib qilmasligim lozim deb topaman. Lekin bir narsani aytishim mumkin, u ham bo‘lsa, mening ozod emasligim. Lekin u ozod.

Simonson xayol surib, jim bo‘lib qoldi.

– Yaxshi, unga shunday deb aytaman. Tag‘in unga oshiq bo‘lib qolibdi, deb o‘ylamang, – deb davom etdi u. – U ko‘p jabr-jafo

ko'rgan, ajoyib, topilmaydigan odam bo'lgani uchun yaxshi ko'raman. Undan menga hech narsa kerakmas. Lekin jon-dilim bilan unga yordam bergim, ahvolini...

Simonsonning ovozi qaltirab ketganini eshitib Nexlyudov hayron bo'lidi.

– ...Yengillatgim keladi, – deb davom etdi Simonson. – Sizning yordamingizni qabul qilishni istamas ekan, hech bo'lmasa, menikini qabul qilsin. Agar u rozi bo'lsa, meniyam u surgun qilingan joyga yuborishlarini so'rardim. To'rt yil – ming yilmas. Uning yonida yashardim, qo'limdan kelganicha qismatini ham yengillash-tirardim. – Simonson hayajonlanib yana jim bo'lib qoldi.

– Men nimayam derdim, – dedi Nexlyudov. – U sizdek homiy topganiga xursandman...

– Xuddi shuni bilmuoqchi edim, – deb javob qildi Simonson. – Uni sevganingiz, unga yaxshilikni ravo ko'rganingiz uchun ikkovimizning nikohimizni ma'qul deb topasizmi, shuni bilishni istardim.

– O', albatta, – dedi Nexlyudov keskin.

Simonson badqovoq odamdan kutilmagan muloyimlik bilan:

– Hamma gap unda, menga shu jafokash orom olsa bo'lidi, – dedi Nexlyudovga qarab.

Simonson o'midan turdi, Nexlyudovning qo'lidan ushlab, bo'ynini cho'zdi-da, tortinchoqlik bilan jilmayib o'pdi.

– Bo'lmasa, unga xuddi shunday deb aytaman, – dedi-yu, chiqib ketdi.

XVII

– Buni qarang-a! – dedi Marya Pavlovna. – Oshiq, oshiqu-beqaror. Vladimir Simonson ana shunday bolalarcha, ahmoqona oshiq bo'lib qoladi deb sira kutmagandim. Qiziq, rostini aystsam, kishini achintiradigan holat, – dedi xo'rsinib.

– Lekin u, Katyusha nima derkin? Siz nima deb o'ylaysiz, bunga qanday munosabatda bo'larkin? – deb so'radi Nexlyudov.

– Katyushami? – Marya Pavlovna bu savolga iloji boricha aniqroq javob qaytarmoqchi bo'lidi, shekilli, o'ylanib qoldi. – Katyushami? O'tmishining qandayligidan qat'iy nazar, Katyusha

tabiatan nozik, ahloqli juvon... U sizni sevadi, chin ko'ngildan sevadi. Lekin sizni o'zi bilan o'ralashib qolmasligingiz uchun, sizga salbiy tuyulsa-da, yaxshilik qilolganidan baxtiyor. Sizga erga tegish uning uchun avvalgidan ham battar dahshatli, tubanlik bo'lardi. Shuning uchun ham bunga rozi bo'lmaydi. Shunisiyam borki, sizning shu yerdaligingiz uni bezovtalantiradi.

– Nima qilay, ko'zidan g'oyib bo'laymi? – dedi Nexlyudov.

Marya Pavlovna bolalarga xos muloyim tabassum qildi.

– Ha, qisman.

– Qanday qilib qisman g'oyib bo'lish mumkin?

– Yolg'on gapirdim; lekin Katyusha haqida shuni aytmoqchi edimki, u Simonsonning qandaydir jo'shqin muhabbatining bema'niligini ko'rib turgan bo'lsa kerak (Simonson unga hali hech narsa deganicha yo'q). Bu muhabbatdan u ham mammun, ham qo'rqadi. O'zingiz bilasiz, bu ishlardan men bexabarman, lekin Simonsonning bu muhabbatni, mening nazarimda, niqoblangan oddiy erkaklik hissidan bo'lak narsa emas. Uning aytishicha, bu muhabbat uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, bu muhabbatni ma'naviy muhabbatmish. Lekin bu har qanday mustasno muhabbat bo'lgani bilan asosida yana, albatta, o'sha ifloslik yotishini bilaman-ku... Novodvorov bilan Lyubochka o'rtasidagi muhabbatning biri-da buyam.

Marya Pavlovna o'zi qiziqqan mavzuga berilib ketib, asosiy masaladan chetga chiqib qoldi.

– Nima qilay endi? – so'radi Nexlyudov.

– Unga gapning ochig'ini aytganingiz ma'qul, deb o'ylayman. Hamma vaqt ora ochiq bo'lgani ma'qul. Katyushani chaqirib beraman, gaplapping. Maylimi? – dedi Marya Pavlovna.

– Mayli, – dedi Nexlyudov.

Marya Pavlovna chiqib ketdi.

Shu kichkina kamerada Vera Yefremovnaning bir me'yordagi nafas olishi, ahyon-ahyonda chuqur xo'rsinishi, jinoiy mahbuslarning ikki eshik naridagi kameradan eshitilib turgan g'ovur-g'uvurini tinglarkan, Nexlyudovni g'alati bir his qamrab oldi.

Simonson aytgan gaplar uni o'z ustiga olgan majburiyatdan qutqarardi (irodasi bo'shashgan paytlarda bu majburiyat unga og'ir va g'alati tuyulardi), lekin har qalay, Simonsonning gapi unga yoqmadigina emas, alam ham qilib ketdi. Simonsonning bu taklifi

uning qilgan ishining favquloddaligini buzishini, o‘z kishilari va begona odamlar nazarida fidokorligining qiymatini pasaytirib yuborishini his etardi. Simonsondek Katyushaga hech qanday aloqasi bo‘lman yaxshi bir odam u bilan taqdirini bog‘lashni istarkan, Nexlyudovning fidokorligi, qiymati pasayardi, albatta. Balki bunda oddiy rashk hissi ham bo‘lgandir: Nexlyudov Katyushaning o‘ziga bo‘lgan muhabbatiga shunday o‘rgangandiki, uning boshqa odamni sevishi mumkinligini xayoliga keltirgisi kelmasdi. Katyusha ozod bo‘lib ketguncha shu yerda yashayman, deb oldindan tuzib qo‘ygan rejasining buzilishi ham bunga ta’sir etgandir. Agar u Simonsonga tegadigan bo‘lsa, uning oldida turishining keragi bo‘lmay qolar, shuning uchun ham u yangi reja tuzishi kerak bo‘lardi. Nexlyudov es-hushini yig‘ishtirib olishga ulgurmasdan ochiq eshikdan jinoiy mahbuslarning baqiriq-chaqiriqlari eshitildi (bugun ular orasida allanima ro‘y bergen edi), kameraga Katyusha kirdi.

U ildam yurib, Nexlyudovning oldiga keldi.

- Marya Pavlovna yubordi meni, – dedi u Nexlyudovga yaqinlashib.
- Ha, siz bilan gaplashib olishim kerak. O‘tirsangiz-chi, Vladimir Ivanovich menga gapini aytdi.

Katyusha qo‘lini tizzasiga qo‘yib o‘tirdi. U xotirjam ko‘rinardi, lekin Nexlyudov Simonsonning ismini aytganda, qip-qizarib ketdi.

– U nima dedi sizga? – deb so‘radi u.

– Sizga uylanmoqchiligin aytdi.

Katyushaning yuzi to‘satdan azob chekkandek burishib ketdi. U hech nima demay, yerga qarab qoldi.

– U mening roziligidimi yoki maslahat berishimni so‘rayapti. Men hammasi sizning ixtiyoriningizda ekanini, bu narsani o‘zingiz hal qilishingiz kerakligini aytdim.

– Voy, u nimasi? Nega endi? – deb g‘o‘ldiradi Katyusha va Nexlyudovga hamma vaqt, ayniqla, kuchli ta’sir qiladigan g‘alati qarash qilib, g‘ilay ko‘zлari bilan qiya qarab qo‘ydi. Bir necha daqiqa ular so‘zsiz bir-birlariga qarab qoldilar. Bu boqish ikkoviga ham ko‘p narsalarni so‘zlab berdi.

– O‘zingiz hal qilishingiz kerak, – deb takrorladi Nexlyudov.

– Nimani hal qilaman? – dedi u. – Hammasi allaqachon hal qilingan.

- Yo‘q, siz Vladimir Ivanovichning taklifini qabul qilasizmiyo‘qmi, shuni hal qilishingiz kerak, – dedi Nexlyudov.
- Menday katorgachiga erga chiqishni kim qo‘yibdi? Vladimir Ivanovichniyam halok qilishning nima keragi bor?
- Xo‘s, basharti, afv etishsa-chi? – dedi Nexlyudov.
- E-e, qo‘ying-e. Boshqa gapim yo‘q, – dedi-da, Maslova o‘rnidan turib, kameradan chiqdi.

XVIII

Nexlyudov Katyusha bilan izma-iz erkaklar kamerasiga kirganda, u yerdagilarning hammasi hayajonda edi. Hamma joyga borib-kelib yuradigan, hamma bilan tanishib, hamma narsani kuzatib yuradigan Nabatov barchani hayratta solgan bir xabar olib kelibdi. Bu xabar shundan iborat ediki, u devor kavagidan katorgaga hukm etilgan inqilobchi Petlinning xatini topib kelibdi. Hamma Petlinni allaqachon Karaga yetgan deb hisoblardi, to‘satdan ma’lum bo‘lishicha, yaqindagina xuddi shu yo‘ldan jinoiy mahbuslar bilan birga o‘tib ketibdi.

«17-avgustda, – deyilgan edi xatda, – yolg‘iz o‘zimni jinoiy mahbuslar bilan jo‘natishdi. Neverov men bilan birga edi. Qozonda, jinnixonada o‘zini o‘zi osib o‘ldirdi. O‘zim sog‘-salomatman, bardamman, ishlarimiz yaxshi bo‘lib ketar, deb umid qilaman». Hamma Petlinning ahvoli va Neverovning o‘zini osib o‘ldirishining sababini muhokama qila boshladi. Krilsov esa yonib turgan ko‘zlarini bir nuqtaga tikkanicha diqqat qilib turardi.

– Erim Petropavlovskdaligida Neverovning ko‘ziga har narsa ko‘rinadigan bo‘lib qolganini aytgandi, – dedi Rantseva.

– Ha, shoir, xayolparast odam. Bunday odamlar yakka qamoqda yotishga bardosh berolmaydilar, – dedi Novodvorov. – Men yakkaxonaga tushib qolganimda xayol surmaslikka harakat qillardim, vaqtimni juda ziq qilib taqsimlardim. Shu sababli kunni oson o‘tqazardim.

Nabatov xafagarchilikni taratmoqchi bo‘ldi, shekilli:

– Kunni o‘tkazish qiyin bo‘ptimi? Qamoqqa olganlarida ko‘pincha sevinardim, – dedi tetiklik bilan. – Bo‘lmasa, xavotirlanib yashaysan, qamalib qolsam, boshqalarning sirini ochib, ishni pachava qilmasmikanman, deb qo‘rqasan, qamoqqa olishdimi,

bo'ldi – mas'uliyat tamom, dam olsang bo'ladi. Popirisingni chekib o'tiraver!

Marya Pavlovna Krilsovning to'satdan o'zgargan, so'lg'in yuziga tashvishlanib qarab:

– Sen uni yaxshi tanirmiding? – deb so'radi.

– Neverov xayolparastmi? – deb gap boshladi to'satdan Krilsov anchadan beri baqirayotgandek yoki ashula aytgandek xarsillab. – Neverov shunday odam ediki, bizning darbonning tili bilan aytganda, bunaqalarni onasi bitta tug'adi... Shunday... U musaffo, pok odam edi. Shunday... Yolg'on gapirish u yoqda tursin, mug'ombirlikniyam bilmasdi. Terisi yupqagina emas, yo'q, butunlay shilib olingandek asablari yalang'och edi. Shunday... Murakkab, iste'dodli odam edi, bunaqa... Hah, gapirib ham nima qildim!.. – U jim bo'lib qoldi. – Biz bu yerda, – dedi u qovog'ini solib jahl bilan, – avval xalqqa ilm berib, keyin hayot tuzumini o'zgartiramizmi yo avval tuzumni o'agartiramizmi – qaysi yo'l bilan: tinch targ'ibot yo'li bilanmi yo terror yo'li bilan kurashamizmi, deb bahslashamiz. Shunday, bahslashamiz. Ular esa bahslashishmaydi, o'z ishlarini bilishadi. O'nlab, yuzlab odamlarning halok bo'lishi ular uchun hech gapmas, tag'in qanaqa odamlarni deng! Ular uchun odamlarning sarasi xalok bo'lgani yaxshi. Shunday, dekabristlarni muomaladan chiqarishgandan keyin umumiy saviyani pasaytirib yuborishdi, degandi Gertsen. Shunday pasayib ketdiki! Keyin Gertsenni va uning tengdoshlarini chetlashtirdilar. Endi Neverovlarni...

– Hammani yo'qotolmaydilar, – dedi Nabatov tetik ovoz bilan. – Baribir naslimiz qoladi.

Krilsov gapini bo'lishga yo'l qo'ymay:

– Ularga shafqat qilarkanmiz, yo'q, qolmaydi, – dedi tovushini baland qilib. – Popiris ber.

– O'zingni yomon his qilyapsan, shekilli, Anatoliy, – dedi Marya Pavlovna, – qo'y, chekma.

– E-e, qo'ysang-chi, – dedi jahl bilan Krilsov, so'ngra cheka boshladi. Lekin shu tobning o'zidayoq yo'tali tutdi; o'qchiy boshladi. Tupurib bo'lgach, u gapini yana davom ettirdi: – Noto'g'ri yo'ldan borganmiz, noto'g'ri yo'ldan. Gap sotib o'tirgandan ko'ra birlashishimiz kerak edi... Ularni yakson qilishimiz kerak edi. Shunday.

– Axir, ular ham odam-ku, – dedi Nexlyudov.

– Yo‘q, ular odammas – shu ishlarni qila oladiganlar odammas... Mana, bomba va ballonlar o‘ylab chiqarishdi, deyishyapti. Shu ballonlarda osmonga chiqib ularning ustiga bomba tashlab burgadek qirib yuborish kerak... Shunday. Chunki... – qip-qizarib gapini davom ettirmoqchi edi, lekin birdan avvalgidan battar yo‘tal tutib qoldi, og‘zidan laxta-laxta qon keldi.

Nabatov qor keltirgani yugurib ketdi. Marya Pavlovna valeryan tomchisi topib unga uzatdi, lekin u ko‘zini yumib, oppoq oriq qo‘llari bilan uni itarar, og‘ir va tez-tez nafas olardi. Qor bilan sovuq suv biroz tinchitgandan keyin uni yotqizdilar. Nexlyudov hamma bilan xayrashdi-da, uni olib ketgani kelib, anchadan beri kutib turgan unterzobit bilan birga chiqib ketdi.

Jinoiy mahbuslarning ovozi o‘chdi, ko‘plar uxbab qolgandi. Odamlar so‘ri ustida ham, so‘ri tagida ham, yo‘llarda ham yotganlariga qaramay kameraga sig‘ishmay qolgan edi. Ularning bir qismi boshlari ostiga qoplarini qo‘yib, ustilariga nam xalatlarini yopib yo‘lakda, yerda yotishardi.

Kameralarning eshididan va yo‘lakdan xurrak tovushlari, ingragan ovozlar va odamlarning uyqusirashi eshitilardi. Hamma yerda ustiga xalat yopib g‘uj bo‘lib yotgan odam gavdasi ko‘rinardi. Jinoiy bo‘ydoqlar kamerasidagina bir necha odam burchakda sham qoldig‘ini yoqib o‘tirardi, askarni ko‘rishlari bilan shamni o‘chirishdi, yo‘lakda, chiroq tagida bir chol yalang‘och bo‘lib olib, ko‘ylagining bitini terib o‘tirardi. Siyosiy mahbuslar kamerasining zaharlangan havosi bu yerning sassig‘idan ko‘ra sofdek tuyulardi. Tutab yonayotgan lampa tuman orasidan ko‘ringandek xira, nafas olish qiyin edi. Yo‘lakdan uxbab yotganlarning birontasini bosib olmasdan yoki tegib ketmasdan o‘tish uchun avval bo‘s sh joyni topib, o‘sha yerga oyoq qo‘yish, keyin ikkinchi qadam uchun yana bo‘s joy qidirish kerak edi. Uch kishi, yo‘lakdan ham joy topmagan bo‘lsalar kerak, dahlizda tirkishidan shaltoq najas sizg‘ib yotgan badbo‘y yog‘och paqir tagida yotardi. Ularning biri tentaknamo chol edi. Nexlyudov uni yo‘lda bir necha marta ko‘rgan edi. Ikkinchisi o‘n yoshlar chamasidagi bola bo‘lib, ikki mahbus o‘rtasida, yuzini qo‘liga tirab, mahbuslardan birining oyog‘iga bosh qo‘yib yotardi.

Darvozadan chiqqach, Nexlyudov to‘xtadi va ko‘kragini to‘ldirib, anchagacha muzdekkovdan nafas oldi.

XIX

Osmonda yulduzlar charaqladi. Ba'zi joylarda hali ham loy pilchillab turgan qatqaloq yo'ldan yurib Nexlyudov karvonsaroyga qaytdi-da, qorong'i derazani taqillatdi. Keng yag'rinli xizmatkor yigit yalangoyoq kelib eshikni ochib, uni dahlizga kiritdi. Dahlizning o'ng tomonidagi qora uydan izvoshchilarning qattiq xurragi eshitiladi; to'g'ridagi eshikning orqasidagi hovlidan esa otlarning suli chaynagani eshitiladi. Chap tomonda ozodagina xonaga kiradigan eshik bor edi. Ozoda xonada shuvoq hidi kelar, to'siq orqasida allakimning uyni to'ldirib xurrak otgani eshitilar, ikonalar oldida qizil shishali lampa yonardi. Nexlyudov yechindi, kleyonka sirilgan divanga katta va qalin jun ro'mol soldi, ustiga o'zining charm yostig'ini qo'ydi-da, yotib shu bugun ko'rgan-kechirganlarini xayolidan o'tkaza boshladi. Nexlyudov shu bugun ko'rgan narsalari ichida eng dahshatlisi, boshini mahbusning oyog'iga qo'yib, yog'och paqirdan oqib tushayotgan shaltoqda yotgan bola edi.

Shu bugun kechqurun Simonson va Katyusha bilan bo'lgan suhbatning kutilmagan va muhimligiga qaramay, Nexlyudov bu voqeа ustida to'xtalmadi: uning bu masaladagi munosabati juda murakkab, shu bilan birga, noaniq edi, shu sababdan Nexlyudov bu haqdagi fikrlarni o'zidan quva boshladi. Lekin u qo'lansa havoda dimiqib, sassiq paqirdan sizib oqayotgan shaltoqda yotgan baxtiqarolarni, ayniqsa, katorgachining oyog'iga boshini qo'yib uxlayotgan ma'sum bolani xayolidan quvolmas, bu manzara ko'z oldidan ketmasdi.

Uzoq bir joyda odamlarning bir qismi boshqa bir qismini xo'rlab, qattiq azoblaganini, faxsh yo'liga solayotganini bilish boshqa-yu, odamlarning buzilayotgani, biri boshqa birini azoblaganini uch oy mobaynida o'z ko'zing bilan ko'rish boshqa. Nexlyudov xuddi shuni his etardi. Ana shu uch oy mobaynida u o'zidan: «Boshqalar ko'rmayotgan narsalarni ko'rayotgan men jinnimi yoki shu men ko'rayotgan narsalarni vujudga keltirayotganlar jinnimi?» deb so'ragan edi bir necha bor. Lekin odamlar (ular ko'pchilikni tashkil etadilar) uni hayron qilgan va dahshatga solgan narsalarni qilinishi kerak bo'lgan muhim va foydali ish deb bilib, shunday zo'r ishonch bilan bajarardilarki, bu odamlarni aqldan ozgan deb bo'lmasdi; lekin o'z fikrlarining ravshanligini his etgani uchun o'zini ham aqldan ozgan deyolmasdi. Shu sababli doimo hayron edi.

Uch oy mobaynida ko'rganlaridan Nexlyudov quyidagicha tushuncha hosil qilgan edi: ozodlikda yashovchi odamlar orasidan sud va ma'muriyat eng asabiylari, qiziqqonlari, serharakatlari, iste'dodlilari, kuchlilari, mug'ombirlik va ehtiyyotkorlikni uncha bilmaydiganlarini ajratib oladi; ozodlikda qolganlardan ko'ra gunohi ortiq bo'lman yoki jamiyat uchun xavfli bo'lman ana shu odamlar turmalarga qamatiladi, etap va katorgalarga suriladi, tabiatdan, oilasidan, mehnatdan, ya'ni insonning tabiiy va ma'naviy hayoti uchun zarur bo'lgan barcha sharoitlardan yiroqda oylab, hatto yillab bekorchilikda, moddiy jihatdan ta'minlangan holda tutiladi. Bu birinchidan. Ikkinchidan, shunday muassasalarda bu odamlar har turli keraksiz xo'rliklarga duchor etiladi – kishanga solinadi, sochlari qiriladi, sharmandalarcha kiyim kiydiriladi, ya'ni zaif odamlarni ezgu hayotga targ'ib etuvchi kuchdan – odamlarning fikru-mulohazasi haqidagi tashvishdan, sharm-hayodan, o'z qadr-qimmatini sezishdan mahrum etiladi. Uchinchidan, hamma vaqt tahlika ostida yashash (oftob urish, suvgaga g'arq bo'lish, o't ichida qolish kabi favqulodda hodisalar to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi), qamoq joylaridagi doimiy yuqumli kasalliklar, holdan toyish, kaltaklanish orqasida bu odamlar shunday darajaga borib yetadilarki, bunday sharoitda yumshoq ko'ngilli, axloqli odam ham o'zini himoya qilish maqsadida dahshatli va rahmsizlarcha ish qilishga majbur bo'ladi yoki shunday qilganlarni kechiradi. To'rtinchidan, shu odamlarni turmushda buzilgan (ayniqsa, shu muassasalarning o'zi buzgan) yaramas, qotil va yovuz odamlarga qo'shib qo'yadilar, bu buzilgan odamlar shuncha chora bilan ham buzilib ulgurmagan odamlarga bir achitqi kabi ta'sir etadilar. Beshinchidan, nihoyat, shu ta'sirot ostidagi odamlarning hammasiga juda ishontirarli yo'l bilan, chunonchi, ularga shafqatsiz muomalada bo'lish, bolalarga, xotinlarga, keksalarga azob berish, savalash, xipchinlash, qochoqlarni xoh tirik, xoh o'lik holda tutib bergenlarga mukofot berish, er-xotinlarni ayirish va birovlarining xotinini birovlarining eriga qo'shish uchun ularni bir joyga qamash, otish, osish yo'llari bilan juda ishonarli qilib: «Har qanday zo'rlik, shafqatsizlik hukumat tomonidan o'ziga qulay bo'lgan kezlarda man qilinmaydi, aksincha, shunday qilishga ruxsat etiladi, shuning uchun ham bu choralarни tutqunlikka tushgan, chorasiz va falokatga duchor bo'lganlarga nisbatan tatbiq etish joiz», degan fikrni ukdiradilar.

Shularning hammasi boshqa hech qanday sharoitda erishib bo‘lmaydigan so‘ng darajadagi faxsh va razolatni vujudga keltirib, keyinchalik uni xalq orasida tarqatish uchun ataylab ochilgan muassasalarga o‘xshar edi. Nexlyudov avaxta va etaplarda bo‘layotgan hodisalarini sinchiklab kuzatarkan, «Iloji boricha ko‘proq odamni yo‘ldan ozdirish, razolatga sudrash to‘g‘risida topshiriq berilganday-a», deb o‘ylardi. Yil sayin yuz minglab kishilar yo‘ldan ozdiriladi, nihoyat, buzuqlikning uchiga chiqqanlarida turmalarda singdirib olgan razilliklarni xalq orasiga yoyishlari uchun ozod etiladi.

Jamiyat o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan bu maqsad Tyumensk, Yekaterinburg, Tomsk turmalarida va etaplarda muvaffaqiyat bilan amalga oshirilayotganini Nexlyudov o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi. Rus jamiyati talab qilgan, dehqon va nasroniyalar axloqi bilan yashab kelgan sodda, oddiy kishilar bu tushunchalarini bir chekkaga yig‘ishtirib qo‘yib, agar foydasi bo‘lsa, insonni har qanday xo‘rlash, tahqirlash mumkin degan yangi turma tushunchalarini o‘zlashtirib oладilar. Qamoqda yotib chiqqan odamlar o‘z boshlaridan kechirganlaridan qiyos olib, cherkov va axloq o‘qituvchilari targ‘ib qilgan fikr, ya’ni insonni hurmat qilish va unga achinish haqidagi qonunlar haqiqatda bekor qilinganini butun qalblari bilan his qiladilar va shu sababli bu qonunga rioya qilmasa ham bo‘ladi, degan qarorga keladilar. Nexlyudov hamma tanish mahbuslarning: Fyodorov, Makar, hatto ikki oy etapda yurib, behayo fikrlari bilan uni hayron qoldirgan Tarasning o‘zgarib qolganini ko‘rdi. Yo‘lda Nexlyudov sayoqlar Taygaga qochib ketayotganda, biron o‘rtoqlarini birga qochishga ko‘ndirib, keyin o‘ldirib go‘shtini yeishlarini eshitdi. Nexlyudov shu gunoh bilan ayblangan, aybiga iqror bo‘lgan bir odamni o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi. Hammadan dahshatlisi shu ediki, odamxo‘rlik voqeasi kamdan-kam uchraydigan hodisa bo‘lmay, doim takrorlanib turardi.

Fisq-fujurni ana shu muassasalar yordami bilan yoyilishi natijasidagina Nitsshening, hamma narsani qilish mumkin, hech narsa man qilinmaydi, degan yangi ta‘limotini avval mahbuslar orasida, undan so‘ng esa xalq orasida tarqatish, rus kishisini sayoqlar darajasiga tushirish mumkin.

Mana shu sodir bo'layotgan voqealarni jinoyatning oldini olish, qo'rqtish, tuzatish va qonuniy jazolash bilan izohlash mumkin edi (kitoblarda shunday deb yozar edilar). Ammo haqiqatda esa ahvol tamomila boshqacha edi. Jinoyatning oldini olish o'rniga uni yoyardilar. Qo'rqtish o'rniga jinoyatkorlarni rag'batlantirishardi, natijada ularning ko'pchiligi, chunonchi, sayoqlar o'z xohishlari bilan qamoqqa borardilar. Odamlarni tuzatish o'rniga ularni muntazam ravishda har turli illatlar bilan zaharlab kelinardi. Hukumat tomonidan berib turilgan jazolar esa o'ch olish hissini pasaytirish u yoqda tursin, balki bu hisni xalq orasida kuchaytirardi, ilgari xalq orasida bu narsa yo'q edi.

Nexlyudov: «Bas, nega bunday qilishadi?» deb o'zidan so'rар, lekin javob topolmasdi.

Bu narsalar bexosdan, bilmasdan, bir martagina qilib qo'yilmasdi, bu narsalar har doim, yuz yillardan beri davom etib kelgan, faqat farqi shu ediki, ilgari odamlarning burunlarini yirtib, qulqolarini qisishsa, keyinchalik tamg'a bosib, qo'llariga gavronburov solishsa, endi qo'lkishan urib, aravalarda emas, poezdlarda tashishardi – mana shular Nexlyudovni hammasidan ham ko'proq ajablantirardi.

Xizmatchilar unga, sizni g'azablantirgan narsalar qamoqxonalar va surgun joylarning bopta emasligi orqasida tug'ilgan, agar yangi fasonda turmalar solinsa, bularning hammasini tuzatib yuborish mumkin, deb aytgan bo'lsalar ham bu mulohazalar Nexlyudovni qanoatlantirmasdi, chunki u o'zini g'azablantirgan narsalar qamoqxonalarning bopta yo bopta emasligi orqasida bo'lmayotganini sezardi. U elektr qo'ng'iroqlar o'rnatilib, mukammal qilib qurilgan turmalar haqida, Tard tavsiyasi bo'yicha elektr toki bilan qatl etish haqida yozilgan narsalarni o'qigan, shuning uchun takomillashtirilgan jabru zulm uni yana ham beshbattar g'azablantirardi.

Sudlarda va vazirliklarda katta maosh oladigan odamlar o'tiradi, bu maoshlar ularga xalqdan yig'ib beriladi va ular bu maoshlar evaziga o'zлari singari amaldorlar tomonidan ayni asosda yozilgan kitobchalarni qarab chiqadilar, o'zлari yozgan qonunlarni buzgan odamlarning qilmishlarini jinoiy qonunning ma'lum bir moddasiga to'g'rilashadi va shu moddalarga asoslanib odamlarni

o‘zлari hech vaqt ko‘rmagan allaqanday joylarga jo‘natishadi. Odamlar u yerlarda bag‘ritosh, qo‘pol nazoratchilar, kuzatuvchilar, konvoylar ixtiyoriga topshiriladi, millionlab kishilar ruhan va jisman halok bo‘lishadiki, mana shu narsalar Nexlyudovni juda yomon g‘azablantirardi.

Turmalar va etaplarni ko‘rgandan keyin Nexlyudov shuni payqab oldi: mahbuslar orasidagi barcha yaramas hollar: mayxo‘rlik, qimorbozlik, rahmsizlik, avaxtadagilar qiladigan barcha dahshatli jinoyatlar, odamxo‘rlik – tasodify hol ham emas, haftafahm olimlar aytganidek, odamlarning jinoyatchi bo‘lib tug‘ilganidan, nasli ayniganidan ham emas (bu nazariyalar hukumatga juda qo‘l keladi), balki odamlar boshqalarni jazolashlari mumkin, deyilgan xatoning muqarrar oqibatidir. Nexlyudov odamxo‘rlikning Taygada emas, vazirliklarda, qo‘mitalarda va departamentlarda boshlanib, faqat Taygadagina tugallanishini ko‘rdi; o‘z pochchasining va barcha sudyalarning, ijrochidan tortib, to vazirgacha bo‘lgan barcha amaldorlarning o‘zлari gapirib yurgan adolat yoki xalq farovonligi bilan sira ishlari yo‘q, ular oqibatda xalqni buzadigan va unga azob beradigan narsalarni qilayotganlari uchun to‘lanadigan aqchalarining g‘amini yer edilar. Bu esa oyday ravshan edi.

«Mana shularning hammasi, nahotki, faqat anglashilmovchilik orqasida qilinayotgan bo‘lsa? Qilayotgan narsalarini qilmasliklari uchun ana shu amaldorlarning hammasiga maoshlari to‘lab turilsa, hatto mukofot ham berilsa, qanday bo‘larkin?» – deb o‘ylardi Nexlyudov. Shularni o‘ylarkan, xo‘rozlar ikkinchi marta qichqirdi, u qimiraldi deguncha favvora singari atrofida sakray boshlagan burgalarga parvo qilmay, dong qotib uxlab qoldi.

XX

Nexlyudov uyg‘onganda, izvoshchilar allaqachon yig‘ilishgan, uy bekasi nonushta qilib bo‘lgan, semiz bo‘ynidagi terni ro‘mol bilan artib, etap askari bir xat keltirganini aytgani kirgan edi. Xat Marya Pavlovnadan ekan. U Krilsovning dardi o‘ylashganidan qattiqroq ekanini yozgan edi: «Biz bir fursat uni shu yerda qoldirib, o‘zimiz ham birga qolmoqchi bo‘lib edik, lekin ruxsat berishmadni, shuning uchun birga olib ketamiz, ammo bundan qo‘rqaqmiz. Bir harakat qilib ko‘rsangiz, agar uni shaharda

qoldirishadigan bo'lsa, birontamizni qoldirishsin. Mabodo, buning uchun mening unga tegishim zarur bo'lsa, albatta, bunga ham tayyorman».

Nexlyudov otlarni olib kelish uchun bir bolani stansiyaga yuborib, o'zi darhol yig'ishtirinishga kirishdi. U ikkinchi stakanni ichib tugatgani yo'q edi, uch otli izvosh qo'ng'iroqlarini jiringlatib, toshdek qotib qolgan qatqaloqda g'ildiraklarini gumburlatib, eshik oldiga kelib qoldi. Nexlyudov bo'yni yo'g'on bekaning haqini to'lab, shoshib-pishib tashqariga chiqdi-da, izvoshga o'tirib olib, iloji boricha tezroq haydashni buyurdi – u mahbuslar to'dasiga yetib olish niyatida edi. U qishloqdan chiqib, qoplar ortilgan, kasallar o'tirgan aravalarga yetib oldi; aravalardan qatqaloq loy ustida taraqlab borar edi (zobit yo'q, u ilgariroq ketib qolgan edi.) Askarlar ichib olishgan bo'lishsa kerak, chaqchaqlashib aravalarning orqasida, yo'l bo'ylab ketishardi. Aravalarning son-sanog'i yo'q edi. Oldingi aravalarda madorsiz jinoyatchilar olti kishidan bo'lib qisilishib, orqadagi uch aravada esa siyosiy aybdorlar uchta-uchtadan bo'lib o'tirishibdi. Eng oxirdagi aravada Novodvorov, Grabets va Kondratyev, ikkinchisida – Rantseva, Nabatov va Marya Pavlovna o'z o'rnini bo'shatib bergen bod kasalli, majolsiz xotin o'tirardi. Uchinchisida Krilsov yotar, ostiga pichan solinib, boshiga yostiq qo'yilgan edi. Uning yonida, yon-yog'ochda Marya Pavlovna o'tirardi. Nexlyudov izvoshni Krilsov tushgan arava yonida to'xtatib, o'zi uning oldiga piyoda yurib bordi. Shirakayf konvoy Nexlyudovga qo'l siltagandi, u parvo qilmay, arava yoniga keldi-yu, uning chekkasini ushlab, yonida ketaverdi. U uzun po'stinga o'ralib, boshiga mo'yna telpak kiygan va og'zini ro'mol bilan o'rab olgan, yana ham ozg'in, yana ham rangsiz ko'rinardi. Chiroli ko'zlar katta, yonib turganday ko'rinardi. U aravada sekin-asta chayqalib, Nexlyudovdan ko'zlarini olmay qarab borardi. Nexlyudov sog'ligini so'raganda, faqat ko'zlarini yumdi-yu, jahl bilan boshini sarak-sarak qildi. Butun quvvati, aftidan, aravaning chayqatishiga qarshi o'zini tutishga sarf qilinayotgan bo'lsa kerak. Marya Pavlovna aravaning u yonida o'tirgan edi. U ma'noli qilib Nexlyudov bilan ko'z urishtirib oldi; uning qarashlarida Krilsov uchun tashvish ifodasi bor edi. U sho'x bir tovush bilan gap boshladi:

– Chamamda, zabit uyaldi, shekilli, – aravaning taqir-tuquri orasidan Nexlyudov gapini eshitishi uchun baqirib gapirdi u, – Buzovkining qo‘lidagi kishanni olib tashlashdi, qizchasini o‘zi ko‘tarib olgan. Katya bilan Simonson ham u bilan birga, mening o‘rnimga Verochka ketyapti.

Krilsov Marya Pavlovnaga ishora qilib bir narsa dedi, lekin gapini eshitib bo‘lmadi, keyin yo‘talishdan o‘zini tiyib qovoqlarini solib turib, bosh chayqadi. Nexlyudov gapini eshitish uchun boshini yaqinlashtirdi. Ana shundan keyin Krilsov og‘zini ro‘moldan bo‘shatib shipshidi:

– Endi ancha tuzukman. Ishqilib, shamollamasam bo‘ldi.

Nexlyudov ma‘qullab bosh irg‘ab qo‘ydi, keyin Marya Pavlovna bilan ko‘z urishtirib oldi.

Krilsov yana:

– Xo‘sh, uch jism muammosi nima bo‘ldi? – deb shivirladi-da, qiynalib turib kulimsiradi. – Hali mushkulmi?

Nexlyudov uning gapini tushunmagan edi, Marya Pavlovna buning uch jism, ya’ni Quyosh, Oy va Yerning o‘zaro munosabatini aniqlaydigan mashhur matematik muammo ekanini, Krilsov hazillashib bu muammoni Nexlyudov, Katyusha va Simonson o‘rtasidagi aloqaga o‘xhatganini tushuntirib berdi. Krilsov «Ha, Marya Pavlovna mening hazilimni to‘g‘ri tushuntirib berdi», deganday qilib bosh irg‘adi.

– Muammoni hal qilish mening ixtiyorimda emas, – dedi Nexlyudov.

– Xatimni oldingizmi, iltimosimni bajo qilasizmi? – deb so‘radi Marya Pavlovna.

Nexlyudov:

– Albatta, – dedi-yu, Krilsovning chehrasidagi norozilik alomatini payqab, o‘z aravasi tomon ketdi va qiyshayib qolgan izvoshiga chiqdi-da, uning chetini ushlab olib, o‘ydim-chuqur yerlarda silkinib ketaverdi. Oyoqlariga kishan solingan, ikkita-ikkita qilib qo‘llari kishanlangan kulrang choponli va nimcha po‘stinli, bir chaqirim joygacha cho‘zilgan mahbuslar safi yonidan o‘tib ketdi. Nexlyudov yo‘lning u yuzida Katyushaning ko‘k ro‘molini, Vera Yefremovnaning qora paltosini, Simonsonning kurtkasini,

jundan to‘qilgan qalpog‘ini va sandalga o‘xshatib tasma bilan o‘rab olgan oq jun paypoqlarini ko‘rdi. Simonson nima to‘g‘risida dir qizishib gapirib, ayollar yonida borar edi.

Ayollar Nexlyudovni ko‘rib, unga ta’zim qilishdi, Simonson esa qalpog‘ini tantanali qilib ko‘tarib qo‘ydi. Nexlyudovning ularga aytadigan gapi yo‘q edi, shuning uchun izvoshini to‘xtatmay, o‘tib ketaverdi. Tekis yo‘lga chiqishgach, izvoshchi otlarni yana ham tezroq haydadi, lekin qator cho‘zilib borayotgan yuk aravalardan o‘tib ketish uchun damba-dam tekis yo‘lning ikki chekkasiga tushishga majbur bo‘lardi.

Hamma yog‘ini arava g‘ildiraklari chuqur o‘yib yuborgan yo‘l ignabargli qorong‘i o‘rmon oralab borar, qayin va tilog‘och daraxtlarining hali xazon bo‘limgan yaproqlari ikki tomonda yarqirab, kulrang tusda tovlanib turardi. Manzilning yarmida o‘rmon tugab, ikki tomonda keng dala ochildi va monastirning tilla xochi bilan gumbazlari ko‘rindi. Kun juda ochilib ketdi, bulutlar tarqaldi, quyosh o‘rmondan baland ko‘tarildi, ko‘lmak suvlar ham, gumbazlar ham, cherkov xochlari ham quyoshda yarqirab ko‘zni qamashtira boshladi. Oldinda, o‘ng tomonda, ko‘kintir ufqda olis tog‘lar oqarib ko‘rinardi. Uch otli izvosh shahar yonidagi kattakon qishloqqa kirdi. Qishloq ko‘chasi ruslar va g‘alati qalpoq hamda choponlar kiygan o‘zga millat odamlari bilan liq to‘la. Do‘konlar, qovoqxonalar, aravalar yonida mast va hushyor erkaklar bilan ayollar ivirsib yurar, shang‘illab gapirishardi. Shaharning yaqinligi sezilib turardi.

Izvoshchi o‘ng yondagi otga qamchi bosdi-da, tizginni tortib, o‘zi o‘tirgan joyida bir kiftini chiqarib o‘tirib oldi – tizginlar o‘ng tomonga o‘tib qoldi. U oliftagarchilik qilib izvoshini ko‘chada choptirib ketdi, to daryoga yetguncha tizginlarini tortmadi. Daryodan solga tushib o‘tilar edi. Narigi qirg‘oqdan kelayotgan sol sho‘x daryoning o‘rtasida edi. Daryoning bu tomonida o‘n ikkitacha arava kutib turardi.

Nexlyudov ko‘p kutmadi. Daryoning ancha yuqorisidan kelayotgan solni tezoqar suv hademay liman taxtalari yoniga keltirib qo‘ydi.

Kalta po‘stin va choriq kiyib olgan keng yag‘rinli, mushakdor, novcha, kamgap solchilar odatdagicha chaqqonlik bilan arqon

tashlab ustunlarga bog'lashdi-da, to'siqlarni olib qo'yishib, soldagi aravalarni qirg'oqqa tushirishdi, keyin yuklarni ortishdi, aravalarni va suvdan cho'chigan otlarni solga joylashdi. Sho'x, keng daryo suvlari solning ikki tomoniga kelib urilar, arqonni tarang qilardi. Sol to'lib ketdi, Nexlyudovning izvoshdan chiqarilgan otlari aravalar orasiga keltirib qo'yildi, solchilar to'siqni joyiga qo'yishdi-da, sig'magan kishilarning iltimoslariga parvo qilmasdan, arqonni tortib olishib, solni haydab ketishdi. Sol jimjit, faqat solchilarning tapir-tupuri vadepsinib taxtalarni to'qillatayotgan otlarning tuyog tovushlarigina eshitilib turardi.

XXI

Nexlyudov sol chekkasida keng daryoning tezoqar suvlariga qarab turar edi. Uning xayolida ikki siymo birin-ketin gavdalanardi: o'lim to'shagida yotgan g'azabnok Krilsovning arava zarbidan silkinayotgan boshi va yo'l chetida Simonson bilan birga dadil qadam tashlab borayotgan Katyushaning qomati. Umr shami so'nib borayotgan, lekin o'limni bo'yniga olmagan Krilsov haqidagi taassurot og'ir va qayg'uli edi. Simonsonday kishining muhabbatiga sazovor bo'lgan, ezgulikning to'g'ri va mustahkam yo'liga tushib olgan bardam Katyusha haqidagi ikkinchi taassurot unga shodlik keltirishi kerak edi. Lekin bu ham Nexlyudov uchun og'ir edi, bu og'ir hisni yengishga qodir emasdi.

Shahar tomondan kelayotgan kattakon qo'ng'iroqning sadosi suv ustida yangradi. Nexlyudov yonida turgan izvoshchi va solchilarning hammasi birin-ketin qalpoqlarini olib cho'qinishdi. Panjara yonida turgan paxmoq soqolli va pastak bo'yli bir chol (u Nexlyudovga hammadan ko'ra yaqinroq tursa-da, Nexlyudov uni dastavval payqamagandi) cho'qinmadni, boshini baland ko'tarib, Nexlyudovga tikilib qoldi. Uning egnida yamoq chopon, movut shim, seryamoq choriq bor edi. Yelkasida kichkina qopchiq, boshida junlari to'kilib ketgan cho'zinchoq mo'yna qalpoq.

Nexlyudovning izvoshchisi qalpog'ini kiyib, tuzatib qo'ygandan so'ng:

– Sen nega cho'qinmaysan, chol? – deb so'radi. – Yo dining boshqami?

Paxmoq chol o'dag'aylanib, dona-dona qilib:

– Kimga cho'qinaman? – dedi tezgina.

Izvoshchi kinoya qildi:

– Kimga bo'lardi, Xudoga-da.

– Menga ko'rsatib qo'y, qayerda u? Qayerda o'sha Xudo?

Cholning qiyofasida allaqanday jiddiyat va qat'iyat bor edi, izvoshchi uning kuchli odam ekanini sezdi-yu, picha xijolat tortdi, lekin sir boy bermadi, jim bo'lib qolmaslikka va qulq solib turgan odamlar oldida uyalib qolmaslikka tirishib:

– Qayerda bo'lardi? Osmonda-da albatta, – dedi shoshib.

– Nima, osmonga chiqqanmisan?

– Chiqqanmanmiyo'qmi, lekin Xudoga ibodat qilish kerakligini hamma biladi.

– Xudoni hech kim hech qayerda ko'rgan emas. Otasining pushti kamaridan bo'lgan yakkayu-yagona farzand bor, xolos, – dedi chol boyagiday tezgina qosh-qovog'ini solib.

Izvoshchi qamchisining sopini kamariga qistirib, yonda boradigan otning qayishini tuzata turib:

– Bildim, nasroniy emassan, teshikparastsan. Sen teshikka cho'qinasan, – dedi.

Birov kulib yubordi.

Sol chetida aravasi bilan turgan yoshi anchaga borib qolgan bir kishi:

– O'zing qaysi dindasan, boboy? – deb so'radi.

– Menda hech qanaqa din yo'q. Nimagaki o'zimdan boshqa hech kimga, hech kimga ishonmayman, – deb yanada boyagiday qat'iyat bilan javob berdi chol.

– Iye, qanaqasiga kishi faqat o'ziga ishonadi? – dedi Nexlyudov, gapga aralashib. – Xato qilishi mumkin.

Chol bosh chayqab, qat'iy qilib javob berdi:

– Hech-da.

– Bo'lmasa, nega har xil dinlar bor? – deb so'radi Nexlyudov.

– Shu vajdanki, odamlar boshqalarga ishonishadi-yu, o'zlariga ishonishmaydi. Men ham odamlarga ishonib, xuddi o'rmonga kirib qolganday, rosa adashib yurdim; shunday adashdimki, yo'l topib chiqishga aqlim yetmay qoldi. Eski mazhablilar, yangi mazhablilar, shanbali, yakshanbalilar, popli, popsiz, avstriyali,

molokanli, skopetslar – hammasi adashadi. Qo'y-chi, har bir din faqat o'zini maqtaydi. Ana shunday qilib, hamma ko'zi ochilmagan kuchukvachchalarga o'xshab, tarqalib ketgan-da. Din ko'p-u, ruh bitta. Senda ham, menda ham, unda ham bitta ruh. Agar har kim o'zidagi ruhga ishonsa, borib-borib hammasi birikadi. Har kim o'ziga o'zi ishonsa, hammaning boshi qovushadi.

Chol shang'illab gapirar va aftidan, gapimni ko'proq odam eshitsin, deb atrofiga qarab-qarab qo'yar edi.

– Xo'sh, bu fikringizni anchadan beri targ'ib qilib yurasizmi? – deb so'radi Nexlyudov.

– Menmi? Anchadan beri. Eh-he, ular meni yigirma uch yildan beri quvishadi.

– Nega quvishadi?

– Isoni qanday quvishgan bo'lsa, meniyam o'shanday quvishadi. Tutib olib sudlarga sudrashdi, poplarga ro'para qilishdi, kitobparastlar, bid'atchilar oldiga olib borishdi; jinnixonalargayam tiqib ko'rishdi. Baribir hech nima qilisholmaydi. Sababi – men hur odamman. Menden «Oting nima?» deb so'rashadi. O'ziga biron ta ot qo'yib olgandir, deb o'ylashadi-da. Menga hech qanaqa otning keragi yo'q. Men hamma narsadan kechganman: mening otim ham yo'q, turar joyim ham, vatanim ham, hech nimam yo'q. Bir o'zimman. Otimmi? Odam! «Nechaga kirgansan?» deyishadi. Men bo'lsam, sanaganim yo'q, sanab ham bo'lmaydi, nimagaki men hamma vaqt bo'lganman, hamma vaqt bo'laman. «Otag kim, onang kim?» deb so'rashadi. Men: otam ham yo'q, onam ham yo'q, mening otam – Xudo, onam – yer, shuning uchun mening Xudoyu yerdan bo'lak hech nimam yo'q, deyman. «Podshonichi, tan olasanmi?» deb so'rashadi. Nega tan olmay? U o'ziga podsho, men o'zimga podsho, deyman. Ana shundan keyin: «E, sen bilan gaplashib bo'larmidi», deyishadi. Men bo'lsam: «Gaplash deb yalinayotganim yo'q», deyman. Shu zayilda meni qiynashganiqiynashgan.

– Endi qayerga ketyapsiz? – deb so'radi Nexlyudov.

– Xudo nasib qilgan joyga. Ishlayman, ish topmasam – tilaman, – solning narigi sohilga yaqinlashib kelayotganini sezib chol gapini tugatdi-da, eshitib turganlarning hammasiga g'olibona bir nazar tashlab qo'ydi.

Sol daryo sohiliga kelib to'xtadi. Nexlyudov hamyonini olib, cholga pul taklif qildi. Chol olmadi.

– Men buni olmayman. Non olaman, – dedi u.

– Meni kechirasiz.

– Nimani kechiraman? Meni xafa qilmading-ku. E, men xafa bo'ladigan odammasman, – dedi-yu, chol yechib qo'ygan qop-chig'ini yelkasiga ola boshladi. Bu orada izvoshni qirg'oqqa tushirib, otlarni qo'shib qo'yishgan edi.

Nexlyudov barvasta solchilarga choychaqa berib, izvoshga chiqib o'tirganda, izvoshchi:

– Nima qilasiz o'sha bilan gaplashib, xo'jayin, – dedi.– O'z yo'lidan adashgan sayoq-ku.

XXII

Tepalikka chiqishganda, izvoshchi orqasiga o'girilib qaradi.

– Qaysi mehmonxonaga olib boray?

– Qaysinisi yaxshiroq?

– «Sibir»dan yaxshisi yo'q. Dyukovnikiyam chakkimas.

– Xohlaganingga olib boraver.

Izvoshchi tag'in yakkakift bo'lib o'tirib olib, otlarni haydab ketdi. Bu shaharning boshqa shahardan farqi kam edi. O'sha pastak bolaxonali, ko'k tomli uylar, o'sha cherkov, o'sha do'konlar, katta ko'chadagi do'konlar va o'shanday mirshablar. Faqat uylarning qariyb hammasi yog'ochdan yasalgan, ko'chalarga tosh yotqizilmagan. Serqatnov ko'chalarning birida izvoshchi aravasini mehmonxona oldida to'xtatdi. Lekin musofirxonada bo'sh xona yo'q ekan, shuning uchun boshqasiga borishdi. Bunda bo'sh xona bor ekan, shunday qilib, Nexlyudov ikki oydan so'ng yana bir qadar ozoda va shinam uyga joylashdi. Unga ajratilgan xona serhasham bo'lmasa-da, Nexlyudov izvoshda yurish, karvonsaroylar va etaplardan keyin rohat topdi. Eng muhimi, bitlardan qutulish kerak, chunki etaplarda bo'lganda bit yuqtirgan, ulardan tozalanolmagandi. Joylashdi-yu, darhol hammomga jo'nadi, u yerdan o'zini shaharlik qiyofasiga keltirdi – ohorlangan ko'yak, taxi buzilmagan shim, syurtuk va palto kiyib, to'g'ri o'lka hokiminikiga ketdi. Katta va semiz qirg'iz oti qo'shilgan shaldoq izvosh Nexlyudovni kattakon, chiroyli bino oldiga keltirdi. Bu

yerga uni musofirxona darboni boshlab kelgan edi. Bino oldida qorovullar va bitta mirshab turardi. Binoning oldi ham, orqasi ham bog', yaproqlari tushib, so'ppayib qolgan tog'terak va qayinlar orasida archalar, qarag'aylor, oq qarag'aylor ko'karishib, zinch bo'lib turishardi.

General betob bo'lgani uchun hech kimni qabul qilmayotgan ekan. Nexlyudov bir amallab kartochkasini xizmatkor orqali kirgizdi, u xushxabar bilan chiqdi:

– Tashrif buyursinlar.

Dahliz, xizmatkor, chopar, zina, parketi yaltiratib artilgan zal – bularning hammasi Peterburgdagiga o'xshar, faqat iflosroq va dabdabaliroq edi. Nexlyudovni kabinetga boshlab kirishdi.

Cho'michburun, peshonasining bir necha yeri g'urra, boshi taqir va ko'zlarining osti solqigan general ta'sirchan kishi edi. Egniga tatarcha shoyi xalat kiygan bu odam papiros ushlagan holda kumush taglik stakanda choy ichayotgan edi.

– Assalomu alaykum! Chopon kiygan holda qabul qilayotganim uchun kechirasiz-da, taqsirim. Har holda, qabul qilmagandan tuzukroq-ku, – dedi u tirishlar qat-qat bo'lib ketgan yo'g'on gardaniga chophonini tortib qo'yarkan. – Biroz tobim yo'qroq, tashqarigayam chiqmayapman. Dunyoning bir chetidagi bizning o'lkamizga sizni qanday shamol uchirdi?

– Mahbuslar guruhi bilan keldim, ular ichida menga yaqinroq bir odam bor, – dedi Nexlyudov. – Shuning uchun janob hazratlari huzuriga qisman shu kishi va yana bir ish haqida iltimos bilan keldim.

General papirosini qattiq tortib chekdi-da, uni kuldonga ezib o'chirdi, choydan xo'plab, shishinqiragan qisiq, o'tkir ko'zlarini Nexlyudovdan olmay diqqat bilan quloq soldi. Faqat Nexlyudovning chekishni istaydimi-yo'qligini so'rash uchungina gapini bo'ldi.

General liberallik va insonparvarlikni o'z kasbi bilan birgalikda olib borish mumkinligiga ishongan harbiy olimlar jumlasiga mansub edi. Lekin tabiatan aqli va shafqatli kishi bo'lganidan bularni birga qo'shish mumkin emasligiga tez orada ko'zi yetdi va bu ichki qarama-qarshilikni ko'rmaslik uchun harbiylar orasida keng tarqalgan mayxo'rlik odatiga tobora ko'proq berilib

ketdi va o'ttiz besh yillik harbiy xizmatdan keyin doktorlar alkogolik deb ataydigan dardga mutbalo bo'ldi. Uning butun vujudidan may hidи kelardi. Kayf qilish uchun qittaygina ichsa kifoya edi. Mayxo'rlik uning uchun bir zarurat bo'lib, ichmasdan turolmasdi, shuning uchun har kun kechqurun qattiq mast bo'lsa ham, u bu holatga shunday o'rganib olgandiki, gandiraklamas, bema'ni gaplar gapirmasdi. Mabodo gapirgan taqdirda ham, shu qadar yuksak mavqe'ni egallagani uchun uni dono gap deb qabul qilishardi. Faqat ertalab u aqli kishiga o'xshar va o'ziga aytilgan gaplarni tushuna olar, «sharobxo'r-u, aql joyida» deganlaridek, u ham o'z vazifasini yaxshimi-yomonmi bajarishga qodir edi. Yuqori martabali amaldorlar uning piyonistaligini bilishardi. Lekin u piyonistalikka yo'liqmasdan burun qanday bilimdon bo'lsa, keyin ham shu saviyada qolgan, shunday bo'lsa ham, har holda, boshqalardan ma'lumotliroq, jur'atli, epchil, salobatli edi, mastlik chog'larida odob saqlab o'zini tuta bilardi, shuning uchun uni hozir egallab turgan amaliga tayinlashib, shu mas'uliyatli o'rinda saqlab kelishardi.

Nexlyudov o'zini qiziqtirgan shaxs xotin kishi ekanini, u nohaq kesilganini va gunohini o'tishlarini so'rab podsho nomiga ariza berilganini aytdi.

– Xo'sh, keyin-chi? – dedi general.

– Ana shu xotinning taqdiri haqidagi xabarni shu oydan kechiktirmasdan menga shu yerga yuborishlarini Peterburgda va'da qilishgandi...

General ko'zlarini Nexlyudovdan olmay, kalta barmoqli qo'lini stolga cho'zib qo'ng'iroq chaldi, papirosini tutatib, qattiq-qattiq yo'talib, uning so'ziga jimgina qulqoq soldi.

– Iltimos qillardim, arizaga javob kelguncha, iloji bo'lsa, o'sha xotin shu yerda to'xtatib turilsa.

Harbiycha kiyingan yugurdak, denshchik kirdi.

– So'ragin-chi, Anna Vasilyevna turibdimikan, – dedi unga general, – undan keyin bizga choy keltir. Xo'sh, yana nima? – dedi general Nexlyudovga yuzlanib.

– Mening ikkinchi iltimosim, – deb so'zini davom ettirdi Nexlyudov, – shu guruhda ketayotgan bir siyosiy mahbus to'g'risida.

General ma'nodor qilib boshini silkitib:

- Ho, hali shunaqa deng! – deb qo‘ydi.
- Og‘ir kasal – o‘lim to‘shagida yotibdi. Uni shu yerda, kasalxonada qoldirishsa kerak. Siyosiy mahbus xotinlardan biri uning yonida qolishni istaydi.
- Kasalga begonami?
- Begona-yu, agar qoldirishsa, o‘sha mahbusga tegishgayam tayyor.

General chaqnab turgan ko‘zlarini unga qattiq tikib olib jimgina quloq solar, aftidan, shu qarashi bilan hamsuhbatini xijolat qilgisi kelar, tinmay papiros chekar edi.

Nexlyudov so‘zini tugatganda, u stol ustidan bir kitobni oldida, barmoqlarini ho‘llab varaqlay ketdi, keyin nikoh to‘g‘risidagi moddani topib o‘qidi.

– U xotin nima jazoga hukm qilingan? – deb so‘radi boshini kitobdan ko‘tarib.

- Katorgaga.
- Nikohdan keyin ham, baribir, mahbusning ahvoli yaxshilanmaydi.
- Axir...
- Shoshmang. Agar u xotinga ozod erkak uylangan taqdirdayam, u jazosini tortishi kerak. Bu yerda: qaysi biri og‘irroq jazoga mustahiq – xotinmi, erkakmi, degan savol tug‘iladi.
- Ikkoviyam katorga jazosiga hukm qilingan.

– Vassalom, – dedi kulib general. – Erkak nima bo‘lsa, xotin ham shu ekan. Erkakni kasalligi uchun qoldirish mumkin, – dedi u so‘zini davom ettirib, – shunisiyam borki, uning ahvolini yaxshilash uchun nimaiki qilish mumkin bo‘lsa, hammasi qilinadi; lekin ayol unga tekkan taqdirdayam bu yerda qololmaydi...

- General xonim qahva ichyaptilar, – dedi xizmatkor.
- General unga boshini silkib qo‘ydi-da, gapini davom ettirdi:
- Xayr, yana o‘ylab ko‘raman. Familiyalari nima? Yozib bering, manavi yerga.

Nexlyudov yozib qo‘ydi.

Nexlyudov kasal bilan ko‘rishishga ijozat so‘ragandi, general:

- Bungayam ruxsat qilolmayman. Men sizdan gumonsirayotganim yo‘q, albatta, – dedi. – Siz o‘shalar va boshqalar bilan qiziqasiz, sizda pul bor. Bu yerdagi bizning odamlarimiz hammasi sotqin. Poraxo‘rlikni tugating, deyishadi menga. Hamma poraxo‘r

bo‘lgandan keyin, axir, qanday qilib tugatib bo‘ladi? Amali qancha past bo‘lsa, ular orasida poraxo‘rlik shuncha ko‘p. Qiziq, besh ming chaqirim keladigan joydan qaysi birini tutib bo‘ladi? Men bu yerda qanday sulton bo‘lsam, u ham o‘z yerida shunaqa sulton, – general kului. – Siz siyosiylar bilan ko‘rishgansiz, ularga pul bergansiz, ular sizni turmaga kirgizishgan, a, rostdan ham shundaymasmi? – dedi u kulimsirab. – Shunday, a?

– Ha, rost.

– Bilaman, shunday qilishga majbursiz. Siyosiy mahbusni ko‘rgingiz keladi. Unga achinasiz. Turma nazoratchisi yo konvoy bergen pulingizni oladi, chunki oyligi ikki tanga xolos, bola-chaqasi bor, olmay iloji yo‘q. Sizning va uning o‘rnida men bo‘lsam, men ham shunday qilardim. Lekin o‘tirgan o‘rnimda qonundan zarrachayam tashqariga chiqishim mumkinmas, chunki men odamman, men ham rahm-shafqat ko‘chasiga kirib ketib qolishim mumkin. Men ijrochi odamman, menga bu vazifani ma’lum shartlar bilan ishonib topshirib qo‘yishgan, shuning uchun men bu ishonchni oqlashim kerak. Xayr, bu masala tamom endi. Qani, poytaxtingizda nima gaplar bor, shulardan gapirib bering.

General ayni zamonda ham yangiliklarni bilgisi, ham o‘zining salmoqdor va insonparvar odam ekanini ko‘rsatgisi kelib turgan bo‘lsa kerak, undan har xil narsalarni so‘rar, o‘zi ham so‘zlar edi.

XXIII

– Xo‘s, ayting-chi, qayerga qo‘ndingiz? Dyuknikigami? E, u yer yomon-ku. Unday bo‘lsa, tushki ovqatga keling, – dedi general Nexlyudovga javob bera turib. – Soat beshda. Inglizcha gaplashasizmi?

– Ha, gaplashaman.

– O‘, juda soz. Bilsangiz, bu yerga bir ingliz sayyohi kelgan. U Sibirdagi turmalar va surgun joylarni o‘rganib yuribdi. Ana shu kishi biznikiga mehmon bo‘ladi, siz ham keling. Tushlik soat beshda, xotnim va’dada turishni talab qiladi. Kelganingizda haligi xotin to‘g‘risidayam, kasal to‘g‘risidayam sizga javob aytaman. Balki kasal yonida biron kishini qoldirish mumkin bo‘lar.

Nexlyudov generalga ta'zim qilib chiqdi-da, ko'tarinki ruh bilan to'g'ri pochtaga qarab ketdi.

Pochtamt gumbaz tahlit pastakkina uy edi. Amaldorlar baland yozuv stoli orqasida o'tirib, tiqilishib turgan odamlarga pochta ularshardi. Bir amaldor boshini qiyshaytirib, barmoqlari tez-tez surib turgan xatjildlarga muhr bosardi. Nexlyudovni uzoq kuttirishmadi, familiyasini bilishib, darhol bir o'ram qog'oz keltirib berishdi. Bular ichida pul, bir necha xat, kitoblar, «Otechestvennie zapiski» jurnalining so'nggi soni bor edi. Nexlyudov xatlarni oldi, qo'lida kitobcha bilan allanarsani kutib o'rindiqda o'tirgan askar oldiga bordi-da, uning yoniga o'tirib, olgan xatlarini ko'zdan kechira boshladi. Bularning orasida chiroyli xatjild ustidagi qizil so'rg'ichga ravshan qilib muhr bosilgan bitta buyurtma xat ham bor edi. U xatjildni ochdi-yu, Seleninning allaqanday rasmiy qog'oz bilan birga qo'shib yuborgan xatini ko'rib, yuziga qon yugurganini va yuragi o'ynay boshlaganini sezdi. Bu – Katyushaning ishi yuzasidan chiqarilgan qaror edi. Qanday qaror ekan? Nahotki, rad qilishgan bo'lsa? Nexlyudov mayda, o'qilishi qiyin, lekin egri-bugri harflar bilan yozilgan xatga shoshib-pishib ko'z yogurtirib chiqdi-yu, suyunib chuqur tin oldi. Qaror ijobji edi.

«Aziz do'stim, – deb yozgan edi Selenin. – So'nggi suhbatimiz menda qattiq taassurot qoldirdi. Maslova to'g'risidagi gaping to'g'ri ekan. Men ishini diqqat bilan qarab chiqib, unga nisbatan o'taketgan noinsofgarchilik qilinganini ko'rdim. Bu xatoni faqat ariza qabul qiladigan komissiyagina tuzatishi mumkin edi, sen ham arizani o'sha yerga bergen ekansan. Men aralashib ishning o'sha yerda hal qilinishiga tuyassar bo'ldim, mana endi afv etilgani to'g'risidagi qog'ozning ko'chirilgan nusxasini grafinya Yekaterina Ivanovna bergen manzil bo'yicha senga yuboryapman. Qog'ozning asl nusxasi u sud mahalida o'tirgan qamoqxonaga yuborildi, ular ham darhol Sibir Bosh boshqarmasiga yuborishsa kerak. Senga shu xushxabarni tezroq yetkazishga shoshildim. Qo'lingni do'stona siqib qolaman. Selenining».

Qog'ozning mazmuni quyidagicha edi: «Imperator hazratlarining zoti oliylari nomlariga afv so'rab yuborilgan arizalarni qabul qilish devonxonasi. Falon ish, falon tadbir. Falon stol, falon kun, falon yil. Zoti oliylari nomlariga afv so'rab yuborilgan ariza

olinishi bilan imperator hazratlari devonxonasingin bosh mudiri buyrug'iga muvofiq, meshchan ayol Yekaterina Maslovaga ma'lum qilinadurkim, imperator hazratlari mutelik bilan qilingan arzni eshitib, Maslovaning iltimosiga iltifot aylab, katorgani Sibirning uncha olis bo'limgan yeriga surgun qilish bilan almashtirish to'g'risida farmoni oliy berdilar».

Bu quvontiradigan muhim xabar edi: Nexlyudov Katyusha uchun ham, o'zi uchun ham orzu qilishi mumkin bo'lgan narsalar yuzaga chiqqan edi. Rost, Katyushaning ahvoldagi bu o'zgarish unga bo'ladigan munosabatida yangi qiyinchiliklar tug'dirardi. Katyusha katorgachi bo'lib turgan paytlarida Nexlyudov unga taklif qilgan nikoh soxta nikoh bo'lib, faqat uning ahvolini yengillashtirishgina mumkin edi. Endi birga yashashlariga hech nima to'g'on bo'lomasdi. Buni esa Nexlyudov nazarda tutmagan edi. Bulardan tashqari, Katyushaning Simonson bilan munosabatichi? Katyushaning kechagi so'zлари qanday ma'noda edi? Mabodo, u Simonson bilan topishishga rozi bo'lsa, bu yaxshi bo'larmidi yo'yomon?

Nexlyudov bu fikrlarning tagiga hech yetolmasdi, endi bular haqida o'ylamay qo'ydi. «Bu narsalar keyin ma'lum bo'ladi, – deb o'yladi u, – hozir esa Katyushani iloji boricha tezroq ko'rish, xushxabarni aytish va uni qutqazish kerak». U, qo'limdagи ko'chirma nusxa Katyushani ozod qilishga kifoya, deb o'ylardi. Shuning uchun pochta idorasidan chiqsa solib, izvoshchiga, to'g'ri avaxtaga qarab hayda, deb buyurdi.

Avaxtaga ertalab borishni general taqiq qilganiga qaramay, Nexlyudov yuqori martabali boshliqlardan undirib bo'lmaydigan narsani ko'pincha pastki martabali amaldorlardan osongina undirishni tajribada bilgani sababli, Katyushaga xushxabarni aytish, iloji bo'lsa, ozod qilish, ayni zamonda Krilsovning salomatligini bilish, unga va Marya Pavlovnaga general aytgan gaplarni eshittirish uchun, nima qilib bo'lsa ham, avaxtaga kirishga jazm qildi.

Avaxta mutasaddisi novcha bo'yli, yo'g'on, basavlat kishi bo'lib, mo'ylov qo'ygan va ikki chakkasida o'sgan soqolining uchi qayrilib tushgan edi. U Nexlyudovni ro'yxush bermay qabul qildi va boshliqning ijozatisiz begona kishilarni mahbuslar bilan

ko‘rishtirolmasligini shartta aytdi. Nexlyudov poytaxt turmalarida ko‘rishihsa ruxsat bergenlarini aytgandi, nazoratchi:

– Ehtimol, ruxsat berishgandir, lekin men yo‘l qo‘yolmayman, – deb javob berdi. Uning so‘z ohangida: «Siz, poytaxtlik janoblar bizni hayron qoldirib og‘zimizni ochib qo‘ymoqchisizlar-da. Yo‘q, biz Sharqiy Sibirda ham tartibni qattiq saqlaymiz va sizlarga ko‘rsatib qo‘yamiz», degan ma’no bor edi.

Podsho a’zamlarining o‘z devonxonasidan chiqqan farmon nusxasi ham nazoratchiga ta’sir qilmadi. U Nexlyudovni turmaga kirgizishdan qat’yan bosh tortdi, Nexlyudovning soddadillik qilib: «Maslova farmonning shu nusxasi ko‘rsatilishi bilan ozod qilinishi mumkin», – degan gapiga nazoratchi nafrat bilan kulib qo‘ydi-da, birovni ozod qilish uchun o‘zining bevosita boshlig‘idan buyruq bo‘lishi kerakligini aytdi. Lekin u Maslovaning afv etilganini o‘ziga yetkazishga va boshlig‘idan buyruq keldi deguncha uni bir zum ham tutmaslikka va’da berdi.

Krilsovning sog‘ligi to‘g‘risida ham bir nima deyishdan bosh tortdi. Hatto shunday mahbus borligini aytishi mumkin emasligini bildirdi. Nexlyudov shu tariqa hech narsa qilolmay izvoshiga o‘tirib, musofirxonaga jo‘nab ketdi.

Mutasaddining qattiq muomalada bo‘lishining sababi shu ediki, normaga qaraganda ikki hissa to‘lib ketgan turmada bu vaqtda yalpisiga terlama kasali tarqalgan edi. Nexlyudovni olib ketayotgan izvoshchi yo‘lda unga: «Turmada xalq qirilyapti, ular orasida allaqanday o‘lat paydo bo‘lgan. Kunda yigirma chog‘li odamni ko‘mishadi», – dedi.

XXIV

Turmadagi muvaffaqiyatsizlikka qaramay, boyagiday dimog‘i chog‘, hayajonga kelgan, g‘ayratga kirgan Nexlyudov Maslova-ning afv etilgani to‘g‘risida qog‘oz kelgan-kelmaganini bilish uchun gubernator mahkamasiga ketdi. Qog‘oz kelmagan ekan, shuning uchun Nexlyudov musofirxonaga qaytdi-yu, bir zum ham kechiktirmasdan Selenin bilan advokatga shu to‘g‘rida xat yozishga o‘tirdi. Xatni tugatib soatiga qaradi. Generalnikiga borish payti kelgan edi.

Yo‘lda miyasiga yana Katyusha o‘zining afv etilganiga qanday qararkin, degan fikr keldi. Uni qayerga joylashar ekan?

Nexlyudov Katyusha bilan qanday turar ekan? Simonson nima qiladi? Katyushaning unga munosabati qanday ekan? Nexlyudov Katyushada yuz bergen o'zgarishni o'yladi. Ayni zamonda uning o'tmishini ham esladi.

«Buni unutish, xotirdan chiqarib yuborish kerak, – deb o'y-ladi-yu, yana miyasidan Katyusha haqidagi o'ylarni quvishga shoshildi. – Ko'ramiz-da», – dedi u o'ziga, keyin generalga aytadigan gaplarini o'lay boshladi.

Nexlyudov badavlat odamlar va oliymaqom amaldorlar hayotining hashamatini ko'ra-ko'ra ko'zi pishib qolgan edi, anchadan beri serhasham hayot tugul, balki oddiy qulayliklardan ham mahrum bo'lgan Nexlyudov uchun generalnikidagi ziyofat uning joniga oro kirardi.

Uy bekasi Peterburgda grande dame* atalgan tabaqaga mansub bo'lib, Nikolay saroyining sobiq freylinasi edi, u fransuzchani tabiiy, ruschani g'ayritabiiy gapirar edi. U qomatini tik tutar, qo'llarini harakatga keltirganda ham tirsaklarini belidan olmas edi. U o'zini vazmin tutar, erini qayg'u aralash hurmat qilar, mehmonlariga esa, ularning shaxslariga qarab turli muomalada bo'lsa-da, haddan ziyod mehribonchilik ko'rsatardi. U Nexlyudovni sezilmaydigan darajadagi xushomadgo'ylik bilan o'z odamiday qabul qildi. Natijada Nexlyudov o'zining butun fazilatlarini yanada yangidan ko'rib, tanasi yayrab ketdi. U Nexlyudovning Sibirga keltirgan, g'alati, lekin halol ishini bilganini va uni ajoyib kishi deb hisoblaganini sezdirdi. Bu nozik xushomadgo'ylik va general uyidagi hayotning dabdabasi Nexlyudovni shunday qamrab oldiki, u chiroyi anjomlar, shirin taomlar va o'zi odatlanib qolgan doiraga mansub yaxshi tarbiyali odamlar bilan qilinadigan yengil va yoqimli munosabatlar baxsh etgan huzur-halovatga berilib ketdi, so'nggi vaqlarda yashab va ko'rib turgan narsalari go'yo tush edi-yu, endi uyg'onib haqiqiy hayotga qaytganday bo'ldi.

Ziyofatda uy ichidagilar – generalning qizi bilan kuyovi va ad'yutantdan tashqari bir ingliz, tillafurush va uzoq Sibir shaharlarining biridan mehmon bo'lib kelgan gubernator bor edi. Bu odamlarning hammasi Nexlyudovga yoqar edi.

* Kibor ayol (*fran.*).

Ingliz sog'lom, betlari qip-qizil kishi bo'lib, fransuzchani o'lguday yomon gapirar, lekin inglizchani nihoyatda yaxshi, notiqlar singari fasohat bilan so'zlar edi. U ko'p narsalarni ko'rghan va Amerika, Hindiston, Yaponiya hamda Sibir to'g'risidagi hikoyalari bilan hangomani qizitib o'tirardi.

Londonda tikilgan gavhar ilmatugmali frak kiygan, kattakon kutubxonasi bo'lgan, xayriya yo'liga ko'p in'omlar qilgan va yevropacha liberal maslakda bo'lgan oltin koni xo'jayini, mujik-vachcha yosh savdogar Nexlyudovga yoqdi. Sog'lom mujik tanasiga payvand qilingan Yevropa madaniyatining o'zida aks ettirgan, yangi va yaxshi ma'rifat egasi bo'lgan bu odam uni qiziqtirdi.

Uzoq shahar gubernatori Nexlyudov Peterburgda ekanida odamlar og'zidan tushmay qolgan o'sha departament direktori edi. Bu xomsemiz kishining siyrak sochlari jingalak, ko'kko'z, uzuk taqqan oppoq qo'llarining barmoqlari yo'g'on, tabassumi yoqimli edi. Bu gubernatorni uy egasi shuning uchun qadrlardiki, poraxo'rlar ichida yolg'iz ugina pora olmas edi. Musiqani jonu dilidan yaxshi ko'radigan va o'zi ham pianinoni yaxshi chaladigan uy bekasi esa uni yaxshi musiqachi bo'lgani va o'zi bilan to'rt qo'llashib pianino chalishgani uchun qadrlardi. Nexlyudovning kayfi shu qadar chog'ediki, bu kishi ham unga bugun noxush ko'rinasdi.

Har ishda xizmatini taklif qilib turadigan, g'ayratli, iyagi ko'kimtir zabit – ad'yutant xushchaqchaq bo'lgani uchun hammaga yoqar edi.

Hammasidan ham Nexlyudovga generalning muloyim qizi bilan kuyovi manzur bo'ldi. Generalning qizi xushro'y emas, butun fikri-zikri ikki bolasida bo'lgan soddadil yosh juvon edi. Ota-onasi bilan uzoq vaqtgacha tortishib, o'zi yaxshi ko'rib tekkan eri Moskva universitetining liberal nomzodi, kamtarin va aqli kishi bo'lib, xizmat qilar, statistika bilan mashg'ul bo'lar, ayniqsa, o'zga millat kishilari bilan qiziqar, ularni o'rGANAR, sevar va qirilishdan saqlab qolishga tirishardi.

Hamma Nexlyudovga sertakalluf muomala qilar, aftidan, u yangi va maroqli shaxs bo'lgani uchun xursand edi. General ovqatga harbiy formada, ko'kragiga oq nishon taqib chiqdi-yu, Nexlyudov bilan eski oshnasiday ko'rishib, darhol mehmonlarni tamaddi qilishga va sharobga taklif etdi. General Nexlyudovdan bu yerdan ketgandan

keyin nima qilganini so‘ragandi, u pochtaga borganini, ertalab aytgan kishisi avf etilganini so‘zlab, turmaga borishga ijozat berishini yana iltimos qildi.

Ziyofat ustida ishdan gapirilgani uchun norozi bo‘lgan general qovog‘ini solib, javob qilmadi.

– Sharob ichasizmi? – deb so‘radi u yoniga kelgan inglizdan fransuz tilida.

Ingliz sharobni ichdi-da, bugun cherkovda, so‘ng zavodda bo‘lganini, katta turmani ham borib ko‘rishni istaganini aytdi.

– Juda soz, – dedi general Nexlyudovga yuzlanib, – birga borsangiz bo‘ladi. Bularga ruxsatnoma bering, – dedi keyin ad‘yutantga.

– Siz qachon bormoqchisiz? – deb so‘radi Nexlyudov inglizdan.

– Men turmalarga kechqurun borishni ma’qul ko‘raman, chunki boshliqlarning hammasi uylarida bo‘lishadi, tayyorgarlik ko‘rilmaydi, hamma narsani o‘z holicha ko‘rish mumkin, – dedi ingliz.

– E, turmani butun latofati bilan ko‘rmoqchi ekan-da. Ko‘raversin. Necha martalab yozdim, menga qulqoq solishmaydi. Mayli, endi chet el matbuotidan bilib olishsin, – dedi general, keyin uy bekasi mehmonlarni taklif etgan dasturxon yoniga keldi.

Nexlyudov uy bekasi bilan ingliz o‘rtasidan joy oldi. Ro‘para-sida esa generalning qizi bilan departamentning sobiq direktori o‘tirardi.

Ovqat ustida u yoqdan-bu yoqdan gaplashib o‘tirishdi, goh Hindiston haqida (bu to‘g‘rida ingliz hikoya qilib berdi), goh Tonkinga askar yuborish haqida (buni general qattiq qoraladi), goh Sibirdagi umumiy quvlik va poraxo‘rlik haqida gap bordi. Bu gaplarning hammasi Nexlyudovni ko‘p qiziqtirmas edi.

Lekin ovqatdan keyin mehmonxonada qahva ichishga o‘tirganlarida ingliz bilan uy bekasi o‘rtasida Gladston haqida juda maroqli suhbat bo‘ldi; shu suhbatda Nexlyudovga ingliz juda ko‘p bama’ni gaplar aytganday, uning so‘zлari hamsuhbatlarga manzur bo‘lganday tuyuldi. Yaxshi ovqatdan, ichkilikdan so‘ng yumshoq oromkursida o‘tirib, muloyim va nazokatli odamlar orasida qahva ichish Nexlyudovga tobora huzur bag‘ishlardi. Inglizning iltimosiga ko‘ra, uy bekasi sobiq departament direktori bilan fortepiano yoniga o‘tirib, Betxovenning yaxshi o‘rganib olishgan Beshinch simfoniyasini chalib yuborishganda, Nexlyudov o‘zidan mammun bo‘lganda

his etadigan uzoq vaqtlardan beri sezmagan ruhiy holatga kelib, o'zining qanchalik yaxshi odamligini endigina payqaganday xursand bo'lib ketdi.

Royal ajoyib, simfoniya ham juda yaxshi chalindi. Shu simfoniyani sevadigan va biladigan Nexlyudovga, har holda, shunday tuyuldi. Sekin va ravon chalinadigan ajoyib musiqa asarini eshitarkan, o'zi va o'zining barcha fazilatlari ustida o'ylab ko'nglierib, burnining ichi qichishganini sezdi.

Nexlyudov uzoq vaqtdan beri tuymagan rohati uchun uy bekasiga tashakkur bildirib, endi xayrlashib, ketmoqchi bo'lib turganda generalning qizi dadil yurib keldi-da, qizarib-bo'zarib:

– Bolalarimni so'ragandingiz, ko'rishni xohlaysizmi? – dedi.

Onasi qizining yoqimli, lekin o'rinsiz harakatiga kulib:

– Nazarimda, hamma buning bolalari bilan qiziqadi, – dedi. – Knyaz hech qiziqmaydi.

– Aksincha, judayam qiziq men uchun, – dedi Nexlyudov, jomidan toshib tushayotgan bu baxtli ona mehridan ta'sirlanib. – Marhamat, ko'rsating.

Qarta o'ynaladigan stol yonida kuyovi, oltin koni xo'jayini va ad'yutanti bilan o'tirgan general:

– Bolalarini ko'rsatish uchun knyazni olib ketyapti, – deb kuldii. – Boring, boring, burchingizni bajaring.

Yosh juvon, bolalarim to'g'risida hozir knyaz nima derkin, degan fikrdan hayajonga tushayotgan bo'lsa kerak, ildam odimlab, Nexlyudovning oldiga tushib ichkari uyga kirib borardi. Oq gulqog'oz yopishtirilib, qora abajurli kichkina chiroq yoqib qo'yilgan uchunchi uyda ikkita karavotcha yonma-yon turar, ular orasida sibirliklarga xos mehrli, yonoqlari turtib chiqqan enaga oq kiyimda o'tirardi. Enaga o'rnidan turib salom berdi. Yosh ona birinchi karavotcha ustiga engashdi – u yerda uzun jingalak sochlari yostiq ustida sochilib yotgan ikki yoshli qizcha og'izchasini ochib uxlardi.

Juvon bir uchidan oppoq oyoqchalar chiqib turgan havorang yo'lli, to'qima adyolni tuzata turib:

– Bu Katya, – dedi. – Yaxshimi? Endi ikkiga kirdi, xolos.

– Chiroyli!

- Bunisi Vasyuk, buvasi shunday ism qo‘ydi. Butunlay boshqa tipdagи bola, sibirlik. Shunday emasmi?
- Juda alomat bola, – dedi Nexlyudov ko‘kragini yerga berib yotgan go‘dakni tomosha qilib.
- Rostdanmi? – dedi onasi ma’nodor kulib.

Nexlyudov kishilarni, sochlari qirilgan boshlarni, kaltaklarni, buzuqliklarni, o‘lim to‘sagida yotgan Krilsovni, Katyushani butun o‘tmishi bilan esladi. Shu on unda hasad uyg‘ondi va shunday baxtga erishgisi keldi, uning nazarida – bu pok va go‘zal baxt edi. Nexlyudov go‘daklarni qayta-qayta maqtab va bu maqtovlardan terisiga sig‘magan juvonni biroz qanoatlantirgandan keyin mehmonxonaga qaytib chiqdi; turmaga birga boramiz, deb kelishib qo‘ygan ingliz Nexlyudovni u yerda kutib o‘tirgan edi. Nexlyudov qari va yosh mezbonlar bilan xayrashib, ingliz bilan birga tashqariga chiqdi.

Havo o‘zgargan edi. Qor elab yog‘ar, yo‘llarni, tomlarni, bog‘dagi daraxtlarni, uy oldini, izvosh tepasini va otlarning sag‘risini qor bosgan edi. Inglizning o‘z faytoni bor edi. Nexlyudov uning izvoshchisiga avaxtaga borishni buyurib, o‘z izvoshiga yolg‘iz o‘tirdi. Ko‘ngli bir vazifa bilan ketayotgani uchun dilgir bo‘lgan, qorda zo‘rg‘a yurayotgan yumshoq izvoshda o‘tirgan Nexlyudov inglizning orqasidan turmaga jo‘nadi.

XXV

Endi hamma yoqni – darvoza oldini, tomni va devorlarni toza, oppoq qor qoplanganiga qaramay, darvozasining oldida soqchi turgan va chiroq yoqib qo‘yilgan, ko‘cha yuzidagi hamma darvozalaridan yorug‘ tushib turgan avaxtaning bahaybat binosi ertalabgidan ko‘ra yana ham xunukroq taassurot qoldiradi. Zabardast mutasaddi darvozaga chiqdi-da, Nexlyudov bilan inglizga berilgan ruxsatnomani chiroqda o‘qib, hayron bo‘lib keng kiftlarini uchirdi-da, buyruqqa itoat qilib, mehmonlarni boshlab kirib ketdi. Oldin ularni hovliga olib kirdi, keyin chapdagи eshik orqali zina bilan idoraga boshlab olib bordi. Mehmonlarni o‘tirishga taklif qilgach, nima xizmat bilan kelganlarini so‘radi. Nexlyudovning Maslovani ko‘rmoqchi bo‘lganini bilib, Katyushani olib kelish uchun nazoratchini yubordi-

da, savollarga javob berishga tayyorlandi; Nexlyudov inglizning savollarini tarjima qilib berib turdi.

– Qal'a necha kishiga mo'ljallab qurilgan? – deb so'radi ingliz. – Mahbuslar qancha? Erkaklar, ayollar, bolalar qancha? Katorgachilar, surgun qilinganlar va o'z ixtiyorlari bilan ergashib ketayotganlar qancha? Kasallar qancha?

Nexlyudov inglizning ham, mutasaddining ham so'zlarining ma'nolariga chuqur tushunmay tarjima qildi, chunki Maslova bilan ko'rishish oldidan kutilmagan bir xijolatpazlikka tushib qolgan edi. Inglizga tarjima qilib berib turgan paytida gapini tamomlamasdan oyoq tovushi yaqinlashib kelayotganini eshitdi, so'ng idora eshigi ochildi. Xuddi ilgarigidek, avval nazoratchi, uning orqasida boshiga ro'mol o'rab, mahbus koftasi kiyib olgan Katyusha kirib kelganda, Nexlyudov uni ko'rib, bir xil bo'lib ketdi.

Katyusha ko'zlarini yerdan olmay tez-tez qadam tashlab kirib kelayotganda, Nexlyudovning miyasidan: «Men yashashni istamaymay, oila qilish, bola-chaqa ko'rishni istamayman, insonlarcha hayot kechirishni istamayman», – degan fikr o'tdi.

Nexlyudov o'midan turib, bir necha qadam tashlab peshvoz chiqdi, Katyushaning chehrasi unga qahrli, yoqimsiz ko'rindi. Uning chehrasi bir mahallar Katyusha uni ta'na qilgan paytdagiday qahrli edi. Katyusha qizarar, bo'zarar, qaltiroq barmoqlari koftasining etagini burar, goh unga qarar, goh ko'zlarini yerga tikardi.

– Bilasizmi, sizni afv etishibdi? – dedi Nexlyudov.

– Ha, nazoratchi aytdi.

– Mana endi, qog'oz kelishi bilan qutulib chiqishingiz, xohlagan yeringizda maskan tutishingiz mumkin. Yana o'ylashib ko'ramiz...

U shoshib Nexlyudovning so'zini bo'ldi:

– O'ylashib nima qilamiz? Vladimir Ivanovich qayerga borsa, men o'sha yerga birga ketaman.

U kuchli hayajonga kelganiga qaramay, ko'zlarini ko'tarib Nexlyudovga qaradi-da, xuddi aytadigan gapini ilgaridan tayyorlab qo'ygandek, tez va burro gapirdi.

– Shunaqa deng! – dedi Nexlyudov.

– Vladimir Ivanovich birga turaylik, degandan keyin, – u cho'chib to'xtadi-yu, gapini to'g'riliadi, – yonimda bo'lsangiz, degandan keyin

nima qilay? Menga bundan ortiq nima kerak?! Men buni baxt deb hisoblashim kerak. Nima ilojim bor?

«Ikkisidan biri: yo u Simonsonni yaxshi ko'rib qolgan-u, men xayol qilgan fidokorlikni istamaydi, yoki hamon meni sevadi-yu, lekin mening foydam uchun mendan voz kechyapti, o'z taqdirini Simonson bilan bog'lab, ishni bir yoqli qilmoqchi», – deb o'yladi-yu, Nexlyudov uyalib ketdi. Yuziga qizil Yugura boshlaganini sezdi.

– Agar uni sevsangiz...

– Sevish-sevmaslik nima? Men sevgidan kechganman. Vladimir Ivanovich butunlay boshqacha odam.

– Ha, albatta, – deb Nexlyudov gap boshladi. – U ajoyib odam, shuning uchun mening ham fikrim...

Nexlyudovning ortiqcha bir gap aytib qo'yishidan yoki o'zi aytadigan gapni aytolmay qolishidan qo'rqayotgandek, Katyusha yana uning so'zini bo'ldi.

– Yo'q, Dmitriy Ivanovich, siz xohlagan narsani qilmaganim uchun meni kechiring, – dedi u Nexlyudovga o'zining qiyg'och, sirli boqish bilan. – Nachora, taqdir shunday ekan-da. Siz ham yashashni istaysiz.

U Nexlyudovning boyaga o'ziga o'zi aytgan gapini takrorladi, lekin Nexlyudov hozir sira buni o'ylamas, boshqa narsa haqida o'ylar, boshqa narsani his qilib turardi. U ayni vaqtida uyalar, Katyusha bilan birga yo'qotadigan narsalariga achinib turardi.

– Men bunday bo'lishini kutmagandim, – dedi u.

– Bu yerda qolib, qiynalib nima qilasiz?! Shuncha qiynganganingiz ham yetar, – dedi Katyusha g'alati qilib, jilmayib qo'yib.

– Hech qiynganganim yo'q, aksincha, menga yaxshi bo'ladi, agar qo'limdan kelsa, sizga yana xizmat qilishni istardim.

– Bizga, – Katyusha «bizga» dedi-yu, unga bir qarab qo'ydi, – hech nima kerakmas. Haliyam men uchun shuncha mehribonlik qildingiz. Siz bo'limganagingizda... – u bir nima demoqchi bo'ldi-yu, ovozi titrab ketdi.

– Menga rahmat aytishingiz kerakmas, – dedi Nexlyudov.

– Hisoblashib o'tirishga ne hojat? Hisobimizni Xudo to'g'rilasin, – dedi Katyusha va qora ko'zlarida paydo bo'lgan yoshlar yiltiray boshladi.

– Qanday yaxshi ayolsiz, – dedi Nexlyudov.

Katyusha ko'z yoshlari orasidan:

– Men-a? – dedi-yu, siniq bir tabassum chehrasini yoritdi.

Shu orada ingliz:

– Are you ready?* – deb qoldi.

Nexlyudov unga:

– Directly**, – dedi-da, Krilsov to‘g‘risida so‘radi.

Katyusha hayajonini bosib olgan edi, bilgan-netganlarini endi vazmin gapirib berdi: Krilsov yo‘lda behol bo‘lib qolgan ekan, uni kasalxonaga joylashibdi, Marya Pavlovna qattiq tashvishga tushib, kasalxonada unga enagalik qilishni so‘ragan ekan, ruxsat berishmabdi.

Katyusha inglizning kutib turganini payqab:

– Men ketaveraymi? – deb so‘radi.

– Siz bilan xayrlashmayman, siz bilan yana ko‘rishaman, – dedi

Nexlyudov.

– Kechiring, – dedi Katyusha eshitilar-eshitilmas.

Ko‘zлari to‘qnashdi, ana shunda uning «Yaxshi qoling» emas, «Kechiring», deganida g‘alati qilib ko‘z qirini tashlaganidan va ayanchli tabassumidan Nexlyudov Katyushaning qarori haqidagi ikki taxminidan ikkinchisi to‘g‘ri ekanini tushundi: Katyusha Nexlyudovni yaxshi ko‘rardi, shuning uchun u bilan taqdirini bog‘lasa, uning hayotini barbod qilgan, Simonson bilan ketgan taqdirda unga erk bergen bo‘ldi; mana endi niyatiga yetgani uchun quvonar, Nexlyudovdan ayrılayotgani uchun azob chekardi.

Katyusha uning qo‘lini qisdi-da, shartta o‘girilib chiqib ketdi.

Ingliz bilan birga chiqishga tayyor bo‘lgan Nexlyudov unga qaradi, lekin ingliz qo‘yin daftariga allanimalar yozib o‘tirardi. Nexlyudov unga xalaqit bermaslik uchun devor yonidagi divanchaga o‘tirdi-yu, juda qattiq charchaganini birdan sezdi. U kechasi bilan bedor bo‘lganidan emas, sayohatdan emas, hayajonlardan ham emas, butun hayotdan dahshatli ravishda charchaganini sezdi. O‘tirgan divanining orqasiga suyandi, ko‘zlarini yumdi va bir zumda qattiq uxbab qoldi.

– Xo‘s, endi kameralarni ko‘rasizlarmi? – deb so‘radi mutasaddi.

Nexlyudov seskanib uyg‘ondi-yu, qayerdaligini ko‘rib hayron bo‘ldi. Ingliz yozuvini tugatib, endi kameralarni ko‘rmoqchi bo‘lib turgan edi. Nexlyudov charchab, hafsalasi pir bo‘lib orqasidan ergashdi.

* Bo‘ldingizmi? (*engl.*)

** Hozir (*engl.*)

XXVI

Turma mutasaddisi, ingliz va Nexlyudov nazoratchilar hamrohligida dahlizdan o'tib, o'lguday sassiq yo'lakka kirishganda, u yerda to'ppa-to'g'ri polga peshob qilayotgan ikki mahbusni ko'rib hayron bo'lishdi-yu, katorgachilar o'tiradigan birinchi kameraga kirib ketishdi. O'rtasi taxta so'rili kamerada hamma mahbuslar uxlagni yotgan edi. Yetmish chog'li odam bor edi. Ular boshlarini bir tarafga qo'yib, yonma-yon yotishardi. Odamlar kirishi bilanoq hammalari kishanlarini sharaqlatib turishdi, so'ri chetiga tizilishdi. Sochlarning yarmi yangitdagina olingan, boshlari yarqirab turar edi. Faqat ikki kishigina turmad. Bularning biri, isitmasi bo'lsa kerak, qip-qizarib ketgan yosh yigit, ikkinchisi esa tinmay ingragan chol edi.

Ingliz, yigitning og'riganiga ancha bo'ldimi, deb so'radi. Mutasaddi yigitning ertalabdan beri og'rib yotganini, cholning esa anchadan beri qorin og'rig'i kasaliga mubtalo bo'lganini, lekin kasalxona betoblar bilan allaqachon to'lib-toshib ketganidan uni yotqizishga joy bo'limganini aytdi. Ingliz xafa bo'lib bosh chayqadi va bu odamlarga bir necha og'iz so'z aytmoqchi bo'lganini bildirib, aytadigan so'zlarini Nexlyudovdan tarjima qilib berishini iltimos etdi. Ma'lum bo'ldiki, inglizning o'z sayohatidan ko'zlagan bir maqsadi – Sibirdagi surgun joylar va qamoqxonalarni tasvirlashdan boshqa yana – toat-ibodat va tavba-tazarru bilan gunohlardan pok bo'lish yo'lini ham targ'ib qilishni o'ziga maqsad qilib olgan ekan.

– Ularga ayting: Iso ularga achingan, ularni sevgan, – dedi u, – ular yo'lida jon bergen. Agar ular shunga ishonishsa, xalos bo'lishadi. – U gapi rayotganda, mahbuslar so'ri yonida qo'llarini yonlariga tushirib jim turishdi. – Mana shu kitobda hamma narsa yozilgan, ayting, – dedi u so'zining oxirida. – O'qiy oladiganlar bormi?

Savodli kishilar yigirmadan ortiq ekan. Ingliz xaltachasidan muqovali bir necha Injil oldi, ana shundan keyin baquvvat qora tirnoqli paydor qo'llari juldur yenglar ichidan chiqib bir-birini itarib unga cho'zildi. U shu kameradagilarga ikkita Injil berib, narigisiga kirdi.

Nargisida ham ahvol shu edi. Yana o'shanday dimiqqan, sassiq, xuddi boyagiday to'rda, derazalar o'rtasida Iso surati osilgan, eshikning

chap biqinida hojat chelagi turar, bu yerda ham yonma-yon qisilib yotishardi. Bular ham sapchib turishdi, darhol qatorga tizilishdi, bu yerda ham uch kishi o'rnidan turmadi. Ulardan ikkitasi turib o'tirdi, uchinchisi esa turmadi ham, kiruvchilarga qayrilib qaramadi ham; bular kasallar edi. Ingliz aynan boyagi so'zlarini aytib, bu yerda ham ikkita Injil qoldirdi.

Uchinchi kameradan shovqin va to's-to' polon eshitilardi. Mutasaddi eshikni taqillatib: «Rostlan!» deb qichqirdi. Eshikni ochishganda, yana hamma so'ri yonida qotib qoldi, faqat kasallar va mushtlashayotgan ikki kishi qatorga turmadi: ikkovining ham g'azabdan yuzlari vahshatli tus olgan, biri sochiga, ikkinchisi esa soqoliga yopishgan edi. Nazoratchi yonlariga yugurib kelgandagina ular bir-birlarini qo'yib yuborishdi. Bittasining burni pachaqlangan, qon aralash oqib tushayotgan mishig'ini, so'lakayini choponining yengi bilan artar, ikkinchisi esa yulingan soqolini terar edi.

– Kamera boshlig'i! – deb qichqirdi mutasaddi.

Chiroyli, baquvvat bir odam oldinga chiqdi.

U ko'zlar bilan kulimsirab turib:

– Hech tinchitib bo'lmayapti-da, zabit janoblari, – dedi.

– Men tinchitib qo'yaman, – dedi mutasaddi qovog'ini solib.

– What did they fight for? – deb so'radi ingliz.

Nexlyudov nimaga mushtlashganini kamera boshlig'idan so'radi.

U esa hamon kulimsirab turib:

– O'g'rilik qilgani, birovning narsasiga ko'z olaytirgani uchun, – dedi. – Bunisi itaruvdi, unisi javob qildi.

Nexlyudov inglizga tarjima qilib berdi.

Ingliz mutasaddiga yuzlanib:

– Bularga bir necha og'iz so'z aytsam, – dedi.

Nexlyudov tarjima qilib berdi. Mutasaddi: «Mayli», dedi. Ana shundan keyin ingliz o'zining charm muqovali Injilini oldi.

– Lutfan tarjima qilib bersangiz, – dedi u Nexlyudovga. – Sizlar janjallahшиб, mushtlashibsизлар, holbuki, siz bilan bizning yo'limizda jonini fido qilgan Iso janjalingizni bartaraf qilish uchun bizga boshqa yo'l ko'rsatgan. Qani, bulardan so'rang-chi, bizni xafa qilgan kishiga Isoning qonuni bo'yicha qanday javob qilish kerakligini bilisharmikin?

* Ular nega mushtlashishdi? (ingl.)

Nexlyudov inglizning so‘zlari bilan savolini tarjima qilib berdi.

Mahbuslardan biri zabardast mutasaddiga ko‘z qirini tashlab:

– Boshliqqa arz qilish kerakdir, u bartaraf qilar? – dedi savol ohangida.

– Yaxshilab ta’zirini berilsa, ikkinchi birovni xafa qilmaydi, – dedi boshqa mahbus.

Uni ma’qullagan bir necha kishining kulgisi eshitildi. Nexlyudov ularning javoblarini inglizga tarjima qilib berdi.

– Ularga ayting, hazrati Isoning qonuni bo‘yicha buning teskarisini qilish kerak: bir betingga shapaloq bilan urishsa, ikkinchi betingni tutib ber, – dedi ingliz, betini tutib berayotganday qilib.

Nexlyudov tarjima qilib berdi.

– O‘zi tutib berib ko‘rsaydi, – dedi bir ovoz.

Yotgan kasallardan biri:

– Unisigayam tushirsa, keyin qayerni tutib berish kerak? – dedi.

– Unaqada hamma yog‘ingni dabdala qiladi-ku.

Orqadagilardan birovi:

– Qani, urib ko‘r-chi, – deb sharaqlab kulib yubordi. Butun kamera qahqaha ovoziga to‘ldi. Kaltak yegan kishi ham qon va mishiq oqayotgan yuzini tirjaytirib xoxolab yubordi. Kasallar ham kulishdi.

Ingliz xijolat bo‘lmadi, e’tiqodi mustahkam kishilar imkon darajasidagi narsalarga osonlik bilan erishadilar, shuni aytib qo‘ying, deb iltimos qildi.

– So‘rang-chi, ichkilik ichishadimi?

– Ichganda qandoq, – dedi bir ovoz va yana qiqir-qiqir kulgi, qahqaha sadosi ko‘tarildi.

Bu kamerada to‘rtta kasal bor edi. Inglizning nega kasallarni bir kameraga qo‘ymaysizlar, degan savoliga mutasaddi ularning o‘zлari xohlashmaydi, deb javob berdi. Bu kasallar yuqumli emas, feldsher bularga hamma vaqt qarab, yordam qilib turadi, dedi.

– Ikki kundan beri qorasini ko‘rsatmaydi, – dedi bir ovoz.

Mutasaddi javob qilmay, ikkovini boshqa kameraga boshlab chiqib ketdi. Yana eshikni ochishdi, yana mahbuslar o‘rinlaridan turib qotib qolishdi, yana ingliz Injil ulashdi; beshinchi, oltinchi kameralarda ham, chapda ham, o‘ngda ham, har ikki tomonda ham shunday bo‘ldi.

Katorgachilardan boshqa joylarga jo'natiladiganlar kamerasiga, u yerdan siyosiylargacha va o'z ixtiyorlari bilan ketuvchilarga o'tishdi. Hamina yerda ham ahvol boyagiday edi; hamma yerda o'sha ochyalang'ochlar, sayoqlar, kasalga yo'liqqanlar, xo'ranganlar, qamoqqa tiqilgan, vahshiylargacha o'xhash odamlar ko'rinardi.

Ingliz bir necha Injilni ulashib bo'lgandan so'ng boshqa kitob ham bermadi, ortiq nutq ham so'zlamadi. Ayanchli manzara, dimiqtiradigan havo, aftidan, uni shahdidan qaytargan bo'lsa kerak, u kamerama-kamera yurar va mutasaddining har kamerada kimlar o'tirganini aytganda faqat «All right» debgina qo'yardi. Nexlyudov esa birga yurishdan bosh tortishga ham majoli qolmay, hamon boyagiday horg'in va umidsiz, tushda yurganday yurar edi.

XXVII

Nexlyudov surgun qilinayotganlarning kameralaridan birida ertalab solda ko'rgan o'sha g'alati tabiatli cholni ko'rib hayron bo'ldi. Juldur kiyimli, hamma yog'i tirish, yelkasi yirtiq kulrang ko'ylak va shunga o'xhash ishton kiyib olgan bu chol so'ri yonida, yerga o'tirib olib, kirgan odamlarga savol nazari bilan o'qrayib qarardi. Kir ko'ylagini teshiklaridan ko'rinish turgan ozg'in tanasi bo'sh va kuchsiz bo'lsa ham, chehrasi soldagidan ko'ra ma'noli va jiddiy edi. Boshliqlar kirganda, bu yerdagilar ham boshqa kameradagilar singari irg'ib turib qotib qolishdi; chol esa parvo qilmay o'tiraverdi. Ko'zlari o'tdek yonib turar, qoshlari g'azab bilan chimirilgan edi.

– Tur! – deb qichqirdi unga mutasaddi.

Chol qimir etmadi, faqat nafrat bilan tirjayib qo'ydi.

– Sening oldingda malaylaring turadi. Men malayingmasman.

Tamg'ang bor... – dedi chol mutasaddining peshonasiga ishora qilib.

Nexlyudov shoshib-pishib:

– Men bu kishini bilaman, – dedi mutasaddiga. – Buni nega qamadinglar?

– Hujjati yo'q, deb politsiya yuboribdi. Yubormanglar, deymiz, ular yuborishgani yuborishgan, – dedi mutasaddi cholga xo'mrayib qarab.

Chol Nexlyudovga qarab:

– Sen ham xudobeziyorlardan ekansan-da?

– Yo'q, men ziyyoratchiman, – dedi Nexlyudov.

* Juda soz (ingl.)

– Ha-a, xudobezorlar odamlarni qanday qiyashganini tomosha qilay, deb kelibsanda. Mana, tomosha qil. Odamlarni tutib kelishib, hammasini bitta qafasga tiqib qo'yishibdi. Odamlar peshona teri bilan non topib yeyishi kerak, bular bo'lsa qamab qo'yishibdi. Odamlarni ishlatmay cho'chqaday boqishyapti, yirtqich hayvonga aylanishsin, deyishadi-da.

– Bu nima deyapti? – deb so'radi ingliz.

Mutasaddi odamlarni qamoqda saqlagani uchun chol uni qoralayapti, dedi Nexlyudov.

– So'rang-chi, qonunga rioya qilmaganlarni, uning fikricha, nima qilish kerak? – dedi ingliz.

Nexlyudov savolni tarjima qilib berdi.

Chol zinchishlarining oqini ko'rsatib, g'alati qilib kului.

– Qonun! – chol nafrat bilan takrorladi. – U avval hammani taladi, odamlardan hamma yerni, hamma boylikni tortib oldi, hammasini tagiga bosib oldi, o'ziga qarshi chiqqanlarning hammasini qirdi-yu, keyin talashmasin va o'ldirishmasin, deb qonun yozdi. Shu qonunni oldin yozsaydi.

Nexlyudov tarjima qilib berdi. Ingliz iljaydi.

– Xo'sh, endi o'g'rilar va qotillarga qanday chora ko'rish kerak ekan, so'rang-chi.

Nexlyudov yana tarjima qilib bergandi, chol qovog'ini qattiq solib oldi.

– Unga aytib qo'y, avval peshonasidan xudobezorlar tamg'asini olib tashlasin, ana unda o'g'ri ham, qotil ham bo'lmaydi. Xuddi shunday deb ayt.

Nexlyudov cholning so'zini tarjima qilib berganda, ingliz:

– He is crazy* – dedi-yu, yelkalarini uchirib, kameradan chiqib ketdi.

– Sen o'z ishingdan qolma, bularni qo'yaver. Hamma o'z yo'liga. Kimni jazolashni, kimni kechirishni Xudoning yolg'iz o'zi biladi, biz bilmaymiz, – dedi chol. – O'zingga o'zing boshliq bo'l, shunda boshliqlar kerak bo'lmaydi. – Chol kamerada imirsilagan Nexlyudovga jahl bilan xo'mrayib, ko'zlarini chaqchaytirib o'shqirdi: – Chiq, chiq. Xudobezorning malaylari bitlarni odamlar bilan boqayotganlarini xo'p tomosha qilib olding. Bor, bor!

* U aqildan ozgan (ingl.).

Nexlyudov yo'lakka chiqqanda ingliz eshigi ochiq turgan bo'sh kamera oldida mutasaddi bilan turar va bu kameraning nimaga kerakligini so'rар edi. Nazoratchi buning o'likxona ekanini aytdi.

Nexlyudov tarjiima qilib berganda, ingliz:

– O, – dedi-yu, kirish istagini bildirdi.

O'likxona kichkinagina oddiy kamera edi. Bir burchakka uyib qo'yilgan qoplar, o'tinlarga va chap tomondagi so'rida yotgan to'rt nafar o'likka devordagi chiroqdan xiragina yorug' tushib turardi. Bo'z ko'ylak-ishtondagi birinchi jasad novcha, cho'qqisoqol kishi bo'lib sochining yarmi qirilgan edi. Jasad qotib qolibdi, ko'karib ketgan qo'llari ko'kragiga qovushtirib qo'yilgan bo'lsa kerak, ajralib ketibdi. Yalang oyoqlarining ham orasi ochilgan, oyoq panjalari dikkayib turibdi. Uning yonida oq yubka va koftali, yalang oyoq, boshyalang, sochlari mayda qilib o'rilgan, tirishib qolgan kichkina yuzi sap-sariq, qirraburun qari kampir yotardi. Kampirning u tomonida allaqanday ko'k kiyimli bir erkak o'ligi bor edi. Uni ko'rgach, Nexlyudov bir narsani esladi.

Nexlyudov yaqin kelib, unga qaradi.

Tepaga qaqqayib turgan kichkina cho'qqisoqol, chiroyli, baquvvat burun, oq, keng peshonasi, siyrak, jingalak sochlari. U bu tanish chehrani ko'rib, ko'zlariga ishonmay qoldi. Nexlyudov bu jafokash chehrani kecha hayajonli, g'azabli holda ko'rgan edi. Endi u xotirjam, tinch va nihoyatda go'zal bir qiyofada yotibdi.

Ha, bu Krilsov yoki hech bo'limganda uning vujudi qoldirib ketgan iz edi.

«Nima uchun u shuncha azob chekdi? Nega yashadi? Endi tushunganmikin u buni?» – deb o'ylardi Nexlyudov; unga javob yo'qday, o'limdan boshqa hech nima yo'qday tuyulardi, ko'ngli bir xil bo'lib ketdi.

Nexlyudov ingliz bilan xayrlashmasdanoq hovliga chiqarib qo'yishini nazoratchidan so'radi-da, yolg'iz qolib, shu oqshom ko'rgan narsalari haqida o'ylab ko'rish kerakligini sezib, musofirxonaga jo'nadi.

XXVIII

Nexlyudov yotmadi, musofirxonadagi hujrasida allamahalgacha u yoqdan bu yoqqa yurib chiqdi. Uni Katyusha bilan bog'lab turgan aloqa ipi uzilgan edi. Endi u Katyushaga kerak emas; bundan

u ham xafa bo‘lar, ham uyalar edi. Lekin uni hozir qiyayotgan narsa bu emasdi. Uning boshqa ishi bitmagan, bitish u yoqda tursin, uni har mahaldagidan ham battarraq qiyar va undan harakat talab qilar edi.

Shu kunlarda, ayniqsa, bugun mana shu mudhish turmada ko‘rgan va bilgan dahshatli yovuzliklarning hammasi, dilkash Krilsovni ham juvonmarg qilgan yovuzlik tantana qilar, hukm surar va uni yengish u yoqda tursin, uni qanday yengish mumkinligi ham aqlga sig‘mas edi.

Havosi buzuq, maraz bilan to‘lgan joylarga keltirib tiqilgan va parvoysi falak generallar, prokurorlar, nazoratchilar tomonidan qamatilgan yuzlarcha, minglarcha mazlum odamlar uning ko‘z oldiga keldi, jinni deb tanilgan va boshliqlarning sharmandasini chiqaradigan g‘alati, sarbast chol esiga tushdi va o‘liklar orasida yotgan, alamzadalik bilan o‘lgan Krilsovning chiroyli va mumday qotib qolgan chehrasi ko‘rinib ketdi. Ana shundan keyin uning o‘zi, ya’ni Nexlyudov jinnimi yo o‘zlarini aqli deb sanagan va shu ishlarni qilayotgan odamlar jinnimi, degan savol yana uning oldida ko‘ndalang bo‘lib, javob talab qila boshladi.

Nexlyudov yurishdan va o‘ylashdan charchab, chiroq ro‘parasidagi divanga o‘tirdi-da, unga ingлиз esdalik qilib bergan Injilni beixtiyor olib ochdi; buni ham cho‘ntaklaridagi narsalar bilan birga stolga chiqarib qo‘ygan edi. «Injilda hamma mushkulga davo bor deyishadi», deb o‘yladi-yu, Injilni ochib, o‘qiy boshladi. Matto bayon etgan Muqaddas Xushxabarning XVIII bobi.

1. Shu kez shogirdlar hazrat Isoning oldiga kelib:
 - Dargohi ilohiyda kim mo‘tabar erur? – degan savolni berdilar.
2. Hazrati Iso bir bolani yoniga chaqirib olib, ular orasiga qo‘ydi.
3. – Sizlarga chinini aytayin, –dedi. – Agar siz yo‘lingizdan qaytib, bolalardek sodda va ma’sum bo‘lmasangiz, dargohi ilohiyga noil bo‘lomaysizlar.
4. Binobarin, kimki shu boladek xokisor bo‘lsa, ul dargohi ilohiyda mo‘tabardur.

Nexlyudov o‘zini naqadar xokisor tutsa, hayotdan shu qadar ko‘plazzat va rohat topganini eslab: «Ha, ha, shunday», deb o‘yladi.

5. Kimki mening yo'limda shunday boladan birini qabul etsa, meni qabul etgan bo'lur.

6. Menga sig'inuvchi ushbu bandalarimdan birini kimki yo'ldan ozdirsa, uning bo'yniga tegirmon tosh bog'lab daryoyi sho'r qa'riga cho'ktirmoqlik a'lo va afzaldir.

«Kimki qabul etsa», degani nimasi: «Uni kim qabul qiladi, qayerga qabul qiladi?» «Mening yo'limda» deganining ma'nosi nima?» – deb so'radi Nexlyudov bu so'zlardan o'ziga hech qanday naf yo'qligini sezib. – «Nima uchun bo'yniga tegirmon toshi bog'lab daryoyi sho'r qa'riga tashlash kerak? Yo'q, bu unaqa emas: tushunib bo'lmaydi, dudmal», – deb o'yladi Nexlyudov umrida bir necha bor Injilni o'qishga kirishganini va mana shunday noaniq joylar uni Injildan sovutib yuborganini eslab. Keyin u yo'ldan ozdiruvchi narsalar to'g'risida 7, 8, 9 va 10-oyatlarni ham o'qidi; bu sanolarda shunday yo'ldan ozdiruvchi narsalar bunyodga kelishi kerakligidan, buzuqlik qilgan odamlarning do'zaxga tashlanishidan va Tangri taoloning jamolini ko'rib turadigan allaqanday g'ulmonlardan bahs etilgan edi. «Afsuski, g'aliz-da, bo'lmasa, anchagina yaxshi narsalar borga o'xshaydi», – deb o'yladi u.

11. Illo, Inson O'g'li adashib gumroh bo'lganlarni qutqazish uchun kelgan.

12. Nima deysiz? Birovning yuzta qo'yi bo'lsa-yu, shulardan bittasi yo'qolib qolsa, u kishi to'qson to'qqizta qo'yini tog'da qoldirib, o'sha adashgan bitta qo'yini qidirib ketmaydimi?

13. Mabodo, u topilguday bo'lsa, chin so'zim shulki, yo'qolmagan to'qson to'qqizta qo'ydan ko'ra topilgan bitta qo'yiga ko'proq suyunadi.

14. Binobarin, Parvadigori olam ham mazkur bandalaridan bittasining halok bo'lishini ixtiyor etmaydi.

«Ha, ularning halok bo'lishini Xudo xohlamaydi, lekin, mana, yuzlab, minglab halok bo'lishyapti. Ularni qutqazib qolishning ham chorasi yo'q», – deb o'yladi u.

21. Shunda Pyotr Isoning qoshiga kelib dediki: «Rabbim! Menga qarshi gunoh qilmish birodarimni necha bor afv etmog‘im kerak? Yetti martagachami?»
22. Iso dedi: «Yetti martagacha, demayman senga, yetti karra yetmish martagacha, deyman».
23. Binobarin, Parvardigori olam ham bandalari bilan hisob-kitob qilmoqni istagan podsho qabilidandir.
24. Podsho hisob-kitob boshlaganda, uning oldiga o‘n ming oltin yombi* qarzi bo‘lgan bir kishini boshlab kelibdurlar.
25. Qarzini to‘lashga hech narsasi bo‘lmaganidan, podsho uning o‘zini, xotinini, bolalarini hamda bor-yo‘g‘ini sotishga va shu tariqa qarzni to‘lashga buyuribdir.
26. Shunda banda uning oyog‘iga yiqilib debdiki:
- Podshohim, andak sabr qiling, hamma qarzimni to‘layman.
27. Podshoh unga rahm qilib, qarzini kechibdir va o‘zini ozod qilib yuboribdir.
28. Mazkur banda tashqariga chiqib, bir o‘rtog‘iga duch kelibdir; o‘rtog‘i undan yuz kumush tanga qarzdor ekan.
- Menden olgan qarzingizni to‘lab qo‘y! – deb o‘rtog‘ining yoqasidan bo‘g‘ibdir.
29. Shunda o‘rtog‘i uning oyog‘iga yig‘ilib:
- Andak sabr qil, hammasini to‘layman, – deb yalinib-yolvoribdir.
30. Lekin u ko‘nmabdir, o‘rtog‘ini olib borib, qarzingni to‘lamaguningcha o‘tirasan, deb zindonga qamatib qo‘yibdir.
31. Ushbu havodisni ko‘rgan boshqa o‘rtoqlari ko‘pdan-ko‘p xafa bo‘lib, podshohlariga kelib arz qilibdirlar.
32. Shunda podshoh uni qoshiga chaqirtirib debdiki:
- Ey, yovuz banda! Menga yolvorganing uchun hamma qarzingni kechdim.
33. Men-ku senga rahm qildim, sen ham sheringingga rahm qilmog‘ing lozim emasmidi?

– Nahotki faqat shugina? – deb yubordi Nexlyudov shu so‘zlarni o‘qib. Uning savoliga butun ichidan bir ovoz: «Ha, faqat shugina», deb javob qildi.

* Oltin yombi – (yunon. *talant*) qadimgi zamonda eng qadrli pul birligi, 20-30 kg oltin narxiga teng.

Nexlyudovda ham ma'naviy hayot kechiradigan kishilarda bo'ladigan hodisa yuz berdi. Oldinlari o'ziga allaqanday erish kulgili, hatto hazilday tuyulgan fikrlarning to'g'riliqi hayotda o'z tasdig'ini topib, oxiri hech qanday shubha tug'dirmaydigan eng sodda haqiqatga aylandi. Odamlarni azobu uqubatga solib qo'ygan ana shu mudhish yomonlikdan qutulishning birdan-bir to'g'ri yo'li shundan iboratki, odamlar har doim o'zlarini Xudo oldida gunohkor deb bilihslari, shuning uchun ham boshqa odamlarni jazolashdan va ularni tuzatishdan ojiz ekanlariga tan berishlari kerak. Bu fikr endi unga oyday ravshan bo'ldi. Turmalar va avaxtalarda u o'z ko'zi bilan ko'rgan dahshatli ahvol va shu yovuzlikni qilayotgan odamlardagi xudpisandlik – ularning imkon darajasidagi narsalarni qilmoqchi bo'lishgani orqasidan bunyodga kelgan: ular o'zlarini yomon bo'lganlari holda yomonlikka barham berishmoqchi bo'lishgan. Bu narsa unga ayon bo'ldi. Axloqsiz odamlar axloqsizlarni tuzatmoqchi bo'lishgan va bu maqsadga sun'iy yo'llar bilan erishmoqni o'ylashgan. Lekin bu harakatlarning oqibati shu bo'lganki, muhtoj va tama'gir kishilar odamlarni jazolash va tuzatish deb atalgan ana shu soxta tadbirni o'zlariga kasb qilib olishib, o'zlarini o'lguday buzilganlar va qiyab kelayotgan odamlarini ham sira tinmay buzmoqdalar. U ko'rgan dahshatlarning boisi va bu dahshatni yo'qotish chorasi unga endi ravshan bo'ldi. U shu mahalgacha topolmay kelayotgan javob Isoning Pyotrga bergan javobining o'zginasi edi. U shundan iborat edi: hammani har vaqt tinmay kechiraverish kerak, zero... dunyoda gunohdan pok odamning o'zi yo'qliki, u boshqaga jazo bera olsin va uni tuzata olsin. Nexlyudov o'ziga: «Yo'g'-e, masala bunday oson hal bo'lmasa kerak», der, holbuki, bu fikr masalani nazariy jihatdangina emas, amaliy jihatdan ham shubhasiz to'g'ri hal qilayotganini ko'rар edi; Nexlyudov masalaning teskarisiga hal qilinishiga odatlanib qolgani uchun boshda unga bu fikr g'alati tuyuldi. Yovuzlarni nima qilish kerak, nahotki, ularni jazosiz qoldirib bo'lsa, deyilgan e'tiroz endi uni xijil qilmasdi. Agarda jazo choralarining jinoyatni kamaytirgani, jinoyatkorni esa tuzatgani amalda isbot qilingan bo'lsa, bu e'tirozdan biron ma'no chiqishi mumkin edi: lekin bu holning tamom teskarisi isbot qilinganidan, ya'ni bir toifa odamning boshqa toifa odamni tuzatish qo'lidan kelmagani ravshan bo'lgandan so'ng, qo'lingizdan keladigan birdan-bir bama'ni narsa

shuki, faqat befoyda bo‘libgina qolmay, balki zararli va buning ustiga, axloqqa zid narsalarni qilishdan, jabr qilishdan o‘zingizni tiyasiz. «Sizlar jinoyatchi deb bilagan kishilarni necha yuz yillardan beri jazolab kelasizlar. Xo‘s, jinoyatchilarni yo‘qotoldingizmi? Yo‘q, balki jazo orqali buzilgan jinoyatchilar hisobiga ham, bahuzur o‘tirib olib odamlarni talovchi jinoyatkor – sudyalar, prokurorlar, tergovchilar, turmachilar hisobiga ham ularning son-sanog‘i oshdi, xolos». Nexlyudov jamiyat va tartibning boshqa odamlarni sud qilib jazolovchi va qonuniy jinoyatkorlar borligi uchun emas, balki mana shunday buzuqlarga qaramay, odamlar har qalay bir-birlariga achinganlari, bir-birlarini yaxshi ko‘rganlari tufayli mavjud ekanini endi angladi.

Nexlyudov Injildan mana shu fikrni tasdiqlovchi va isbotlovchi dalil topish umidida boshidan o‘qiy boshladi. U Isoning tog‘ ustida qilgan va’zlarini o‘qib chiqib, bugun birinchi marta shu va’zlarda mavhum va chiroyli fikrlar emas, aksariyati bajarib bo‘lmaydigan mahobatli talablar emas, amalda bajarilishi oson bo‘lgan sodda, ravshan pand-nasihatlar borligini ko‘rdi; ular Nexlyudovga hamisha chuqur ta’sir qilardi. Agar shu pand-nasihatlar bajarilguday bo‘lsa (buning imkonи hamisha mavjud), kishilik jamiyatini butunlay yangi asosda qurish mumkin bo‘lar edi, shu taqdirda Nexlyudovni nafratlantirgan zo‘ravonlik o‘z-o‘zidan yo‘q bo‘libgina qolmay, bashariyatga munosib bo‘lgan eng oliv saodatga erishilar, dorilamon bo‘lar edi.

Pand-nasihatlar beshta edi.

Birinchi nasihat (Matto V, 21–26)da: odam bolasi boshqalarni o‘ldirish u yoqda tursin, balki birodariga jahl ham qilmasin, hech kimni arzimagan odam deb hisoblamasin, xas-cho‘p o‘rnida ko‘rmasin. Mabodo birov bilan urishib qolgudek bo‘lsa, Tangri taologa ibodat qilishdan avval u kishi bilan yarashib olsin, deyiladi.

Ikkinchи nasihat (Matto V, 27–33)da: odam bolasi zino qilish u yoqda tursin, balki ayollar jamoliga qarab lazzatlanishdan o‘zini saqlasin, bir ayol bilanki topishibdimi, unga minba’d xiyonat qilmasin, deyiladi.

Uchinchi nasihat (Matto V, 33–37)da: odam bolasi biror narsani va’da qilayotganda qasam ichmasin, deyiladi.

To‘rtinchi nasihat (Matto V, 39–42)da: odam bolasi yomonlikka yomonlik qilish u yoqda tursin, bir betiga shapaloq urganda, ikkinchi betini ham tutib bersin, o‘ziga yetgan ozorni kechirsin, unga sabru toqat qilsin va undan odamlar nimaniki so‘rasa, yo‘q demasin, deyiladi.

Beshinchi nasihat (Matto V, 43–48)da: odam bolasi dushmanlarini yomon ko‘rish u yoqda tursin, ularga qarshi urush qilmasin, balki ularni yaxshi ko‘rsin, ularga yordam qilsin, xizmat qilsin, deyiladi.

Nexlyudov yoniq turgan chiroq yorug‘iga qarab qotib qoldi. U hayotimizda hukm surgan barcha badkorliklarni esladi-yu, agar odamlar shu tartib-qoida asosida tarbiyalangan bo‘lsalar, bu hayotning qanday bo‘lishini ko‘z oldiga keltirdi, ana shunda ko‘p vaqtlardan beri ko‘nglida uyg‘onmagan shodlik butun vujudini qamrab oldi. U uzoq vaqt charchab, azob-uqubat chekib kelgan odamday birdan rohat va farog‘at topdi.

Nexlyudov kechasi bilan uxlamadi, ilgarilari ko‘p marta o‘qigan va payqamagan so‘zlarni o‘qib, ularning tom ma’nosini birinchi marta tushundi. Injil tilovot qilgan ko‘p odamlar shu holatga tushadi. Gubka suvni o‘ziga qanday tortsa, u ham kitobda topgan barcha kerakli, muhim va ko‘nglini shod etuvchi narsalarni o‘ziga shunday singdirib oldi. O‘qiganlari tanishday tuyular, ilgari, alla-qachonlar bilgan, lekin to‘la anglamagan va ishonmagan narsalarini esiga tushirayotgandek, tasdiqlayotgandek bo‘lar edi. Endi u anglardi, ishonardi.

Ushbu nasihatlarni quloqlariga olganlarida odamlar o‘zlariga yarashgan eng oliy saodatga erishishlari mumkinligini anglab va bunga ishonibgina qolmay, endi u har qanday kishining bu vasiyatlarini bajarishdan bo‘lak iloji yo‘qligini, inson hayotining birdan-bir ma’nosи shundan iborat ekanini, bundan zarracha chetga chiqilguday bo‘lsa, bu darhol jazolaniladigan xato bo‘lishini anglar va bunga ishonar edi. Bu narsa butun ta’limotdan kelib chiqardi, bog‘bonlar haqida ibratli hikoyada aniq va ravshan ifoda etilgan edi. Xo‘jayinning ishini qilinglar, deb boqqa yuborilgan bog‘bonlar bog‘ni o‘zlarining xususiy mulklari deb xayol qilganlar; ular bog‘dagi jamiki narsalarni o‘zлari uchun qilingan deb bilishgan, shuning uchun, ishimiz xo‘jayinni esdan chiqarib, xo‘jayinni hamda uning

oldidagi buchlarimizni eslatuvchilarni o'ldirib, bog'da gasht qilib yashashdan iborat, deb o'ylaganlar.

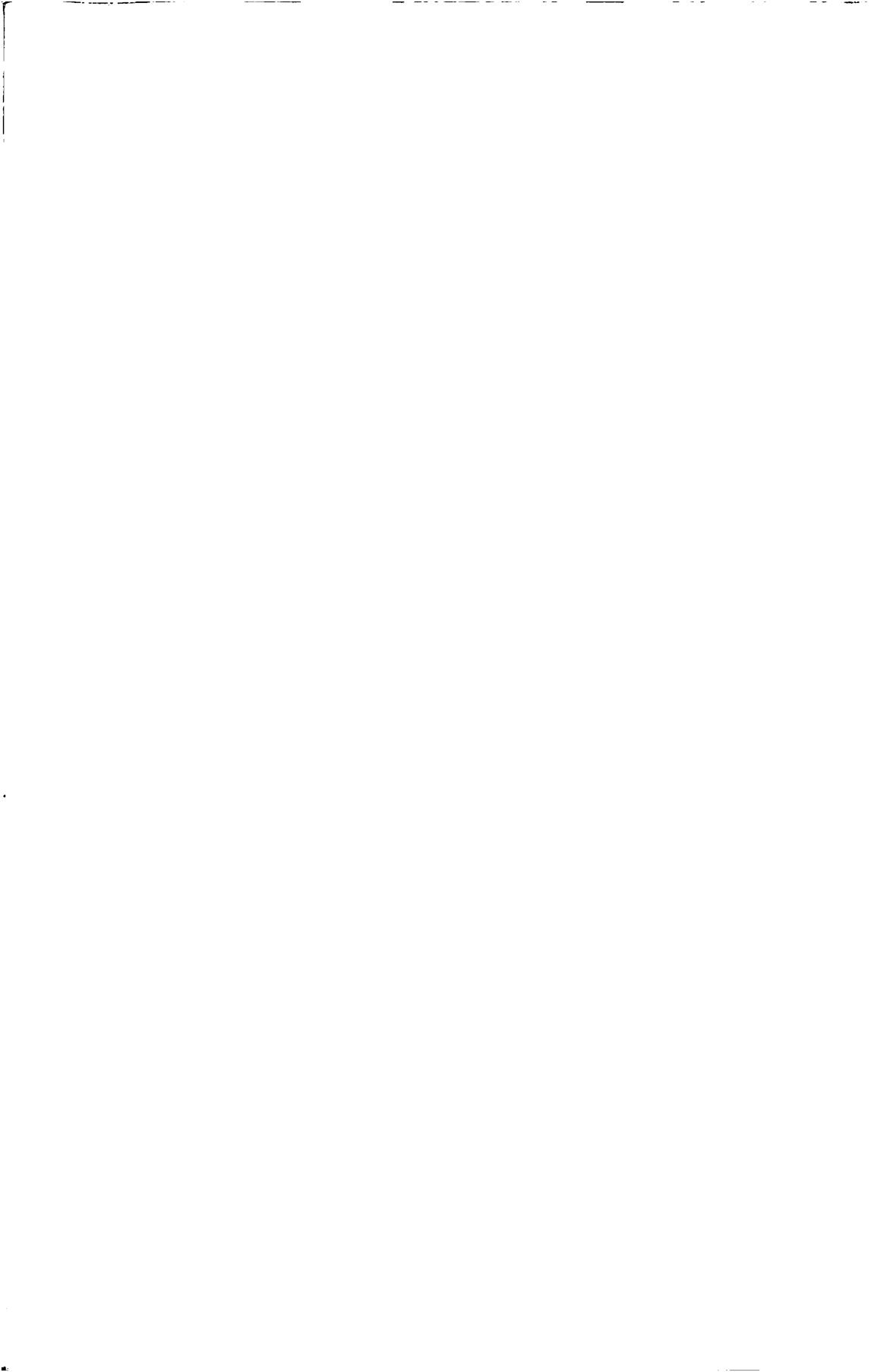
«Biz ham xuddi shunday qilyapmiz, – deb o'yłardi Nexlyudov, – bizga hayot lazzat olish uchun berilgan va biz o'z hayotimizning xo'jayinlarimiz, degan bema'ni ishonch bilan yashab kelamiz. Axir, buning bema'niliği ravshan-ku. Agar biz dunyoga kelgan bo'lsak, birovning irodasi bilan va biron ish bilan kelgandirmiz. Biz bo'lsak faqat o'z rohat va farog'atimiz uchun yashaymiz, deb o'ylaymiz, holbuki, xo'jayinining aytganini qilmagan malay qanday yomon ahvolga tushsa, bizning ham shunday ahvolga tushishimiz turgan gap. Xo'jayinining istak va irodasi mana shu nasihatlarda bayon etilgan. Faqat odamlar shuni bajarishsa bas, yer yuzida dorilamon bo'ladi va odamlar o'zlariga yarashgan saodatga erishadi.

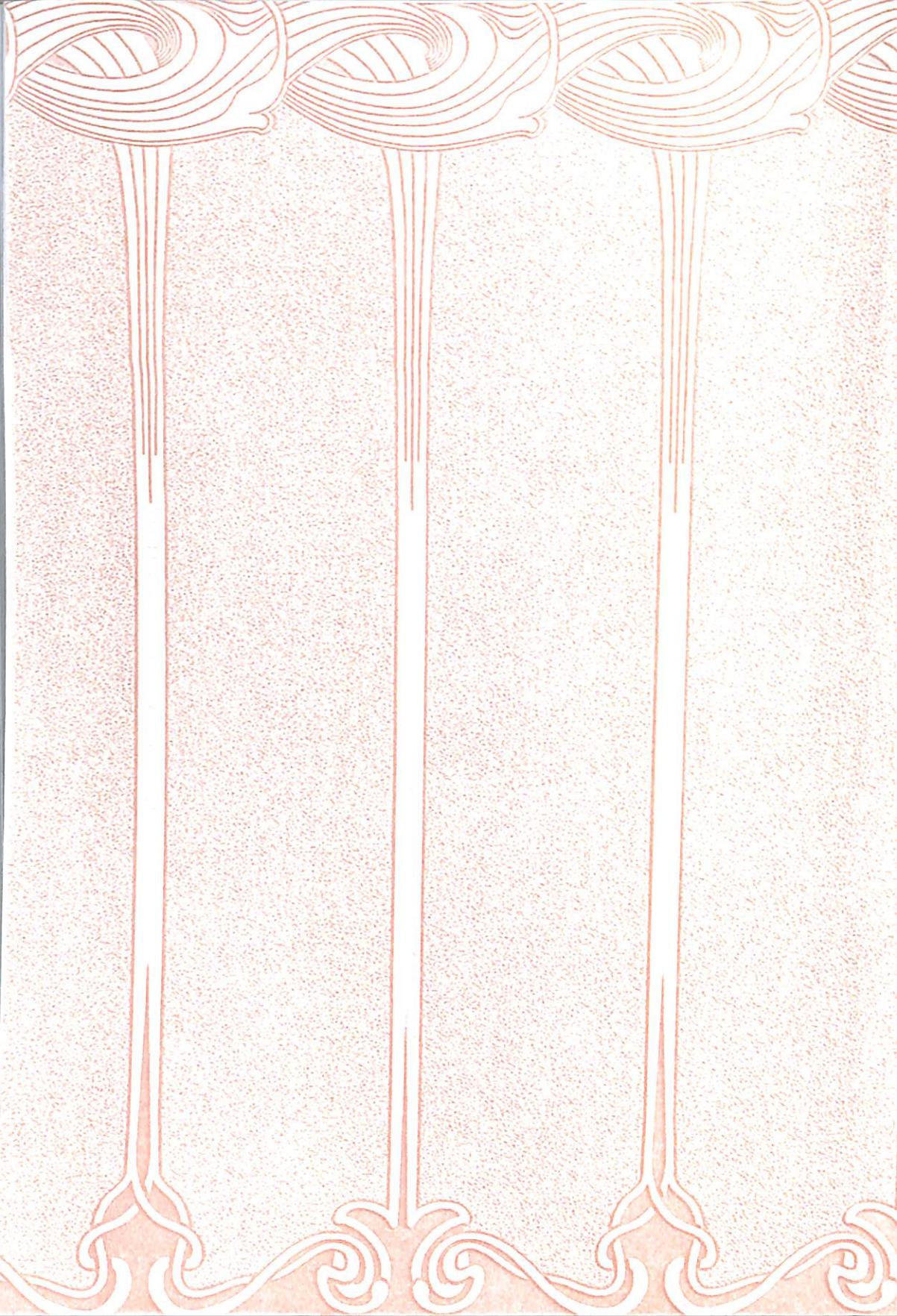
Xudoyi taolonning amriga va uning aytganlariga bo'ysuning, qolganı o'z-o'zidan bo'laveradi. Biz bo'lsak ana shu qolganini qidiramiz-u, lekin topolmayotibmiz.

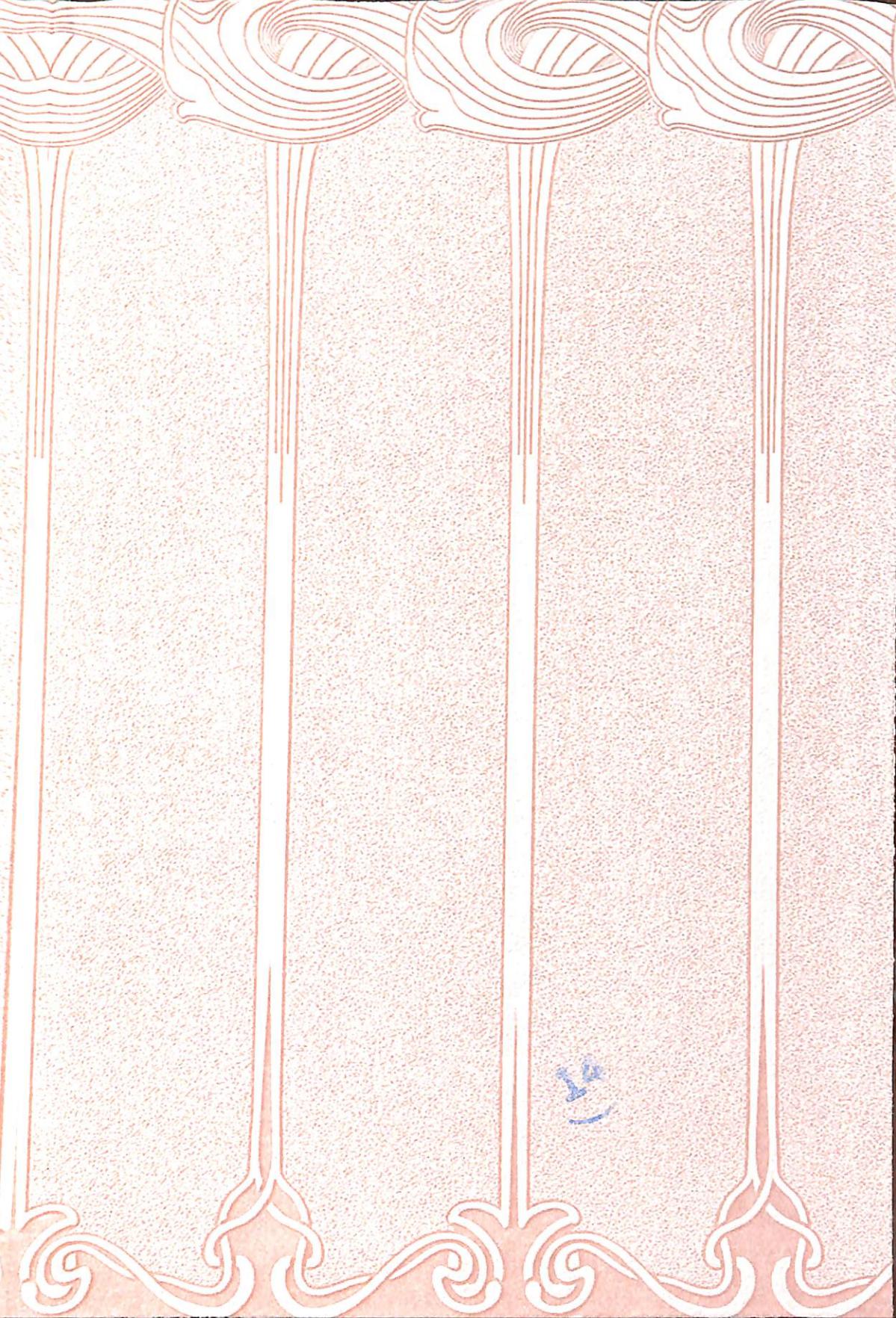
Ana mening hayotimda qilinadigan ishlar. Hozirgina bittasini tugatdim, endi ikkinchisi boshlandi».

Shu kechadan Nexlyudov uchun butunlay yangi hayot boshlandi, uning yangi sharoitga tushgani emas, balki unda endi sodir bo'lgan narsalarning hammasi ilgarigi vaqtlardagidan butunlay boshqacha ma'no kasb etgani bunga sabab bo'lgan edi. Hayotining bu yangi davri nima bilan tugar ekan, buni kelajak ko'rsatadi.

1899-yil, 16-dekabr

129397

2 220000 954525

L.N. Tolstoy

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-25-931-8

9 789943 259348